

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

METRAŠTIS
XLVII

VILNIUS

2024

ISSN 1392-0502

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJOS

METRAŠTIS
XLVII

VILNIUS
2024

REDAKCIINĖ KOLEGIJA

LKMA akad. prof. dr. ARŪNAS STREIKUS
(Vilniaus universitetas, *istorija*) – redakcinės kolegijos pirmininkas

Doc. dr. POVILAS ALEKSANDRAVIČIUS (Mykolo Romerio universitetas, *filosofija*)

LKMA akad. prof. habil. dr. DANUTĖ GAILIENĖ (Vilniaus universitetas, *psichologija*)

LKMA akad. doc. dr. KĘSTUTIS GIRNIUS (Vilniaus universitetas, *filosofija*)

LKMA akad. doc. dr. LIUDAS JOVAIŠA (Vilniaus universitetas, *istorija*)

Vysk. dr. ALGIRDAS JUREVIČIUS (Vytauto Didžiojo universitetas, *teologija*)

Dr. KATARZYNA KORZENIEWSKA-WOLEK
(nepriklausoma tyrėja ir vertėja, Krokuva, Lenkija, *sociologija*)

Prof. dr. kun. TADEUSZ KRAHEL
(Wyższe Seminarium Duchowne w Białymstoku, Lenkija, *istorija*)

Dr. RASA MAŽEIKA (Archives of Canada, Toronto, Kanada, *istorija*)

Prof. dr. ALGIS NORVILAS (Saint Xavier universitetas, Chicago, JAV, *psichologija*)

LKMA akad. prof. dr. kun. ARVYDAS RAMONAS (Klaipėdos universitetas, *teologija*)

LKMA akad. prof. dr. PAULIUS V. SUBAČIUS (Vilniaus universitetas, *literatūrologija*)

Prof. dr. MINDAUGAS STANKŪNAS (Lietuvos sveikatos mokslų universitetas,
Griffith university, Australija, *biomedicina*)

Prof. dr. ANDRIUS VALEVIČIUS (L'Université de Sherbrooke, Kanada, *filosofija*)

Prof. habil. dr. RAFAŁ WITKOWSKI (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu, Lenkija, *istorija*)

LKMA akad. dr. MIKAS VAICEKAUSKAS (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
literatūrologija) – vyriausiasis redaktorius

T U R I N Y S

Moksliniai straipsniai

REGINA LAUKAITYTĖ

- „Praėjo amžiai, ir garsus vienuolynas tapo eiline kaimo cerkve“:
Iš Vievio stačiatikių parapijos istorijos 7
- ‘Centuries Passed and the Famous Monastery Became an Ordinary Village
Church’: From the History of the Orthodox Believers’ Parish of Vievis 19

VILMA ŽALTAUSKAITĖ

- Bažnytinių brolijų Žemaičių (Telšių) vyskupijoje raiškos ir struktūros
kaitos ypatybės XIX a. 21
- Church Fraternities in the Samogitian (Telšiai) Diocese in the Nineteenth
Century: Peculiarities of their Expression and Changes in the Structure 41

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

- Lietuvos dešiniųjų jėgų idėjinė takoskyra socialinės politikos pagrindu
po Steigiamojo Seimo rinkimų 1920 m. 43
- The Ideological Divide Between the Right-Wing Forces in Lithuania
on Social Policy after the 1920 Elections to the Constituent Assembly 88

DANGIRAS MAČIULIS

- Pavardžių lietuvinimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m. 91
- Lithuanisation of Surnames in the Republic of Lithuania, 1918–1940 121

ARŪNAS STREIKUS

- Vatikanas ir nacių okupacija Lietuvoje: Informacijos, interakcijos, reakcijos . . . 123
- The Vatican and the Nazi Occupation of Lithuania: Information,
Interactions, and Reactions 144

LAURYNAS PELURITIS

- Trys tolerancijos sampratos tarpukario Lietuvos politinėje mintyje:
Doksografinė apžvalga 147
- Three Concepts of Tolerance in Interwar Lithuanian Political Thought:
A Doxographic Review 168

ANTANAS GRAŽULIS

- Sofoklio *Antigonės* pirmasis stasimas, literatūriniai šaltiniai ir
interpretavimo problema 169
- The First Stasimon of Sophocles’ *Antigone*: Its Literary Sources and
the Problem of Interpretation 181

ROMA BONČKUTĖ

- Kraštovaizdis ir religijų kovos: Johannes Voigto *Geschichte preussens* (1827–1839)
ir Simono Daukanto *Budą Senovės-Lėtuvių kalnienų ir Zámajtių* (1845) 183
- Landscape and Religious Wars: Johannes Voigt’s *Geschichte Preussens* (1827–1839)
and Simonas Daukantas’s *Budą Senovės-Lėtuvių Kalnienų Ir Zámajtių* (1845) . . . 210

VIGMANTAS BUTKUS

- Lietuva kaip „antroji tėvynė“ Emilijos Prūsos kūryboje 213
 Lithuania as ‘the Second Homeland’ in Emilija Prūsa’s Works 224

MANFREDAS ŽVIRGŽDAS

- Alfonso Nykos-Niliūno vaidmuo *Literatūros lankų* redakciniame kolektyve 225
 The Role of Alfonsas Nyka-Niliūnas in the Editorial Board of *Literatūros lankai* 257

PAULIUS V. SUBAČIUS

- Kirčių dygliai teksto gyvatvorėje 259
 Axe Spines in a Hedgerow of the Text 275

BIRUTĖ VALEČKAITĖ

- Nuo Palermo iki Pavoverės: Du Rožinio Dievo Motinos paveikslai Vilniuje,
 jų pirmavaizdžiai ir sekiniai 277
 From Palermo to Pavoverė: Two Paintings of Our Lady of the Rosary
 in Vilnius, their Prototypes, and Sequels 315

BIRUTĖ RŪTA VITKAUSKIENĖ

- Mykolas Homolickis apie Šv. Kryžiaus altorių senojoje Vilniaus katedroje 317
 Michał Homolicki on the Altar of the Holy Cross in the Old Cathedral of Vilnius 341

DARIUS LIUTIKAS

- Išnykusios katalikų bažnyčios: Religinio Lietuvos kraštovaizdžio istorinė
 statistika 343
 Extinct Catholic Churches: The Historical Statistics of the Religious
 Landscape in Lithuania 382

VILIUS MĒDŽIUS

- Perkūno etimologijos variantai: Sutarimo beiėškant 383
 Etymological Variants of *Perkūnas*: In Search of Consensus 394

Publikacijos

ALGIMANTAS KATILIUS

- Leveno universiteto lietuvių studentų draugijos „Lietuva“ dokumentai 397
 Documents of the ‘Lietuva’ Association of Lithuanian Students
 at the University of Leuven 420

LINAS DAUGĖLA

- Kleopo Jurgelionio laišakai Antanui Vaičiulaičiui apie „Tėve mūsų“ vertimą
 ir Kristaus nukryžiuavimą 421
 Letters of Kleopas Jurgelionis to Antanas Vaičiulaitis on the Translation
 of the ‘Our Father’ and the Crucifixion of Christ 431

APIE AUTORIUS 433

ATMENA AUTORIAMS 437

Moksliniai straipsniai

„PRAĖJO AMŽIAI, IR GARSUS VIENUOLYNAS TAPO EILINE KAIMO CERKVE“: IŠ VIEVIO STAČIATIKŲ PARAPIJOS ISTORIJOS

REGINA LAUKAITYTĖ

Kaimiška Vievio stačiatikių parapija – viena seniausių Lietuvoje, įsteigta bemaž iš karto po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo. Jos XIX–XX a. istorija iš esmės atspindi stačiatikybės sunykimo ir atgaivinimo bei išgyvenimo katalikiškame Rusijos imperijos pakraštyje aplinkybes, o istorijos aprašymai atspindi situaciją, kai akademiniai tyrimai sunkiai pasiekia viešąją erdvę.

Vievio herbe – stilizuotos spausdinimo staklės, o miestelio centre priešais katalikų bažnyčią stovi nedidukas paminklas, kurio užrašai lietuvių ir ukrainiečių kalbomis skelbia, kad čia veikusioje spaustuvėje 1618–1619 m. buvo išspausdinta pirmoji bažnytinės slavų kalbos gramatika¹. Tiesa, ukrainietiško teksto prasmė skiriasi nuo lietuviškojo: jame įterpti žodžiai, kad gramatikos autorius Meletijus Smotrickis buvo „stačiatikių graikų-katalikų (unitų) bažnyčios ideologas“. Tai klaidinantis teiginys: būdamas graikų apeigų katalikas-unitas, juolab tos bažnyčios ideologas, Smotrickis negalėjo spausdinti tekstų stačiatikių spaustuvėje. Kaip ir nurodo įrašo autoriai, Vievio spaustuvė priklausė „Vilniaus brolijai“, t. y. prie Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios cerkvės veikusiai to paties pavadinimo brolijai, kurios vaidmuo Lietuvos stačiatikių istorijoje išsamiai analizuotas istoriografijoje².

¹ Lietuviškas paminklo įrašas: „1618–1619 Vievyje Vilniaus brolijos spaustuvėje (Bogdano Oginskio labdaros dėka) įžymusis ukrainiečių bažnyčios ir švietimo veikėjas, žinomas filologas Maksimas Meletijus Smotrickis (apie 1575 – 1637 m. sausio 9 d.) išleido pirmą bažnytinės slavų kalbos gramatiką, padėjusią pamatus slavistikos mokslui Rytų Europoje, „Slavų kalbos gramatikos taisyklės“.

² Daugiau apie draugiją ir Bogdano Oginskio bei jo šeimos indėlį ją kuriant, spaustuvę ir stačiatikių bei unitų konfliktus po Bresto unijos žr. Darius Baronas, „Stačiatikių Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633 m.“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, 2012, Nr. 5: *Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė*, sudarė Liudas Jovaiša, p. 47–97; Tomasz Kempa, „Wilenskie bractwo Sw. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.“, in: *Białoruskie*

Smotrickis savo garsiąją gramatiką ir didelį poveikį amžininkams turėjusius raštus, nukreiptus būtent prieš graikų apeigų katalikybę (uniją), Vievyje spausdino dar būdamas stačiatikių vienuoliu ir pradėdamas sėkmingą bažnytinę karjerą stačiatikių vyskupijoje. Tikyba jis pakeitė – tapo graikų apeigų kataliku – gerokai vėliau, 1627 m.

Toks klaidinantis teiginys – ne vienintelis istorinėje literatūroje apie Vievį. Antai naujausioje Lietuvos enciklopedijoje nurodoma, kad „17 a. pradžioje – 1832 Vievis priklausė Oginskiams, apie 1610 jie pastatė unitų bažnyčią, įkūrė vienuolyną“³. Graikų apeigų katalikų (unitų) paveldui *Visuotinė lietuvių enciklopedija* priskiria ir kitą Oginskių įkurtą stačiatikybės forpostą – Kruonyje, nors istoriografijoje jau seniai išsiaiškinta, kad abiejuose šiuose miesteliuose cerkves statęs ir vienuolynus steigęs Trakų pakamarris kunigaikštis Bogdanas Oginskis buvo tvirčiausias stačiatikybės gynėjas įsigalint Bresto unijai, nė vienas iš jo palikuonių netapo graikų apeigų kataliku. Išaiškintos ir tokios klaidos atsiradimo priežastys⁴.

Vievis – senas stačiatikybės židiny, todėl duomenų apie vienuolyno ir parapijos praeitį galima rasti XIX a. rusų istoriografijoje⁵. Tačiau vėliau miestelio istorija nebetyrinėta, publicistikoje⁶ ir lietuviškoje elektroninėje erdvėje (bet ne lenkiškoje ar rusiškoje) vyrauja sumaištis – Vievis bei Bogdanas Oginskis siejami ir su graikų apeigų katalikų, ir su stačiatikių paveldu, painiojamos vienuolyno gyvavimo datos.

Zeszyty Historyczne, Białystok, 2004, t. 21, p. 47–69; Tomasz Kempa, „Sunki kaimynystė? Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios vienuolyno ir unitų Švč. Trejybės vienuolyno konfliktai XVII amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2016/2*, Vilnius, 2017, p. 97–115, ir kt.; daugiau apie spaustuvės vietas paieškas žr. Vykintas Vaitkevičius, „Archeologiniai duomenys apie Vievio spaustuvę“, in: *Knygotyra*, Vilnius, 2008, t. 51, p. 267–271.

³ Vievis, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, in: <https://www.vle.lt/straipsnis/vievis-1/>, (2024-01-25).

⁴ Regina Laukaitytė, *Staćiatikių Bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003, p. 47–56; Rūta Ostrovskaja, „Kruonio maldos namų konfesinės priklausomybės klausimas“, in: *Soter*, Kaunas, 2012, Nr. 41 (69), p. 89–102; Rolandas Gustaitis, „Kruonio stačiatikių cerkvė ir vienuolynas“, in: *Kunigaikščiai Oginskiai Lietuvos istorijoje: kultūrinės veiklos pėdsakais*, kn. 2, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 172–201.

⁵ Иван Спрогис, *Исторія Евьевской Свято-Успенской церкви*, Вильна: Губернская типографія, 1894; Флегонт Смирнов, *Виленский Свято-Духов монастырь: Историческое описание*, Вильна: Типографія О. С. Блюмовича, 1888; Михаил Пашкевич, *Князь Богдан Матвеевич Огинский, защитник православия в первые времена унии*, Вильна: Типографія Виленского Свято-Духовского братства, 1903.

⁶ Герман Шлевис, *Православные храмы Литвы*, Вильнюс: Свято-Духов монастырь, 2006, p. 111–120.

Skirtingas Vievio ir kitų etninės Lietuvos stačiatikių vienuolynų istorijos interpretacijas, matyt, labiausiai sąlygoja faktas, kad Abiejų Tautų Respublikoje jie gyvavo, bet prasidėjus Rusijos imperijos okupacijai, XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje vienas po kito buvo uždaromi⁷. Atrodytų, caro valdžia negalėjo likviduoti senų stačiatikybės židinių, juk toks likimas laukė graikų apeigų katalikų paveldo (kaip žinia, caras Nikolajus I 1839 m. prijungė pastaruosius prie Rusų Stačiatikių Bažnyčios). Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti, kaip ir kodėl tie židiniai vis dėlto buvo transformuoti: pasitelkus istoriografiją, archyvų fonduose saugomus ir publikuotus šaltinius iširti Vievio stačiatikių vienuolyno virtimo parapija aplinkybes ir jos raidą XIX a., suaktualinti tautinių mažumų paveldo pažinimą.

XVIII a. pabaigoje prijungdama pasidalintos Abiejų Tautų Respublikos žemes, Rusijos imperija gerokai pakeitė šalies demografinę situaciją – padidėjo kitatikių gyventojų, ypač katalikų, judėjų, sentikių skaičius. Tačiau imperijoje dominavusios religijos – stačiatikybės – išpažintojų prijungtose teritorijose buvo nedaug, o šiuolaikinės Lietuvos teritorijoje ji pergyveno vieną sunkiausių savo istorijos periodų. Tuo metu čia nebeveikė nė viena stačiatikių parapija, maždaug 400 tikinčiųjų sielovada rūpinosi keturių išlikusių vyrų vienuolynų (Vilniaus Šv. Dvasios ir jo žinioje esančių Vievio, Kruonio ir Surdegio) vienuoliai⁸. Šie vienuolynai išgyveno Abiejų Tautų Respublikoje (po Bresto unijos stačiatikių vienuolynus naikinant arba perduodant bazilijonų žinion), nes buvo Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno ir Šv. Dvasios brolijos žinioje. Brolija nuo 1589 m. turėjo stauropigijos statusą, t. y. buvo pavaldi visuotiniam Konstantinopolio patriarchui, ir naudojosi stipria politine įtaka bei finansinėmis galimybėmis⁹. Brolijos įtakai valstybėje silpnėjant, nuolatinį spaudimą dėl stačiatikių padėties Abiejų Tautų

⁷ 1796 m. buvo uždarytas Vilniaus Apreiškimo Dievo Motinai moterų vienuolynas, dvi vienuolės perkeltos į Slucko vienuolyną; 1798 m. – Kėdainių Viešpaties atsimainymo vyrų vienuolynas, veikęs nuo XVII a. vidurio (po 1771 m. gaisro faktiškai nnykęs); 1810 m. – Kruonio ir Vievio vienuolynai. Iš senųjų stačiatikybės židinių dabartinėje Lietuvos teritorijoje XIX a. išliko tik Vilniaus Šv. Dvasios ir Surdegio Šv. Dvasios vienuolynai. Dar daugiau vyrų ir moterų stačiatikių vienuolynų buvo uždaryta baltarusiškose gubernijose.

⁸ Leonid Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1938, p. 278–279; Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 262.

⁹ Tomasz Kempa, „Wilenskie bractwo Sw. Ducha...“, p. 50–67; Antoni Mironowicz, „Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku“, in: *Elpis*, Białystok, 2012, Nr. 14, p. 307–368. Brolijos žinioje buvo bent 14 stačiatikių vienuolynų.

Respublikoje darė Rusijos imperija. Pavyzdžiui, karalius Augustas II 1720 m. dėl to suteikė jų vienuolynams privilegiją¹⁰.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad atsidūrusios Rusijos imperijos sudėtyje, būsimo Šiaurės Vakarų krašto stačiatikių bendruomenės turėjo suklestėti, praturtėti ir išaugti. XIX a. iš tiesų išryškėjo jų augimo tendencija, tačiau etninėje katalikiškoje Lietuvoje gana ribota. Bemaž pusė amžiaus praėjo, kol buvo suformuota vietos bažnytinė administracija: iki savarankiškos Lietuvos (Vilniaus) stačiatikių vyskupijos įsteigimo 1840 m. imperijos okupuotų teritorijų stačiatikiai priklausė Minsko ir Polocko (nuo 1832 m.) arkivyskupų jurisdikcijai¹¹.

Vievio stačiatikiams politinės permainos anaip tol netapo staigiu posūkiu gerovės link – caro valdžia buvo priversta uždaryti kitados svarbų vaidmenį stačiatikybės istorijoje suvaidinusi, bet ilgainiui nunykusį vienuolyną (jo spaustuvė gyvavo iki 1649 m.). Kelios kartos vyskupijos dvasininkų nesidžiaugė paskyrimu tarnystei negausioje ir neturtingoje parapijoje.

Stačiatikių parapija Vievyje oficialiai buvo įsteigta 1810 m. gegužės 16 d. (sen. st.) – Rusų Stačiatikių Bažnyčios Šv. Sinodo įsaku panaikinus čia veikusią stačiatikių vienuolyną, jo Šv. Dievo Motinos dangun ėmimo cerkvė tapo parapine. Bet reikia pastebėti, kad šiuo įsaku vienuolyno uždarymas įteisintas jau *post factum*, nes pirmasis klebonas į Vievį buvo paskirtas dar 1805 m.¹²

„Praėjo amžiai, ir garsus vienuolynas tapo eiline kaimo cerkve“¹³, – rašė stačiatikių publicistas apie Vievį. Synchronišką Vievio ir Kruonio stačiatikių vienuolynų uždarymą Šv. Sinodas motyvavo „pajamų stoka, pastatų sukiužimu ir vienuolių trūkumu“¹⁴. Tiesa, vos išsiaiškinus tokią padėtį, mėginta visus minėtus keturis Lietuvos vienuolynus papildyti broliais iš kitų Rusijos vyskupijų: 1797 m. Šv. Sinodas kreipėsi į Kyjivo ir Novorosijos metro-

¹⁰ Помпей Батюшков, *Белоруссия и Литва*, Санкт-Петербург: Типография Товарищества „Общественная Польза“, 1890, p. 302.

¹¹ Daugiau apie stačiatikių vyskupijos ir parapijų steigimo sunkumus žr. Регина Лаукайтите, „«Этническая черта» православия в Литве в XIX–XX вв.“, in: *Православие в Прибалтике – религия, политика, образование 1840-е-1930-е гг.*, Тарту: Издательство Тартуского университета, 2018, p. 181–206.

¹² Šventiko Aleksejaus Pigulevskio raštas Minsko arkivyskupui Jovui (Potiomkinui), 1810-07-??, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 605, ap. 1, b. 294, l. 1.

¹³ „Церковная хроника“, in: *Голос Литовской православной епархии*, Kaunas, 1934, Nr. 9–10, p. 98.

¹⁴ Metropolito Josifo (Semaškos) raštas (Nr. 343) Šv. Sinodo oberprokurorui grafui Nikolajui Protasovui, 1842-03-13, in: *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, t. 3, Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1883, p. 637–638.

politus bei Černihivo arkivyskupą su prašymu atsiųsti į Minsko vyskupiją 50 vienuolių, tačiau Vilniaus vienuolyną pasiekė tik vienas¹⁵.

Vievio vienuolynas tuo metu buvo beveik nunykęs – jame, kaip ir Kruonyje, gyveno tik vienas jerovienuoelis¹⁶. Pastatų būklė buvo tokia apgailėtina, kad atvykęs naujasis klebonas Aleksejus Pigulevskis su šeima ir cerkvės tarnautojais negalėjo nė viename jų apsigyventi¹⁷. Pereinamuoju laikotarpiu Pigulevskio žinioje iki 1810 m. buvo ne vien Vievio, bet ir Kruonio stačiatikiai, retkarčiais tekdavo pagelbėti Vilniaus Šv. Dvasios vienuolynui¹⁸. Tokią padėtį lėmė nedidelis bažnytinių pareigų krūvis pačiame Vievyje.

Paskyrimą į Vievį gavusio Pigulevskio žinion perėjo tik Šv. Dievo Motinos dangun ėmimo cerkvė, o uždaryto vienuolyno žemė su joje gyvenusiais ir realias pajamas generavusiais valstiečiais bei nuomotojais atiteko Vilniaus Šv. Dvasios stačiatikių vienuolynui. Šis privalėjo kasmet Vievio klebonui išmokėti po 80 rub. sidabru¹⁹, – gana menką sumą, turint omenyje, kad beveik neturėta pajamų iš negausios parapijos. Uždarytų Vievio ir Kruonio vienuolynų žemės valdų „konfiskavimas“ Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno naudai tik komplikavo visų jų finansines problemas. Pastarojo išmokamų naujai įsteigtoms parapijoms gryųjų pinigų gal ir būtų pakakę, jei jie būtų išmokami reguliariai, be pertūkių, ir nebūtų reikėję remontuoti bažnytinių pastatų. Tuo tarpu Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno vyresnysis dėl toli esančių valdų turėjo daugiau rūpesčių, nei naudos – dalį Vievio nuosavybės atgavo tik po ilgai (1816–1824) trukusio bylinėjimosi su kunigaikščiu Gabrieliumi Oginskiu, savavališkai užimtame sklype pasistačiusiu palivarką²⁰. Beje, 1831 m. sukilime prieš caro valdžią dalyvavęs kunigaikštis buvo represuotas ir prarado nuosavybę.

Paskutinis Vievio stačiatikių vienuolis Davidas Andzejevskis Šv. Sinodo įsaku buvo perkeltas į Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyną 1810 m. lapkričio

¹⁵ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 245.

¹⁶ Vilniaus civilinio gubernatoriaus Prokopijaus Bogmevskio raštas generalgubernatoriui Aleksandrui Rimskiui-Korsakovui, 1807-09-01, in: *LVIIA*, f. 605, ap. 1, b. 134, l. 11. Jerovienuoelis – kunigystės šventimus gavęs vienuolis.

¹⁷ Vievio vienuolyno vyresniojo arkimandrito Filareto pranešimas Minsko arkivyskupui, 1805-05-14, in: *Ibid.*, b. 95, l. 7.

¹⁸ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 261–262.

¹⁹ Metropolito Josifo (Semaškos) raštas (Nr. 343) Šv. Sinodo oberprokurorui grafui Nikolajui Protasovui, 1842-03-13, in: *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, t. 3, p. 637–638.

²⁰ Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno arkimandrito Joilo raštas Minsko dvasinei konsistorijai, 1822-10-02, in: *LVIIA*, f. 605, ap. 1, b. 870, l. 206 ir kt.

10 d.²¹, t. y. praėjus pusei metų po oficialaus jo vienuolyno uždarymo. Jo išsiuntimo priežastis buvo byla dėl prozelitizmo. Vievio parapija buvo bene viena pirmųjų, kurioje subrendo konfliktas dėl konvertitų. Negausias bendruomenės telkę, todėl stačiatikybės misijų dvasia persiėmę ir valdžios užnugarį jautę stačiatikių dvasininkai neretai įsiveldavo į ginčus su katalikų bei sentikių dvasininkais ir parapijiečiais. Vienas dažniausių jų pretekstų būdavo prozelitizmas, mišrios santuokos ir konvertitų krikštas.

Bent 5 metus tęsėsi byla, kurią inspiravo katalikų ordinaro – Vilniaus vyskupo Jeronimo Stroinovskio kreipimasis į Minsko stačiatikių vyskupijos arkivyskupą Jovą (Potiomkiną) dėl Vievyje minėto vienuolio ir klebono sutuoktų trijų katalikų porų²². Klebonas Pigulevskis tikino, kad katalikai savo noru pakeitė religiją, tačiau neturėjo formalaus dvasinės konsistorijos leidimo juos priimti į stačiatikybę. Vargu ar leidimas būtų duotas: pasirodė, kad viena sutuoktųjų buvo ištekėjusi ir jos sutuoktinis greičiausiai tebebuvo gyvas. Pora susituokė stačiatikių cerkvėje praėjus dvejiems metams po to, kai moters vyras buvo paimtas į rekrūtus; ji tvirtino, kad cerkvėje tuokėsi iš žmonių sužinojusi apie vyro mirtį ir dėl neturto – neturėjusi iš ko su dukra gyventi²³. Nežinia, kaip baigėsi ši byla, bet gyvenašlės santuoka neabejotinai turėjo būti anuliuota. Vis dėlto tai pavyzdys situacijos, kai paprasti neraštingi žmonės – jų apklausų protokolai pasirašyti trimis kryželiais – pragmatiškai naudojami Bažnyčių konkurencija ieškodami nelegalių išeičių, kai civilinės santuokos ir ištuokos instituto tiesiog nebuvo. Praėjus penkeriems metams po tuoktuvių stačiatikių apeigomis, minėta pora per apklausas tvirtino esą katalikai.

Vievio apylinkių stačiatikiai neilgai naudojo iš vienuolyno paveldėta religinio gyvenimo centro įpėdinyste – 1812 m. medinę Dievo Motinos Dangun ėmimo cerkvę bei buvusio vienuolyno pastatus išgrobstė ir sudegino Napoleono kariuomenė. Napoleonmečiu Vievyje gyvenęs vienas cerkvės tarnų dvasinei konsistorijai liudijo, kad prancūzai nusiaubė visą parapiją, nuo išsekimo tų metų gruodį mirė klebonas Pigulevskis, prieš tai netekęs savo šeimos narių²⁴.

²¹ Minsko arkivyskupo Jovo (Potiomkino) raštas vyskupui Jeronimui Stroinovskiui, 1810-12-29, in: *Ibid.*, b. 293, l. 3.

²² Vyskupo Jeronimo Stroinovskio raštas Minsko arkivyskupui Jovui (Potiomkinui), 1810-12-15, in: *Ibid.*, b. 293, l. 1.

²³ Žr. LVIA, f. 605, ap. 1, b. 293; Klaros Fronckievič apklausos protokolas, 1814-06-27, in: *Ibid.*, l. 111 ir kt.

²⁴ Djačioko Ivano Ščurovskio pranešimas Minsko dvasinei konsistorijai, 1813-01-13, in: *Ibid.*, b. 449, l. 1.

Po 1812-ųjų karo negausūs parapijiečiai neįstengė atstatyti sudegintos cerkvės. Jais keletą metų rūpinosi Kruonio klebonas, bet miestelyje neradamas patalpų net laikinai namų cerkvei, pripažino, kad žmonės neateidavo išpažinties: „Sako – ateisim, kai bus pastatyti ir pašventinti Dievo namai“²⁵, – rašė jis arkivyskupui, siūlydamas stačiatikių pamaldoms įrengti Strėvininkuose esančią uždarytą unitų koplyčią. Dvasinė valdžia šiuo jo siūlymu nepasinaudojo, 1819 m. į Vievį paskyrė kleboną Aleksandrą Savickį (parapijoje dirbo iki 1835 m.). Atvykęs ir pamatęs padėtį parapijoje, jis iš karto kreipėsi į arkivyskupą prašydamas lėšų pragyvenimui ir ragindamas paspartinti cerkvės bei kitų bažnytinių pastatų atstatymą. Pasirodė, kad jo šeimai apsigyventi skirtame name nebuvo nei langų, nei durų, nei krosnių. Dalį buvusio vienuolyno žemės, kaip minėta, buvo užėmęs kunigaikštis Gabrielius Oginskis, o esanti prie sudegintos cerkvės nuo ilgo dirvonavimo buvo apaugusi krūmais, todėl valstiečiai atsakė ją įdirbti²⁶.

Skurdo kamuojamas klebonas ėmė girtauti, o 1820 m. vasarą dargi buvo nubaustas griežta bažnytine bausme. Dvasinė valdžia laikinai nušalino jį nuo pareigų ir uždarė atgailai į Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyną, kur dvi savaites mito tik duona ir vandeniui, kasdien atgailavo dalyvaudamas pamaldose, o išleistas namo pasirašė pasižadėjimą arkimandritui Joilui, kad ateityje gyvens blaiviai, sąžiningai ir padoriai, antraip bus griežtai nubaustas ir neteks pareigų²⁷. Dvasinė valdžia ėmėsi veiksmų po to, kai šventikas trečią kartą sumušė savo žmoną (neapsikentusi ji pabėgo pas gimines į Pinską), o ir keli apklausti vyrai paliudijo, kad Savickis prieš juos smurtavo. Iš pradžių buvo numatyta net trijų mėnesių bausmė, bet ji sumažinta, tikriausiai atsižvelgus į būklę, kurioje buvo atsidūręs. Jis teisinosi esąs desperacijoje dėl „vargino savo gyvenimo, kai nėra nei trobos, nei tvarto, nei maisto kasdieninio“²⁸.

Nepaisant, atrodytų, visiškai pagrįstų pakartotinių Savickio prašymų, bažnytinė ir vietos valdžia dešimtmetį nesutiko skirti lėšų ar miško medžiagos

²⁵ Fomos Mironovičiaus raštas Minsko arkivyskupui Anatolijui, 1818-06-06, in: *Ibid.*, b. 895, l. 1.

²⁶ Aleksandro Savickio prašymas Minsko arkivyskupui, 1819-06-06, in: *Ibid.*, b. 1083, l. 1–2.

²⁷ Minsko dvasinės konsistorijos pranešimas Minsko arkivyskupui Anatolijui (Maksimovičiui), 1820-07-06; Vilniaus šv. Dvasios vienuolyno arkimandrito Joilo pranešimas Minsko dvasinei konsistorijai, 1820-09-02, in: *Ibid.*, b. 1155, l. 29–35, 37.

²⁸ Aleksandro Savickio paaiškinimas jo bylą tyrusiam Kruonio klebonui Piotriui Mironovičiui, 1820-03-17, in: *Ibid.*, l. 14. Įdomu, kad bijodama grįžti namo pas girtą vyrą, moteris prieglobstį rado pas Vievio katalikų kleboną.

cerkvės atstatymui. Mat pagal imperijos įstatymus, maldos namų remontu ir statyba turėjo rūpintis pačios parapijos, apylinkių dvarininkai. Tokių mecenatų Vievio apylinkėse neturėta. Miestelyje nesant nei maldos namų, nei pragyvenimui būtinos bažnytinės nuosavybės, vyskupija galiausiai nutarė parapijos centrą perkelti kitur. Savickis apsigyveno maždaug 10 varstų nuo Vievio esančiame Strėvininkų kaime, kur laikė pamaldas vadinamojoje laikinoje namų cerkvėje. Ji buvo įrengta prieš keletą metų uždarytoje graikų apeigų katalikų koplyčioje, prieš tai dvarininkui Juzefui Romeriui užtikrinus Minsko dvasinę konsistoriją, kad mediniai maldos namai pastatyti jo lėšomis ir niekas kitas neturės į juos pretenzijų²⁹.

Strėvininkai Vievio parapijiečiams buvo per toli, todėl ten melstis vyko retai ir nenoriai³⁰. Tačiau 1836 m. jų maldos namai nutolo dar labiau – bendruomenė buvo priskirta Aukštadvario cerkvei, nuo Vievio nutolusiai per 25 varstus³¹. Tokį sprendimą priėmė stačiatikių vyskupija, mėgindama maldininkais aprūpinti naują cerkvę, kuria tų metų vasarį buvo paversta uždaryto Aukštadvario dominikonų vienuolyno bažnyčia³².

XIX a. caro valdžia vis tankino cerkvių tinklą Lietuvoje, nes jų nesant, stačiatikiai imdavo lankytis artimiausiuose sentikių maldos namuose, katalikų bažnyčiose. Todėl imperijos išdas 1829 m. vis dėlto skyrė 8000 rublių Vievio cerkvės atstatymui. Ji pradėta mūryti tik 1838 m., darbus vykdė rangovas vietos dvarininkas katalikas Teofilis Kviatkovskis. Naujoji cerkvė pastatyta maždaug varsto atstumu nuo buvusio vienuolyno. 1840 m. statyba buvo baigta, bet klebonas su bažnytiniais tarnautojais galėjo grįžti iš Aukštadvario tik 1843 m., galutinai pastatą įrengus. Tų metų rugpjūčio 15 d. cerkvę, išsaugojusią senąjį Dievo Motinos dangun ėmimo titulą, iškilmingai pašventino Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno arkimandritas Platonas (Gorodeckis, vėliau vyskupas, ėjęs Kauno vikaro, Kijevo metropolito pareigas)³³.

²⁹ Kaip minėta, Strėvininkų graikų apeigų katalikų koplyčios pašventinimu stačiatikių cerkve nuo 1818 m. rūpinosi šventikas Foma Mironovičius (Raportas Minsko ir Lietuvos arkivyskupui Anatolijui, 1818-06-06; Juzefo Romerio „pareiškimas“, 1818-05-26, in: *Ibid.*, b. 895, l. 1, 3).

³⁰ Aleksandro Savickio raštas Kruonio klebonui Piotru Mironovičiui, 1820-03-17, in: *Ibid.*, b. 1155, l. 14.

³¹ Иван Спрогис, *op. cit.*, p. 6.

³² Metropolito Josifo raštas Šv. Sinodo oberprokurorui Nikolajui Protasovui Nr. 344, 1842-03-13, in: *Записки Иосифа Митрополита Литовского*, t. 3, p. 638.

³³ Иван Спрогис, *op. cit.*, p. 7–8.

Simboline maldos namų tęstinumo grandimi tapo į ją pernešta nuo gaisro išgelbėta sena Dievo Motinos ikona (su 1548 m. įrašu)³⁴. Naujas Lietuvos stačiatikių cerkves liturginiais reikmenimis paprastai aprūpindavo vyskupijos mecenatai, bažnytinis inventorių būdavo renkamas visoje imperijoje. Greičiausiai tuomet parapijai buvo gražinta Bogdano Oginskio žemės sklypų fundacija. Imperijoje vykdant bažnytinę reformą, 1842 m. visų vienuolynų žemę (taip pat ir Vilniaus Šv. Dvasios, kaip minėta, administravusio uždaryto Vievio vienuolyno žemę) nusavino valstybė, pradėjusi mokėti vienuoliams algas. Todėl metropolitas Josifas (Semaška) kreipėsi į Šv. Sinodą su prašymu Vievio cerkvės tarnautojams kasmet išmokėti iš valstybės izdo 300 rub. asignacijomis³⁵. Galima prielaida, kad Vieviui nuosavybė vis dėlto buvo gražinta „natūra“, nes parapijoje kilo konfliktas dėl valstiečių prievolių. 1847 ir 1849 m. jie apskundė kleboną Piotrą Timinskį Dvasinei konsistorijai. Valstiečiai prašė priskirti juos kuriai kitai stačiatikių cerkvei arba iškelti nepakeliamomis prievolėmis pinigais ir natūra juos apkrovusį Timinskį. Jie įrodinėjo, kad 28 žmonės verčiami atlikti 54 asmenų prievoles³⁶. Skundus tyręs Trakų dekanas palaikė klebono pusę, tad sunku pasakyti, kuo baigėsi kelerius metus trukęs „maištas“ (kai kurie valstiečiai atsisakė mokėti jiems primestus įsiskolinimus ir dirbti toli nuo jų namų esančią klebono žemę – 10 dešimtinių)³⁷. Greičiausiai prievolės buvo kiek sumažintos, išsiaiškinus realų cerkvei priskirtų darbingų valstiečių skaičių, dalis sklypų išnuomota.

Negausioje parapijoje dvasininkai vertėsi sunkiai³⁸, tikinčiųjų skaičių vis „apkarpydavo“ naujai steigiamos stačiatikių parapijos. Apylinkėse

³⁴ Василий Зверинский, *Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи*, Санкт-Петербург: В. В. Зверинский, 1890, p. 293.

³⁵ Metropolito Josifo raštas Šv. Sinodo oberprokurorui Nikolajui Protasovui Nr. 344, 1842-03-13, p. 637–638.

³⁶ Vievio parapijiečių laisvųjų valstiečių Jegoro Zoščenkos, Ivano Beliankos, Ivano Mirolčonos prašymas savo ir Miadziolų (Medelių?) kaimo valstiečių vardu Lietuvos ir Vilniaus arkivyskupui Josifui (Semaškai), 1847-11-18; Stačiatikių valstiečių Ivano Beliankos, Ivano Miralčonos, Ustino Černiavskio, Ivano Karažano prašymas arkivyskupui Josifui, 1849-10-01, in: *LVI A*, f. 605, ap. 8, b. 97, l. 1, 12.

³⁷ Lietuvos stačiatikių vyskupijos dvasinės konsistorijos posėdžio protokolas, 1849-11-09, in: *Ibid.*, l. 15–18.

³⁸ 1864 m. Vievio cerkvė gavo 5 klasės aprūpinimą: joje dirbo šventikas (Piotras Timinskis, gaudavęs iš valstybės izdo 136 rub. metinę algą), diakonas (38 rub.), zakristijonas (30 rub.) ir prosforų kepėja (22 rub.); žr. Trakų dekanato cerkvėms 1864 m. skirtos sumos, in: *LVI A*, f. 605, ap. 3, b. 1944, l. 137, 323.

neatsirado kolonistų kaimų, nebuvo ir kariuomenės įgulų. Tiesa, parapijos padėtis pagerėjo per Vievį nutiesus geležinkelį – aplink 1862 m. atidarytą stotį kūrėsi kelio specialistai, tarnautojai, valdininkai. Miestelis išaugo, bet jame gausiausia buvo žydų bendruomenė³⁹. 1864 m. duomenimis, parapijos ribose gyveno tik 329 stačiatikiai. Tais metais jie paaukojo vos 30 su puse kapeikos (kai kitose Trakų dekanato cerkvėse surinkta nuo 2 iki 8 rub. aukų)⁴⁰. Atrodo, klebonas nesunkiai galėjo stebėti visų savo parapijiečių religines praktikas. 1864 m., jo duomenimis, iš valstiečių luomo Vievio parapijiečių – 88 vyrų ir 88 moterų – išpažinties neatliko ir komunijos nepriėmė atitinkamai 10 ir 9; iš miestiečių, amatininkų ir pirklių – 58 vyrų ir 65 moterų – atitinkamai 23 ir 19; dar rečiau cerkvę lankė Vievyje gyvenusios kariškių šeimos: iš 9 vyrų ir 10 moterų „dėl apsileidimo“ komunijos nepriėmė atitinkamai 7 ir 3⁴¹.

1893 m. skelbtais duomenimis, Vievio parapijoje jau buvo apie 800 stačiatikių (409 vyrai ir 395 moterys), klebonas naudojosi 39 dešimtinėmis žemės (iš jų 24 deš. ariamos ir 5 deš. pievų), 9 ežerais, turėjusiais 188 deš. ploto, iš pastarųjų kasmet būdavo gaunama 400 rub. pajamų⁴². Išaugusių pajamų greičiausiai pakako cerkvės personalo aprūpinimui, tačiau bėgant metams neįstengta sukaupti lėšų eiliniams pastatų atnaujinimo darbams. Didesnio remonto neįstengė finansuoti net stačiatikių vyskupijos kasa. Tai liudija vyskupijos pastangomis 1894 m. Rusijos imperijoje platinta 12-os puslapių brošiūrėlė apie Vievio cerkvę, kurią parašė žinomas Vilniaus archyvaras Ivanas Sprogis. Autorius kreipėsi į Rusijos, ypač imperijos sostinių Maskvos ir Peterburgo, gyventojus prašydamas aukoti neturtingoms Šiaurės Vakarų krašto stačiatikių cerkvėms⁴³. Jis, matyt, sąmoningai kiek sutirštino spalvas aprašydamas prastą 1843 m. įrengtos Vievio cerkvės būklę ir skurdų interjerą. Sprogis kaltino statybos rangovą dirbus nekokybiš-

³⁹ 1866 m. Vievyje gyveno 150 žydų, 103 katalikai ir 93 stačiatikiai; žr. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa: Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882, p. 569.

⁴⁰ Žinios apie Trakų dekanato cerkvių aukas 1864 m., in: *LVIA*, f. 605, ap. 3, b. 2079, l. 315.

⁴¹ Žinios apie Trakų dekanato stačiatikius, 1864 m. buvusius ir nebuvusius išpažinties ir komunijos, in: *Ibid.*, l. 319.

⁴² *Статистическое описание православных приходов Литовской епархии*, составил Николай Извеков, Вильна: Типография О. С. Блюмовича, 1893, p. 29. Beje, klebonas su tarnautojais naudojosi palūkanomis nuo 200 rub. kompensacijos už geležinkelio perimtą cerkvės žemę.

⁴³ Иван Спрогис, *op. cit.*, p. 12.

kai, nes cerkvės ir varpinės pastatus teko nuolat remontuoti (anot jo, buvo mūrijamos prastai išdegtos plytos, išryškėjo ir daugiau statybos defektų, pavyzdžiui, praėjus 30 metų nuo pastatymo pakeistos supuvusios grindų sijos, po to remonto 1870 m. cerkvė buvo pašventinta). Sprogio nuomone, vietos dailininkų anuomet nutapytos Kristaus Išganytojo ir Dievo Motinos ikonos buvusios gruboko darbo, kaip ir vietos meistrų padarytos medinės žvakidės⁴⁴, taigi lėšų reikėjo ir naujam interjerui.

Nežinia, kiek aukotojų atsiliepė į šį prašymą, bet kapitalinio remonto būtinybė, matyt, buvo akivaizdi, ir 10 000 rublių tam netrukus paskyrė Šv. Sinodas. XIX–XX a. sandūroje parapijos centras pasikeitė iš pagrindų: buvo perstatyti visi klebonijos pastatai, cerkvė įgavo dabartinį pavidalą. Ji buvo sujungta su šalia stovinčia varpine (anksčiau jas jungė tik dengta galerija); pati avarinės būklės varpinė perstatyta, į ją įkeltas klebono nupirktas 60 pūdų varpas (anksčiau būta trijų varpų, iš kurių didžiausias septynių pūdų). Buvo atnaujinta geležinio cerkvės kupolo danga, virš jo iškeltas auksuotas kryžius. Prie cerkvės pristatytame priestate atsirado vietos zakristijai ir bibliotekai, ji visa iš naujo nutinkuota ir nudažyta. Iš pagrindų buvo atnaujintas ir maldos namų interjeras – vidus perdažytas, įrengtas naujas ikonostasas (jį įrengė ir cerkvę dekoravo, naują altoriaus Dievo Motinos dangun ėmimo ikoną nutapė Vilniaus dailininkas Georgijus Molokinas), įsigytas panikadilis⁴⁵. Cerkvė tapo jaukesnė, vietoj šaltų akmeninių grindų paklojus medines. 1900 m. rugsėjo 17 d. (sen. st.) visiškai atnaujinta cerkvė buvo su išskilmėmis pašventinta⁴⁶.

Carų laikais naujienos apie kaimišką Vievio parapiją retai patekdavo į spaudą, tačiau žinoma, kad joje gyvavo stačiatikių vyskupijoje labai populiarios Šv. Dvasios brolijos skyrius. Nežinia, kiek turėjo narių, bet tai rodytų, kad tarp parapijiečių būta inteligentų, jie prisidėjo tvarkant cerkvę, renkant lėšas eiliniams remontams, be to, organizuodavo vadinamuosius „skaitymus“. Jų metu dvasininkai, vietos mokytojai skaitydavo viešas paskaitas apie stačiatikių šventųjų gyvenimus, Rusijos istoriją, taip pat duodavo ūkio, medicininių patarimų. Paskaitų metu būdavo demonstruojami vadinamieji „šviesos paveikslai“ – retas reginys to meto provincijoje, kurio pasižiūrėti

⁴⁴ *Ibid.*, p. 10; Šventiko Vasilijaus Petkevičiaus raštas Dvasinei konsistorijai, 1870-11-30, in: LVIA, f. 605, ap. 4, b. 1130, l. 3.

⁴⁵ Panikadilis – šviestuvas, kurį pamaldų metu nuleidus, uždegamos jame esančios žvakės.

⁴⁶ И. С., „Освящение обновленной Евьевской церкви“, in: *Литовские Епархиальные ведомости*, Вильна, 1900, Nr. 41, p. 368–369.

ateidavo ne vien stačiatikiai. Šv. Dvasios brolija kruopščiai fiksuodavo paskaitose apsilankiusių katalikų ar žydų skaičių, mat šias paskaitas laikė svarbiu stačiatikybės misijų instrumentu. Brolijos duomenimis, Vievyje 1908 m. buvo surengta 10 skaitymų religinėmis ir moralės temomis, į kiekvieną jų atėjo maždaug 150 žmonių, bet katalikų, kaip pastebėjo to meto spauda, tarp jų buvo nedaug⁴⁷.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą stačiatikių parapijose plito paprotys rengti maldininkų procesijas iš vienos parapijos į kitą, dalyvaujant pamaldose ir su Evangelija lankant stačiatikių namus. Pirmąją tokią procesiją Vievio ir Aukštadvario klebonai surengė 1907 m. – maldininkai nuėjo į Semeliškes, o pastarosios parapijos maldininkai vėliau aplankė Vievio ir Aukštadvario cerkves⁴⁸.

Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, 1912 m., Vievio parapija buvo sumažėjusi, vyskupija skelbė joje esant 571 parapijietį⁴⁹. Karo metais stačiatikių Lietuvoje labai sumažėjo, nes dar 1914–1915 m. į Rusijos gilumą pasitraukė valdininkai, daug kolonistų valstiečių, evakavosi vyskupijos valdžia ir vienuolynai. Visoje Lietuvoje pareigas ėjo tik trys stačiatikių šventikai. Imperinis laikotarpis Vievyje taip pat baigėsi evakuacija – cerkvėje pamaldos nebuvo laikomos, visi jos tarnautojai išvyko į Rusiją.

Stačiatikių vienuolynų uždarymas prie Rusijos imperijos prijungtoje Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje nebuvo paradoksalus žingsnis – kitoje vyskupijose nesuradus brolių, galinčių atvykti ir pratęsti dvasinę misiją, Šv. Sinodas pripažino faktą, kad nunykusių vienuolynų neišmanoma atkurti. Išėitis rasta vienuolynus transformuojant į parapijas, etninėje Lietuvoje – pirmąsias įkurtas po valstybės padalijimų.

1810 m. įkurta Vievio stačiatikių parapija nebegalėjo pasinaudoti nei dvasiniu, nei materialiniu beveik du šimtmečius ten veikusio vienuolyno paveldu. XIX a. pirmoje pusėje jos klebonai ir kiti cerkvės tarnautojai gyveno ant skurdo ribos. Politinės valios dėka atsiradusios parapijos gyvavimas visiškai priklausė nuo išorinių veiksnių: imperijos valdžios ir vyskupijos paramos. Pastaroji sėkmingai palaikė parapijos gyvastingumą – iš kelių šimtų parapijiečių aukų negalinčiam išgyventi klebonui ir cerkvės tarnams

⁴⁷ „Из жизни братств“, in: *Вестник Виленского Св.-Духовского Братства*, Вильна, 1909, Nr. 15, p. 286.

⁴⁸ „Хроника церковно-общественной жизни“, in: *Вестник Виленского Св.-Духовского Братства*, Вильна, 1907, Nr. 17, p. 361.

⁴⁹ „Вакансии“, in: *Литовские Епархиальные ведомости*, Вильна, 1912, Nr. 22, p. 130.

mokėjo algą, kritiniais momentais priskirdavo negausius Vievio apylinkių stačiatikius kitų cerkvių globai, nesant cerkvės, organizavo pamaldas toliau esančiuose maldos namuose (Strėvininkuose, Aukštadvaryje), ieškojo lėšų remontams. Tai padėjo Vievyje išsaugoti stačiatikybės židinį, antraip negausūs apylinkių stačiatikiai jau XIX a. būtų nutolę nuo Rytų apeigų ir asimiliavęsi.

‘CENTURIES PASSED AND THE FAMOUS
MONASTERY BECAME AN ORDINARY VILLAGE CHURCH’:
FROM THE HISTORY OF THE ORTHODOX BELIEVERS’
PARISH OF VIEVIS

Summary

After the Third Partition of the Republic of the Two Nations, at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, the Russian imperial authorities closed down the Orthodox monasteries that had declined after the Union of Brest. When it became clear that they could not be revived even after friars from other dioceses had been invited, the monasteries were transformed into parishes. The Orthodox monastery in Vievis was also among those closed. The article discusses the circumstances of its transformation into a parish and its development in the nineteenth century. The old history of Vievis attracts the attention of scholars because the first grammar of Church Slavonic was printed in the press of the Orthodox Fraternity of the Holy Spirit, which operated in the area in 1618–1619. In historical literature and the media, the past of the monastery of Vievis is still often mistakenly associated with the Greek Catholic (Uniate) heritage that was alien to it. Therefore, the aim is to point out once again that the chamberlain of Trakai, Duke Bogdan Oginski, founded the Orthodox churches and monasteries of Vievis and Kruonis as outposts of Orthodoxy against the established Greek Catholicism, and that they never became the property of the Catholics of the Greek rite.

The Orthodox parish of Vievis was established in 1810, when the Orthodox monastery was abolished by the decree of the Holy Synod, and the Orthodox Church of the Assumption of the Mother of God was transferred to its care. The parish was no longer able to benefit from the spiritual and material heritage of the monastery, which had been there for almost two centuries but had declined. The existence of the parish, which came into being through political will, depended entirely on external factors: the support of the imperial authorities and the diocese. The latter successfully kept the parish alive: it paid the salary to the priest, who could hardly make a living, and to the church servants; in times of emergency,

it attributed some Orthodox parishioners in the area of Vievis to the care of the other Orthodox churches, and, in the absence of an Orthodox church, it organised the services in more distant places of worship (Strėvininkai, Aukštadvaris); also, it sought money for repairs. The Orthodox Church of Vievis acquired its present architectural shape at the turn of the twentieth century.

BAŽNYTINIŲ BROLIJŲ ŽEMAIČIŲ (TELŠIŲ) VYSKUPIJOJE RAIŠKOS IR STRUKTŪROS KAITOS YPATYBĖS XIX A.

VILMA ŽALTAUSKAITĖ

1891 m. pavasarį Subačiaus klebonas (Vilkmergės / Ukmergės dekanatas) Pranciškus Staškovskis (Staškauskas)¹ dėl parapijiečių skundo aiškinosi Žemaičių (Telšių)² vyskupijos valdytojui vyskupui sufraganui Antanui Baranauskui. Klebonas rašė, kad parapijoje nėra jokios kitos brolijos, tik Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos (t. y. Šv. Škaplieriaus), „nes patarnautojų per bažnytines šventes užtenka“, o vikaro Juozapo Šniukštos³ įvestą naują broliją, kurios nariai ir skundėsi Baranauskui, laikė vikaro savivalės ir užsispyrimo įrodymu⁴. Esą anam prireikė broliukų, maršalkų, tai ir įvedė broliją, kurios nariai su varpeliais ir stikliniais papuošimas išpuoštais žibintais tik kelia triukšmą liturgijos metu. Taip pat nurodė, kad naujiesiems broliukams net neužtenka stovėti su žibintais ir maršalkų lazdomis per pamaldas,

¹ Subačiuje (Vilkmergės (Ukmergės) dek.) klebonu skirtas 1880 m.; žr. *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum pro Dioecesi Telsensi in Annum Domini Bissexilem MDCCCLXXXVIII*, Vilnae: Typis Josephi Zawadzki, 1887, p. 255. Bajoraitis Pranciškus Staškauskas 1857 m. buvo pašalintas iš seminarijos Varniuose dėl girtavimo, vėliau mokslus baigė ir 1859 m. iššventintas kunigu; žr. Ieva Šenavičienė, *Dvasininkija ir lietuviybė: Katalikų bažnyčios atsinaujinimas Žemaičių vyskupijoje XIX a. 5–7-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 370–371.

² Dvigubas – Telšių arba Žemaičių – vyskupijos pavadinimas buvo fiksuotas 1847 m. Apaštalo Sosto ir Rusijos susitarime, nors pasaulietinės valdžios iniciatyva pavadinimas pakeistas dar XIX a. penktojo dešimtmečio pradžioje. Žemaičių (Telšių) vyskupija apėmė Kauno ir Kuršo (Kurliandijos) gubernijas.

³ Subačiuje (Vilkmergės (Ukmergės) dek.) vikaru skirtas 1887 m. po kunigystės šventimų; žr. *Directorium*, 1888; 1886 m. kovo 2 d. gavo subdiakono šventimus (priskirtas Plungės bažnyčiai), liepos 4 d. iššventintas diakonu, gruodžio 27 d. gavo kunigo šventimus; žr. *Liber Ordinatum Curiae Archidioeceseanae Kaunensis ab anno 1850–1869–1989 m.*, in: *Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas* (toliau – KAKA), b. 182, l. 66–68.

⁴ Subačiaus klebono Pranciškaus Staškovskio (Staškausko) raportas Žemaičių (Telšių) vyskupijos valdytojui vyskupui sufraganui Antanui Baranauskui, 1891-04-26, in: *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 1671, ap. 4, b. 155, l. 1181.

jie esą nori būti šeimininkais bažnyčioje ir parapijoje, rinkti pinigus, turėti savo kasą, kad klebonas ir bažnyčios patarnautojai būtų nuo jų priklausomi, kaip buvo šio klebono pirmtakams. Esą ir jį į Subačių paskyrus taip buvo, bet parapijiečiai broliukus nušalino ir dabar džiaugiasi, kad tvarka bažnyčioje yra, nes nebėra broliukų⁵. Taigi klebonas vikaro įvestą 24 asmenų broliją vertino neigiamai ir, kaip aiškėja iš brolijos narių skundo vyskupijos valdytojui, teigė, kad dabar broliukų niekur nėra, kad neleido jiems dėvint kamžas per pamaldas naudoti nei žibintų, nei maršalkų lazdu, nei vėliavų su šventųjų – šv. Kazimiero, šv. Stanislovo ir kitų – atvaizdais, todėl broliukai prašė sugražinti po 25 rublius už minėtus reikmenis arba leisti dalyvauti su jais liturgijos, procesijų metu, nes „dabar guli jie numesti, o sunkiai uždirbti pinigai kaip į vandenį išmesti“⁶. Kitame panašaus laiko šaltinyje Linkuvos (Joniškio dekanatas) vikaras Povilas Januševičius pamoksle parapijiečiams aiškino apie Šv. Škaplieriaus broliją⁷, per ją teikiamų atlaidų tikslą ir kaip dalyvauti atlaiduose⁸.

Kunigas Juozas Stakauskas atsiminimuose aprašė ypatingą XIX a. pabaigos brolijų narių pamaldumą, jų dalyvavimą šv. Mišiose su kamžomis ir gulint kryžiumi⁹. Jis taip pat rašė, kad broliai palaikydavo tvarką bažnyčioje, darydavo kunigui taką, atlikdavo rinkliavas, svarstydavo visus parapi-

⁵ *Ibid.*, l. 1182.

⁶ Subačiaus bažnyčios parapijiečių raštas Žemaičių (Telšių) vyskupijos valdytojui Antanui Baranauskui, 1891-03-07, in: *Ibid.*, l. 1184.

⁷ Prie Linkuvos (Joniškio dek.) bažnyčios veikė Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės brolija. Jos steigimas grindžiamas karmelitų ordino magistro 1673 m. gegužės 8 d. patentu; žr. Duomenys apie bažnytines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pateikti VRM Kitatikių dvasinių reikalų departamentui [juodraštis, 1866-12-14], in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 892, l. 25.

⁸ Povilas Januševičius, „Pamokslas ant pirm. dīnos Szkaplīrnos“, 1893, in: *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 3916, l. 3–4.

⁹ Stakauskas minėjo bažnytines vyrų brolijas, esą veikusias XIX a. pabaigoje didesnėse parapijose. Teigė, kad tai buvo „rimčiausieji parapijos vyrai, po vieną, po du beveik iš kiekvieno kaimo įsirašę į Nekaltojo prasidėjimo Švč. Marijos škaplieriaus bažnytinę broliją“. Jie – maršalkos, tėveliai, broliai – turėjo savo papročius: per atlaidus rinkdavosi koplytėlėje, dėvėjo kamžas „ir išsirikiavę poromis, su dideliu procesiniu kryžiumi priešakyje broliai eidavo bažnyčion savo Mišių – votyvos klausyti. Ties altoriumi jie stovėdavo arba klūpodavo taip pat poromis. Per Mišias jie giedodavo giesmes „Šventas“, „Prieš taip didį Sakramentą“ ir kitas, vargonams ir visai bažnyčiai pritariant. Kunigas laikydavo giedotines mišias. Nuo pakylėjimo iki Komunijos broliai puldavo kniūpsti kryžmais ant žemės, rankas ištiesę į šonus, tik kryžiaus nešėjas pasilikdavo bestovįs vienas. Visus jaudino ta brolijos malda“ (Juozas Stakauskas, *Trys lietuvių tautos pagrindai. Iš atsiminimų*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 71).

jos reikalus: rūpinosi maldaknygėmis, škaplieriais ir drausme, organizavo kalėdojimą, velykinę išpažintį¹⁰.

Skundo, pamokslo, atsiminimų turinys daugiopai iškalbingas, nes teikia informacijos apie bažnytinių brolių pamaldumo raišką, rodo brolių reikšmę formuojant ir išreiškiant liaudies pamaldumą, brolijos narių pareigybes ir funkcijas XIX a. pabaigos Žemaičių (Telšių) vyskupijoje. Taip pat nurodo ne vieną XIX a. pabaigos parapijos gyvenimo – liturgijos šventimo, liaudies pamaldumo, socialinių grupių tarpusavio santykių – aspektą. Visa tai liudija, kad bažnytinės brolijos nepranyko iš religinės ir socialinės parapijų erdvės ir XIX a. paskutiniais dešimtmečiais, nors po 1863–1864 m. sukilimo sekusios valdžios represinės priemonės prieš Katalikų Bažnyčią palietė ir jas. Paminėtina, kad 1868 m. balandžio 20 d. Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Potapovas išleido aplinkraštį Nr. 1315¹¹, kuriame nurodė uždaryti visas bažnytines brolijas, veikiančias be valdžios leidimo, ir išaiškino uždarymo procesą¹². Svarbu, kad Kauno gubernijai arba Žemaičių (Telšių) vyskupijai aplinkraščio taikymas buvo atidėtas „kuriam laikui“ žodiniu sutarimu tarp vietos ir centrinės administracijos¹³, ir tai tik viena iš valdžios politikos išimčių, taikytų šiai gubernijai. Tačiau XIX a. paskutiniais dešimtmečiais vietos administracijai brolių uždarymo klausimas šioje vyskupijoje vis kildavo. Vilniaus generalgubernatorius Ivanas Kachanovas nurodė jas uždaryti 1886 m.¹⁴, tačiau ne vienas šaltinis rodo, kad brolijos tebeveikė.

¹⁰ *Ibid.*, p. 71–72.

¹¹ Aplinkraščio gubernatoriams Nr. 1315 kopija, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1865 m., b. 2367, l. 103.

¹² Vytautas Merkys, „Romos katalikų ir jų dvasininkų teisių varžymai Rusijos imperijos Šiaurės vakarų krašte 1864–1901 m.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2002, t. 20, p. 271–272, 315; Algimantas Katilius, „Bažnytinių brolių uždarymas Vilniuje XIX a. viduryje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2017, t. 40, p. 121, 123–128.

¹³ Konfidencialus Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjui Piotruui Bogrationui, 1869-12-13, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1865 m., b. 2367, l. 205. Beje, šiame rašte minimas VRM Kitatikų dvasinių reikalų departamento direktorius Emanuelis Siversas Vilniuje lankėsi 1868 m. birželio 5 d.; žr. Михаил Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва: Новое литературное обозрение, 2010, p. 349, 857. Tikėtina, kad tada buvo aptartas bažnytinių brolių Kauno gubernijoje klausimas; žr. Vilniaus gubernijos [?] kanceliarijos raštas, 1883-04-15, in: *LVIA*, f. 378 PS, ap. 1876 m., b. 2, l. 209. Dėkoju šią bylą nurodžiusiam kolegai dr. Vytautui Petroniui.

¹⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus Ivano Kachanovo raštas vidaus reikalų ministrui, 1886-10-21, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 65–66; Vilniaus generalgubernatoriaus Ivano Kachanovo raštas vidaus reikalų ministrui, 1887-07-25, in: *Ibid.*, l. 105.

Šio straipsnio tikslas – patikslinti istoriografijoje suformuotą teiginį, kad po 1863–1864 m. sukilimo vadinamajame Šiaurės vakarų krašte (toliau – ŠVK) bažnytinės brolijos buvo imperinės valdžios uždraustos ir nustojo veikti. Žemaičių (Telšių) vyskupija priklausė ŠVK¹⁵. Taip pat svarbu analizuoti, kaip ir kodėl kito bažnytinių brolių raiška, struktūra, brolių narių funkcijos, brolių skleistas pamaldumas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje ir kokius procesus anuometinėje visuomenėje, Bažnyčioje tai rodo. Brolių raiškos analizė atskleidžia religinės tapatybės formavimo(-si) būdus XIX a. visuomenėje, rodo, kaip buvo būnama kataliku XIX a. Žemaičių (Telšių) vyskupijoje. Šiuo aspektu tyrimui svarbus Marco R. Forsterio, tyrusio Pietvakarių Vokietijos Baroko epochos pamaldumo praktikas (tarp jų ir brolių veiklą), pastebėjimas, kad brolijos formavo pagrindus XIX–XX a. pradžioje aiškiai pasireiškusiai religinei tapatybei¹⁶.

Socialinių konfliktų genealogijos kontekste toks tyrimas leidžia pamatyti brolių, kaip socialinio reiškinių, – organizuotų pasauliečių bendruomenių lokaloje Bažnyčioje sąveiką su socialiniais procesais anuometinėje visuomenėje, visuotinėje Bažnyčioje, imperinės valdžios politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu.

Istoriografija. Istoriografijos apžvalga apie bažnytinių brolių Lietuvoje tyrimus pateikta mano straipsnyje apie brolijas Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose¹⁷, tad šiame straipsnyje bus atkreiptas dėmesys į tyrimus, kurie reikšmingi analizuojant brolijas XIX a. Tyrimui reikšmingas bendraeuropinis Bažnyčios raidos kontekstas, tyrėjų įvardijamas Bažnyčios atsinaujinimo / atgimimo procesu, išgyventu XIX a.¹⁸ Jonathanas Sperberis katalikybės atgimimą Prūsijoje 1850–1870 m. siejo su porevoliucinio laikotarpio pokyčiais, nevaržomomis Katalikų Bažnyčios galimybėmis reikštis visuomenėje, kunigų autoriteto stiprėjimu, pasireiškusiais po 1848–1849 m. revoliucijos¹⁹.

¹⁵ Žemaičių (Telšių) vyskupiją sudarė Kauno ir Kuršo (Kurliandijos) gubernijos. Pastaroji administraciškai priklausė Pabaltijo gubernijoms. Joje katalikai sudarė gyventojų mažumą.

¹⁶ Marc R. Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550–1750*, Cambridge University Press, 2001, p. 1.

¹⁷ Vilma Žaltauskaitė, „Bažnytinės brolijos Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose XIX a.: Katalikybės atsinaujinimo ir valdžios politikos poveikio aspektais“, in: *Lithuanian Historical Studies*, [įteikta].

¹⁸ Owen Chadwick, *A History of the Popes, 1830–1914*, Oxford University Press, 2003, p. 109.

¹⁹ Jonathan Sperber, *Popular Catholicism in Nineteenth-Century Germany*, Princeton University Press, 1984 (Princeton Legacy Library edition 2019), p. 47, 53.

Nagrinėdamas liaudies katalikiškumą XIX a. Vokietijoje jis išskyrė Šiaurės Reino ir Vestfalijos regionuose 1850–1870 m. vykusį katalikybės atsinaujinimą (ir panašius procesus matė Airijoje) kaip reikšmingą faktorių, kuris padėjo atlaikyti vėliau Prūsijos valdžios taikytą *Kulturkampfo* (1871–1883) politiką Katalikų Bažnyčiai. Taip pat jis minėjo ir specifinį šiaurinės Europos katalikiškumą, labiau puritonišką, klerikalinį, mažiau priklausomą nuo liaudies tradicijų bei prietarų ir galbūt mažiau paviršutinišką. Esą svarbiausia buvo tai, kad tai buvo lanksti, prisitaikanti religija, galinti transformuotis kintančioje XIX a. visuomenėje²⁰. Davidas Blackbournas savo tyrimuose minėjo Katalikų Bažnyčios atsinaujinimą Vokietijoje XIX a. trečiajame ketvirtyje, o brolijų veikloje matė atsinaujinusio religingumo aspektus, naujos religingumo atmosferos formavimą²¹. XIX amžiaus Lietuvai skirtuose tyrimuose tyrėjai taip pat nurodo katalikybės atsinaujinimą / atgimimą, nors dažniausiai paminimos tik blaivybės brolijos²². Pauliaus Subačius rašė, kad dalyvavimas jose, jų patirtis ugdė sąmoningumą, o „[r]eliginio mentaliteto prasme tai skatino tapti kitų maldingų brolijų – rožinio, škaplierių – nariais, imtis bent minimalios iniciatyvos bažnytinėje veikloje“²³. Vis dėlto manyčiau, kad ne blaivybės brolijos skatino įsitraukti ir į kitas bažnytines brolijas, o labiau pastarųjų raiškos tradicijos egzistavimas kūrė prielaidas blaivybės platinimui per brolijas – naudojant šią, jau įprastą, socialinio ir religinio aktyvumo formą. Istoriografija, kurioje būtų nagrinėjamas bažnytinių brolijų veikimas XIX a. Lietuvoje, nėra gausi, taip pat nėra išsamių kompleksinių kelių amžių laikotarpį apimančių tyrimų, kurie leistų įvertinti reiškinių dinamiką. Kai kurios brolijos analizuotos kaip vienuolių puoselėto pamaldumo dalis²⁴,

²⁰ *Ibid.*, p. 294.

²¹ David Blackbourn, *Marpingen: Apparitions or the Virgin Mary in Nineteenth-Century Germany*, New York: Alfred A. Knopf, 1994, p. 70, 74.

²² Egidijus Aleksandravičius, *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje*, (ser. *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 2), Vilnius: Žaltvykslė, 1990, p. 58; Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 170–171, 177; Paulius Subačius, „Carinės stačiatikybės ir tautinio sąmonėjimo akivaizdoje (1841–1904)“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarytojas Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006, p. 344, 354; *Lietuvos istorija*, t. VIII, d. I: Tamara Bairašauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 258, 260.

²³ Paulius Subačius, *op. cit.*, p. 356.

²⁴ Juozas Vaišnora MIC, *Marijos garbinimas Lietuvoje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1958, p. 67–109; Vaida Kamuntavičienė, „Žemaičių Kalvarijos dominikonai XIX a. pirmojoje pusėje (Pagal vienuolyno vizitacijų aktus)“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademi-*

lokalios miesto istorijos reiškiny²⁵. Regimanta Stankevičienė pastebėjo XIX a. brolijos pamaldumo kitimą – perėjimą į parapijos pamaldumą²⁶.

Istoriografijoje dažniau yra atkreiptas dėmesys į situaciją po 1863–1864 m. sukilimo, kai pasaulietinė valdžia taikė suvaržymus Katalikų Bažnyčiai, tame tarpe ir bažnytinių brolijų veikimui. Kaip Katalikų Bažnyčios kultūrinėje erdvėje veikusias organizacijas vertino imperinė pasaulietinė valdžia, ypač – Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas – rodo Aldonos Prašmantaitės tyrimas apie 1860–1863 m. veikusią karitatyvine veikla užsiėmusią filantropinę, moteris jungusią Vilniaus Šv. Vincento Pauliečio broliją. 1863 m. rudenį buvo pradėti brolijos narių tardymai, joms skirtos baudos, daliai jų – turto sekvestravimas, išsiuntimas į Rusijos gubernijas. Tyrėja atkreipė dėmesį į bausmių neadekvatumą, kurį sąlygojo sukilimo kontekstas²⁷. Algimantas Katilius, nors ir nagrinėjo Vilniaus miesto bažnytinių brolijų uždarymo atvejį, tačiau atskleidė visą jų uždarymo mechanizmą²⁸. Jis teigė, kad „bažnytinės brolijos turėjo didelę reikšmę religiniame gyvenime ir jų uždarymas susiaurino galimybes tikintiesiems tenkinti savo dvasinius poreikius. Brolijos buvo uždaromos ne tik Vilniuje, bet visoje Vilniaus vyskupijoje ir kitose Lietuvos vyskupijose“²⁹. Vytautas Merkys visgi rašė, kad: „[s]utikdama Valančiaus ir kitų katalikų vadovų pasipriešinimą, vyriausybė brolijų galutinai likviduoti nesiryžo. Juoba kad ir pats uždraudimo įgyvendinimas būtų likęs labai

jos metraštis, Vilnius, 2004, t. 25, 495; Vaida Kamuntavičienė, „Kauno dominikonų Švč. Mergelės Marijos Rožinio ir Jėzaus Vardo brolija“, in: *Logos*, Vilnius, 2024, t. 118, p. 179–189; Regimanta Stankevičienė, „Ispaniškosios Švč. Mergelės Marijos Belaisvių Vaduotojos brolijos Žemaičių vyskupijoje: Istorija ir svarba lokalioms pamaldumo tradicijoms“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, Šiauliai, 2019, t. 26, p. 240–259; Regimanta Stankevičienė, *Antakalnio Jėzus ir kiti stebuklingojo Jėzaus Nazariečio atvaizdai Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017; Vaida Kamuntavičienė, Aušra Vasiliauskienė, *Sugrįžusi atmintis: Kauno bernardinių istorija ir vienuolyno ansamblis XVI a. pab. – XIX a.*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2023, p. 18, 139, 142–143, 309, 325.

²⁵ Rasa Varsackytė, „Tikėjimo vardan: Religinės brolijos Kaune XVII–XVIII a.“, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2006, t. 7, p. 9; Zigmantas Kiaupa, Liudas Glemža, *Kauno istorija*, t. 2: *Nuo 1655 iki 1795 metų*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2023, p. 160–169; Jonas Drungilas, „Mažojo magdeburginio miesto eskizas: Liudvinavas XVIII amžiuje (alokacija, valdžia, bendruomenė)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 2022/2*, Vilnius, 2022, p. 61–62.

²⁶ Regimanta Stankevičienė, *Antakalnio Jėzus*, p. 178.

²⁷ Aldona Prašmantaitė, „Vilniaus Šv. Vincento Pauliečio brolija (1860–1863): tarp filantropijos ir politikos“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 2005, t. 62, Nr. 2, p. 31–32.

²⁸ Algimantas Katilius, *op. cit.*, p. 113–130.

²⁹ *Ibid.*, p. 115.

netikras³⁰. Merkys monografijoje apie vyskupą Motiejų Valančių detaliau nagrinėjo blaivybės brolijas, taip pat jų veikimą Vilniaus vyskupijoje³¹, o kitų bažnytinių brolijų veiklos visai nepalietė. Manychiau, kad istoriografinis teiginys „vyriausybei draudžiant brolijas“, sutinkamas Antano Alekno, Prano Vaičekonio tyrimuose, formavo klaidingą ir vis tebeapasitaikančią nuostatą apie bažnytinių brolijų uždarymą ir Žemaičių (Telšių) vyskupijoje³². Jovita Pivoriūnaitė pakartojo istoriografinį teiginį, kad Vilniaus Šv. Onos brolija po 1864 m. nustojo veikusi ne tik Vilniuje, bet „ir visoje Lietuvoje“³³. Rasa Varsackytė rašė panašiai: „Dauguma brolijų vienaip ar kitaip veikė iki 1863 m. kada caras uždraudė brolijų veiklą (išliko tik Šv. Škaplieriaus, Šv. Rožinio bei Šv. Pranciškaus brolijos)“³⁴. Matyt, tyrėja atkartojo panašius Juozo Vaišnoros ar Marijos Matušakaitės teiginius apie Šv. Škaplieriaus ir Šv. Rožinio brolijų tolesnį gyvavimą³⁵. Paminėtina reikšminga tyrėjos Lijanos Birškytės-Klimienės gana nedrąši išvalga: „įprasta manyti, kad praūžus 1863 m. sukilimui, katalikiškų brolijų veikla nutrūko, nors jų pasėti šventųjų kulto daigai išliko gyvi atlaidų tradicijoje, giesmėse ir atvaizduose“ ir darė prielaidą „apie galimai pakitusią, lyginant su XVII–XVIII a., brolijų veiklą“³⁶. Michailas Dolbilovas monografijoje apie etnokonfesinę politiką Aleksandro II valdymo metu pateikė svarbių ir gana prieštaringų išvalgų apie bažnytines brolijas Šiaurės vakarų krašte (iš dalies tai aiškiau jo paties nurodytu tyrimu apie jas stygiumi). Remdamasis Vakarų istoriografija jis pastebėjo, kad brolijos išreiškė XIX a. atsinaujinančio religinio gyvenimo formą, ypač išskyrė pamaldumą Švč. Mergelei Marijai išreiškiančias

³⁰ Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 642.

³¹ *Ibid.*, p. 334–421; Vytautas Merkys, „Vyskupas Motiejus Valančius ir blaivybės sąjūdis Vilniaus vyskupijoje 1858–1863 m.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2001, t. 18, p. 17–52.

³² Antanas Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, Antras leidimas su Vinco Trumpos įvadu ir dokumentų priedais, Čikaga: Lituanistikos institutas, 1975, p. 267, 290; Pranas Vaičekonis, *Katalikų dvasininkijos juridinė padėtis XIX a. Lietuvoje*, Vilnius: Atkula, 1999, p. 64–66.

³³ Jovita Pivoriūnaitė, „Vilniaus Šv. Onos brolija ir socialinė jos sudėtis XVI a.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2000, t. 16, p. 120.

³⁴ Rasa Varsackytė, *op. cit.*, p. 9.

³⁵ Juozas Vaišnora MIC, *op. cit.*, p. 93; Marija Matušakaitė, *Procesijų altorėliai Lietuvoje*, Marijampolė: Ardor, 1998, p. 8.

³⁶ Lijana Birškytė-Klimienė, „Šv. Onos brolijos Žemaičių vyskupijoje XVII–XVIII a.“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, Vilnius, 2014, t. 7, p. 104.

brolijas, tačiau Šv. Škaplierio brolijas (beje, jos taip pat išreiškia pamaldumą ir Švč. Mergelei Marijai, – V. Ž.) išskyrė kaip ypatingas – religinę tapatybę puoselėjančias per simbolius ir nežinia kuo remdamasis teigė, kad jos išplito Šiaurės vakarų krašte XIX a. šeštame dešimtmetyje, nors pasaulietinės valdžios dėmesio sulaukė tik po 1863 m. sukilimo³⁷. Reaguojant į tokius teiginius pastebėtina, kad ne tik škaplierius buvo tikinčiųjų dėvimas vizualinis ženklas. Rožinis buvo privalomas dėvėti Šv. Rožinio brolijų nariams ir narėms, o įvairius škaplierius dėvėjo ne tik Šv. Škaplieriaus, bet ir kitų brolijų nariai. Taigi tai buvo plačiai naudojamas savitas religinės tapatybės deklaravimo ženklas, rodęs ir konkretų pamaldumą. Pavyzdžiui, įvairūs škaplieriai, medalikėliai (su šv. Barboros, Švč. Mergelės Marijos atvaizdais) rasti pas ne vieną 1863–1864 m. sukilimo dalyvį, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė³⁸. Dolbilovas taip pat teigė, kad „ko gero nė viena kita liaudies katalikiškumo išraiška Šiaurės Vakarų krašte taip tiesiogiai antikatalikiškame diskurse nebuvo tapatinama su lenkų nacionalizmu kaip brolijos“, o religinė jų prasmė buvo atmetama, jų veiklos detalės interpretuotos kaip apgaulė, manipuliacijos³⁹. Svarbu pastebėti, kad Dolbilovas nuogaustaudamas, jog nėra tyrimų apie buvusios Abiejų Tautų Respublikos „katalikybės atgimimą“ XIX a. ir įvertindamas imperijos biurokratų nuostatas katalikybės atžvilgiu, jose matė ir specifinį antiklerikalinį komponentą⁴⁰, t. y. ne vien tik kovą su lenkų nacionalizmo įtaka, bet ir kovą su Bažnyčia kaip struktūra.

Šaltiniai. Tyrime analizuoti Žemaičių (Telšių) vyskupijos dokumentai su informacija apie bažnytinių brolijų veikimą XIX a. Ypatingas dėmesys kreiptas į parapijiečių skundus ir prašymus, kuriuose minima ši bažnytinė struktūra. Analizuoti ir pasaulietinės valdžios – Vilniaus generalgubernatoriaus, Kauno gubernatoriaus institucijų dokumentai, centrinės valdžios atstovų raštai, išreikšiantys jų požiūrį į šią struktūrą Katalikų Bažnyčioje ir visuomenėje. Tirta Žemaičių (Telšių) Romos katalikų dvasinės konsistorijos 1865–1866 m. surinkta medžiaga apie bažnytines brolijas vyskupijoje⁴¹, taip pat pasaulietinės valdžios

³⁷ Михаил Долбилов, *op. cit.*, p. 234.

³⁸ 1863–1864 metų sukilėlių kelias į mirtį ir atgimimą, sudarytoja Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2019, p. 150–166.

³⁹ Михаил Долбилов, *op. cit.*, p. 323.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 238, 819 išn. Nr. 35.

⁴¹ Duomenys apie bažnytines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje surinkti 1866 m.: Žemaičių (Telšių) Romos katalikų dvasinės konsistorijos raštas Romos katalikų dvasininkų reikalų Šiaurės vakarų krašte Revizinei komisijai, 1866-12-14, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1866 m.,

rinkti duomenys⁴². Pastebėtina, kad vyskupo Motiejaus Valančiaus 1866 m. pateikti duomenys ne visada sutampa su konsistorijai pateikta dekanų informacija, dokumentų juodraščių informacija ne visada atitinka oficialiai pateiktus duomenis. Pavyzdžiui, šio straipsnio pradžioje minėtame Subačiuje ir 1865–1866 m., ir 1875[?] m., ir 1886–1887 m. renkant duomenis apie bažnytines brolijas jokia brolija nebuvo nurodyta⁴³, nors iš aptarto skundo galima numanyti, kad brolija prie bažnyčios egzistavo. Beje, panašias šaltinių patikimumo problemas nurodo ir kiti tyrėjai⁴⁴. Nemanytina, kad neatitikimai lyginant archyvinių šaltinių medžiagą iš esmės iškreipia brolijų veikimo vaizdą XIX a., tendencijos juose atspindimos. Tiriant taip pat analizuoti brolijų statutai, parapijų vizitacijų medžiaga, brolijų pamaldumą atspindinti literatūra, egodokumentai⁴⁵.

b. 2516, l. 129–153; Duomenys apie bažnytines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pateikti VRM Kitatikių dvasinių reikalų departamentui [juodraštis, 1866-12-14], in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 892, l. 14–25; Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui su 1866-12-14 vyskupo Motiejaus Valančiaus į VRM siųstų duomenų apie brolijas rašto kopija, 1887-09-08, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 106–118; Žemaičių (Telšių) vyskupo Mečislavo Leonardo Paliulionio raštas Kauno gubernatoriui su 1866-12-14 vyskupo Motiejaus Valančiaus į VRM siųstų duomenų apie brolijas rašto kopija, 1887-08-19, in: *Kauno regiono valstybės archyvas* (toliau – *KRVA*), f. I-50, ap. 1, b. 22111, l. 17–33; Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1875–1876 [?], in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 18–20 (data nustatyta pagal bylos kontekstą ir kitą informaciją: Kauno gubernatoriaus Valerijaus Melnickio rašte Vilniaus generalgubernatoriui Ivanui Kachanovui minima, kad duomenys apie bažnytines brolijas buvo pateikti 1877-01-31, 1887-06-13, in: *KRVA*, f. I-50, ap. 1, b. 22111, l. 13); Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1886–1887, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 30–33.

⁴² Vykdamas 1868 m. balandžio 20 d. Vilniaus generalgubernatoriaus aplinkraštį, duomenis apie bažnytines brolijas rinko ir gubernijų apskričių kariniai viršininkai per jiems pavaldžius pareigūnus (apskričių ispravnikus, stanų pristavus); žr. Byla apie bažnytines brolijas Novoaleksandrovsko apskrityje, in: *LVIA*, f. 655, ap. 1, b. 378; Byla apie bažnytines brolijas Šiaulių apskrityje, in: *LVIA*, f. 1250, ap. 1, b. 755; Byla apie bažnytines brolijas Vilkmergės apskrityje, in: *LVIA*, f. 1252, ap. 1, b. 240. Už šio pobūdžio šaltinių nurodymą dėkoju kolegei habil. dr. Tamarai Bairašauskaitei.

⁴³ Vilkmergės (Ukmergės) dekanas Andriejaus Dulskio raportas apie brolijas dekanate, 1865-10-01, in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 890, l. 134–135; Duomenys apie bažnytines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pateikti VRM Kitatikių dvasinių reikalų departamentui, [juodraštis, 1866-12-14], in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 892, l. 22–23; Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1886–1887, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 30–33; Vilkmergės (Ukmergės) dekanas Pranciškaus Staškovskio (Staškausko) raportas Žemaičių (Telšių) vyskupijos dvasinei konsistorijai, 1887-02-04, in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 2287, l. 21.

⁴⁴ Wiesław Partyka, „Bractwa religijne w diecezji Lubelskiej w XIX wieku: Stan liczebny“, in: *Archiwa, biblioteki i muzea kościelne*, Lublin, 2014, t. 102, p. 143–177.

⁴⁵ Šaukoto parapijos Dievo Apvaizdos bažnytinės brolijos pajamų-išlaidų knyga, 1825–1847, in: *LVIA*, f. 669, ap. 2, b. 684, l. 1–9; *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno deka-*

Bažnytinės brolijos. Po Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545–1563) brolijos tapo reikšminga Bažnyčios ir visuomenės gyvenimo dalimi ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, vėliau – Abiejų Tautų Respublikoje. Jos buvo ryškus potridentinio dvasingumo skleidimo visuomenėje, pasauliečių religinės kontrolės, jų tapatybės kūrimo įrankis⁴⁶. Brolijos – tai bažnytinės valdžios įsteigtos, jai pavaldžios religinės pasauliečių (nors joms galėjo priklausyti ir dvasininkų luomo asmenys) organizacijos, kurios deklaravo ir skleidė pamaldumą tokiomis formomis, kokios buvo apibrėžtos jų steigimo dokumentuose. Brolija taip pat galėjo būti ir didesnės struktūros – arkibrolijos – dalimi. Jos turėjo apibrėžtą struktūrą, beje, struktūra galėjo priklausyti ir nuo to, su kokia vienuolija brolija buvo susijusi⁴⁷, nors tokia sąsaja nebuvo privaloma. Brolijos turėjo savo administraciją, įstatus arba statutus ir nuosavybę⁴⁸. Tai reiškia, kad brolijos turėjo hierarchiją, už konkrečius brolijos veiklos aspektus atsakingus pareigūnus, pajamų: funduoto turto ir kasą, susidedančią iš per brolijų šv. Mišias surenkamų aukų, kurios vyko statutuose nustatytais dienomis, ir kitų brolijos organizuojamų rinkliavų, aukų. Iš jų mokėta kai kuriems brolijos pareigūnams: klebonui, ar kitam kunigui už aukotas šv. Mišias, zakristijonui, raštininkui, kitiems bažnyčios patarnautojams (pavyzdžiui, skalbėjai, varpininkui). Beje, Jerzy Flaga mini, kad Švč. Rožinio brolijoje buvo apmokama tik dvasininko-kapeliono pareigybė⁴⁹, nors XIX a. šaltiniai leidžia teigti, kad ne visada buvo paisoma šios nuostatos, o brolijos nariai galėjo turėti

nato vizitacija 1782 m., sudarė ir parengė Vytautas Jogėla, (ser. *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 6), Vilnius, 2001; Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 5: *Mokslas Rymo katalikų. Apie brostvas su įstatymais Trečiojo zokano švento Dominiko*, parengė Vytautas Vanagas, tekstus redagavo Birutė Vanagienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012; Vincentas Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, parengė ir iš lenkų kalbos vertė Mindaugas Paknys, Varniai: Žemaičių vyskupystės muziejus, 2013; Juozas Stakauskas, *op. cit.*

⁴⁶ Danilo Žardin, „Relaunching Confraternities in the Tridentine era: Shaping Conscience and Christianizing Society in Milan and Lombardy“, in: *The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*, edited by Nicholas Terpstra, Cambridge University Press, 2000, p. 198–203.

⁴⁷ Jerzy Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004, p. 69.

⁴⁸ Krystyna Kuźmak, „Bractwa kościelne“, in: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1985, kol. 1013; Liudas Jovaiša, „Brolijos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 109.

⁴⁹ Jerzy Flaga, *op. cit.*, p. 79.

ekonominių interesų, pavyzdžiui, tikėtis gauti pajamų už Rožinio giedojimą, nors minėti faktai nustatyti ne Žemaičių (Telšių), o Vilniaus vyskupijoje⁵⁰. Brolijos išlaikė ir rūpinosi joms pavestais altoriais bažnyčiose, turėjo ypatingus pamaldumo išpareigojimus mirusiems brolių nariams, teikė pagalbą jų šeimoms, išpareigojo kitiems geriems krikščioniškiems darbams „kūnui ir sielai“ bendruomenėje.

Anuometine samprata, priklausymas brolijai garantavo išganymą – esminį krikščioniško gyvenimo tikslą⁵¹. Brolių statutuose, jų patentuose, kuriuos dažniausiai gaudavo įsirašiusieji į brolijas asmenys, nurodomi teikiami atlydai, pamaldumo formos buvo suprantamas būdas minėtąjį tikslą pasiekti. Toks brolių struktūros ir raiškos modelis gyvavo Abiejų Tautų Respublikoje⁵². Nenuostabu, kad Žemaičių (Telšių) vyskupijoje veikusių ir XIX a. pasiekusių brolių statutuose ir jų nuorašuose, brolių knygose, brolijoms skirtose literatūroje galima nustatyti panašią brolių struktūrą⁵³. Paminėtina, kad vyskupo Valančiaus į Vidaus reikalų ministeriją siųstame vyskupijos brolių sąrašė buvo nurodyta 216 brolių prie 160 ar 163 bažnyčių (140 parapinių bažnyčių ir 20 filijų)⁵⁴. Vyskupijoje bažnytinės brolijos buvo prie daugiau nei 2/3 parapijų (1863–1864 m. duomenimis Žemaičių (Telšių) vyskupijoje buvo 212/217 parapijų⁵⁵). Nurodytos apie 30-ies pavadinimų brolijos, tarp jų daugumą sudarė su Švč. Mergelės Marijos vardu siejamos brolijos: minėtame sąrašė jų nurodyta 103 (iš jų 41 – Švč. Mergelės Marijos Rožinio (arba Šv. Rožinio), 32 – Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplieriaus (arba Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės ar Šv. Škaplieriaus)). Mariologinių brolių gausumas atspindi liaudies pamaldumo tradiciją, būdingą Abiejų Tautų

⁵⁰ Slanimo dekano ir administratoriaus Jono Neviarovskio raštas Vilniaus vyskupui Karoliui Hrynevickiui, 1884-03-13, in: *LVIA*, f. 694, ap. 1, b. 2449, l. 76.

⁵¹ Stanisław Litak, „Bractwa religijne w Polsce przedrozbirowej XIII–XVIII wiek: Rozwój i problematyka“, in: *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 1997, t. 88 (3–4), p. 501.

⁵² Jerzy Flaga, *op. cit.*, p. 55–85.

⁵³ Pvz., Radviliškio bažnyčios Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės ir Šv. Barboros brolių knyga, Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio generalinės vizitacijos metu 1804-07-04 patvirtintas brolijos statutas, 1804–1898, in: *KAKA*, b. 44; šių brolių Statuto kopija, in: *LVIA*, f. 1250, ap. 1, b. 755, l. 137–138; Generalinės vizitacijos metu vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio patvirtintas 1719 m. įvestos Šv. Juozapo brolijos statutas Tauragės bažnyčiai [ir Pajūrio filijai] (Batakių dekanatas), 1809-06-20, in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 890, l. 11–12.

⁵⁴ 1866-12-14 Sąrašo kopija, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 107–118.

⁵⁵ Aldona Prašmantaitė, *1863 metų sukilimas ir Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014, p. 46–47.

Respublikai⁵⁶. Žemaičių (Telšių) vyskupijoje iš 17⁵⁷ XIX a. įvestų brolijų, 7 buvo Šv. Rožinio (vėliausiai įvesta Šenberge (Kuršo dekanatas) 1864 m.) ir 4 Šv. Škaplieriaus. Tačiau svarbu pastebėti, kad ir mariologinis pamaldumas XIX a. patyrė transformaciją: popiežius Pijus IX 1854 m. paskelbė Švč. Merge- lės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo dogmą, tuo ne tik labiau disciplinuodamas, instutualizuodamas jai skirtą pamaldumą, bet ir pademonstruodamas savo valdžios galią Bažnyčioje⁵⁸. Taigi mariologinio pamaldumo populiarumas rodo ne tik tradiciją, bet ir inovaciją. Įdomu, kad *Žemaičių vyskupystėje* Valan- čius, dar vyskupu nebūdamas, rašė, kad „[m]ažne visi“ „nemokyti žmonės“, t. y. žemesnio luomo tikintieji, yra įsirašę į šias [t. y. Šv. Rožinio ir Šv. Škap- lieriaus, – V. Ž.] brolijas. Tačiau nuogaštavo, kad toks dievobaimingumas vis dėlto derėjo šalia blogų tikinčiųjų poelgių (girtuokliavimo, paleistuvysčių ir vagysčių)⁵⁹. Svarbu nurodyti, kad jau būdamas vyskupu Valančius (vysk. 1849/1850–1875 m.) pamaldumo sklaidai per brolijas skyrė ypatingą dėmesį – spausdino leidinius⁶⁰, parapijose įvedinėjo naujas brolijas. Pavyzdžiui, iš trijų naujai įvestų XIX a. Švč. Jėzaus Širdies brolijų, dvi buvo įvestos Valančiaus: Novoaleksandrovske (Novoaleksandrovsko / Zarasų dekanatas) 1860 m. ir Vadokliuose (Vilkmergės dekanatas) 1861 m.⁶¹ Kuršo dekanate jis įvedė dvi Šv. Rožinio brolijas. Iš viso nustačiau 8 vyskupo Valančiaus įvestas brolijas tarp sąrašuose nurodytų 17-os XIX a. įvestų brolijų.

⁵⁶ Juozas Vaišnora MIC, *op. cit.*, p. 67–109; Stanisław Litak, *op. cit.*, p. 518; Jerzy Flaga, *op. cit.*, p. 91; Marek Kozera, „Bractwa religijne w archidiecezji kuruckiej w XVIII wieku“, in: *Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia*, Sandomierz, 2013, t. 20 (2), p. 16.

⁵⁷ Skačiuota pagal: Duomenys apie bažnytnines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pateikti VRM Kitatikių dvasinių reikalų departamentui [juodraštis, 1866-12-14], in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 892, l. 14–25; Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1875–1876 [?], in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 18–20; Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1886–1887, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 30–33.

⁵⁸ Owen Chadwick, *op. cit.*, p. 121; David Blackbourn, *op. cit.*, p. 29–333; Beata Wojciehowska, „The Development of Confraternities in Central Europe in the Middle Ages and Early Modern Period“, in: *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, edited by Konrad Eisenbichler, Leiden: Brill, 2019, p. 82.

⁵⁹ Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 6: *Žemaičių vyskupystė*, parengė Vytautas Vanagas, teks- tai transponuoti į bendrinę kalbą Birutės Vanagienės, komentarai Vytauto Merkio, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, p. 613–615.

⁶⁰ *Kialetas žodziu aplink Szkaplieriu Mukos Pono Jezuso*, Wilniuje: Kasztu ir spaustuwieje Juzapa Zawadzka, 1857.

⁶¹ Jos įvedimo data nurodyta tik 1886 m. brolijų sąrašė; žr. Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1886–1887, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 31; Regimanta Stankevičienė, *Antakalnio Jėzus*, p. 385.

Svarbu paminėti dar vieną tuo metu išplatintą bažnytinių brolių tipą (beje, joms popiežius Pijus IX suteikė atlydus ir pavedė Švč. Mergelės Marijos globai⁶²) – blaivybės brolijas, kuriomis Bažnyčia organizuotai sprendė socialinę problemą. Žemaičių (Telšių) vyskupijoje 1858–1864 m. jas išplatino vyskupas Valančius, save ir parapijų klebonus nurodydamas šių brolių vadovais (kaip ir reikalavo jų statutai)⁶³. Kazimiero Gieczio pateikti skaičiai rodo, kad jų buvo beveik kiekvienoje parapijoje (nurodytos 196 brolijos⁶⁴), tačiau pasaulietinės valdžios nurodymu – Vilniaus generalgubernatoriaus Muravjovo 1864 m. balandžio 18 d. aplinkraščiu – jos buvo uždarytos⁶⁵. Ir jau nebeminimos jokiame peržiūrėtame vėlesnių metų brolių sąrašė. Po 1863–1864 m. sukilimo vyskupas Valančius, susidūręs su ypatingomis valdžios kontrolės Bažnyčiai priemonėmis, rengė ir publikavo įvairių titulų brolijoms skirtus leidinius⁶⁶. Taip siekė išlaikyti jų veikimo tradiciją, ugdė tikinčiuosius: jis rašė, kad „[t]ankiai žmonės, įsirašę į kokią nors brostą, nežino ką yra kalti daryti. Tą dalyką aš numanydamas, aprašiau čia nekurias brostvas su išgaliais; išskaičiau visus atpuskus, gaunamus per pašventinimą kryželių, rožančių ir medalikėlių“⁶⁷. Tad 1869 m. Valančius buvo išleidęs knygą *Apie brostvas su įstatymais Trečiojo Zokano švento Dominiko*⁶⁸. Joje aiškino daugiau kaip dešimties pavadinimų brolių pamaldumo praktikas, taip pat nurodė jų ryšį su vienuolijomis. Svarbu, kad šalia brolių aptarė dominikonų vienuolijos tretininkų (vadinamojo trečiojo ordino narių, kuriam galėjo priklausyti pasauliečiai vyrai ir moterys) pareigas, nurodydamas šios vienuolijos ir šv. Pranciškaus tretininkų pamaldumo praktikų panašumą. Ne kartą nurodė, kad meldžiantis galima naudotis *Davatų knyga*⁶⁹,

⁶² Juozas Vaišnora MIC, *op. cit.*, p. 89–90; Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius*, p. 346, 348–349, 351, 375.

⁶³ Vytautas Merkys, *op. cit.*, p. 346.

⁶⁴ Kazimierz Gieczys, *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w latach 1858–1864*, (ser. *Studia teologiczne*, t. 4), Wilno: z zasiłku funduszu im. Marji Skarbek-Ważyńskiej, Skład główny w księgarni św. Wojciecha, 1935, p. 51–56.

⁶⁵ Vytautas Merkys, *op. cit.*, p. 418.

⁶⁶ *Garbinimas Szwenciausės Szirdies Dieva musu Jezaus Kristaus*, Wilniuje: Kasztu ir spaustuweja Jozupa Zawadzki, 1863, 48 p. Tai kontrafaktinis leidinys, kuriame rašyta apie Švč. Jėzaus Širdies, „Švenciausios Marijos Karalienės Širdies Viešpaties Jėzaus“ pamaldumus, jų brolijas, apreiškimus patyrusią vizičių vienuolę Margaret Mary Alacoque.

⁶⁷ Žr. Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 5, p. 465.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 461–659.

⁶⁹ *Davatku kninga arba Istatimas ir Maldas isirasziusiuju i tretii zokana S. Pranciszkaus*, Wilniuje: Kasztu ir Spaustuwiej Juzupa Zawadzkie, 1864.

šv. Pranciškaus tretininkams skirtu maldynu⁷⁰. Ji buvo išleista 1864⁷¹ ir 1867 [?] m. 5000 egzempliorių tiražu⁷². Taigi pasaulietinei valdžiai uždarinėjant vienuolynus⁷³ – institucijas, kurios rūpinosi ir brolių pamaldumo sklaida, vyskupas Valančius rūpinosi brolių pamaldumo skleidimu, taip pat rūpinosi tretininkų pamaldumo saugojimu ir skleidimu. Paulius Subačius pastebėjo, kad šią struktūrą vyskupas naudojo neviešai komunikacijai⁷⁴. Tikėtina, kad vyskupas tam pasitelkti galėjo patikimus kunigus. Tyrimai, kuriuos atliko pasaulietinė valdžia, dėl jos akiratin patekusių tretininkų veiklos parodė pastarųjų mobilumą ir tai, kad jų platintas pamaldumas XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais peržengė parapijų ir vyskupijų ribas. Pavyzdžiui, Kuktišyje (Švenčionių dekanatas, Vilniaus vyskupija, Vilniaus gubernija) valdžiai nustačius ten veikusią tretininkų bendruomenę, buvo nustatyti ir jos ryšiai su Žemaičių (Telšių) vyskupijos pasienio dekanatų parapijomis⁷⁵.

Kaita. XIX a. septintojo dešimtmečio bažnytiniai šaltiniai rodo, kad brolių statutai lokaliaje Bažnyčioje buvo interpretuojami laisviau, tarsi prarandamas buvęs brolių struktūros konkretumas, o ir brolijos narių pareigos nurodomos ne itin detaliai. Kad XIX a. nebuvo paisoma detalių brolių statutų, galėjo lemti įvairūs veiksniai. Ne kartą buvo nurodoma, kad brolija veikia „nuo senų laikų“, bet jos steigimo dokumentai prarasti per karus, gaisrus, potvynius. Pavyzdžiui, Seredžiaus (Veliuonos dekanatas) klebonas Juozapas Jurgelevičius 1865 m. rašė: „Prie Seredžiaus Romos katalikų bažnyčios parapijos yra tik Švč. Trejybės brolija nuo 1746 m. Įvesta vietos klebo-

⁷⁰ Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 5, p. 629–631, 635.

⁷¹ Vytautas Merkys, *op. cit.*, p. 303. Svarbu paminėti, kad cenzūruojama ši knyga nesulaukė ypatingo dėmesio ir Vilniaus cenzūros komiteto pirmininkas leido ją spausdinti; žr. Vilniaus cenzūros komiteto raštas Vilniaus generalgubernatoriui Michailui Muravjovui, 1864-03-05, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1864 m., b. 215, l. 40.

⁷² *Lietuviškieji kontrafakciniai leidiniai 1865–1904 m.: Bibliografijos rodyklė*, sudarė Izabelė Černiauskienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 18.

⁷³ Naujausias pastarųjų metų tyrimas, kuriame išsamiai aptarta ši problema: Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Kražių skerdynės: 1893 m. lapkričio 10 d.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 29–76.

⁷⁴ Paulius Subačius, *op. cit.*, p. 366–369.

⁷⁵ Apklauso protokolai, 1886-02-17, in: *LVIA*, f. 378 PS, ap. 1886 m., b. 41, l. 94–98; Einančio ypatingiems pavedimams valdininko pareigas [?] Gersto raportas Vilniaus gubernatoriui, 1886-03-10, in: *Ibid.*, l. 89.

no Jokūbo Jakutavičiaus rūpesčiu, o patvirtinta Žemaičių vyskupo Antano Tiškevičiaus, kuris atsiuntė patentus su indulgencijomis, suteiktomis Romos popiežių: Klemenso VII, VIII ir Urbono VIII, bet kaip atmenu, nuplukdyti Nemuno su kitais dokumentais 1829 m. Šios brolijos tikslas toks: kad žmogus prisimintų apie Dievą esantį Švč. Trejybėje ir dėkotų Dievui tėvui už sukūrimą, sūnui už išganymą, o Šv. Dvasiai už pašventinimą ir tuo save žmogus paruoštų dangaus karalystei. Brolijos taisyklės: jai priklausantis žmogus meldžiasi Švč. Trejybei ir nešioja audeklo skiautėje atvaizduotą Išganytojo kryžių⁷⁶. Klebonas pateikė brolijos veikimo santrauką, kurioje neminėta nei jos struktūra, nei pamaldumo praktikos.

Radviliškio (Šeduvos dekanatas) Šv. Škaplieriaus ir Šv. Barbaros brolijų knygos⁷⁷ įrašai rodo, kaip XIX a. keitėsi ir brolijos struktūra, ir jos narių statusas. 1804–1898 m. įrašuose matyti įvairios brolijos patirtos transformacijos dėl Rusijos imperijos politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu (1867 m. lenkų kalbą pakeičia įrašai rusų kalba, nors viešajai raštvedybai ji buvo privaloma nuo penktojo dešimtmečio) ir dėl lokalių procesų parapijoje (pavyzdžiui, bažnyčios gaisro 1868 m.⁷⁸, kai įrašai visai nutrūksta ir atnaujinami tik 1874 m.). Knyga pradėta nuo brolijų statuto⁷⁹, toliau pamečiui fiksuoti jos susirinkimai – sesijos. Nurodyta, kad jose dalyvaudavo maršalkos (8–10 asmenų) kaip kitų brolijos narių atstovai (atstovavimo platesnei brolijos bendruomenei, komunikavimo su geografiškai nutolusiomis vietovėmis – kaimais – aspektą minėjo ir Flaga, tačiau šių funkcijų nepriskyrė maršalkoms⁸⁰), išdininkai (2 asmenys), raštininkas (1 asmuo); nurodyta su pavardėmis. Kartais nurodyta, kad vyko „[b]rolijos maršalkų ir visų jai priklaususių narių susirinkimas“⁸¹, taip pat nurodytos jų pavardės (pavyzdžiui, 1858 m. „Szniolis Józef, Szwagzdis Antoni, Łuja Franciszek, Olechna Jan, Adomaytis Mateusz, Michałowski Antoni, Imkus Dominik, Buczas

⁷⁶ Seredžiaus klebono Juozapo Jurgelevičiaus raštas, 1865-10-19 patvirtintas Veliuonos dekanato Adalberto Novickio, in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 890, l. 61–62.

⁷⁷ Radviliškio bažnyčios Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės ir Šv. Barbaros brolijų knyga, 1804–1898, in: *KAKA*, b. 44.

⁷⁸ Vincentas Juzumas, *op. cit.*, p. 554.

⁷⁹ Brolijos Statutas, patvirtintas Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio generalinės vizitacijos metu 1804-07-04, Radviliškio bažnyčios Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės ir Šv. Barbaros brolijų knyga, 1804–1898, in: *KAKA*, b. 44, l. 2; Statuto kopija, in: *LVIA*, f. 1250, ap. 1, b. 755, l. 137–138.

⁸⁰ Jerzy Flaga, *op. cit.*, p. 78.

⁸¹ 1854 ir 1855 m. sesijų įrašai, Radviliškio bažnyčios Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės ir Šv. Barbaros brolijų knyga, 1804–1898, in: *KAKA*, b. 44, l. 19.

Kazimierz“)⁸². Nurodyta, kiek aukų buvo rasta aukų dėžutėje prie brolijos altoriaus ir kiek mokėta klebonui už brolijos šv. Mišias, kiek vargonininkui, zakristijonui, taip pat ir skalbėjai, virėjai; nurodytos ir kitos išlaidos (už vyną, žvakes, mėsą, kavą, citrinas, etc.). Tačiau ilgainiui toks detalumas menksta (galbūt jau nevykdavo sesijos su pietumis, o tik brolijos narių šv. Mišios ar surinktų aukų paskirstymas): pareigybės ir pavardės tai nurodytos, tai nebuvo nurodytos (jų jau nėra 1856 ir 1857 m. sesijų protokoluose, nors 1865 m. vėl atsiranda)⁸³, dažniau pasitaiko tik pareigų įvardijimas – seniūnai arba maršalkos⁸⁴. Svarbu, kad kažkada hierarchinę struktūrą išreiškusios ir konkrečią jas užimančio asmens veiklą apibrėžiančios pareigybės tarsi nyksta ir ilgainiui telieka „maršalkos“ arba „broliukai“: taip 1859 ir 1864 m. minimi „Radviliškio bažnyčios maršalkos“⁸⁵, o 1868 m. jau tik „klebonas ir broliukai“⁸⁶, nors čia pasirašė 7 broliukai (ir, beje, tai tie patys, kurie anksčiau pasirašė kaip maršalkos)⁸⁷. Nuo aštuntojo dešimtmečio maršalkų, broliukų pareigybėms įvardyti dažnai vartojamas apibendrinantis pavadinimas „bažnyčios tarnai“. Klebonas Eligijus Dulevičius 1893 m. taip nurodė: „man ir bažnyčios tarnams arba maršalkoms dalyvaujant“⁸⁸. Panašiai rašyta ir 1898 m.⁸⁹ Taigi brolijos struktūroje įvyko pokytis. Pavadinimas išliko, o forma kito. Galima tik daryti prielaidą, kodėl maršalkos pareigybės įvardijimas vartotas dažniau. Galbūt todėl, kad tai buvo labiau matomas(-i) asmuo(-ys) per bažnytines procesijas (tai buvo brolijų pamaldumo demonstravimo dalis⁹⁰), šv. Mišias⁹¹, tad ilgainiui tapo bendrinium

⁸² 1853, 1855 ir 1858 m. sesijų įrašai, in: *Ibid.*, l. 18–20.

⁸³ 1856, 1857 ir 1865 m. sesijų įrašai, in: *Ibid.*, l. 19–22.

⁸⁴ 1884 m. sesijos įrašai, in: *Ibid.*, l. 25.

⁸⁵ 1859 ir 1864 m. sesijų įrašai, in: *Ibid.*, l. 19, 21.

⁸⁶ 1868 m. sesijos įrašai, in: *Ibid.*, l. 22.

⁸⁷ 1858 m. sesijos įrašai, in: *Ibid.*, l. 20.

⁸⁸ 1893 m. sesijos įrašai, in: *Ibid.*, l. 26.

⁸⁹ 1898 m. sesijos įrašai, in: *Ibid.*, l. 27.

⁹⁰ Apie maršalkų funkcijas brolijose, procesijų metu žr. Liepa Gričiūtė-Švėrebiėnė, *XVII–XVIII a. bažnytinės procesijos Lietuvoje Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011, p. 84, 116, 138–139 ir t.

⁹¹ Dūkšto bažnyčios zakristijono sūnus Stasys Raštikis 1922 m. pradėtuose rašyti atsiminimuose aprašė išskirtinio maršalkos tarnybą bažnyčioje: „Nepakeičiamas tvarkytojas bažnyčioje buvo senasis Mikštas, su dideliu guzu prie akies, labai aukštas, stiprus ir energingas vyras. Jis buvo vyriausias maršalka ir tuo labai didžiuodavosi. Kunigui einant per bažnyčią, jis darydavo kelią. Tai jis atlikdavo ne savo maršalkos lazda, bet rankomis ir stipriais žodžiais. Jei kada Mikštas neateidavo ir kitas vyras turėdavo jį pavaduoti, būdavo

tvarkos bažnyčioje palaikytojo pavadinimu. O kadangi ši pareigybė sieta su brolių raiška, tai jie tapatinti ir su broliukais. Paminėtina, kad tokiomis sąvokomis apibrėžiamų bažnyčios tarnų nebuvo minima Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose XVI–XVIII a.⁹² Tai tikriausiai rodo anuometinių bažnytinių brolių savarankiškumą parapijoje.

Svarbu, kad visuose minėtų Radviliškio bažnyčios brolių sesijų įrašuose klebono – pavyzdžiui, Leono Turskio ar Juozapo Bortkevičiaus ir kitų – pavardė nurodyta visada, kas rodo dvasininko autoritetą ir valdžią brolijoje. XIX a. brolių pavaldumas parapijų dvasininkams nurodytas bažnytiniuose šaltiniuose, dekanų ataskaitose, vyskupų joms teiktuose statutuose. Įvertinant centrinę dvasininkų vietą XIX a. brolijose, istoriografinį teiginį apie XIX a. išgyvenamą katalikiškąjį atsinaujinimą būtų galima taikyti ir Žemaičių (Telšių) vyskupijai. Katalikiškojo atsinaujinimo dalimi brolijos laikomos būtent tada, kai perėjo į aiškia dvasininkų kontrolę ir jų vadovavimą⁹³. Žemaičių (Telšių) vyskupijos dekanai aiškino, kad vadinaujieji maršalkos arba broliukai (Obelių dekanas dar minėjo ir bažnytinius seniūnus arba dešimtininkus⁹⁴) – tai išrinkti ar klebono paskirti asmenys, kurie sekmadieniais ar per šventes padeda liturgijos metu, procesijų metu neša kryžių, vėliavas, žibintus, baldakimus ir prižiūri tvarką bei tylą bažnyčiose esant gausybei tikinčiųjų, o be jų liturgijos eiga būtų trikdoma⁹⁵. Kitose bažnyčiose jie su žibintais stovėdavo per liturgiją prie išstatyto Švč. Sakramento, giedodavo per procesijas⁹⁶.

labai sunku padaryti kelią per žmonių prisigrūdusią bažnyčią. Visai kas kita būdavo, kada tai atlikdavo Mikštas. Jis darydavo tai be jokių ceremonijų“ (Stasys Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*: Fotografuotiinis leidimas, d. 1, Vilnius: Lituanus, 1990, p. 24–25).

⁹² Ignas Stanevičius, *Ministri Ecclesiae: Lietuvos katalikų parapinių bažnyčių tarnai Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose XVI–XVIII a.*: Bakalauro darbas, Vilniaus universitetas, 2018, l. 1–50; Tomasz Nowicki, *Ministri ecclesiae: Służba kościelna i wotrycy w diecezji wlostawskiej w XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2011.

⁹³ Jonathan Sperber, *op. cit.*, p. 73–94.

⁹⁴ Obelių dekanas Mykolas Steponavičiaus raportas konsistorijai, 1887-02-27, in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 2287, l. 52.

⁹⁵ Batakių dekanas Vladislavo Talačkos raportas konsistorijai, 1887-01-07; Panevėžio dekanas Mykolas Chodoravičiaus raportas konsistorijai, 1887-01-10; Šeduvos dekanas Jono Skirmonto raportas konsistorijai, 1887-01-28; Novoaleksandrovsko dekanas Pranciškaus Liandzbergio raportas konsistorijai, 1887-02-23, in: *Ibid.*, l. 15, 18, 19, 48.

⁹⁶ Kurklių parapijos klebonas Everisto Narbuto raportas Utenos dekanui Pranciškui Staškovskiui (Staškauskui), 1887-01-06; Alizavos filialisto Albino Šimansko raportas Utenos dekanui Pranciškui Staškovskiui (Staškauskui), 1887-01-31, in: *Ibid.*, l. 41, 44.

Man žinomi brolijos narių ir klebonų konfliktai, aprašyti XIX a. pabaigos skunduose, rodytų, kad XIX a. pabaigoje brolijos kartais turėjo siekį deklaruoti savo autonomiją ar buvo tuo kaltinamos, tačiau jų pavaldumas parapijos dvasininkui buvo aiškiai atpažįstamas brolijos veiklos bruožas. Tai rodo ir jau straipsnio pradžioje aprašytas konfliktas Subačiuje. Taigi tarp brolijų narių ir dvasininkų būta įtampų, broliukai priklausė nuo kunigų, galėjo būti jų atleidžiami ar pasirenkami tarnybai – patarnavimui bažnyčioje. Kulių parapijiečiai (Rietavo dekanatas) 1891 m. piktinosi vienvaldiška klebono pozicija, savo galios deklaravimu – esą jis per pamokslą taip kalbėjo: „ar jums rūpesnis kas Bažniczjoj dedas kaip asz noriu tejp tur buty ne jusu Bažninczy bet mana asz turio waldy. [...] asz neklawsaw jusu Marsalgu arba dasietninku asz pats gspadorius“⁹⁷. Konfliktas tarp Kulių klebono Andriejaus Dambrausko ir parapijiečių rodo, kad brolijų narius, broliukus – maršalkas, taip pat dešimtininkus – klebonai galėjo laikyti konkurentais savo galiai ir autoritetui parapijoje. Įdomu, kad kitoje su Kuliais susijusioje istorijoje pasaulietis asmuo – atsargos karininkas Jeronimas Balsys – kaltintas „dvasinės valdžios pasisavinimu“ ir, be kita ko, nurodyta, kad jis įrašinėjo parapijiečius į škaplieriaus ir rožinio brolijas, šventino škaplierius ir rožinius, platino indulgencijas⁹⁸. Beje, XIX a. Kuliuose veikė Šv. Škaplieriaus brolija, įsteigta 1709 m.; kiti šaltiniai dar nurodo 1750 m. įsteigtą Šv. Izidoriaus artojaus⁹⁹, XVIII a. antroje pusėje įsteigtą Švč. Jėzaus Širdies brolijas¹⁰⁰. Taigi kaltinimai galėjo būti pagrįsti, nes brolijos buvo šios parapijos religinio gyvenimo dalimi.

Skunde dėl Alizavo (Kupiškio parapija, Utenos dekanatas) filialisto kunigo Motiejaus Gulbino elgesio dekanas Jurgis Narmontas nurodė, kad kunigas įgijo priešų, kai vyskupui per vizitaciją apskundė broliukus¹⁰¹. Pasiaiškinime kunigas Gulbinas rašė, kaip atleido 6 broliukus¹⁰². Tad prie bažnyčios galėjo būti ir didesnė jų grupė. Be to, rašte paminėtas maršalka Kazimieras Gabrėnas, prižiūrėjęs bažnyčios remontą¹⁰³. Beje, ši „byla“ parodo, kad broliukai, kaip bažnyčios tarnai, egzistavo kaip bažnyčios struktūra

⁹⁷ Kulių parapijiečių skundas Žemaičių (Telšių) vyskupui Mečislovui Leonardui Paliulioniui, 1891-07 [?], in: *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 155, l. 1135, 1156–1157.

⁹⁸ Kulių klebono Andriejaus Dambrausko raportas Žemaičių (Telšių) vyskupui Mečislovui Leonardui Paliulioniui, 1891-06-09, in: *Ibid.*, l. 1204–1205.

⁹⁹ Vincentas Juzumas, *op. cit.*, p. 278.

¹⁰⁰ Regimanta Stankevičienė, *op. cit.*, p. 385.

¹⁰¹ Utenos dekanato Jurgio Narmonto raportas Žemaičių (Telšių) vyskupui Mečislovui Leonardui Paliulioniui, 1898-09-21, in: *LVIA*, f. 1671, ap. 4, b. 171, l. 718.

¹⁰² Kunigo Motiejaus Gulbino pasiaiškinimas, 1898-09-14, in: *Ibid.*, l. 690.

¹⁰³ *Ibid.*, l. 689.

ir be jokių brolijų. Ir Alizave, ir parapijos centre Kupiškyje XIX a. nei septintojo, nei devintojo dešimtmečio bažnytinių brolijų Vilkmergės (Ukmergės) apskrities Utenos dekanato sąrašuose brolijos nenurodytos¹⁰⁴. O 1899 m. Kupiškio parapijoje buvo nurodytos 4 brolių pavardės; vienas iš jų – Konstantinas Gabrėnas – charakterizuotas kaip „valsčiaus seniūnas, turintis įtaką liaudyje“¹⁰⁵. Ši pasikartojanti pavardė gali rodyti, kad pareigybės buvo išlaikomos ne vienerius metus, o jas galėjo užimti ir kitas pareigas valstiečių socialinėse struktūrose turėję asmenys, kurių socialinis autoritetas ar ryšiai buvo platesni. Beje, panašus tęstinumas nustatytas ir kitu atveju, susijusiu su brolijos veiklos tyrimu. Pasaulietinė valdžia 1885–1886 m. tyrė rinkliavą bažnyčios remontui Žemaitkiemio parapijoje (Vilkmergės / Ukmergės dekanatas) (pinigų rinkimas iš parapijiečių be valdžios leidimo buvo pažeidimas, baudžiamas administracine tvarka pagal Vilniaus generalgubernatoriaus Eduardo Baranovo 1867, 1868 m. aplinkraščius, taip pat ir vėlesnių generalgubernatorių nurodymus¹⁰⁶) ir nustatė, kad ją atliko broliukai. Tyrime minėti Stanislovas ir Ignotas Šleita¹⁰⁷. 1899 m. tarp 20-ies Žemaitkiemio parapijos brolių yra ir ši pavardė¹⁰⁸. Beje, 1885 m. kunigas Gulbinas neigė brolijos egzistavimą ir nurodė, kad pats išrinko daugiau nei 10 asmenų, kurie tik prižiūrėjo tvarką bažnyčioje per pamaldas¹⁰⁹. Vis dėlto statistiniuose brolių sąrašuose Žemaitkiemyje brolija buvo nurodyta: 1866 m. rašyta, kad Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės brolija buvo įsteigta 1668 m. pagal karmelitų ordino generalinio prioro patentą¹¹⁰.

¹⁰⁴ Žemaičių (Telšių) vyskupo Mečislovo Leonardo Paliulionio raštas Kauno gubernatoriui su 1866-12-14 vyskupo Motiejaus Valančiaus į VRM siųstų duomenų apie brolijas rašto kopija, 1887-08-19, in: *KRVA*, f. I-50, ap. 1, b. 22111, l. 29–30; Duomenys apie brolijas Kauno gubernijoje, 1886–1887, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 31.

¹⁰⁵ Vilkmergės (Ukmergės) apskrities ispravniko raštas Kauno gubernatoriui su brolių sąrašu, 1899-02-24, in: *KRVA*, f. I-50, ap. 1, b. 23570, l. 8.

¹⁰⁶ Vilma Žaltauskaitė, „Romos katalikų dvasininkų tarnybos prasižengimų samprata ir praktika Šiaurės vakarų krašte (po 1863–1864 m. sukilimo – iki XX a. pradžios)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 2021/1*, Vilnius, 2021, p. 73–75.

¹⁰⁷ Kauno gubernatoriaus Valerijaus Melnickio raštas Vilniaus generalgubernatoriui Ivanui Kachanovui, 1885-11-03, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 2.

¹⁰⁸ Vilkmergės (Ukmergės) apskrities ispravniko raštas Kauno gubernatoriui su brolių sąrašu, 1899-02-24, in: *KRVA*, f. I-50, ap. 1, b. 23570, l. 11.

¹⁰⁹ Kauno gubernatoriaus Valerijaus Melnickio raštas Vilniaus generalgubernatoriui Ivanui Kachanovui, 1885-11-03, in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 3.

¹¹⁰ Duomenys apie bažnytines brolijas Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pateikti VRM Kitatikių dvasinių reikalų departamentui, [juodraštis, 1866-12-14], in: *LVIA*, f. 669, ap. 3, b. 892, l. 23; Duomenys... [1866-12-14] (kopija), in: *LVIA*, f. 378 BS, ap. 1885 m., b. 1086, l. 117.

Bažnytinių brolių nariai – broliukai, maršalkos, dešimtininkai, seniūnai – XIX a. antroje pusėje ar XIX a. pabaigoje parapijose sudarė savarankišką struktūrą, išskirtinę bendruomenę su savo funkcijomis ir ženklais. Tačiau taip pat galėjo egzistuoti vadinamieji broliukai (maršalkos, etc.) ir be brolių. Vis dėlto kalbėdami apie broliukus parapijose be brolių, turėtume įvertinti aplinkybę, kad dvasininkai galėjo ir nebūti suinteresuoti rodyti organizuotos, jų vadovaujamos struktūros parapijoje buvimą, ypač atsakant į pasaulietinės valdžios iniciatyvas, todėl galėjo rašyti apie bažnyčios tarnus, o ne broliukus, kurių jau pats pavadinimas turi nuorodą į organizuotą struktūrą – broliją.

Išvados. Valdžios politika Katalikų Bažnyčios atžvilgiu po 1863–1864 m. sukilimo darė įtaką bažnytinių brolių raiškai Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, kurios didžioji dalis (Kauno gub.) administraciškai priklausė Šiaurės vakarų kraštui. Net ir išimtyms, kurias valdžia taikė Kauno gubernijai dėl brolių veikimo, nebuvo kliūtis taikyti ir varžančias priemones jų atžvilgiu. Dėl po 1863–1864 m. sukilimo sekusių valdžios priemonių, kurios riboja viešą religingumo praktikų raišką, būdingą ir brolijoms, pastarųjų veikimas patyrė transformacijų. Kita vertus, Bažnyčia, visuomenė patyrė modernizacinę kultūrinių, socialinių santykių kaitą, kuri taip pat veikė brolių kaip socialinių struktūrų raišką. Tad valdžios politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu faktorius buvo svarbus, nors ne vienintelis.

Archyvinė medžiaga, charakterizuojanti Romos katalikų dvasininkų kultūrinę, socialinę laikyseną po 1863–1864 m. sukilimo Žemaičių (Telšių) vyskupijoje, pasaulietinės valdžios, dvasininkų ištarmės apie jų veiklą parapijose, parapijiečių skundai leidžia teigti, kad su pasaulietinės valdžios aplinkraščiu paskelbimu, kuriais buvo uždraudžiamos be valdžios leidimo veikiančios bažnytinės brolijos, brolių veikla nesunyko, tačiau vis dėlto pakito jų raiškos galimybės ir veikimo pobūdis.

Broliukų – brolių narių ir broliukų – bažnyčios tarnų funkcijos parapijoje XIX a. buvo panašios. Jie buvo kunigo padėjėjai organizuojant apeigas, prižiūrint tvarką bažnyčioje. Taip pat veikė ir už bažnyčios sienų – organizavo parapijos religinį ir socialinį gyvenimą, dalijosi informacija su parapijiečiais. Kita vertus, dėl ypatingos dvasininko vietos parapijoje, jo autoriteto ir galios brolijoms, brolių nariai, bažnyčios tarnai galėjo būti ir manipulavimo objektas, nesutarimų parapijoje tarp dvasininkų priežastis, kai buvo palaikoma vieno ar kito dvasininko pozicija.

XIX a. antroje pusėje nustatytas broliukų be brolių, taip pat ir kitų pavadinimų (pavyzdžiui, maršalkų) bažnyčios tarnų egzistavimas parapijos

bažnyčiose. Jų funkcijos buvo apibrėžtos kaip ir kitų bažnyčios tarnų. Tai savitas, XIX a. būdingas reiškinys. Tokiomis sąvokomis apibrėžiamų bažnyčios tarnų nebuvo nurodoma Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose XVI–XVIII a.¹¹¹, kai bažnytinės brolijos veikė labiau autonomiškai nuo parapijų. Tačiau jų raiška veikė parapijos gyvenimą, todėl XIX a. fiksuojamų broliukų be brolijų, kitų bažnyčios tarnų veikimą bažnyčioje galima sieti su ankstyvesnių prie bažnyčių veikusių bažnytinių brolijų raiška.

CHURCH FRATERNITIES IN THE SAMOGITIAN (TELŠIAI) DIOCESE IN THE NINETEENTH CENTURY: PECULIARITIES OF THEIR EXPRESSION AND CHANGES IN THE STRUCTURE

Summary

This research aimed to clarify the historiographical position that after the uprising of 1863–1864 in the so-called North-Western region, the imperial authorities banned church fraternities, and they ceased to function. In the Samogitian (Telšiai) Diocese, they were still active, but the structure of the fraternities, the functions of their members, and the piety promoted by the fraternities was changing. In the nineteenth century, the Church and society underwent a modernising change in cultural and social relations, which also influenced the expression of fraternities as social structures. Thus, the policy of the authorities towards the Catholic Church was an important factor, although not the only one.

The analysis of the expression of fraternities reveals the ways of (self-) formation of religious identity in nineteenth-century society and shows what it was like to be a Catholic in the nineteenth-century Samogitian (Telšiai) Diocese. In the context of the genealogy of social conflicts, such an analysis makes it possible to see the interaction of fraternities as a social phenomenon – organised communities of lay people in the local Church – with the social processes in the society of the time, the universal Church, and the policy of the imperial authorities towards the Catholic Church.

The research showed that in the second half of the nineteenth century not only fraternities, but also *broliukai* ('brothers', or church servants) without fraternities, as well as church servants with other titles (e.g., *maršalka* 'marshal') were active at churches. This is a distinctive phenomenon typical of the nineteenth century. Church servants defined in such terms were not recorded in the dioceses of Vilnius and Samogitia between the sixteenth and eighteenth centuries, when church

¹¹¹ Ignas Stanevičius, *op. cit.*; Tomasz Nowicki, *op. cit.*

fraternities functioned more autonomously from parishes. Still, the activities and piety of the fraternities influenced the life of the parish, which is why the activities of *broliukai* without fraternities and of other church servants in the church recorded in the nineteenth century can be traced back to the tradition of the earlier church fraternities.

LIETUVOS DEŠINIŲJŲ JĖGŲ IDĖJINĖ TAKOSKYRA SOCIALINĖS POLITIKOS PAGRINDU PO STEIGIAMOJO SEIMO RINKIMŲ 1920 M.

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

Ivadas. Lietuviškoje istoriografijoje, vertinant XX a. pirmos pusės šalies politinį kraštovaizdį, nusistovėjo bemaž neginčijamas konstatavimas, kad dešiniąjį lietuvių politinį spektrą atstovavo krikščionių demokratų ir tautininkų struktūros, kurios bent iki 1926 m. valstybės perversmo laikėsi išvien ir kartu formavo konstruktyvią atsvarą kairiosioms jėgoms, dėl kurių lojalumo Lietuvos valstybingumo idėjai, beje, nėra taip visuotinai sutariama. Kartu labai dažnai manoma, kad tarp krikščionių demokratų ir tautininkiško nusistatymo veikėjų išpažintų vertybių nebūta didelių skirtumų, skyrėsi nebent tam tikri niuansai vertinant atskirus dalykus, o pačios šios politinės jėgos buvo kuo natūraliausi sąjungininkai prieš kairiuosius. Kaip įrodymas tradiciškai pateikiamas ryškiai matomas dešiniųjų politikų vaisingas bendradarbiavimas Lietuvos Tarybos veikloje 1917–1918 m., jų bendras indėlis skelbiant Vasario 16-osios Nepriklausomybės aktą. Chronologiškai einant, toliau nurodomas pozicijų derinimas Nepriklausomybės kovų, valstybingumo įtvirtinimo, pirmųjų vyriausybių formavimo epizoduose. Tradiciškai tokių naratyvų centre matome „klasikinę“ kairiųjų ir dešiniųjų jėgų priešpriešą, nesutarimai ar nuomonių išsiskyrimai pačių dešiniųjų (kaip ir kairiųjų) stovykloje bendrojo sintetinio pobūdžio, apžvalginuose darbuose retkarčiais šmėkšteli kažkur antrame plane¹. Tad menčiau smalsus skaitytojas tarsi „įpratinamas“ prie minties, kad, sakysime, dešiniųjų stovyklos vidiniai santykiai iki pat 1926 m. klostėsi gana pozityviai tolygiai, nebuvo didesnių sukrėtimų ar vingių.

Vis dėlto lietuvių krikščionių demokratų ir tautinės srovės veikėjų santykių permanentinio pozityvumo XX a. trečio dešimtmečio pradžioje išpūdis

¹ Pvz.: Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius: Lituanus, 1992; Alfred Erich Senn, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, iš anglų kalbos vertė Alfonsas Eidintas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992; Juozas Jakštas, *Nepriklausomos Lietuvos istorija 1918–1940*, Chicago: Vydūno fondas, 1992.

gana apgaulingas. 1920 m. vasarą ir rudenį pasireiškusi abiejų grupuočių polemika spaudoje, kuri praktiškai neanalizuota, formuotų kaip tik priešingą suvokimą. Pavyzdžiui, 1920 m. rugsėjo 3 d. *Tautoje* Augustinas Voldemaras itin aštriais ir kandžiais žodžiais atsiliepė apie krikščionių demokratų publicisto, pasivadinusio Teologo slapyvardžiu, laikraštyje *Laisvė* dėstytas mintis. Garsiajam to meto politikui ypač užkliuvo Teologo frazė, kad „pagal šventos teisybės visi Lietuvos dvarai su inventoriumi pilnai priklauso mūsų darbo žmonėms, nes yra jų darbo vaisius“. „Dauguma sakys, kad tai iš kurios nors bolševikų proklamacijos“, – ironizavo Voldemaras. Toliau tekste, iškalbingai pavadintame „Slaptieji bolševikai“, ironiją keitė negailestinga kritika ir pasipiktinimas, kad cituotoji frazė kilo iš krikščionių demokratų aplinkos. Kai kuriems iš ilgamečių politinių pakeleivių (anoniminiam Teologui ir jo šalininkams) Voldemaras buvo itin griežtas: „Vieno iš dviejų jiems reikia išsižadėti: katalikybės, ar bolševizmo. Maišydami viena su kita jie tik tegali pelnyti veidmainių vardą. Nuosakusis bolševizmas šiuo atžvilgiu doresnis“. „Gal netolima ateitis parodys, kad [...] vadinamųjų krikščionių kelias veda į pražūtį“², – grėsmingai baigė publikaciją Voldemaras.

Ilgamečio tarpukario Lietuvos premjero ir užsienio reikalų ministro neįprastai aštrūs, netgi žeidžiantys žodžiai idėjiškai artimos partijos atstovams savotiškai glumina, kartu ir intriguoja, skatina panagrinėti iš pažiūros paradoksaliausios situacijos esmę. Išties, kas gi tokio išskirtinio turėjo nutikti, kas išprovokavo tautininkiškos minties autoritetą Voldemarą prapliupti tokia frazeologija? Sutikime, krikščioniškas vertybes išpažįstančių žmonių apkaltinimas bolševizmu skambėjo ir tebeskamba kaip visiškas nonsensas, prasilenkimas su sveiko proto logika. Tad paprasčiausiai galėtume manyti, kad fiksuojame asmeninių sąskaitų suvedimo netinkama vieša forma atvejį. O gal vis dėlto šis pykčio protrūkis buvo inspiruotas ne kokio nors subjektyvaus poelgio, konkretaus įvykio, o kilo kaip ilgai ir nepastebimai brendusio proceso santykiuose tarp partijų pasekmė? Juo labiau kad Lietuvos politinio gyvenimo laikotarpis, kuriame tai įvyko, išties buvo neeilinis, pasižymėjo didžiule vidaus bei užsienio politikos dinamika ir netgi dramatiškumu. Čia užtektų prisiminti, kad vos per kelių 1920 m. mėnesių atkarpą Lietuvoje ne tik įvyko pirmieji nepriklausomos valstybės parlamento rinkimai, keitėsi valdančiosios partijos, dar buvo nesibaigę ginkluotos Nepriklausomybės įtvirtinimo kovos, o šalia jaunos valstybės įsiplieskė kaimyninių galybių

² Augustinas Voldemaras, „Slaptieji bolševikai“, in: *Tauta*, Kaunas, 1920-09-03, Nr. 44, p. 2.

lenkų ir sovietų didžiulio masto tarpusavio karas, dėl geopolitinių poslinkių buvo atgauta ir vėl prarasta istorinė sostinė Vilnius.

Tam, kad išsamiai ir argumentuotai būtų galima atsakyti į šiuos išsikeltus klausimus, manytume, derėtų prie problemos eiti nuosekliai ir pirmiausia įsivertinti turimą istoriografinį įdirbį nagrinėjama tematika. Šiuo atveju mus pirmiausiai domina Lietuvos politinių srovių ir partijų XX a. pirmoje pusėje istoriografija, konkrečiau – lietuvių krikščionių demokratų ir tautininkiškos srovės istorijos tyrimai. Prabilus apie juos, tenka sutikti su partinės istoriografijos tyrinėtoju Mindaugu Tamošaičiu, teigiančiu, kad temai išskirtinis dėmesys pradėtas rodyti tik pastarajame dvidešimtmetyje³. Skaičiuojant net nuo Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. iki šių dienų, pasirodė tarpukario Lietuvos partijoms ir judėjimams skirti tikslingi moksliniai tyrimai tebeskaiciuojami vienetais. Kalbant apie krikščionis demokratų, solidžiausias ir išsamiausias darbas, skirtas šios partijos, o teisingiau – ištisos politinės srovės, judėjimo istorijai pasirodė 2014 m., parašytas jauno istoriko Artūro Svarausko⁴. Tačiau jis neatsirado tuščioje vietoje. Pirmieji ir pamatiniai darbai krikščionių demokratų istorijos klausimais buvo parašyti ilgamečio partijos lyderio kun. Mykolo Krupavičiaus⁵. Jis buvo pirmiausia politikas, todėl darbuose pateikė savą, idealizuotą krikščioniškosios demokratijos paveikslą, ištakas tiesiogiai vesdamas net iš XIX a. pradžios. Juo sekė išseivijoje apie lietuvių krikščioniškąją demokratiją rašę šios partijos aktyvistai Algirdas Jonas Kasulaitis⁶ ir Albinas Gražiūnas⁷. Nepriklausomybę po 1990 m. atkūrusioje Lietuvoje krikščioniškosios demokratijos ištakas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje tyrinėjo Vilma Žaltauskaitė⁸,

³ Atitinkamą istoriografiją apžvelgiantis straipsnis pasirodė 2011 m.: Mindaugas Tamošaitis, „Lietuvių politinių partijų ir ideologinių srovių (iki 1940 m.) istoriografija“, in: *Istorija*, Vilnius, 2011, Nr. 4, p. 49.

⁴ Artūras Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): Politinė galia ir jos ribos*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

⁵ Mykolas Krupavičius, „Trumpa krikščioniškosios demokratijos istorija“, in: *Krikščionis demokratas*, Kaunas, 1927, Nr. 3/5, p. 17–65; Mykolas Krupavičius, *Liaudies tarnyboj*, (ser. *Visuomenininko biblioteka*), Kaunas: [M. Krupavičius], 1928; Mykolas Krupavičius, *Krikščioniškoji demokratija*, Stuttgart: Lux, 1948; Mykolas Krupavičius, *Visuomeniniai klausimai: Straipsnių rinkinys iš jo palikimo*, Chicago: Popiežiaus Leono XIII fondas, 1983, ir kt.

⁶ Algirdas Jonas Kasulaitis, *Lithuanian Christian democracy*, Cleveland: Leo XIII Fund, 1976.

⁷ Albinas Gražiūnas, *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje: Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai*, Vilnius: Tėvynės sargas, 1994.

⁸ Vilma Žaltauskaitė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genezė XIX a. pab. – XX a. pr.: Sociopolitinis aspektas: Daktaro disertacija*, Vilnius, 2000.

partijos kūrimosi pradžią iki Pirmojo pasaulinio karo nagrinėjo Regina Laukaitytė⁹. Pastaroji autorė nuosekliai perėjo ir prie partijos kūrimosi peripetijų Pirmojo pasaulinio karo metais¹⁰. Darius Bučelis truputį vėliau rekonstravo Krikščionių demokratų organizacinę raidą nuo 1917 iki 1920 m. birželio, pateikdamas detalius empirinius duomenis¹¹. Vėlesnio tarpukario laikotarpio krikščionių demokratų veikimą savo darbuose yra palietę Algimantas Kasparavičius¹², Gediminas Rudis¹³, kiti autoriai. Šalia to vėlgi esama nemažai publikacijų, skirtų su krikščioniškąja demokratija siejamų asmenybių biografijoms, politinei, visuomeninei veiklai nušviesti¹⁴.

Tautininkiškosios srovės istoriografijos situacija komplikuočiau. Kaip žinia, 1924 m. susikūrusi Lietuvių tautininkų sąjunga buvo šiek tiek kitos kokybės ir nuostatų organizacija, nei Pirmojo pasaulinio karo metais įsisteigusi Tautos pažangos partija, nors pastaroji ir tapo pagrindu susiburti pirmajai. Apskritai tautininkiškosios srovės telkimas XX a. pirmaisiais dešimtmečiais vyko komplikuočiau, su tam tikrais pertrūkiais. Iki šiol nėra

⁹ Regina Laukaitytė, „Bandymai įkurti krikščionių demokratų partiją 1905–1906 metais“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 1992, Nr. 2, p. 29–41; Regina Laukaitytė, „Pirmoji Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 1993, Nr. 2, p. 14–27.

¹⁰ Regina Laukaitytė, „Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimasis Pirmojo pasaulinio karo metais“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 1994, Nr. 2, p. 38–50.

¹¹ Darius Bučelis, „Lietuvos krikščionių demokratų partijos sukūrimas ir jos raida 1917–1920 m.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1996, t. 10, p. 512–571.

¹² Algimantas Kasparavičius, „SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*. 1998, Vilnius, 1999, p. 115–156.

¹³ Gediminas Rudis, „Jungtinis antisometoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*. 1996, Vilnius, 1997, p. 182–215.

¹⁴ Juozas Eretas, *Kazys Pakštas: Tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1970; Petras Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago: Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga, 1975; Juozas Girnius, *Pranas Dovydaitis*, Chicago: Ateitis, 1975; Alfonsas Eidintas, *Aleksandras Stulginskis: Lietuvos prezidentas – Gulago kalinys*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995; *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, sudarytojas Ričardas Čepas, Vilnius: Alma littera, 1997; *Lietuvos užsienio reikalų ministrai (1918–1940 m.)*, Kaunas: Šviesa, 1999; Algimantas Kasparavičius, „Kunigas Mykolas Krupavičius tarpukario Lietuvos politiniame diskurse“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 27, p. 433–462; Gediminas Vaskela, „Mykolas Krupavičius, žemės reforma ir Lietuvos ūkio raida 1920–1940 m.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 27, p. 463–488; Artūras Svarauskas, „Kunigo M. Krupavičiaus opozicinė veikla valstybinei valdžiai“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 27, p. 497–510; Alfonsas Eidintas, *Aleksandras Stulginskis ir jo epocha*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2014.

srovės raidą išsamiai atspindinčio, visapusiško istorinio tyrimo, istoriografijoje paprastai daugiausia dėmesio skiriama minėtai Tautininkų sąjungai, dažniausiai tik trumpai ir kukliai pristatant jos ištakas. Kadangi lietuvių tautininkiškoji politinė srovė geriausiai žinoma dėl iškilų jos asmenybių veiklos, pirmiausia ir tektų nurodyti tokių asmenybių kūrybinį palikimą, teikiantį tam tikrą supratimą apie tautininkiškosios srovės ištakas, bendrąją jos raidą, ideologines nuostatas. Tai būtų Antano Smetonos¹⁵, Augustino Voldemaro¹⁶, kun. Juozo Tumo-Vaižganto¹⁷ darbai. Tačiau nė vienas iš šių didžiųjų veikėjų nėra palikęs teksto, skirto Tautos pažangos partijos ar Tautininkų sąjungos istorijai panagrinėti ar bent apžvelgti. Tolesnėje lietuviškosios istoriografijos raidoje įsivyravo itin charakteringa tendencija, kai tautininkiškų organizacinių struktūrų istorija „skendo“ ryškiųjų šios srovės asmenybių biografinėje literatūroje. Tendenciją dar JAV iševijoje 1964 m. pradėjo buvęs Smetonos sekretorius Aleksandras Merkelis, išleidęs didelės apimties knygą, kurioje pirmą kartą pamėgino pristatyti pilną buvusio prezidento biografiją¹⁸. Nors knygos autorius panaudojo daugybę naujų istorinių šaltinių, jo darbe pagrindinis herojus pristatytas itin pozityviai. Kadangi Smetonos valdymas lietuvių visuomenėje, tame tarpe ir iševijoje, vertintas akivaizdžiai kontroversiškai, oponentai suskubo pateikti savo atsaką – Jonas Augustaitis išleido knygą, kurioje argumentuotai pasistengė sumenkinti Smetonos nuopelnus¹⁹. Pirmojo ir paskutiniojo tarpukario Lietuvos prezidento biografijos bei veiklos detalės ne mažiau rūpi ir

¹⁵ Antanas Smetona, [Raštai], t. 1: *Vienybės gairėmis*; t. 2: *Šviesos takais*; t. 3: *Atgimstant*; t. 4: *Lietuvių santykiai su lenkais*, [Kaunas, s. n., 1930]; *A. Smetonos pasakyta parašyta, 1927–1934*, Kaunas: Pažanga, 1935; *Antano Smetonos didžiosios mintys*, d. 1, Kaunas: Pažanga, 1935; d. 2, Kaunas: Pažanga, 1937.

¹⁶ *Profesorius Augustinas Voldemaras: Raštai: 100 metų gimimo sukakčiai paminėti*, Chicago: Lietuvos Atgimimo Sąjūdis, 1983.

¹⁷ Vaižgantas, *Raštai*, t. 9: *Publicistika, 1913–1917*, parengė Ilona Čiužauskaitė, vyr. redaktorius Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; t. 10: *Publicistika, 1918–1919*, parengė Ilona Čiužauskaitė, vyr. redaktorius Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; t. 11: *Publicistika, 1920–1924*, parengė Eglė Bielskytė, Eligijus Daugnora, vyr. redaktorius Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999; t. 12: *Publicistika, 1925–1928*, parengė Eglė Bielskytė, Eligijus Daugnora, vyr. redaktorius Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

¹⁸ Aleksandras Merkelis, *Antanas Smetona: Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York: Amerikos lietuvių tautinė sąjunga, 1964.

¹⁹ Jonas Augustaitis, *Antanas Smetona ir jo veikla*, Chicago: Chicagos lietuvių literatūros draugija, 1966.

dabartiniams lietuvių istorikams – išleisti tam skirti Liudo Truskos²⁰, Alfonso Eidinto²¹ darbai, kuriuose pasistengta visapusiškiau, iš skirtingų perspektyvų pažvelgti į šios asmenybės paliktą pėdsaką istorijoje. Mūsų dienomis jau esama nemaža publikacijų, skirtų kitų su tautininkiškąja srove siejamų asmenybių biografijoms, politinei, visuomeninei veiklai nušviesti²². Tuo tarpu bene pirmasis rimtesnis bandymas panagrinėti tautininkiškos srovės organizacijų istoriją atliktas išėivijoje 1979 m. Tuomet Amerikos lietuvių tautinės sąjungos iniciatyva buvo išleista knyga apie lietuvių tautininkų istorinius bruožus²³. Joje kaip viena iš sudėtinių dalių patalpintas istoriko Juozo Jakšto tekstas, apžvelgiantis Tautos pažangos partijos – Lietuvių tautininkų sąjungos istoriją 1916–1940 m. Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje jau 1990 m. istorikai Rimantas Miknys ir Egidijus Motieka pabandė pažvelgti į tautininkiškosios srovės partinio organizavimosi pirmuosius bandymus pačioje XX a. pradžioje²⁴. Tačiau vėlesniųjų tautininkiškų struktūrų platesnių tyrinėjimų linkme iki šiol ženkliau nepasistūmėta. Algirdas Grigaravičius puoselėjo planą parašyti ir išleisti išsamią knygą

²⁰ Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.

²¹ Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona: Politinės biografijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1990; Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.

²² Vilma Bukaitė, *Nepriklausomybės Akto signataras Vladas Mironas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015; Povilas Baršys, *Vasario 16-osios Akto signataras Saliamonas Banaitis*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015; Algimantas Katilius, *Vasario 16-osios Akto signataras kunigas Alfonsas Petrulis*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2017; Vytautas Budvytis, *Jonas Basanavičius: Gyvenimas ir veikla Vilniuje, 1905 m. rugpjūtis – 1907 m. kovas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2019; Valdas Selenis, *Nepriklausomybės Akto signataras Jonas Smilgevičius*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2019; Eligijus Raila, *Lietuvystės Mozė: Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius: Naujasis Židiny-Aidai, 2020; Algirdas Grigaravičius, *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos: Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbai*, d. 1: *Žmogaus dalis*, Vilnius: Versus aureus, 2017; d. 2: *Žodis ir veiksmai*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2019; d. 3: *Nuo pirmojo aušrininko iki Patriarcho*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2019; Algirdas Grigaravičius, *Jonas Smilgevičius – kitoks signataras*, Trakai: Voruta, 2021; Valdas Selenis, *Nepriklausomybės Akto signataras Jokūbas Šernas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2022.

²³ *Tautinės minties keliu: Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*, redagavo Jonas Puzinas ir Jonas Pranas Palukaitis, Chicago: Amerikos lietuvių tautinė sąjunga, 1979.

²⁴ Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, „Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės“, „Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai“, in: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: Nuo asmens iki partijos*, redakcinė kolegija Egidijus Aleksandravičius ir kt., Vilnius: Sietynas, 1990, p. 80–125, 173–207.

apie tautininkų srovės genezę ir raidą 1905–1926 m., tačiau plano nespėjo iki galo įgyvendinti. Visgi nemažai su šios monografijos rengimu susijusių straipsnių, gal netgi pačios knygos ištraukų pasiekė skaitytoją per periodinius leidinius ir jų reikšmė tautininkiškosios srovės istorijos tyrimams yra neabejotina²⁵.

Lietuvių istoriografijoje esama labai nedaug darbų, kuriuose atsispindi istorinis diskursas socialiniais klausimais tarpukario nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Po 1990 m. atskiriems tyrėjams susidomėjus vadinamąja idėjų (ideologijų) istorija, kai kuriais atvejais minėtasis diskursas įgaudavo gana aiškius ir reikšmingus kontūrus, nors ir pristatytas kaip sudėtinė tam tikros ideologijos dalis. Čia pirmiausia tektų paminėti Vincento Lukoševičiaus studiją apie liberalizmą²⁶. Tai, kad šis autorius liberalizmą suprato labai plačiai, ne kaip tam tikrą partinę ideologiją, o vos ne kaip bendrąją naujųjų laikų visuomenės raidos tendenciją, kryptį į modernėjimą, leido jam gana vykusiai modernėjime identifikuoti socialinę tematiką. Jo darbe pristatytos tiek krikščionių demokratų, tiek Tautos pažangos partijos nuostatos socialiniais klausimais. Kita, gal dar reikšmingesnė mokslinė figūra šiame kontekste būtų Valdas Pruskus ir jo socialinės katalikybės fenomeno tyrimai²⁷.

Tuo tarpu tik istorikė Dalia Čičnienė po 1990 m. yra rašiusi apie krikščionių demokratų ir tautininkiškosios srovės struktūrų ir jų atstovų santykius pradiniu nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu²⁸. Ji pastebėjo tarppartinius nesutarimus 1920 m. ir pavadino juos „skilimu“, sekusiu po 1918 m. suformuotos „koalicijos“. Tačiau ši tyrėja, sekdamą

²⁵ Algirdas Grigaravičius, „Lietuvių tautininkų ideologijos ir politikos raida iki 1926 m.“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 2008, Nr. 1, p. 88–92; Nr. 2, p. 86–89; Algirdas Grigaravičius, „Kodėl Juozas Tumas-Vaižgantas bodėjosi politika“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 2005, Nr. 12, p. 67–71; 2006, Nr. 1, p. 79–82; Algirdas Grigaravičius, „Augustinas Voldemaras žvelgiant įdėmiau“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 2005, Nr. 6, p. 81–85; Nr. 7, p. 71–78; Algirdas Grigaravičius, „Tautininkai ir jaunimas 1918–1926 metais“, in: *Naujoji Romuva*, Vilnius, 2010, Nr. 1, p. 36–41; Algirdas Grigaravičius, „Politinė lietuvių veikla Rusijoje 1917 metais“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2013, t. 60, p. 23–72; ir kt.

²⁶ Vincentas Lukoševičius, *Liberalizmo raida Lietuvoje XIX a. pab. – 1940 m.*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1995.

²⁷ Valdas Pruskus, *Socialinė katalikybė Lietuvoje: Laiko iššūkiai ir atsako trajektorijos (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia)*, Vilnius: Technika, 2008; Valdas Pruskus, *Socialinė katalikybė tarpukario Lietuvoje: Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų įžvalgos*, Vilnius: Eikoma, 2001.

²⁸ Dalia Čičnienė, „Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos: Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 1998, t. 7 (16), p. 91–120.

savo nagrinėjamos temos pradininku Česlovu Laurinavičiumi²⁹, į tarp-partinius krikščionių demokratų ir jų partnerių, pamažu virtusių oponentais, santykius žvelgė tik per lietuviškosios užsienio politikos prizmę ir situaciją vertino šios politikos efektyvumo bei valstybinių interesų užtikrinimo kriterijais. Todėl ji nesileido į giluminių nesutarimų priežasčių paiešką, apsiribodama vien matomiausių „skilimo“ apraiškų konstatavimu ir įvertinimu. Tuo tarpu Grigaravičius, viename straipsnių analizuodamas tautininkiškosios srovės atstovų pralaimėjimo Steigiamojo Seimo rinkimuose aplinkybes ir refleksijas³⁰, natūraliai palietė ir krikščionių demokratų vaidmenį šiame epizode, iš dalies rekonstruodamas giluminį santykį, taip trūkstantį Čičinienės darbe. Istorikai Sigitas Jegelevičius³¹ ir Zenonas Butkus³² konfliktą tarp krikščionių demokratų ir vadinamųjų pažangininkų 1920 m. atskirais fragmentais yra paminėję išdėstydami ministrų pirmininkų Ernesto Galvanausko ir Kazio Griniaus biografijas bei jų vadovautų vyriausybių istorijas.

Kruopščiau panagrinėję 1920 m. vasaros ir rudens laikotarpio partinę krikščionių demokratų ir tautininkiškos srovės atstovų spaudą pastebime, kad tuometinė polemika toli gražu neapsiribojo minėtu Voldemaro susikirtimu su Teologu pasivadinusiu publikacijos autoriumi, plėtojosi bent keliomis lygiagrečiomis linijomis tarp kelių skirtingų oponentų, įtraukdama ne vieną ginčytiną aspektą iš įvairių to meto visuomeninio ir politinio gyvenimo sferų. Visą šį poleminių mazgą nutarėme sąlyginai pavadinti „didžiuoju ginču“ ir kuo nuosekliau perteikti tyrimo pradžioje tiek pagal chronologiją, tiek pagal atskiras polemines linijas. Antru žingsniu dėsningai siektume nušviesti krikščionių demokratų ir pažangininkų konflikto, kurį išreiškė ir atspindėjo šis ginčas, visuomenines ir politines aplinkybes, kitaip tariant, įvesti pastebėtą ir išryškintą polemiką partinėje spaudoje į bendrąjį anuometinės Lietuvos gyvenimo kontekstą. Kadangi pastebime, kad polemika didžia dalimi koncentravosi ties kunigo Simono Šultės asmenybe ir buvo generuojama viešojoje erdvėje propaguojamą jo idėjų, o tuo tarpu ši asmenybė šiandien menkai žinoma, atskirame darbo fragmente stabtelėtume ties ja,

²⁹ Česlovas Laurinavičius, *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992.

³⁰ Algirdas Grigaravičius, „Steigiamojo Seimo išbandymas – būti be valdžios“, in: *Voruta*, Vilnius, 2020, Nr. 4, p. 45–46; 2021, Nr. 1, p. 27–33.

³¹ Sigitas Jegelevičius, „Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas“, in: *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, p. 155–214.

³² Zenonas Butkus, „Dr. Kazys Grinius“, in: *Ibid.*, p. 215–260.

trumpą biografinį interpaį įkomponuodami į bendrąjį chronologiniu principu pateikiamą siužetą. Juo labiau tai atrodytų prasminga, nes ginčo įkarštyje Šultė netikėtai mirė ir tai neabejotinai vienaip ar kitaip įtakojo polemikos baigtį. Pagaliau faktas, kad „didžiajame ginče“ aktyviausiai reiškesi kunigai, kurie kartu figūravo abejuose besiginčijusiose pusėse, tyrimo eigoje vėlgi paskatino viename epizode nukrypti nuo chronologinio principo ir pažvelgti į tuometinį dvasininkų santykį su krikščioniškais save laikiusiomis politinėmis partijomis, nes aspektas, kaip atrodo, iki šiol visai istoriografijoje nenagrinėtas, ir kartu aktualus mūsų tyrimui.

Didžiojo ginčo chronologija. 1920 m. rugpjūčio 15 d. krikščionių demokratų laikraščio *Laisvė* puslapiuose kunigas sociologas Simonas Šultė publikavo straipsnio „Trejopa teisybė“ pradžia, o publikaciją baigė šio leidinio rugpjūčio 19 d. numeryje. Pasak autoriaus, moralistai ir teisininkai apibrėžia, kad teisybė yra tvirtas ir nuolatinis noras bei pasiryžimas kiekvienam atiduoti tai, kas jam priklauso. Remdamasis šia definicija Šultė dėstė, kad esančios bent trys tokios teisybės rūšys: mainomoji, visuomeninė (arba legalioji) ir dalinamoji teisybė³³. Mainomoji teisybė apima tuo metu dominavusius privačios nuosavybės santykius, visuomeninė – viešosios nuosavybės santykius. Šultės straipsnis iš esmės buvo pašvęstas trečiosios, dalinamosios teisybės aiškinimui, nes „mūsų laikuose beveik niekas nekalba apie padalinamąją teisybę ir vien tik ginamas yra faktinis valdymas“³⁴. Autorius dėstė, kad pagal šios rūšies teisybės esmę „valdžia privalo prižiūrėti teisingą gamtos turtų padalinimą ir teisingai paskirstyti valstybinio gyvenimo sunkumus“. Įrodinėjo, kad dažnu atveju egzistuojanti privati nuosavybė nėra jau tokia „šventa ir neliečiama“, nes įgyta prievartos, neteisybės keliu, stipresniojo teise. Tad valstybė, šiuo atveju – besikurianti Lietuvos valstybė, jos naujoji valdžia Steigiamojo Seimo pavidalu ne tik galinti, bet tiesiog turinti pareigą apginti dažnai paminamas piliečių teises kiekvienam pragyventi iš savo darbo. Tam visų pirmiausia reikia nusavinti privataus turto perteklių ir sudaryti iš jo fondą, iš kurio būtų aprūpinami stokojantieji. Dėl to Šultė siūlė aktyvinti valstybės vaidmenį, perviršio nusavinimais pirmiausia didinti valstybinės arba visuomeninės nuosavybės dalį. Po to jau būtų galima atiduoti „žemę bežemiam nuosavybėn su išmokėjimo sąlyga

³³ [Simonas Šultė] Simonas Barjonas, „Trejopa teisybė“, in: *Laisvė*, Kaunas, 1920-08-15, Nr. 163, p. 1.

³⁴ *Ibid.*, 1920-08-19, Nr. 166, p. 1.

valstybės naudai³⁵. Taip valstybė galėtų stiprinti savo finansus ir padengti būtinas išlaidas. Reziumuojant galima būtų paprasčiausiai pasakyti, kad šiuo straipsniu Šultė pirmiausia siekė propaguoti nuosavybės perdalijimo idėją ir prisidėti prie jos legitimavimo.

Rugpjūčio 24 d. vienas pagrindinių Tautos pažangos partijos veikėjų Augustinas Voldemaras *Tautoje* išspausdino ilgoką straipsnį iškalbingu pavadinimu „Teisybė turi būti viena“³⁶, kuris duotų pagrįstą pagrindą manyti, kad tai reakcija į Šultės straipsnyje dėstytas mintis. Tačiau iš tiesų reagavimas į Šultės publikaciją *Laisvėje* apėmė tik nedidelę dalį Voldemaro teksto; ženkloji jo dalis buvo skirta Šultės veikalo „Savasties principas ir evoliucija“, publikuoto katalikiško žurnalo *Draugija* puslapiuose 1920 m. vasarą³⁷, kritikai. Voldemaras kunigo „Trejopą teisybę“ laikė natūralia ano didesnio ir konceptualesnio veikalo dalimi. Pažangininkų šulo kritikoje Šulte vargiai atrastume vieningą siužetinę liniją, tai greičiau kritinių pastabų rinkinys, liečiantis įvairius Šultės naratyvo aspektus ir niuansus. Daug pasakantis yra Voldemaro reziūmavimas, kad Šultės naratyvas sukelia „tik įspūdį, palankų socializmui ir komunizmui“³⁸. Voldemarui, pavyzdžiui, Šultės veikalo pavadinime užkliuvo savokų „principas“ ir „evoliucija“ suderinamumas, sarkastiškai jis žvelgė į kunigo bandymus pasitelkti krikščioniškosios doros kategoriją krikščionių demokratų politinėje polemikoje su oponentais ir pan. Vis dėlto vienas momentas Voldemaro dėstyje nusipelno atidesnio dėmesio, kaip turėjęs ženklios įtakos tolimesnei polemikos eigai. Pažangininkų lyderis iš principo atmetė Šultės peršamą mintį, kad darbas yra vienintelis nuosavybės šaltinis. Šiuo atžvilgiu polemiką su Šulte Voldemaras pervedė į grynai akademinę teisės teorijos sferą, kurioje įrodinėjo, kad kunigas labai nemoksliskai elgiasi savo interpretacijoje nepripažindamas iš romėnų teisės atėjusios *jus abutendi* (teisės parduoti, mainyti, pakeisti nuosavybę). Jis prikišo Šulte reikalą neišmanymą, nes šis *jus abutendi* interpretavęs tik kaip „beprotišką teisę sunaikinti savo daiktą“³⁹.

Atrodo, kad Voldemaro išvedžiojimai gerokai suezino kunigą. Rugsėjo 2 d. *Laisvėje* jis reagavo emociškai, nevensdamas asmeniškumų. Viešo atsa-

³⁵ *Ibid.*, p. 2.

³⁶ Augustinas Voldemaras, „Teisybė turi būti viena“, in: *Tauta*, Kaunas, 1920-08-24, Nr. 41, p. 1–3.

³⁷ Simonas Šultė, „Savasties principas ir evoliucija“, in: *Draugija*, Kaunas, 1920, Nr. 5/6, p. 173–188; Nr. 7/8, p. 257–276.

³⁸ Augustinas Voldemaras, „Teisybė turi būti viena“, p. 2.

³⁹ *Ibid.*

kymo Voldemarui pradžioje apskritai apkaltino pažangininkus tam tikros rūšies (intelektualiniu) teroru ir jau po to perėjo asmeniškai prie Voldemaro. Rašė: „Anot priešodžio, iš didelio juoko galima pažinti kvailį. Taip pat iš noro visur tarti savo žodį pažinsi moksliską diletantą. [...] Šios paprastos tiesos, matyt, nenori suprasti mūsų prof. A. Voldemaras, senovės klasikinės literatūros nuo 1914 m. lektorius: jis dėl didelio rašto išėjo iš krašto. [...] Jo norima būt ne tik sociologu, bet net (tik nesijuokite!) teologu. Ryt poryt jis užsigeis sau rinkti laurų vainikus iš medicinos, technikos...“⁴⁰ Kaip matyti, Šultė labiausiai erzino ir piktino Voldemaro komentarai teologijos mokslui priskiriamose sferose ir pirmiausia pats faktas, kad formalių kvalifikacijų tam neturintis pažangininkų lyderis ėmėsi revizuoti kunigo veikalo „Savasties principas ir evoliucija“ pamatinius teiginius. Įsiskarščiaęs kunigas sociologas tęsė: „Nei kiek mes čia nenorime ginčyties su Voldemaru, nes su pliku nėra ko peštis. [...] Mes doros, savasties, prigimties tvarkos, teisės supratimą semiamė iš šventraščio, šv. Bažnyčios Tėvų, šv. Tomo Akviniečio, Leono XIII raštų ir juomi remiame savo teoriją. Voldemaras gi išminties ieško senuose rusų rankvedžiuose ir liberalų raštuose, kurie jam išrodo pasakutiniu mokslo žodžiu, taip sakant, nepaliečiamu „tabu“⁴¹.

Taip pat Šultė aštriai gynė savo jau ne kartą išsakytą požiūrį į *jus abutendi*, kurią labiausiai ir stengėsi kvestionuoti Voldemaras; šią teisinę kategoriją laikė kilusia „iš Rymo stabmeldžių savasties dvasios“. Ir šiame kontekste vėl kritikavo pažangininkų lyderį: „Tik kepti, o nedakepti, mokyti, o nedamokyti, neprityrę ir jauni „profeseriai“ veržiasi net į svetimą specialumą, drąsiai viską riša, save išminčiu stato ir su paniekinimu kalba apie savo priešo nežinojimo kurijoza, nesamones“. Atsakymo pabaigoje sarkastiškai pakomentavęs Voldemaro nežinojimą, kad „trejopos teisybės“ sąvoka atėjusi iš Aristotelio veikalų, Šultė reziuumuoja: „Teisingos savasties problemos pas Voldemarą nėra, nes liberalų rankvedžiai ją palaidojo. Katalikų veikalų rusų universitetų profesoriai neskaito, nes, anot jų, kas katalikiška, tas nerimta, nemoksliška, scholastiška, davatkiška, nepritaikinama gyvenime. Ten, girdi, autoriai nuolat patys sau prieštarauja“⁴². Apskritai gana taikliai ir logiškai savo atsakyme atremdamas Voldemaro užmetinėjimus, Šultė visgi padarė akivaizdžią klaidą, susijusią su nesavikritiškumu, tam tikru susireikšminimu, kurią jo oponentas, kaip parodė tolesnė diskusija, iškart

⁴⁰ Simonas Šultė, „Iš didelio rašto išėjo iš krašto“, in: *Laisvė*, 1920-09-02, Nr. 178, p. 1.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

vykusiai išnaudojo: „auklėdamas“ Voldemarą, kad jo turimas profesoriaus titulas nesuteikia teisės niekinti oponentą, kunigas neapdairiai tą oponentą, taigi – save, charakterizavo kaip turintį „įvairių universitetų diplomų krūvas“ ir todėl „tiesos ir teisybės kelius ir dėsnius“ aiškinantį⁴³.

Kaip ir buvo galima tikėtis, Voldemaras negirdomis nepraleido Šultės kandumo jo nuostatų, o ypač – asmenybės atžvilgiu. Rugsėjo 7 d. *Tautoje* vėl pasirodė ilgokas Voldemaro tekstas⁴⁴, skirtas polemikai su Šulte. Pastarojo „strėles“ savo atžvilgiu Voldemaras atrėminėjo papunkčiui. Pirmiausia sau būdingu manieringu naratyvu nusprendė išryškinti kunigo kritiką ne oponento pažiūroms, o asmenybei, kas jau savaime turėjo reikšti prastą kritiko etiketą. „Aš, diletantas, aš nemokąs moksliskai galvoti, aš nesekąs net ką kiti moksle sako, tapau universiteto profesoriumi, kad ir ekstraordinariu, o jis, įvairių universitetų diplomų krūvos savininkas, netapo“⁴⁵, – prisimindamas Šultės kaltinimą diletantizmu kitame atkirčio žingsnyje skaudžiai gėlė Voldemaras. Beje, be pateisinimų komiškai nuskambėjusią kunigo frazę apie turimas „diplomų krūvas“ profesorius su neslepia piktdžiuga panaudojo ne tik savojo teksto pavadinime, bet net kelis kartus pakartojo ir pačiame tekste. „Mes, filosofai esame visi diletantai, mes apsipaižinę su visais mokslais, bet nei vieno nežinome nuodugniai“, – išdidžiai vokiečių profesoriaus Heinricho Rickerto⁴⁶ fraze Voldemaras dėjo tašką šiame polemikos punkte⁴⁷. Dėl „diplomų krūvos“ pasišaipęs iš Šultės, kad „pasirodo, turime pasaulio pripažintą mokslininką, o aš to nežinojau“, pažangininkas vėl apsistojo ties *jus abutendi* problema. Čia jis trumpam grįžo prie akademinio tono ir gana nuosekliai dėstė klaidingą dalyko suvokimą oponento tekstuose. Esą, jei pirmo kurso studentas per egzaminą šį reikalą aiškintų taip, kaip Šultė, jis egzaminu neišlaikytų. Nes bent trys Voldemaro žinomi Paryžiaus profesoriai teisininkai (Paul Frederic Jean Girard⁴⁸, Gaston May⁴⁹ ir Edouard Cuq⁵⁰) savo veikaluose pripažįsta *jus abutendi* ne-

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Augustinas Voldemaras, „Diplomų krūvos ir teisybė“, in: *Tauta*, 1920-09-07, Nr. 45, p. 2-3.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 2.

⁴⁶ Heinrich John Rickert (1863–1936) – vokiečių filosofas neokantininkas.

⁴⁷ Augustinas Voldemaras, „Diplomų krūvos ir teisybė“, p. 2.

⁴⁸ Paul Frederic Jean Girard (1852–1926) – prancūzų teisininkas, romėnų teisės profesorius.

⁴⁹ Gaston May (1849–1940) – prancūzų teisininkas, Nancy universiteto profesorius.

⁵⁰ Edouard Cuq (1850–1934) – prancūzų teisininkas, romėnų teisės specialistas.

atsiejama nuosavybės teisės dalimi ir nesieja jos su „beprotiška teise sunaikinti savo daiktą“, kaip mano Šultė⁵¹. Toliau Voldemaras pateikė ir savo versiją, kaip, jo manymu, atsiradęs būtent toks Šultės suvokimas. Esą jis pastebėjęs, kad kunigas savo veikalo „Savasties principas ir evoliucija“ teiginius daugelyje vietų pažodžiui nurašęs iš prancūzų profesoriaus Charles'o Gide'o⁵² tekstų, tik to neviešinęs. Būtent iš ten atėjusi frazė apie „beprotišką teisę sunaikinti savo daiktą“, kuri iš tikrųjų yra tik tam tikras šio profesoriaus ekonomisto pastebėjimas dėl galimos *jus abutendi* interpretacijos, o ne joks teisinis postulatas, kaip per neįsiskaitymą nusprendė Šultė⁵³. Šia proga Voldemaras neužmiršo ir pasigirti, kad turi Gide'o veikalo apie politinę ekonomiką naujausią 4-ąjį leidimą, kai tuo tarpu Šultė naudojėsis tik senesniu 2-uoju leidimu. Baigdamas atsakymą pažangininkų lyderis dar išvelgė reikalą pasiginčyti su kunigu dėl šio nuostatos, kad nevalia nespecialistui kištis į teologijos mokslo sritį. Šia proga iš akademinų aukštumų jis vėl nusileido į kasdienybės aktualijas, primindamas Šulte krikščionių demokratų priekaištus pažangininkams, vienais atvejais, kad šie nesirūpiną katalikybe, o kitais – kad per daug lendantys ne į savo reikalus. Voldemaro nuomone, kiekvienas katalikas, nežiūrint jo partiškumo, turi teisę svarstyti katalikybės klausimus, nes tam pagrindus padeda dar parapijos klebonas mokydamas vaikus katekizmo: „būtų pavertimas katalikybės šamanizmu, jei tik saujelė žmonių žinotų savo tikybos paslaptis, o kitiems būtų uždrausta interesuotis jos dalykais“. Ir visiškai pabaigoje Voldemaras dar paaiškino, kodėl jis iš viso teikėsi diskutuoti su Šulte: „nebūtų d-ras Šultė krikščionių demokratų šulas ir jų apologetas, tai mes visai būtume tylomis praleidę jo rašinius“. Dabar gi „mūsų pareiga supažindinti Lietuvos visuomenę su jos reformatoriais“⁵⁴.

Tenka pažymėti, kad šalia šios, tuo pačiu laiku tuose pačiuose spaudos leidiniuose vyko ir kita Voldemaro ir Šultės žodinė dvikova. Jų nesusiliejimą į vientisą ginčą bus lėmusi ypatybė, kad atskirą diskusiją iššaukusi Šultės publikacija buvo pasirašyta Teologo slapyvardžiu, todėl skaitytojais, tarp jų ir į publikaciją atsiliepęs Voldemaras, tuo laiku galėjo tik spėlioti, kas slepiasi po tuo slapyvardžiu. Rugsėjo 29 d. (tad jau žinodamas Voldemaro reakciją į savo publikaciją „Trejopa teisybė“) Šultė *Laisvėje*

⁵¹ Augustinas Voldemaras, „Diplomų krūvos ir teisybė“, p. 2.

⁵² Charles Gide (1847–1932) – prancūzų ekonomistas, ekonominės minties istorikas, kooperatinio judėjimo teoretikas.

⁵³ Augustinas Voldemaras, „Diplomų krūvos ir teisybė“, p. 3.

⁵⁴ *Ibid.*

patalpino tekstą, pavadintą „Teisingi įstatai“⁵⁵. Atrodo, kad šiuo tekstu kunigas sociologas bandė brėžti moralines gaires Steigiamojo Seimo, kuriame dominavo jo atstovaujama krikščionių demokratų partija, priimamiems įstatymams. Tą teigti leistų teksto įžangoje išsikeltas klausimas „kada Seimo leidžiamieji įstatai yra teisingi?“ ir toliau sekę svarstymai ta linkme. Kunigas skelbėsi sekąs šv. Tomo Akviniečio mokymu (kadangi socialinio klausimo autoritetas popiežius Leonas XIII liepęs atitinkamai elgtis) ir juo grindžiąs savo dėstymą. Šultė rėmėsi Tomo Akviniečio pamatine teze, kad teisingi įstatymai pasižymi rūpesčiu visuomenės labu, neprieštarauja Dievo apreiškimui ir atitinka prigimtinės teisės principus⁵⁶. Rūpestį visuomenės labu (gerove) kunigas įsivaizdavo pirmiausia kaip įstatymų, atitinkančių visuomenės daugumos interesus, išleidimą. Pasmerkė požiūrį, visuomenės gerovę įsivaizduojantį kaip pavienių piliečių ir atskirų luomų gerovės interesų sumą, perspėjo saugotis luominių interesų įtvirtinimo įstatymdavystėje. Orientyras teisingų įstatymų link turįs būti visuomenės, tautos balsas, į kurį įstatymų leidėjai turi pirmiausia įsiklausyti. Sustojęs ties prigimtinės teisės principais, Šultė vėl pirmiausia gilinosi į nuosavybės teisės aspektus. Pagal jį, valdžia pirmiausia turinti rūpintis visų piliečių prigimtinių teisių, tame tarpe – ir teisės į nuosavybę, apsaugojimu. Turtingųjų nuosavybės perteklius, kaip faktiškai susiklosčiusi, tačiau niekaip nepagrįsta privilegija, tam stoja skersai kelio, todėl turi būti likviduota. Čia dar tiesmukiau, nei apžvelgoje atviroje diskusijoje su Voldemaru, Šultė, jau pirmiausia kaip valdančiųjų stovyklos atstovas, dėstė poziciją, kad tik darbas esąs abejonių nekeliantis nuosavybės įgijimo būdas: „Užtat visiems reikia kaltinai kalti į galvą, kad darbas yra vienintelis teisingas turtų ir savasties įgijimo šaltinis. Tai būtinai reikia įdėti mūsų konstitucijon“⁵⁷. Publikaciją Šultė kaip tik ir baigė praktiniais politinių aktualijų sprendimo pasiūlymais, plaukiančiais iš pirmiau dėstytų teorinių įžvalgų. Svarbiausias pasiūlymas buvo organizuoti gyventojų referendumą dėl žemės nuosavybės perskirstymo, nes tokiu atveju politinė opozicija, aršiai kritikuojanti Seimo valdančiuosius dėl perskirstymo sumanymo, turėsianti nutilti.

Voldemaras rugsėjo 3 d. *Tautoje* atsiliepė jau mūsų straipsnio įžangoje truputį minėtu ir cituotu tekstu „Slaptieji bolševikai“⁵⁸. Šį tekstą pradėjo,

⁵⁵ [Simonas Šultė] Teologas, „Teisingi įstatai“, in: *Laisvė*, 1920-08-29, Nr. 175, p. 1–2.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 1.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 2.

⁵⁸ Augustinas Voldemaras, „Slaptieji bolševikai“, in: *Tauta*, 1920-09-03, Nr. 44, p. 2.

jo manymu, itin iškalbinga citata iš Šultės „Teisingų įstatų“: „Pagal šventos teisybės visi Lietuvos dvarai su inventoriumi pilnai priklauso mūsų darbo žmonėms, nes yra jų darbo vaisius“. Sau būdinga retorika ir vaizdingais palyginimais Voldemaras iškart lenkė skaitytoją prie minties, kad savo esme citata – grynai bolševikinis teiginys. Esą, ne be reikalo autorius pasivadino teologu bijodamas, kad jo straipsnis bus priskirtas prie bolševikinių rašinių. Idėjinės polemikos kontekste gana netikėtas ir intriguojantis Voldemaro atsakymo Teologui momentas, kur jis kvestionuoja tam tikro epizodo, pasakojančio apie izraelitų įvykdytą egiptiečių turto pasisavinimą išeinant iš Egipto, egzistavimą Senajame Testamente⁵⁹. Pasak Voldemaro, jis specialiai ieškojęs Teologo straipsnyje minimo epizodo Šv. Rašte ir... neradęs⁶⁰. Užtat, pasak pažangininkų lyderio, visi vaikai žino dalyką, kad žydams išeinant iš Egipto Dievas jiems davęs dešimt įsakymų, iš kurių vienas aiškiai bylojo: „Nevok“. Po tokio netiesioginio apkaltinimo Šv. Rašto minčių klastojimu, Voldemaras Teologui prikišo tariamą nenuoseklumą ir veidmainiavimą maišant katalikybės tiesas su bolševikų teiginiais. Teologui ir jo šalininkams vieno iš dviejų reikią išsižadėti – katalikybės arba bolševizmo, – rėžė Voldemaras. Toliau straipsnyje pažangininkas dar išvelgė reikalą detaliau sukritikuoti Teologo praktinių politinių sprendimų pasiūlymus, tiesa, visai apeidamas iškeltą referendumo idėją. „Dievas įsakė dvarus atimti be jokio užmokesčio. Puikus įsakymas, bet kodėl gi tik dvarus? Kodėl gi neatsiimti miestuose namų, dirbtuvių, bankų?“⁶¹ – ironiškai šaipėsi

⁵⁹ Teologo (Šultės) tekste buvo parašyta: „Bet šventrašty yra dar „baisėnių“ dalykų, iš kurių piktinasi visi liberalai ir absoliučios nuosavybės ginėjai. Taip antai, išeinant žydams iš Egipto vergijos, pats Dievas jiems paliepė pasiimti aėiptiečių brangumynus, nes tai buvo atlyginimas už vergavimą ir atsiėmimas savo darbo vaisių. Argi ir ėia „bolševizmas“ ir, anot pažangiečių, savasties principo įžeidimas?“ ([Simonas Šultė] Teologas, „Teisingi įstatai“, in: *Laisvė*, 1920-08-29, Nr. 75, p. 2). Šultė ėia akivaizdžiai turėjo omenyje Išėjimo knygos 3 skyriaus 21–22 eilutes, kur Viešpaties Mozei pasakyta: „Netgi duosiu šiai tautai tokią malonę egiptiečių akyse, kad jūs neišeisite tuščiomis rankomis. Kiekviena moteris paprašys savo kaimynę ar bet kokią moterį, gyvenančią kaimynės namuose, sidabro bei aukso brangumynų ir drabužių. Jais apvilksite savo sūnus ir dukteris, apiplėšdami Egiptą“. Taip pat ir tos pačios knygos 12 skyriaus 35–36 eilutėje pasakyta: „Izraeliečiai buvo padarę, ką jiems Mozė buvo liepęs, – jie buvo paprašę sau iš egiptiečių sidabrinių ir aukšinių brangenybių bei drabužių. O Viešpats buvo padaręs, kad žmonės rastų tiek malonės egiptiečių akyse, idant jie duotų jiems, ko tik šie prašė. Tokiu būdu izraeliečiai apiplėšė egiptiečius“ (cit. iš: *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, Lietuvos vyskupų konferencija, 1998).

⁶⁰ Augustinas Voldemaras, „Slaptieji bolševikai“, p. 2.

⁶¹ *Ibid.*

Voldemaras. Praktinių sprendimų sumanymų kritika buvo atvirai adresuojama jau netgi ne Teologui asmeniškai, o visai krikščionių demokratų partijai, kaip už jo stovinčiai ir sprendimus priimančiai jėgai. Polemikos eiga nepaliko abejonių, kad Voldemaras ir jo šalininkai iš principo atmetė nuosavybės persikirstymo idėją. Atkreiptinas dėmesys į pažangininkų lyderio frazę, kad „reformų supratime tarp mūsų ir kr. demokratų yra tas pamatinis skirtumas, kad krikščionys demokratai visą domę kreipia į teisingai proporcininį turtų padalinimą, o mes rūpinamės daugiau jų pagaminimu. [...] „Tautos Pažanga“ niekada nesidėjo pasaulio lygintoju“⁶². Grįžtant prie asmeniškumų polemikoje, galima būtų pridurti, kad Voldemaras negalėjo turėti didesnių abejonių, kas iš tiesų slepiasi po Teologo slapyvardžiu, tačiau pats straipsnio anonimiškumo faktas slopino karštesnės ir tęstinės diskusijos įsiplieskimą.

Kunigui Šultei spaudoje ginčijantis su Voldemaru, tuose pačiuose leidiniuose lygiagrečiai vyko ir šio kunigo polemika su pačiu *Tautos* redaktoriu kunigu Juozu Tumu-Vaižgantu, užsimezgusi net truputį anksčiau nei polemika su Voldemaru. Tumas 1920 m. rugpjūčio 10 d. *Tautoje*, rubrikoje „Iš laikraščių“ patalpino neilgą tekstelį⁶³, kuriuo savitai reagavo į *Draugijoje* publikuotą mūsų jau minėtą Šultės veikalą „Savasties principas ir evoliucija“. Paties veikalo įvertinimui Tumas iš esmės skyrė vos vieną sarkastišką sakinį: „Kunigas daktaras Šultė „iš pilnai išsirūtulojusios ir pražydušios krikščionybės“ laukia... komunizmo“⁶⁴. Visa kita reakcija buvo skirta Šultės prierašui prie minėtojo veikalo, kritikuojančiam Tautos pažangos partijos santykį su Katalikų Bažnyčia⁶⁵. Tumui labiausiai užkliuvo Šultės teiginys, kviečiantis Lietuvos vyskopus išreikšti nuomonę, ar gali „susipratęs katalikas prisidėti prie Tautos pažangos“. „Lai sprendžia, to mes senai pageidaujame; bet drauge tesprendžia ir apie draugo Šultės bei kitų jam lygių, ar tikrai jie atšviečia Rymo katalikų bažnyčios dvasią, kad ir tirštai cituodami papų encyklikas ir šv. Raštą“⁶⁶, – atrėžė pažangininkas Tumas. Ta pačia proga patikino, kad Tautos pažangos partija griežtai vadovaujasi krikščioniška dora, o jos nariai katalikai reiškia savo ištikimybę Apaštalų Sostui.

⁶² *Ibid.*

⁶³ „Iš laikraščių“, in: *Tauta*, 1920-08-10, Nr. 37, p. 3.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Simonas Šultė, „Savasties principas ir evoliucija“, in: *Draugija*, Kaunas, 1920, Nr. 7/8, p. 276.

⁶⁶ „Iš laikraščių“, *op. cit.*, p. 3.

„Tik su politika nemaišo ir nemaišys tikėjimo dalykų, nes iš to mišinio gema tokių muzealinių dyvų, kaip krikščioniškoji luomų neapykanta, katalikiškas bolševizmas, katalikiškoji diktatūra proletariato ir kiti tokie“⁶⁷, – geliančiai skaudžiai Šultės adresu, turėdamas omenyje šio viešumoje propaguojamas idėjas, pridūrė Tumas.

Į tokią kunigo Tumo poziciją rugsėjo 8 d. Šultė krikščionių demokratų *Laisvėje* atsiliepė jam skirtu atviru laišku⁶⁸. Čia reiktų atkreipti dėmesį, kad Šultė prieš tai buvo bandęs įteikti Tumui atvirą laišką, norėdamas publikuoti *Tautoje*. Galima numanyti, kad ir to pirminio atvirojo laiško tekstas buvęs kiek kitokio pobūdžio. Tačiau Tumas reagavo nepalankiai. Maža to, Šultės siūlomos publikacijos atmetimą su trumpa argumentacija jis patalpino savo redaguojamoje *Tautoje* kaip įžangą mūsų jau aptartam Voldemaro tekstui „Teisybė turi būti viena“, tuo parodydamas, kad laikosi su pastaruoju tokios pačios pozicijos kunigo sociologo atžvilgiu⁶⁹. Tad Šultei atsirado dar daugiau pagrindo pasijusti įžeistam ir paniekintam. Pažymėtina, kad į Tumo priekaištus jis reagavo visai kitaip nei į Voldemaro išvedžiojimus. Pirmiausia, atvirame laiške jis priminė Tumui prieš 20 metų šiam nutikusią panašią istoriją, kai pakėlęs balsą „prieš dvarininkų išnaudojimą“ gavo nukentėti „už teisybę“⁷⁰. Su neslepia nuoskauda Šultė apeliavo į Tumo „garbingą praeitį“ bei „draugiškus ir kunigiškus jausmus“. Kartu pats priekaištavo jam, kad „stojai skriaudėjų ir dvarininkų pusėn ir viešai pradėjai tyčiotis ir šmeižti kr. demokratų“, vietoj bendrų kunigystės ir krikščionybės idealų „aukščiau statai Pažangos partiją, o jos pagiežą dedi pirmon vieton“. „Tamsa [...] mokėjai tik pasityčioti, įtarei bolševizme, iškraipei svetimas mintis, prikaišiodamas „krikščioniškąją luomų neapykantą, katalikiškąją proletariato diktatūrą“, o mane bolševikiškai pavadinai „draugu“⁷¹, – liejo širdgėlą Šultė. Taip pat priminė asmeninės korespondencijos panaudojimą „kad tik skaudžiau įgelti“ – mat minėtoje įžangoje Voldemaro straipsniui Tumas pasiūpėdamas pacitavo Šultės jam adresuoto privataus kreipimosi frazę, išreiškiančią viltį, „kad dėl mūsų senos pažinties“ priimsiąs tekstą publikuoti. Tuokart Tumas dar pridūrė, kad „laikraštis visa tinkama dedame be

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Simonas Šultė, „Atviras laiškas kun. J. Tumui“, in: *Laisvė*, 1920-09-08, Nr. 183, p. 4.

⁶⁹ [Redakcinė įžanga Augustino Voldemaro publikacijai „Teisybė turi būti viena“], in: *Tauta*, 1920-08-24, Nr. 41, p. 1.

⁷⁰ Simonas Šultė, „Atviras laiškas kun. J. Tumui“, p. 4.

⁷¹ *Ibid.*

jokių senų pažinčių⁷². Atvirą laišką Tumui Šultė baigė apgailestavimu, kad „iš Tamstos garbingos praeities nebeliko nei krikščioniško, nei kunigiško ir draugiško jausmo, o vien tik partinė pažangiečių neapykanta“. Laišką Šultė pasirašė kaip „Tamstos Kristuje brolis“⁷³.

Rugsėjo 17 d. Tumas *Tautoje* reagavo platoka publikacija „Kunigas kunigams“⁷⁴. Šis tekstas iš esmės reiškė atsitraukimą nuo asmeniškumų, bandant į problemą pažvelgti iš platesnės perspektyvos. Atrodo, kad Tumas suprato, jog tolimesnis aistrų kaitinimas neįneša ginčijamu klausimu aiškumo visuomenei, neprideda autoriteto kunigų luomui. Todėl nutarė, pasitelkdamas tam tikrus istorinius faktus, paaiškinti reikalo esmę, kaip pats ją suvokė. Pradėjo nuo pastebėjimo, kad Šultės „Atviras laiškas“, jo žiniomis, buvo derintas su krikščionių demokratų partinėmis struktūromis, todėl tai jau nesanti vien autoriaus asmeninė pozicija ir reikalaujanti atitinkamo atsakymo⁷⁵. Kartu Tumas labai aiškiai pabrėžė jo suvokiamą skirtumą tarp krikščionių demokratų ir visos lietuvių katalikų bendruomenės pozicijos. Sekančiu žingsniu labai išsamiai išdėstė savo vaidmenį Šultės užsimintuose 20 metų senumo įvykiuose. Čia Tumas pabrėžtinai akcentavo, kad jo buvusioje kovoje prieš dvarininkus nėra jokio ekonominio ar socialinio motyvo, vien tik tautinis. Jis neigė anuometinių įvykių Šultės interpretaciją: „man „garbės“ su „skriaudėjais dvarininkais“ kovojant nėra tekę“. „Mūsų, senosios kartos tautininkų, kova su Lietuvos dvarininkais visa ėjo tautybės ir kultūros plotmėje. [...] Kai dvarininkas grįžo į savo bočius, darėsi Lietuvos sūnus, – mums jau buvo jis savas, nors turėjo daugiau žemės, neg ištisas sodžius.“ Pereidamas prie kunigų solidarumo klausimo Tumas įsimintinai pareiškė drąsiai galįs teigti, kad „su naujųjų laikų svaigalo pagautais kunigais nesolidarizuoja pusė kunigijos“⁷⁶. Toliau jis aiškino savojo, kaip *Tautos* redaktoriaus, pasirinkimo motyvus: sąžinė liepianti jam ir bendraminčiams vaidinti dabartinę rolę, kurios tikslas – nukreipti neabejotinai kilsiantį nepasitenkinimą Bažnyčios tarnais tik į atitinkamą tų tarnų dalį. Čia Tumas pateikė, jo nuomone, kelis iškalbingus istorinius pavyzdžius. „Prancūzų revoliucija dar daugiau yra davusi kunigų, net vyskupų revoliucininkų ir reformatorių. [...] Tačiau niekas neišmetinėja Prancijos kunigijai, kam ji ne

⁷² [Redakcinė įžanga Augustino Voldemaro publikacijai „Teisybė turi būti viena“], p. 1.

⁷³ Simonas Šultė, „Atviras laiškas kun. J. Tumui“, p. 4.

⁷⁴ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Tumas-kunigas, „Kunigas kunigams“, in: *Tauta*, 1920-09-17, Nr. 48, p. 1.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ *Ibid.*

visa buvo solidari ir „draugiška“ su revoliucininkais.“ Taip pat „juk lygiai krikščionimis dėjosi ir tie Vilniaus vyskupijos kunigai, kuriuos šeškais pamušė bolševikai ir jie negarbingai, uodegas paspaudę, pabėgo nuo savo avėlių. O jų palikimas liaudyje toks, kad jei reiktų atsakomybė prisiimti Rymo Katalykų Bažnyčiai, tai aš iš tos dienos įsirašyčiau į betikybinių stovį“⁷⁷, – Tumas čia omenyje turėjo Vilnijos kunigus lenkininkus, 1918–1919 m. sandūroje priverstus sprukti nuo sovietų valdžios. Aiškiai mintyje turėdamas Šultės asmeninę nuoskaudą dėl nesolidarumo, teksto pabaigoje Tumas reziumavo, kad „galvą padėti už skriaudžiamųjų teises“ bus galima tik tada, „kai skriaudžiamieji nebebus patys skriaudėjai, jei ne atskirų asmenų, tai tėvynės“⁷⁸. Žinant vėlesnį kun. Tumo atitolimą nuo politikos⁷⁹, verta atkreipti dėmesį, kad jau ir šiame tekste prasimuša atitinkamos gaidelės ta linkme. Štai jis vienoje vietoje su nostalgija užsimena apie darbo Vilniuje laikotarpį 1918 m., kai dar „partijos nebuvo savo vidaus išvertusios“, o apie 1920 m. Steigiamojo Seimo rinkimus teigia, kad jie „tik patvirtina mano instinktyvų numanymą: jei politikos kova kovojama tokiomis nešvariomis priemonėmis, melagystėmis, šmeižimais, klausytojų suvedžiojimais, tai Bažnyčios tarnams ne vieta imtis vadovaujamos rolės panašiose kovose“⁸⁰. Arba vėl: „bažnyčios ir papų darbo sritis visai kitokioje plotmėje, toli nuo ekonominių, tautinių ir kitokių neapykantų“⁸¹.

Nežinome, kokia buvo Šultės reakcija į šį Tumo tekstą, ar atsakymas jį bent kiek tenkino ir ar atlėgo pirminis apmaudas. Tačiau žinome, kad šalia šio didžiojo radikaliausiai nusiteikusių oponentų ginčo tuo pačiu metu vyko žymiai nuosaikesnių krikščionių demokratų ir pažangininkų tęstinė diskusija beveik tais pačiais klausimais tuose pačiuose leidiniuose. Pirmiausia čia omenyje turėtume kunigo, vėlesnio vyskupo Justino Staugaičio ir Antano Smetonos polemiką dėl Tautos pažangos partijos pralaimėjimo priešasčių Steigiamojo Seimo rinkimuose. Ši diskusija reikšminga ir įdomi jau vien tuo, kad abu buvo 1918 m. Nepriklausomybės Akto signatarai, abu stovėję prie pačių Lietuvos valstybingumo ištakų. Pastaroji polemika prasidėjo nuo Staugaičio, naudojusio slapyvardį Meškus, publikacijos

⁷⁷ *Ibid.*; plačiau apie šį siužetą žr. Jurgis Matulaitis, *Užrašai*, įvadą parašė Vaclovas Aliulis, tekstus, paaiškinimus ir rodykles parengė Paulius Subačius, Vilnius: Aidai, 1998.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Plačiau žr. Algirdas Grigaravičius, „Kodėl Juozas Tumas-Vaižgantas bodėjosi politika“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 2005, Nr. 12, p. 67–71; 2006, Nr. 1, p. 79–82.

⁸⁰ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Tumas-kunigas, „Kunigas kunigams“, p. 1.

⁸¹ *Ibid.*

1920 m. liepos 30 d. *Laisvėje* gana provokuojančiu pavadinimu „Kodėl jų čia nėra?“ (turėtas omenyje išrinktojo Seimo sąstatas)⁸². Staugaitis savo dėstymo išvadoje pripažino, kad, pirma, Tautos pažangos partija neabejotinai esanti „didžiai patriotinė partija“ ir daug nusipelniusi Lietuvai; antra, ji nesanti prieštikiybinė partija ir gerbianti Katalikų Bažnyčią⁸³. Tačiau, pirma, partija nenori suprasti „tų socialių problemų, kurias mums brukte bruka gyvenimas“ ir, antra, „nenori pripažinti tikiybių problemų aktualumo ir todėl mano, kad galima kovoje už jas nedalyvauti“. Dėl šių dviejų priežasčių partija nepajėgia „nutverti aktualaus mūsų gyvenimo pulso ir negali virsti didele partija“⁸⁴. Tai ir yra jos pralaimėjimo rinkimuose priežastis.

Rugpjūčio 6 d. Smetona, pasivadinęs Lėno slapyvardžiu, reagavo pažangininkų *Tautoje* publikacija „Kodėl mūsų ten nėra“⁸⁵. Reakcija pasižymėjo kritikos atmušinėjimo nuoseklumu ir iš pažiūros stoisku požiūriu į pažangininkams susiklosčiusią situaciją. Pačioje pradžioje pažymėjęs, kad krikščionys demokratai ir pažangininkai kartu atvedė Lietuvą iki nepriklausomybės, čia pat kaip negatyvų dalyką, lyginant su kaimyninėmis šalimis, paminėjo reiškinį, kai valstybingumo ištakose stovėjusiai partijai, šiuo atveju – pažangininkams, kad ir demokratiniu keliu buvo užkirstas kelias tęsti pradėtus darbus. Dėl Tautos pažangos partijos kritikos valdantiejiems jis atsakė Staugaičiui, kad kritika nukreipta ne į valdžios institucijas, Seimą, o į jų atliekamus darbus, priiminėjamus įstatymus ir jų pasekmes. Smetona sutiko, kad kritika dažnai būna nešvelni, tačiau čia pat pažymėjo, jog iš savo pusės ir „artimesnieji p. Meškui žmonės“ nevengia aštrių pasakymų oponentų atžvilgiu – nuolat pravardžiuoja „lenką besiraitančia gyvate, dvarininką – kraugeriu, turtingesnį žmogų – smaugėju, ar dar kaip baisiau“⁸⁶. Buvęs prezidentas aiškino, kad pažangininkai pralaimėjo rinkimus, nes visą laiką buvo užimti valstybinio darbu, neturėjo laiko jiems tinkamai pasiruošti, priešingai nei kitos partijos. Didelė atsakymo Staugaičiui dalis buvo skirta šio paliestam Tautos pažangos partijos santykiui su religiniais reikalais. Šia proga Smetona plačiau prisiminė savo patirtį prieš karą darbuojantis *Vilties* leidinyje. Tuomet jo sekėjai kovoje su „netikėjimo dvasia“,

⁸² [Justinas Staugaitis] Meškus, „Kodėl jų čia nėra?“, in: *Laisvė*, 1920-07-30, Nr. 149, p. 1–2.

⁸³ *Ibid.*, p. 2.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ [Antanas Smetona] Lėnas, „Kodėl mūsų ten nėra“, in: *Tauta*, 1920-08-06, Nr. 36, p. 1.

⁸⁶ *Ibid.*

tačiau pasilikdavę nuošalyje krikščionių demokratų ir socialistų priešpriešos kontekste, kai krikščionys pasirinkdavę tokias pat nešvarias kovos priemones kaip ir jų priešininkai. Kunigija tuomet palaikydavusi Smetonos redaguojamos *Vilties* pozicijas, o dabar Staugaitis reikalaujamas atsakymo, ar pažangininkai yra katalikai; Smetona manęs, kad tai tiesiog nesusipratimas⁸⁷. Ta proga Smetona nepamiršo priminti, kad tarp Tautos pažangos partijos narių esama ir kitų konfesijų krikščionių – reformatų, liuteronų. O krikščionims demokratams, kurie taip kelia klausimą, gal geriau pasivadinti katalikais demokratais, – nežinia kiek rimtai svarstė pažangininkų lyderis. Bet mums šioje polemikoje labiausiai rūpėtų socialinis aspektas. Šiuo Staugaičio paliestu klausimu Smetona pasisakė gana trumpai. Jis tik nebuvo linkęs sutikti su Staugaičio mintimi, kad pažangininkai aiškiai nepasisako, kai tuo tarpu krikdemai atviri socialinėms reformoms ir čia esanti viena jų sėkmės paslapčių. „Pažanga nesiūlė minioms rojaus ant žemės, nes jo čia negali būti, nedrįso gryna sąžine žadėti to, ko negali duoti Lietuva.“⁸⁸ Tuo tarpu krikščionys demokratai, rungtyniaudami su socialistais, „turėjo drąsos visa pažadėti“. Tačiau „pažadėti gi dar nereiškia išrišti socialinės reformos“. Smetona įvertino juntamas Seimo pastangas tesėti šiuos pažadus, tačiau kartu labai abejojo jų sėkme. Šiame kontekste jis panaudojo palyginimą su vekseliais – anuometinėje kasdienybėje dažnais skolos raštais, tardamas, kad iškilus būtinybei juos apmokėti, „davėjui gal teks pasislėpti nuo kreditorių, pasakius, kad jo nesą namie“, „[a]rba, ir tai būtų padoriau, laiku pasisakyti, kad tie vekseliai buvo nepagalvojus duoti“⁸⁹. Publikacijos pabaigoje buvęs prezidentas tarp kita ko pastebėjo, kad Tautos pažangos partijai visai nebūtina tapti didele partija – svarbu ne dydis, o kokybė; taip pat partijos nariai visai neliūdi, kad pralaimėjo Seimo rinkimus – esą galima sėkmingai ir naudingai dirbti ir už jo ribų.

Meškus (Staugaitis) į išdėstytas Smetonos mintis atsiliepė tęstine publikacija rugpjūčio 15 ir 22 d. *Laisvėje*. Pareiškė, kad atsiliepti paskatino Lėno tvirtinimas, esą ankstesnėje publikacijoje jis maišęs tiesą su netiesa⁹⁰. Vis dėlto atrodo, kad Staugaitis siekė labiausiai ne teisintis, o išryškinti, jog pats oponentas nutyli ar maskuoja kai kuriuos dalykus. Staugaitis niekaip

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ [Justinas Staugaitis] Meškus, „Dar kartą, kodėl jų čia nėra“, in: *Laisvė*, 1920-08-15, Nr. 163, p. 2.

nenorėjo sutikti su Smetonos teiginiu, kad Tautos pažangos partija nesijaučia nuskriausta, jog jos nėra valdžios viršūnėse. Pasak jo, tai aiškiai rodo parties Smetonos žodžiai, kai jis kalba, kad pas kaimynus „nė viena partija nebuvo taip galutinai išmušta iš priešakio eilės, kaip pas mus yra Pažanga išmušta“. Iš Smetonos žodžių „kyšote kyšo užgautos pažangininko sielos skausmas“⁹¹, – slepiamą oponento žaizdą aitrino Staugaitis. Pasak jo, to skausmo priežasties ieškodama Tautos pažangos partija užgauna ir kitus, tame tarpe ir krikdemus. Dėl pažangininkų lyderio teiginio, esą jie prieš rinkimus, kitaip nei kiti, dirbo valstybinį darbą, o ne politikavo, Staugaitis priminė, kad pažangininkų ministrai, lygiai kaip ir kitų partijų politikai, važinėjo į provinciją rinkimų agitacijos reikalais. Taip pat krikdemų veikėjas atmetė ir Smetonos teiginį, kad Tautos pažangos partija nešusi atsakomybę už buvusią vyriausybę – šiaip ar taip, vyriausybė buvusi koalicinė. Staugaitis plačiai atsakinėjo Smetonai ir dėl partijų santykio su krikščionyste. Atmetė jo teiginį, kad krikščionys demokratai yra tik katalikų partija. Tačiau aiškiai veiklos kontekste atskyrė politinę ir religinę sferas. Politinėje deklaravo galimybę bendradarbiauti su visais, kurie neina prieš krikščionišką pasaulėžiūrą. Tačiau religinėje sferoje deklaravo, kad vadovaujasi išimtinai Katalikų Bažnyčios mokymu ir atstovauja jos interesams. Šiame kontekste užmetė pažangininkams, kad jie vadovaujasi „miglotų deistinių pažiūrų konglomeratu“. Klausė, kodėl pažangininkai vengia dalyvauti katalikiškų visuomeninių organizacijų veikloje – juk jos sukurtos ne politinei veiklai, o „statyti Lietuvos kultūrą ant Kristaus mokslo pamatų“⁹². Publikacijos pabaigoje jis Smetonai kantriai aiškino krikščionių demokratų angažuotumo socialinėms reformoms esmę: „šiandien iš visų pusių siaučianti revoliucija su savo bolševistine spalva primygtinai stato klausimą: ką naujoji tvarka ir jos valstybės duos darbo žmonėms?“⁹³ „Ramesnieji gaivalai, kurių Lietuvoje daugiausia, kurie ypač yra krikšč. dem. įtakoje, mato ir supranta, kad visa ko viena diena neišmokėsi. Bet vis tik dėlto jie nori žinoti, ar bus mokama ir kiek bus mokama?“ Staugaičio nuomone, štai čia būtina ir reikia vekselio liaudžiai iš valdančiųjų – kaip skolintojui iš besiskolinančiojo. Vekselis, tiesa, esąs nemažas, bet, sumaniai šeiminkaujant, pamažu įmanomas atlyginti. Šiuo atžvilgiu Staugaitis brėžė esminį skirtumą tarp krikščionių demokratų ir pažangininkų: pirmieji duoda vekselį, antrieji sako, kad jo ne-

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid.*, 1920-08-22, Nr. 169, p. 2.

reikia. „Tik kartais ar nepaims skolintojas kaltininko už gerklės?“⁹⁴ – perspėjamai klausė Staugaitis.

Smetona lengvai nepasidavė ir rugpjūčio 27 d. *Tautoje* siekė „dar kartą pakalbėti su p. Meškumi“ – būtent dėl katalikybės ir „demokratybės“⁹⁵. Pirmiausia, nesą jokio pažangininko „sielos skausmo“ dėl pralaimėtų rinkimų, kaip tvirtinęs Staugaitis. Smetona tik konstatavęs faktus, kaip situacija besiklosčiusi užsienyje ir kaip – Lietuvoje, o Staugaitis iš to viso pasidaręs grynai subjektyvias išvadas, žodžiu, pastarajam šiuo klausimu „tik pasivaidinta“⁹⁶. Toliau Smetona akivaizdžiai ieškojo spragų ir nenuoseklumą Staugaičio argumentacijoje. Jam, pavyzdžiui, užkliuvo tariamas prieštaravimas, kad krikščionys demokratai deklaruoja besivadovaujant išimtinai Katalikų Bažnyčios mokymu, o savo gretose turį ir kitų krikščioniškų konfesijų atstovų. Visiškai nesutiko su Staugaičio priekaištu pažangininkams dėl nesijungimo į katalikiškas visuomenines organizacijas. Smetonos nuomone, „jos yra grynai partinės“, t. y. krikščionių demokratų struktūros, ir Tautos pažangos partijai nėra blogai, kad jose nedalyvavo⁹⁷. Taip pat jam užkliuvo krikščionių demokratų deklaruojamas bendradarbiavimas su tais, kurie neina prieš krikščionišką pasaulėžiūrą. Kaipgi tada dėl bendradarbiavimo su liaudininkais? – klausė Smetona. Juk iki šiol visą laiką skelbta, kad jų ir krikščionių demokratų pasaulėžiūros griežtai priešingos. „P. Meškus daro aiškia aliuziją, kad liaudininkai nebeina prieš kr. pasaulėžiūrą“, – ar tai reiškia, kad atsisakyta savosios pasaulėžiūros, nebeturima išvis jokios, ar pasižadėta kuriam laikui ją nesivadovauti? „Tai toki dabar esą liaudininkai!“⁹⁸ – bandė kalti pleišta tarp naujosios seiminės koalicijos partnerių Smetona.

Tačiau bene išsamiausiai šioje publikacijoje Smetona ginčijosi su Staugaičiu dėl socialinės politikos. Jis iš karto atvirai paneigė oponento tariamai eskaluotą mintį, kad Tautos pažangos partija nenorinti jokių socialinių reformų. Pasak Smetonos, ši partija netgi daugiau nei kitos svarstanti tokių reformų klausimus ir tai rodančios atitinkamos publikacijos *Tautoje*. Tačiau kartu Tautos pažangos partija negali sutikti su sprendimų principais ir metodais, kuriais vadovaujasi Seimo partijos. Smetonos dėstyti teiginiai

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ [Antanas Smetona] Lėnas, „Vėl apie katalikybę ir demokratizmą“, in: *Tauta*, 1920-08-27, Nr. 42, p. 1–2.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 1.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*

liudija jį turėjus nepajudinamą nuosavybės neliečiamybę, kurią tapatino su vienu kertinių teisinių principų, suvokimą. Jam šis principas buvo tarsi nekvestionuojama aksioma, kuriai netaikomos jokios išlygos ar interpretacijos. Su juo Smetona siejo patį siekiamos teisingos Lietuvos valstybės idealą. Valstybės inicijuojamo ir vykdomo nenusikaltusio piliečio turto tariamo perviršiaus paėmimo be atlyginimo idėja pažangininkų lyderiui netilpo į jokių teisinių rėmus. „Tik teismas, vaduodamasis įstatymais, tegali ją atimti piliečiui tam tikrais atsitikimais už nusikaltimą tėvynei“⁹⁹, – teigė Smetona. Atsiliepdamas į Seime kilusią konkrečią idėją palikti žemvaldžiams tik iki 70 dešimtinių dydžio nenusavinamą žemės normą, buvęs prezidentas kaltino valdančiąją koaliciją kėsিনimusi į patį nuosavybės principą: jo manymu, vienokios ar kitokios ribos nustatymas esąs netgi nepagrindinis dalykas; negatyviai reikšmingiausias čia – pats nusavinimo sumanymas. Laužant nuosavybės neliečiamumo principą šiuo aspektu, atveriamas kelias laužyti ir kitais, pavyzdžiui, valstybė nusprendusi gali paimti už atlyginimą ir smulkesnių savininkų žemes, – samprotavo Smetona. Vėlgi savitai bandydamas kalti pleištą tarp valdančiųjų, pažangininkas tarsi apgailėstavo, kad aptariamam klausimui liaudininkų pasaulėžiūra bus įveikusi krikščionių demokratų pasaulėžiūrą. Grįždamas prie palyginimo su vekseliais, Smetona, atrodytų, neapsimestinai priekaištavo dėl pačios situacijos sudarymo, kai tokie vekseliai tampa būtini: „patys kr. demokratai, rungčiomis eidami per seimo rinkimus, brukte brukto juos rinkėjams, patys kėlė revoliuciją, lenktynių eidami su ta „bolševistine“ dvasia“. „Madoj buvo vis į kairę ir į kairę, kad sieną pribėgus, reikėjo partijoms varžantis, ir siena kakta mušti, ir vėl bėgti.“ „Ir štai dabar ima baimė, nes už pažadus, jų neišpildžius, gali už gerklės paimti“, – prisiminęs Staugaičio argumentą, pakomentavo Smetona¹⁰⁰. Pasak jo, būtent pačių sukurta baimė, o ne principai verčia duoti vekselius, kurie „gali visą kraštą pražudyti“. Kritiką krikdemų socialinei politikai šiame tekste pažangininkų lyderis baigė pridėdamas ir ekonominius motyvus. Smetona dėstė, kad nusavinimu pakirtus virš 70 dešimtinų turinčius ūkius, būsianti pakirsta viso krašto ekonominio produkto gamyba ir krisianti bendra šalies gerovė. Juk, pasak jo, dvarų išdalinimas savaime nereiškia gamybos didinimo. Valstybė bet koku atveju turėsianti ieškoti lėšų visų poreikių tenkinimui, todėl visi mokesčiai ir prievolės nuo stambųjų ūkių persikeltų paprastų valstiečių masei. Buvęs prezidentas čia pat

⁹⁹ *Ibid.*, p. 2.

¹⁰⁰ *Ibid.*

nurodė ir, jo nuomone, žymiai patikimesnį ir racionalesnį Tautos pažangos partijos siūlomą klausimo sprendimo metodą: „kad ir nedaug, bet gerai, kad ir pamažėle, bet tiesia ta pačia didelių reformų linija“¹⁰¹.

Visuomeninis ir politinis ginčo kontekstas. Krikščionys demokratai ir pažangininkai bendradarbiavo 1919 m. spalį sudarytoje koalicinėje Ernesto Galvanausko vyriausybėje. Ši buvo sudaryta iš vienu dešiniųjų, joje vyravo pažangininkai, o iš krikščionių demokratų Eliziejus Draugelis tuomet gavo vidaus reikalų ir Valdemaras Čarneckis – susisiekimo ministro postus. Tokios vyriausybės sudarymas reiškė aiškų konservatyvių jėgų įsivyravimą Lietuvos politikoje, jų tuometinę pergalę prieš radikalus. Visgi esama nuomonės, kad krikščionių demokratų partijos žmonės „gana atsainiai“ žiūrėję į Galvanausko vyriausybės reikšmę¹⁰². Galima pagrįstai manyti, kad krikščionys demokratai, kaip stipri masinė partija, jau tuomet nusprendė pagrindinį dėmesį koncentruoti į būsimuosius Steigiamojo Seimo rinkimus ir ten įgyti lemiamą balsą Lietuvos politikoje. Tuo tarpu Tautos pažangos partijos veikėjai, buvę pagrindiniai vyriausybės kaitos iniciatoriai ir varomoji jėga 1919 m. rudenį, liko išstikimi savo pamėgtai „kabinetinei“, t. y. uždarai, siaurame rate vykdomai politikai.

Koalicija iš pažiūros veikė sutartinai, politinės rietenos trumpam aprimo. Tačiau tai buvo „tyla prieš audrą“. Pažangininkų šulas Voldemaras, eilės vyriausybių, tame tarpe ir naujausios, užsienio reikalų ministras, nelinko lanksčiau reaguoti į 1920 m. pradžioje besikeičiančią tarptautinę konjunktūrą¹⁰³, užtat sulaukė viešos kritikos iš koalicijos partnerių¹⁰⁴, kas buvo bene pirmasis naujų pokyčių simptomas. Prasidėjęs rinkimų kampanijos retoriką didžia dalimi apsprendė atskirų partijų iki tol įgytos pozicijos. Krikščionys demokratai, turėję plačiai išvystytas organizacines struktūras ir masinį palaikymą provincijoje, kvietė kuo plačiau burtis į politines partijas. „Valstybės gyvenime kuone visa sprendžia politikos partijos. Pavienis žmogus nieko padaryti negali. Nesusibūrę į partijas žmonės palieka kaip ir valstybinio gyvenimo užpakaly“, – teigė jie¹⁰⁵. Tuo tarpu Tautos pažangos

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² Sigitas Jegelevičius, *op. cit.*, p. 161–162.

¹⁰³ Plačiau žr. Česlovas Laurinavičius, *op. cit.*, p. 47–60.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 81–82; Dalia Čičinienė, *op. cit.*, p. 101.

¹⁰⁵ [Mykolas Krupavičius] M. Keršys, *Lietuvių politikos partijos*, Kaunas: Lietuvių krikščionių demokratų partija, 1919, p. 7.

partija, priešingai, mėgino įtikinti visuomenę, kad rinkti reiktų ne partijų atstovus, o asmenis, pasižymėjusius kuriant valstybę. Jos nuomone, partijos Lietuvoje dar neturėjo tradicijų, apėmė tik nedidelę dalį gyventojų, o tarp-partinei kovai ruošėsi tik sekdamas Europos šalių pavyzdžiu. Pažangininkai laikė, kad tautos masė tradiciškai tebėra pasyvi, apolitiška, o kartu su Steigiamojo Seimo rinkimais tarsi iš šalies atėjo jai svetimas dalykas – partiškumas. Todėl skeptiškai žvelgė į bandymą tai masei įskiepyti „partinę sąmonę“. Pažangininkų nuomone, iš inteligentų kilę tautos autoritetai – vadai pirmiau evoliuciškai turėtų šviesti tautą, brandinti ją moderniam gyvenimui, kas jau buvę pradėta daryti nuo *Aušros* laikų¹⁰⁶.

Nepavykus susitarti dėl dalyvavimo rinkimuose vieningu bloku, partijos natūraliai tapo didesnėmis ar mažesnėmis konkurentėmis. Krikščionys demokratai, pavyzdžiui, viename rinkiminių atsisaukimų paskelbė, kad už Tautos pažangos partiją balsuos tie, kas nori, jog Lietuvoje liktų dvarai ir dvarininkai, o darbininkai toliau vargtų ir neturėtų žmoniškų gyvenimo sąlygų¹⁰⁷. Nevengota ir aštresnių, šiurkštesnių apsižodžiavimų, pavyzdžiui, pažangininkai išvadinti „pongalių bei dvarininkų pakalikais“¹⁰⁸, teigta, kad jie „pučia į ponų dūdą“¹⁰⁹. Atitinkamai aštrėjo ir partinės spaudos tonas oponentų atžvilgiu. 1920 m. balandžio 14–15 d. vykę rinkimai atnešė užtikrintą Krikščionių demokratų partijos ir jos atšakų – Ūkininkų sąjungos ir Lietuvos darbo federacijos – pergalę, laimėjus 59 mandatus 112 vietų Seime¹¹⁰, ir kartu – visišką Tautos pažangos partijos fiasko. Ši į Seimą nesugebėjo pravesti nė vieno savo atstovo, per visą Lietuvą gavusi vos 11 939 balsus¹¹¹. Pasak Dalios Čičinienės, šią partiją šokiravo triuškinantis pralaimėjimas, nors nuo 1920 m. pradžios buvo galima nujausti tokią baigtį¹¹². Iškart po pažangininkų pralaimėjimo rinkimuose, jų oficioze *Tauta* leidinio redaktorius Tumas partiją pozicionavo kaip „vidurio partiją“ tarp krikščionių ir socialistų¹¹³.

¹⁰⁶ Pvz., Juozas Jakštas, „Tautos Pažangos partijos – Lietuvių Tautininkų sąjungos istorijos bruožai 1916–1940 m.“, in: *Tautinės minties keliai: Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*, sudarė Vytautas Radžius, Chicago: Amerikos lietuvių tautinė sąjunga, 2012, p. 88–90.

¹⁰⁷ Algirdas Grigaravičius, „Steigiamojo Seimo išbandymas – būti be valdžios“, in: *Voruta*, Vilnius, 2021, Nr. 1, p. 28.

¹⁰⁸ Bijūnas, „Kas kaltas?“, in: *Žemdirbių balsas*, Kaunas, 1920-05-14, Nr. 15, p. 2.

¹⁰⁹ Artūras Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje*, p. 55.

¹¹⁰ Darius Bučelis, *op. cit.*, p. 561.

¹¹¹ Pranas Čepėnas, *op. cit.*, p. 679.

¹¹² Dalia Čičinienė, *op. cit.*, p. 106.

¹¹³ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Aiškūnas, „Dvi galybi“, in: *Tauta*, 1920-04-24, Nr. 14, p. 1.

Esą jai, kaip ir kitoms „vidurio“ partijoms, tuo metu nelikę vietos totalioje priešpriešoje tarp minėtų jėgų, bet tai laikinas reiškinys. Tuo tarpu krikdemų sėkmę aiškino „giliausiu konservatyvizmu“, ilgaamžiu katalikybės pastovumu, kas yra šios partijos tapatybės esmė, apie kurią instinktyviai susibūrė lietuviai katalikai socializmo grėsmės akivaizdoje. Todėl Tumas skeptiškai ironiškai žvelgė į krikščionių demokratų radikalią taktiką ką tik praūžusioje rinkimų kampanijoje, laikydamas, kad tokios elgsenos liko nesupratę nei paprasti žmonės, nei priešininkai iš socialistų stovyklos¹¹⁴.

Vienu pirmiausių išrinktojo Seimo darbų tapo naujos Laikinosios Konstitucijos rengimas. Prasidėjus parlamentiniam darbui išryškėjo, kad krikščionys demokratai gana gerai sutaria su liaudininkais ir jų lyderiu Kaziu Griniumi, tapusiu Konstitucijos rengimo komisijos pirmininku¹¹⁵. Savo ruožtu, liaudininkams irgi pasirodė lengviau sutarti su buvusiais aršiais rinkiminiais oponentais krikščionimis demokratais, nei su ideologiškai artimesniais socialdemokratais. Taip pamažu būrėsi krikščionių demokratų ir liaudininkų koalicija, turinti 78 proc. Seimo atstovų¹¹⁶. Krikščionys demokratai netgi nusprendė premjero postą perleisti liaudininkams, sau rezervuodami tik Švietimo ir Užsienio reikalų ministerijas. Birželio 19 d. buvo sudaryta Griniaus vadovaujama vyriausybė, o kiek anksčiau, birželio 10 d. priimta Laikinoji Konstitucija, pagal kurią įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia faktiškai buvo sutelkta Seimo rankose. Respublikos prezidentui paliktos tik reprezentacinės funkcijos. Pasak Mykolo Riomerio, Lietuva pagal šią konstituciją virto seimokratine respublika¹¹⁷. Tuo tarpu vienas iš liaudininkų lyderių Mykolas Sleževičius teigė, kad Seime svarstant konstitucijos projektą „krikščionys demokratai atrodė mūsų vienminčiais, o kartais kai kur dar net kairesniais“¹¹⁸. Tautos pažangos partija, švelniai pasakius, nebuvo tuo patenkinta.

Valdžioje atsidūrusių krikščionių demokratų ir opozicijoje likusių pažangininkų pažiūrose labai greitai atsiskleidė esminiai skirtumai žemės reformos klausimu. Nuomonių išsiskyrimas šiuo reikalu pirmiausia sietinas su krikščionių demokratų struktūrų formavimusi Lietuvoje 1918 m.: Rusijoje

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ Zenonas Butkus, *op. cit.*, p. 227–228.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 228.

¹¹⁷ Mykolas Riomeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, Kaunas: VDU Teisių fakultetas, 1937, p. 106.

¹¹⁸ Dalia Čičinienė, *op. cit.*, p. 107.

susibūrusių lietuvių krikščionių demokratų, turėjusių radikalią socialinę programą, masiniu grįžimu į tėvynę, dviejų sparnų su skirtingomis programomis sutilpimu vienoje naujai gimstančioje partijoje, radikališios programos populiarumu plačiojoje lietuvių katalikiškoje visuomenėje ir su tuo susijusiu konservatyvių katalikiškų elementų nepasitenkinimu¹¹⁹. Per 1919 m. plačiosios nuomonės palaikomas radikalojo sparno lyderis Mykolas Krupavičius įsitvirtino ir kaip neabejotinas visos partijos lyderis bei jos politinės krypties ir ideologijos formuotojas. Radikalojo sparno įtakoje partijos Centro komitetas dar 1919 m. sausio 1 d. nutarė siūlyti Lietuvos valdžiai nedelsiant pradėti žemės reformą, nelaukiant Steigiamojo Seimo sprendimų¹²⁰. Tų metų vasario pradžioje Centro komiteto posėdyje buvo galutinai nutarta, kad reikia nustatyti privataus ūkio žemės maksimumą, nacionalizuojant viršnormį; už nacionalizuojamą žemę savininkams reiktų atlyginti, bet majoratų žemes paimti be jokio užmokesčio; už gaunamą žemę reikės sumokėti; valstybė turės nustatyti ir valdomos žemės minimumą; naujakuriams valstybė privalės skirti piniginę ir kitokią paramą¹²¹. Dėl stiprios Krupavičiaus ir jo šalininkų įtakos 1919 m. rugpjūčio pabaigoje vykusioje Krikščionių demokratų partijos konferencijoje priimti nutarimai irgi reiškė aiškų pasiryžimą dalinti stambųjų žemvaldžių nuosavybę nedelsiant¹²².

Europietiškos krikščionių demokratų partijos tradiciškai apibūdinamos kaip „pragmatinės ir reformistinės dvasios konservatoriai“, tarpukario Lietuvos krikščionis demokratas Mykolas Römeris irgi priskyrė prie konservatyviųjų jėgų¹²³. Tačiau, kaip matome, 1919 m. ryškiai ėmė reikštis šios partijos posūkis į tam tikrą socialinį radikalizmą. Artūras Svarauskas aiškindamas tokių paradoksų motyvus ir priežastis yra pastebėjęs, kad „krikščionys demokratai, oficialiai prisistatinėdami kaip visų socialinių sluoksnių interesų reprezentantai, skatinantys „luomų solidarumą“ bei grindžiantys savo pamatines programines nuostatas katalikybe, turėjo plačią ir neapibrėžtą veikimo sritį“¹²⁴.

¹¹⁹ Plačiau žr. Darius Bučelis, *op. cit.*; Regina Laukaitytė, „Lietuvių krikščionių demokratų partijos kūrimasis Pirmojo pasaulinio karo metais“, Artūras Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje*, p. 66–80.

¹²⁰ Lietuvių Krikščionių Demokratų Partijos Centro Komiteto nutarimas dėl Lietuvos dvarų žemės, in: *Laisvoji Lietuva*, Vilnius, 1919-01-05, Nr. 1, p. 1.

¹²¹ [Redakcijos vedamasis], in: *Tiesos kardas*, Kaunas, 1919-02-11, Nr. 30, p. 1.

¹²² Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos Konferencijos, įvykusios Kaune 29-30-31-VIII-19 m. rezoliucijos, in: *Laisvė*, 1919-09-24, Nr. 105, p. 2.

¹²³ Artūras Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje*, p. 270.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 270–271.

„Jie lengvai galėjo gravituoti tarp konservatyvių stambiųjų valstiečių ir radikalesnių bežemių ar mažžemių žemės ūkio darbininkų elektorato, tai priklausė nuo konkrečiu laikotarpiu dominuojančių aktualių visuomenės lūkesčių.“¹²⁵ Kaip tik po 1918 m. „monarchizmo žlugimas, revoliucinės nuotaikos ir „liaudies“ socialiniai interesai privertė krikščionis demokratų greitai persiorientuoti ir atsiriboti nuo konservatyvios taktikos“¹²⁶. Iš kitos pusės, Svareuskas staigias lietuvių krikdemų radikalizmo apraiškas aiškino ir „to laikotarpio kartos fenomenu“ – „liaudiškojo tipo masinei krikščionių demokratų partijai vadovavę politikai buvo kilę iš „žemesniojo“ luomo, todėl tam tikrus socializmo ir „kairumo“ šūkius naudojo kaip jiems artimus ir natūralius“¹²⁷. Čia tik pastebėtumėme, kad jei savąjį tyrimą chronologiškai būtume pratęse į 1921 m., jo skaitytojas būtų turėjęs progos akivaizdžiai įsitikinti minėtos krikščionių demokratų „gravitacijos“ sugebėjimais ir jam šios partijos įvaizdis dėlėtų visiškai kitais akcentais.

Tuo tarpu dar Rusijoje 1917 m. vasarį publikuotoje Tautos pažangos partijos programoje bežemiams ir mažžemiams aprūpinti irgi buvo numatytas žemės privaloma tvarka išpirkimas iš dvarų¹²⁸. Tačiau atrodo, kad toks programinis punktas anuomet buvęs greičiau duoklė revoliuciniam laikmečiui. Nes apskritai, pasak Vincento Lukoševičiaus, akcentuoti privalomą dalies dvarų žemės išpirkimą tautininkiškos srovės atstovai neretai „pamiršdavo“¹²⁹. Vietoj to jie mėgdavo pabrėžti evoliucijos principą, būtinumą ne siaurinti, o plėsti rinkos santykius. 1918 m. lapkritį paskirtas pirmuoju Lietuvos premjeru Voldemaras savo programinėje kalboje tuomet rodė išskirtinį dėmesį dvarų, kaip itin svarbaus bendrojo valstybės ūkio elemento, būklei. Esą dvarai karo metu itin nukentėjo ir toliau evoliuciškai nyks, nes didieji savininkai neįstengs atstatyti ūkių, skubės juos išparduoti. Tačiau esamu metu negalima dvarų laukų laikyti neapsėtų, nes kraštas dėl to patirtų didelių nuostolių, be to, valstiečiams galėtų kilti pagunda savavališkai dalytis apleistą žemę. Kad taip neatsitiktų, „laikinoji valdžia laikys savo priederme tvarkyti ūkį tokiuose dvaruose“¹³⁰. Labai panašiai mąstė ir pažangininkų dominuojamas Galvanausko ministrų kabinetas, nors aplinkybės

¹²⁵ *Ibid.*, p. 271.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Ibid.*, p. 274.

¹²⁸ Juozas Jakštas, „Tautos Pažangos partijos – Lietuvių Tautininkų sąjungos istorijos bruožai 1916–1940 m.“, p. 68–70.

¹²⁹ Vincentas Lukoševičius, *op. cit.*, p. 325–326.

¹³⁰ *Profesorius Augustinas Voldemaras: Raštai*, p. 72.

jau buvo nemenkai pasikeitusios. 1920 m. sausio 5 d. vyriausybės posėdyje žemės ūkio ministras Juozas Tūbelis aiškino: „Reikia dvarininkams duoti galimybės ligi bus išrištas tokiu ar kitokiu būdu žemės klausimas, išlaikyti savo ūkį“¹³¹. Kaip klausimo sprendimas šįkart 1920 m. vasario 3 d. atsirado „Įstatymas žemei pirkti ir įkeisti“, pasirašytas prezidento Smetonos ir teisingumo ministro Liudo Noreikos¹³².

Apskritai Tautos pažangos partijos nuostatoms agrarinėje srityje didelę įtaką turėjo atitinkama vieno žymiausių jos veikėjų, pirmojo valstybės prezidento Smetonos pozicija. Jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą jis itin skeptiškai žvelgė į priverstinio dvarų žemės paėmimo idėją¹³³. Vietoj to siūlė valstiečių aprūpinimo žeme problemą spręsti išimtinai per prekybinius santykius: valstiečiams savo tarpe kurti kreditines draugijas ir jų pagalba patiems savarankiškai pirkti žemę iš nusigyvenančių dvarininkų. Smetona ir jo sekėjai tebepuoselėjo mintį pritraukti sulenkėjusių dvarininkų luomą į valstybės kuriamąjį darbą, dėl to nuolat siekė išlaikyti atviras duris dialogui, nepaisant, kad tai panašėjo į nuolaidžiavimą ar pataikavimą dvarininkijai. Tad dar prieš karą palaikė ir skatino bendrų valstiečių ir dvarininkų žemės ūkio draugijų steigimą ir funkcionavimą, manė, kad tokia veikla abejiems sluoksniams būtų ne tik ekonomiškai naudinga, bet ir dildytų tarp jų įsivyravusį priešišumą, prisidėtų prie tautos konsolidavimo. Dvarų darbininkų padėčiai pagerinti siūlė privalomai steigti taupymo ir senatvės aprūpinimo kasas, kurias bendrai turėtų išlaikyti darbininkai ir darbdaviai¹³⁴. Tad ir nepriklausomybės sąlygomis, pasak Smetonos, būtina žemės reformos sąlyga buvo teisingas, t. y. pagal rinkos kainą, atlyginimas žemvaldžiams¹³⁵. Savaimė suprantama, taip suvokiamą teisingą kainą turėtų mokėti ir žemę gaunantieji. Iš Smetonos artimųjų atsiminimų aiškėja, kad jis pats asmeniškai griežtai laikėsi nuosavybės neliečiamumo principo: sūnus Julius liudijo, kad tėvas nepritarė žemės reformos įstatymui, laikė jį neteisingu; brolėnams, turėjusiems progos gauti žemės pagal įstatymo

¹³¹ Algis Povilas Kasperavičius, „Žemės reforma ir jos poveikis Lietuvos socialinei struktūrai“, in: Dalia Bukelevičiūtė, Zenonas Butkus, Norbertas Černiauskas, Andrius Grodis, Algis Povilas Kasperavičius, Giedrė Polkaitė-Petkevičienė, *Socialiniai pokyčiai Lietuvos valstybėje 1918–1940 metais*, Vilnius: VU leidykla, 2016, p. 75.

¹³² *Laikinosios vyriausybės žinios*, Kaunas, 1920, Nr. 20, p. 1.

¹³³ Pvz., [Antanas Smetona] A. Užugirietis, „Naujoji Gadynė“ ir „Žemės klausimas“, in: *Lietuvos ūkininkas*, Vilnius, 1906-07-22, Nr. 33, p. 434–435.

¹³⁴ Plačiau žr. Vincentas Lukoševičius, *op. cit.*, p. 314–324.

¹³⁵ Liudas Truska, *op. cit.*, p. 142–143.

nuostatas, patarė jos neimti¹³⁶. Reformos tikslas, pasak jo, turis būti ne politinis, o tik ekonominis – žemės ūkio gamybos didinimas.

Tuo tarpu Steigiamajam Seimui jau pačioje darbo pradžioje teko imtis neatidėliotinių sprendimų žemės reformos srityje. Klausimas buvo toks opus ir aktualus visuomenei, kad jo nagrinėjimas parlamento dienotvarkėje lenkė netgi pačios valstybės konstitucijos koregavimo sumanymus. Jau 1920 m. gegužės 20 d. valstiečių liaudininkų autoriteto Albino Rimkos reikalavimu skubių agrarinių sprendimų klausimas įtrauktas ir į taip smarkiai užpildytą Seimo dienotvarkę¹³⁷. Pristatyme Rimka vardino esminius skubių sprendimų reikalavusius punktus: stambieji miškų savininkai, bijodami nacionalizacijos, skuba iškirsti ir išparduoti šią savo nuosavybę; majoratų savininkai toliau disponuoja šiais iš rusų valdžios rankų neteisėtai įgytais dvarais ir iš jų pelnosi; jau esantis įstatymas dėl kariškių aprūpinimo žeme praktikoje pasirodė akivaizdžiai netobulas; egzistuojančios dvarų žemių nuomos taisyklės turi daug spragų, leidžiančių savininkams piktnaudžiauti jomis savo naudai ir masiškai išvarinėti nuomininkus¹³⁸. Tad jau gegužės 22 d. Seimo posėdyje svarstytas „Žemės reformos skubus projektas“, kuris tolesnėje aptarimo eigoje buvo išskaidytas į kelias savarankiškas dalis¹³⁹. Seimo diskusijose dalyvavo ir pareigas tebevykdžiusios senosios Galvanausko vyriausybės ministrai pažangininkai – Tūbelis, Noreika, Voldemaras¹⁴⁰, dėję pastangas išsaugoti ligtolinės savo veiklos rezultatus.

Kaip ir buvo galima tikėtis, Steigiamojo Seimo atstovai nebuvo linkę atsižvelgti į pažangininkų argumentus¹⁴¹. Dar gegužės 26 d. posėdyje skubiai buvo priimtas laikinasis įstatymas dėl miškų ir privilegijuotai įgytų dvarų įkeitimo¹⁴². Gegužės 31 d. priimtas pataisytas įstatymas dėl privačių ūkių nuomos reglamentavimo¹⁴³. Kitu žingsniu Seimas ėmėsi minėto 1920 m. vasario pradžioje priimto „Įstatymo žemei pirkti ir įkeisti“ taisymo¹⁴⁴. Juo iki

¹³⁶ Stasys Yla, *Dievas sutemose*, Toronto: Tėviškės žiburiai, 1964, p. 204–205.

¹³⁷ *Steigiamojo Seimo darbai: posėdžių stenogramos*, Kaunas: St. Seimo sekretoriatas, 1920: 1–54 posėdžiai: 1920 m. gegužės 15 d. – 1920 m. spalio 22 d., p. 16–17.

¹³⁸ *Ibid.*, p. 24–25.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 47.

¹⁴⁰ Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis Seimas*, New York: Lietuvių Tautos fondas, 1975, p. 139–140.

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 140.

¹⁴² *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 57–58; *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1920, Nr. 36, p. 1.

¹⁴³ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 61, 64.

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 91–93, 105–106, 109–113, 115–119.

tol buvo leidžiama laisvai pirkti iki 50 dešimtinių, o žemės ūkio ministrui sutikus – ir didesnę žemės plotą. Dvarininkai, turintys nuosavybės teisę iki 200 dešimtinių, galėjo žemę laisvai parduoti, tik valdę virš 200 dešimtinių pardavimui privalėjo gauti žemės ūkio ministro leidimą¹⁴⁵. Vietoj šio įstatymo Seimas birželio 18 d. priėmė atitinkamą naują¹⁴⁶. Pagal jį žemę laisvai galėjo parduoti tik savininkai, jos turintys iki 70 dešimtinių, o turintys virš šios ribos galėjo parduoti tik su valdžios specialios komisijos leidimu ir tik bežemiams ar mažžemiams valstiečiams arba dvarų darbininkams. Įsigyti tapo galima tik tiek žemės, kad bendras nuosavybėje turimas plotas neviršytų 20 dešimtinių¹⁴⁷. Tuo pačiu metu į Seimo darbotvarkę krikščioniškosios Darbo federacijos ir socialdemokratų bendru siūlymu skubos tvarka įrašytas dvarų darbininkų atleidimo įstatymo pakeitimų svarstymas¹⁴⁸. Pastarasis įstatymas taip pat buvo dar visiškai naujas, ankstesnės valdžios priimtas balandžio 20 d.¹⁴⁹, taigi jau įvykus Seimo rinkimams. Pakeitimai buvo patvirtinti liepos 5 d. parlamento posėdyje¹⁵⁰. Na ir pagaliau, atlikus svarbiausius laikinus stabilizuojamuosius veiksmus agrarinėje sferoje, buvo pereita prie ilgalaikių esminių sprendimų rengimo – birželio 28 d. posėdyje pristatytas „Žemės reformos įvedamojo įstatymo“ projektas¹⁵¹, pradėti jo svarstymai ir diskusijos.

Bene pirmoji konceptuali pažangininkų reakcija į valdančiosios Seimo daugumos užmojus agrarinėje sferoje buvo birželio 2 d. *Tautoje* pasirodęs Tumo straipsnis, pasirašytas Aiškūno slapyvardžiu¹⁵². Savo esme ši publikacija atstovavo jau minėtąjį pažangininkų evoliucinį nusistatymą žemės nuosavybės santykiuose, gyrė ankstesnės valdžios agrarinę politiką. Autorius įrodinėjo, kad naujosios valdžios agrariniai sumanymai ekonomiškai ir finansiškai neracionalūs, pavyzdžiui, dvarų smulkinimo komisijų steigimas reikš papildomas išlaidas iš valstybės biudžeto, pasiturintys potencialūs žemės pirkėjai negalės savo sukauptų pinigų išleisti į apyvartą ir tuo prisidėti prie bendrojo krašto ekonomikos gaivinimo. Kritikos smaigalys

¹⁴⁵ *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1920, Nr. 20, p. 1.

¹⁴⁶ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 136–138.

¹⁴⁷ *Vyriausybės žinios*, Kaunas, 1920, Nr. 39, p. 1.

¹⁴⁸ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 106–109.

¹⁴⁹ *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1920, Nr. 29, p. 1.

¹⁵⁰ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 195–201; *Vyriausybės žinios*, 1920, Nr. 40, p. 1.

¹⁵¹ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 173–176.

¹⁵² [Juozas Tumas-Vaižgantas] Aiškūnas, „Laisvas žemių smulkinimas“, in: *Tauta*, 1920-06-02, Nr. 25, p. 1.

pirmiausia buvo nukreiptas į liaudininkus ir jų iškeltą laisvo žemės pardavinėjimo stabdymo idėją. Tačiau nemenkai kliuvo ir krikščionims demokratams. Mat jų lyderis Krupavičius dar gegužės 20 d. Seimo posėdyje buvo pasiūlęs sustabdyti ir dvarų ūkių inventoriaus išpardavinėjimą, maža to, kartu pasiūlė inicijuoti dvarų darbininkų komitetus atitinkamo įstatymo vykdymo priežiūrai¹⁵³. Pastarasis sumanymas, kaip parodė vėlesnė polemika, tapo aršios pažangininkų kritikos objektu. Jau šiame Tumo straipsnyje buvo įvardyta ūkių reikalus krikdemams norint pavesti „sovietam rabočich deputatov“¹⁵⁴. Jis rašė aštriai: „Kuo Lietuva nebus bolševikija? Kuo ne „diktatūra proletariata“?“¹⁵⁵

Po mėnesio, liepos 2 d. *Tautoje* buvo patalpintas dar griežtesnės retoriškos Tumo straipsnis, skirtas pliekti Krupavičiaus dvarų darbininkų komitetų sumanymui¹⁵⁶. Autoriaus nuomone, toks įstatymu virtęs sumanymas varžytų privačią iniciatyvą ir energiją, suteiktų darbininkams nepagrįstų privilegijų savininkų atžvilgiu, dargi įduotų legalią priemonę bolševizmo propagandai. „Šis gi įstatymas pabaigs užmušti dvaro žemės produkciją ir jo ištesėjimą valstybės našta nešti“, – konstatavo Tumas. Pasak jo, sumanymas „vienašalis ir nesąmonė“. Kartu vėl pakartotas negatyvus „soviet rabočich deputatov“ įvardinimas planuotų komitetų atžvilgiu, taip pat krikščionių demokratų frakcija Seime („bent jos dalis“) įžeidžiamai pavadinta „krupavičiais-demokratais“, dar priduriant rusišką epitetą „voronežskago tolka“¹⁵⁷. Tame pačiame *Tautos* numeryje Tumui dvarų darbininkų komitetų klausimu antrino ir Dėdės Atanazo slapyvardžiu pasirašinėjęs nuo seno žinomas publicistas kunigas Kazimieras Pakalniškis¹⁵⁸. Pastarajame epizode labiausiai intriguoja tai, kad priešingose ideologinių barikadų pusėse ryškiai matomi kunigų luomo atstovai. Taip pat šis išraiškingas nuomonių susikirtimas įvyko dar gerokai anksčiau mūsų straipsnio pradžioje

¹⁵³ *Steigiamojo Seimo darbai*, p. 16.

¹⁵⁴ Darbininkų atstovų taryboms (*rus.*). Šios tarybos (sovietai) buvo viena pagrindinių naujosios valdžios institucijų Rusijoje po 1917 m. Vasario revoliucijos, tačiau bolševikai jose ėmė įsigalėti tik po Spalio perversmo.

¹⁵⁵ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Aiškūnas, „Laisvas žemių smulkinimas“, p. 1.

¹⁵⁶ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Aiškūnas, „Varžymai“, in: *Tauta*, 1920-07-02, Nr. 26, p. 1.

¹⁵⁷ Voronežo (voronežietiškos) sampratos (*rus.*). Tai aliuizija į kun. Krupavičiaus darbuotę Voroneže Pirmojo pasaulinio karo metais ir į tai, kad jis atstovavo radikaliam krikščionių demokratų sparnui, susibūrusiam kaip tik išeivijoje Rusijoje.

¹⁵⁸ [Kazimieras Pakalniškis] Dėdė Atanazas, „Dvarų darbininkų komitetai“, in: *Tauta*, 1920-07-02, Nr. 26, p. 2–3.

pristatytojo „didžiojo ginčo“ ir jį vainikavusios Tumo publikacijos „Kunigas kunigams“. Tad pats metas bent glaustai pažvelgti ir į lietuvių katalikų dvasininkijos rolę krikščionių demokratų ir pažangininkų takoskyroje.

Pasak Artūro Svarausko, iš esmės būtent kunigai Rusijoje 1917 m. įkūrė lietuvių krikščionių demokratų partiją¹⁵⁹, po metų jau Lietuvoje tapusią suvienytos krikščionių demokratų partijos radikaliuoju sparnu. Tad natūraliai su šia partija Lietuvos dvasininkiją siejo stipriausias ir artimiausias ryšys. Ir pats Tumas toje pačioje žymiojoje publikacijoje „Kunigas kunigams“ pripažino, kad apie pusė visos kunigijos vienaip ar kitaip saistosi su krikščionimis demokratais. Vis dėlto bet kokių atveju neteisinga būtų teigti, kad visi krikščionių demokratų nepalaikę kunigai palaikė Tautos pažangos partiją, kaip kad gali pasirodyti skaitant Tumo tekstą. Pirmaisiais atkurtosios Nepriklausomybės metais kunigų, aiškiai apsisprendžiančių už besikuriančią Tautos pažangos partiją, būta vienetų. Visų pirma – tai pats Juozas Tumas-Vaižgantas, bendradarbiavęs su Smetona prieš Pirmąjį pasaulinį karą leidžiant *Vilties* laikraštį. Vladą Mironą, taip pat Alfonsą Petrulį su Smetona siejo rūpestis Vilnijos krašto lietuvių reikalais¹⁶⁰, kiek vėliau, vokiečių okupacijos metais susibendrata kartu darbuojantis Lietuvos Valstybės Taryboje. Čia svarbu pažymėti, kad kunigų, artimų pažangininkų lyderiui Smetonai, ratas jau tuomet buvo žymiai platesnis. Štai *Viltyje* Smetona darbavosi ne tik su Tumu, bet ir su Fabijonu Kemėšiu, Juozu Dobužinsku, kuriuos vienas žymiųjų Šv. Kazimiero draugijos veikėjų kun. Mykolas Vaitkus įvardijo aiškiais pirmojo Lietuvos prezidento simpatikais¹⁶¹. Kaip palankius Smetonai, Vaitkus taip pat mini prelatus Kazimierą Prapuolenį, Julijų Maciejauską, monsinjorą Kazimierą Jasėną ir dar kitus. Tarp Smetonos ir jo atstovaujamos ideologijos simpatikų buvo ir žymusis dvasininkas intelektualas Aleksandras Dambrauskas-Jakštas, taip pat Jonas Mačiulis-Maironis¹⁶², atitinkamai įtakoję ir visą Šv. Kazimiero draugijos aplinką. Tad nevertėtų nuvertinti tam tikro „slaptojo“ Tautos pažangos partijos potencialo eventualioje priešpriešoje krikščionims demokratams. Išibėgėjant žemės reformos klausimo svarstymams tam tikra dvasininkijos dalis, ypač senesnės kartos, vis daugiau juto, kad jos pažiūros ir interesai šiuo reikalu labiau

¹⁵⁹ Artūras Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje*, p. 207.

¹⁶⁰ Mykolas Vaitkus, *Atsiminimai*, t. 6, d. 2: *Nepriklausomybės saulėj: 1918–1940*, London: Nida, 1968, p. 88.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 87–88.

¹⁶² *Ibid.*; taip pat žr. Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, p. 276–278; Stasys Yla, *op. cit.*, p. 204.

sutampa ne su krikščionių demokratų, lyderiaujančių Krupavičiaus, o su Tautos pažangos partijos veikėjų skelbiamomis idėjomis. Tuo tarpu gana ilgą laiką oficiali Lietuvos Katalikų Bažnyčios nuomonė žemės reformos klausimu nebuvo išreikšta. Vilniaus vyskupas Jurgis Matulevičius, vienas žymiausių sociologų tuometinėje Lietuvoje, puikiai suprato reformos esmę ir nuo pradžių palaikė krikščionis demokratų ir jų pirmininką Krupavičių¹⁶³. Bet tik 1919 m. gegužę, dalyvaujant popiežiaus atstovui arkivyskupui Antonino Zecchini, vykusiame Lietuvos vyskupų konferencijoje Žemaičių vyskupui Pranciškui Karevičiui ryžtingai stojus į reformos šalininkų pusę, pagaliau ėmė ryškėti oficialusis pritarimas¹⁶⁴. Tačiau jo *sine non qua* bet koku atveju buvo atlyginimas už nusavinamą žemę.

Tuo tarpu krikščionių demokratų lyderiai su Krupavičiumi šio aspekto pernelyg nesureikšmino. Minėtoje 1919 m. rugpjūčio pabaigos konferencijoje bendrąją partijos poziciją atspindėjusiose rezoliucijose atlyginimo klausimas net nebuvo tiesiogiai įvardytas. Tačiau eventualus klausimo sprendimas plaukė iš rezoliucijų konteksto. Neįvardytas klausimas buvo tarsi išskaidytas dviejose rezoliucijose – dėl žemės ir dėl lenkų dvarininkų klausimo¹⁶⁵. Jų formuluotės reiškė apsisprendimą stambiųjų žemvaldžių atžvilgiu atidėti atlyginimo už nuosavybę klausimą ateičiai, o priešišku valstybei lenkų dvarininkų atveju – ir visai atsisakyti taikyti atlyginimo galimybę. Būtent su šia konferencija sietinas ir kun. Šultės iškilimas į vieno iš krikdemų partijos lyderių pozicijas. Pasisakydamas viename pirmųjų posėdžių radikalusis kunigas pareiškė: „Valdžia veda dvarininkų politiką. [...] Krikščionių mokslu savininkas tik prievaizda turto, negali daryti su juo ką nori, pav. deginti, o ne pavargėliui duoti. Kas dirba gali valgyti, kas ne – ne. Lenkai veža pinigus į Varšuvą mūs pražūčiai – užtat ligi Seimo valdžia turi imti dvarus parceliuoti!“¹⁶⁶ Savo kalboje sukritikavo netgi dešiniojo krikdemų sparno lyderį Stulginskį, kad jis išreiškęs „liberalų nuomonę“¹⁶⁷. Visą Šultės pasisakymą susirinkusieji palydėję triukšmingais plojimais. Šultė šioje konferencijoje dalyvavo kaip partijos atstovas nuo Kupiškio skyriaus;

¹⁶³ Plačiau žr. Mykolas Krupavičius, „Arkivyskupas Jurgis Matulevičius ir krikščionys demokratai“, in: *Krikščionis demokratas*, Kaunas, 1927, Nr. 3/5, p. 96–99.

¹⁶⁴ Mykolas Vaitkus, *op. cit.*, p. 166–170; išsamiau žr. Darius Bučelis, *op. cit.*, p. 545–547.

¹⁶⁵ Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos Konferencijos, įvykusios Kaune 29-30-31-VIII-19 m. rezoliucijos, p. 2–3.

¹⁶⁶ Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos Konferencijos, įvykusios Kaune 29-30-31-VIII-19 m., protokolas, in: *Laisvė*, 1919-09-13, Nr. 102, p. 3.

¹⁶⁷ *Ibid.*

išlydint jį į Kauną, Kupiškyje paties Šultės suformuluota ir partiečių entuziastingai paremta rezoliucija skelbė: „Atimti žemę nuo dvarininkų, paliekant jiems tiek, kiek patys nesamdant darbininkų galės išdirbti, arba jeigu nepanorės dirbti patys, atimama visa žemė ir duodama jam atsakanti vieta valstybės įstaigose, kad jis galėtų su šeima pragyventi“¹⁶⁸.

Šioje vietoje, kiek stabtelint prie kun. Šultės asmenybės, svarbu pasakyti, kad jis priklausė tai pačiai Pirmojo pasaulinio karo metais į Rusiją pasitraukusių kunigų grupei, kaip ir pats Krupavičius. Buvo kilęs iš Žemaitijos, Mažeikių apylinkių, mokėsis seminarijoje Kaune, kunigo šventimus gavęs 1899 m. Kaip ne vienas gabus jaunosios kunigų kartos atstovas, surado kelią į užsienio katalikiškus universitetus ir ten su pertraukomis studijavo – Fribūre 1905–1907 m., 1909–1911 m., Liuvene – 1907–1908 m. ir Romoje – 1913 m.¹⁶⁹ Studijas vainikavo net dvi daktaro disertacijos: „A. Miuleris ir socialinės bei politinės doktrinos“ (Liuveno katalikų universitete 1909 m.) ir „Vokiečių katalikų reakcija prieš XVIII a. prancūzų idėjas ir katalikiškosios sociologijos restauracija“ (Fribūro katalikų universitete 1913 m.). Tad mūsų jau aptartoje polemikoje su Voldemaru Šultės nevykusiai savo forma mestelta frazė apie turimas „diplomų krūvas“ turėjo gana pagrįstą turinį. Prieš karą dirbo Panevėžyje. Į Lietuvą grįžo 1918 m. spalio pradžioje, gavo filialisto vietą Palėvenėlės bažnyčioje netoli Kupiškio¹⁷⁰. 1919 m. pradžioje atnaujino karo metais nutrūkusį bendradarbiavimą katalikiškoje spaudoje. Nuo pat pradžių priklausė tiems krikščionims demokratams, kurie buvo tvirtai nusistatę prieš atlyginimą dvarininkams už iš jų reformos tikslams paimamą žemę. Tad jau 1919 m. balandį *Ganytojuje* rašė, kad žymi „dvarų turtų dalis yra kilus iš nutraukto darbininkams užmokesčio“. „Tai kaipgi galima reikalauti [...] už dvarus atlyginimo, pereinant jiems į visuomenės rankas.“¹⁷¹ Stengdamasis teoriškai pagrįsti savo požiūrį, rėmėsi šv. Tomo Akviniečio mokymu apie tai, kad privatinė nuosavybė turinti visuomeninę

¹⁶⁸ Z-pa, „Liet. Kr. Dem.-par. gyvenimas. Kupiškis“, in: *Laisvė*, 1919-09-06, Nr. 100, p. 3–4.

¹⁶⁹ Valdas Pruskus, „Simanas Šultė: socialinio teisingumo įgyvendinimo įžvalgos“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2009, t. 32, p. 45. Sociologas Pruskus kunigą Šultę, jo indėlį į lietuvių visuomeninės sociologinės minties raidą, šio mokslo plėtotę mini ne viename savo darbe.

¹⁷⁰ Vidmantas Jankauskas, „Simonas Šultė: vieno vizionieriaus likimo pėdsakais“, in: *Viešniai: istorija ir kultūra*, sudarytojas Povilas Švėrebas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013, p. 776–777.

¹⁷¹ Simonas Šultė, „Lietuvos dvarų žemės padalinimas ir krikščioniškoji dora“, in: *Ganytojas*, Kaunas, 1919, Nr. 8, p. 199.

funkciją, t. y. turi būti naudojama atsižvelgiant į visos visuomenės reikalus. Jeigu šitai nedaroma, ji turi būti vienaip ar kitaip suvisuomeninama, pasak Šultės – suvalstybinama, o dvarų žemė išdalijama valstiečiams privatinėn nuosavybėn, nes toks žemės klausimo sprendimas labiausiai atitiktų visos visuomenės interesus¹⁷². Savo teorines nuostatas bandė diegti ir artimiausioje gyvenamoje aplinkoje Palėvenėlėje – tapo vietinio dvaro darbininkų savotiško komiteto lyderiu, dėl ko konfliktavo su dvarininkais¹⁷³. Pastarųjų pusę palaikė Kupiškio klebonas, skundai dėl Šultės elgesio pasiekė bažnytinę vadovybę. Atrodo, kad pastaroji bus bandžiusi tylomis „diplomatiškai“ užglaistyti nesutarimus, 1920 m. pradžioje pasiūlydama Šultei keltis į Kauną ir perimti kurijos notaro pareigas, tačiau šis iškart suprato pasiūlymo esmę ir jį atmetė. Toliau liko Palėvenėlėje ir, pasak biografo Vidmanto Jankausko, dienomis kovojo su vietiniais dvarponiais, o naktimis prie stalo studijavo filosofijos veikalus¹⁷⁴. Tad ir Tumas netruko pastebėti pažangininkų pažiūroms itin opozicinį Šultės veikimą, savo redaguojamoje *Tautoje* jau iškart po Steigiamojo Seimo rinkimų šį kunigą kartu su Krupavičiumi, Lumbiu¹⁷⁵ įvardydamas kaip krikščionis demokratus, daug radikalesnius už socialdemokratus¹⁷⁶.

1920 m. vasaros pradžioje vis aršiau *Tautoje* puldinėjami valdantys krikščionys demokratai negalėjo tyliai kęsti pažangininkų veiksmų. K. Mikalausko slapyvardžiu pasirašęs Krupavičius santūroškai, bet griežtai sureagavo liepos 6 d. *Laisvės* vedamajame straipsnyje¹⁷⁷. Pirmiausia priminė pažangininkams elementarią tiesą, kad jų nepatekimas į Seimą buvo Lietuvos žmonių demokratiškai išreikštos valios pasekmė, kurią dera pripažinti ir gerbti. Būtent taip pasielgusi į tokią pat situaciją kaip ir pažangininkai patekusi Santaros partija. Tačiau Tautos pažangos partija „užmiršo savo skambius obalsius, gražius žodžius apie darbą valstybės gerovei be asmens naudos“ ir pasirinko kerštą bei apmaudą. „Kaipgi „tautos smegenys“, kaip išdidžiai save vadindavosi, kuriems lemta tauta valdyti, o kitom partijom

¹⁷² Vincentas Lukoševičius, *op. cit.*, p. 443–444.

¹⁷³ Vidmantas Jankauskas, *op. cit.*, p. 779–783.

¹⁷⁴ *Ibid.*, p. 785.

¹⁷⁵ Akivaizdžiai čia Tumas omenyje turėjo kunigą Mamertą Lumbę (1884–1942), dirbusį Tauragėje, Ramygaloje, Šeduvoje, ilgus metus klebonavusį Kaune, Šančiuose.

¹⁷⁶ [Juozas Tumas-Vaižgantas] Aiškūnas, „Dvi galybi“, in: *Tauta*, 1920-04-24, Nr. 14, p. 1.

¹⁷⁷ [Mykolas Krupavičius] K. Mikalauskas, [Vedamasis straipsnis], in: *Laisvė*, 1920-07-06, Nr. 128, p. 1.

tik jai tarnauti, šiandien visuomenės išmesta iš įstatymų leidimo darbo!“ – karčiai oponentams bylojo Krupavičius. Pabrėžė, kad net kairiųjų leidi-nys *Darbas*, pasibaigus rinkimams, nustojo pulti krikščionis demokratų, tuo tarpu tą funkciją iš jo perėmė *Tauta*. Atkreipė skaitytojų dėmesį, kad puolimas vykdomas ne tik prieš krikščionis demokratų, bet prieš pačią demokratinio Seimo instituciją; priešiška kampanija vykstanti ne tik spaudoje, bet ir viešuose pažangininkų pasisakymuose provincijoje, jau nekalbant apie privačius pokalbius. Krupavičius konstatavo, kad tokiu būdu susiėjo kraštutinumai – Tautos pažangos partija su savo nusistatymu prieš valdančiuosius atsидūrė vienoje gretoje su revoliuciniais liaudininkais ir komunistais¹⁷⁸. Į detalią polemiką su oponentais, kad ir dėl to paties dvarų darbininkų komitetų sumanymo, krikdemų lyderis nesileido.

1920 m. vasarą Steigiamajam Seimui ėmus svarstyti ir priiminėti įvadinis žemės reformos įstatymus, atlyginimo už nusavinamą žemę klausimas vėl grįžo į opiausių aktualijų gretas. Valdančiajai koalicijai toną diktuojanti Krikščionių demokratų partija kartu rengėsi rugsėjį suplanuotai konferencijai, turėjusiai patvirtinti arba pakoreguoti partinę poziciją svarbiausiais valstybės gyvenimo klausimais. Tame kontekste kai kurios partinės spaudos publikacijos, atskirų veikėjų pasisakymai signalizavo, kad esama nemenkos tikimybės, jog krikščionys demokratai apsispręs atsakyti atlyginimo už nusavinamą žemę¹⁷⁹. Pavyzdžiui, prieš pat konferenciją *Laisvėje* pasirodžiusios publikacijos autorius, įsivardijęs K. Petrukėliu, deklaravo klausimo sprendimą, atsižvelgiant „į laiko dvasią“¹⁸⁰. Iš esmės kartodamas Šultės tekstuose dėstytus argumentus, K. Petrukėlis manė, kad „nėra per didelio reikalo atlyginti už imamą žemę“ ir būtent tokio sprendimo tikėjosi iš konferencijos dalyvių¹⁸¹. Savo ruožtu, tokie signalai aktyvino nuolatinių oponentų reakciją. 1920 m. rugsėjį tapo itin pastebima ir politinė diferenciacija tarp dvasininkijos, ir tai rodė ne vien žymioji Šultės polemika su pažangininkais. Ketinimai neatlyginti už paimamą nuosavybę iššaukė nepasitenkinimą Krupavičiaus šalininkų linija tarp nuosaikesnių ir toliau nuo politikos besilaikiusių dvasininkų. Kaip pastebėjo Vaitkus, įsivyravęs radikalizmas „pradėjo stipriai nepatikti konservativesniesiems elementams

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ Išsamiau žr. [Mykolas Vaitkus] K. M. V., „Katalikiškojo gyvenimo apžvalga“, in: *Ganytojas*, 1920, Nr. 9, p. 286–287.

¹⁸⁰ K. Petrukėlis, „Mūsų konferencija ir žemės klausimas“, in: *Laisvė*, 1920-09-12, Nr. 186, p. 1.

¹⁸¹ *Ibid.*

mūsų kat. visuomenėje“¹⁸². „Ir labai daugelis pradėjo abejoti, ar bepalaikyti kr. demokratams, ar stoti su jais kovon.“¹⁸³ Netrukus *Tautoje* pasirodė Telšių dekanato kunigo Juozapo Balčiūno¹⁸⁴ publikacija, kurioje neatlyginamą žemės paėmimą jis tiesmukai įvardijo sąmoningu Dekalogo septintojo įsakymo laužymu¹⁸⁵. Kun. Balčiūno debiutas *Tautoje* taip pat rodė pažangininkus ieškant vis naujų atramų kunigijos tarpe.

Krikščionių demokratų vadovybė socialinių nesutarimų su pažangininkais kontekste vis labiau juto ir dar vienos politinės jėgos, santykiai su kuria buvo gana nevienareikšmiai ir nenusistovėję, augantį aktyvumą. Reikalas tas, kad dar 1919 m. sausį dėl antrosios valstybės konferencijos, nutarusios papildyti Lietuvos Valstybės Tarybą naujais nariais, sprendimo Taryboje susiformavo vadinamoji Žemdirbių frakcija. Ši iniciatyva kilo iš kai kurių dešiniųjų veikėjų nuomonės, kad politikoje nepakankamai atstovaujama didžiausio lietuvių sluoksniu – ūkininkų – interesams. Tad keletas Valstybės Tarybos narių, senbuvų ir naujai kooptuotų, pasišovė imtis šios misijos¹⁸⁶. Reikšminga, kad tarp jų buvo ir Vasario 16-osios akto signatarai Saliamonas Banaitis ir Jonas Smilgevičius. Grupelė pradžioje veikė krikščionių demokratų frakcijos Taryboje rėmuose ir didelio susirūpinimo partijos lyderiams nekėlė, nors jos branduolį sudarė asmenys, veikiau prijaučiantys krikščionims demokratams, bet niekada su jais nesitapatinę. Tačiau negavę vietos Tarybos frakcijų seniūnų sueigoje, netrukus vadinamieji žemdirbiai persiskyrė su krikščionimis demokratais¹⁸⁷. 1919 m. balandį prasidėjo naujos partinės jėgos – Politinės ir ekonominės Lietuvos žemdirbių sąjungos formavimasis. Kartu vadinamųjų žemdirbių ir krikščionių demokratų atsiskyrimas pasireiškė ir visos šalies mastu. Prieš antrąją krikščionių demokratų partijos konferenciją 1919 m. Krupavičius konstatavo, kad krikščionys

¹⁸² [Mykolas Vaitkus] K. M. V., „Katalikiškojo gyvenimo apžvalga“, p. 287.

¹⁸³ *Ibid.*

¹⁸⁴ Pagal kontekstą galima gana pagrįstai manyti, kad šis asmuo – tai kunigas Juozapas Balčiūnas (1868–1959). Kunigu išventintas 1890 m., vikaravęs Smilgiuose, Lyduokiuose, Kelmėje, Palėvenėje, Raudėnuose, Kuršėnuose, Šiluvoje, klebonavęs Vadaktuose, Miškinuose, Nerimdaičiuose, buvęs altarista Gadunave.

¹⁸⁵ Juozapas Balčiūnas, „Ar žemės ar Dekalogo reforma?“, in: *Tauta*, 1920-09-21, Nr. 49, p. 2.

¹⁸⁶ Plačiau apie Žemdirbių sąjungos genezę ir raidą žr. Algirdas Grigaravičius, „Lietuvos žemdirbių sąjunga – ūkininkų interesų gynėja“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 2006, Nr. 7, p. 51–56; Nr. 8/9, p. 78–84.

¹⁸⁷ S. Vaitiekūnas, „Žemdirbiai, organizuokitės!“, in: *Žemdirbių balsas*, Kaunas, 1919-10-31, Nr. 3, p. 2.

demokratai iš savo gretų pašalino buržuazinių pažiūrų dešiniuosius, turėdamas omenyje vieną iš „žemdirbių“ įkvėpėjų Banaitį¹⁸⁸. Natūralu, kad atsitolinę nuo krikščionių demokratų, „žemdirbiai“ greitai rado bendrą kalbą su pastarųjų konkurentais dešiniajame sparne – Tautos pažangos partija. Su ja „žemdirbiai“ į 1920 m. Steigiamojo Seimo rinkimus nutarė eiti kartu ir blokavosi keturiose iš šešių rinkimų apygardų¹⁸⁹. Nors netgi vieningas dalyvavimas rinkimuose nė vienai grupei nė sėkmės neatnešė, glaudūs santykiai palaikyti ir toliau. 1920 m. rugpjūtį vykusioje pažangininkų partinėje konferencijoje bendradarbiavimo su „žemdirbiais“ palaikymas figūravo tarp esminių klausimų¹⁹⁰. Pažangininkai aiškiai vylėsi su „žemdirbių“ pagalba sėkmingiau įtakoti Lietuvos ūkininkus ir formuoti jų terpėje tvirtesnę atramą. Politinį bendradarbiavimą stiprino ir bendras dalyvavimas 1919 m. gruodį įsteigto Prekybos ir pramonės banko, turėjusio užtikrinti grupuočių finansinį užnugarį, veikloje (šalia pažangininkų čia figūravo tas pats Banaitis, kun. Konstantinas Olšauskas)¹⁹¹. Tenka pastebėti, kad „žemdirbių“ užsiimtoji politinė niša ir besirutuliojanti veiklos taktika tapo gana neparanki krikščionims demokratams. „Žemdirbiai“ nereikšė didelių politinių ambicijų, svarbiaisiais plačiosios politikos klausimais dažniausiai patikėdami kalbėti savo partneriams pažangininkams, vietoj to rodė nemažą aktyvumą dėl ūkininkų gerovės, jų interesų atstovavimui, krašto bendrojo ekonominio atstatymo ir sutvarkymo klausimais. Dėl to provincijoje ir netgi sostinėje nevengdavo kontaktų ir dažniausiai rasdavo bendrų sąlyčio taškų su dešiniausia Krikščionių demokratų bloko atšaka – Ūkininkų sąjunga, nes abi jėgos buvo orientuotos į tą patį gyventojų sluoksnį, deklaravo prioritetą ekonominei veiklai ir mažiau išprususiam provincialui dažnai buvo sunku susigaudyti jų skirtumuose. Mūsų nagrinėjamu laikotarpiu dar nestebima ženklėsiu apraiškų, kai žymiai didesnių politinių ambicijų turėję pažangininkai „žemdirbių“ kortą būtų panaudoję prieš krikščionis demokratams, bet buvo pakankamai aišku, kad tai tik laiko klausimas. Krupavičiaus ir jo bendraminčių lyderiaujamai partijai grėsė tylus rinkėjų bazės „nusiurbimas“ ir nesunkiai buvo galima įsivaizduoti situaciją, kai vieną dieną vietoj menkos „žemdirbių“ grupuotės jos ir Ūkininkų sąjungos pagrindu būtų

¹⁸⁸ [Mykolas Krupavičius] M. Keršys, „Iš dešinės ir iš kairės“, in: *Laisvė*, 1919-08-07, Nr. 92, p. 2.

¹⁸⁹ Algirdas Grigaravičius, „Steigiamojo Seimo išbandymas – būti be valdžios“, in: *Voruta*, Vilnius, 2021, Nr. 1, p. 28.

¹⁹⁰ *Ibid.*, p. 29.

¹⁹¹ *Ibid.*, 2020, Nr. 4, p. 45.

atsiradusi nauja stipri agrarinė partija, potencialiai besiblokuojanti ar net besijungianti su pažangininkais¹⁹². Manytume, kad krikščionių demokratų viršūnės, pirmiausia pats Krupavičius, puikiai suvokė besiklostančios situacijos rimtumą ir atėjęs tinkamam momentui pasistengė ją išspręsti.

Rugsėjo viduryje susirinkusioje Krikščionių demokratų partijos konferencijoje pozicija dėl žemės reformos svarstyta kaip pats paskutinis dienotvarkės punktas. Rugsėjo 14 d. klausimą referavęs Krupavičius prakalbo apie atlyginimo principą ir pareiškė, kad „būnant nuosakiems krikščionims reikia jį pripažinti, tačiau pripažinus atlyginimo principą, einant teisingumo dėsniais, reikės pareikalauti atlyginimo už visus mums padarytus kultūrinius, ekonominius ir politikos sryty nuostolius“; „Tik tuomet, kai dvarininkai mums apmokės tas sąskaitas, galėsime ir mes jiems mokėti už paimtąją žemę“¹⁹³. Kitaip tariant, krikščionių demokratų lyderis pasiūlė gudrią idėją, siekiant išbristi iš klampių teorinių ginčų ir gilėjančio intelektualinio susipriešinimo. Pasiūlymas faktiškai reiškė, kad atlyginimo už nusavinamą žemę klausimas verčiamas derybų objektu ir kartu kuriama situacija, kurioje besiderančioms pusėms būtų buvę racionaliausia abipusiškai atsakyti bet kokių atlyginimo pretenzijų. Sėkmingai realizavus tokį sumanymą, neatlyginimas už nusavinamą žemę jau būtų buvęs nepriekaištingai teisėtas ir nekeliantis abejonių. Itin reikšminga, kad šį pasiūlymą atspindinti rezoliucija konferencijoje buvo priimta „kone visais balsais“¹⁹⁴.

Tačiau šioje konferencijoje kun. Šultė jau nedalyvavo. Rugsėjo 19 d. *Laisvės* žinių iš Lietuvos skyrelyje pasirodė trumpa informacija iš Kupiškio, kad „žymus mūsų sociologas kun. d-ras Šultė“¹⁹⁵ jau kurį laiką rimtai serga. Esą jis didžiai susirūpinęs, kad negalėjo dalyvauti krikščionių demokratų konferencijoje. Ir jau labai greitai, spalio 1 d. toje pačioje *Laisvėje* pasirodė Krikščionių demokratų partijos Centro komiteto vardu pasirašytas nekrologas¹⁹⁶, kuriame pranešta, kad Šultė rugsėjo 29 d. mirė. Pasak teisės istoriko Alfonso

¹⁹² 1922 m. pradžioje iš krikščionių demokratų frakcijos Steigiamajame Seime išstojo keletas narių ir įkūrė Žemdirbių frakciją. Tai buvo per rinkimus krikščionių demokratų sąrašuose figūravę nepartiniai, patekę į juos kaip įtakingi provincijos veikėjai; žr. Damazas Treigys, „Žemdirbių frakcija seime“, in: *Tėvynės balsas*, Kaunas, 1922-05-23, Nr. 76, p. 1. Tai rodytų, kad nuo pat Steigiamojo Seimo darbo pradžios krikščionių demokratų bloko didesnio ar mažesnio skilimo, nubyrėjimo galimybė buvo reali.

¹⁹³ Liet. Krik. Demokratų Konferencija, in: *Laisvė*, 1920-09-19, Nr. 192, p. 1.

¹⁹⁴ *Ibid.*

¹⁹⁵ Z., „Dr. Šultė serga“, in: *Laisvė*, 1920-09-19, Nr. 192, p. 2.

¹⁹⁶ „A. a. Kun. Daktaras Simanas Šultė“, in: *Laisvė*, 1920-10-01, Nr. 202, p. 1.

Vaišvilos, „kai kas šią žinią ano meto Lietuvoje perskaitė su neslepamu pasitenkinimu bei palengvėjimu ir pirmiausia – dvarininkai bei jų ideologiniai gynėjai, ilgą laiką nesėkmingai bandę „nutildyti“ užsispyrusį ir jiems nenaudingai sociologijoje mažesnius žemaitį“¹⁹⁷.

Pažangininkų *Tauta* tarsi negirdomis praleido žinią apie Šultės netektį, juo labiau kad turėjo ir apčiuopiamą pretekstą – leidinys tuo metu kelias savaites neišėjo dėl finansinių problemų¹⁹⁸. Vis dėlto netrukus pažangininkų ruporas vėl tęsė savo liniją. Spalio pabaigoje kun. Balčiūnas, tarsi polemizuodamas su mirusiu Šulte teologijos srityje, leidinyje paskelbė išsamesnį tekstą, kuriame nuosavybę („savastį“) kildino iš pirminės vadinamosios „žmonių teisės“ (*jus gentium*), kuri esanti „prigimto proto padiktuota“¹⁹⁹. Remdamasis šv. Tomu Akviniečiu, kuriuo mėgo remtis ir Šultė, Balčiūnas teigė, kad ši pirminė teisė egzistavusi dar prieš bet kokią valstybinę teisę ir jokia valstybinė valdžia negalinti jos revizuoti. Iš to ir kyla nuosavybės neliečiamumas, o ne iš „stambeldžių teisės“, kaip teigė Šultė²⁰⁰. 1920 m. lapkričio viduryje Balčiūnas paskelbė dar vieną tekstą, kuriame pašiepė Lietuvoje pasigirstančius kovos prieš kapitalizmą šūkius, nes, pasak jo, kapitalizmo Lietuvoje dar visai nesą, ir „atatinkamos sferos“ kaip tik turinčios dėti pastangas, kad jis atsirastų, kad nebūtų varžoma privati iniciatyva ir nuosavybė, nes nuo to priklausanti viso krašto gerovė²⁰¹. Bet tai, ko gero, ir buvo paskutinis 1920 m. didžiosios polemikos akordas, nes su šiuo Balčiūno tekstą talpinusiu numeriu pati *Tauta* baigė savo egzistavimą. Periodikos tyrinėtojas Leonas Gudaitis vykusiai pastebėjo, kad nelikus pažangininkų valdžioje, nutrūko ir jų *Tautos* išlaikymas valstybės išdo pinigais, todėl leidinys ir turėjo užsidaryti²⁰².

Įdomiausia, kad po *Tautos* likvidavimosi labai greitai, dar tais pačiais 1920 m., neliko ir jos pagrindinės oponentės krikščionių demokratų *Laisvės*. Tiksliau, pastarosios partijos leidinys tokiu pačiu pavadinimu buvo

¹⁹⁷ Alfonsas Vaišvila, „S. Šultė ir tolerancijos problema“, in: *Iš tolerancijos istorijos: Straipsnių rinkinys*, sudarė Jonas Balčius, Vilnius: Academia, 1992, p. 143.

¹⁹⁸ „Tautos“ administracija, „Kodėl buvome sustoję“, in: *Tauta*, 1920-10-16, Nr. 52, p. 1.

¹⁹⁹ Juozapas Balčiūnas, „Savasties ir žemės reformos klausimais“, in: *Tauta*, 1920-10-22, Nr. 53, p. 2.

²⁰⁰ *Ibid.*

²⁰¹ Juozapas Balčiūnas, „Kova su kapitalizmu Lietuvoje“, in: *Tauta*, 1920-11-12, Nr. 56, p. 2.

²⁰² Leonas Gudaitis, *Laiko balsai: Lietuvių literatūrinė spauda 1918–1923 metais*, Vilnius: Vaga, 1985, p. 81.

nepertaukiamai leidžiamas toliau, bet tai jau nebuvo ta pati *Laisvė*, aštriai polemizavusi su *Tauta*. 1920 m. lapkričio 25 d. *Laisvės* numerio pirmame puslapyje pasirodė skelbimas, kad nuo gruodžio 1 d. „dabartinė“ *Laisvė* nustojaėjusi ir vietoj jos naujai susikūrusi spaudos bendrovė leis „didelį bepartyvį tautinėje dvasioje dienrašty“²⁰³. Jo būsimuoju redaktoriumi pristatytas Steigiamojo Seimo narys krikščionis demokratas Eliziejus Draugelis. Lapkričio 30 d., paskutiniame senosios *Laisvės* numeryje jos redaktorius Vytautas Bičiūnas naujam leidiniui linkėjo „nenuilstamai, teisingai tarnauti tai pačiai krikščionybės ir demokratybės idėjai“ ir čia pat prisiminė savo redaguoto leidinio turėtas „polemikos bylas“²⁰⁴. Kaip vieną aršiausių pažymėjo polemiką su *Tauta*, nes „gerb. Lėnas sykiu su prof. Voldemaru kiek tik įmanydami stengėsi mus apjuodinti“²⁰⁵. Tame pačiame numeryje vėl buvo pakartotas skelbimas dėl naujosios *Laisvės*, jau nurodant ir būsimuosius jos bendradarbius. Pastarųjų sąrašas daug ką pasako apie naujai besiklostančią situaciją, nes šalia krikščionių demokratų Krupavičiaus, Staugaičio, Bičiūno, Prano Dovydaičio ir kitų figūruoja ir... pažangininkai, tarp jų iškiliausieji – Smetona, Vaižgantas²⁰⁶ (*sic!*). Pirmiausia tai rodytų, kad mūsų anksčiau paminėtasis Krupavičiaus sumanymas dėl atlyginimo už nusavinamą žemę sprendimo ima duoti pirmuosius vaisius įveikiant susipriešinimą. Taip pat, kaip atvirai įvardijo Bičiūnas, „mirus Dr. S. Šultei, kuris reiškė mūsų mintis toje polemikoje, ginčai savaimi liovėsi“²⁰⁷. Tarp reikšmingų faktorių, lėmusių polemikos išblėsimą, taip pat tektų nepamiršti nurodyti ir reikšmingus Lietuvą tiesiogiai palietusius geopolitinius pokyčius, generavusius naują politinių jėgų konsteliaciją ir atitinkamai besikeičiantį bendrąjį politinį diskursą – juk kaip tik 1920 m. spalio pradžioje lenkų generolas Želigowskis užgrobė Vilnių, visas Lietuvos politines jėgas statydamas prieš naują realybę, kurios akivaizdoje turėjo būti peržiūrėtos ligtolinės tarpusavio nuostatos ir perdėlioti prioritetai.

Išvados. Po Pirmojo pasaulinio karo besikuriančios Lietuvos valstybės politinio spektro dešiniojo sparno pagrindinių jėgų – Krikščionių demokratų partijos ir Tautos pažangos partijos – esminiai skirtumai glūdėjo ne tiek

²⁰³ Eliziejus Draugelis, „Nauja „Laisvė““, in: *Laisvė*, 1920-11-25, Nr. 246, p. 1.

²⁰⁴ Vytautas Bičiūnas, „Pro domo sua“, in: *Laisvė*, 1920-11-30, Nr. 250, p. 1.

²⁰⁵ *Ibid.*

²⁰⁶ Eliziejus Draugelis, „Nauja „Laisvė““, in: *Laisvė*, 1920-11-30, Nr. 250, p. 1.

²⁰⁷ Vytautas Bičiūnas, „Pro domo sua“, p. 1.

programinėse nuostatose, kiek pačioje šių partijų prigimtyje, kas palaipsniui, bet neišvengiamai vedė prie jų tarpusavio prieštaravimų. Krikščionių demokratų partija savo veikimą grįsdama visuomenės partiškumo ir demokratizmo principais ir iš prigimties būdama į mases orientuota partija, greitai adaptavosi pokarinėje revoliucinės dvasios radikalizuotoje aplinkoje. Remdamasi tradicinėmis krikščioniškomis vertybėmis ji drąsiai ėjo į daugiausia tas pačias vertybes išpažįstančią tautą ir sparčiai virto gausiausia krašto jėga su atitinkamomis politinėmis ambicijomis. Jos vizijoje lietuvių tapsmas moderniaja tauta ir valstybe siejosi pirmiausia su tobulėjimu per praktinį veikimą – perimant ir čia pat diegiant vakarietiškas krikščionių demokratų patirtis, dirbant, klystant ir mokantis iš klaidų. Tuo tarpu pažangininkai manė, kad nevalia tradiciškai pasyvia, konservatyvia tautos daugumą staiga mesti į jai nepažįstamą, svetimą demokratinę aplinką, nes tuo neišvengiamai pasinaudotų įvairios priešiškos jėgos. Pirmiau buvo būtina tautą šviesti, auklėti, brandinti moderniam gyvenimui, kas jau buvo daroma nuo laikraščio *Aušra* laikų. Čia tampa ypatingas inteligentų – tautos lyderių – vaidmuo. Pažangininkai savo partiją pirmiausia ir suvokė kaip tokių inteligentų su ypatinga misija organizaciją. Todėl visai suprantama, kad iš pradžių pažangininkai visai nesistengė plėtoti ir stiprinti savosios organizacijos, bodėdamiesi masiškumo.

Krikščionių demokratų ir Tautos pažangos partijos gana konstruktyviai bendradarbiavo pradiniu nepriklausomos valstybės kūrimo laikotarpiu 1917–1919 m., kai dar nebuvo poreikio pasitikrinti paramą tarp plačiosios visuomenės ir tikrasis jėgų santykis buvo tik nuspėjamas. Krikščionys demokratai dėl bendrų valstybės interesų tylomis taikstėsi su pažangininkų nepamatuotos lyderystės ambicijomis, nors ir nebuvo jomis patenkinti.

Po 1920 m. Steigiamojo Seimo rinkimų partijos atsidūrė visiškai naujoje situacijoje. Krikščionys demokratai tapo pagrindine kraštą valdančia politine jėga ir nekvestionuojamai stipriausia partija, tuo tarpu žlugo ne tik pažangininkų pramatymai praversti į Seimą pagrindinius savo inteligentus, kurie ten toliau galėtų uždavinėti toną dešiniuosius jėgoms, bet ir pati partijos kaip savotiško inteligentų klubo koncepcija. Reaguodami pažangininkai ėmėsi bandymų bent įtakoti procesus krikščionių demokratų partijoje bei jos priiminėjamus sprendimus pagal savąją pasaulėžiūrą ir taip išlikti nors kiek įtakingiems. Kliautasi tuo, kad krikščionys demokratai esą neturi pakankamai intelektualinių pajėgumų ir neišvengiamai turėsią pasitelkti pažangininkus. Pagrindiniu viešojo poveikio įrankiu tapo laikraštis *Tauta*.

Krikščionys demokratai pažangininkų veiksmus suvokė ir priėmė visų pirma kaip pradėtą puolimą – ne tik prieš partiją, bet ir prieš pačią demokratinę Seimo instituciją. Tokį suvokimą stiprino ir Tautos pažangos partijos mėginimai diferencijuotai vertinti krikščionių demokratų veikėjus, nes jos kritika buvo nutaikyta į radikalesnio kairiojo sparno politikus ir jiems priklausantį partijos lyderį Mykolą Krupavičių. Tai atrodė kaip bandymas skaldyti partiją ir po to eventualiai su pažangininkų dalyvavimu lipdyti naują darinį. Taip manyti didžia dalimi skatino pažangininkų bendradarbiavimas su vadinamųjų „žemdirbių“ grupuote, atitolusia nuo krikščionių demokratų, ir bandymas per ją daryti poveikį lietuvių ūkininkams, buvusiems viena pagrindinių krikščionių demokratų atramų.

Įtampa augo ir pagrindiniu jos pretekstu tapo krikščionių demokratų bendrai su valstiečiais liaudininkais vykdoma socialinė politika, pirmiausia žemės reformos srityje. Pažangininkai kritikavo, jų manymu, pernelyg radikalius valdančiųjų žemės reformos užmojus, tačiau nesutarimų branduoliu tapo atlyginimo dvarininkams už nusavinamą žemę klausimas. Tautos pažangos partija kategoriškai atmetė variantą visai neatlyginti už žemę, tokį sumanymą prilygindama bolševikų politikai.

Kadangi kunigijos atstovai ne tik lyderiavo krikščionių demokratų partijoje, bet jų būta ir tarp pažangininkų ideologų, ginčas išsivystė ir teologinėje plotmėje, kartu susiliedamas su politiniu ginču. Daug ką lėmė ir individuali atskirų asmenybių pozicija – šiuo atžvilgiu ypač reikšmingu tapo kunigo Simono Šultės vaidmuo. Pastarasis griežtai stojo už neatlyginimą dvarininkams už žemę, argumentuodamas teologinėmis kategorijomis ir keldamas pažangininkų įniršį. Būtent Šultei 1920 m. rugpjūtį spaudoje viešai susikibus su oponentais, prieštaravimai tarp krikščionių demokratų ir pažangininkų tapo ryškiai matomi visuomenei. Lygiagrečiai partinėje spaudoje vyko ir kiek ramesnė diskusija tarp nuosaikesnių abiejų partijų veikėjų.

Įtampa kulminaciją pasiekė 1920 m. rugsėjį, kai ryškėjo, kad politinis susiskaldymas ėmė jaustis ir tarp Lietuvos dvasininkijos. Tuomet Krupavičius savo partiečiams atlyginimo už žemę klausimu pasiūlė gudrią išeitį, neutralizuojančią kompensacijų dvarininkams svarbą. Iškart po to netikėtai mirė kunigas Šultė, o geopolitinėje plotmėje įvyko radikalus ir Lietuvai skaudus posūkis – lenkai užgrobė Vilnių. Visi šie faktoriai formavo naują situaciją, kurioje nesutarimai nustojo būti eskaluojami ir savaimė geso. 1920 m. pabaigoje buvę oponentai krikščionys demokratai ir pažangininkai jau planavo bendradarbiauti naujai steigiamame laikraštyje, keičiančiame ligtolinius abiejų pusių partinius leidinius, kas liudijo santykių pagerėjimą.

THE IDEOLOGICAL DIVIDE BETWEEN THE RIGHT-WING FORCES IN LITHUANIA ON SOCIAL POLICY AFTER THE 1920 ELECTIONS TO THE CONSTITUENT ASSEMBLY

Summary

The article examines the fierce ideological clash between the representatives of the Christian Democrats and the National Progress Party, both of the right-wing political spectrum in Lithuania, in the summer and autumn of 1920, which we have tentatively called the 'grand dispute'. The interest in this episode was prompted by the fact that, on the one hand, it is highly expressive and covered in detail in the press of the time, but at the same time it was very little studied in the historiography and not well known to the general public. The basis of the dispute lay in the differing views of politicians and public figures to the implementation of the inevitable social reforms in the nascent state, in particular, in the agricultural sphere. However, the course of the dispute showed that it was not limited to the issues of social policy, which were closely linked and intertwined with general aspects of domestic and foreign policy, law, morality, and even the direction in and the strategy of the development of the state. Thus, the narrative of the 'grand dispute' brings to the foreground and reveals the complex overall approach of the then right-wing politicians, who belonged to different groups, to the creation of independent Lithuania, its administration, its relationship with society and its individual strata, and, finally, to the perception of their own individual mission as leaders of society and the nation.

The study is structured in two quite independent parts. In the first part, the entirety of the polemic between the Christian Democrats and the Progressives, which was covered in surprising detail in the press (the 'grand dispute'), is presented in a coherent way both chronologically and along individual polemical lines. The second part outlines and highlights the conflict between the representatives of these parties as expressed and reflected in the dispute and public and political circumstances.

The research shows that the Christian Democrats and the National Progress Party cooperated quite constructively during the initial period of the creation of the independent state between 1917 and 1919, when there was still no need to test the support among the general public and when the actual balance of power could only be predicted. However, the upcoming election to the 1920 Constituent Assembly was changing everything. It then became apparent that the two parties were of different natures, which inevitably lead to contradictions. The Christian Democrats based their activities on the principles of social partisanship and democratism and quickly adapted to the post-war environment radicalised by the revolutionary spirit; based on traditional Christian values, they boldly went out into the nation that shared those values and quickly became the largest force

in the land, with political ambitions to match. Meanwhile, the National Progress Party particularly emphasised the role of the intelligentsia – the nation’s leaders – and believed that the traditionally passive, conservative majority of the nation should not be suddenly thrown into a democratic environment that was alien to it, but that it was necessary to educate, mature, and educate this majority in advance. The Progressives therefore perceived their party primarily as an organisation of the intelligentsia with a special mission of educating the nation, to which the mass scale was alien. It is only natural that in this situation, after the democratic elections, they were sidelined from leadership roles, while the Christian Democrats became the ruling party. The National Progress Party did not accept defeat and tried to influence the decisions of the Christian Democrats in various ways, even taking on the role of the initiator of such decisions. Failing to become the ‘brains of the government’, they began to attack and constantly criticise their former partners, primarily in the field of social policy. Tensions grew, and in the summer of 1920 the aforementioned ‘grand dispute’ broke out in the party press. On both sides of the argument, the clergy played a leading role. Much depended on the personal stance of individuals. The tension reached its peak in September 1920, when the political differentiation of the clergy became overt even at the national level. Yet by the end of 1920, an improvement in relations between the Christian Democrats and the National Progress Party was observed.

PAVARDŽIŲ LIETUVINIMAS LIETUVOS RESPUBLIKOJE 1918–1940 M.

DANGIRAS MAČIULIS

Įvadas. XIX a. pabaigoje lietuvių tautinio judėjimo veikėjai pavardę laikė rimtu lietuviškos etninės tapatybės įrodymu ir net manė, kad iš jos skambesio galima atpažinti etninę kilmę. Taip, pavyzdžiui, galvojo vienas iš *Aušros* laikraščio steigėjų Andrius Jonas Vištelis-Višteliauskas, kuris pagal pavardės skambesį ieškojo lietuvių tarp garsių XIX a. Europos asmenybių¹. Tuo pat metu aušrininkai fiksavo lietuviškų asmenvardžių slavinimo bei germanizavimo atvejus ir įrodinėjo, kad lietuviški asmenvardžiai yra vertybės, kurias dera išsaugoti jų autentiška lietuviška forma, nepaveiktus kitų kalbų įtakos – nesuslavintus ar negermanizuotus². Iki Pirmojo pasaulinio karo lietuvių tautinio judėjimo veikėjai tik svajoto apie asmenvardžių „atlietuvinimą“, tačiau nebandė jo inicijuoti. Biurokratine prasme tai buvo iš esmės neįgyvendinama. Be to, manyta, kad pirmaeilis uždavinys yra užkirsti kelią lietuviškų pavardžių slavinimui, germanizavimui ir t. t. bei įtikinti savo bendruomenės narius, kad reikia saugoti savo lietuvišką pavardę. Tik lietuvių nacionalinės valstybės sukūrimas sudarė pamatinę sąlygą pavardžių „atlietuvinimo“ idėjos įgyvendinimui.

Pavardžių lietuvinimo klausimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m. plačiau nenagrinėtas ir šio klausimo istoriografija sekli. Zigmo Zinkevičiaus daugiatomėje *Lietuvių kalbos istorijoje* šis klausimas trumpai pristatytas kaip viena iš Tarpukario Lietuvos bendrinės kalbos ugdymo problemų ir kovos su „prievartiniu nutautinimu“ išraiška. Tačiau konstatavęs valdžios administracinius žingsnius į pavardžių „atlietuvinimo“ įgyvendinimą, aktyvų kalbininkų įsitraukimą, jis nepastebėjo nei priimtų teisės aktų, nei prasidėjusio pavardžių kaitos proceso, tvirtindamas, kad jam kelią užkirto 1940 m.

¹ *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, parengė Bronius Genzelis, Genovaitė Gustaitė, Meilė Lukšienė, Vladas Žukas, Vilnius: Mokslas, 1992, p. 278–279.

² [Antanas Kriščiukaitis-Aišbė] A. K., „Lietuviszkos pravardės“, in: *Auszra*, Tilžė, 1885, Nr. 9, p. 273–274.

prasadėjusi sovietinė okupacija³. Pranas Janauskas bene pirmasis dėmesingiau pažvelgė į pavardžių lietuvinimo reiškinį, tačiau žvilgsnį sutelkė tik į vieną epizodą – 1919 m. kilusią Karo mokyklos kariūnų iniciatyvą susilietuvinti pavardes. Jo manymu, lietuvindami pavardes kariūnai demonstravo lietuviškos tapatybės pasirinkimą⁴. Išsamiau pavardžių lietuvinimą tarpukariu apžvelgė Mindaugas Balkus, tačiau jo žvilgsnis apsiribojo procesais Kaune ir šio miesto gyventojų asmenvardžių lietuvinimą jis pristatė kaip organišką miesto lietuvejimo proceso apraišką⁵.

Straipsnio tikslas yra išanalizuoti pavardžių lietuvinimo procesą Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m. Siekiama apžvelgti, kaip plėtojosi pavardžių lietuvinimo idėja, kaip kurtas šio proceso teisinis mechanizmas ir kaip klostėsi „atlietuvinimo“ praktika. Tirdami šį procesą sieksime atsakyti į šiuos klausimus: koks buvo pavardžių lietuvinimo tikslas, kokie instrumentai jam naudoti, pavardžių lietuvinimo procesas buvo tik nuleistas „iš viršaus“ ar buvo ir iniciatyvų „iš apačios“, ką pavardžių lietuvinimo eiga diagnozuoja apie procesus šalies vidaus politikoje.

Lietuviškų pavardžių klausimo sprendimas Steigiamajame Seime.

Antanas Vanagaitis 1918 m. gruodį kreipdamasis į katalikiškam jaunimui skirtą žurnalo skaitytojus ragino lietuvių jaunimą „nusikarpyti lenkiškas pavardžių galūnes“ ir aiškino: „Per tiek metų lenkinimo mes – dauguma – nepasijutome įgiję keistą pavarde“. Anot jo, lenkai griebėsi visokių priemonių, kad tik suteiktų Lietuvai „lenkišką išvaizdą“ – ne tik „savo kalbą bruko“, bet ir „dar savaip elgėsi užrašydami vardus ir pavardes“. Todėl susiklostė taip, kad yra daug lietuvių, kurie „vos pakalbėdami lenkiškai, bet turėdami lenkišką pavarde, skaito save kilę iš lenkų“⁶. Politinė nepriklausomybė lietuvių etninei bendruomenei atvėrė galimybes šalyje įtvirtinti savo etnoso dominavimą visose gyvenimo srityse jas lituanizuojant. Atsirado prielaidos ir valstybės lygmeniu biurokратиškai spręsti pavardžių lituanizavimo klausimą.

³ Zigmąs Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 5: *Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, p. 294–295.

⁴ Pranas Janauskas, „Kodėl Lietuvos kariūnai 1919 m. viduryje keitė savo pavardes?“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2009, t. 24, p. 45–52.

⁵ Mindaugas Balkus, *Kaip Kovno tapo Kaunu: Miesto lituanizavimas 1918–1940 m.*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2023.

⁶ [Antanas Vanagaitis] Gismantas, „Lietuvinkime pavardes!“, in: *Pavasaris*, Vilnius, 1918, Nr. 12, p. 10–11.

1919 m. liepos 2 d. Mykolo Sleževičiaus vadovaujamas Ministrų kabinetas, apsvarstęs 12 Karo mokyklos moksleivių prašymą sulietuvinti jų pavardes, nusprendė jį patenkinti ir nuo tos dienos įsakė vadintis: Andžejauskui – Andrium, Černauskui – Černium, Goniodskiui – Gonioniu, Kazlauskui – Kaziūnu, Kivlevičiui – Kukučiu, Makusevičiui – Matusaičiu, Statkevičiui – Statkum, Šilauskui – Šilu, Vrubliauskui – Šarūnu ir kt.⁷ Minėjome, kad 1919 m. kilusią Karo mokyklos kariūnų iniciatyvą susilietuvinti savo pavardes nagrinėjo Janauskas siekdamas išsiaškinti, kas būsimus karininkus paskatino tokiam žingsniui: ar tai buvo nulemta utilitarinių/merkantilinių sumetimų, ar tai atspindėjo „autentiškos lietuvių tapatybės paieškas“, o gal, pasak autoriaus, tai buvo „tiesiog abstraktus lingvistinis patriotizmas“. Jis šį žingsnį aiškino kaip „lietuvių tautinės tapatybės stiprinimo“ proceso, suvokto kaip „priešpriešos lenkiškajai įtakai“, išraišką. Pripažindamas, kad sunku vienareikšmiškai atsakyti, kas lėmė radikalų kariūnų apsisprendimą, Janauskas teigė, jog būsimi karininkai veikė neturėdami merkantilinių paskatų, nes „siekė kurti lietuvišką Lietuvą ir buvo pasiruošę dėl jos lieti savo kraują“⁸. Trumpai tariant, jie veikė vedini patriotinių motyvų ir siekė atsikratyti jiems „tikrais lietuviais“ tapti trukdančių lenkiškai skambančių pavardžių. Kad kariams buvo artimos lietuviško nacionalizmo idėjos, reikalaujančios radikaliai atsisakyti „svetimo“ ir išryškinti lietuviškos tapatybės patvirtinimu laikomus požymius – tarp jų ir įgyti „autentišką“ lietuvišką pavardę, – neabejotina. Abejonių kelia tik antilenkiško motyvo užaštrinimas. Neatmesdami antilenkiškų nuotaikų veiksnio, pastebėsime, kad kariūnų kreipimosi metu priešiškus Lenkijai/lenkams dar nebuvo toks aštrus ir manome, kad pastarieji tiesiog siekė turėti „tikras“ lietuviškas pavardes – čia pirmiausia pasireiškė kategoriškas „svetimo“, o ne „lenkiško“ atmetimas.

Svarbi Janausko įžvalga, kad kariūnų kreipimasi paskatinusiu veiksmu galėjo tapti 1919 m. sausį Lietuvos ministrų kabineto išleistas Laikinasis įstatymas apie pilietybę bei tų pačių metų liepos 1 d. priimti Pasų įstatai, pagal kuriuos kiekvienas šalies pilietis iki 1922 m. kovo 31 d. turėjo įsigyti pasą. Todėl tikėtina, kad kariūnai ir kreipėsi su prašymu dėl savo pavardžių, nes lietuviškuose pasuose norėjo vadintis jau „sutautintomis“ pavardėmis⁹.

⁷ Vyriausybės įsakymas 1919 m. liepos mėn. 2 d., in: *Laikinosios Vyriausybės žinios*, Vilnius, 1919-08-07, Nr. 10, p. 1.

⁸ Pranas Janauskas, *op. cit.*, p. 52.

⁹ *Ibid.*, p. 48–49.

Savo ruožtu pridursime: tautiškai angažuoti kariūnai norėjo tapti karininkais jau turėdami sulietuvintas pavardes – kad kariuomenės vado įsakyme, kuriame jie pirmą kartą bus paminėti kaip karininkai, jų pavardės skambėtų lietuviškai. Manome, kad noras pradėti profesionalaus kario karjerą su neabejotinai lietuviška pavarde pastariesiems buvo gerokai svarbesnis už pavardės skambėjimą pase.

Karo mokyklos kariūnų prašymas sulietuvinti pavardes ir jo patenkimo istorija yra svarbi tuo, kad iškalbingai parodė, jog pavardžių lietuvinimo idėjos buvo ne tik lietuvių visuomenės veikėjų ar valdžios ir politinio elito atstovų galvose, bet sklandė ir visuomenėje. Inicijatyvą dėl pavardžių pirmiausia pademonstravo ne valdžios atstovai, o tautiškai nusistatę visuomenės nariai, kurių „nekantrumo“ dėka atsirado pirmasis teisės aktas, norminantis asmenvardžius ir iš esmės kuriantis precedentinę praktiką. Veikiausiai kariūnų iniciatyva paskatino valdžią kurti mechanizmą, kuris biurokратиškai reglamentuotų teisinį šio klausimo sureguliovimą.

1921 m. spalio 14 d. Steigiamajame Seime buvo pristatytas Pavardžių keitimo įstatymo sumanymas – parlamento nariai turėjo pirmiausia nuspręsti, ar tokio įstatymo apskritai reikia. Šio įstatymo projektas, atkeliavęs iš vyriausybės, jau antrus metus gulėjo parlamente. Jį apsvarstė Steigiamąjo seimo Bendrosios teisės komisija, papildydama, jos manymu, reikalingomis pataisomis ir pateikė parlamentarams. Bendrosios teisės komisijai atstovaujantis ir Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų frakcijai priklausantis Mykolas Sleževičius pristatydamas šio teisės akto sumanymą informavo, kad jis gimė Ministrų kabineto iniciatyva, o Vyriausybė jo reikalingumą grindžia tuo, jog esamu momentu Vidaus reikalų ministerija (toliau – VRM) ir Ministrų kabinetas gauna „be galo daug“ piliečių prašymų pakeisti pavardes. Tačiau Vyriausybė, neturėdama teisinio pamato, negali šių prašymų patenkinti, todėl nori tai teisiškai reglamentuoti, ir pabrėžė, kad šią problemą dera spręsti labai atsakingai, nes „pavardžių keitimas gali ateity turėti daug ir juridinės reikšmės ir šiaip didelės reikšmės santykiuos su kitais asmenimis“¹⁰.

Šio įstatymo sumanymo svarstymą parlamente lydėjo karšta diskusija. Aštriausiai sumanymą kritikavo kairieji. Socialdemokratas Vincas Čepinskis ragino šio įstatymo visai nesvarstyti, nes, jo nuomone, „ne vienas padorus žmogus nesisstengs pakeisti savo pavardę“. Jis įrodinėjo, kad pavardžių

¹⁰ 132-as Steigiamąjo Seimo posėdis, in: *Steigiamąjo Seimo darbai*, Kaunas, 1921, sąs. 28, p. 5.

keitimas bus naudingas „tikrai visokios rūšies tamsiems asmenims“. Jam antrino partinis bendražygis Antanas Povylius tvirtindamas, kad Seimas turi gerokai svarbesnių klausimų, todėl šio įstatymo svarstymą galima ramiai atidėti dar „bent porai metų“¹¹.

Tačiau dauguma Seimo narių pritarė įstatymo idėjai, o tokia nuostata buvo grindžiama siekiu sukurti teisinį pavardžių keitimo mechanizmą, kurio pagrindinis tikslas – sulietuvinti pavardes ar, kaip įsivaizduota, atkurti jų autentiškas lietuviškas formas. Krikščionių demokratų partijos veikėjas Mykolas Krupavičius į įstatymo projektą parlamento narius ragino žvelgti kaip į istorinės tiesos atkūrimą: „Mūsų nelaiminga istorija privedė prie to, kad labai daug žmonių nenešioja savo tėvų pavardžių. [...] Dabar klausimas, ar palikti tuos žmonės mūsų žiaurios istorijos auka. Aš juos vadinu auka, kadangi prieš jų valią jie buvo perkrikštyti į lenkus, rusus, į gudus ir į vokiečius“. Todėl, jo nuomone, įstatymo projektas privalo būti svarstomas siekiant „atitaisyti mums istorijos padarytas nuoskaudas, norint atkrikštyti iš lenkiško ar rusiško krikšto savo pavardės“. Pritardamas Krupavičiui vyriausybės vadovas Kazys Grinius pateikė asmeninį pavyzdį: „Mano pavardė visur užrašyta „Grinievič“. O žmonės nuo amžių vadina Griniais ir aš norėčiau taip vadintis“¹².

Plėtojantis diskusijai, Pavardžių keitimo įstatymo sumanymą remiantys Seimo nariai pirmiausia akcentavo šiame teisės akto projekte reglamentuotą galimybę lietuviams atgauti savo tikrąsias pavardes. Krikščionių demokratų frakcijai priklausantis Sikstas Riauka kalbėjo: „500 metų praėjo, kaip stengėsi mus ištautinti ir pavergti. Ir dabar, jei mes norime būti laisvi, tad neturim netik savo vardo išsižadėti, bet visas tas šiukšles nubraukti!“ Jam pritariantis Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungai priklausantis Povilas Kuzminskis pareiškė: „Jei žmogaus vardą pakeitė istorija, tad atitaisyti man rodos nereikėtų drovėtis“¹³. Seimo nariai nutarė, kad šio įstatymo sumanymas svarstytinas¹⁴.

Po atsižvelgiant į išsakytas pastabas padarytų teisės akto projekto pakeitimų ir papildymų prie jo svarstymo Steigiamasis Seimas grįžo po trijų mėnesių – 1922 m. sausio 17 d. parlamente buvo surengtas antrasis projekto skaitymas. Šįkart diskusijos dėl įstatymo prasmingumo jau nebuvo, o jo

¹¹ *Ibid.*, p. 5–6.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, p. 7.

¹⁴ *Ibid.*, p. 8.

tekstą priiminėjant svarstyto tik techninės pavardžių keitimo įgyvendinimo detalės. Tą pačią dieną Steigiamasis Seimas šį įstatymą priėmė¹⁵.

1922 m. vasarį *Vyriausybės žiniose* paskelbtas Pavardžių keitimo įstatymas skelbė, kad „esant svarbioms priežastims, pavardės gali būti keičiamos“¹⁶. Tokią teisę turėjo kiekvienas 21-erių metų amžiaus sulaukęs pilietis. Teisti įkalinimo bausme šia teise galėjo pasinaudoti tik praėjus 5-eriems metams nuo bausmės atlikimo. Prašymas keisti pavardę, nurodant priežastį, turėjo būti paduodamas vidaus reikalų ministrui, o galutinį sprendimą priimdavo Ministrų kabinetas. Pavardės keitimo procesas buvo viešas – *Vyriausybės žiniose* privalėta patalpinti skelbimus, informuojančius apie ketinimą ir jau įvykusį pavardės keitimą.

Pasiryžusiųjų pavardžių keitimo įstatymo reglamentuotu keliu pasikeisti pavardę laukė ilga, biurokatiškai varginanti (kai kada ir sudėtinga – kai gimimo metrikų gavimas buvo komplikuoatas ar apskritai neįmanomas) ir išlaidų reikalaujanti procedūra. O jai pasibaigus dar tekdavo porą metų laukti galimų pretenzijų, nes įstatyme buvo nuostata, kad „nukentėjusieji dėl kieno nors pavardės pakeitimo asmens gali per 2 metus ieškoti teismo keliu iš pakeitusio pavardę nuostolių atlyginimo ir reikalauti užginti vadin-tis nauja pavarde“¹⁷. Manome, kad norinčių pakeisti savo pavardę netrūko, tačiau varginanti, ilga ir brangi biurokatinė procedūra atbaidė ne vieną iki tol norėjusį pavardę susilietuvinti ar ją pasikeisti dėl kitos priežasties.

1933 m. diskusija dėl pavardžių. Nors, kaip jau minėta, pagal 1922 m. priimtą Pavardžių keitimo įstatymą piliečių laikė biurokatiškai klampi procedūra, tačiau, šiaip ar taip, sukurtas pavardžių keitimo mechanizmas veikė, todėl ir viešų diskusijų dėl pavardžių lituanizavimo nebuvo. Jos kilo 1933 m., kai VRM nusprendė gyventojams išduoti naujus pasus ir šią progą ruošėsi išnaudoti gyventojų pavardžių „tvarkymui“ ir „taisymui“ – iš esmės jų lituanizavimui. Valdžios sumanymas visuomenėje sukėlė diskusiją tarp pavardžių „taisymo“ šalininkų ir priešininkų.

Ragindamas lietuvininti pavardes valdžios oficioze ta proga pasisakė kalbininkas Juozas Balčikonis primindamas, kad pavardės lietuviškas formas prarado „tais sunkiais tautos gyvenimo laikais, kada ne tik su lietuviška

¹⁵ 159-as Steigiamojo Seimo posėdis, in: *Steigiamojo Seimo darbai*, Kaunas, 1922, sąs. 33, p. 33–35.

¹⁶ Pavardžių keitimo įstatymas, in: *Vyriausybės žinios*, Kaunas, 1922-02-10, Nr. 79, p. 1.

¹⁷ *Ibid.*

kalba, bet ir su lietuviška pavarde aiškesniam žmogui negražu buvo viešai rodytis“. Jis pavardžių lietuviškumo klausimą siejo su tautinės savimonės klausimu, tiksliau – su lietuviško etnoso dominavimo įtvirtinimu šalyje. Pavardžių „atlietuvinimą“ laikė ir tautinės savigarbos klausimu, nes, jo teigimu, „sava kalba ir jos grynumas kelia tautos dvasią, taip turėtų ją kelti ir grynos, nuvalytos lietuviškos pavardės“ ir kvietė „be jokios baimės ir svyravimų“ neatidėliojant įvykdyti pavardžių „atlietuvinimą“, nes to reikalauja lietuvių tautos interesai¹⁸.

Kitoje barikados pusėje buvo, pavyzdžiui, poetas Jonas Kossu-Aleksandravičius. Jis neneigė šios problemos svarbos ir laikė tai viena iš priemonių įtvirtinti lietuviško etnoso dominavimą šalyje, tačiau pavardžių „atlietuvinimo“ klausimo nelaikė pirmaeilium. Savo poziciją grindė tuo, kad tai, jo manymu, esmingai nesprensdžia šalies piliečių lietuviškos tapatybės pasirinkimo ar dominuojančio lietuviško kalbinio kraštovaizdžio įtvirtinimo klausimo. Kritikuodamas idėją, Kossu-Aleksandravičius pastebėjo, kad dalis lietuviškų pavardžių yra tiesiog svetimos kilmės, dalį pavardžių, jo manymu, „mes gavome suslavintų“, o daugelį pavardžių esą iškraipė kunigaikščių raštininkai, rašę jas svetima kalba ir „svetima galūne“. Taigi dauguma lietuvių dabartinę pavardės formą jau turėjo prieš kelis šimtus metų ir jis ragino tai įvertinti kaip istorinį palikimą – „turime skaitytis su savo praeitimi“¹⁹.

Tačiau svarbiausias, Kossu-Aleksandravičiaus nuomone, pavardžių keitimo kampanijos trūkumas buvo tai, kad pavardės pakeitimas niekaip nepaveiks lietuviškos tapatybės – tautinis sąmoningumas netaps raiškesnis. Jis net pasidalino nuogaštavimu, kad pavardės sulietuvinimu gali pasinaudoti kitų etnosų atstovai norėdami nuslėpti savo tapatybę ir ragino tam užkirsti kelią: „Mes negalime duoti lietuviškų pavardžių žydeliams, nors jie jų su ašaromis prašytų. Mes negalime leisti svetimų į mūsų tarpą, negalime leisti nors iki tol, kol mes juos kultūriškai nugalėsime, nes jie gali užnuodyti mūsų kraują, pagadinti mūsų būdą. Nei rusui, nei lenkui, nei vokiečiui negalima leisti lietuvininti pavardės, nes jie nors pavarde nuo lietuvio kol kas skiriasi“²⁰.

Skelbdama šį Kossu-Aleksandravičiaus straipsnį *Naujosios Romuvos* redakcija pridėjo pastabą, kad nors su daugeliu autoriaus minčių sutinka,

¹⁸ Juozas Balčikonis, „Suslavintos pavardės ir jų keitimas“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1933-10-04, Nr. 224, p. 2.

¹⁹ Jonas Kossu-Aleksandravičius, „Pasidarykime lietuvių patys“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1933, Nr. 147, p. 849–850.

²⁰ *Ibid.*, p. 850.

tačiau pavardžių klausimu ji yra „kiek kitos nuomonės“²¹. Veikiausiai žurnalas ir jį supanti bendraminčių aplinka sąmoningai siekė sukelti diskusiją dėl pavardžių „atlietuvinimo“. Diskusija kilo, o tam pasitarnavo palankiai susiklosčiusios straipsnio paskelbimo aplinkybės. Kossu-Aleksandravičiaus tekstas jau kelias savaites gulėjo redakcijoje, kai *Lietuvos aide* pasirodė Balčikonio straipsnis²². Todėl *Naujojoje Romuvoje* vėliau pasirodęs poeto tekstas kalbininkui pasirodė kaip parašytas atsakant į jo straipsnį. Užsiėmė diskusija.

Kossu-Aleksandravičiaus straipsnį Balčikonis įvardijo kaip „netvirtos argumentacijos“ „atlietuvinimo“ reformos priešinininko tekstą. Atmesdamas poeto argumentus, kalbininkas atkreipė dėmesį į jo paties dvigubą pavarde. Pastebėdamas, kad pavardė Aleksandravičius yra slaviškos kilmės, o jo antroji pavardė išties yra Kuosa, „o ne koks negirdėtas Kossu“, čia pat siūlė: „Kas turi vieną lietuvišką pavardę, kitą, slavišką, gali visai numesti be keitimo“, ir pridūrė, kad „tokias iškraipytas pavardes, kaip „Kossu“, būtinai reikia atlietuvinti, nes jos yra savo kalbos niekinimo liekana“²³. Balčikonio nuomone, atsisakantys sulietuvinti pavardę demonstruoja nenorą patvirtinti savo lietuvišką tapatybę ir kildina save „iš visokių atėjūnų“. Jis pabrėžė, kad autentiška lietuviška pavardė jos savininką ne tik susaisto su lietuvišku etnosu, bet ir paverčia garbingos istorinės praeities ir kultūrinės tradicijos bendrasavininku.

Kossu-Aleksandravičius ragino „patriotinę energiją“ nukreipti kita linkme – pavyzdžiui, pasirūpinti šalies pakraščiais, kur, jo žodžiais, „nesusipratę lietuviai ne tik tyčiojas, bet ir muša mūsų veteranus ir knygnešius“. Jis akcentavo, kad pirmiausia reikia rūpintis piliečius paversti sąmoningais lietuviais, o ne rūpintis išoriniu lietuviškumo įtvirtinimu ir siūlė: „Ar negeriau būtų, kad mes dalį patriotizmo perkeltume iš Kauno į pakraščius: Klaipėdon ir pademarklinėn. Jų siela turėtų būti mums svarbiau, kaip pavardės“²⁴.

Tęsiantis diskusijai, reaguodamas į Juozo Gobio straipsnį²⁵ Balčikonis pabrėžė, kad tokia diskusija yra reikalinga, nes paliečia plačių visuomenės

²¹ *Ibid.*, p. 851.

²² Jonas Kossu-Aleksandravičius, „Žygis prieš vieną kareivį“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1933, Nr. 152, p. 950.

²³ Juozas Balčikonis, „Nustokime niekinti save! Dėl pavardžių atlietuvinimo“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1933-11-11, Nr. 256, p. 8.

²⁴ Jonas Kossu-Aleksandravičius, *op. cit.*, p. 951.

²⁵ Juozas Gobis, „Dėl pavardžių atlietuvinimo“, in: *Rytas*, Kaunas, 1933-11-20, Nr. 264, p. 5.

sluoksnių interesus. Pavardžių „atitaisymo darba“ jis laikė dėsningu ir savalaikiu nuoseklaus tautinės valstybės (orientuotos į lietuviško etnosu dominavimą) kūrimo darbu, kurį atlikti tiesiog atėjo metas²⁶.

1933 m. rudenį *Lietuvos studento* redakcija reaguodama į visuomenėje kilusią diskusiją žinomų žmonių paprašė atsakyti į klausimus: ką jie mano apie pavardžių sulietuvinimo aktualumą, kaip reiktų jas lietuvinti ir ar dėtų tai atlikti prievarta. Atsakymai buvo ne vienareikšmiški. Juozas Ambrazavičius pareiškė nemėgštas savo pavardės, tačiau jos keisti nesiruošia, nes laiko tai neaktuali dalyku, tačiau tuo pat metu pareiškė, kad tikras lietuvis turėtų nešioti „ir savo neskolintinį drabužį“ – lietuvišką pavardę. Vyduanas atsakė, kad prievarta keisti pavardžių nereiktų, tačiau čia pat pridūrė manęs, jog „yra sveikas reiškinys“ vardan „visos tautos garbės“ priversti pasikeisti savo pavardes tuos, kurie mano, jog slaviškumo ar vokiškumo požymius pavardėje turėti yra garbinga, nes tokios garbės jiems nesuteikia lietuviška pavardė. Stasys Anglickis pareiškė, kad „principe pavardžių lietuvinimas nėra blogas dalykas“, tačiau paragino lietuvinti atsargiai, pastebėdamas, kad „laikant lietuviais tik tuos, kurie turi grynai lietuviškas pavardes, daugybę mūsų tautos žadintojų pasisavintų lenkai ar kiti“²⁷. Į redakcijos klausimą Antanas Miškinis atsakė klausimu: „Kas mūsų nenorėtų, kad pavardės būtų lietuviškos?“, ir pridūrė, kad jų keitimas turėtų vykti savanoriškai, be prievartos. Jam pritardamas Stasys Šalkauskis siūlė pavardžių lietuvinimo procedūrą „palengvinti iki galimų ribų“ ir griežtai pasisakė prieš prievartą²⁸.

Iš *Lietuvos studento* redakcijos paskelbtų atsakymų buvo galima susidaryti įspūdį, kad toli gražu ne visiems pavardžių sulietuvinimas atrodė gyvybiškai svarbus klausimas, tačiau tuo pat metu visi jo pageidavo. Nuogaštaujant dėl įvairiausių pasekmių, dominavo požiūris, kad prievartinio pavardžių lietuvinimo negali būti ir šio proceso skubinti nederėtų. Tarp pasisakiusiųjų *Lietuvos studente* išsiskyrė tik radikali kalbininko Antano Salio pozicija, kuris buvo kategoriškas įrodinėdamas, kad „sugadintąsias pavardes visiems turėtų būti privalu pasitaisyti“ ir optimistiškai tikėjosi, jog „lietuviškoji šviesuomenė čia prievartos nejaus, tik tautinę pareigą“²⁹.

²⁶ Juozas Balčikonis, „Pavardžių ir atlietuvinimo priešininkai“, in: *Rytas*, Kaunas, 1933-12-23, Nr. 292, p. 7–8.

²⁷ „Pavardžių problema“, in: *Lietuvos studentas*, Kaunas, 1933-12-10, Nr. 13, p. 1.

²⁸ „Pavardžių problema“, in: *Lietuvos studentas*, Kaunas, 1933-11-15, Nr. 12, p. 1.

²⁹ *Ibid.*, p. 2.

Aptarta diskusija gali sudaryti įspūdį, kad radikalieji ir nuosekliausi pavardžių lietuvinimo šalininkai buvo kalbininkai Balčikonis ir Salys. Iš tiesų neatidėliotino pavardžių lietuvinimo šalininkų gretos buvo gerokai platesnės. Kalbėdamas pavardžių sulietuvinimo šalininkų vardu kunigas Petras Veblaitis tikino, kad jis nemano, jog sulietuvinus pavardes ir vietovardžius, „Lietuva jau bus visai lietuviška“. Tačiau įrodinėjo, kad šaliai būtų žalinga, jei lietuviškos pavardės ir toliau liktų „lenkiškai skambančia firma, kurioj užrašyta sulenkinta ar lenkiška pavardė, nors jos savininkas lietuvis“. Jis tikino, kad tuo ir toliau naudotųsi lenkai – galėtų net klaidinti pasaulį aiškindami, jog Lietuva yra lenkiškas kraštas ir kaip įrodymą pateikti gyventojų pavardes su lenkiškomis galūnėmis *-auskas, -vičius, -ickas* bei lenkiškai skambančius vietovardžius³⁰.

Kad pavardžių sulietuvinimas 1933 m. buvo virtęs svarbiu, viešai šalyje svarstomu klausimu, įrodo ir tai, kad apie jį imta rašyti pirmuose laikraščiu puslapiuose. 1933 m. lapkritį, pirmiausia skaitytojui į akis krentančioje savaitraščio *Šiaurės Lietuva* vietoje, pasirodė straipsnis „Kaip dergtos lietuviškos pavardės“. Tautininkų leidinys pranešė, kad Šiaulių „Aušros“ muziejus ką tik gavo įdomų eksponatą – Stasys Putvinskis (Vlado Putvinskio sūnus) perdavė bylą iš buvusios Šiaulių ekonomijos archyvo, kurioje 1802 m. buvo surašyti Platono Zubovo dvarų valstiečiai, įvairiais būdais įrodę savo bajorišką kilmę. Paskelbti ir sulenkintų valstiečių pavardžių pavyzdžiai: Kumpis virto Kumpikevičiumi, Kanapė – Kanopko, Birutis – Birutavičiumi, Čepulis – Čapskiu, Balčiūnas – Balcevičiumi, Nagius – Nagevičiumi ir t. t. Redakcija pastebėjo, kad šioje byloje „daugelis šiauliečių su sugadintom pavardėm“ gali rasti „pirmąją tikrąją savo pavardę“³¹. Šis valdžios įtakoje esančiame leidinyje paskelbtas „dokumentinis įrodymas“ buvo skirtas pavardžių lietuvinimo priešininkams – turėjo pasitarnauti įtikinimui, kad lietuvių pavardėms privalu gražinti autentiškas formas. Tokiu būdu valdžia siuntė žinią visuomenei, kad ji pasisako už pavardžių sulietuvinimą.

Pavardžių „atlietuvinimo“ klausimas svarstytas ne tik Lietuvoje, bet ir už faktinių valstybės sienų. Į šalyje išsiplieskusią diskusiją reagavo ir Vilniaus lietuviai. 1933 m. spalio 29 d. Vilniuje Lietuvių mokslo draugija organizavo viešą paskaitą, kurioje referatą apie lietuviškus vardus ir pavardes

³⁰ Petras Veblaitis, „Pavardes ir vietovardžius sulietuvinim“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1933, Nr. 152, p. 693.

³¹ R-las, „Kaip dergtos lietuviškos pavardės“, in: *Šiaurės Lietuva*, Šiauliai, 1933-11-19, Nr. 47, p. 1.

skaitė pedagogas ir rašytojas Marcelinas Šikšnys. Apžvelgęs lietuviškų pavardžių kilmę – paaiškinęs įvairius jų atsiradimo ir susidarymo kelius apibendrinamas tvirtino, kad maždaug pusė jų „skamba ne visai lietuviškai, o dažnai ir visai nelietuviškai“. Jis pastebėjo, kad net tokių lietuvių visuomenei nusipelnusių asmenų (kuriems, pasak jo, „be abejo labai rūpėjo ir rūpi mūsų kalbos grynumas“) kaip, pavyzdžiui, Basanavičius, Dobužinskis, Dambrauskas, Jablonskis, Herbačiauskas, Landsbergis, Mickevičius (Krėvė), Petkevičiūtė, Storasta, Višinskis, Žukauskas ir kt. pavardės, yra ne lietuviškos arba iškraipytos lietuviškos. O tai esą akivaizdžiai rodo, kad su lietuviškomis pavardėmis „yra kas tai negerai“. Šikšnys pabrėžė, kad toks didelis nelietuviškos kilmės pavardžių kiekis šalyje iškreipia lietuvišką jos kraštovaizdį ar net kėsina paneigti lietuvišką valstybės pobūdį: „turėdama savo tarpe tiek daug svetimų pavardžių, tauta lig nustoja savo tikrojo lietuviškojo veido, ypač svetimšalių akyse“, ir paragino įsivaizduoti, koks būtų šalies įvaizdis, jei į kokį nors tarptautinį kongresą iš Lietuvos nuvyktų delegacija, kurios nariais būtų Čarneckis, Sidzikauskas, Purickis, Petkevičius ir Romeris su Voldemaru. Jis tikino, kad tada kiekvienas svetimšalis pagalvotų: „Vargšė ta Lietuva! Matyt neturi gabių saviškių, kad į kongresą siunčia paskolintus žmones...“³²

Dera pridurti, kad iš pavardžių sulietuvinimo šalininkų stovyklos nesigirdėjo reikalavimų lietuvininti jau mirusių lietuvių kultūros ir visuomenės veikėjų pavardes – tai buvo oponentų pramanas. Tačiau toks reikalavimas nuskambėjo dar gyvų lietuvių veikėjų adresu. Pavyzdžiui, Veblaitis atkreipė visuomenės dėmesį, kad yra net nusipelnusių lietuvių visuomenei veikėjų su „neatlietuvintomis pavardėmis“ ir jei šie atsakytų savo pavardes „atlietuvinti“, tai reikštų, kad jie, nors ir „padarę garbingus valstybinius darbus ir pasižymėję valstybinėmis dorybėmis“, vis dėlto negali būti pateikiami kitiems sektinu pavyzdžiu, nes turi „lietuviškume trūkumų“³³. Trumpai tariant, Veblaitis ir jo bendraminčiai visuomenei siuntė žinią: jei nori būti „lietuviai be trūkumu“ – privalai susilietuvinti pavardę, o šio trūkumo negali kompensuoti tavo praeities nuopelnai tautinei bendruomenei.

1933 m. įsiplieskusi diskusija dėl pavardžių sulietuvinimo atskleidė, kad visuomenė yra pribrendusi pavardžių lituanizavimui. Nors susidarė dvi tarpusavyje diskutuojančios pavardžių sulietuvinimo šalininkų ir

³² Marcelinas Šikšnys, *Pastabos dėl mūsų vardų, pavardžių ir rašybos reformos*, Vilnius: „Ruch“ spaustuvė, 1933, p. 19.

³³ Petras Veblaitis, *op. cit.*, p. 693.

priešininkų stovyklos, tačiau takoskyra tarp jų nebuvo esminga, nes net priešininkų stovykloje dominavo nuostata, kad pavardžių lituanizavimas pageidautinas. Tarp stovyklų esmingai skyrėsi tik požiūris, kaip pavardės derėtų sulietuvinti – ar tai atlikti privaloma tvarka, ar palikti kiekvienam piliečiui apsisprendimo teisę. Ši diskusija pasitarnavo kaip parengiamasis etapas pavardžių sulietuvinimui, nes aktualizavo klausimą, o kai kuriuos asmenis net pastūmėjo atlikti žingsnius, siekiant sulietuvinti pavardes. 1933 m. rudenį Balčikonis tvirtino vasarą iš provincijos gavęs keletą laiškų, kurių autoriai, išgirdę apie sumanymą sulietuvinti pavardes, teiravosi, kaip jie galėtų kuo greičiau savo slaviškas pavardes paversti lietuviškomis, o vienas net skundėsi jaučiantis gėdą prieš kaimynus dėl savo nelietuviškos pavardės galūnės³⁴.

Pasirengimas pavardžių sulietuvinimui. 1933 m. VRM ėmė rengtis pavardžių sulietuvinimui. Prie ministerijos buvo sudaryta Pavardžių ir vietovardžių atlietuvinimo komisija. Tiesa, ji ilgą laiką veikė tarsi pusiau oficialiai, o jos pirmininkas Juozas Balčikonis darbavosi iš esmės savanoriškais pagrindais³⁵. VRM ministerijos nurodymu tais pačiais metais šalies savivaldybės surašė visų gyventojų pavardes. 1934 m. VRM įdarbino 7 VDU studentus kalbininkus, kurie apkeliavo savivaldybes tikrindami surašytas pavardes ir tuo pat metu surašinėdami vietovardžius. Šie tarnautojai dirbo vienerius metus: pirmąjį pusmetį tikrino pavardes ir vietovardžius vietoje, o antrąjį – sudarė kartotekinių pavardžių ir vietovardžių žodyną³⁶. Savo ruožtu kalbininkai, įsitraukę į pavardžių lietuvinimo darbą, kaupė jam medžiagą ieškodami šaltinių, kuriuose užfiksuotos senosios lietuviškų pavardžių formos. Pavyzdžiui, Antanas Salys studijavo senas katalikų parapijų metrikų knygas ir išsirašinėjo pavardžių formas³⁷.

³⁴ Juozas Balčikonis, „Suslavintos pavardės ir jų keitimas“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1933-10-04, Nr. 224, p. 2.

³⁵ Vidaus reikalų ministerijos (toliau – VRM) raštas Ministrui pirmininkui, 1938-07-04, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumeruoti].

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Antano Salio padaryti pavardžių išrašai iš Švėkšnos parapijinės bažnyčios knygu, in: *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka* (toliau – LNMMB), f. 111, b. 160; Antano Salio padaryti pavardžių išrašai iš Švėkšnos, Platelių, Dusetų, Skaudvilės, Vandžiogalos bažnyčių metrikų knygu, in: LNMMB, f. 111, b. 150; Antano Salio padaryti pavardžių išrašai iš įvairių bažnyčių gimimo metrikų knygu, in: LNMMB RS, f. 111, b. 197.

1934 m. gruodį VRM, tiksliau – Pavardžių komisijos pirmininkas Balčikonis, optimistiškai tikėjosi iki kitų metų birželio išleisti pavardžių ir vietovardžių žodynus. Tuo metu VRM jau buvo surinkusi ir patikrinusi Lietuvoje (išskyrus Klaipėdos kraštą) vartojamas pavardes ir vietovardžius³⁸. Užbėgdami į priekį pastebėsime, kad šie optimistiniai lūkesčiai neišsipildė. 1938 m. liepą VRM tvirtino, kad komisija jau „atlietuvino“ visus vietovardžius ir suredagavo vietovardžių žodyną, tačiau dar nebaigė „atlietuvinti“ visų pavardžių ir suredaguoti jų žodyno. Rengdama pavardžių žodyną ir norėdama „patenkinti gausius visuomenės kreipimusis savo pavardžių atlietuvinimo reikalais“ VRM šiems klausimams spręsti skyrė atskirą ministerijos valdininką, tačiau šis, kaip pažymėta, nespėjo atlikti visų darbų. Todėl 1938 m. liepos pradžioje VRM norėdama kuo greičiau baigti pavardžių žodyno rengimą, prašė Vyriausybės leidimo pasamdyti du neetatinius tarnautojus – studentus kalbininkus³⁹. Derėtų pridurti, kad derybos su spaustuvėmis dėl pavardžių žodyno leidimos vyko nuo 1935 m., o 1939 m. gruodžio pabaigoje net buvo sutarta dėl pavardžių žodyno leidimo pradžios atskirais sąsiuviniais⁴⁰, tačiau lietuviškų pavardžių žodynas tarpukariu taip ir nepasirodė.

Pavardžių sulietuvinimo klausimas visą laiką buvo ir politinio režimo lyderio Antano Smetonos akiratyje. 1935 m. sausio 5 d. Kaune vykusiame Lietuvių tautininkų sąjungos suvažiavime dalyvavęs šalies prezidentas pasakė programinę kalbą. Ji buvo skirta vadinamajai tautinio auklėjimo problemai – kaip reikia stiprinti lietuviško etnos tautinę savimone. Apžvelgdamas neigiamas lietuviško būdo savybes Smetona pirmiausia įvardijo lietuvių polinkį į kosmopolitizmą teigdamas, kad „lietuvius mėgsta kas svetima, mažai tegerbia kas sava, nenori atsilikti mados, gėdiasi kitiems pasirodyti koks yra“, ir atsigręžęs į praeitį pateikė lietuvių bajorų pavyzdį, kurie lietuvių kalbą pakeitė į lenkų. Priminė, kaip lengvai jie „kratėsi tautinių ypatumų“: „greta vokiečių gyvendamas, lietuvis davėsi koptojamas savo pavardės galūnę, o susidūręs su slavais, – ilgino savo pavardę iš arba *skij* arba ją keitė slaviškai“. Pritardamas kalbininkų raginimui „atitaisyti nutautintas pavardes“ Smetona kritikavo, jo žodžiais, „kai kuriuos mūsų rašytojus“, kurie esą pyksta ir šaiposi iš kalbininkų pastangų

³⁸ Pavardžių komisijos raštas Klaipėdos krašto direktorijai, 1934-12-01, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 29, l. 71.

³⁹ VRM raštas Ministrui pirmininkui, 1938-07-04, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumeruoti]

⁴⁰ VRM susirašinėjimo su leidyklomis dėl pavardžių žodyno byla, in: LCVA, f. 1367, ap. 5, b. 276.

sutvarkyti „sudarkytas pavardės“⁴¹. Tikriausiai Smetona turėjo galvoje minėtą kalbininko Balčikonio ir poeto Aisčio viešą diskusiją. Šalies vadovo kalboje nuskambėjo tvirtas kalbininkų siūlomo pavardžių sulietuvinimo kurso palaikymas.

Smetonos kalboje tada prisimintas lietuviškų pavardžių sulietuvinimo klausimas nebuvo atsitiktinis. Pavardžių klausimo sprendimu susirūpino ir valdžia. 1935 m. buvo „legalizuota“ prie VRM jau faktiškai porą metų veikianti Pavardžių ir vietovardžių atlietuvinimo komisija⁴². Tiesa, įsakymas dėl jos patvirtinimo, kaip veikiančios nuo 1935 m. sausio 1 d., buvo priimtas tik birželio 26 d. Šios komisijos pirmininku buvo paskirtas prof. Juozas Balčikonis, o nariais tapo VRM Administracijos departamento direktorius A. Survila, dr. Antanas Salys, kun. Petras Veblaitis, Jurgis Talmantas ir J. Griška⁴³. Nors VRM įsakymas skelbė, kad komisija sudaryta „nutautintųjų pavardžių ir vietovardžių atlietuvinimui“⁴⁴, tačiau jos pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į pavardžių klausimą.

Turimi skurdūs šaltiniai neleidžia detaliam atskleisti Pavardžių ir vietovardžių atlietuvinimo komisijos darbo, tačiau įgalina tvirtinti, kad jis vyko sparčiai: pavyzdžiui, 1935 m. sausio – kovo mėnesiais įvyko 22 šios komisijos posėdžiai, kurių metu buvo apsvaistytas 12 850 pavardžių⁴⁵. Visuomenėje pasklidus žiniai apie šios komisijos veiklą ir joje dirbančius kalbininkus, į VRM ėmė plaukti piliečių laišku, prašantys patarimo kaip jiems derėtų susilietuvinti turimas pavardes. Į komisiją adresuoti piliečių laišku atsidadavo Salio ar kitų kalbininkų rankose. Pavyzdžiui, 1935 m. kovą Sindriūnų pradžios mokykloje dirbantis mokytojas Vytautas Krasnickas laišku kreipėsi į Salį. Atsiprašydamas už trukdymą ir prisipažindamas „nėgalėdamas sulaukti pavardžių atlietuvinimą ir nepakęsdamas savo sulenkintos ar surusintos pavardės“, prašė patarti, kaip lietuviškai turėtų skambėti jo pavardė Krasnickas⁴⁶. Pavardės sulietuvinimo siekiantis Stasys Žakevičius

⁴¹ Antanas Smetona, *Pasakyta parašyta*, t. 2, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1974, p. 31.

⁴² VRM raštas Ministrui pirmininkui, 1938-07-04, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumeruoti].

⁴³ Vidaus reikalų ministro įsakymas Nr. 35, 1935-06-26, in: *LCVA*, f. 377, ap. 5, b. 279, l. 86.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Pavardžių komisijos posėdžių protokolai, 1935 m. sausis – kovas, in: *LNMMB*, f. 111, b. 161.

⁴⁶ Vytauto Krasnicko laiškas Antanui Saliui, 1935-03-26, in: *LNMMB*, f. 111, b. 25, l. 3.

savo laiške tvirtino, kad jo tėvas „studentaudamas Dorpate ir dalyvaudamas slaptame lietuvių judėjime nemėgdamas savo sulenkintos pavardės, visada vadindavosi Žekoniū“, todėl ir jis, lietuvindamas savo pavardę ir norėdamas pagerbti tėvo atminimą, pageidautų pasivadinti Žekoniū. Jis prašė kalbininko patarimo, ar toks pasirinkimas būtų teisingas pavardės sulietuvinimas⁴⁷. Nekantraujantys susilietuvinti pavardes piliečiai kreipdavosi patarimo ir į tuos, kurie jiems pasirodė esantys klausimo žinovai. Pavyzdžiui, Šiauliuose gyvenantis K. Brazauskas, *Lietuvos aide* perskaitęs Veblaičio straipsnį apie komisijos darbą⁴⁸, nutarė per dienraščio redakciją kreiptis į autorių teiraudamasis, kaip numatoma „atlietuvinti“ jo šeimos narių pavardes – Brazauską, Kanašauską, Peresilevičių⁴⁹.

Apie komisijos darbą ir jos veiklos principus visuomenę pasiekdavo nedaug žinių. Apie tai pasakojo neseniai paminėtas Veblaičio straipsnelis. Autorius supažindino su pavardžių „atlietuvinimo“ principų taikymu. Pasak jo, daroma taip: „Suslavintoms pavardėms, kurioms prikabintos slaviškos priesagos -auskas, -vičius, -skis, -ickas, jos nubraukiamos ir rašomos pagrindinė pavardės lietuviškoji lytis ir kitos, antrinės, lytys, pridodant prie pagrindinės lietuviškąsias priesagas -aitis, -ūnas(-iūnas), -onis(-ionis), -ėnas, -ynas“. Kaip pavyzdį pateikė Beinoravičiaus pavardę, kuria naudojasi 50 šeimų. Jos pagrindinė lietuviška lytimi įvardinta Beinoras, o antrinėmis – Beinoraitis, Beinoriūnas, Beinoris, Beinorėnas, Beinorynas. Tokiu būdu šeimos, turinčios Beinoravičiaus pavardę, ją sulietuvindami galės rinktis „bent iš šešių atlietuvintos pavardės lyčių“, o tai savo ruožtu net padidins lietuviškų pavardžių įvairovę. Tuo tarpu pavardės, kažkada buvusios išverstos iš lietuvių į slavų kalbas, yra „atverčiamos atgal“: pavyzdžiui, Jastšembskis verčiamas į Vanagą, Bžozauskas į Beržinį, Golembauskas į Balandį ir t. t. O lietuviškos pavardės taisomos tik tos, kurios buvo kažkieno užrašytos „ne pagal lietuviškąjį tarimą“: pavyzdžiui, Levgovdas taisomas į Liaugaudą, Doviatas – į Daujotą, Giačas – į Gečą ir t. t.⁵⁰

Naujo pavardžių įstatymo priėmimas. Pavardžių įstatymo sumanymas gimė ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Tuo metu veikė dar 1922 m.

⁴⁷ Stasio Žakevičiaus laiškas Antanui Saliui, 1937-11-11, in: *LNMMB*, f. 111, b. 25, l. 1.

⁴⁸ Petras Veblaitis, „Kaip rengiamos pavardės ir vietovardžiai atlietuvinimui“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1935-07-11, Nr. 156, p. 7.

⁴⁹ K. Brazausko laiškas Petruui Veblaičiui, 1935-07-14, in: *LNMMB*, f. 111, b. 149, l. 1.

⁵⁰ Petras Veblaitis, *op. cit.*, p. 7.

priimtas pavardžių keitimą reglamentuojantis teisės aktas, kurio atsiradimo aplinkybes aptarėme. Vykstant pasirengimui sulietuvinti gyventojų pavardes netrukus buvo suvokta, kad vien tik keičiant pasus, automatiškai sulietuvinti pavardžių nepavyks – reikia įstatymo, kuris tai detalai reglamentuotų, o senasis teisės aktas nebetiko. Todėl VRM buvo parengtas naujo teisės akto projektas, kuris reglamentavo pavardžių keitimą. Ministras Steponas Rusteika 1935 m. kovą, pateikdamas ministrui pirmininkui parengtą Pavardžių įstatymo projektą, teigė, kad jo priėmimas siejamas su naujų vidaus pasų piliečiams išdavimu, todėl įstatymas turėtų įsigaliooti iki prasidės jų išdavimas, kuris numatytas tų pačių metų rudenį. Kadangi VRM, ministro žodžiais, „jau šiomis dienomis“ ketino pradėti pavardžių žodyno spausdinimą, ji norėjo gauti pateiktam įstatymo projektui principinį pritarimą⁵¹.

Pateiktą įstatymo projektą lydėjo aiškinamasis raštas, kuriame teisės akto autoriai taip grindė lietuviškų pavardžių sutvarkymo būtinumą: „Senovės lietuvis savo siela ir išviršine kultūra buvo grynai lietuviškas. Kalbėjo dideliai sena lietuvių kalba, mąstė ir jautė lietuviškai, gyveno aplinkumoje, kurios siela ir dvasia buvo lietuviška, vadinosi gražiu lietuvišku prasminiu vardu. Kai ilgainiui Lietuva turėjo stoti į rungtynes su kitomis tautomis ir savo politinę ekspansiją išplėtė ant jų, tų svetimų tautų dvasia ir žodis ėmė skverbti Lietuvon tuo labiau, jog senovės Lietuvos valstybė vesdama su vakarais, o vėliau ir su rytais žūtibūtinus karus, tesirūpino vien savo karinės jėgos plėtosena, ne tiek kreipiama dėmesio į tautinės lietuvių ugdyimą, tik karinės ekspansijos sumetimais ir valstybine kalba buvo ne lietuvių, bet gudų“. Teigta, kad gudų kalba pirmiausia ir „sugadino senovės lietuvių pavardes“, pridėdama joms priesagą *-vič*, pavyzdžiui, *Rymovidovič, Koncevič, Vilkolevič*. Vėliau Lietuvos kilmingųjų tarpe įsigalint „lenkų kalbai ir dvasiai“, ėmė gausėti lietuviškų pavardžių su lenkiškomis galūnėmis *-owski, -evski, -ski, -icki*, XVIII ir XIX a. „lenkystei Lietuvoje triumfojuojant, lietuviški Žvirbliai išvirsta į Vrublevskius, Aukštikalniai – į Vysokogurskiaus, Vilkai – Vilčinskiaus“ ir t. t. Taip atsirado „visa galybė nutautintųjų lietuviškų pavardžių“⁵².

Oponuojant visuomenėje egzistuojančioms abejonoms dėl pavardžių „atlietuvinimo“ būtinumo ir svarbos, buvo pabrėžta, kad tai yra svarbus integralus lietuvių tautinės valstybės kūrimo ir net lietuvių tautinės tapatybės

⁵¹ VRM raštas Ministrui pirmininkui, 1935-03-12, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 5, b. 512, [lapai nenumeruoti].

⁵² Pavardžių įstatymo projekto aiškinamasis raštas, 1935-03-12, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 5, b. 512, [lapai nenumeruoti].

saugos klausimas. Abejojantiems šio žingsnio būtinumu buvo pareikšta, kad „nutautintos pavardės“ yra akivaizdus įrodymas „buvusio didelio tautinio silpnumo“. Pavardžių „atlietuvinimas“ metaforiškai pristatytas kaip „tautinio kūno“ sveikatos klausimas. Tautą metaforiškai pristatant kaip gyvą kūną, teigta, kad jis buvo „susirgęs“ ir dėl „ligos“ praradęs atsparumą pasidavė svetimoms įtakoms, ko viena iš pasekmių – nutautintos pavardės. Diagnozavus, kad „tautinis kūnas sveiksta dabar“ dėl to, jog pavyko išsivaduoti nuo „išorinės svetimės priklausomybės“, buvo pabrėžta, kad yra būtina išsivaduoti ir „nuo vidujinės priklausomybės“ – reikia „atlietuvininti“ pavardes. Motyvuojant, kad piliečių tautinis sąmoningumas nėra didelis, pavardžių „atlietuvinimą“ siūlyta įgyvendinti privaloma tvarka: „Bet kadangi vidujis susipratimas ir tautinis dvasinis įsisąmoninimas nėra pas mus dar toks didelis, tai ir nutautintųjų pavardžių atlietuvinimas, pagal teikiamą pavardžių įstatymo projektą, numatomas privalomas“. Kartu su pavardžių „atlietuvinimu“ buvo numatyta ir „negražios reikšmės“ pavardžių (pavyzdžiui, *Blusius, Ubagas, Asilas* ir kt.) pasikeitimo galimybė⁵³.

Pateiktas įstatymo projektas Vyriausybėje įstrigo. Galime tik daryti prielaidą, kodėl taip atsitiko – valdantysis elitas dvejojo, ar „atlietuvinant“ pavardes dera taikyti prievartą ir keisti pavardes privaloma tvarka. Be to, čia prisidėjo ir ministrų kaita – 1935 m. rudenį vidaus reikalų ministrą Steponą Rusteiką pakeitė Julius Čaplikas. Pastarasis 1937 m. sausio 18 d. ministrui pirmininkui vėl pateikė svarstyti Pavardžių įstatymo projektą aiškindamas, kad jis parengtas ruošiantis šalies gyventojams išduoti naujus vidaus pasus, todėl turėjo įsigalioji iki bus pradėtas pasų išdavimas⁵⁴. Tai buvo senasis, mūsų jau minėtas įstatymo projektas, kurį lydėjo net senasis aiškinamasis raštas⁵⁵.

Pavardžių įstatymo projekte konstatuota, kad šio teisės akto tikslas – „lietuvių nutautintų pavardžių atlietuvinimas ir sugadintųjų ir negražios reikšmės pavardžių ištaisymas“⁵⁶. Projekte numatyta, kad pavardes „atlietuvinins“ pasus išduodančios įstaigos, remiantis Ministrų kabineto parengtu pavardžių žodynu. Teisės akto projekto rengėjai vadovavosi nuostata, kad pavardės sulietuvinimas yra privalomas ir nepriklauso nuo asmens valios –

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ VRM raštas Ministrui pirmininkui, 1937-01-18, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 935, l. 308.

⁵⁵ Pavardžių įstatymo projekto aiškinamasis raštas, 1937-01-18, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 935, l. 372–374.

⁵⁶ Pavardžių įstatymo projektas, 1937-01-18, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 935, l. 369.

nori savo pavardę jis sulietuvinti ar ne. Šis įstatymo projektas reglamentavo ir pavardžių pasikeitimo tvarką, užkirsdamas kelią tai padaryti tik tiems, kurie buvo nuteisti realia įkalinimo bausme. Siūlyta supaprastinti sprendimo dėl pavardžių pakeitimo tvarką „nuleidžiant“ sprendimo priėmimo lygmenį – pagal galiojančią tvarką tai buvo Ministrų kabineto kompetencijos klausimas, o projektas siūlė jį perduoti vidaus reikalų ministro kompetencijai. Norėjęsi atkreipti dėmesį į projekto 14 straipsnį, kuris skelbė, kad „prašomoji nauja pavardė negali būti paimta kurio nors žinomo veikėjo ar senos garsios giminės“⁵⁷.

Šį įstatymo projektą 1937 m. sausio 28 d. apsvaustė Ministrų kabineto nariai, posėdžiui pirmininkaujant šalies prezidentui Smetonai. Vyriausybės nariai, aptarę projektą, nutarė jį gražinti vidaus reikalų ministrui taisyti, atsižvelgiant į posėdžio metu išsakytas pastabas. Pirmiausia akcentuota, kad lietuvinamos tik „nutautintos lietuvių pavardės“, o tai reiškė, kad svetimšalių ir kitataučių pavardės liks nelietuvintos. Buvo pasiūlyta tokia pavardžių „atlietuvinimo“ tvarka: pasą išduodanti įstaiga asmeniui, kurio pavardė lietuvinama, turės pasiūlyti lietuvišką pavardę pasirinkti iš Ministrų kabineto patvirtinto pavardžių žodyno. Jei asmuo per 6 mėnesius neišsirenka naujos pavardės formos, tuomet ją, savo nuožiūra, parinks pasą išduodantis pareigūnas. Tačiau jei asmuo nesutiks su parinkta pavarde, jis galės įstaigai įteikti protestą ir jo pavardė liks tokia, kokia yra. Jei asmuo pageidaus, greitai sulietuvintos pavardės galės būti įrašyta ir jo senoji pavardė – dvigubą pavardę gaus ir žmona, tačiau vaikai gaus jau tik sulietuvintas pavardes. Minėjome, kad projekte buvo draudimas keičiant pavardę naują pasirinkti kokio nors „žinomo veikėjo ar senos garsios giminės“. Buvo nurodyta šią nuostatą patikslinti: istoriškų pavardžių sąrašą nustatys Ministrų kabinetas. Vyriausybės nariai nutarė sušvelninti reikalavimą, kuris užkirto kelią nuteistiems įkalinimo bausme pasikeisti pavardę – pasiūlytas tik ribojantis 5 metų terminas po bausmės atlikimo⁵⁸. Svarbiausia Vyriausybės išsakytose pastabose buvo tai, kad apsispręsta lietuvininti tik etninių lietuvių pavardes ir atsisakyta visuotinio privalomo pavardžių sulietuvinimo – asmuo įgijo apsisprendimo teisę.

1937 m. kovo 25 d. vidaus reikalų ministras Julius Čaplikas ministrui pirmininkui įteikė, kaip teigta, „pagal Ministerių Kabineto pageidavimus

⁵⁷ *Ibid.*, I. 369–371.

⁵⁸ Lietuvos Respublikos Ministrų Kabineto posėdžio protokolas, 1937-01-28, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 946, l. 10.

perredaguota“ naują Pavardžių įstatymo projektą. Šikart aiškinamajame rašte pabrėžta, kad šiuo įstatymu siekiama atlietuvinti ir ištaisyti tik lietuvių pavardes ir tai nelies lenkų, rusų, vokiečių, žydų ir kt. tautybių asmenų pavardžių. Bus ištaisytos visos sugadintos, tarmiškos, netaisyklingai rašomos ir negražios reikšmės pavardės, pateikiant pavyzdžius: sugadintomis pavardėmis laikomos pavardės *Avdėjus, Dowgerdas, Giedroicas* – jos taisomos į *Audiejus, Daujotas, Giedraitis*; tarmiškomis laikomos pavardės *Aimutis, Cijūnaitis, Ūndriūnas, Ūžolas* – jos taisomos į *Eimutis, Tijūnaitis, Andriūnas, Ažuolas*; netaisyklingai rašomomis laikomos pavardės *Kontrymas, Kriaučunas, Rymša, Smylga* – jos taisomos į *Kantrimas, Kriaučiūnas, Rimša, Smilga*, o negražios reikšmės asmenavardžių pavyzdžiais pateiktos *Asilavičiaus* ir *Blusiaus* pavardės⁵⁹.

Pavardžių „atlietuvinimą“ ir ištaisymą siūlyta patikėti vidaus pasus išduodančioms įstaigoms. Įstatymo projektas numatė, kad pasą išduodanti įstaiga asmeniui, kurio pavardė lietuvinintina, turės pasiūlyti lietuvišką pavardę pasirinkti iš atlietuvintų jo pavardės formų, kurios bus nurodytos Ministrų kabineto patvirtintame pavardžių žodyne. Pavyzdžiui, pilietis Dainauskas galės pasirinkti ne bet kokią kitą lietuvišką pavardę, o tik iš „atlietuvintų“ savo pavardės formų, kurios bus pateiktos žodyne, jo atveju tik iš šių variantų: *Dainys, Dainius, Dainaitis, Dainiūnas, Dainionis, Dainėnas, Dainynas*. Jei asmuo per 3 mėnesius neišsirinks „atlietuvintos“ pavardės formos, tai ją iš pavardžių žodyno savo nuožiūra parinks pasą išduodanti įstaiga. Jei asmuo nesutiks su parinkta pavarde, tai jis galės per vieną mėnesį įteikti įstaigai protestą ir jo pavardė liks nesulietuvinta, o jei įstaiga protesto nesulauks, surašys pavardės „atlietuvinimo“ aktą ir nauja pavardė bus įteisinta jos paskelbimu *Vyriausybės žiniuose*⁶⁰. Aiškinamajame rašte pabrėžta, kad „pavardės atlietuvinimas paliekamas asmens laisvam apsisprendimui“, tačiau turės būti ištaisytos visos pavardės, kurios „sugadintos, tarmiškai ir netaisyklingai rašomos“ – net tų, kurie nesutinka savo pavardes atlietuvinti, pavyzdžiui, *Drusutavičių* taisant į *Drąsutavičių*. Piliečiui prašant, greta „atlietuvintos“ pavardės buvo galima įrašyti ir jo senąją pavardę, pavyzdžiui – *Balčius (Balčiauskas)*. Tokią dvigubą pavardę gaus ir žmona, tačiau jų vaikai turės jau tik vieną „atlietuvintą“ pavardę. Pažymėta,

⁵⁹ Pavardžių įstatymo projekto aiškinamasis raštas, 1937-03-25, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

⁶⁰ Pavardžių įstatymo projektas, 1937-03-25, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

kad „lietuvių pavardžių sutvarkymas yra valstybės reikalas“, todėl pavardžių sulietuvinimo procedūras atliekantys asmenys bus atleisti nuo visų valstybinių mokesčių rinkliavų už biurokratinės paslaugas⁶¹.

Aptariamasis įstatymo projektas reglamentavo ir pavardžių keitimo tvarką. Kaip teigta teisės akto projekte, pavardę bus galima keisti „dėl svarbių priežasčių“, o sprendimo dėl prašymo patenkinimo teisė suteikiama vidaus reikalų ministru. Numatyta, kad pavardės negalės pasikeisti asmenys, kurie „yra bausti už garbę žeminančius nusikaltimus“ (vagystės, svetimo turto pasisavinimas ir t. t.) įkalinimu ir nuo bausmės atlikimo dar nėra praėję 5 metai. Be to, keičiantis pavardę asmuo negalės pasirinkti „istoriškų pavardžių“, kurių sąrašą nustato Ministrų kabinetas⁶². Projekto autoriai siekė pavardžių keitimą padaryti piliečiams lengviau prieinamą, todėl siūlė norinčiuosius keisti pavardes atleisti nuo valstybinių rinkliavų mokėjimo ir palikti mokesį tik už vieną skelbimą *Vyriausybės žiniuose* vietoje esamų dviejų⁶³.

Tačiau ir šis „pagal Ministerių Kabineto pageidavimus perredaguotas“ įstatymo projektas Vyriausybėje įstrigo. Panašu, kad niekas jo net nesvarsė, o klausimą apskritai atidėjo. Sunku atsakyti, kodėl taip susiklostė. Tačiau visuomenė, tiksliau – jos socialiai aktyvi ir tautiškai angažuota dalis, laukti nenorėjo ir Seimo narių iniciatyva buvo parengtas naujas Pavardžių įstatymo projektas. Seimo narys, pedagogas ir Lietuvos tautininkų sąjungos narys Mėčius Kviklys 1937 m. lapkričio 11 d. parlamente pristatė Pavardžių įstatymo projektą, po kuriuo pasirašė 25 Seimo nariai. Nepavyko nustatyti, kas buvo šio projekto autoriai ir nuo ko apskritai ši iniciatyva prasidėjo, tačiau akivaizdu, kad Kviklys šioje istorijoje suvaidino ne antraplanį vaidmenį.

Parlamente pristatytą teisės akto projektą sudarė trys dalys: „lietuvių nutautintų pavardžių atlietuvinimas ir ištaisymas“, „pavardžių keitimas“ ir „pavardžių gavimas“. Tokiu būdu norėta reglamentuoti visus su pavardžių keitimu ir jų suteikimu susijusius atvejus, tačiau pagrindinis dėmesys buvo skirtas lietuviškų asmenvardžių „atlietuvinimui“. Pristatydamas projektą Kviklys pabrėžė, kad jis „pateiktas paties gyvenimo“, nes „atsiranda visa eilė taurių lietuvių, kurie nebenori, kad nepalankių istorinių aplinkybių sužalota jų pavardė kas kartą primintų jam ir kitiems anuos sunkiuosius tautai

⁶¹ Pavardžių įstatymo projekto aiškinamasis raštas, 1937-03-25, [lapai nenumeruoti].

⁶² Pavardžių įstatymo projektas, 1937-03-25, [lapai nenumeruoti].

⁶³ Pavardžių įstatymo projekto aiškinamasis raštas, 1937-03-25, [lapai nenumeruoti].

laikus“, todėl valstybė tokiems „turi ateiti į pagalbą“ ir sudaryti „kiek tiktai galima, palankesnes sąlygas jo nutautintai pavardei atlietuvinti“. Tvirtindamas, kad „lietuviškųjų pavardžių apsamanojimo svetimybėmis pradžia siekia gana senus laikus“, o to priežastis – „gudiškoji, vėliau lenkiškoji įtaka“, jis trumpai apžvelgė istorines aplinkybes, dėl kurių lietuviški asmenvardžiai buvo suslavinti arba germanizuoti, pastebėdamas, kad jei didikai pavardes slavino savo noru, tai valstiečių pavardes iškraipė „sulenkJę klebonai, vargoninkai“. Seimo narys priminė, kad šalyje užrašytos 52 962 lietuvių naudojamos pavardės, iš kurių 10–15 % yra nutautintų. Atkreipdamas dėmesį į tai, kad nutautėjimas palietė nemažą skaičių lietuviškų pavardžių, pabrėžė: „Pavardė – lietuvių antraštė. Lietuvių savigarda reikalauja nusivalyti nuo tų atneštų iš svetur dulkių. [...] Svetimų užvilktą rūbą – pavardę – kiekvienam turinčiam nutautintą pavardę dera numesti“⁶⁴.

Kritikuodamas tuos, kurie nenori suprasti pavardžių atlietuvinimo reikalingumo ir laiko tai beprasme užgaida („zabova“) ar radikalia lietuviško nacionalizmo apraiška („ultra šovinistiniu tautiniu pasireiškimu“), Kviklys įrodinėjo, kad panaši pavardžių tvarkymo praktika esanti Estijoje ir Švedijoje bei tvirtino, jog Vilniaus krašte lenkai esą net persekioja lietuvių kunigus, jei šie nesulenkina lietuviškų pavardžių. Jis pabrėžė, kad prievartos tvarkant pavardes nebus: šalyje neketinama lietuvininti kitataučių pavardžių, o lietuviai galės laisvai apsispręsti – „kam taip labai patinka ovskiai, icikiai, skiai, tegul pasilieka“⁶⁵. Šiame projekte taip pat buvo nuostata, kad keisdamas pavardę asmuo negalės pasirinkti „istoriškų pavardžių“, kurių sąrašą patvirtins Ministrų kabinetas, o tai daroma siekiant tuos asmenis pagerbti⁶⁶.

Pristatant įstatymo projektą pažymėta, kad norintys „atlietuvinti“ pavardes ir jas pasikeisti į lietuviškas yra atleidžiami nuo tokiais atvejais įprasto žyminio ir kitų mokesčių valstybei. Pripažįstant, kad valstybei šios procedūros kainuos, pastebėta: „Valstybė, norėdama, kad greičiau pats lietuviškas gyvenimas būtų nukreiptas nuo svetimos įtakos, atrodo, gerai padarys, jei tam reikalui nepagailės lėšų“⁶⁷. Trumpai tariant, tautinę valstybę kuriančiam politiniam režimui priminta jo pareiga sudaryti kuo palankesnes sąlygas, kad tautiškumo idealai būtų įkūnyti kasdieniame gyvenime.

⁶⁴ 54-as Seimo posėdis, 1937-11-11, in: *Seimo stenogramos. Trečioji paprastoji sesija: 1937. IX.7–1937.XII.6. Pirmoji nepaprastoji sesija: 1937.XII.7–1937.XII.22*, Kaunas: [Seimo kanceliarija], 1937, p. 85.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 86.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 87.

⁶⁷ *Ibid.*

Diskusijų Seime metu abejojančių šio įstatymo būtinumu nebuvo, tačiau buvo išsakyta nemažai pastabų dėl teisinių formuluočių ir projekte reglamentuotų praktinio įgyvendinimo aspektų – pavyzdžiui, priminta, kad dar nėra projekte minimų lietuviškų pavardžių žodyno ir istorinių pavardžių sąrašo. Seimo narys Antanas Merkys, nepagalilėjęs kritikos teisei projekto pusei, pridūrė girdėjęs, kad panašaus turinio įstatymo projektą rengia ir Vyriausybė. Todėl jis pasiūlė svarstymą atidėti ir palaukti, kol savo projektą pateiks Vyriausybė, kad tada projektus būtų galima sugretinti ir svarstyti kartu⁶⁸. Seimo narys ir tuo pat metu vidaus reikalų ministras Julius Čaplikas patvirtino, kad pavardžių įstatymo projektas jau seniai rengiamas jo ministerijoje ir šiedu projektai yra labai panašūs. Pritardamas Merkio pasiūlymui, jis pasiūlė išrinkti Seimo narių komisiją, kuri kartu su Vyriausybės atstovais pasirūpintų įstatymo projekto parengimu. Atmesdamas kaltinimus, kad šalyje vilkinamas pavardžių įstatymo parengimas, jis atkirto, kad kas tik norėjo sulietuvinti savo pavardes, tas galėjo tai padaryti, nes tvarka, kaip tai galima padaryti, įstatymiškai reglamentuota. Perspėjo, kad praktinis įstatymo įgyvendinimas nebus toks greitas, nes „kartais įstatymas yra labai gražus, bet leidžiant įstatymą taip pat reikia pagalvoti, iš kur paimti lėšų tam įstatymui vykdyti“, ir pridūrė, jog ir pavardžių žodyno teks dar palaukti, nes jo rengimas „jau yra gerokai įpusėjęs, bet ligi spausdinimo dar toli gražu“, o leidyba taip pat pareikalaus laiko. Čaplikas suabejojo, kad išties derėtų norinčiuosius sulietuvinti savo pavardes atleisti nuo žyminių mokesčių ir akcentavo, kad apskritai įstatymo įgyvendinimas brangiai kainuos. Pripažindamas, kad įstatymo projektas yra svarstytinas, į pastabas dėl užsitęsusio pavardžių klausimo sprendimo pareiškė, kad „yra daug svarbesnių ir būtinų dalykų, kurių šių dienų gyvenimas reikalauja“⁶⁹.

Į ministro pastebėjimus dėl įstatymo įgyvendinimo kaštų reagavo Seimo narys Pranas Gilvydis ir teigė, kad į pavardžių atlietuvinimo klausimą negalima „žiūrėti grynai ūkišku požiūriu“, bet privalu žvelgti „iš valstybingumo, iš tautinės ambicijos aspekto“. Jis pabrėžė: „Mūsų istorijos eigoj lietuviškos pavardės sąmoningai ir nemokamai buvo gadinamos, mes jas taip pat sąmoningai ir nemokamai turime pataisyti, atlietuvinti, neatsižiūrėdami į jokių ūkiškų išskaičiavimus“⁷⁰. Apskritai Seimo nariai ragino ne-

⁶⁸ *Ibid.*, p. 87–89.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 89.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 91.

beatidėlioti su pavardžių įstatymu ir tvirtino negalintys suprasti, kodėl jis iki šiol nepriimtas. Juozas Laukaitis pareiškė, kad visuomenė daug metų nekantraudama laukia šio įstatymo priėmimo ir yra nepatenkinta, jog taip ilgai delsiama. Jis net kaltino Vyriausybę, kuri „jau keleri metai pavardžių įstatymą marinuoja“⁷¹. Reaguodamas į šiuos Seimo narių pareiškimus dėl užvilkinoto pavardžių įstatymo klausimo Čaplikas teisinosi galinčių rengti teisės aktus specialistų trūkumu, noru šį įstatymą kuo tiksliau suderinti su kitais teisės aktais, būtinybe pirmiausia priimti pasų įstatymą ir įrodinėjo, kad jis kaip ministras regintis ir „svarbesnių, didesnių dalykų“⁷².

Ministro argumentai Seimo narių neįtikino – dominavo nuostata pavardžių įstatymo klausimą spręsti neatidėliojant. Jie šiuo požiūriu buvo beveik vieningi – nebuvo skirties tarp valdančiąjai tautininkų partijai priklausančių narių ir tų, kuriems buvo artimesnė opozicinė laikysena. Arčiau opozicijos nei valdžios esantys ir parlamente dirbantys kunigai Juozas Laukaitis ir Mykolas Gilys aktyviai agitavo už įstatymo priėmimą pateikdami nacionalistinio turinio argumentus. Pavyzdžiui, Gilys pavardžių „atlietuvinimo“ sumanymą pateikė kaip autentiškos lietuviškos tapatybės atkūrimo, tautinės savimonės ir savigarbos klausimą⁷³. Seimo nariai pripažino įstatymo projektą svarstytinu ir išrinko 5 parlamentarų komisiją, kuriai pavedė įvertinti nuskambėjusias pastabas bei pasiūlymus ir parengti įstatymo projektą, kuris būtų pateiktas svarstyti Seime⁷⁴. Pridursime, kad šioje Seimo narių komisijoje buvo ir minėti Laukaitis su Giliu.

Pavardžių įstatymo priėmimas užsitęsė. Kai šio įstatymo projektai, lydimi svarstymų, 1937–1938 m. keliavo valdžios koridoriais, viešojoje erdvėje jau nebuvo tokių plačių diskusijų kaip 1933 m. – įstatymo priėmimu suinteresuotos pusės gyveno laukimu ir net galėjo susidaryti išpūdis, kad tokia padėtis visus tenkina. Nekantraujančiųjų poziciją tautininkų spaudoje išreiškė pedagogas Juozas Rainys: „Laukimu piliečiui lengva pateisinti savo nerangumą, o valdžios pareigūnui yra kuo nuraminti interesantą“. Visuomenės romumas jį net stebino: „Visuotinė kultūrinė blogybė, visuotinis reiškinyis ir tuo pačiu iki šiol toks abejingumas. Faktiškai čia, rodos, turėtų prabilti tautinės ambicijos balsas“⁷⁵.

⁷¹ *Ibid.*, p. 92.

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*, p. 93–94.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 95.

⁷⁵ Juozas Rainys, „Atlietuvinimo reikalu“, in: *Akademikas*, Kaunas, 1938, Nr. 8, p. 195.

Rainys atstovavo tą tautininkų dalį, kuri pavardžių įstatymo priėmimą laikė pirmaeiliu klausimu ir skubino jo pasirodymą. Jiems pavardė buvo tiek pilietybės žymuo („kaip neatskiriamas piliečio sąvokos elementas“ – lietuviškai skambanti pavardė kaip Lietuvos pilietybės patvirtinimas), tiek ryšio su tauta išraiška ir priklausomybės tautinei bendruomenei patvirtinimas. Būtent remiantis pastaruoju požūriū buvo įrodinėta, kad pavardės (kuri, kaip teigta, liudija tautybę) klausimas yra jau ne tik asmeninis, bet ir visos tautos reikalas, o pagarba pavardei (veikiau santykis su ja) yra pagarbos savo etnosui išraiška („kiek yra gerbiama savoji kiltis, savo senovės palikimas ir tėvų bei protėvių atmintis“)⁷⁶. Trumpai tariant, visuomenei siūsta tokia žinia: jei esi tikras lietuvis, tai privalai imtis žygių, kad tavo pavardė būtų lietuviška, o jei ji su „svetimomis apnašomis“ – tavo, kaip „tikro lietuvio“, pareiga ją „nuvalyti“.

Pastebėsime, kad šios Švietimo ministerijos pareigūno Rainio mintys nebuvo itin originalios. Tokios idėjos skambėjo ir anksčiau, tačiau jis jas bandė conceptualizuoti ir įtraukti į įsivaizduojamą teorinį lietuviško nacionalizmo diskursą. Nauja buvo tai, kad Rainys piršo mintį, jog pavardžių lietuvinimą būtų galima paversti mobilizacine etninės bendruomenės kampanija – tuo, ką jis pavadino „tautinio aktyvumo eksperimentu“⁷⁷. Galima numanyti, kad jo įsivaizdavimu ši kampanija galėjo veiksmingai pasitarnauti ne tik lietuvių etnoso telkimui ir tautinės savimonės stiprinimui, bet ir virsti „svetimiems“ skirta manifestacija, parodančia etnoso pasirengimą ginti savo tapatybę ir lietuviško nacionalizmo idealus.

Pastebėsime, kad Rainio kaltinimai visuomenei abejingumu buvo perdėti, o pavardžių sulietuvinimas ir be valdžios pastangų, ir jai visai to nesitikint, tuo metu ėmė įgyti kampanijos bruožų. Visuomenės siekį „atlietuvininti“ pavardes suaktyvino 1938 m. kovą išstikusi santykių su Lenkija krizė, kilusi po to, kai Lenkija 1938 m. kovo 17 d. Lietuvos vyriausybei įteikė ultimatumą, reikalaujantį nedelsiant su ja užmegzti diplomatinius santykius, o atsakius tai padaryti, pagrasino karo paskelbimu. Lietuva buvo priversta ultimatumą priimti, o šalyje tai sukėlė patriotinių ir antilenkiškų nuotaikų bangą. Šis įvykis paskatino kolektyvines pavardžių sulietuvinimo iniciatyvas, kurias pirmiausia pademonstravo tautiškai angažuotos ar su valdančiąja politine jėga susijusios organizacijos, jėgos struktūrų atstovai ir paramilitarinės organizacijos. Pavyzdžiui, VDU studentų korporacija „Ramuva“ nusprendė „atitaisyti savo narių suslavintas ir sugadintas

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*

pavardės“⁷⁸, karo aviacijos karininkų grupė pareiškė norinti „nusikratyti sve-timybes nuo savo pavardžių“⁷⁹. Tarp tada pareiškusiųjų kolektyvinių pageida-vimą sulietuvinti savo pavardes buvo ir Klaipėdos pašto tarnautojai⁸⁰. VDU studentų atsargos karininkų korporacijos „Ramovė“ 1938 m. gegužės 23 d., kreipdamasi į Pavardžių atlietuvinimo komisiją, prašydama patikrinti savo visų narių pavardžių lietuviškumą ir nurodyti, „kaip sugadintos pavardės turi būti atlietuvintos“, taip aiškino savo norą: „Lietuvos studentija nori sto-vėti lietuvių dvasios ir kultūros ugdymo avangarde. [...] „Romuvos“ korpo-racija, norėdama pabrėžti ypatingą prisirišimą prie savo krašto laisvės, nutarė šiais metais atlietuvinti visų narių pavardes. Mes manome, kad visi lietuviai tegali turėti tik lietuviškas pavardes. [...] Užaugę laisvoje Lietuvoje ir būdami lietuviai, mes jaučiame gėdą nešioti -auskus, -evičius, -eckus, -ickus ir kt.“⁸¹

Politinis režimas dėl savo paties vangumo buvo netikėtai užkluptas staiga plūstelėjusios patriotinių nuotaikų apimtų piliečių bangos, norėjusių susilietuvinti pavardes. 1938 m. balandį vidaus reikalų ministras Silvestras Leonas kreipėsi į Vyriausybės vadovą atkreipdamas jo dėmesį, kad „dau-gelis susipratusių lietuvių, pažadintų paskutinių mūsų Valstybės ir lietuvių Tautos išgyventų įvykių“, kolektyviai ir pavieniui kreipiasi į VRM „norėda-mi kuo greičiausiai atsilietuvinti savo suslavintas pavardes, kurios visiems primena buvusius mūsų Tautos priespaudos laikus“. Tačiau pagal galiojan-čią tvarką tai brangiai kainuoja: skelbimai *Vyriausybės žiniose* – 70 Lt, vals-tybės rinkliava už prašymus – 15 Lt, be to, dauguma žmonių turi ir kitų su pavardės keitimu susijusių išlaidų. Pastebėdamas, kad „pavardžių atlietu-vinimas ir sutvarkymas yra Valstybės reikalas ir Tautos savigarbos dalykas“ ir „kad šis didelis žmonių patriotiškumo pareiškimas būtų ko lengviausio-mis sąlygomis patenkintas“, o daugumą norinčiųjų „atlietuvinti“ pavardę atgraso dideli mokesčiai, siūlė panaikinti arba sumažinti mokesčių už skel-bimus *Vyriausybės žiniose*⁸².

⁷⁸ VDU studentų korporacijos „Ramuva“ raštas Pavardžių atlietuvinimo komisijai, 1938-05-18, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

⁷⁹ Karo aviacijos viršininko raštas VRM Administracijos departamento direktoriui, 1939-03-24, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 144, l. 13.

⁸⁰ Pavardžių komisijos raštas Klaipėdos paštui, 1938-06-28, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

⁸¹ VDU studentų atsargos karininkų korporacijos „Ramovė“ raštas Pavardžių atlietu-vinimo komisijai, 1938-05-23, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

⁸² VRM Administracijos departamento raštas ŠM Kultūros departamentui, 1938-05-17, in: LCVA, f. 1367, ap. 9, b. 38, [lapai nenumuoti].

Kaip jau buvo minėta, Pavardžių įstatymo projekto rengimas užsitęsė. Tik 1938 m. gruodžio 6 d. Seime šio teisės akto rengimo komisijos pirmininkas Kazys Statulevičius pristatė, jo žodžiais tariant, jau „visai kitą įstatymo projektą, negu buvo įteiktas Seimo narių grupės projektas“. Jis pažymėjo, kad rengiant šį įstatymą atsižvelgta į prieš metus parlamente išsakytas pastabas, derinta su kitais teisės aktais, jį ruošiant daug pasidarbavo kalbininkas Antanas Salys ir Valstybės tarybos narys teisininkas Juozas Papečkys. Statulevičius pasakojo, kad ypač daug buvo diskutuota dėl įstatymo 18 straipsnio, reglamentavusio asmens galimybę nesutikti su savo pavardės taisymu ir jo atsisakyti. Vyriausybę atstovaujantis VRM Administracijos departamento direktorius A. Survila prašydamas Seimo narius pritarti įstatymo priėmimui pažymėjo, kad jis pakeis nuo 1922 m. veikiančią „gerokai pasenusią“ ir „nemažai trūkumų“ turintį teisės aktą, pagal kurį pavardės pakeitimo procedūra yra ilga ir sunki. Statulevičius akcentavo, kad naujasis įstatymas esmingai palengvins pavardžių keitimo procedūrą ir tai bus galima atlikti be jokių išlaidų⁸³. Norinčiųjų pasisakyti už arba prieš įstatymo projektą posėdyje nebuvo – Seimas jį priėmė be diskusijų balsų dauguma⁸⁴.

Palyginus Ministrų kabinete svarstytus projektų ir priimto įstatymo tekstus galima pastebėti, kad galutinis tekstas buvo esmingai redaguotas, detalizuojant pavardžių keitimo procedūrą, tačiau esminės nuostatos liko tos pačios. Įstatymo skyriuje „Pavardžių taisymas“ skelbta, kad „atitaisomos“ lietuvių pavardės, „turinčios slaviškas priesagas“, „verstos į kitas kalbas“ ir „iškreiptos svetimų kalbų įtaka“, o „ištaisomos“ tos lietuviškos pavardės, kurios turi tarmines formas ar neatitinka bendrinės kalbos reikalavimų. Trumpai tariant, įstatymas rūpinosi tik etninių lietuvių pavardėmis. Išskirtinis dėmesys lietuvių etninės bendruomenės narių pavardėms atsispindėjo ir reglamentuojant pavardžių suteikimą nesantuokiniams vaikams: jie galėjo gauti motinos arba tėvo pavardę, tačiau jei tėvas buvo kitos tautybės nei motina, tai nesantuokinis vaikas galėjo gauti tik motinos pavardę⁸⁵. Nors įstatyme tai nebuvo nustatyta, tačiau akivaizdu, kad pirmiausia galvota apie situaciją, kai vaiko motina buvo lietuvė, o tėvas – kitatautis. Įstatymas nenumatė prievartinio pavardės „atitaisymo“ arba „ištaisymo“ – pilietis galėjo oficialiai atsisakyti taisymo, padavęs vidaus reikalų ministrui

⁸³ 106-as Seimo posėdis, 1938-12-06, in: *Seimo stenogramos. Penktoji paprastoji sesija: 1938. IX.15–1938.XII.31*, Kaunas: [Seimo kanceliarija], 1939, p. 97.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 98.

⁸⁵ Pavardžių įstatymas, in: *Vyriausybės žinios*, Kaunas, 1938-12-23, Nr. 629, p. 593–594.

protestą. Manau, kad tokia nesutikimo tvarka neskaito to daryti. Tuo pat metu įstatymas kaip tik skatino „susitvarkyti“ pavardes, nes siekiantieji jų ištaisymo buvo atleidžiami nuo visų administracinių mokesčių, kuriuos, pavyzdžiui, privalėjo susimokėti tie, kurie norėjo pasikeisti savo „negrąžiai skambančią“ pavardę.

Pavardžių keitimo praktika. Kaip jau buvo minėta, tiek pavardžių įstatymo projektuose, tiek priimtame įstatyme buvo akcentuota, kad lietuvinamos tik etninių lietuvių pavardės. Ar kas nors tikrino etninę kilmę asmens, kuris norėjo įgyti lietuviškai skambančią pavardę? Ar galėjo lietuvišką pavardę įgyti asmuo, jei žinota apie jo nelietuvišką etninę kilmę? Atsakymus į šiuos klausimus mums pateikia Stasio Mirmano, gyvenusio Alytuje, pavardės keitimo istorija. Jis gimė 1914 m. žydų tautybės ir judėjų tikėjimo Dovydo ir Šifros Mirmanų šeimoje, tačiau 1936 m. priėmė krikštą ir tapo kataliku, o 1937 m. liepos 20 d. Alytaus bažnyčioje susituokė su Albina Zebrauskaite. 1937 m. rugsėjį Stasys Mirmanas kreipėsi į Vyriausiąjį tribunolą prašydamas pakeisti jo pavardę, tėvavardį (tėvavardžiu pasirinko savo krikštatėvio vardą) ir pripažinti jį esant lietuvių tautybės – leisti pasivadinti Stasiu Balukevičiumi, Juozo sūnumi⁸⁶. Nežinome, ar visi Mirmano prašymai buvo patenkinti, tiksliau – ar jis atliko visas biurokratinės procedūras, tačiau svarbiausia yra tai, kad valdžios institucijos nematė jokių kliūčių šiuos prašymus patenkinti (išskyrus pastebėjimą, kad vardų keitimas teisiškai nenumatytas) ir interesantui paaiškino, kokius dokumentus turi pateikti ir kokius formalumus privalo atlikti. Atsakydama interesantui VRM pažymėjo: „Jei prašytojas laiko save lietuviu ir jei mano prašyti ir ištaisyti vidaus pase tautybę į „lietuvių“ (čia reikalingas atskiras prašymas), tai reikalinga pavardę pasirinkti lietuvišką, bet ne slavišką“⁸⁷. Ministerijos valdininkams užkliuvo tik slaviška pageidautos pasirinkti pavardės galūnė *-evičius*. Ši istorija parodo, kad susilietuvinti pavardę galėjo iš esmės bet kuris pilietis, jei tik jis deklaruodavo esąs lietuvis – kliūtimi nebuvo net visiems gerai žinoma ir paties interesanto neslepjama nelietuviška etninė kilmė.

Jau minėta, kad vykstant pavardžių įstatymo svarstymui, 1938 m. pavasarį Rainys siūlė pavardžių lietuvinimą paversti etninės bendruomenės

⁸⁶ Stasio Mirmano prašymas vidaus reikalų ministrui, 1937-09-27, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 191.

⁸⁷ VRM Administracijos departamento raštas Alytaus apskrities viršininkui, 1937-11-09, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 191, [lapai nenumeruoti].

kampanija – lietuvių etnosui telkti ir tautinei savimonei stiprinti bei „svetimiems“ skirta manifestacija, parodančia etnosu pasirengimą ginti savo tapatybę ir lietuviško nacionalizmo idealus. Šis pasiūlymas buvo prisimintas 1939 m., kai Pavardžių įstatymas jau veikė ir į valdžios įstaigas ėmė plaukti kolektyviniai prašymai sulietuvinti pavardes. Aktyviausi buvo jėgos struktūrų atstovai – policininkai ir kariškiai. Tautininkų įtakoje esanti spauda ragino šiuo pavyzdžiu pasekti studentų korporacijas, „garsiau ar tyliau pabrėžiančias savo patriotiškumą“. Kartu buvo pastebėta, kad negalima aklaai pasitikėti lietuviškumu tų, kurie toliau „nešioja iškraipytą pavardę“, nors tai lengvai galėtų ištaisyti, nes be vargo gali atsekti, kuris protėvis „dar turėjo gryną lietuvišką pavardę“, o kuris ją „jau apdarkė“⁸⁸.

Nors norinčių susilietuvinti pavardes netrūko, tačiau tautininkų spauda jautė pareigą paraginti visuomenę. Spaudoje agituojantieji sulietuvinti pavardes įprastai stodavo į neakivaizdinę diskusiją su skeptiškai nusiteikusiais priešininkais ir bandydavo atremti jų argumentus polemizuodami su įsivaizduojamu priešininku. Pirmiausia būdavo reaguojama į argumentą, kad pavardės skambėjimas neatspindi žmogaus vidinių nuostatų ir svarbiausia yra visus paversti lietuviais savo pasaulėžiūra, o ne pakeisti jų pavardes. Į tai buvo atsakoma, kad tokias mintis pirmiausia populiarina svetur esantys priešai, kuriems „labai rūpi, kad Lietuva nelietuvėtų“. Tikinta, kad pati pavardės lietuvinimo procedūra gali pasitarnauti kaip instrumentas ugdant ar stiprinant lietuvišką savimonę – tapti savotiška lietuviškos tapatybės ugdymo skaistykla⁸⁹.

Į oponentų argumentą, kad ne vienam lietuvių tautinio judėjimo veikėjui jo nelietuviškai skambanti pavardė netrukdė įsitraukti į nacionalinį judėjimą ir ginti lietuvių tautos interesus, buvo atsakyta, kad tai tiesa – „šiandien nieks negali abejoti Gabrieliaus Landsbergio ar Jono Jablonskio lietuviškumu – savo didžiais darbais tėviškei jie tai įrodė“. Tačiau kartu pastebėta, kad pastariesiems buvo sunku pakeisti savo pavardes, o, be to, Gabrielius Landsbergis ir Jonas Jablonskis nesidrovėjo savo raštuose Žemkalnio, Kriaušaičio ar Rygiškių Jono vardais pasivadinti, todėl ir amžininkams nereikėtų drovėtis pasivadinti „skambia gražia lietuviška pavarde ir jei ne kuo kitu, tai bent tuo būdu parodyti savo prisirišimą prie Lietuvos“⁹⁰.

⁸⁸ Dr. Ditė, „Mūsų pavardės“, in: *Akademikas*, Kaunas, 1939-03-15, Nr. 5, p. 84.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 83.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 84.

Kaip minėta, reiškiant pageidavimus susilietuvinti pavardes aktyviausi buvo kariuomenės ir jėgos struktūrų atstovai, teikę kolektyvinius prašymus. Tačiau jie buvo ne vieninteliai tokie. Pavyzdžiui, 1939 m. gegužės pabaigoje VRM Administracijos departamentą pasiekė Pavenčių cukraus fabriko tarnautojų ir darbininkų, norinčių „atitaisyti savo pavardes“, sąrašas⁹¹.

Biurokratinių procedūrų pagal naująją tvarką nesumažėjo, tačiau norinčiųjų pasikeisti pavardę skaičius išaugo. Neturime statistinių duomenų, kiek asmenų nuo 1939 m. pradžios iki 1940 m. liepos pasikeitė pavardę ar darė žingsnius šia kryptimi. Tačiau akivaizdžiai išaugusią tendenciją įrodyti nesunku. Priminsime, kad norintieji pasikeisti pavardę privalėjo patalpinti apie tai informuojantį skelbimą *Vyriausybės žiniuose*. Iki 1939 m. tokio turinio skelbimai *Vyriausybės žiniuose* buvo itin reti – „nugrimzdavo“ bendrame skelbimų skyriuje, o nuo 1939 m. jų į redakciją atkeliaudavo tiek daug, kad leidinyje atsirado specialiai jiems skirtas skyrius. Manome, kad stipriausias katalizatorius, pavardžių keitimui suteikęs masiškumą, buvo naujo įstatymo suteikta galimybė pasikeisti pavardę nemokamai, jei kaitos tikslas buvo jos sulietuvinimas.

Dera pridurti, kad 1939 m. buvo ir prašymų pasikeisti „negražiai skambančias“ pavardes – jei asmeniui atrodė, kad jo pavardė yra pajuokianti, užgauli ar žeminanti. Žinomas atvejis, kai sutapo noras atsikratyti pajuokiančios pavardės ir ją sulietuvinti. Pavyzdžiui, dvigubą pavardę turintis Vladas Gaidys-Gaidamavičius norėjo atsikratyti jam nelietuviškai skambančios pavardės Gaidamavičius ir užgauliai atrodančios pavardės Gaidys ir savo motyvus aiškino taip: „Noriu savo pavardę atlietuvinti. Lietuviška pavardė būtų Gaidys, bet toji pavardė yra pajuokianti: esu vedęs ir jei gimtų duktė, tai vadintųsi Gaidytė, o pradžios mokykloj vaikai ją vadintų jau „vištytė“. Be to, ir suaugę žmonės man pačiam sako: „Gaidy, jau oras pasikeitė, o tu dar negiedi!“⁹²

Vietoje išvadų. Nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimas, iš vienos pusės, užkirto kelią lietuviškų pavardžių „nulietuvinimo“ tendencijoms (vykstančių tiek išorinių veiksnių, tiek paties asmens iniciatyva), iš kitos pusės, atvėrė galimybę įkūnyti seną lietuvių tautinio judėjimo

⁹¹ AB „Lietuvos cukrus“ Pavenčių cukraus fabriko raštas VRM Administracijos departamentui, 1939-05-25, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 9, b. 140, l. 101–103.

⁹² Vlado Gaidžio-Gaidamavičiaus prašymas VRM Administracijos departamentui, 1939-03-09, in: *LCVA*, f. 1367, ap. 9, b. 141, l. 137.

veikėjų svajone – „atlietuvinti“ pavardes tų, kurie dėl įvairių veiksnių buvo tokias praradę. Nacionalinė valstybė, orientuota į dominuojančio lietuvių etnoso pozicijos įtvirtinimą, iš esmės skatino piliečius žengti pavardžių sulietuvinimo žingsnį. Todėl priimti pavardžių įstatymai, reglamentavę asmenvardžių keitimo ir įgijimo tvarką, pirmiausia buvo nukreipti į pavardžių sulietuvinimo veiksmą – „autentiško“ lietuviško asmenvardžio atkūrimą. Jie, suprantama, buvo skirti ne tik pavardžių sulietuvinimui, tačiau jų svorio centras buvo būtent čia.

Įstatymai ir jų projektai atspindi ne statišką, o kintančią valdžios poziciją: jei 1922 m. priimtas įstatymas tik suteikė sulietuvinimo galimybę, tačiau norintis ja pasinaudoti pilietis buvo priverstas pats apmokėti visus šio proceso kaštus, tai jau 1938 m. įstatymu pavardės sulietuvinimo išlaidas buvo pasirengusi apmokėti valstybė. Matome, kad pozicija evoliucionavo: nuo sąlygų pavardės „atlietuvinimui“ sukūrimo iki demonstruojamo skatinimo (kuriant kuo palankesnes sąlygas) piliečius žengti šį žingsnį. Tokia pozicijos kaita pirmiausia buvo padiktuota virsmo šalies vidaus politikoje – parlamentarizmo kaitos į autoritarizmą, kurio ideologija buvo lietuviškas nacionalizmas. Būtent išaugęs valstybės dėmesys pavardžių sulietuvinimui demonstravo politinio režimo orientaciją į lietuviško nacionalizmo idealų įgyvendinimą. Kita vertus, valdžia atsispyrė pagundai įvesti privalomą piliečių asmenvardžių sulietuvinimą ir paliko asmeniui apsisprendimo laisvę, o tai diagnozuoja nuosaikų politinio režimo pobūdį. Buvo atsisakyta ir sumanymo lietuvininti kitataučių piliečių pavardes, tačiau tai rodo ne tiek toleranciją tautinių mažumų atstovams, kiek valdančiajam politiniam elitui rūpėjusį lietuviško etnoso dominavimo šalyje įtvirtinimą, kuri turėjo reprezentuoti atstovai su nepriekaištingai lietuviškomis pavardėmis.

Į klausimą, ar pavardžių lietuvinimo procesas buvo tik „iš viršaus“ nuleistas procesas, galima atsakyti, kad tai buvo dvikryptis procesas. Diskusijų dėl lietuviškų pavardžių ketvirtajame dešimtmetyje metu visuomenėje netrūko balsų, raginančių „atlietuvinti“ pavardes, o 1939 m. „iš apačios“ prasidėjo masinis pavardžių lietuvinimas. Sunkiau atsakyti į klausimą, kas stipriausiai skatino pilietį susilietuvininti pavardę. Manome, kad pavardės „atlietuvinimo“ veiksmas tapo patrauklus ne tik tiems, kurie tikėjo tokiu žingsniu atliekantys savo patriotinę pareigą, bet ir tiems, kurie, merkantilinių interesų vedini, tokiu būdu norėjo pademonstruoti savo lojalumą tautinei bendruomenei.

LITHUANISATION OF SURNAMES IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA, 1918–1940

Summary

The article analyses the process of the Lithuanisation of surnames in the Republic of Lithuania between 1918 and 1940. At the end of the nineteenth century, the figures of the Lithuanian national movement identified the fact that Lithuanian personal names are influenced by other languages as a problem: they lose their authentic form and usually acquire a form characteristic of Slavic surnames. Creation of the independent state of Lithuania in 1918 made it possible for Lithuanian personal names to return to their 'authentic' forms. Between 1918 and 1940, the laws that regulated the change of surnames passed in Lithuania were aimed primarily at the restoration of 'authentic' Lithuanian personal names. These laws reflected a change in the government's position: if the law adopted in 1922 only made it possible to Lithuanise the surname, for those who wanted it, the law adopted in 1938 encouraged citizens to do so. The change of position was dictated by the changes in the country's internal politics: the change of parliamentarism to authoritarianism, the ideology of which was Lithuanian nationalism. The increased attention of the authorities to the Lithuanisation of surnames demonstrated the orientation of the political regime towards the realisation of the ideals of Lithuanian nationalism. However, they abandoned the idea of introducing mandatory Lithuanisation of the citizens' personal names and left the freedom of decision to the individual, which points to the moderate nature of the political regime. The idea of Lithuanising the surnames of citizens of other nationalities was also abandoned.

VATIKANAS IR NACIŲ OKUPACIJA LIETUVOJE: INFORMACIJOS, INTERAKCIJOS, REAKCIJOS

ARŪNAS STREIKUS

1940 m. pavasariui virstant į vasarą ir Romoje stiprėjant įsitikinimui, kad fašistinė Italija artimiausiu laiku ištrauks į karą nacistinės Vokietijos pusėje, tuo metu dar gana jaunas, tačiau jau nemažą diplomatinio darbo patirtį sukaupęs Bažnyčios Nepaprastųjų reikalų kongregacijos (toliau – BNRK) sekretorius prel. Domenico Tardini, nuogaustodamas, kad Šv. Sostas tokiu būdu atsidursias vienos iš kariaujančių šalių kalinio situacijoje, svarstė: „praradus (ar smarkiai sumažėjus) korespondencijai su išore, kaip Šv. Sostas (nepilnai informuotas) galės priimti sprendimus, *kalbėti* ir būti *išgirstas*? Toji pati jo *izoliacijos* aplinkybė ar išorėje nesukels pilnai suprantamų nuogaustavimų ir skepsio dėl Šv. Sosto sprendimų *laisvės* ir *nepriklausomybės*?“¹ Galima teigti, kad susirūpinimas Vatikaną pasiekiančios informacijos pilnumu ir patikimumu, Pirmojo pasaulinio karo patirties ir atminties sutvirtintas *modus operandi*, paremtas siekiu išlaikyti griežtą paritetą visų konflikte dalyvaujančių šalių atžvilgiu, beigi atodaira į tai, ar palaikantis, įspėjantis, pabarantis žodis laiku (beviltingai nevēluodamas) ir laisvai (išsvengdamas nereikalingų akių) pasieks norimą adresatą buvo svarbiausi veiksniai, lėmę Šv. Sosto kalbėjimus vienais atvejais, tylėjimus kitais atvejais, o galiausiai, ir tiesiog nežinojimą, kaip išmintingiausia būtų pasielgti – trečiais. Ypač tai pasakytina apie nacistinės Vokietijos užgrobtus kraštus, kurie plytėjo į rytus nuo Trečiojo Reicho ikikarinųjų sienų, nes dėl okupanto užmačių smarkiai sumažinti Romos Katalikų Bažnyčios įtaką šiame regione, komunikacija su jais buvo itin komplikauta. Baltijos šalių, Baltarusijos ir Ukrainos atvejais situaciją papildomai sunkino

Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Vatikanas ir Lietuva II Pasaulinio ir Šaltojo karo laikotarpiu (1939–1958)“ (sut. Nr. LIP-22-59).

¹ Domenico Tardini, *Diario di un Cardinale (1936–1940): La Chiesa negli anni delle ideologie nazifascista e comunista*, a cura di Sergio Pagano, Milano: Edizioni San Paolo, 2020, p. 188.

ta aplinkybė, kad komunikaciniai ryšiai buvo praktiškai nutrūkę dar iki vokiečių okupacijos – kaip sovietinės agresijos padarinys.

Ilgą laiką svarbiausias ir kone vienintelis išsamesnis bei patikimesnis šaltinių blokas, kuriuo remiantis buvo įmanoma ką nors pasakyti apie Vatikano santykį su nacių okupuota Lietuva, buvo fundamentalaus leidybinio projekto serijoje *Actes et documentes du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* 1967 m. publikuoti du tomai, skirti Lenkijai ir Baltijos šalims². Į juos, kaip ir į kitus šios serijos tomus, nugulė keturių autoritetingų Bažnyčios istorikų grupės atrinkti, sudarytojų nuomone, svarbiausi Vatikano archyvuose surasti dokumentai, atspindėję minimo regiono vyskupų ir čia dirbusių nuncijų (kol jie buvo vienos ar kitos okupacinės valdžios priversti nutraukti savo misiją) korespondenciją su Šv. Sosto Valstybės sekretoriatu. Į daugiau nei 600 dokumentų rinkinį daugiausia pateko oficialūs laišakai ir raštai, karo metais pasiekę Vatikaną ir jo siųsti savo korespondentams. Pastaroji publikacija suteikė tvirtą atspirties tašką tiek išėivijoje apie Bažnyčios padėtį Antrojo pasaulinio karo metais rašiusiems autoriams³, tiek ir po Nepriklausomybės atkūrimo atliktiems naujiems tyrimams šia tema⁴. Ją ignoravo tik sovietinės propagandos užsakymus vykdžiusi sovietinė istoriografija, XX a. aštuntame dešimtmetyje mėginusi įkišti savo trigrašį į isisiūbuojančią Romos Katalikų Bažnyčios kompromitavimo programą⁵.

Iki šiol profesionaliausios istorinės monografijos apie krikščionių Bažnyčių likimus vokiečių okupuotoje Lietuvoje autorė Regina Laukaitytė, pasitelkusi platų šaltinių spektrą, padarė išvadą, kad „1941 m. vasarą katalikų ordinarai atnaujino sovietų okupacijos pradžioje nutrauktus ryšius su Vatikanu“ ir kad su Šv. Sostu 1941–1944 m. palaikytas nuolatinis, gana efektyviai veikęs ryšys. Nustaćiusi, kad jai žinomuose šio laikotarpio vyskupų raštuose Šv. Sostui nėra okupacinę valdžią kompromituojančių žinių, Laukaitytė darė prielaidą, kad tai „rodo ir ordinariato politinę orientaciją, ir racionalų atsargumą“⁶. Be to, minėtoje knygoje nagrinėjama ne vien tiesioginė komunikacija tarp Lietuvos vyskupų ir Vatikano, bet ir užkabinami

² *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, Libreria Editrice Vaticana, 1967.

³ Viktoras Pavalkis, „Bažnyčia Lietuvoje ir Vatikanas 1940–1945“, in: *Aidai*, Brooklyn, 1973, Nr. 6, p. 247–249; Vincentas Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1940–1944*, Chicago, 1977.

⁴ Regina Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.

⁵ Jonas Aničas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius: Mintis, 1972.

⁶ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 234.

kiti probleminiai reikalai, kurių sprendime nagrinėjamu laikotarpiu daugiau ar mažiau dalyvauta Šv. Sosto: Vilniaus arkivyskupijos administravimas, Vatikano radijo transliacijos, naujų vyskupų skyrimai, žydų genocidas ir pagalbos jiems organizavimas, prievartiniams darbams į Vokietiją išvežtų lietuvių beigi Lietuvoje atsidūrusių karo belaisvių rusų sielovados organizavimas. Todėl suprantama, kad ir šio straipsnio pagrindinė siužetinė linija neišvengiamai suksis apie Laukaitytės jau susmaigstytus teminius ir probleminius kuoliukus, o jo pagrindinis tikslas yra kai kurias autorės suformuluotas tezes patikrinti, koreguoti (kur reikia) ar papildyti (kur galima).

Poreikis ir reali galimybė tokį darbą atlikti atsirado po to, kai nuo 2020 m. kovo 1 d. visiems tyrinėtojams buvo atverti visuose Vatikano archyvuose saugomi popiežiaus Pijaus XII pontifikato (1939–1958) laikotarpio archyviniai fondai⁷. Kadangi po sovietinės Baltijos šalių aneksijos šiose valstybėse iki tol veikusios Šv. Sosto atstovybės buvo priverstos nutraukti savo veiklą, visa su Baltijos valstybių bažnytiniais ir politiniais reikalais susijusi dokumentacija nuo 1940 m. rudens archyvuota ne Vatikano apaštaliniam archyve, kur paprastai atsidurdavo visa per nunciatūras suplaukusi korespondencija, o Valstybės sekretoriato ryšių su valstybėmis sekcijos istoriniame archyve (toliau tekste naudojamas itališkas jo pavadinimo akronimas ASRS). Suskaitmeninti pastarojo archyvo fondai, skirti atitinkamai Baltijos šalių, Vokietijos ir Rusijos reikalams Pijaus XII pontifikato metais, ir sudaro pagrindinę šio straipsnio šaltinių bazę. Ją tik nežymiai papildė Vatikano apaštaliniam archyve saugomi Berlyno ir Berno nunciatūrų dokumentai, Jėzuitų ordino Romos archyve (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) rasti pavieniai Lietuvos jėzuitų korespondencijos su ordino generaline kurija fragmentai, Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto archyvinio fondo dokumentai, šiuo metu saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve⁸. Reikia pažymėti, kad mūsų tyrimo atveju praktiškai nėra galimybės archyvinę dokumentiką gretinti su personalinio pobūdžio egodokumentinės kilmės šaltiniais, nes nė vienas iš čia nagrinėjamos istorijos veikėjų nė iš vienos pusės tokių liudijimų nepaliko. Pradžioje cituotiems prel. Tardini dienoraštiniais užrašams trūksta kaip tik laikotarpio nuo 1940 m. vasaros iki 1944 m. vasaros, o XX a. pabaigoje publikuoti vysk. Vincento Brizgio

⁷ Realiai prieiga (irgi tik dalinė) pasidarė galima nuo 2021 m. rudens, pamažu atšaukiant dėl COVID-19 pandemijos įvestus ribojimus.

⁸ LCVA, f. 673, ap. 2. Laukaitytė savo monografijoje pastarojo fondo dokumentais nesinaudojo, nes jos atliekamo tyrimo metu šie dokumentai dar tebebuvo Romoje ir buvo sunkiai prieinami tyrinėtojams.

atsiminimai⁹ dėl didelės laiko distancijos nuo išgyventų įvykių, jų autoriaus intereso viešai apsiginti nuo jam metamų kaltinimų dėl kolaboravimo su naciais ir memuarinių liudijimų perpynimo su kitais šaltiniais kvalifikuotini labiau kaip istorinė rekonstrukcija, nei kaip egodokumentinis šaltinis.

Straipsnyje pristatomi tyrimo rezultatai yra originalūs ir ta prasme, kad jo autorius nedaug tegalėjo pasiremti įžvalgomis istorikų, nagrinėjusių panašius atvejus kituose analogiško laikotarpio geopolitiniuose kontekstuose. Istorinių studijų, kurios įtrauktų į tyrimą naujai atsivėrusius Vatikano šaltinius, kol kas esama labai nedaug. Iš naujausių publikacijų paminėtinos trys arčiausiai mus dominančio objekto esančios monografijos. Pirmoji – parengimo profesionalumu išsiskirianti, tačiau platesnių apibendrinimų vengianti ASRS direktoriaus knyga apie Šv. Sosto reakcijas į žydus Europoje ištikusią katastrofą¹⁰. Kai kuriais jos duomenimis remtasi rašant šio straipsnio poskyrį apie Lietuvos žydų likimo atgarsius Vatikane. Antroji – daug ažiotažo sulaukusi, tačiau, atrodo, akivaizdžių bėdų su šaltinių kritika ir išvadų pagrįstumu turinti garsaus JAV istoriko, Pulitzerio premijos laureato Davido I. Kertzerio knyga¹¹, kurią galima vadinti nelabai vykusiu bandymu neva naujais šaltiniais pagrįsti prieš ketvirtį amžiaus britų žurnalisto Johno Cornwello nukaldintą Hitlerio popiežiaus vaizdinį. Trečioji – žymaus italų naujausių laikų diplomatijos istorijos tyrinėtojo Matteo Luigi Napolitano monografija¹², kuri nors ir pristatoma kaip gimusi iš naujai atvertų Vatikano šaltinių analizės, realiai į rekonstruotą plačią Pijaus XII popiežiaus laikų Vatikano diplomatijos panoramą tik labai fragmentiškai įtraukia iki šiol nežinomus archyvinis dokumentus. Kita vertus, šio autoriaus tekstai pasižymi itin skvarbia šaltinių kritika, interpretacinio žvilgsnio platumu, todėl gali būti ir geras vedlys skaitant nagrinėjamo laikmečio Šv. Sosto diplomatinės veiklos šaltinius, ir tinkamas atramos taškas norint geriau suprasti ano meto Vatikano veiksmų, (ne)viešo kalbėjimo ir tylėjimo kontekstus. Be to, kritiškas Napolitano santykis su esamu temos istoriografiniu diskursu patvirtina, kad bent jau kol kas nauji (?) archyviniai atradimai iš esmės nekvestionuoja jėzuitų istoriko Pierre Blet, XX a. septintame-aštuntame dešimtmetyje vadovavusio tyrėjų grupei, parengusiai aukščiau minėtą

⁹ Vincentas Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.

¹⁰ Johan Ickx, *Pio XII e gli ebrei*, Milano: BUR Rizzoli, 2022 ('2020).

¹¹ David I. Kertzer, *The Pope at War: The Secret History of Pius XII, Mussolini, and Hitler*, Random House, 2022.

¹² Matteo Luigi Napolitano, *Il Secolo di Pio XII: Momenti di storia diplomatica vaticana del Novecento*, Milano: Luni editrice, 2023.

Šv. Sosto Antrojo pasaulinio karo dokumentų rinkinį, teiginių, išdėstytų ne vienoje jo parengtoje publikacijoje¹³.

Straipsnyje ieškoma atsakymų į tris probleminius klausimus:

Ar tikrai komunikacija tarp Šv. Sosto ir Lietuvos bažnytinių sluoksnių nacių okupacijos laikotarpiu buvo efektyvi ir suteikė pagrindą abejoms pusėms priimti pamatuotus sprendimus?

Kokia informacija Vatikaną pasiekė apie Lietuvoje vykdytą žydų naikinimą ir kokias reakcijas ten sukėlė?

Kodėl Šv. Sostas ne visada buvo patenkintas Lietuvos vyskupų ganytojiška veikla ir jų laikysenomis nacių okupacijos sąlygomis?

Apie informacijos kelius ir klystkelius karo metu. Kaip minėta, istoriografijoje iki šiol manyta, kad nacistinei Vokietijai išvijus iš Lietuvos sovietus, pastarųjų okupacijos pradžioje beveik nutrūkę bažnytiniai ryšio su Roma kanalai buvę atnaujinti ir veikę efektyviau nei pirmuoju sovietmečiu. Vis dėlto atidžiau palyginus Vatikaną nuo 1940 m. vasaros iki 1941 m. vasaros ir per pirmuosius nacių okupacinio valdymo Lietuvoje metus pasiekusią informaciją, tokį teiginį reiktų koreguoti. Visų pirma, dera priminti, kad per pirmuosius du sovietų okupacijos mėnesius, nepaisant marionetinės Liaudies vyriausybės sprendimo vienašališkai nutraukti diplomatinis santykius su Šv. Sostu, Vatikano nuncijus Luigi Centozas dar rezidavo Kaune ir gana reguliariai siuntė Vatikanui pranešimus apie dinamiškai besikeičiančią politinio ir religinio gyvenimo situaciją: nuo birželio vidurio iki 1940 m. rugpjūčio 24 d., kai nuncijus išvyko iš Lietuvos, Vatikanui buvo išsiųsti mažiausiai 8 raportai ir 11 šifruotų telegramų apie padėtį Lietuvoje. Antra, praėjus vos kiek daugiau nei mėnesiui nuo nuncijaus išvykimo, jį ir Šv. Sosto nuncijų Berlyne arkivysk. Cesare Orsenigo pradėjo pasiekti Kauno arkivyskupo augziliaro, vysk. Brizgio laišakai, perduodami per patikimus asmenis. Visi jie operatyviai pasiekdavo Vatikaną¹⁴. Trečia, informacija apie įvykius Lietuvoje šiuo laikotarpiu Vatikaną pasiekdavo ir per jėzuitų turėtus kanalus: iki 1941 m. kovo Romą pasiekdavo Lietuvos viceprovincijos

¹³ Čia remiamasi 1997 m. pirmą kartą prancūziškai išleistos jo knygos vertimu į italų kalbą: Pierre Blet SJ, *Pio XII e la Seconda Guerra Mondiale negli archivi Vaticani*, Milano: Edizioni San Paolo, 1999.

¹⁴ ASRS išliko 5 vysk. Brizgio laišakai, rašyti nuo 1940-08-31 iki 1941-03-21. Vėliau korespondencija kažkodėl nutrūko. Spėtina dėl to, kad pasibaigus vokiečių repatriacijai iš Lietuvos, pasidarė sunkiau perduoti laiškus per kurjerius, turėjusius vokiškus pasus ir galėjusius sąlyginai laisvai kirsti sieną.

vyresniojo t. Benedikto Andruškos ir buvusio Kauno jėzuitų gimnazijos direktoriaus t. Johanno Kippo laišakai¹⁵. Be to, pastarasis, 1941 m. kovo pirmomis dienomis atvykęs į Romą, pateikė itin platų pranešimą apie religinio gyvenimo būklę sovietų okupacijos sąlygomis¹⁶.

Nuncijui išvykus, dėl nesunkiai suprantamų priežasčių informacijos srautas atgaline kryptimi, žinoma, keliavo žymiai sunkiau. Gavęs pirmą jam adresuotą vysk. Brizgio laišką, arkivysk. Orsenigo pasiguodė: „Laiškas man buvo perduotas su dideliu atsargumu, pasinaudojus slaptu vokiečių sienos perėjimu. Deja, aš pats daugiau neturiu jokių priemonių – nei pašto, nei diplomatinių, nei privačių – bent jau patvirtinti rašančiajam, kad jo pranešimas mane pasiekė“¹⁷. Manytina, kad situacija šiuo atžvilgiu mažai keitėsi ir per vėlesnius sovietinės okupacijos mėnesius, ką patvirtina daugiau nei metus užtrukusi 1941 m. kovo 12 d. popiežiaus laiško, adresuoto visiems Baltijos šalių vyskupams, kelionė į Lietuvą. Kita vertus, Vatikanas šiuo laikotarpiu naudojo kitokį komunikacijos su nuo išorės pasaulio atkirstais Lietuvos katalikais būdą – nuo 1940 m. lapkričio pradėtas transliuoti Vatikano radijo laidas lietuvių kalba. Galima daryti prielaidą, kad transliacijomis mėginta iš dalies kompensuoti ir susisiekti su vyskupais sto-ką. Ją patvirtintų t. Kippo perduotas Lietuvos vyskupų pageidavimas, ar į eventualius jų pranešimus ateityje atsakymai negalėtų būti duodami per Vatikano radiją. T. Kippas netgi pateikęs jo su vysk. Brizgiu sukurtą įvairioms diecezijoms skirtą šaukinių schemą¹⁸.

Sugretinę šį pamažu trūkinėjantį ir paskutiniaisiais sovietų okupacijos mėnesiais praktiškai nutrūkusį komunikacijos tarp Kauno (Vilniaus) ir Romos tinklą su situacija pirmaisiais vokiečių valdymo mėnesiais pamatytume, kad situacija ne tik nepasikeitė į gerą, bet netgi iš dalies pablogėjo. Pirmosios labai fragmentiškos žinios jėzuitų turimais kanalais Vatikaną pasiekė tik 1941 m. rugpjūčio pabaigoje – rugsėjo pradžioje. Iš pradžių jėzuitų Generalinė kurija gavo t. Andruškos pranešimą apie viceprovincijos vyresniojo pareigų perdavimą t. Stanislovui Gruodžiui ir pastarojo pranešimą apie

¹⁵ *Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI)*, LITH. 1001-XXXVIII, XXXIX.

¹⁶ ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 120, l. 321–327.

¹⁷ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas Valstybės sekretoriui kard. Luigi Maglione, 1940-10-18, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 120, l. 262.

¹⁸ BNRK referento kun. Antonio Samoré pažyma apie per t. Kippą perduotus Lietuvos vyskupų pageidavimus, 1941-03-04, in: *Ibid.*, l. 363. Kun. Samoré 1932–1938 m. dirbo sekretoriumi Šv. Sosto atstovybėje Kaune, todėl puikiai išmanė lietuvišką bažnytinę ir visuomeninę aplinką. BNRK jis buvo atsakingas už Lenkijos ir Baltijos šalių reikalus.

jėzuitų veikimo aplinkybes prasidėjus vokiečių okupacijai¹⁹. Panašiu laiku Generalinės kurijos raštinę pasiekė ir Vatikano Valstybės sekretariatui buvo persiųstas t. Karlo Fulsto, vokiečių okupacijos pradžioje sugrįžusio į Lietuvą, laiško, rašyto anksčiau Lietuvoje irgi dirbusiam t. Josephui Riethmeisteriui, nuorašas²⁰. Pastarajame rašyta ne tik apie sovietų paskutinėmis jų valdymo dienomis vykdytą terorą prieš kunigus, bet ir esama pabirų žinių apie situaciją atėjus vokiečiams, tame tarpe ir kone vienintelė vieta visoje korespondencijoje iš Lietuvos, kur užsimenama apie žydų persekiojimą (plačiau apie tai kitoje straipsnio dalyje).

Išsamesnių žinių apie padėtį nacių valdomoje Lietuvoje, adresuotų tiesiogiai Vatikano kurijai, nors ir perduodamų per tarpininkus, Romai teko laukti dar du mėnesius²¹. Tik 1941 m. spalio pabaigoje nuncijus Berlyne arkivysk. Orsenigo Valstybės sekretariatui persiuntė net keturis iš Lietuvos slaptu keliu atkeliavusius laiškus: istoriografijoje gerai žinomą arkivysk. Juozapo Skvirecko pasirašytą spalio 10 d. Lietuvos vyskupų pranešimą popiežiui, vysk. Brizgio laišką ir du nepasirašytus raštus. Kadangi nė vienas iš tekstų, buvusių iš Berlyno atsiųstame pakete, archyve neišliko, sunku spręsti apie jų turinį, tačiau trumpa užuomina lakoniškame nuncijaus lydraštyje skatina daryti prielaidą, kad skirtingai nei arkivysk. Skvirecko plačioje apžvalgoje, kur rašyta vien apie bolševikų sukeltas kančias lietuviams, kituose persiųstuose raštuose būta duomenų ir apie nacių Lietuvoje vykdomas piktadarystes, ir ne vien lietuviams. Vienintelis iš persiunčiamų laiškų turinį nukreipiantis nuncijaus komentaras užrašytas taip: „Tarp pastarųjų politinių perversmų tie, kas, taip pat ir Lietuvoje, nukentėjo labiausiai, turi būti laikomi žydai, taip pat ir dėl to, kad yra įtarinėjami ar kaltinami vykde įskundimo darbus bolševikų valdžiai rusų okupacijos metu“²².

Kitas arkivysk. Orsenigo pranešimas, kuriame referuojama (tiesa, irgi tik keliais sakiniais) jo gauta informacija apie padėtį Lietuvoje, į Romą

¹⁹ T. Stanislovo Gruodžio laiškas Generolui, 1941-07-30 (gauta 08-21), in: *ARSI*, LITH 1002-I, l. 7.

²⁰ Išrašas iš t. Karlo Fulsto laiško t. Josephui Riethmeisteriui, 1941-08-11, in: *ASRS*, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, l. 70.

²¹ Dera paminėti, kad maždaug 1941 m. rugsėjį Vatikaną turėjo pasiekti ir vysk. Teofilio Matulionio laiškas, tačiau jame praktiškai nė žodžiu neužsiminta apie situaciją Lietuvoje, nes ir jo tikslas buvo ne informuoti, o gauti leidimą vykdyti misijas vokiečių armijos užimtoje Rusijos žemėse.

²² Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie iš Lietuvos gautus laiškus, 1941-10-28, in: *ASRS*, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 690, l. 151rv.

buvo išsiųstas paskutinę 1941 m. dieną²³. Nuo 1942 m. pradžios Berlyno nunciatūrai tarpininkaujant informacijos apytaka tarp Lietuvos ir Vatikano iš tikrųjų padažnėja: tų metų žiemą ir pavasarį arkivysk. Orsenigo tiek pats parengia daugiau specializuotų laiškų apie lietuviškus reikalus, tiek ir persiuntinėja Lietuvos vyskupų (Kauno ir Vilniaus) laiškus. Vis dėlto šis komunikacijos suintensyvėjimas, kaip atrodo, buvo laikino pobūdžio. Jau nuo 1942 m. balandžio korespondencija su Kaunu vėl praktiškai nutrūks-ta. Per likusius devynis tų metų mėnesius be Lietuvos vyskupų laiško po-piežiui Pijui XII (spalio 8 d.), pateikęs labai bendrą Lietuvos bažnytinio gyvenimo panoramą, Valstybės sekretoriatą pasiekė vos du Berlyno nuncia-tūros pranešimai, kuriuose referuotos žinios apie bažnytinių reikalų būklę Kauno metropolijoje²⁴.

Komunikacija tarp Kauno ir Romos pasidarė dar retesnė antroje nacių okupacijos pusėje. Laukaitytė tvirtina, kad „1943–1944 m. jokių užuomi-nų apie oficialius ar neoficialius kontaktus nei atsiminimuose, nei paskelb-tuose ar archyvų dokumentuose“ ji neužtikusi²⁵. Atlikęs neseniai atvertų Vatikano archyvų dokumentų tyrimą, vargu ar galėčiau tam prieštarauti. Juose tais metais fiksuojamos tik kelios epizodinės Lietuvos episkopato in-terakcijos su Šv. Sostu, susijusios su naujų vyskupų skyrimu ir esamų veik-los vertinimu (apie tai daugiau kitoje straipsnio dalyje). Berlyno nuncijus gi nuo 1943 m. iš esmės apsiribodavo pranešimais apie priverčiamiesiems darbams į Vokietiją atvežtų lietuvių sielovados organizavimą. Tais retais atvejais, kai nuncijus Berlyne kituose kontekstuose užkabindavo įvykius Lietuvoje, jo šaltiniai, retrospektyviai vertinant pateiktą informaciją, neatro-do buvę patikimi. Pavyzdžiui, 1943 m. balandžio pradžioje, rašydamas apie ryšium su įtempta situacija dėl žlugusios mobilizacijos į SS legioną iškilu-sius sunkumus lietuvių sielovadai Vokietijoje, jis tvirtino: „Vasarį Jo Eksce-lencija Monsinjoras Juozapas Skvireckas, Kauno arkivyskupas, artėjančios nacionalinės Šventojo Kazimiero, Lietuvos patrono, šventės proga paskel-bė Ganytojo laišką savo tikintiesiems. Šį laišką vokiečių policija konfiskavo dar prieš jį skaitant viešai, konfiskuotas buvo ir laikraštis, perspausdinęs jo

²³ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie katekizmus rusų belaisviams ir bendrą situaciją Lietuvoje, 1941-12-31, in: *Ibid.*, l. 147rv.

²⁴ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie seminarijas Lietuvoje, 1942-09-12, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, f. 357rv; Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie religijos padėtį Lietuvoje, 1942-12-02, in: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 686–688.

²⁵ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 73.

tekstą²⁶. Tuo tarpu yra žinoma, kad minimas laiškas ne tik buvo paskelbtas, bet ir plačiai panaudotas vokiečių propagandos: per radiją transliuojamas iš Kauno katedros, jo ištraukos paskelbtos dienraštyje *Naujoji Lietuva*.

Pradedant 1942 m. pavasariu iki 1943 m. vidurio intensyviau susirašinėta tik su arkivysk. Mečislovu Reiniu, kuris po arkivysk. Romualdo Jalbrzykowskio suėmimo vykdė Vilniaus arkivyskupijos apaštalinio administratoriaus pareigas. Dėl to, o taip pat dėl Lenkijos ambasados prie Šv. Sosto turėtų savų ryšio kanalų, dėl tokiu būdu atsiradusios galimybės palyginti skirtingos kilmės informacijos šaltinius, Vatikanas ir popiežius buvo žymiai geriau informuoti apie padėtį šioje daugeliu požiūriu nuo Kauno metropolijos besiskiriančioje diecezijoje ir galėjo priimti labiau pasvertus sprendimus. Tiesa, yra žinoma, kad vysk. Brizgys nacių okupacijos antroje pusėje retsykiais parašydavo Berlyne rezidavusiam t. Kippui SJ, tačiau neatrodo, kad pastarasis visada dalindavosi gauta informacija su Vatikanu. Tik pavieniais atvejais, kai reikėdavo Šv. Sosto dikasterijų įsikišimo, lietuviškos realijos aplinkiniu keliu – per buvusį Šv. Sosto reikalų patikėtinį Lietuvoje arkivysk. Antoniną Aratą – atkeliaudavo iki Valstybės sekretoriaato biuro (daugiau apie tai žr. poskyryje apie vyskupus).

Tuo tarpu Lietuvos atstovybė prie Šv. Sosto, skirtingai nuo kolegų lenkų, karo ir viena kitą keitusių okupacijų sąlygomis, atrodo, atsidūrė nušalėje nuo patikimų komunikacijos grandinių ir neturėjo galimybių padėti bent iš dalies užkamšyti atsivėrusių informacijos spragų. Ištyrus jos korespondenciją su Valstybės sekretoriatu 1941–1945 m., pavyko nustatyti vos kelis pavienius atvejus, kai ministras Stasys Girdvainis bandė pasinaudoti iš okupuotos tėvynės gauta informacija. 1941 m. rugsėjį jis pranešė apie sovietų įvykdytas lietuvių deportacijas ir prašė Šv. Sosto intervencijos, kad JAV vyriausybė padėtų apsaugoti lietuvių tremtinius²⁷. Tuo tarpu 1943 m. sausio pabaigoje Lietuvos atstovybė atsiuntė promemoriją apie vysk. Brizgio Kauno katedroje 1942 m. spalio 11 d. pasakytą pamokslą, per kurį jis neva pasmerkęs žydų žudynes ir lietuvių bei lenkų deportacijas²⁸. Abiem atvejais, kaip matome, įvykiai, į kuriuos referuojama, buvo trijų mėnesių

²⁶ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie naujas lietuvių sielovados Vokietijoje problemas, 1943-04-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, ff. 564–568.

²⁷ Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto raštas Valstybės sekretoriaus pavaduotojui prel. Giovanni Battista Montini, 1941-09-20, in: LCVA, f. 673, ap. 2, b. 201, l. 12–13.

²⁸ Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto promemorija Valstybės sekretoriatui, 1943-01-29, in: LCVA, f. 673, ap. 2, b. 286, l. 130.

senumo, o antruoju atveju – dar ir nekritiškai perimti iš informacinio karo lauke veikusių Vakarų valstybių žiniasklaidos pranešimų.

Atgalinis ryšys nacių okupacijos laikotarpiu, tiesa, veikė kiek geriau nei sovietmečiu – Šv. Sosto raštai ir laiškai operatyviau pasiekdavo adresatus Lietuvoje. Vis dėlto tokiomis aplinkybėmis, kai Romoje turėta labai nedaug patikimos informacijos apie tai, kas gi ten iš tikrųjų vyksta tame lotyniškosios krikščionybės Šiaurės Rytų pakraštyje, nelabai buvo ir ką atsakyti. Ir dėl to, ir dėl nesamų garantijų, kad siunčiama informacija saugiai pasieks adresatus, dažniausiai apsiribota arba labai konkrečiomis užklausomis, arba bendromis frazėmis. Taigi apibendrinant galima būtų konstatuoti, kad ryšys tarp Vatikano ir Lietuvos nacių okupacijos metais nebuvo niekuo geresnis nei sovietmečiu. Ypač didelė, sunkiai vėliau kompensuojama spraga – beveik pusmečio trukmės skylė nuo 1941 m. balandžio iki rugpjūčio imtinai, nežinion pasiglemžusi ypač baisių įvykių grandinę. Vis dėlto net ir tie nedideli Romą pasiekę informacijos gabalėliai liudija, kad neoficialioje korespondencijoje anaipatol nevengta kalbėti apie aktualiai skaudžius dalykus.

Abejingumas, atsargumas ar laikinas amo praradimas: ką ir kaip Šv. Sostas žinojo apie žydų likimus Lietuvoje? Ankstesniame skyriuje rašyta, kad jau pirmuosiuose po Vokietijos – Sovietų Sąjungos karo pradžios Romą pasiekusiuose pranešimuose iš Lietuvos minimas (išimtinai) prasi-dėjęs žydų persekiojimas. 1941 m. rugpjūčio pradžioje t. Fulstas SJ, nors ir be didesnės empatijos, glaustai, tačiau iškalbingai apibūdino Kauno žydus ištikusią katastrofą: „Kaune 10 000 žydų sušaudyta, daug pabėgo, likusieji nešioja Dovydo žvaigždes, neturi teisės naudotis šaligatviais. Žydų perkėlimas į getą Vilijampolėje vyksta pilnu tempu, turi būti baigtas iki 8. 15“²⁹. Nuncijus Berlyne, remdamasis iš Lietuvos gautais pranešimais, 1941 m. spalio pabaigoje žydus irgi, kaip minėta, įvardijo kaip labiausiai nukentėjusią visuomenės grupę. Po poros mėnesių, perteikdamas naujienas „iš šio tiek daug išbandymų patyrusio krašto“, jis vėl nepamiršta paminėti, kad: „Mirtina žydų medžioklė, atrodo, tęsiasi, nors pastarųjų jau sumažėjo iki kelių dešimčių tūkstančių“³⁰. Taigi, vokiečiams įžengus į buvusios SSRS

²⁹ Išrašas iš t. Karlo Fulsto laiško t. Josephui Riethmeisteriui, 1941-08-11, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, f. 70.

³⁰ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie katekizmus rusų belaisviams ir bendrą situaciją Lietuvoje, 1941-12-31, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 690, l. 147rv.

teritoriją, prasidėjusios vietos žydų žudynės Vatikanui nebuvo paslaptis, tačiau tai vis ne pačių lietuvių, o svetimšalių refleksijos.

Pirmą ir paskutinį kartą lietuvio (?) žvilgsniu pamatytos ir aprašytos žydų tragedijos liudijimas Šv. Sostą pasiekė tik ankstyvą 1942 m. pavasarį. Valstybės sekretoriato raštinė tą kartą gavo emociingą, ranka rašytą laišką italų kalba, pasirašytą anonimino „Profesorius“, tačiau ant voko kaip siuntėjas buvo nurodytas „Episcopus Telsiensis“. BNRK referentas kun. Antonio Samoré gana nesunkiai nustatė, kad laiško autoriumi negalys būti Telšių vyskupas, nes pažinojo jo rašyseną ir žinojo, kad šis nemoka itališkai ir kad ant voko nebūtų klaidingai užrašęs savo titulo lotyniškai, be to, nebūtų siuntęs tokio laiško paštu³¹. Sprendžiant iš ant voko esančių pašto ir cenzūros antspaudo, jis tikrai buvo siųstas iš Lietuvos, o jo autorius buvo gerai informuotas apie žudynių mastą Baltijos šalyse (jį netgi šiek tiek padidino). Kita vertus, nebūdingai tuometiniam lietuviškam diskursui informantas neneigė plataus lietuvių įsitraukimo į „teutonų“ organizuotas žudynes, tvirtino, kad prieš žydus vykdomas terorizmas smarkiai lenkia ankstesnius sovietinio teroro mastus. Svarbiausias gi laiško siekinys – paskatinti Šv. Sostą imtis žygių, kad būtų gelbėjami bent likę gyvi pasikrikštiję žydai, – atrodo, liko neišgirstas. Nei ant Samoré parengto jo lydraščio, nei ant paties laiško nėra jokių aukštesnių Valstybės sekretoriato pareigūnų rezoliucijų, todėl galima spėti, kad anoniminė laiško autorystė ir neaiškus jo maršrutas automatiškai sumenkino jo vertę potencialių adresatų akyse ir jis tiesiog buvo padėtas į stalčių.

Nemažai informacijos apie žydų padėtį skirtingose šalyse Šv. Sostą pasiekdavo per BNRK sekretoriata Antrojo pasaulinio karo metais užplūdusius pavienių asmenų ar organizacijų prašymus padėti paskiroms mirtiname pavojuje atsidūrusioms žydų šeimoms³². Reikia pažymėti, kad tarp kelių tūkstančių pagalbos ieškojusių ir tokiu būdu atsidūrusių Vatikano akiratyje asmenų, yra tik pavieniai atvejai, kai prašyta padėti Lietuvoje (dar gyvenusiems žydams). Didžioji dauguma pagalbos prašymų atėdavo iš vokiečių okupuotų ar satelitais paverstų Vakarų, Šiaurės ar Vidurio Europos šalių, kur buvo žymiai daugiau galimybių bent laikinai išvengti suėmimo

³¹ Kun. Antonio Samoré pažyma apie Vatikaną paštu pasiekusį anoniminių laišką, 1942-03-25, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, l. 34.

³² Visa su jais susijusi korespondencija ASRS sudaro atskirą seriją „Žydai“, kuri šiuo metu yra pilnai suskaitmeninta ir laisvai prieinama internete: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/serie-ebrei/serie-ebrei_it.html.

ir deportacijos į naikinimo lagerius Europos rytuose. Ištraukti žmones iš nusikaltėlių rankų vokiečių užimtoje, anksčiau SSRS aneksuotoje teritorijoje praktiškai nebebuvo jokių galimybių. Minėtoje Johano Ickxo studijoje irgi tik du iš aštuoniolikos skyrelių paskirti pasakojimams apie „tamsias ir niūrias vietas Rytuose“, o ir čia daugiausia rašoma apie pastangas padėti tiems, kas buvo į tas vietas atvežti iš kitų Europos vietų.

Vienas iš kelių su Lietuva susijusių pagalbos prašymų Vatikaną pasiekė 1942 m. pradžioje. Lietuvos atstovybė prie Šv. Sosto tą kartą perdavė JAV žydų ortodoksų rabinų sąjungos pirmininko Izraelio Rosenbergo prašymą, kad popiežius padėtų iš Kauno į Lisaboną išvykti vyriausiajam Lietuvos rabinui Abraomui Dov-Ber Šapiro ir jo šeimai. Beje, ministras Girdvainis, rekomenduodamas šį prašymą, nuo savęs pridėjo pastabą, kad minimas rabinas anksčiau yra išreiškęs padėką arkivysk. Skvireckui už pastarojo pastangas pagerinti Kauno geto gyventojų aprūpinimą maistu³³. Reaguojant į prašymą, prel. Tardini parėdymu nuncijui Berlyne buvo gana operatyviai išsiųstas raštas, kuris po reikalo pristatymo baigiamas taip: „Man nėra paslaptis, kad kompetentinga valdžia vargiai svarstyto tokio leidimo išdavimą; vis dėlto turiu garbės atkreipti J. E. dėmesį į šį atvejį, jeigu matytumėt, kad yra galima ir tinkama koku nors būdu pasidomėti minėtu Ponu“³⁴. Byloje nėra arkivysk. Orsenigo atsakymo į šį laišką, todėl manytina, kad nuncijus neįžvelgė nei galimybės, nei racijos šiuo atveju ką nors daryti.

Netiesioginį Berlyno nuncijaus atsakymą galima išskaityti iš keliais mėnesiais vėliau jo rašyto pranešimo, kur jis Valstybės sekretoriui kard. Luigiui Maglionei apibūdino savo visišką neįgalumą šiuo klausimu: „Su skaudama širdimi turiu pripažinti, kad čia niekas neturi galimybės gauti tikrų žinių apie ne arijus, veikia netgi nepatartina jais domėtis, kadangi atrodo, jog čia siekiama su deportacija ištrinti bet kokius deportuotųjų pėdsakus [...]. Dabar neleidžiama pareikšti net menkiausio prašymo ne arijų labui“³⁵. Savarankiškų galimybių patikrinti duomenis apie „tamsiose ir niūriose rytų vietose“ vykstančius baisumus Vatikanas neturėjo ir tuomet, kai 1942 m. rugsėjį Valstybės sekretoriato biurą pasiekė du išsamūs liudijimai apie žydų žudynes Rytų Lenkijoje: Lvivo graikų katalikų metropolito arkivysk. Andrejaus Szeptyckio pranešimas Pijui XII apie padėtį metropolijoje po

³³ Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto promemorija, 1942-02-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Ebrei, Pos. 118, l. 18.

³⁴ Kard. Luigi Maglione autorizuotas rašto arkivysk. Cesare Orsenigo projektas, 1942-02-11, in: *Ibid.*, l. 19.

³⁵ Cit. iš: Johan Ickx, *op. cit.*, p. 203.

vokiečių invazijos³⁶ ir JAV prezidento specialaus pasiuntinio Myrono Tayloro perduotas memorandumas, perteikiantis dviejų liudininkų iš Lenkijos pasakojimą, gautą Ženevoje veikusio žydų komiteto. Į Tayloro klausimą kard. Maglionei, ar Vatikanas turįs informaciją, kurios leistų patvirtinti memorandume pateiktus duomenis, pats popiežius davė nurodymą „parengti trumpą pažymą, kurioje būtų pasakyta, kad Šv. Sostas yra gavęs žinių apie žiaurias priemones prieš žydus. Vis dėlto jis negalėjo patikrinti visų gautų žinių tikrumo“³⁷. Vidinį susirašinėjimą šiuo klausimu atspindinčių dokumentų turinys liudija, kad svarbiausia tokios atsargios pozicijos priežastis buvo Šv. Sosto diplomatijos siekis nesuteikti Vakarų valstybėms pagrindo viešai naudoti teigiamo atsakymo į minėtąjį Tayloro klausimą. BNRK pareigūnų įsitikinimu, „tai turėtų nemalonių pasekmių ne vien Šv. Sostui, bet ir patiems žydams, esantiems vokiečių rankose, kurie tuo pasinaudotų kaip pretekstu dar labiau pabloginti šlykščias ir barbariškas jų atžvilgiu taikomas priemones“³⁸.

Aukščiau minėtas Matteo Luigi Napolitano, vieną savo knygos dalį paskyręs Šv. Sosto santykio su žiniomis apie vykstančias žydų žudynes aptarimui, atkreipia dėmesį ir į tai, kad tokia atsargi reakcija į pranešimus apie masinį žydų naikinimą, vykdomą Rytų Europoje, 1942 m. rudenį buvo būdinga ne vien Vatikanui, bet ir antihitlerinės koalicijos Vakarų valstybių vadovams ir netgi Vakaruose veikusioms žydų pagalbos organizacijoms. Pasak jo: „Kaip greitai istorikams per pastarąjį Šoa tyrimų dvidešimtmetį paaiškėjo (ypač po to, kai buvo atidaryti kai kurių slaptųjų tarnybų dokumentai), anos epochos lyderiai nelaukė lengvai patikrinamais ir visiškai patikimais šaltinių apie žydų naikinimą. Tai gali atrodyti paradoksalu, tačiau taip buvo: ieškota vis naujų ir naujų įrodymų liudijimams ir pranešimams, tuo metu cirkuliavusiems visoje Europoje“³⁹. Žinant ypatingą Vatikano kurijos jautrumą informacijos patikimumui, kurį jo požiūriu gali garantuoti tik netrukdoma komunikacija su vietoje esančiais Šv. Sosto atstovais ir/ar vyskupais, vargu ar gali stebinti ir jo atsargi reakcija į aplinkinius kanalais jį pasiekiančius, žadą atimti galinčius pranešimus apie neregėto masto žiaurumą.

³⁶ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 625–629.

³⁷ Johan Ickx, *op. cit.*, p. 211.

³⁸ Prel. Angelo Dell'Acqua vidinė pažyma, 1942-10-02, in: Johan Ickx, *op. cit.*, p. 210.

³⁹ Matteo Luigi Napolitano, *op. cit.*, p. 282.

Šv. Sosto kančias dėl patikimos informacijos stokos bei ten išgyvenamą frustraciją Šoa akivaizdoje patvirtina ir lietuviškieji Vatikano archyvų šaltiniai. Minėtame Taylora atneštame memorandume būta ir vieno sunkiai suprantamo sakinio apie lietuvių indėlį Varšuvos geto žydų žudynėse: „Ypatingu būdu pažymėtina, kad lietuviai nežydai užsirašo vykti ieškoti kandidatų į senąją Varšuvos getą“⁴⁰. Kaip skrupulingai visos tokios informacijos nuotrupos buvo registruojamos, patvirtina vos po mėnesio BNRK biure parengta pažyma, kurioje šis sakinytis cituojamas kaip vienintelė kongregacijos archyve esanti informacija apie lietuvių dalyvavimą Holokauste. To, pasak pažymos autoriaus kun. Samoré, vargu ar pakanka, norint nuspręsti, ar verta kaip nors reaguoti į Lenkijos ambasados prie Šv. Sosto pageidavimą, kad Lietuvos dvasininkija būtų paraginta pasipriešinti lietuvių įsitraukimui į žudynes. Vis dėlto šiuo atveju susilaikymą lėmė ne tik (tiek) patikrintos informacijos stoka, kiek neturėjimas priemonių, kaip saugiai perduoti instrukcijas tokiu didelės diskrecijos reikalaujančiu reikalu. Kun. Samoré ne be desperacijos svarstė: „Ir pagaliau, kokios Šventojo Sosto galimybės padaryti tai, ko pageidauja Ambasada? Rašyti Kauno arkivyskupui yra gana delikatus reikalas, juo labiau kad laiškas turėtų būti patikėtas priemonėms, priklausomoms nuo sėkmės faktoriaus ir nesama tikrumo, kad jis negali patekti į vokiečių rankas. Perduoti žodžiu čionykščiam Lietuvos Ministrui? Bet jis gi nieko negalės padaryti“⁴¹. Šios abejonės turbūt irgi patvirtina, kad 1942 m. antroje pusėje metų pradžioje laikinai pagyvėję ryšiai su Lietuvos vyskupais jau buvo sutrūkinėję.

Turint galvoje visus aukščiau aptartus Vatikano skrupulus dėl fragmentiškų ir sunkiai verifikuojamų žinių tokia skaudžia ir jautria tema, nesunku suprasti iš pirmo žvilgsnio šaltą Valstybės sekretoriato biuro reakciją į nuncijaus Berne arkivysk. Filippo Bernardini perduotą JAV žydų komiteto prašymą padėti surinkti žinių apie žydų situaciją Lietuvoje. Prašytojų atžvilgiu labai geranoriškai nusiteikusiam nuncijui buvo atsakyta, kad, deja, bet „Šventasis Sostas neturi galimybių parūpinti minimų žinių, neigi turi ką nors naudingo pranešti, atsakydamas į minėtą klausimą“⁴². Toks diplomatine kalba užrašytas, vilčių nepaliekantis sakinytis iš tikrųjų gerai apibendrina šiame skyriuje pateiktus duomenis. Be kelių bendro pobūdžio

⁴⁰ Johan Ickx, *op. cit.*, p. 208.

⁴¹ Antonio Samoré pažyma apie lenkų ambasados prašymą, 1942-10-21, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 125, l. 109.

⁴² Valstybės sekretoriato raštas nuncijui Berne arkivysk. Filippo Bernardini, 1943-10-03, in: *Archivio Apostolico Vaticano* (toliau – AAV), Arch. Nunz. Svizzera, b. 215, l. 23.

sakinių Berlyno nuncijaus pranešimuose ir užuominų kituose liudijimuose, Vatikanas turėjo tik Telšių vyskupu apsimetusio anonimino „profesoriaus“ laišką, kurį vargu ar galėjo laikyti patikimu dokumentu. Skirtingai nei iš Latvijos, Lenkijos ar Ukrainos, iš Lietuvos vyskupų nebuvo sulaukta konkrečių informacijų šia tema, o pasiuntinybė prie Šv. Sosto šiuo klausimu irgi buvo menkas pagalbininkas. Tokiomis aplinkybėmis sunku buvo tikėtis, kad ką nors dar galima ištraukti iš tose „niūriose ir tamsiose“ Rytų žemėse užvestos nežmoniškos naikinimo mašinerijos gniaužtų. Lietuvos vyskupai net ir ne tokiais delikačiais reikalais Šv. Sostui neatrodė itin patikimi partneriai.

„Labiau paskatinamasis nei giriamasis“: Šv. Sostas ir Lietuvos vyskupai karo sąlygomis. Prieš pradėdant svarstyti Šv. Sosto požiūrį į Lietuvos vyskupų elgsenas nacių okupacijos metu, dera pažymėti, kad Vatikano kurijos nuomonė apie Kauno metropolijos vadovą okupaciją išvakarėse buvo, švelniai tariant, ne itin pozityvi. Dar ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje čia buvo įsitikinta, kad arkivysk. Juozapas Skvireckas dėl savo bažnytinio ir politinio aktyvumo stokos netinka tokioms atsakingoms pareigoms ir buvo pradėta pagalbininko jam paieškos procedūra⁴³. Sovietų okupacijos išvakarėse arkivysk. Skvireckas dar labiau susigadino savo reputaciją Šv. Sosto akyse, kai paaiškėjo, kad jis nėra linkęs bendradarbiauti vykdant Konsistorijos kongregacijos instrukcijas dėl Šv. Kazimiero seserų atleidimo iš tarnystės jo užmiesčio viloje Linkuvėlėje ir vyskupo rūmuose⁴⁴. Nors tinkamo kandidato parinkimo tyrimas užsitęsė ilgiau nei tikėtasi, karo grėsmės nuojauta ir vis trapesnė Lietuvos geopolitinė situacija 1940 m. pradžioje paskatino jį užbaigti, priėmus nelengvą sprendimą Kauno arkivysk. augziliaru paskirti jauną (vos 36 metų) Vilkaviškio kunigų seminarijos dėstytoją kun. Vincentą Brizgį.

⁴³ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Lietuva Šventojo Sosto akimis (1922–1939 m.): naujų šaltinių atodangos“, in: *Religija ir visuomenė nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, sudarytojas Arūnas Streikus, (ser. *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3), Vilnius, 2010, p. 29–30, 35.

⁴⁴ Tokį nurodymą iš Konsistorijos arkivysk. Skvireckas gavo 1939 m. vasarą. Juo siekta ne tik nutraukti arkivyskupo ir vienuolijos reputacijai kenkiančią kohabitaciją, bet ir galutinai sureguliuoti padėtį vienuolijos viduje, susidariusią dėl 1934 m. arkivysk. Skvirecko iniciatyva nekanoniškai įvykdyto Lietuvos šakos atskyrimo nuo JAV veikusio kongregacijos kamieno. Nors arkivysk. Skvirecko prašymas ištešti faktinį nurodymo įgyvendinimą per trejus metus Romoje nebuvo išgirstas, 1940 m. kovą jokių veiksmų dar nebuvo padaryta – grupė seserų su metropolito favorite ses. Angela Braškaite priešakyje toliau rūpinosi užmiesčio vilos ir vyskupo rūmų mieste ūkiu.

Pirmieji įspūdžiai apie naująjį vyskupą, atrodo, buvo neblogi. Daugiausia būtent iš jo rašytų ir neoficialiais kanalais Romą pasiekiančių laiškų buvo galima susidaryti nors ir labai fragmentišką, bet vis šiojį tokį vaizdą apie dramatiškas bažnytinio ir socialinio gyvenimo permainas valstybinio savarankiškumo netekusiame krašte. Vatikane nesunkiai demaskuotas ir vienas vysk. Brizgio bandymas pergudrauti adresatą, t. y. savo parengtą laišką duoti pasirašyti ordinarui. Arkivysk. Skvirecko pasirašytą 1942 m. kovo 19 d. laišką „falsifikatu“ pavadinęs kun. Samoré ta proga pastebėjo: „Jeigu *vera sunt exposita*, tai būtų argumentas išvelgti Augziliaro ranką ir kitur veikime Arkivyskupo, kuris anksčiau garsėjo kaip mokslo, o ne veiklos žmogus, o dabar atrodo esąs veiklus ir darbštus“⁴⁵. Ar prie veiklaus ir drąsaus vyskupo įvaizdžio susidarymo kažkiek prisidėjo ir 1943 m. pradžioje kai kurių telegramų agentūrų paskleista informacija apie vysk. Brizgio Kauno katedroje 1942 m. spalio 11 d. pasakytą pamokslą, kuriame jis neva smerkęs vokiečių ir jiems talkininkaujančių lietuvių elgesį su žydais ir lenkais, sunku pasakyti. Šią informaciją Valstybės sekretariatui retransliavusi ministro Girdvainio promemorija nesulaukė jokių komentarų ir nesukėlė jokių reakcijų.

Jeigu Valstybės sekretoriato ausis pasiekęs „drąsaus“ vysk. Brizgio pamokslo aidas kuriam laikui ir sustiprino pozityvų jo vertinimą, tai po poros mėnesių gautos kitų žinių nuotrupos turėjo paskatinti jo reviziją. Iš pradžių Vatikaną pasiekė keturių lietuvių visuomenės atstovų laiškas popiežiui Pijui XII, kurį kartu su kitais (generolu Stasiu Raštikiu, buvusiu Laikinosios vyriausybės vadovu Juozu Ambrazevičiumi ir Kauno universiteto rektoriumi Juliumi Gravrogku) pasirašė ir vysk. Brizgys. Kreipimosi autoriai, pasveikinę Šv. Tėvą vainikavimo metinių proga, prašė jo suteikti Lietuvai savo specialią globą ir daryti poveikį didžiosioms valstybėms, kad lietuvių tautai būtų sudarytos sąlygos atkurti savo valstybę. Komentuodamas gauto dokumento turinį kun. Samoré ypatingai pabrėžė tai, kad nors „laiškas visų pirma kalba apie agresyvius Rusijos kėslus, tačiau pakankamai aiškiai nurodo ir į vokiečių okupaciją („Lietuvių tauta yra pasirengusi visa žūti kovodama, kad tik vėl netaptų bolševizmo verge ar nebūtų įstumta į pavaldumo bet kokiai kitai galybei būklė“)⁴⁶. Tuo remdamasis jis siūlė pasiūsti atsaky-

⁴⁵ Antonio Samoré vidinė pažyma apie iš arkivysk. Juozapo Skvirecko gautą laišką, 1942-04-09, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 291.

⁴⁶ Antonio Samoré vidinė pažyma apie gautą lietuvių visuomenės veikėjų raštą, 1943-04-13, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 562.

mą vysk. Brizgiui, padėkojant už sveikinimus popiežiui ir neįpareigojamai palinkint lietuvių tautai „visų teisingų bei teisėtų lūkesčių išsipildymo“.

Vis dėlto jau po šešių dienų BNRK referentas apsigalvojo. Iš skirtingų šaltinių gavęs papildomos informacijos apie okupacinės valdžios reakcijas į žlugusią lietuvių SS legiono mobilizacijos akciją ir ypač apie tai, kad vysk. Brizgys, pasak Berlyno nuncijaus, „buvo priverstas pasirašyti kreipimąsi į gyventojus, kad jie registruotųsi pagal Vokietijos vyriausybės pageidavimą“, kun. Samoré dabar jau manė būsiant išmintingiau neduoti iš viso jokio atsakymo į minėtą keturių laišką⁴⁷. Valstybės sekretorius kard. Maglione tam visiškai pritarė.

Nacių okupacijai artėjant į pabaigą, vienas svarbiausių Vatikano informatorių ir patarėjų Lietuvos bažnytiniais reikalais t. Johannes Kippas SJ irgi pakeitė savo iki tol turėtą gerą nuomonę apie vysk. Brizgį. 1944 m. pavasarį arkivysk. Aratai referuodamas iš vysk. Brizgio gautą laišką jis jau nebebuvo linkęs akiai pasitikėti laiške pateikta informacija ir pastebėjo: „J. E. tai bus visai nelauktas nusivylimas, kaip kad ir man buvo, kai aš prieš 1 ir $\frac{3}{4}$ mėnesio sužinojau, kad Vincentas, į kurį mes dėjome tiek daug vilčių, jau po pusmečio smarkiai nuvylė. Kuo tai pasireiškė konkrečiai, nenorėčiau čia minėti, tik užsiminti: pasipūtimas, savanaudiškumas, atvirumo ir garbingumo stoka. Aš, žinoma, negaliu pats apie tai spręsti, bet man tai patvirtino daugelis nesuinteresuotų žmonių, tarp jų ir mūsų tėvai bei jo geri draugai“⁴⁸.

Vysk. Brizgys minėtame laiške aprašė tarp jo ir arkivysk. Skvirecko tvyrančią įtampą, kurios priežastimi esanti ta pati ses. Angela, kuri nepaisydama Šv. Sosto Vienuolių ir Konsistorijos kongregacijų instrukcijų, taip pat ir pačios vienuolijos daugkartinių raginimų, toliau gyveno vyskupo rūmuose ir, pasak vysk. Brizgio, faktiškai valdė arkivyskupiją. Šis signalas Vatikaną pasiekė arkivysk. Skvireckui pačiu netinkamiausiu metu, nes dar nuo metų pradžios tarp skirtingų Šv. Sosto dikasterijų vyko intensyvus susirašinėjimas, sprendžiant kaip reaguoti į Kauno arkivyskupijos kapitulos ir vyskupo augziliaro prašymą specialiu popiežiaus dėmesio ženklų pagerbti vasarą savo vyskupavimo sidabrinį jubiliejų besirengusį minėti metropolitą.

Nepaisant negatyvaus Šv. Konsistorijos nusistatymo šiuo reikalu, kun. Samoré iš pradžių buvo linkęs palaikyti sumanymą tvirtindamas, kad „popiežiaus dokumentas – labiau paskatinamasis nei giriamasis – ypač

⁴⁷ Antonio Samoré vidinė pažyma apie gautą lietuvių visuomenės veikėjų raštą, 1943-04-19, in: *Ibid.*, l. 556.

⁴⁸ T. Johanno Kippo SJ laiško arkivysk. Antonino Aratai nuorašas, [1944-04-??], in: *Ibid.*, l. 542.

atsižvelgiant į naujos rusų okupacijos galimybę – turėtų duoti naudos“⁴⁹. Pripažinęs, kad arkivyskupas, nepaisant nuopelnų Šv. Rašto tyrimų ir vertimo srityje, niekada nebuvo akcijos žmogus ir yra silpnas tikinčiųjų ganytojas, vidinės pažymos rengėjas išvelgė ir pozityvių arkivysk. Skvirecko veikimo paskutiniaisiais metais aspektų: „kiek galima spręsti iš retų dokumentų, gautų iš Lietuvos šiais paskutiniais metais, mons. Skvireckas nesielgė blogai per bolševikų okupaciją ir per vokiečių valdymą. Kai ką padarė: pavyzdžiui, paskutinis memorandumas dėl santuokos įstatymo; ir kiti prieš jį buvo įteikti okupacinei valdžiai“⁵⁰. Vis dėlto dar kartą atsiklausus Konsistorijos nuomonės, pastaroji pasisakė itin griežtai prieš: „Maža pasakyti, kad neišsiskiria dideliu uolumu; deja, pridurtina, kad šiai Šv. Kongregacijai 1944 m. reikėjo domėtis mons. Skvirecku dėl kitų rimtų motyvų ir imtis kuo griežčiausių priemonių“⁵¹. Atsižvelgiant į tai, BNRK biure buvo iškelta idėja parengti laišką ne asmeniškai arkivysk. Skvireckui, o bendrą visiems Lietuvos vyskupams, 1943 m. neturėjusiems galimybės atvykti vizito *ad limina*, laiške tik tarp kito užsimenant ir apie metropolito vyskupavimo jubiliejų. Tačiau kai berengiant laiško projektą buvo gautas aukščiau minėto t. Kippo laiško arkivysk. Aratai nuorašas, net ir tokio kompromisinio varianto nutarta atsakyti. Kun. Samoré dabar jau siūlė iš viso išimti nuorodą į arkivysk. Skvirecko jubiliejų, o popiežiaus laišką, panašiai kaip 1941 m., adresuoti visų Baltijos šalių vyskupams⁵².

Kad taip galiausiai ir buvo padaryta, patvirtina to paties kun. Samoré pastaba ant 1944 m. birželio viduryje gautos arkivysk. Orsenigo telegramos teksto, kur teirautasi dėl (ne)priimto sprendimo kaip pagerbti arkivysk. Skvirecką. Remiantis gi publikuotu laiško tekstu⁵³, historiografijoje iki šiol nebuvo suabejota tuo, kad Lietuvos vyskupai gavo tik jiems adresuotą laišką, popiežiaus pasirašytą 1944 m. gegužės 15 d., ir kad jame būta asmeniškio sveikinimo metropolitui⁵⁴. Siekiant paaiškinti šį nesusipratimą, matyt,

⁴⁹ Antonio Samoré vidinė pažyma apie arkivysk. Juozapo Skvirecko vyskupavimo jubiliejų, 1944-02-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123b, l. 63.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Šv. Konsistorijos nuomonė apie popiežiaus laiško arkivysk. Juozapui Skvireckui idėją, 1944-02-15, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123b, l. 66v.

⁵² Antonio Samoré vidinė pažyma apie popiežiaus laišką Baltijos šalių vyskupams, 1944-05-08, in: *Ibid.*, l. 71.

⁵³ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 867–869.

⁵⁴ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 78. Dėl to čia kaip klaida kvalifikuojamas ir vysk. Brizgio liudijimas, kad laiškas buvęs adresuotas Lietuvos ir Latvijos vyskupams.

reikėtų kelti prielaidą, kad Vatikano dokumentų rinkinyje buvo paskelbta ne galutinė laiško versija. Tą patvirtintų kard. Magliones rezoliucijos ant kun. Samoré pažymos data, liudijanti, kad gegužės 23 d. laiškas dar tikrai nebuvo iki galo suredaguotas. Antra vertus, į minėtą Berlyno nuncijaus užklausa dėl arkivysk. Skvirecko jubiliejaus, Vatikano rūmuose gautą 1944 m. birželio 13 d. vakare, kitą dieną buvo atsakyta toli gražu ne metropolitą pagerbiančia telegrama:

Konsistorijos Š. K. praneša: prašau Jūsų Ekscelenciją tinkamu būdu Šventojo Sosto vardu įsakyti Kauno arkivyskupui, kad jis tuojau pat išsiųstų seseris, gyvenančias jo namuose, kitaip jam gresia popiežiaus suspendavimas *ipso facto incurenda*⁵⁵. Apie šį įsakymą Jūsų Ekscelencija informuos taip pat Monsinjorą Vincentą Brizgį, vyskupą augziliarą.⁵⁶

Nėra aišku, ar laiškas Baltijos šalių vyskupams ir pastarosios telegramos turinys dar spėjo pasiekti Kauno ordinara, kuris frontui visai priartėjus, miestą ne savo valia (?) paliko liepos 28 d. popietę. Neaiškumų dėl tikros laiško datos ir turinio palieka ir tas faktas, kad jo nėra tarp viešai skelbiamų popiežiaus Pijaus XII pontifikato laiškų⁵⁷.

Jeigu Kauno metropolito atveju skeptišką Vatikano požiūrį daugiausia lėmė bažnytinio uolumo ir drausmės stoka, tai į Vilniaus arkivyskupijos faktinio vadovo pareigas aplinkybių iškeltas arkivysk. Mečislovas Reinys kritiškai vertintas pirmiausia dėl pernelyg didelio veiklumo. Arkivysk. Reiniui daugiausia priekaištauta dėl to, kad po arkivysk. Romualdo Jalbrzykowskio arešto 1942 m. kovo pabaigoje perėmęs arkivyskupijos valdymą apaštalinio administratoriaus teisėmis, jis per skubiai ir be atodairos į komplikuotus tautinius santykius griebėsi arkivyskupijos integravimo į Lietuvos bažnytinį gyvenimą. Istoriografijoje tai jau gana plačiai aptarta tema, remiamasi dar XX a. septintame dešimtmetyje publikuotais dokumentais⁵⁸. Į minėtą rinkinį nepatekusių archyvinių dokumentų analizė leidžia papildyti istoriografijos žinias trimis naujomis detalėmis, kurios pilniau atskleidžia nevienareikšmišką Šv. Sosto požiūrį į šį Bažnyčios veikėją.

⁵⁵ Įsigaliojanti automatiškai (*lot.*).

⁵⁶ Valstybės pasekretoriaus arkivysk. Giovanni Battista Montini telegrama nuncijui Berlyne, 1944-06-14, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 549.

⁵⁷ <https://www.vatican.va/content/pius-xii/it/letters.index.4.html>.

⁵⁸ Viktoras Pavalkis, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1940–1947)“, in: *Aidai*, Brooklyn, 1974, Nr. 2, p. 56–63; Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 138–161.

Visų pirma pažymėtina tai, kad Vatikane kritiškai vertintas ne tik perdėtas arkivysk. Reinio tautinis entuziazmas, bet ir ne visada gerai pasverti jo veiksmai okupacinės valdžios atžvilgiu. Pavyzdžiui, aptardamas jo reakcijas į vokiečių trukdymus skirti kunigus kelių okupacinės administracijos darinių teritorijoje esančiose diecezijos dalyse, kun. Samoré apgailestavo:

J. E. mons. Reinys komisarui atsakė ilgu kovo 22 d. raštu tam, kad parodytų, jog arkivyskupijos sienos yra nustatytos Popiežiaus ir tik jo vieno gali būti pakeistos. Nepasakyčiau, kad šis raštas būtų gerai suredaguotas ir pirmiausia išmintingas: mons. Reinys, kad įrodytų esąs visos arkivyskupijos administratoriumi, cituoja – su data ir protokoliniu numeriu – praėjusių metų liepos 22 d. jam atsiųstą laišką. Tačiau manau, kad pastarasis laiškas iš Berlyno į Vilnių buvo perduotas ne paštu; taigi geriau būtų jo neviešinti, bent jau necituoti jo pasaulietinei valdžiai.⁵⁹

Antra, būtent okupacinėse Baltarusijos ir Balstogės srityse atsidūrusių Vilniaus arkivyskupijos parapijų administravimo užtikrinimas buvo svarbiausias motyvas, paskatinęs Vatikaną svarstyti antro, lenkų tautybės arkivyskupo augziliaro nominacijos galimybę. Antrasis pagalbininkas, pasak siūlymo autoriaus, galėtų reziduoti Balstogėje arba Gardine ir iš čia žymiai lengviau susisiekti su parapijomis, kurioms sunku komunikuoti su arkivyskupijos centru. Lenkų viešosios nuomonės nuraminimas šiuo atveju pateikiamas tik kaip papildomas argumentas už tokį reikalo išrišimą. Tiesa, šį kartą jau pats kard. Maglione kiek prigesino savo referento iniciatyvumą, ant projektą pristatančios pažymos užrašęs: „Ar ne geriau būtų palaukti rezultatų, kokius duos mūsų paskutinis pabarimas mons. Reiniui?“⁶⁰

Trečia, nepaisant žymiai didesnio lenkiškų šaltinių informacinio potencialo, Vatikanas sugebėjo nepasiduoti jų įtaigai. BNRK biuro tarnautojai pasižymėjo neblogais šaltinių kritikos gebėjimais ir, gretindami lenkiškų šaltinių pateikiamus duomenis su alternatyviais šaltiniais, atskleidė ne vieną lenkų bandymą manipuliuoti Šv. Sostu. Pavyzdžiui, 1943 m. spalio pradžioje gavus eilinę prieš arkivysk. Reinį nukreiptą Lenkijos ambasados notą, kaltinančią jį tuo, kad atkurtoje Vilniaus kunigų seminarijoje nuo pat pradžių galėjo studijuoti tik lietuviai, buvo prisiminta, kad pats arkivysk.

⁵⁹ Antonio Samoré vidinė pažyma su siūlymais kuo papildyti rengiamą laišką arkivysk. Mečislovui Reiniui, 1943-05-31, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 125, l. 162.

⁶⁰ Antonio Samoré vidinė pažyma apie antro Vilniaus arkivyskupo augziliaro paskyrimo galimybę, 1943-06-01, in: *Ibid.*, l. 168.

Reinys prieš daugiau nei metus buvo rašęs apie savo pastangas pasirūpinti, jog vokiečių valdžios draudimu seminarijoje negalintys mokyti lenkų klierikai galėtų tęsti mokslus privačiai. Tai nustačius, lenkų ambasadoriui žodžiu buvo pasakyta, kad jo pateikta informacija nėra visiškai teisinga ir kad „mons. Reinys nėra jau taip antilenkiškas kaip įsivaizduojama“⁶¹.

Taigi nors ir suprasdamas sudėtingą Kauno ir Vilniaus metropolijų vadovų padėtį, į kurią jie pateko susidūrę su antibažnytinėmis totalitarinių režimų praktikomis, Vatikanas ir šiuo atveju neturėjo pakankamai duomenų, kad galėtų adekvačiai įvertinti jų elgsenas. Tokiomis aplinkybėmis, matyt, linkta likti prie anksčiau susidarytų nuomonių apie Lietuvos vyskupus: kad Kauno metropolitui trūksta uolumo ten, kur jo reikėtų, bet užtenka užsispyrimo netaisyti savo klaidų; kad jo pagalbininkas nestokoja aktyvumo, tačiau ne visuomet elgiasi išmintingai; kad arkivysk. Reinys yra pernelyg angažuotas tautiškai, jog galėtų visada rasti tinkamus sprendimus tautinių įtampų draskomoje vyskupijoje.

Trys apibendrinimai. Pirma, naujų archyvinių dokumentų analizė patvirtino, kad nė iš vienos pusės taip ir nepavyko atkurti nuo 1941 m. pavasario nutrūkusios daugiau ar mažiau normalios bažnytinės komunikacijos grandinės tarp Lietuvos ir Romos. Informacija apie padėtį Lietuvoje Vatikanaž pasiekdavo nereguliariai, dažniausiai smarkiai vėluodama, neretai iš anoniminių, neaiškios kilmės šaltinių, nebuvo galimybės jos patikrinti. Situaciją tik iš dalies lengvino (o gal priešingai – komplikavo?) ta aplinkybė, kad Baltijos šalių reikalus BNRK biure tuo metu kuravo asmuo, neblogai pažinojęs Lietuvos dvasininkiją ir lietuviškas realijas apskritai. Jo turima patirtis papildomai skatino neskubėti priimti sprendimų, remiantis fragmentiškomis žiniomis, įveikiančiomis karo ir okupantų sukurtus barjerus.

Antra, net ir tuose pabiruose iš Lietuvos atkeliaujančios informacijos gabalėliuose anaipatol nebuvo nutylima žydus čia išstikusi katastrofa ir bendri jos mastai. Kita vertus, skirtingai nei kitų Europos vietų atvejais, Šv. Sostas buvo visiškai bejėgis kuo nors padėti konkreitiems mirtino pavojaus aki-vaizdoje atsidūrusiems asmenims. Tragiškos jų istorijos retai kada išsimaišydavo į iš kitų Europos vietų gaunamų pagalbos prašymų srautą, šiuo atveju naciams daugiau ar mažiau pavyko užblokuoti vieną iš ankstyvųjų liudijimų kanalų. Dėl to Vatikane tarsi ir žinota, kad Rytuose vyksta kažkas

⁶¹ Antonio Samoré pažyma apie neteisingas lenkų ambasadoriaus žinias apie vysk. Mečislovą Reinį, 1943-10-05, in: *Ibid.*, l. 191.

baisaus, tačiau tas žinojimas, bent jau Lietuvos atveju, nebuvo užpildytas konkrečių žmonių istorijomis, o be jų žinojimas visada yra emociškai mažiau paveikus. Didžiausią poveikį, žinoma, būtų padarę vyskupų autoritetu paremti duomenys, tačiau iš Lietuvos sulaukta tik netikrų vyskupų laiškų šia tema, kurių niekaip negalėta priimti už gryną pinigą.

Trečia, turima medžiaga sugestiuoja, kad Šv. Sostui labai trūko ryšio su vyskupais ir bažnytiniais jų (ne)veikimo reikalais. Ankstesnė bendravimo su jais patirtis neteikė pagrindo šimtu procentu pasitikėti jų gebėjimu tinkamai elgtis naikinamojo karo ir sunkios priespaudos sąlygomis. Romą pasiekiančios informacijos atplaišos tokių nuogaštavimų neišskleidė, o tik dar labiau juos sustiprino. Kita vertus, suvokimas, kad tai ir yra tik atplaišos, neleidžiančios susidaryti pilno vaizdo, o taip pat tam tikra empatijos dozė į nepavydėtiną situaciją patekusiems vyskupams, vertė susilaikyti nuo griežtesnės jų veiksmų kritikos, apsiribojant susilaikymu tik nuo rutininės proginės panegirikos.

THE VATICAN AND THE NAZI OCCUPATION OF LITHUANIA: INFORMATION, INTERACTIONS, AND REACTIONS

Summary

Based on the documents from the Vatican archives, which were opened to scholars a few years ago, and reflecting on the period of the pontificate of Pope Pius XII, the article asks: was the communication between the Holy See and the Lithuanian ecclesiastical circles during the period of the Nazi occupation effective? What information about the extermination of the Jews in Lithuania reached the Vatican and what reactions did it provoke there? Why was the Holy See not always satisfied with the pastoral activity of the Lithuanian bishops and their attitude under the Nazi occupation?

The analysis of archival documents confirmed that neither side managed to restore the more or less normal chain of ecclesiastical communication between Lithuania and Rome that had been broken in spring of 1941. Information about the situation in Lithuania during the Nazi occupation reached the Vatican irregularly, usually with considerable delays, often from anonymous sources of uncertain origin, and there was no way of verifying them. However, even in these scraps of information coming from Lithuania, the catastrophe that had befallen the Jews here and its overall extent were by no means glossed over. On the other hand, unlike in other parts of Europe, the Holy See was completely powerless to do anything to help the specific individuals who were in mortal peril. Their tragic

stories rarely fed into the stream of pleas for help from elsewhere in Europe, and in this case the Nazis succeeded to some extent in blocking one of the channels of the earliest testimonies. As a result, the Vatican seemed to be aware that something terrible was happening in the East, but that knowledge, at least in the case of Lithuania, was not filled with the stories of specific people, and knowledge without them is always less impactful emotionally. Of course, the data based on the authority of the bishops would have had the greatest impact, but all that came out of Lithuania were fake letters from the bishops on the subject, which could not be accepted for granted. The available material suggests that the Holy See was very much out of touch with the bishops and the ecclesiastical matters of the country to reasonably evaluate their ongoing activities. The previous experience of dealing with them did not provide a basis for one hundred per cent confidence in their ability to behave appropriately under the conditions of destructive war and severe oppression. Some reports reaching Rome during the Second World War did not dispel such fears but only reinforced them. On the other hand, the realisation that these were only scraps, which do not give a complete picture, and a certain amount of empathy for the bishops who found themselves in an unenviable situation, made to the Holy See refrain itself from a harsher criticism of their actions.

TRYS TOLERANCIJOS SAMPRATOS TARPUKARIO LIETUVOS POLITINĖJE MINTYJE: DOKSOGRAFINĖ APŽVALGA

LAURYNAS PELURITIS

Apie netolerancijos, t. y. nesantaikos (politinės, etninės, religinės ar pasaulėžiūrinės) ar net neapykantos, diskursus (ir praktikas) tarpukariu nemažai rašyta ir parašyta – ypač apie antisemitizmą. Bet ne tiek daug žinoma ir rašyta apie priešingus – tolerancijos diskursus. Tai galima paaiškinti tiek per bendresnį liberaliųjų idėjų nepopuliarumą tarpukario Lietuvoje, dėl kurio tokiai analizei stinga tinkamos medžiagos, tiek – bent iš dalies – per dalies istorikų polinkį matyti visą tarpukario Lietuvą Antrojo pasaulinio karo įvykių bei dviejų totalitarizmų ir jų kolaborantų veiksmų kontekste, neretai užsimirštant, kad *post hoc non ergo propter hoc*. Neretai istoriografijoje visa tarpukario istorija regima kaip augančių radikalizmų ir stiprėjančios ksenofobijos procesas¹. Kiek tokia pozicija abejotina dėl teleologinio istorijos supratimo, čia nebus svarstoma, nors ji tikrai suprantama dėl vėlesnių įvykių žinojimo teikiamos perspektyvos, tačiau verta pastebėti, kad kalbėjimų apie toleranciją būta, nors kol kas istoriografijoje menkai kreiptas dėmesys į tokius apmąstymus plėtojusią politinę ir filosofinę mintį.

Žinoma, nagrinėjant viešąją intelektualų raišką, nereikia pasiduoti kraštutinumui – matyti visą istoriją ir istorinę tikrovę kaip idėjų ir žodžių skleidimosi erdvę, kur žodžiai ir yra vieninteliai veiksmi arba žodžiai būtinai virsta veiksmiais, tad esą tekstų skaitymas yra lygus praeities pažinimui. Kartais žodžiai lieka tiesiog žodžiais ir net nebūtinai atspindi galvojimą. Vis dėlto per politinius ar politines sąvokas aiškinančius tekstus galima susidaryti išpūdį apie politinėje ir socialinėje vaizduotėje egzistuojančias alternatyvas ir buvusias galvojimų galimybes. Tolerancijos ar koegzistencijos praktikos įvairiais laikotarpiais lietuviškoje istoriografijoje jau yra šiek tiek

¹ Vienas geriausių pavyzdžių: Liudas Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005.

nagrinėtos, kai kuriais atvejais bandyta jas susieti su tam tikromis tolerancijos koncepcijomis², tačiau nebuvo sistemiskai apmąstyti lietuviškieji tolerancijos diskursai. Galima suprasti kodėl – kitaip negu prielaidų smurtui ar kitokiai viešai neapykantos raiškai³, pakantumo raiška yra veiksmų nebuvimas, tad užčiuopti tolerancijos diskursų poveikį yra sunki užduotis.

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti tolerancijos diskursus tarpukario Lietuvos viešojoje erdvėje. Žodžiai „tolerancija“, „pakanta“ ir jų vediniai straipsnyje vartojami sinonimiškai, kaip nurodantys į tą pačią sąvoką. Siūloma skirti tris pasirodančias tolerancijos sampratas: etinę-moralinę, politinę-pilietinę ir kultūrinę, kaip apimančią ir jungiančią pirmąsias dvi. Kiekviena samprata toliau bus apžvelgiama per ryškiausias ją iliustruojančius tekstus, atitinkamai struktūruojant šį straipsnį. Ši klasifikacinė skirtis yra sąlygiška, tačiau pasirinkta kaip padedanti išskirti skirtingus kalbėjimo apie toleranciją būdus ir tikslus. Nepretenduojama nei į filosofinę analizę, nei į istorinę/istoriografinę kritiką – veikiau apsiribojama istorine doksografija.

Prieš pradėdant žinotina ir sąvokos pasirodymo lietuviškoje raštijoje istorija. Kol kas nepavyko nustatyti, kada pirmą kartą tekstuose lietuvių kalba pasirodo „tolerancija“ ar „pakanta“, kaip į moralinę ar politinę kontekstą nurodantys terminai. Vis dėlto tolerancijos, kaip sąvokos, naudojimas fiksuojamas XIX ir XX a. sandūroje.

Visų pirma spausdintuose tekstuose lietuvių kalba aptinkamas žodis „pakantra“⁴. 1884 m. Jono Šliūpo straipsnyje *Aušroje* skundžiamasi Katalikų

² Romualdas Juzefovičius, „Kultūrinio liberalizmo intencijos tarpukario Kaune: mokslo ir visuomenės ugdymo sanglauda“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 2021, Nr. 2, p. 112–125; Solveiga Lukminaitė, „Laisvamųjų kapinės: (ne)tolerancijos išbandymas XX a. 3–4 dešimtmečių Lietuvoje“, in: *Istorija*, Kaunas, 2019, Nr. 115, p. 66–93; Grigorijus Potašenko, „Tegul žydi visos gėlės: Tolerancijos reikšmės, dilemos, lietuviški pavyzdžiai“, in: *Literaria Copernicana: Tatarzy i Słowiańszczyzna*, pod redakcją Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, Czesława Łapicza i Galiny Miśkinienė, Toruń, 2020, t. 33, Nr. 1, p. 15–27; Žilvytis Bernardas Šaknys, „Tarpukario lietuvių jaunimo etninė ir konfesinė tolerancija Lietuvoje“, in: *Lietuvos etnologija*, Vilnius, 2005, Nr. 4 (13), p. 135–158; *Tolerancija Lietuvoje: Tarp minties ir veiksmo: Mokslinių straipsnių rinkinys*, sudarytojas Linas Venclauskas, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2008.

³ Žr. *Kai ksenofobija virsta prievarta: Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje*, sudarytojai Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.

⁴ Žodis „pakantrumas“ pasirodo Martyno Jankaus spaustuviėje išleistose knygos: *Anegdotai, iszsitarimai ir patarlės isz gyvenimo senovės grekonu bei rymijonu* (1893), *Plunksnos abrozėlei* (1894), bet visų pirma suprantamas kaip išstvermingumas ar kantrus gebėjimas pakelti sunkumus.

Bažnyčios nepakantrumu praeityje: „[...] neturėdama atramčio ūgiui mokslų, bažnyčia ėmė vaikyti jo skelbėjus: atsisėdo Galilėjus į kalėjimą, Džordano Bruno sudegė Ryme ant laužo, Vitelli ir daug kitų turėjo paleisti bėgštą nuo *nepakantrios* bažnyčios [...] [kursyvas mano, – L. P.]“⁵. Jurgio Bielinio 1899 m. atpasakotame Simono Daukanto veikalė *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje*⁶ pasirodo terminas „pakantrumas“ kaip tolerancijos sinonimas. Bielinis savoje teksto dalyje pateikė istoriją „Vytauto szvente“, kurioje Vytautą Didįjį apibūdino kaip „pakantrų“:

Koksai ordeno pasiuntinis, grovas Kiburgas, kursai tame laike aplanke Lietuvą, palikęs apraszimą apie savo kelionę. Jis primen, kad Vytautas, kurs politikojo priesz kaiminus mego iszsikelti puikei (didžiai) ir visados iszrode didelę gūdonę, prie žemųjų visados buvęs letas ir pakantrus, ir visiems leidęs vienodas tiesas. [...] Taip-pat daug liudijimu prirodo teisybę ir pakantrumą, kad Vytautas iszsilaiškė priesz Lietuvos stacziatikius ir mahometus.⁷

Bielinio pasakojime tautinis ir religinis „pakantrumas“ apskritai buvęs viena svarbiausių senovės lietuvių savybių, Lietuvos didieji kunigaikščiai esą turėjo dvi šlovingas ypatybes – „stingrums priesz aristokratiją ir pakantrumas tikėjimiszkušė dalykušė“⁸. Išimtis daroma ties Žygimantu Kęstutaičiu, esą dėl katalikiško auklėjimo katalikų dvasininkai jį padarė „[...] biszkiuką nepakantrą priesz kitus tikėjimus“⁹. Skundžiamasi taip pat lenkų bajorijos „nepakantrumu“ kitoms tautybėms ir kalboms, ypač lietuvių atžvilgiu, bei lyginant lietuvių ir lenkų santykį su rusėniškomis žemėmis¹⁰.

Žodis „pakantra“ įdomus dar ir tuo, kad tarsi apima ne tik lotyniško žodžio *tolerantia*, bet ir *patientia* (kantrybės) semantinį lauką, tad tai panašiau

⁵ Jonas Šliūpas, „Tikrasis ieškinyš tėvyniškumo“, in: *Auszra*, Tilžė, 1884, Nr. 1, 2 ir 3, p. 1–10; *Mėnraštis „Aušra“ (1883–1886): Reprintinis leidinys*, sudarytojas Gytis Vaškelis, kn. 2: 1884, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2023, p. 218.

⁶ Daukanto veikalė leidybos ir perleidimų peripetijos pakankamai išsamiai aptartos čia: Roma Bončkutė, „Simono Daukanto istoriografijos „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ spausdinimo Prūsuoše istorija“, in: *Acta historica universitatis Klaipedensis*, Klaipėda, 2004, t. 10, p. 40–47.

⁷ *Pasakojimai apie Veikalus Lietuoiu tautos senoveje, paraszyti per Simoną Daukantą Philosphijos Magistrą, 1850 metuose*, [laisvas Jurgio Bielinio atpasakojimas], (Pirmas iszleidimas), Iszleista per J. K. Kauniszki [Joną Kriaičiūną], 1893 [Bitėnai: Martyno Jankaus spaustuvė, 1899], p. 159–160, in: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0003119595>, (2023-10-22).

⁸ *Ibid.*, p. 170.

⁹ *Ibid.*, p. 171.

¹⁰ *Ibid.*, p. 184, 186, 201.

ne šiaip į bandymą rasti ar sukonstruoti lietuvišką atitikmenį jau kitose kalbose egzistuojančiam terminui, kuris apytikriai nurodytų į tą pačią sąvoką. Tuo „pakantra“ skiriasi nuo, pavyzdžiui, žodžio „sąžinė“, padirbinto iš lotyniškosios *conscientia*, daugmaž atkartojant žodžio sandarą ir taikant į tą patį semantinį lauką. Vis dėlto jei tai XIX a. naujadaras, tai jo autorystės kol kas nepavyko nustatyti (žodis, regis, nepasirodo ir Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus ar Antano Baranausko raštuose). „Pakantra“ kaip tolerancijos sinonimas retkarčiais sutinkama ir tarpukarinėje periodinėje spaudoje, nors vėliau vis mažiau vartojama. Pavyzdžiui, „pakanta“ fiksuojama Kazimiero Būgos etimologinio žodyno kartotekoje (kortelės numeris K2208), bet „pakantra“ ten nepasirodo.

Vakarų Europoje tolerancija kaip svarbus politinis ir moralinis konceptas iškyla visų pirma poreformacinių religinių karų kontekste. Kitaip lietuviakalbėje raštijoje, kurioje sąvoka susijusi su skirtingų etninių grupių ir tautų santykiais. Nors matytas ir religijos bei sąžinės laisvės problemų dėmuo – tik jau mąstant ne apie religinių grupių, o apie tikinčiųjų ir laisvamaniškai, agnostiškai ar ateistiškai nusiteikusių piliečių sąveiką ir sambūvį. Lietuvoje politinėje publicistikoje „pakanta“ ir „tolerancija“ bei jų vediniai pasirodo visų pirma svarstant apie lietuvių santykius su lenkais, dažniausiai skundžiantis pastarųjų laikysena, bet kaip problema matyta ir Rusijos imperija¹¹.

¹¹ Vienas pirmųjų žodžio „tolerancija“ pavartojimo pavyzdžių – Vinco Kudirkos skundas Rusijos imperijos apsimestine tolerancija, o iš tiesų lietuvių priespauda: „Rusija stengias užimt įžymią vietą tarp civilizuotų viešpatysčių, rišasi su civilizuotomis šalimis neva vardan palengvinimo civilizacijai kelių, sykiu garsindama apie savo tikėjimiškas ir tautiškas tolerancijas, o tuom tarpu savo viduje 3,000,000 padonų jau nuo daugelio metų visai neprileidžia prie civilizacijos“ (Vincas Kudirka, „Graždanka – slogutis civilizacijos“, in: *Varpas*, Tilžė, 1897, Nr. 6, p. 81). Skundų lenkų netolerancija tradicija irgi turi ilgas šaknis, siekiančias ir Jono Basanavičiaus raštus (Jonas Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*, iš rusiško išguldė V. Gintautas, Chicago: Turtu ir spauda „Lietuvos“, 1903, p. 10, 38), ir *Varpą*, kuriame 1889 m. rašyta: „Daugelis Lenku, ipacz gyvenantieje Lietuvoje nenori suprasti tautiszkos Lietuviu skirtybės, rodo netoleranciją dėl mūsų kalbos, o tankei griebiasi už jų suvis neteisingu denunciaciju ir apskundimu, arba dėl iszjuokimo lietuviszkos skirtybės reikalauja svetimos intervencijos“ (J. A., „Kas labjausiai mus trukdo“, in: *Varpas*, Tilžė, 1889, Nr. 11, p. 1). Lenkų nepakanta ir netolerancija skundžiamasi lietuvių kreipimesi į popiežių Pijui X 1906 m. (*Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas Jo Šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S. R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams / De lingua polonica in ecclesiis Lithuaniae. Supplex libellus Suae Sanctitati Pio X. Papae omnibusque S. R. Catholicae Ecclesiae Cardinalibus a Lithuanis oblatas*, Kaunas: S. Banaičio spaustuvė, 1906). Lenkų netolerancija skundžiamasi *Lietuvos žiniose* 1909 m. („Besimokinančioji jaunuomenė“, in: *Lietuvos žinios*, Vilnius, 1909, Nr. 40, p. 2). Laikraštyje *Viltis* diskutuota dėl konfesinės tolerancijos ir ar

Kadangi šis konceptas tekstuose lietuvių kalba pasirodo labai vėlai, pilnavertis sąvokos tyrimas turėtų atsiremti ir į kitomis kalbomis cirkuliuojančių bei funkcionuojančių tekstų lauką bei bendresnį Vakarų politinės minties ir idėjų istorijos kontekstą¹². Plečiant žvilgsnį, taip pat būtų galima lietuviškuosius svarstymus apie toleranciją¹³ nagrinėti skirtingų demokratijos sampratų ar ginčų dėl pliuralizmo kovos lauke¹⁴.

Tolerancija kaip (nepakankama) moralinė nuostata. Viena pirmųjų išsamesnių intelektualinių publikacijų tolerancijos tema Lietuvoje nebuvo visai lietuviška – tai buvo naujai į Lietuvą atvykusio filosofijos dėstytojo teksto vertimas iš rusų kalbos¹⁵. Vosylius Sezemanas 1924 m. tautininkų žurnale *Tautos vairas* publikuotame straipsnyje „Tikroji ir netikroji apykanta“ formuluoja ne tiek politinį, ideologinį ar į tam tikrą socialinio progreso viziją nutaikytą argumentą už toleranciją, bet moralinį – pakanta jam rūpi kaip asmenų tarpusavio santykio klausimas. Trumpame tekste atsiskleidžia

Lietuvoje kaip pagrindinis tikėjimas turi būti įtvirtinta katalikybė, ar visgi lietuviškoje politikoje reikėtų orientuotis į pasaulietiškesnių valstybių standartus – straipsnio autorius (Antanas Smetona?) pasisako už pastaruosius („Dėl politikos organizacijų konfesijonalizmo“, in: *Viltis*, Vilnius, 1913, Nr. 77, p. 2).

¹² *Tolerancijos sąvokos raida modernybėje Vakaruose apžvelgta čia: Ryszard Legutko, Tolerancija: Mintys apie griežtą valstybę, prigimtą teisę, meilę ir sąžinę*, iš lenkų kalbos vertė Andrejus Konickis, (ser. *Atviros Lietuvos knyga*), Vilnius: Kronta, 2006.

¹³ Lietuvoje *tolerancijos* sąvoka įvairiai nagrinėta ir filosofų. Romanas Plečkaitis pateikė eklektišką ir kiek painią tolerancijos conceptualinę analizę, kuri vis dėlto gali būti parankus įvadas į tolerancijos koncepto problematiką ir istoriją. Knyga taip pat vertinga dėl jos priede publikuoto Johno Locke'o 1689 m. *Laiško apie toleranciją* (žr. Romanas Plečkaitis, *Tolerancija*, Vilnius: Pradai, 1998, p. 261–313). Nida Vasiliauskaitė taip pat pateikė vertingą tolerancijos sampratų apžvalgą ir kritiką (Nida Vasiliauskaitė, „Tolerancija kaip galios santykis: kur ir kodėl jos nereikia“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2017, Nr. 4, p. 10–16).

¹⁴ Žr. Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: Modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Lietuvos istorijos institutas, 2015; Justinas Dementavičius, *Tradicijos palikimas: Centro dešinės ideologinė vaizduotė Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2023.

¹⁵ Kad tekstas išverstas iš rusų kalbos, nurodo Albinas Lozuraitis ir Loreta Anilionytė: Vosylius Sezemanas, *Raštai: Filosofijos istorija, kultūra*, sudarė Loreta Anilionytė, (ser. *Iš Lietuvos filosofijos palikimo*), Vilnius: Mintis, 1997, p. 693. Originalaus teksto rusų kalba aptikti nepavyko, vertėjas (Antanas Smetona?) nenurodytas ir pirmojoje publikacijoje lietuvių kalba. Jeigu žiūrėtume į rusų kalbos žodžius, vartojamus pakantai nusakyti – „терпение“ arba „терпеливость“ – semantiškai juose taip pat aptinkamas kentėjimas ir kantrumas, tai autorinė ir vertėjo intencijos negalėjo labai išsiskirti.

ne tik Sezemano tolerancijos teorija, tačiau matomas ir bendresnis autorius požiūris į filosofijos ir gyvenimo santykį, kuriame justai fenomenologinės filosofijos įtaka. 1923 m. į Kauną iš Berlyno persikraustęs dar jaunas filosofijos profesorius tolerancijos klausimą pristato kaip bendrą europinę problemą ir vieną svarbiausių visuomenės sugyvenimo principų: „Apykanta yra būtina kiekvieno liberalizmo ir humanizmo savybė. Ji glaudžiai susijusi su asmens laisve“¹⁶.

Sezemanas toleranciją apibrėžia per jos sąsają su negatyvios laisvės samprata, t. y. kaip „[...] prievartos, spaudimo dvasiniam individo gyvenimui nebuvimą iš valstybės, visuomenės ir Bažnyčios pusės“¹⁷. Taigi iš esmės laikomasi tos tolerancijos sampratos, kurią propagavo tokie liberalizmo klasikai kaip Johnas Locke'as ar vėliau Johnas Stuartas Millis. Tačiau tiek negatyvios laisvės, tiek negatyviai apibrėžtos pakantos atveju Sezemanas yra kritiškas, kadangi šios sąvokos stokoja pozityviai apibrėžto turinio: „[...] prie tos neigiamosios apykantos prasmės negalima sustoti: ji irgi be turinio kaip ir neigiamoji laisvės prasmė. Kiek apykanta yra tikra kultūros vertenybė, ji turi, kaip ir laisvė, turėti savo teigiamą pamatą“¹⁸. Sustojimą vien tik ties neigiama prasme Sezemanas mato kaip problemišką ne tik dėl to, kad negatyviai suprasta tolerancija gali būti sunkiai atskiriama nuo indiferentiškumo, tačiau ir dėl to, ką jis pavadina „neigiamu patu“, t. y. apskritai galimą kelią į neigiamą santykį su aplinkine tikrove, kuris veda ne į kūrybą, o į ardymą.

Ir nors Sezemanas pradeda nuo kultūrinių ir politinių kontekstų bei problemų, tačiau klausimą apie pozityvų tolerancijos turinį jis supranta ne kaip politinį, o kaip orientuotą į asmens perspektyvą ir tarpasmeninį santykį. Negatyviojoje pakantos sampratoje filosofui kliūva būtent „kentėjimo“ aspektas:

[...] kęsti galima tik tai, kas yra nepatogu, nemalonu, teikia kančios. Dorinė kentėjimo vertė yra ta, kad ji yra kelias prie kenčiamojo pikto apgailėjimo [...]. Mes „kenčiame“ svetimas nuomones ir įsitikinimus tik todėl, kad jie, kaip svetimi, neįprasti, sukelia mums, kad ir tik pradžioje, neigiamą reakciją, t. y. tiesiai suvokiami kaip nemalonūs ir priešingi.¹⁹

¹⁶ Vosylius Sezemanas, „Tikroji ir netikroji apykanta“, in: Vosylius Sezemanas, *Raštai*, p. 611.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, p. 612.

¹⁹ *Ibid.*

Toks moralinis įvertinimas Sezemano netenkina: anot jo, kaip tik reikia surasti „teigiamą vertę“ svetimuose įsitikinimuose, o pagarba kitam asmeniui ir jo unikalumui yra susijusi su savęs paties gerbimu. Kitaip sakant, neįmanoma turėti žmogiško orumo, savo įsitikinimų laisvės, jeigu to nepripažįsti kituose: „Kiek tas asmuo yra savarankiškas, savaimingas individas, jis turi turėti savo atskirą priėjimą prie supančio pasaulio, atskirus pažinimo kelius, savo atskirų gyvenimo patyrimų“²⁰. Taigi žmones tuo pat metu skiria jų skirtingos subjektiškumo patirtys, bet kartu šis skirtingumas ir kitų subjektiškumo pripažinimas gali būti vienijantis.

Kitas Sezemanui nepriimtinas negatyvios tolerancijos aspektas – po paprasta pakanta slypintis savotiškas drungnumas, rimtų principų ir įsitikinimų neturėjimas, savo įsitikinimų ir principų slėpimas: „Paprastai toks elgesys yra ne kas kita, kaip tiesioginė išdava tos vidurinės inercijos, kuri viešpatauja daugumos žmonių proto ir apskritai dvasios gyvenime ir kuri juos verčia eiti, kur mažiausia pasipriešinimo“²¹. Tokią laikyseną Sezemanas net susieja su oportunizmu ir indiferentiškumu. Pernelyg lengva pakanta „[...] liudija, kad dvasinis žmonijos gyvenimas menkėja ir nustoja savo vidaus įtempimo“²². Abejingumas kitų įsitikinimams ir savo artimo asmeniui taip pat filosofo suvokiamas kaip problema, net jei praktikoje tokia pakanta nėra savaime blogas dalykas. Sezemanas nori skirti, pavyzdžiui, pakantumą kitų tikėjimui, kylantį iš pagarbos tikybai, nuo tolerantiško indiferentiškumo, kuris nekyla iš jokios tikros moralinės pozicijos, o veikia iš dvasinio tuštumo ir tingumo.

Tačiau iš kitos pusės – ar stiprūs, bet skirtingi, įsitikinimai, tikėjimas tiesa ir dorybe nėra galimas kelias į neapykantą ir nesantaiką? Sezemanas šią problemą pripažįsta ir išėitį regi dviejuose principuose, kurie turi tapti pozityvios pakantos supratimo pagrindu: artimo meilė ir meilė tiesai. Meilės idėjoje, jo manymu, slypi tikroji pagarba ir nuoširdus įsiklausymas į kito nuomonę. Įsipareigojimas tiesai kaip tik suprantamas ne kaip nepakantos šaltinis, o pozityvios pakantos, kadangi joks įsipareigojimas tiesai jam neatrodo įmanomas be mąstymo ir saviraiškos laisvės, t. y. dogmatiškumui priešingos laikysenos. Bet jis mato ir savo teiginių problemškumą, todėl panašiai kaip skirdamas dvi „apykantos“ rūšis, jis išskiria ir dvi neapykantos rūšis, tarp kurių yra esminis kokybinis skirtumas.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*, p. 613.

²² *Ibid.*

Neapykantos, savo banalia forma, jis nenagrinėja, tačiau nemažai dėmesio skiria antrajai neapykantos rūšiai. Kaip paradigmė Europos kultūros figūra, anot Sezmano, čia pasirodo Sokratas²³: „Sokratas gerbia svetimą mintį tik todėl, kad gerbia ir myli tiesą“²⁴. Bet kartu Sokratas esą pasižymi neapykanta ta prasme, kad jis nėra indiferentiškas tiesai. Sezemanas mano, kad tikroji apykanta ir turi kilti iš taip paradoksaliai suprastos neapykantos, t. y. aktyvaus ir angažuoto santykio su kitu. Kaip aukščiausią laipsnį tokios apykantos-neapykantos dialektikos Sezemanas atranda tiesos ir meilės idėjų sąveikoje: „[...] tai neapykanta aukštesnės rūšies; neapykanta, kuri išima pertvaras tarp žmonių ir jungia juos bendroje pastangoje, bendrai ieškant tiesos. Ta neapykanta yra ne kas kita, kaip karšta meilė, ir ji, kaip meilė, yra tikroji apykanta“²⁵. Taigi tikroji pakanta gali laikytis tik ant tam tikros įtampos, tačiau išsamaus šios dialektikos paaiškinimo Sezemanas nepateikė.

Faktas, kad Sezemanas spausdinosi tautininkų žurnale, redaguojamame Antano Smetonos, taip pat neturėtų stebinti – Smetona tuo metu dirbo Filosofijos katedros, kuriai vadovavo Sezemanas, docentu²⁶. Be to, Smetona dar savo ankstyvojoje publicistikoje kaip vieną pagrindinių Lietuvos visuomenės ir ypač politinės klasės problemų matė katalikų ir „cicilikų“ ginčą bei poreikį jiems sugyventi vienoje valstybėje²⁷, todėl galima suprasti, kodėl opoziciniam politikui tolerancijos tema galėjo atrodyti jei ne artima, tai bent įdomi ar paranki.

Pakantos ir krikščioniškos artimos meilės santykis, žinoma, retsykiais buvo reflektuotas ir katalikiškoje spaudoje, tačiau joje perspektyva gerokai skyrėsi artikuliuotumu ir savirefleksijos laipsniu nuo filosofinių Sezmano ieškojimų. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti arkivyskupo Pranciškaus Karevičiaus MIC straipsnį²⁸ ir jį palankiai sutikusių filosofo Vladimiro Šilkarskio komentarą²⁹. Abu tekstus sunku pavadinti teoriniais ar siūlančiais

²³ Sokrato ir jo santykio su tiesa klausimas plėtojamas atskiroje 1925 m. Sezmano studijoje apie Sokratą: Vosylius Sezemanas, „Sokratas ir savęs pažinimo problema“, in: Vosylius Sezemanas, *Raštai*, p. 3–43.

²⁴ Vosylius Sezemanas, „Tikroji ir netikroji apykanta“, p. 617.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Lietuvos universitetas. Pirmųjų penkerių (1922.II.16–1927.II.16) veikimo metų apyskaita*, Kaunas, 1927, p. 200.

²⁷ Pavyzdžiui: Antanas Smetona, „Katalikybė ir pirmeivybė“, in: *Viltis*, Vilnius, 1910, Nr. 43, p. 1–2.

²⁸ Pranciškus Karevičius, „Krikščioniškoji meilė tikybiniuose ginčiuose“, in: *Tiesos kelias*, Kaunas, 1930, Nr. 12, p. 706–711.

²⁹ Vladimiras Šilkarskis, „Krikščioniškoji meilė tikybiniuose ginčiuose“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1931, Nr. 2, p. 35–36.

originalių minčių. Karevičius pateikė savotišką pasakojimų ir pavyzdžių rinkinį, kaip turėtų (ir kaip neturėtų) atrodyti tikra krikščioniška artimo meile pagrįstas santykis su kitatikiais, klaidatikiais ir bedieviais – pradedant Bažnyčios Tėvais ir baigiant nesenos istorijos pavyzdžiais apie filosofus, šventuosius, Popiežius ir dvasiškius. Šiuos tekstus verta išskirti nebent dėl to, kad jie į pakantos klausimą žvelgia visų pirma iš pirmojo asmens perspektyvos, nesiimdami didelių politinių apibendrinimų ir dėl jų veikiau net perspėdami. Krikščioniškoji meilė, anot autorių, turėtų bent jau laiduoti minimalų pakantumą, kitaip tikinčių ar galvojančių atžvilgiu, o geriausiu atveju turėtų būti veiklus evangelizacinis principas, atspindintis tikrąjį krikščionybės etosą. Tad skundžiamasi ne tik kitų netolerancija, o čia pasirodo ir švelni savikritika.

Tolerancija kaip politinė ir pilietinė nuostata. Tolerancijos kaip politinio principo šalininkų galima rasti tiek tautininkų, tiek katalikų, tiek liaudininkų tarpe. Suvoktas religinis, tautinis ir ideologinis šalies įvairumas bei poreikis į jį atsižvelgti kuriant politinę sistemą. Jeigu moralinis tolerancijos diskursas akcentuoja, visų pirma, asmens santykį su kitais žmonėmis ar žmonių grupių bei susibūrimų tarpusavio santykius, t. y. žvelgia į klausimą per horizontaliųjų socialinių ryšių prizmę, tai politiniame diskurse atsiranda ir vertikalusis dėmuo: valstybės politinių ir teisinių institutų požiūris į tautines, religines ir kitokias mažumas, visuomenės didesniųjų grupių sambūvis su mažesniosiomis. Tolerancijos klausimuose jau dominuoja nebe skundai „lenkų nepakantumą“, o aptarinėjamos problemos, ką daryti dėl šalies politinės, etninės, religinės ir pasaulėžiūrinės įvairovės. Vis dėlto tai dažniau yra antrinis konceptas bendresniuose svarstymuose apie santvarkas ir skirtingų grupių koegzistavimą.

Nestebina ir tai, kad tolerancija kaip teigiamai suprastas politinis principas dažniausiai pasirodo demokratijos šalininkų tekstuose (dažnai ji taip pat numanoma implicitiškai, bet to parodymas kelia papildomų interpretacinių sunkumų ir gali pernelyg išplėsti tyrimo lauką). Pavyzdžiui, kunigas Antanas Maliauskis savo 1921 m. demokratiškos santvarkų studijoje rašė: „Susiorganizavusi netolerantiška dauguma jaučias esanti visagalė ir galinti slėgti mažumą. Jos tyranija yra blogesnė už autokrato tyraniją [...]. Netolerantiška dauguma tuo drąsiau persekioja mažumą, juo mažiau tesibijo užtai atsakomybės. Dauguma yra anonymiška, o kaipo toki, jokios atsakomybės nebijo, nes joki atsakomybė, bent apčiuopamai, jos nepasiekia. Tatai, vardan vienų laisvės, ji panaikina laisvę

kitiems“³⁰. Samprotavimuose apie demokratiją, žinoma, pasirodo ir diskusijos apie daugumos valią ir interesus bei valstybės sanklodą, piliečių saviraiškos ir įsitikinimų laisvę.

Naujai demokratinėje visuomenėje tolerancijos klausimas buvo glaudžiai susijęs su bandymu perprasti pamatinius modernios demokratijos principus. Prieš pat 1926 m. gruodžio perversmą pasirodžiusiame vieno svarbiausių krikščioniškos dešinės filosofų Stasio Šalkauskio programiniame straipsnyje „Momento reikalai ir principų reikalavimai“ taip pat užbaigiama su tolerancijos ir daugumos tironijos klausimo refleksija:

[...] kultūrinis federalizmas yra naudingas ir visoms mažumoms, nes ta aplinkybė, kad jiems tenka gyvuoti bendru kultūrinės autonomijos įstatymu sykiu su dauguma, yra geriausias laidas, kad jų padėtis bus pastoviai laiduota nuo šovinistinių daugumos pasikėsinimų. Taip dalykams stovint, galima tikėtis visados surinkti kultūrinės autonomijos įstatymui ginti tokia žymi parlamento balsų dauguma, kad kultūrinis dvasinis piliečių gyvenimas galėtų būti apsaugotas kiekvienu laiku nuo laikinai atsidūrusių valdžioje fanatikų netolerancijos ir prievartos. Ogi laiduoti visiems piliečiams apsisprendimo laisvė ir reiškimosi lygybė ir sykiu apsaugoti jie nuo pasikėsinimų prieš neliestinas jų kultūrinio dvasinio gyvenimo teises, reiškia padėti geri pagrindai tvirtam ir taikiam visuomenės gyvenimui.³¹

Kritika dėl daugumos dominavimo turėjo jautriai suskambėti iki 1926 m. valdžioje buvusiems krikdemams, tačiau Šalkauskis įspėjo ir dėl kovingos mažumos tironijos daugumos atžvilgiu – daugiausia to laiko kairiuosius įtardamas „*Kulturkampf* metodais“ katalikų atžvilgiu.

Kultūrinio federalizmo ar, kaip dažnai vadinta, kultūrinės autonomijos idėjos vėliau buvo gana populiarios tarp jaunesnės kartos katalikų intelektualų³². Kultūrinį federalizmą Šalkauskis ir jo bendraminčiai siejo ne tik su

³⁰ Jonas Maliauskis, *Demokratija*, Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė, Šv. Kazimiero draugijos leidinys Nr. 313, 1921, p. 183.

³¹ Stasys Šalkauskis, „Momento reikalai ir principų reikalavimai“, in: *Lietuva, kurios nebuvo: Pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai*, sudarė Kęstutis Girnius, Algimantas Jankauskas ir Laurynas Peluritis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016 p. 70–71.

³² Šią idėją pirmasis Lietuvoje pristatė Pranciškus Bučys, tačiau jos atgarsius galima matyti ir jaunosios kartos katalikų 1936 m. deklaracijoje „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, kurioje rašoma, kad „Kultūrinis ir ideologinis visuomeninių grupių autonomiškumas nėra tautos skaldymas, bet, atvirkščiai, jos diferencijuotų grupių sujungimas bendra valstybės meile, tolerancija ir lygiu traktavimu, nes kai žmogus nesijaučia esąs globojamas ir negali savo ideologijos srityje naudotis visomis teisėmis, jis žiūri į kitus – privilegijuotuosius – su

etninėmis ar religinėmis/pasaulėžiūrinėmis bendruomenėmis (nors žydu tautinę autonomiją pats išskyrė kaip kultūrinės autonomijos pavyzdį, klojantį pagrindus šios idėjos platesniam taikymui), tačiau ir apskritai su korporatyvine socialinės sanklodos vizija, kurioje demokratinis atstovavimas apimtų ne tik parlamentarizmą, o valstybėje socialinė struktūra būtų suprantama sudėtingiau ir subtiliau nei vien valstybės institucijų ir individo priešstata³³. Jų idėjos, žinoma, buvo veikiamos platesnio to meto Europos intelektualinio konteksto – visų pirma prancūziško krikščioniško personalizmo keltų asmens sąžinės laisvės idėjų ir katalikiškos socialinės minties subsidiarumo pabrėžto principo³⁴.

Pakantai ir tolerancijai kultūrinės autonomijos idėjos rėmuose nemažai dėmesio skyrė Šalkauskio bičiulis Kazys Pakštas³⁵. Jo požiūriu tai taip pat yra klausimas apie politinę ir institucinę valstybės sąrangą. Interpretuojant galima teigti, kad Pakšto politinės tolerancijos sampratos tikslas – skirtingų grupių ir bendruomenių sugyvenimas, garantuojamas per jų teisių ir autonominių veikimo sferų užtikrinimą. Pakštas 1927 m. straipsnyje „Kultūrinės santaikos galimūmai“ skirtingų religinių ir pasaulėžiūrinių grupių toleranciją išskėlė kaip vieną svarbiausių idėjų:

Dabar, rodos, atėjo, tinkamas momentas tolerancijos darbą varyti platesne ir gilesne vaga [...]. Nedarydami ir nematydami iš politikos sau jokio pelno, kultūrininkai gali bešališkai ir savistoviai pasidarbuoti tautos konsolidavimui. Daug idėjų pastangų ir ilgiau abiem pusėm (katalikams ir laisvamaniams)

tam tikra neapykanta, o pati valstybė jam tampa šalta ir svetima. Kultūrinės autonomijos principas kaip tik ir yra geriausias tautos vienybės ugdytojas ir josios nesutarimų malšintojas“ („I organiškiosios valstybės kūrybą“, in: *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 89).

³³ Kaip rašo Šalkauskis: „Ant greitųjų nusakyta suorganizuotos visuomenės santvarka, atremta į korporatyvinio federalizmo principus, galėtų būti įvairiais atžvilgiais schemiškai suglausta į šitokią santrauką: *politinė sritis*: individas – politinė partija – centrinė valstybės valdžia; *ekonominė socialinė sritis*: individas – profesinė organizacija – ekonominiai valstybės rūmai; *kultūrinė doasinė sritis*: individas – kultūrinė autonominga bendruomenė – vyriausioji kultūros taryba; *teritorialinė sritis*: individas – provincialinė savivaldybė – centrinė valstybės valdžia“ (Stasys Šalkauskis, „Momento reikalai ir principų reikalavimai“, p. 56–57).

³⁴ Plačiau apie tai žr. Povilas Aleksandravičius, Laurynas Peluritis, *Tarp įsitikinimo ir atvirybės: Pilnutinės demokratijos ištakos, kontekstai ir perspektyvos*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2023.

³⁵ Jo kultūrinės autonomijos traktuotė pasirodė tais pačiais metais kaip ir Šalkauskio: Kazys Pakštas, „Kultūrinės autonomijos problema“, in: *Židinys*, Kaunas, 1926, Nr. 12, p. 451–457.

padirbėjus, tikiuos, atsirastų pakankamai būdų ir priemonių buvusiai nesantikai prašalinti.³⁶

Pakšto manymu, fanatizmas ir skaldančios politinės rietenos galėtų būti sprendžiamos per kultūrinės autonomijos įtvirtinimą ir skirtingų grupių pakantą, pripažįstant kitiems tokias pat teises.

Tačiau tam tikri korporatyviniai politinės minties elementai ir jų sąsaja etnine tarpusavio pakanta regimi ir kitų politinių srovių atstovų svarstymuose. Ne veltui kaip savotišką bendramintį, iš kiek kitos intelektualinės stovyklos, Šalkauskis matė, pavyzdžiui, Mykolą Römerį ir citavo jo veikalą *Reprezentacija ir mandatas* (1926). Römeris savo ruožtu į tolerancijos klausimą žiūrėjo visų pirma iš tautinių mažumų apsaugos perspektyvos, o taip pat teisinės valstybės ir demokratijos santykio su nacionalizmu problemos³⁷. Korporatyvinės idėjos jam buvo nesvetimos ir tuo požiūriu, kad jos buvo atsvara tiek radikaliai atomistiniam individualizmui, tiek kolektyvizmui³⁸.

Žodis „tolerancija“ Römerio tekstuose kartais pasirodo teigiama reikšme kaip politinis terminas, tačiau dažniausiai kaip techninis teisinis terminas – kadangi reiškė teisinių institutų, Konstitucijos, įstatymų ir jų įgyvendinimo nenuoseklumą, nesistemiškumą, kurio pasekmė buvo tam tikrų išimčių toleravimas (net jei to nesistemiškumo rezultatai konkrečiu atveju vertinami teigiamai). Kaip korporatyvinio valstybės sanklodos elemento ir tolerancijos tam tikrai išimčiai nacionalinės valstybės rėmuose, kaip ir Šalkauskis, Römeris savosiose konstitucinės teisės paskaitose minėjo Lietuvos žydų tautinės autonomijos pavyzdį: 1919–1924 m. Lietuvoje egzistavo žydų kultūrinė autonomija (kai kurie jos elementai išsilaikė iki 1926 m.), kuri fokusavosi į švietimo ir socialinius klausimus, o koordinaciją su kitomis valdžios institucijomis turėjo užtikrinti ministras be portfelio žydų reikalams³⁹. Kaip konstitucinės teisės specialistas Römeris visgi aiškiai įvertino, kad tai nebuvo išbaigta institucija ir veikiau išimtis iš sistemos, paremta precedentu, o ne aiškiai suformuluotu principu:

³⁶ Kazys Pakštas, „Kultūrinės santaikos galimumai“, in: *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 74–75.

³⁷ Jis taip pat aptaria ir dvi skirtingas tautinės autonomijos formas – teritorinę bei personalinę-korporatyvinę – ir jų privalumus bei trūkumus: Mykolas Römeris, „Nacionalizmas ir valstybė“, in: *Kultūra*, Kaunas, 1932, Nr. 4, p. 321–328; Nr. 5, p. 257–261.

³⁸ Mykolas Römeris, *Suverenitetas*, 2-asis fotografinis leidimas, Vilnius: Pradai, 1995 p. 130.

³⁹ Šios institucijos gyvavimo istorija lakoniškai apžvelgta: Paul Radensky, „Žydų reikalų ministerija ir žydų tautinė autonomija Lietuvoje 1919–1923 m.“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*. 1995, Vilnius, 1996, p. 84–97.

[...] kadangi ši institucija – korporacinė nacionalinė savivaldybė – negalėjo būti visų arba visų stambesnių šalies tautinių mažumų atžvilgiu įsteigta, kaip bendrosios santvarkos institucija, tai ji liko tuo tarpu teisiškai nesutvarkyta. Žydų atžvilgiu ji įsisteigė precedentu ir iš dalies vienu įstatymu bei administraciniais aktais, kitaip sakant – ji buvo leista žydams įsisteigti valstybės valdžiai ją toleruojant ir Žydų reikalams ministeriui ją tvarkant ir virto precedentinės materialinės konstitucinės teisės institucija.⁴⁰

Ši „teisinį nesutvarkymą“, išlikusį, iš esmės, per visą žydų autonomijos gyvavimo laikotarpį, 1922 m. Konstitucijos šviesoje Römeris galiausiai apibūdina taip: „Tai buvo pusiau teisės normų, pusiau visuomeninės Žydų iniciatyvos ir valstybinės tolerancijos padarinys“⁴¹.

Kad radikali nacionalistinė idėja nedera su demokratinėmis ir teisės viršenybės nuostatomis reflektavo ir liaudininkiškos pakraipos intelektualai. Geras to pavyzdys – teisininko Mečislovo Mackevičiaus straipsnis „Nacionalizmas ir tautinių mažumų problema“, kuriame kalbama apie pakantą kaip visų pirma politinį iššūkį kuriant tautinę valstybę. Kaip ir Römerį, Mackevičių domino valstybės ir jos institucijų santykis su tautinėmis ar kitokiomis mažumomis. 1934 m. žiūrėdamas į nacionalsocialistinę Vokietiją Mackevičius principingai priešpriešino nacionalizmą demokratinės visuomenės principams: „Demokratija nesiima savo tautos žmones skirstyti į geruosius ir bloguosius tautiečius, nesiima nustatyti kurio tautiečio kraujas grynesnis, tautiškesnis. Ji to nedaro dėl to, kad tai yra nerimta. Demokratinė valstybė palaikydama ir gerbdama savo tautą, nepaneigia ir kitų tautų teisių, vengia tautinės neapykantos“⁴². Anot jo, tautinių mažumų spaudimas kaip tik jas skatina atsisukti nuo valstybės, o radikalus nacionalizmas ir fašizmas apskritai neigia individo teises.

Kritika radikalioms nacionalizmo idėjoms atsirado ne be pagrindo. Su ketvirto dešimtmečio dalies politinio lauko, ypač jaunesnės kartos tautininkų, radikalizacija, pradėta artikuluoti ir demokratinės visuomenės bei su ja susijios tolerancijos kritika. Kas liečia viešojoje erdvėje pasirodantį antisemitizmą ir atvirus raginimus įvesti diskriminacines bei segregacines praktikas, itin garsiai nuskambėjo ir gausią polemiką sukėlė Vytautas Alantas ir jo 1938 m. rugpjūčio 13 d. *Lietuvos aide* paskelbtas straipsnis „Aktualieji

⁴⁰ Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d. 1, Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakultetas, 1937, p. 91.

⁴¹ *Ibid.*, p. 404.

⁴² Mečislovas Mackevičius, „Nacionalizmas ir tautinių mažumų problema“, in: *Liaudies varpas*, Kaunas, 1934, Nr. 5, p. 5.

paplūdimio klausimai⁴³. Straipsnyje neva higienos sumetimais ir dar dėl to, kad žydai tarp savęs kalba rusiškai, pasiūlyta Palangoje juos atskirti į atskirą pliažą. Į kilusį nemažą skandalą teko reaguoti ir Vyriausybei, kuri per savo atstovą nuo Alanto pozicijos atsiribojo⁴⁴. Daugiau tokio lygio aki-broktų intelektualiniame-politiniame diskurse aptikti sunku, bet apskritai spaudoje tikrai galima fiksuoti ir ekonominio antisemitizmo, ir antisemitinių sąmokslų teorijų ar tiesiog buitinio antisemitizmo apraiškų⁴⁵. Kartu galima nuvokti apie tai, kas liko anapus diskursyvios raiškos.

Vis dėlto su tautininkais tolerancijos klausimas buvo aktualus ne tik nacionalizmo, bet ir politinių pažiūrų įvairovės kontekste. Istorikams neblogai žinomas 1931 m. liepos 28 d. tuomečio *Lietuvos aid* vyriausiojo redaktoriaus Valentino Gustainio vedamasis „Dėl tautos vienybės“, kuriame atmetamas politinis (visų pirma, partinis ir ideologinis) pliuralizmas. Vedamajame reaguojama į krikdemų kritiką tautininkams, kad tautininkai esą nori valstybę sutvarkyti „Katalikų Bažnyčios pagrindu“ (t. y. įvesti vienos pasaulėžiūros dominavimą), tačiau taip pat atmetama mintis, kad „tautinė vienybė“ gali egzistuoti sąžinės laisvės ir tolerancijos pagrindu: „[...] tautos vienybės pamatu negali būti tolerancija bei sąžinės laisvė su svetimų įsitikinimų gerbimu, nei kažkoks politinis ar valstybinis popiežius, nei susitvarkymas R. katalikų bažnyčios pavyzdžiu. Tautos vienybės pamatu gali būti tik tautiškoji ideologija, tautos idealas“⁴⁶. Vis dėlto čia pat Gustainis padaro šiokią tokią nuolaidą: „Tolerancija, sąžinės laisvė ir svetimų įsitikinimų gerbimas tautos vienybės pamatu, žinoma, būti negali, nes tai yra daugiau negatyvės negu pozityvės sąvokos. Tai tik sąlygos, be kurių vienybė sunkiai pasiekama“⁴⁷. Tad tolerancija ir atmetama, ir pripažįstama kaip negatyvi sąlyga vienybei kurti? Toks sofistinis ekvilibrizmas išsprendžiamas

⁴³ Vytautas Alantas, „Aktualieji paplūdimio klausimai. Švaros reikalai Palangos paplūdimyje. Atskiros maudyklės lietuviams ir žydams. Kaip atsiranda „antisemitizmas“. Laiškas iš Palangos“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1938-08-13, Nr. 363, p. 6.

⁴⁴ Kęstutis Skrupskelis, „Žydų vaizdinys „Lietuvos aid“ skiltyse tarpukariu (I)“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2014, Nr. 5, p. 36–37.

⁴⁵ Gera tokių tarpukario tekstų apžvalga atlikta Algimanto Kasparavičiaus. Tiesa, jo tyrime ksenofobija įtariami ir visi to meto abstraktūs svarstymai apie tautiškumą ar nacionalizmą; žr. Algimantas Kasparavičius, „Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse“, in: *Kai ksenofobija virsta prievarta*, p. 125–135.

⁴⁶ Valentinas Gustainis, „Dėl tautos vienybės“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1931-07-28, Nr. 167, p. 1.

⁴⁷ *Ibid.*

atskiriant politinį pliuralizmą ir saviraiškos laisvę nuo religinių, moralinių ir kitų klausimų. Tautininkai kurdami bendrą „tautinę“ politinę ideologiją, esą paliko „kuo daugiausia laisvės sąžinės bei metafizikos srity“⁴⁸. Panašias idėjas artikuliuo ir kiti tautininkai, teigę, kad tautinės ideologijos turėjimas nereišké netolerancijos kitoms pažiūroms⁴⁹.

Dera pridurti, kad Gustainio atveju ketvirtajame dešimtmetyje galima stebėti jo artėjimą link liberalių idėjų (klausimas – kiek tai susiję su jo atitolimu nuo tautininkų viršūnėlių ir jų malonės)⁵⁰. 1935 m. kritikuodamas sovietinį utopizmą ir siekį niveliuoti žmones jis rašė:

Standartizuotas žmogus yra vidurkio žmogus, tipišką žmogus. Mūsų laikais tai daugumos žmogus. Kaip toks jis yra ir normaliausias. Ir negalime mes ant jo pykti už tai, kad jis yra toks netolerantiškas kitaip galvojančių atžvilgiu. Iš visų standartizuotų žmonių oficialių organizacijų ryškiausia yra komunistų partija. Sykiu ji yra ir netolerantiškiausia.⁵¹

⁴⁸ *Ibid.*, p. 2.

⁴⁹ Kitas tautininkų intelektualas Vladas Juodeika 1937 m. rašė: „Kai kas gali pamanyti, kad jei valstybė turės savo ideologiją, tai ji jau stengsis tą ideologiją įgyvendinti, o tuo pačiu skriaus ir persekios kitokio ideologinio nusistatymo žmones? Šitokia baimė nepagrįsta. Jei valstybė turi savo ideologiją, tai dar nereiškia, kad kitų ideologijų atžvilgiu ji turi būti netolerantiška“ (Vladas Juodeika, „Organinė valstybė – kelias atgal“, in: *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 145). Antanas Maceina, kreipdamasis į liaudininkus, tokią tautininkišką tolerancijos sampratą atmetė: „Valstybė gyvena visoms pasaulėžiūroms ir visoms ideologijoms. Nė viena iš jų negali būti oficiali, vyraujanti, o kitos tik toleruojamos. Toleravimas faktiškai yra pažeminimas. Valstybėje visos pozityvios pasaulėžiūros turi būti lygiareikšmės“ (Antanas Maceina, „Tai, kas mus jungia“, in: *Lietuva, kurios nebuvo*, p. 135). Egzistencialistinių ir personalistinių samprotavimų kontekste valstybinės ideologijos ir tolerancijos klausimas paliečiamas tuomet dar jauno filosofo Juozo Girniaus samprotavimuose: „Tiesa, teoretiškai aš galiu konstruoti pasaulėžiūriškai neutralios valstybės koncepciją. Bet praktiškai valstybei išlikti neutraliai labai nelengva. Pasaulėžiūriškumo charakterį ji visada gauna iš savo vadovybės pasaulėžiūros. Gerai, jei valstybės politinė vadovybė moka būti išmintingai tolerantiška, bet pakanka į jos vadovybę patekti siauriems fanatikams (o tokie greičiau randa kelią ir patekti!), ir valstybė jau imasi pasaulėžiūrinės prievartos. Trumpai tariant, visada gresia pavojus, kad valstybė gali neišlikti pasaulėžiūriškai neutrali bei tolerantiška ir griebtis dvasinės prievartos. O dvasinė prievarta visada skaudesnė už kiekvieną baudžią!“ (Juozas Girnius, „Žmogiškosios kančios prasmė“, in: *Židinys*, Kaunas, 1940, Nr. 2, p. 166–167).

⁵⁰ Gustainio politinė ir intelektualinė biografija bei pažiūrų evoliucija išsamiai apžvelgta čia: Antanas Terleckas, „Po Valentino Gustainio mintis besikapstant“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2018, Nr. 7, p. 42–49.

⁵¹ Valentinas Gustainis, „Standartizuotas žmogus“, in: Valentinas Gustainis, *Raštai*, sudarė Antanas Rybelis, (ser. *Iš Lietuvos filosofijos palikimo*), Vilnius: Mintis, 1991, p. 335.

Apskritai Gustainis gana nuosekliai atmetė totalitarinius režimus (tiek komunizmą, bet taip pat nacionalsocializmą ir fašizmą), bet kartu manė, kad jie yra modernizacijos padarinys ir todėl reikia matyti platesnę politinio mąstymo problematiką: „standartizuotas“ ar „masių“ žmogus, orientuotas į kolektyvizmą ir pliuralumo atmetimą, greičiau buvo totalitarinių režimų atsiradimo prielaida, nei vien padarinys. Be to, jau 1939 m. Gustainis kategoriškai pasisakė už liberalią demokratiją, parlamentarizmą ir valdžių atskyrimą: „Liberalinė politinė santvarka, kai ji yra aiškiai ribota tautinės valstybės gyvybinių reikalų plotmėje, yra ne tik geriausias politinių atmosferos spaudimų reguliatorius, įvairių masės psichozijų ventilatorius: sykiu ji yra ir geriausia vieša politikos vyrų pasireiškimo bei jų legalaus veikimo arena“⁵².

Tad politinių diskusijų apie toleranciją linijos skirstėsi aplink ginčus dėl socialinės sanklodos korporatyviškumo ir santykio su autoritarinėmis bei totalitarinėmis ideologijomis. Ir net tautininkų ideologai, kritikavę pakantą skirtingoms politinėms pažiūroms ir ideologijoms, iš esmės nedrįso visiškai atmesti tolerancijos kitais jos aspektais. Tačiau turbūt labiausiai galima pasigesti introspekciško diskurso apie toleranciją, reikalaujančio jos ne iš kitų, o iš savęs (t. y. tolerancijos kito atžvilgiu).

Tolerancija kaip kultūrinė nuostata – Juozo Blažio idėjos. Vienas daugiausiai apie toleranciją parašiusių tarpukario autorių buvo gydytojas psichiatras Juozas Blažys⁵³. Tolerancija jo suprasta kaip bendresnis kultūrinis principas, jungiantis asmeninę-moralinę ir politinę plotmę⁵⁴. Blažys neda-

⁵² Valentinas Gustainis, „Politinis liberalizmas“, in: Valentinas Gustainis, *Raštai*, p. 387.

⁵³ Blažio biografija ir pažiūros bendrais bruožais apžvelgti čia: Algirdas Dembinskas, Valdonė Matonienė, „Profesorius Juozas Blažys – psichiatras, mokslininkas, visuomenės veikėjas“, in: *Medicina*, Kaunas, 2005, Nr. 41 (5), p. 442–445.

⁵⁴ Panašių užuominų į toleranciją kaip būtent kultūrinį principą ar laikyseną kultūros lauke (ypač kas liečia skirtingų kultūrinių ar etninių grupių santykius) galime rasti ir pas Šalkauskį ar Sezemaną. Pastarasis savo 1934 m. straipsnyje tautininkiškame žurnale *Akademikas* rašė: „O su provinciališku pasipūtumu glaudžiai susiję kitų tautų nesupratimas bei panika, aklas netolerantiškumas ir siauraproty šovinizmas. Tautos kultūrinio brendimo procese taip pat kaip ir paskiros asmenybės plėtotėj svarbiausias momentas yra savimonės (savižinos) atsiradimas, paties savęs pažinimas. Bet pažinti save galima tiktai santykiaujant su kitais ir juos pažįstant. Todėl ir tautiška kultūra augdama negali apsieiti jokių būdu be svetimų kultūrų įtakos. Susipažindama su kitų tautų gyvenimu, kūrimo ir mąstymo būdu, pasisavindama tai, kas svetimoj kultūroj vertinga bei reikšminga, jinai įsisąmonina savuosius ypatumus bei sugebėjimus, išmoka teisingai vertinti savo potencijas bei galias ir naudotis jomis tinkamu būdu“ (Vosylius Sezemanas, „Tautinės kultūros klausimu“, in:

lyvavo ginčiuose dėl Lietuvos valstybinės ideologijos ar konkrečių moralės principų visuomenėje diegimo, veikiau savo argumentus bandė formuluoti kaip mokslininkas, liberalas ir humanistas. Jo 1936 m. išleista studija *Tolerancija kaip kultūros principas* pakantos klausimą pateikė kaip „dvasinės kultūros“ problemą, priešino ją dogmatizmui (o individualizmą priešino autoritarizmui). Apskritai šią studiją galima būtų laikyti vienu aiškiau suartikuluotų liberaliosios politinės minties pavyzdžių tarpukario Lietuvoje.

Žanriniu požiūriu Blažio veikalas yra komplikuoatas: čia telpa ir istorinė tolerancijos sampratų Vakaruose apžvalga, ir psichologijai skirtas skyrius, ir tiesos problemos aptarimas, ir paties autoriaus įžvalgos. Anot Blažio, „tolerancija yra ne kas kita, kaip laisvės sinonimas. Tolerancija yra pripažinimas kitiems žmonėms tos dvasinio gyvenimo laisvės, kurią žmogus pripažįsta pats sau. Nori, kad kiti gerbtų tavo teises, tavo laisvę, tavo asmenybę, gerbk kitus“⁵⁵. Jam tolerancija visų pirma yra kitų žmonių įsitikinimų ir nuomonių gerbimas, kylantis iš minties ir saviraiškos laisvės principų. Psichiatras Vakarų politinės minties raidoje pakantos problematiką pristato visų pirma per religinės tolerancijos idėjų raidą ir siekia parodyti, kaip per istoriją konfesinė tolerancija nuosekliai išvirsta plačiau suprasta įsitikinimų ir sąžinės laisve. Aptariami tiek teigiami, tiek (daug dažniau) neigiami pavyzdžiai iš Bažnyčios ir krikščionybės istorijos, masonai ir net Rotary klubai. Istorinį svarstymą užbaigdamas XIX a. ir Johno Stuarto Millio liberalizmu Blažys taip pat atkartoja simpatijas mokslinio ir socialinio progreso per laisvę idėjoms – esą tiesos siekimas ir tiesa kaip vertybė įpareigoja ne dogmatizmui, o minčių bei tyrimų laisvei ir net klaidingų nuomonių gerbimui.

Blažys savo politinę darbotvarkę įvardijo visų pirmą per kritinį santykį su naujo tipo autoritariniais ir totalitariniais sąjūdžiais: „Ten, kur jų rankose valdžia, bolševizmas, fašizmas, nacionalsocializmas siekia išnaukinti kitas ideologijas ir pačius jų nešėjus. Jie siekia piliečių vieningumo jų

Akademikas, Kaunas, 1934, Nr. 15, p. 343). Apskritai Sezemano dėstyta pozicija apie tautinę kultūrą kaip suteikiančią individualią išraišką universaliems žmonijos turiniams artima Šalkauskiui. Rašydamas ateitininkams Šalkauskis toleranciją pabrėžė kaip pamatinį kultūros lauko principą (ypač konfliktų ir diskusijų atvejais): „Ginkluojantis didelei gyvenimo kovai reikalinga ne puikybės, bet kuklumo, ne neapykantos, bet tolerancijos, ne kultūrinio išsilepinimo, bet iškilimo į aktyviosios kultūros viršūnes, kad iš jų galėtų būti aprėptos dvasiniu žvilgsniu dar platesnės padangės“ (Stasys Šalkauskis, „Ateitininkų ideologija“, in: Stasys Šalkauskis, *Raštai*, t. 5, sudarė ir parengė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Mintis, 1995, p. 65–66).

⁵⁵ Juozas Blažys, *Tolerancija kaip kultūros principas: Studija*, Kaunas: Spaudos fondas, 1936, p. 14.

pasaulėžiūros suvienodinimu [...]. Šios politinės diktatūros yra kartu moralinės diktatūros⁵⁶. Esminė kritika buvo nukreipta į kolektyvizmą, „masėms priklausantį žmogų“, t. y. į bendrą siekį suniveliuoti ir suvienodinti. Kritikuojamas totalitarinių sąjūdžių patosas, vado ir „herojų“ kultai: „Valsybės absoliutizmas, gyvenimo sukolektyvinimas ir herojų, autoritetų, diskredituojančių tiesas ir normas, kultas yra asmenybės, laisvės ir tolerancijos paneigimas“⁵⁷. Anot jo, istorija parodė, kad laisvė ir tolerancija turėjo tapti universaliais principais, kita vertus, bolševizmas, fašizmas ir nacionalsocializmas yra aštrios istorinio masto krizės įrodymas. Užbaigdamas studiją tolerancijos ribų aptarimu, jis siūlė tolerancijos nepainioti su indiferentiškumu ir pasyvumu, o kartu nelaikyti to nuolaidžiovimu fanatizmui – tolerancija turėtų būti pripažįstama tik toms ideologijoms ir pasaulėžiūroms, kurios pripažįsta tolerancijos principą⁵⁸.

Originaliau atrodo Blažio bandymas apžvelgti toleranciją kaip tarpasmeninį reiškinį ir išskirti jos „objektingus pagrindus“. Apžvelgdamas įvairius psichologijos ir sociologijos tyrimus bei mėginimus aiškinti žmonių psichinius tipus per fiziologiją, paveldimumą ir aplinkos veiksnius, Blažys siekė ne tik parodyti biologinius ir socialinius determinantus, bet veikiau mokslo fiksuojamą žmonių skirtingumą. Šiandienos požiūriu beveik viskas, kas sakoma šiais klausimais (pavyzdžiui, 1932 m. pasirodęs Charleso Ruperto Stockardo tyrimas, kuriame aptariami linearinis ir lateralinis žmogaus tipai⁵⁹), atrodo kaip spekuliatyvus pseudomokslas, tačiau tai neturi lemiamos reikšmės daromoms išvadoms. Blažio išvados veikiau moralinės: „Kokios reikšmės visa tai turi tolerancijos klausimui? Ogi, mes turime suprasti savo apibrėžtumą; tas turi mokinti mus kuklumo. Dėl savo apibrėžtumo mes esame daugiau ar mažiau vienašališki. Mes reikalingi nuolaidumo

⁵⁶ *Ibid.*, p. 12.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 192.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 201.

⁵⁹ Turima omenyje knyga *The Physical Basis of Personality*, šiandien aiškiai patenkanti į pseudomokslo kategoriją. Blažys apibendrino taip: „Amerikietis Stockard (1932) skiria du pagrindinius žmogaus tipus. Linearinio tipo žmonės laibi, dažnai aukšti, ilgagalviai. Jų balsas – basas arba baritonas. Jie palyginti anksti subręsta. Jie veiklūs. Staiga užklupti, priešinasi pabėgimo refleksui. Jeigu juos ištiko koks moralinis smūgis, jie daugiau gyvena ne laike paties įvykio, o vėliau. Linkę rizikuoti, keliauti. Lateralinio tipo žmonės apskritesnių formų, trumpagalviai. Jų balsas – tenoras. Jie subręsta vėliau. Linkę pradžioje atmesti dalykus, kuriuos paskui priima ir stipriai laikosi. Gerbia mažmožius“ (Juožas Blažys, *op. cit.*, p. 27).

iš kitų žmonių pusės, ir patys turime būti nuolaidūs kitiems⁶⁰. Taigi nors remiasi savo laiko mokslu, Blažys anaip tol neprieina prie Auguste'o Comte'o stiliaus pozityvizmo socialinės inžinerijos išvadų.

Toliau Blažys aptarė, kaip formuojasi žmonių pasaulėžiūros. Jo manymu, „[asmenybė] su savo nuomonėmis ir pažiūromis, su savo pasaulėžiūra formuojasi sudėtingoje biologinių, rasinių, psichologinių ir socialinių faktorių sąveikoje“⁶¹. Jis psichologiniuose tyrimuose kaip į autoritetus referuoja ir Freude'ą su Adleriu, taip pat teigė, kad daugelio žymių politinių veikėjų (nuo Herzeno iki Marxo ir Engelso) pažiūras suformavo vaikystės ar brenimo laikotarpio patirtys, o ir apskritai žmonių sprendimus, vertybinius nusistatymus ir politines preferencijas labiau už loginius samprotavimus lemia nereflektuotos „emocinio gyvenimo srovės“⁶².

Kad politiką galima aiškinti per psichologijos prizmę, jis dėstė ir viename savo straipsnių, kuriame taip pat kvietė tolerancijai. Čia politiką jis įvardijo kaip vieną pavojingų sferų. Remdamasis Eduardo Sprangerio 6 žmonių tipų teorija, skiriančia teoretinį, ekonominį, estetinį, socialinį, politinį ir religinį tipus, Blažys kaip ypatingą pavojų politikoje matė politinį žmogaus tipą:

Politinis žmogus yra linkęs tiesą pakeisti retorika ir idėjomis naudotis ambicijos siekiams. Kadangi drąsus ir atviras savo aš – o išaukštinamas retai kada esti toleruojamas visuomenėje, toks politinis žmogus, kad ir nekoks savo artimųjų mylėtojas, turi laikyti paslėpęs savo panieką kitiems žmonėms, ir apsimesti ekspansyviais lojalumo jausmais kuriai nors visuomenės grupei. Politinis žmogus sutapatybina savo asmeninius nusistatymus ir siekimus su tam tikros visuomenės, kurios vardu jis kalba, interesais.⁶³

Blažys taip pat aptaria įvairius psichikos sutrikimus, iš psichologinės pusės analizuoja fanatizmo reiškinių teigdamas, kad „[y]patingas, antihumaniškas vaidmuo politikoje tenka fanatizmui“⁶⁴, ir kaip atviro fanatiko pavyzdį pateikė Hitlerį. Anot Blažio: „Kiekvienas-psichinis ligonis yra savo rūšies fanatikas – sustingęs savo ligūstose idėjose ir iliuzijose, neprieinamas

⁶⁰ *Ibid.*, p. 32.

⁶¹ *Ibid.*, p. 37.

⁶² *Ibid.*, p. 35.

⁶³ Juozas Blažys, „Politika psicho-patologijos šviesoje“, in: *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1939, Nr. 2, p. 26.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 29.

įtikinimams, ir argumentams. Protinis sustingimas, kuris charakterizuoja fanatiką, yra tikras psichinio mažavertingumo simptomas⁶⁵. Socialinių ir gyvybės mokslų teikiama medžiaga, Blažio manymu, atskleidė žmonijos įvairumą ir todėl empiriškai paneigė fanatiško galvojimo pretenzijas.

Bendriausia prasme Blažys buvo reliatyvistas ir kontekstualistas – visuomenės ar kultūros vertybes, anot jo, lemia istorinė raida, socialinis kontekstas ir kiti faktoriai. Istorija, jo manymu, kaip tik rodo, kad nėra vienos teisingos filosofinės sistemos ar politinės ideologijos. Ir nors jis pats – individualizmo šalininkas, bet jį regi kaip ilgo istorinio proceso ir visuomeninio progreso rezultatą. Dėl to, Blažio manymu, teisingiausia yra pragmatizmo filosofijos siūloma tiesos samprata. Jis tokią priegą regi ir kaip alternatyvą dogmatizmui, ir skepticizmui bei pesimizmui, ir apžvelgia jos ištakas nuo antikinės bei moderniosios filosofijos iki amerikiečių pragmatizmo judėjimo. Idėjų teisingumo kriterijumi turėtų būti jų pritaikomumas praktikoje ir veikimas, duodantis pragmatinius rezultatus. Kaip apibendrinamas teigė Blažys:

Socialinio bendravimo procese vyksta tam tikra idėjų atranka. „Tiesos“ nustatomos, kaip moksle teorijos, patirties ir išbandymų kontrolėje. „Objektingos“ tiesos susidaro iš socialinio gyvenimo reikalavimų; tai tos tiesos, kurios pasirodė pastovesnės, naudingesnės. Kiekvienas žmogus turi balsą, kuriant tiesą; kiekvieno žmogaus tiesa gali būti išrinkta, kiekvieno žmogaus balsas gali nulmti rinkimus.⁶⁶

Pragmatizmas, anot jo, yra labiausiai tolerancijos idėją atitinkanti filosofinė doktrina.

Šis prielankumas pragmatizmui galiausiai tinka ir prie Blažio eklektiško svarstymo ir rašymo būdo – iš filosofijos, sociologijos, psichologijos ir istorijos jis atsirenka tas idėjas, kurios atrodo jam tinkamos ir parankios. Kultūros reliatyvumą ir pliuralumą jis mato kaip tolerancijos reikalingumą ir teisingumą pagrindžiančią prielaidą. To pripažinimas Blažiui kartu atrodė kaip žmogiškumo pripažinimas. Šia prasme jo tolerancijos kaip kultūrinio principo supratimas gali netgi būti pavadintas antropologine tolerancijos samprata, kadangi ji kilo iš įvairių medicinos, psichologijos, fizinės ir socialinės antropologijos tyrimų sintezavimo.

Vis dėlto nepanašu, kad Blažys savo laiku buvo įtakingas politinis mąstytojas, palikęs ryškų pėdsaką lietuviškajame politiniame galvojeime.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Juozas Blažys, *Tolerancija kaip kultūros principas*, p. 53.

Kaip savo laiko liberalus galvotojas jis nebuvo prisimenamas ir išeivijos liberalų, dalis kurių atsivainė iš tarpukariu tautininkų. Jo veikalas apie toleranciją greičiau yra keistas inkluzas tarpukario Lietuvos politinės minties mozaikoje.

Išvados. Tolerancija tarpukario Lietuvos politinėje mintyje toli gražu nebuvo esminė sąvoka. Žodžiai „tolerancija“, „pakanta“ ir „pakantra“ spausdintuose lietuviškuose tekstuose pasirodė ties XIX ir XX a. sandūra, tačiau joks rimtesnis teorinis diskursas tolerancijos klausimu nebuvo artikuliuotas. Net tarpukariu specifiškai tolerancijai ir pakantai nebuvo skirta daug tekstų – ji veikiau suprasta kaip artimo meilės, demokratinės politikos ar kultūrinio humanizmo atributas. Esminiai tolerancijos klausimo pasirodymo kontekstai tarpukariu: skirtingų etninių, ideologinių ir religinių grupių koegzistavimas vienoje valstybėje ir visuomenėje. Pagrįstai galima teigti, kad išskirtinos bent jau trys tolerancijos sampratos, artikuliuotos per moralinę, politinę ir kultūrinę plotmes.

Tolerancijos kaip asmeninio santykio (arba tolerancija moraliniu aspektu) filosofškai paliesta tik Vosylius Sezemano, tačiau pats klausimas buvo svarstomas krikščioniškos artimo meilės idėjos kontekste, nagrinėjant kiek ji derėjo su išipareigojimu savajam tikėjimui ir evangelinės žinios skleidimu. Politinėse diskusijose tolerancijai skirta gerokai daugiau dėmesio, tačiau ir čia ji, iš esmės, niekada nebuvo centrinė politinių diskusijų sąvoka, tačiau ją galima matyti platesniuose ginčiuose dėl tautinių mažumų, korporatyvizmo, demokratijos, laisvamųjų ir tikinčiųjų polemikose. Argumentus prieš politinę toleranciją bandė pateikti tik kai kurie tautininkų veikėjai, tačiau ir jie dažniausiai mėgino palikti atviras duris skirtingų moralinių ir religinių įsitikinimų turėjimui, privačiai sąžinės laisvei.

Vienintelis Juozas Blažys bandė suformuluoti politinę ir moralinę perspektyvas jungiančią ir peržengiančią tolerancijos sampratą, jis pirmasis Lietuvoje parašė knygą, skirtą būtent tolerancijos konceptui. Jis manė, kad tolerancija žmonių ir jų pažiūrų skirtingumui turi būti bet kurios kultūrinės ir mokslinės prasme išsivysčiusios visuomenės bruožas. Blažys savo knygoje atsiskleidė kaip nuoseklus liberalas ir humanistas, net jei jo dėstymo stilius buvo eklektiškas ir ne visuomet iki galo artikuliuotas.

THREE CONCEPTS OF TOLERANCE IN INTERWAR
LITHUANIAN POLITICAL THOUGHT: A DOXOGRAPHIC
REVIEW

Summary

The paper examines how the concept of tolerance is reflected in the political thought of interwar Lithuania. It is argued that three distinct concepts of tolerance can be singled out: ethical-moral, political, and cultural. Each conception is examined through the most prominent texts that illustrate it. The most noteworthy example of the ethical-moral concept of tolerance and the philosophical critique of this concept is Vasily Seseman's study on tolerance. The concept of tolerance in its political sense is examined through the texts of representatives of various ideological and intellectual currents, such as the philosopher Stasys Šalkauskis, the geographer Kazys Pakštas, and the lawyer Mykolas Römeris. Also, the article reviews the nationalists' distinctive concept of tolerance and their criticism of the pluralism of political attitudes. Regarding the concept of cultural tolerance, one author is examined – the psychiatrist Juozas Blažys and his eclectic study of the idea of tolerance. Blažys's position is, however, unique in that he does not limit himself to an ethical-moral horizon or a political perspective but instead draws on history, psychology, sociology, and the philosophy of pragmatism to find a universal argument in favour of tolerance as a humanistic principle.

SOFOKLIO *ANTIGONĖS* PIRMASIS STASIMAS, LITERATŪRINIAI ŠALTINIAI IR INTERPRETAVIMO PROBLEMA

ANTANAS GRAŽULIS

1. Vertimas.

I strofa

Daugel smarkių dalykų ir nieko už
žmogų neiškyla smarkesnio;
šis ir per pilkšvą jūrą
335 skersai su audrotu piečiu
veržiasi, po aplink šėlstančiomis
bangomis prasiskverbdamas; ir deivių
didžiausiąją, Žemę,
nežūstančią, neišvarginamą niokoja,
340 gręžiojantis arklams, metai iš metų,
arklių atžalom ardamas.

I antistrofa

Ir lengvabūdžių paukščių
šeimyną apsiausdamas varo,
ir žvėrių laukinių būrius,
345 ir marių jūrinę gentį
akimis, sumegztom į tinklą,
didžiai sumanus vyras; valdo
gudrybėm laukinį
350 žvėrį, kalnuose naršantį, ir karčiuotakaklį
sprandą arklio jungu pažaboja,
ir kalnų nenuvargstantį taurą.

II strofa

355 Ir kalbą, ir lakią nuovoką, ir miestų įstatymus kuriantį
 būdą jis išsiugdė, perprato ir kaip nesvetingu
 šalčių, ir kaip po aiteru
 audrotų išvengt kritulių –
 360 daugiajėgis; bejėgis jokion nežengia
 ateitin. Hado vieno
 pabėgt nevalioja,
 nors nuo ligų nepagydomų išeičių
 yra susiradęs.

II antistrofa

365 Išmonės kiek, gudrumo, menų, kurie lenkia viltį, turįs,
 kada į bloga, kada į gera linksta.
 įstatymus žemės įskiepijantis
 ir dievų prisaikdintą teisę –
 370 kilniamiestis; bemiestis, kuris nesibodi
 negarbingų darbų dėl įžūlumo.
 O kad toks kartu su manim
 prie namų židinio nesėdėtų,
 375 kas elgiasi šitaip.

2. Problema. Viena iš poezijos kūrinio recepcijos formų – jo vertimas¹. Sofoklio *Antigonės* pirmasis stasimas (Soph. *Ant.* 332–375), iki XX a. antros pusės suvoktas kaip „žmogaus išaukštinimas“ (plg. angliškoje literatūroje paplitusią perifrązę: *ode to man* „odė žmogui“, *praise of man* „žmogaus išaukštinimas“), susilaukė didelio vertėjų ir interpretatorių dėmesio. Stasimo tema – žmogaus ir aplinkinio pasaulio bei žmonių tarpusavio santykiai² ir žmogaus veiklos ribos³. „Ode žmogui“ stasimas pavadinamas dar ir todėl,

¹ Už visokeriopą palaikymą ir pagalbą rašant straipsnį dėkoju dr. Vytautui Ališauskui.

² Deborah Beck, „πέλει in the First Stasimon of Sophocles' *Antigone*“, in: *2020 Abstracts of the Classical Association of the Middle West and South*, 2020, p. 1, in: <https://camws.org/abstracts2020>, (2024-09-02).

³ Margaret R. Kitzinger, *The Choruses of Sophocles' Antigone and Philoktetes*, Boston – London: Brill, 2008, p. 21.

kad, garbstydamas žmogų, poetas, rodos, beveik pamiršta dievų pasaulį⁴. Toks choro supratimas – vadinsiu jį „antropocentrinu“ – vyravo Europoje nuo XIX a. pradžios iki XX a. pabaigos; atsivertę bet kurį lietuvišką vertimą pamatysime, kad visi vertėjai interpretuoja šį stasimą būtent taip (plg. Jurgio Šaulio, Jurgio Talmanto, Antano Venclovos ir Antano Dambrausko vertimus). Nuo XX a. antros pusės Vakarų mokslininkai ir filosofai atkreipia dėmesį į sudėtingą stasimo reikšminių žodžių vartoseną, kuri suproblemina „antropocentrinį“ jo supratimą⁵, ypač daug dėmesio susilaukia pirmasis stasimo žodis *deinos*, nuo kurio vertimo („siaubingas“, „galingas“ arba „nuostabus“) priklauso likusios stasimo dalies perskaitymas. Šiame straipsnyje apžvelgsiu tikėtinus stasimo literatūrinius šaltinius, jo parašymo istorinį kontekstą ir vertimus nuo XIX a. pradžios iki XXI a. pradžios, bandydamas suvokti, kokios galimos reikšmės slypi graikiškame tekste ir ką jo recepcijos istorija pasako apie Europoje vyravusias intelektualines tendencijas.

3. Literatūriniai šaltiniai. Yra ginčijamasi, kada tiksliai pastatyta *Antigonė*: siūlomos datos įvairuoja nuo 450 iki 438 m. pr. Kr.⁶; bet kuriuo atveju, tai įvyko dar iki Peloponeso karo pradžios (431 m. pr. Kr.). Atėnų politinis ir intelektualinis gyvenimas sparčiai kito. Tradicinė (hesijodiška) graikų moralė ragino į gyvenimą žvelgti nepatikliai, o žmonijos vystymąsi suvokė kaip nuosmukį, tolimą nuo „aukso amžiaus“. Auganti valstybės galia ir techninės galimybės formavo priešingą mąstymą, kurio atstovais laikytini sofistai, pavyzdžiui, Protagoras, paskelbęs žmogų esant visų dalykų matu. Ginčas tarp šių dviejų požiūrių V a. pr. Kr. Atėnuose suformavo kultūrinį lauką, kuriame buvo parašyta *Antigonė*⁷. Aptariamasis stasimas atspindi šį ginčą. Stasime, kaip bus parodyta, susiduria dvi priešingos idėjinės pozicijos: sofistų „antropocentrizmas“ (primenantis ir minėtą įsigalėjusią vertimo

⁴ *Ibid.*; Th. C. W. Oudemans, André Lardinois, *Tragic Ambiguity: Anthropology, Philology and Sophocles' Antigone*, Leiden: Brill, 1987, p. 123.

⁵ Gilberte Ronnet, „Sur le premier stasimon d'Antigone“, in: *Revue des Études Grecques*, Paris, 1967, t. 80, p. 103; Martin Heidegger, *The Ode to Man in Sophocles' Antigone*, translated by Ralph Manheim, New Haven – London: Yale University Press, 1959, p. 88; Th. C. W. Oudemans, André Lardinois, *op. cit.*, p. 121.

⁶ Douglas Cairns, *Sophocles: Antigone*, London – New York: Bloomsbury, 2016, p. 1–3.

⁷ Gregory Crane, „Creon and the 'Ode to Man' in Sophocles' Antigone“, in: *Harvard Studies in Classical Philology*, Cambridge (MA), 1989, t. 92, p. 108–109; Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 56.

tradiciją) ir tradicinis „pesimizmas“. Šio ginčo ištakų reikia ieškoti graikų literatūrinėje tradicijoje, paveikusioje ir Sofoklio kūrybą.

Choro literatūrinės ištakas itin gerai išnagrinėjo Gregory's A. Staley ir Douglas Cairnsas⁸. Bene visi tyrėjai pažymi ryšį tarp aptariamo Sofoklio teksto ir Aischilo *Choëforų* pirmojo stasimo (Aesch. *Cho.* 585–653). Sofoklis „skolinasi“ pirmąsias Aischilo choro eilutes: *polla men ga trephei / deina [...]* (pirmųjų keturių eilučių vertimas: „Žemė daug baisių žvėrių / Maitina išgąstingų; / Knibždėte knibžda jūrų gelmės / Baisių žmonėms gyvūnų“⁹). Iš šio teksto kyla įžymioji pirmosios Sofoklio strofos formulė: *polla ta deina kouden an- / throupou deinoteron pelei* („daugel smarkių ir nieko už / žmogų smarkesnio nekyla“), tačiau iš karto matyti skirtumas: Aischilo gamta yra pilna pavojų žmogui, Sofoklio žmogus ją nugali, mat jis yra *deinoteros*, „pats smarkiausias“ – jam neprilygsta nė vienas gyvis¹⁰. *Choëforų* žmogus gali būti arba silpnesnis už kitus gyvūnus, pažeidžiamas, arba lygus jiems aistromis¹¹ (plg. Aesch. *Cho.* 599–603: „Valdinga moteries aistra / [...] Ji nugalai žmonių / Ir gyvulių šeimos ryšius“).

Abiejų stasimų struktūriniai panašumai čia nesibaigia. Jau pirmojoje *Choëforų* stasimo eilutėje matome personifikuotą Žemę – ją atliepia *Antigonės* eil. 338 deivė, kurią žmogus „niokoja [...] metai iš metų“. Aischilo „baisybės“ apima visą kosmo erdvę: žemę, jūrų gelmes, taip pat erdvę „tarp dangaus ir žemės“ (Aesch. *Cho.* 589), kurios skrajūnai gali „papasakot / Apie audrų siaubingą pyktį“ (Aesch. *Cho.* 592–593); Sofoklis du kartus atliepia šią trilypę kosminę sąrangą pirmojoje strofos-antistrofos poroje¹²: pirmojoje strofoje apibrėždamas žmogaus veiklos sritis, antrojoje – nuskaidamas skirtingų gyvūnų apgyventas erdves. *Choëforų* stasime lygiai taip pat judama iš gamtos į kultūros ir socialinių santykių sritį. Pirmojoje antistrofoje (Aesch. *Cho.* 594) randame dar vieną reikšmingą sutampantį žodį¹³: „Kas gi stengtų apsakyti / Vyru kėslių išūlumą“ (orig. *hypertolmon phronēma*). *Antigonėje* tai – „lakios mintys“ (Soph. *Ant.* 354–355: *anemoen phronēma*). Hy-

⁸ Gregory A. Staley, „The Literary Ancestry of Sophocles' 'Ode to Man'“, in: *The Classical World*, Baltimore, 1985, t. 78 (6), p. 561–570; Douglas Cairns, *op. cit.*

⁹ Čia ir toliau cituojama pagal: [Aischilas] Eschilas, „Choëforos“, in: *Antikinės tragedijos*, iš graikų kalbos vertė Jonas Dumčius, (ser. *Pasaulinės literatūros biblioteka*, 3), Vilnius: Vaga, 1988, p. 127–130.

¹⁰ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 566.

¹¹ *Ibid.*, p. 567.

¹² *Ibid.*, p. 565.

¹³ Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 60.

pertolmon („perdėm įžūlus“), vėlgi, *Antigonėje* atlieptas žodžiu *tolmē* („įžūlumas“): nedorai elgiasi tas, „kuris nesibodi negarbingų darbų dėl įžūlumo“ (Soph. *Ant.* 371: *tolmas charin*).

Aischilo aukotojų choras pasmerkia nusikaltėlius (Aesch. *Cho.* 639–645: „Aštrus Teisybės kardas / Krūtinę kiaurai perveria / Tam žmogui, [...] Kurs peržengė ribas“); Sofoklio Tėbų senių choras nė kiek ne mažiau kratosi bendrystės su įžūliai mąstančiais (Soph. *Ant.* 374–375). Staley išvelgia panašumą ir tarp abiejų chorų konteksto dramos veikalo siužete: abu chorai pasakoja apie moteris, įvykdžiusias nusikaltimus, susijusius su artimu šeimos nariu (Antigonė palaidojo Polineiką, Klitaimnestra nužudė Agamemnoną); abiejų moterų nusikaltimai buvo įkvėpti meilės (tegu ir skirtingos: pirmu atveju – seseriškos, antru atveju – geismo); abi moterys savo veiksmais sukėlė pavojų visuomenių, kuriose gyveno, sąrangoms, pamynė tuometės teisės pamatus¹⁴. Žinoma, tai gana drąsus apibendrinimas, tačiau jis nestokoja įtaigumo.

Kiek mažiau žinomas kitas, itin reikšmingas *Antigonės* stasimo literatūrinis šaltinis: į lietuvių kalbą beveik neverstos Solono elegijos¹⁵. Pažvelkime į Solono 13 fragmentą: eil. 43–76 išvardijami žmogaus pasiekimai įvairiose veiklose panašiai, kaip tai daro abu tragikai. Atrodo, poezijoje būta tam tikro *locus communis*: žmogaus galimybių ir ribų išvardijimo. Sofoklio tekste galima suskaičiuoti aštuonis žmogaus pasiekimus (*technē*: įgūdis, mokėjimas)¹⁶: jūreivystę, žemdirbystę, medžioklę, gyvulių prijaikinimą, kalbą/mąstymą, bendruomeninį gyvenimą, namų statybą, mediciną. Vis dėlto pasiekimai gali būti pritaikomi tiek tinkamai, tiek netinkamai; žmogaus prigimtis linksta ir į blogą, ir į gera (eil. 365–367): tai matyti net ir skaitant „antropocentriškai“. Neaišku tik, ar tarp techninių pasiekimų ir moralės nepastovumo esama tiesioginio ryšio¹⁷; Margaret R. Kitzinger pagrįstai tvirtina, kad gramatika neleidžia spręsti, ar žmogus „kada į blogą, kada į gera linksta“ dėl to, kad turi minėtus įgūdžius, ar nepaisant šito¹⁸. Solonas vardija šiuos menus: žemdirbystę, jūreivystę ir mediciną, tačiau esti dar vienas, Sofoklio neminimas – pranašavimo – menas (Sol. 13.53–56). Solonas, kaip ir Aischilas, atstovauja pesimistinei tradicijai: jis siekia parodyti žmogaus galimybių ribotumą. Nors pranašavimo menas ir parodo ateitį,

¹⁴ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 569.

¹⁵ Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 60–61.

¹⁶ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 562; Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 59.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Margaret R. Kitzinger, *op. cit.*, p. 25.

bet „dievų dovanos yra neišvengiamos“ (Sol. 13.64: *dōra d' aphukta theōn gignetai athanatōn*). Pasak Solono, žmogus negali pasirinkti, kada jo gyvenime atsitiks blogi (*kakoi*), kada – geri (*esthloi*) dalykai (Sol. 13–63). Šitai mus gražina prie diskusijos, ar žmogaus menai padeda, ar neleidžia jam elgtis moraliai: Sofoklio *Antigonės* eil. 367 vartojami prieveiksmiai *tote, allot'*, nusakantys judėjimo į gera ar į bloga dėsningumus, parodo šį judėjimą esant atsitiktinį¹⁹. Jis priklauso ne nuo sąmoningų žmogaus sprendimų, o nuo bendrų laiko dėsnių, vadinasi, žmogų ištinka kaip ir „neišvengiamos“ Solono dievų dovanos, netikėtai ir neatšaukiamai.

Antigonės ir *Choëforų* stasimų bendru literatūriniu pirmtaku Staley siūlo *Odisėjos* XVIII giesmėje esantį Odisėjo atsakymą jaunikiui Amfinomui (Hom. *Od.* 125–150). „Nėr sutvėrimo pasauly, menčiau patvaresnio už žmogų / Tarpe visų, kas ant žemės kvėpuoja ir kas šliaužinėja“²⁰, – šitokį pamokymą pasako Odisėjas jaunikiui, padavusiam jam taurę vyno (eil. 130–131). Toliau Odisėjas kalba apie teisingumą žmonių tarpe: žmogus turi priimti dievų siunčiamą likimą, ar tai būtų laimė, ar nelaimė (eil. 132–137; čia regime sąšauką su poetine tradicija, kuriai atstovauja aptartasis Solono fragmentas); nedorai besielgiančiam gyventi yra blogai (eil. 141); nedorai besielgiantis žmogus sulauks atpildo, nelyg svetimą turta švaistantys jaunikai (eil. 143–150). Amfinomui, kuris su Odisėju pasielgia svetingai, suteikiama galimybė pasprukti, jis paraginamas bėgti, kol nevēlu (eil. 146–147). Toks nuodugnus atpasakojimas padeda pamatyti ryšius tarp abiejų stasimų, Solono elegijos ir šio *Odisėjos* fragmento, kuri patvirtins leksikos analizė. Jau cituotas Homero tekstas skamba taip: *ouden akidnoteron gaia trephei anthropoio, / pantōn hossa te gaian epi pneiei te kai herpei*. Matome, kad Aischilas skolinasi iš Homero frazė *gaia trephei* („žemė maitina“), plg. *Choëforų* eil. 585–586: *polla men ga trephei / deina [...]*, o Sofoklis – formulę „žmogus yra *labiausias* tam tikroje srityje“; vartojamas tas pats įvardis *ouden* („niekas“, „joks“)²¹. Tokiu būdu sustiprinamas ryšys su *Odisėja*, mat atsiranda priešprieša: *Odisėjoje* žmogus buvo *bejėgis*, *Antigonėje* gi – *galis* (plg. eil. 360–361: „bejėgis jokion nežengia ateitin“). Šitaip visi trys tekstai susyja vartojamų žodžių atžvilgiu. Temos ir konteksto aspektu šie tekstai irgi panašūs: plėtojama teisingo elgesio tema; visi trys kalbėtojai (du chorai ir Odisėjas) mato įvykdytą nusikal-

¹⁹ *Ibid.*, p. 26.

²⁰ Čia ir toliau cituojama pagal: Homeras, *Odisėja*, iš graikų kalbos vertė Jeronimas Ralys, Vilnius: Vaga, 1964, p. 329.

²¹ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 563.

timą ir laukia artėjančio atpildo (kad jei ir Tėbų senių choras ir nesišaukia jo tiesiogiai, tai tik atsiriboja nuo to, kuris pažeidžia įstatymus).

Beliko pasiaiškinti, koks yra Protagoro filosofijos įnašas į stasimą. Pirmųjų trijų strofų antropocentrizmas gali stebinti; palyginimas su *Choëforomis* parodė, kad Sofoklis švelniai polemizuoja su tradicija, nors ir nesiekia jos visiškai paneigti²². Svarbus Protagoro filosofijos šaltinis yra Platono to paties vardo dialogas, o mus domina būtent toji vieta, kur išdėstomas Prometėjo mito variantas (Plat. *Prot.* 320d–322d). Žinoma, tai vėlesnis šaltinis ir mes esame priversti pasitikėti Platono liudijimu; Protagoras gi buvo Sofoklio amžininkas ir reikšmingas intelektualinio Atėnų gyvenimo dalyvis V a. pr. Kr. Į žmogaus ateitį jis žvelgia optimistiškai: buvę visai gamtos nuskriausti, jie iš pradžių gauna Atėnės ir Hefaisto menus (kartu su ugnimi), vėliau, kai dievai pamato, kad žmonės nesugeba apsiginti nuo gamtos pavojų, Hermis pasiunčiamas išmokyti juos sugyvenimo miestuose meno. Protagoras vardija žmogaus įgūdžius (*technē*), tarp kurių galima surasti tuos pačius, kuriuos suminėjo ir Sofoklis (žemdirbystė (322a 7), kalba ir mintys (322a 4–5), socialiniai įgūdžiai (322b 5, 322c 3), namų statyba (322a 6)²³). Matyti, kad sutampa tik nedidelis kiekis pasiekimų; galima manyti, kad Sofoklis, jei ir patyrė Protagoro įtaką, tai vargu ar perėmė ką iš jo tiesiogiai (kiti mano, kad jis buvo priešiškas Protagorui²⁴); veikia Protagoro įtaka apsiriboja pačia žmogaus pasiekimų samprata. Protagoras, be kita ko, teisingumą laikė vienu iš žmonių *technōn*; Sofokliui miesto įstatymus, taip pat ir teisingumą, kuria *orgē* („būdas“, „polinkis“) (eil. 355–356: *astunomous orgas [...]* *edidaxato*, „miestų įstatymus kuriantį / būdą jis išsiugdė“), be to, žmogus vis tiek painioja gerį ir blogį, nors ir turi *technas*²⁵. O ar choras laikytinas labiau optimistiniu²⁶, ar laikysimės nuosaikesnės pozicijos²⁷, priklauso nuo žodžio *deinos* supratimo.

4. Interpretacijos. Raktas chorui perskaityti – būdvardis *deinos*; šio žodžio daugiareikšmiškumo sunku nepastebėti²⁸. Jo semantinis laukas būtų

²² Gregory Crane, *op. cit.*, p. 106.

²³ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 562.

²⁴ Th. C. W. Oudemans, André Lardinois, *op. cit.*, p. 130–131.

²⁵ *Ibid.*, p. 127.

²⁶ Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 61.

²⁷ Gilberte Ronnet, *op. cit.*, p. 103.

²⁸ Deborah Beck, *op. cit.*, p. 2; Douglas Cairns, *op. cit.*, p. 59–60; Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 564.

bent iš trijų dalių: „puikus“, „nuostabus“, „siaubingas“²⁹; pridėkime čia dar kai kuriuos atspalvius iš *Lexicone Sophocleo*³⁰: *vehemens* („aršus“), *callidus* („karštas“), *gravis et indignus* („sunkus ir nepritinkas“). Jei kalbame apie žmogų, *deinos* nėra neįprastas epitetas ir dažniausiai įgyja teigiamą reikšmę³¹. Žodis yra plačiai vartojamas: kad Sokratas yra *deinos* kalbėti, sužino jau klasikinės filologijos antrakursiai bakalaurai; Euripido *Bakchantėse* Dionisas pašiepia Pentėją šio žodžio nevienareikšmiškumu (Eur. *Bacch.* 971)³². Sofoklis jį irgi mėgsta³³: Bernardas M. W. Knoxas teigia, kad jis šiuo žodžiu dažniausiai apibūdina „siaubingus“ ir „baisius“ veikėjus ar jų poelgius. Aristotelis *Nikomacho etikoje* (1144a 9) įveda sąvoką *deinotē*: tai yra galimybė padaryti ką nors gera arba bloga, pati savaime neturinti moralinio atspalvio³⁴. Staley siūlo tokį žodžio supratimą laikyti pamatiniu; tuomet *deinos* reikštų ne „baisius“ ar „nuostabus“, o „gebantis, stiprus“: turįs galimybę ką nors atlikti³⁵. Pirmieji svarstymai apie *deinos* dviprasmybę radosi gana seniai, anglų mokslinėje literatūroje – nuo 1916 m.³⁶

Dar vieną požiūrį į šio žodžio vartoseną pateikia Martinas Heideggeris³⁷. Jo požiūriu, *deinotatos* (jo verčiamas ir suprantamas kaip *Unheimlichste*, „klaikiausias“³⁸, angliškai verčiamas kaip *uncanny* ir *strange*, taigi „nejaukus, baugus, svetimas“) ir yra vienu žodžiu išreikštas žmogaus apibūdinimas, kuris apima tiek jo ribas, tiek pamatinius veikimo principus³⁹. Žmogus yra *deinos*, nes jis priklauso *Seiende*, „buviniui“, kuris pats savaime yra *überwältigende*, viską pergalintis, taigi *deinos*⁴⁰. Antra vertus, žmo-

²⁹ Gilberte Ronnet, *op. cit.*, p. 103.

³⁰ Friedrich Ellendt, *Lexicon Sophocleum*, Berlin: Sumptibus Fratrum Borntraeger, 1872.

³¹ Gregory Crane, *op. cit.*, p. 104.

³² *Ibid.*, p. 105.

³³ Bernard M. W. Knox, *The Heroic Temper*, Berkeley: University of California Press, 1983, p. 23–24.

³⁴ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 564.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Th. C. W. Oudemans, André Lardinois, *op. cit.*, p. 129.

³⁷ Heideggeris pirmą kartą išdėstė savo interpretaciją 1935 m., o gerokai ją perdirbę perleido 1943 m.; žr. Martin Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, Frankfurt am Main: Vittorio Klosterman, 1983, p. 231–232.

³⁸ Heideggerio filosofinė terminija, kai įmanoma, verčiama pagal leidinį: Martin Heidegger, *Būtis ir laikas*, iš vokiečių kalbos vertė Tomas Kačerauskas, Vilnius: Technika, 2014.

³⁹ Martin Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, p. 158.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 159.

gus ir pats peržengia jam duotos srities ribas naudodamas jėgą. Taigi jis net dviem aspektais yra *Unheimlichste*. Trys Heideggeriui svarbiausi choro žodžiai yra *deinon*, *technē* ir *dikē*, kuriuos jis interpretuoja kaip *Gewalt-tätigkeit / Überwältigende* („jėgos naudojimas“ / „tas, kuris viską pergali“), *Wissen* („žinojimas“) ir *Fug* („tvarka“)⁴¹. Žmogaus veikimo principas – jis visą laiką yra nukreiptas link transcendencijos ir jos siekia⁴², tuo tarpu kai kiti gyvūnai lieka gyventi savo srityse ir paklūsta įprastai tvarkai (plg. *Soph. Ant.* 342–352). Peržengti ribas žmogui padeda *technē* (žinojimas), kurią mąstytojas suvokia kaip galimybę naudoti jėgą (būti *Gewalt-tätigkeit*). Peržengdamas savo ribas žmogus įsteigia naują *dikē* („tvarką“), kuri pergali prieš tai buvusiąją ir pati save palaiko. Tačiau ir pati būtis, būdama *deinos*, palaiko savą *dikē*, kuri yra nesuderinama su žmogaus siekiu peržengti bet kokias ribas. Galiausiai, anot Heideggerio, žmogaus būtis yra konfliktas tarp *dikē* ir *technē*, t. y. tarp smurtingos egzistencijos tvarkos ir žmogaus poreikio tą tvarką peržengti⁴³. Heideggerio požiūrį galbūt galima priskirti prie pesimistinių, nors ir akcentuojama žmogaus galia; šiaip ar taip, jo interpretacija atsitraukia nuo „antropocentrinio“ XIX a. požiūrio.

Jau spėjome pamatyti, kaip keli bendri abiem stasimams žodžiai (*deinos*, *phronēma*) vienur įgyja vienareikšmiškai neigiamą, o kitur, rodos, teigiamą reikšmę. Kyla klausimas, ar tikrai Sofoklio tekstas leidžia skaityti šiuos žodžius *priešinga* Aischilo žodžiams reikšme. Tenka kreiptis į likusį *Antigonės* tekstą: jame randame, kad, antai, *phronēma* yra vartojama pačios *Antigonės*, supriešinant žmogaus puikybę, kuri žymima šiuo žodžiu, ir dieviškus įstatymus (*Soph. Ant.* 459)⁴⁴; taigi Sofoklis vartoja šiuos žodžius aiškiai suvokdamas jų dvigubą reikšmę. Atidžiau išsižiūrėję matome ir kitų požymių, leidžiančių abejoti „antropocentrinės interpretacijos“ teisingumu. Žemdirbys „vargina, eikvoja“ (*apotruetai*) žemę, kuri yra įvardyta kaip „aukščiausia, garbingiausia“ iš deivių (*Soph. Ant.* 338–340). Antroje strofoje žmogus išsiugdo „miestų įstatymus kuriantį būdą“ (*Soph. Ant.* 355–356: *astunomous orgas*); vartojamas žodis *orgē*, reiškiantis ne tik „būdą, nuotaiką“, bet ir „pyktį“. Galima palyginti *astunomous orgas* su Aischilo ujamu *erōs*, paralelizmą sustiprina toje pat strofoje vartojama *phronēma* („kėslai“, *Aesch. Cho.* 595–596), tačiau Sofoklio *orgai* yra vertingi ir kuria miestą, o Aischilo

⁴¹ *Ibid.*, p. 168–169.

⁴² *Ibid.*, p. 170.

⁴³ *Ibid.*, p. 171.

⁴⁴ Gregory A. Staley, *op. cit.*, p. 567.

erōtes – griauona⁴⁵. Nors žmogaus galimybės stasimo pirmojoje strofų poroje atrodo itin didelės, bet jis negali išvengti Hado, t. y. mirties: tampa neaišku, ar ši stoka nenusveria visų likusių privalumų, taip pat – ko daugiau Sofoklio stasime: žavėjimosi ar nuogaštavimo. Vadinasi, negalima kalbėti apie visišką Sofoklio susipriešinimą su Aischilo požiūriu.

Peržvelgus 32 stasimo vertimų imtį nuo XIX a. vidurio iki XXI a. įvairiomis Europos kalbomis, galima pasakyti, kad „antropocentrinė“ skaitymo tendencija vyrauja iki pat XX a. antros pusės. Pirmiausia tai liečia „meninius“ vertimus⁴⁶ (tipinis pavyzdys – Adolfas von Wilbrandtas, antraštiniam lape teigiantis, kad vertimai atlikti *mit Rücksicht auf die Bühne*, atsižvelgiant į scenos poreikius). „Meniniais“ čia vadinami poetų atlikti vertimai, dažniausiai skirti scenai, kuriuose laisvai elgiamasi su tekstu, keičiamas originalo metras, įvedamas rimavimas. „Antropocentrizmas“ vyrauja ir senesniuose vertimuose bei komentaruose, skirtuose besimokantiejiems⁴⁷. *Polla ta deina* šių vertėjų ir komentatorių suvokiama kaip „nuostabūs, puikūs, stiprūs, galingi dalykai“. Antai klasikinių komentarų autorius Richardas C. Jebbas ragina šitaip suprasti žodį *deinos*: „nei ‘baisus’, nei ‘galingas’, bet ‘nuostabus’“⁴⁸.

Ypač vertingą medžiagą vertimų tradicijos pokyčiams stebėti teikia angliški vertimai, kurių yra itin daug. Nebandydami aprėpti jų visų, apsiribosime septyniolika vertimų nuo 1848 iki 2005 m. XIX a. vidurio vertėjai kartais net persistengia garbindami žmogų; plg. ankstyviausią anglišką vertimą iš tiriamos imties, atliktą 1848 m. Johno Williamo Donaldsono⁴⁹: *Many the things that mighty be, / And nought is mightier than* – MAN. Pirma-

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ Sofokles, „Antygoną“, in: Sofokles, *Tragedie*, praełozył Kazimierz Morawski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969; Sophokles, „Antigone“, in: *Sophokles' ausgewählte Tragödien*, übersetzt von Adolf von Wilbrandt, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1903; Sofokl, „Antigona“, perevod Dmitrija Merežkovskogo, in: *Polnoje sobranije sočinenij Dmitrija Sergejeviča Merežkovskogo*, t. XXI, Sankt-Peterburg: Tipografija I. D. Sytina, 1914; Sophocle, „Antigone“, in: *Sophocle*, traduction par Charles Marie René Leconte de Lisle, Paris: Alphonse Lemerre, 1877 ir kt.

⁴⁷ Gustav Wolff, *Sophokles, Antigone: für den Schulgebrauch erklärt*, Leipzig: B. G. Teubner, 1873; Ivan Martynov, *Antigona, tragedija Sofokla*, Sankt-Peterburg: Tipografija Ios. Ioanessova, 1823; Sofocle, *Antigone*, Roma: Società Editrice Dante Alighieri, 1989 ir kt.

⁴⁸ Sir Richard C. Jebb, *Sophocles: The Plays and Fragments, with critical notes, commentary, and translation in English prose*, Cambridge: Cambridge University Press, 1900, in: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0023>, (2024-09-25).

⁴⁹ John William Donaldson, *The Antigone of Sophocles*, London: John W. Parker, 1848.

sis mano užfiksuotas vertėjas, bandęs vertime atskleisti žodžio *deinos* dvi-prasmybę, buvo Richardas Faglesas⁵⁰: *Numberless wonders / terrible wonders walk the world but none the match for man*. Vėliau panašiai bando versti Williamas Blake'as Tyrellas ir Larry's J. Bennetas, Ianas Johnstonas, Paulas Woodruffas⁵¹ – pastarajam pavyko rasti bene paveikiausią išraišką: *Many wonders, many terrors, / But none more wonderful than the human race / Or more dangerous*. Tačiau ir „antropocentrinė“ vertimo tradicija nėra nunykusi, keli XXI a. pasirodę vertimai aukština žmogų⁵²; kitąkart tradicinis vertimas *man* keičiamas apibendrinančiu *humanity*⁵³.

Kaip minėta, visi lietuviški vertimai priklauso „antropocentrinei“ tradicijai: XX a. pradžios vertimams ji yra įprasta visoje Europoje, vėliau sovietinė tekstų interpretavimo praktika šią tradiciją užkonservavo. *Polla ta deina* lietuviškai nuskamba kaip „Daug yra galingo pasaulėj“ (Šaulys)⁵⁴, „Daug didžiųjų jėgų pasauly“ (Talmantas)⁵⁵, „Daug gamtoj nuostabiųjų jėgų“ (Venclova)⁵⁶, „Daug nuostabiųjų dalykų pasauly“ (Dambrauskas)⁵⁷ – interpretacijų skirtumai nėra itin dideli. Šie vertimai koreliuoja su kitais sovietinio laikotarpio vertimais, antai, ankstyvuoju sovietmečiu atliktu Sergejaus Šervinskio vertimu⁵⁸. Straipsnio pradžioje siūlomas vertimas netaiko į

⁵⁰ Sophocles, „Antigone“, in: Sophocles, *The Three Theban Plays*, translated by Richard Fagles, London: Penguin Books, 1984.

⁵¹ Sophocles, *Antigone*, translated by Paul Woodruff, Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2001; Sophocles, *Antigone*, translated by Ian Johnston, 2005, in: <https://web.viu.ca/johnstoi/sophocles/antigone.htm>, (2024-09-25); Sophocles, *Antigone*, translated by William Blake Tyrell, Larry J. Bennett, 2002, in: <https://diotima-doctafemina.org/translations/greek/sophocles-antigone/>, (2024-09-25).

⁵² Sophocles, *Antigone*, translated by George Theodoridis, 2004, in: <https://www.poetryintranslation.com/PITBR/Greek/Antigone.php>, (2024-09-25); Sophocles, *Antigone*, translated by J. E. Thomas, Clayton: Prestwick House, 2005.

⁵³ Sophocles, *Antigone*, translated by J. E. Thomas, p. 25

⁵⁴ Sofoklis, *Antigona: Tragedija*, vertė J. Š. [Jurgis Šaulys], Tilžėje: Išleista P. Nėrio kaštais, [Otto von Mauderodės spaustuvė], 1903, p. 13–14.

⁵⁵ Sofoklis, „Antigonė“, in: *Visuotinės literatūros chrestomatija*, d. 1: *Graikai ir romėnai*, sudarė ir vertė Jurgis Talmantas, Kaunas: „Sakalo“ bendrovės leidinys, 1930, p. 71–72.

⁵⁶ Sofoklis, „Antigonė“, in: *Iš antikinės ir renesanso literatūros*, sudarė Jonas Dumčius, Leonas Valkūnas, vertė Antanas Venclova, Vilnius: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1958, p. 141–142.

⁵⁷ Sofoklis, „Antigonė“, in: Sofoklis, *Tragedijos*, vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1974, p. 236–238.

⁵⁸ Sofokl, „Antigona“, in: Sofokl, *Tragedii*, perevod Sergeja Šervinskogo, Moskva: Chužestvennaja literatura, 1988.

„meninių“ tarpą: jo tikslas yra parodyti kitokią choro skambėjimo variantą lietuvių kalba. Pirmiausia, siekta versti taupiai ir pagal galimybes atitikti graikiško teksto žodžių kiekį; išlaikyti autentiškesnę žodžių tvarką; taip pat norėta pasiūlyti būdvardį *deinos* versti daugiaprasmišku lietuvišku žodžiu, bent iš dalies atitinkančiu originalo semantinį lauką. Žodis „smarkus“ pakankamai tiksliai aprėpia tiek teigiamų, tiek neigiamų konotacijų lauką, būdingą graikiškam ekvivalentui; šis lietuviškas būdvardis taikytinas tiek žmogui, tiek gamtos reiškiniams, gyvas kasdienėje kalboje, todėl ir pasirinktas vertimui.

5. Išvados. Įmanomi trys pagrindiniai stasimo supratimo ir vertimo būdai: „antropocentrinis“ ir ilgą laiką vyravęs būdas traktuoja jį kaip odę žmogui (*deinos* – „nuostabus“), pesimistinis, kai akcentuojama tamsioji žmogaus veiklos pusė (*deinos* – „siaubingas“), ir trečiasis, kompromisinis, kelias, kai bandoma sutalpinti viename vertime abu aspektus (*deinos* – „baisus ir nuostabus“, lt. tai galėtų būti „smarkus“). Tad atrodo, kad *Antigonės* pirmojo stasimo analizės ir vertimo istorija atspindi XIX–XXI a. Europos ir Vakarų vieno intelektualinio vektoriaus vystymąsi, kuris kažkiek kartoja (ir net apgręžia) situaciją V a. pr. Kr. Atėnuose. Nuo užpraeito amžiaus Vakarų pasaulis judėjo didėjančio nepasitikėjimo savimi keliu: tapo įprasta kritiškai vertinti žmogaus galias ir vietą pasaulyje, daug kartų ir įvairiais būdais peržiūrėta ir teista praėjusių laikų istorija. Prie šios sudėtingos refleksijos prisidėjo XX a. vidurio katastrofos. Atrodo, noras nebeleisti žmogaus aukštinimui vešėti vertimuose susijęs su giliu nepasitikėjimu civilizuojančia žmogaus galia: žmogus gali keisti pasaulį, bet ar gali jam duoti ką gero? Toks klausimas lieka apmąstant Heideggerio interpretaciją. Stasimo radi mosi metu pačių atėniečių savimonė buvo priešinga: jų dar tik laukė Peloponeso karo katastrofa, Delo sąjunga buvo savo galios apogėjuje, klestėjo sofistika ir buvo tiek logiška, tiek madinga pasitikėti žmogaus galia. Stasime kertasi abu mąstymo būdai. Noras jį versti vienaip ar kitaip pirmiausia išryškina ir parodo mums mūsų pačių pasaulėžiūros pokyčius.

THE FIRST STASIMON OF SOPHOCLES' *ANTIGONE*:
ITS LITERARY SOURCES AND THE PROBLEM OF
INTERPRETATION

Summary

This paper deals with the problems of understanding the first stasimon of Sophocles' *Antigone* as translated into various European languages; it also deals with the literary ancestry of the stasimon. The main statement is that there are two major ways of interpreting the stasimon: (1) the traditional 'anthropocentric' way, which sees the chorus as an 'ode to man' and (2) the newer, more complex approach, which tries to incorporate both positive and negative notions of the word *deinos* (the key word in the understanding of the stasimon) and other important words of this composition. The literary ancestry of the stasimon roots back to Book XVIII of *Odyssey*, then, via the elegies of Solon and *Choephors* of Aeschylus, reaches the Athens of the fifth century BC. The triad of Homer-Solon-Aeschylus represents the tradition of the 'Greek pessimism'. With certain influences from the Sophists, Sophocles engages in a light polemic with this tradition. The Sophistic point of view, in its turn, has many similarities with the 'anthropocentric' interpretation of the stasimon. The analysis of the literary ancestry of the stasimon provides us with an understanding that the Greek text indeed has the double notions of the key words and could be interpreted in both pessimistic and optimistic (i.e., 'anthropocentric') points of view. The 'anthropocentric' one was reflected in all translations before the mid-twentieth century, although some English translations of the late twentieth and early twenty-first century show attempts at reflecting both possible ways of interpretation. The author's translation of the stasimon into Lithuanian also tries to achieve this goal. The history of the translation of the stasimon shows us some aspects of the evolution of European thought and self-imagination.

KRAŠTOVAIZDIS IR RELIGIJŲ KOVOS:
JOHANNESO VOIGTO *GESCHICHTE PREUSSENS*
(1827–1839) IR SIMONO DAUKANTO *BUDA*
SENOWEŚ-LĒTUWIŲ KALNIENŲ ĪR ZÁMAJTIŲ (1845)

ROMA BONČKUTĖ

Įvadas. Kaip tiuringiečiui Johannesui Voigtui (1786–1863) apsisprendimas 1817 m. vykti į šaltą ir apsiniaukusį Karaliaučių buvo reikšmingas, nes mieste saugomo archyvo (*Preußisches Staatsarchiv Königsberg*) medžiaga jį nukėlė į galingiausią religinę epochą, kur visa jam pasirodė šlovinga ir didinga¹, kad norėjosi tai perkelti į dabartinius laikus, taip Simonui Daukantui Rygoje į rankas patekusi jo *Geschichte Preussens* (toliau – *GP*) tapo būsimų veikalų vienas svarbiausių šaltinių, senosios Prūsijos žinynu, Vokiečių ordino dokumentų, laiškų ištekliumi, naujos literatūros teikėju, medžiagos komponavimo, minties raiškos pavyzdžiu.

Daukantas veikale *ISTORYJE ZEMAYTYSZKA* (~1831–1834, toliau – *IZ*)², kuris buvo *BUDA Senowes-Lėtuwių Kalnienų ĩr Zámajtių* (toliau – *Bd*) atraminiu tekstu, pirmuosius penkis *GP* tomus (1827–1832) nurodė 84 kartus. Voigtas – *IZ* daugiausia nurodytas autorius, bet kaip rodo tekstų palyginimas, Daukantas kartais pagal *GP* tekstą kūrė pasakojimą per kelis puslapius, pateikdamas vieną išnašą. *Bd* Voigto veikalas nurodytas 20 kartų, bet ir čia pasitaiko, kad *GP* pasitelkta, tačiau nenurodyta. Be to, iš *GP* buvo percituoti kiti šaltiniai³. Rengdamas *Bd* Daukantas jau buvo įsigijęs likusius *GP* tomus (VI–IX; 1834–1837), iš kurių šeštasis yra nurodomas *Bd*,

¹ Plačiau žr. Erich Maschke, „Johannes Voigt als Gefchichtfchreiber Altpreussens“, in: *Altpreußifche Forschungen*, t. 5, herausgegeben von der Hiftorifchen Komiffion für oft= und weftpreußifche Landesforschung, Königsberg: i. Pr. In Komiffion bei Gräfe und Unzer, Oftpreußifche Druckerei und Verlagsanstalt, 1828, p. 93–135.

² [Simonas Daukantas], *ISTORYJE ZEMAYTYSZKA*, [be datos, ~1831–1834], in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas* (toliau – *LLTI BR*), f. 1, b. SD 2, 551 l.

³ Žr. Roma Bončkutė, „Johanneso Voigto *Geschichte Preussens* (1827–1839) nuorodos Simono Daukanto veikale *BUDA Senowes-Lėtuwių Kalnienų ĩr Zámajtių* (1845)“, in: *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2021, t. 23, p. 269–298.

ir, kaip žinome iš laiškų Teodorui Narbutui, jis sekė Voigto tyrinėjimus ir veiklą⁴, o paskutinio savo darbo *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (~1850–1854) pratarinėje nurodė, kad be Nikolajaus Karamzino, Alberto Kojalavičiaus-Vijūko, Teodoro Narbuto jam rašant buvo svarbi ir Voigto istorija⁵. Palyginus *IZ* ir *Bd* Voigto nuorodas, pastebėta, kad jos, išskyrus vieną, nesutampa. Vadinasi, Daukantas nors ir rėmėsi *IZ* tekstu, bet grįžo prie Voigto veikalo bei jį skaitė iš naujo, ir panaudojo ankstesniame darbe necituotas vietas. Tokiu būdu *GP* poveikis *Bd* tekstui dar labiau išauga.

Daukanto *Bd* turi ir XIX a. regioninės istoriografijos, ir tautos kultūros istorijos bruožų. Tiek regioninei, tiek tautos kultūros istorijai būdinga aprašyti kraštą, jo gamtą, reikšmingas tautos tapatumui erdves. Voigto *GP* dėl panaudotų Kryžiuočių ordino dokumentų, laiškų ir dėl plačiai perteiktos senosios Prūsijos kultūros yra ryškus regioninės istoriografijos žanro pavyzdys⁶. Šiuo požiūriu abu istorikai buvo veikiami Johanno Gotfriedo Herderio (1744–1803) genetinio metodo⁷ ir požiūrio į mažąsias tautas, kurios taip pat įneša indėlį į bendrą žmonijos tikslą. Daukantas *Bd* parodo tautos ištakas, kaip baltiškasis kraštovaizdis formavo lietuvių/baltų tapatybę. Didelis dėmesys kraštovaizdžiui plaukė iš vokiečių romantikų požiūrio, kad įvairios žmogaus kultūros formos (menas, kalba, religija, moralė) kyla iš žmogaus sielos galių (*Kräfte*) ir išorinės aplinkos sąveikos⁸. Daukantas *Bd* senovės lietuvių gyvenimą vaizduoja mitinės tikrovės realijomis, kur veikia

⁴ Pvz., Daukantas kaip tik *Bd* rašymo laikotarpiu, 1843 m. birželio 29 d. Narbutui rašė: „wyszły dwa tomy Codex Diplomaticum Prusicum zawierający akta do 1333 roku przez Vogta“ (*Simono Daukanto raštai: Laiškai Teodorui Narbutui: Epistolinis dialogas*, pratarinė, įvadas, laiškų parengimas, komentavimas, Teodoro Narbuto laiškų vertimas Reda Griškaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 361).

⁵ Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 2: *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje*, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Vytautas Merkys, tekstą paruošė Birutė Vanagienė, (ser. *Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1976, p. 5–706.

⁶ Plačiau žr. Jörg Hackmann, *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht: Landeshistorie als beziehungs-geschichtliches Problem*, (ser. *Quellen und Studien*, t. 3), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Deutsches Historisches Institut Warschau, 1996.

⁷ Michael N. Forster, „Philosophy, History of Philosophy, and Historicism“, in: Efraim Podoksik (ed.), *Doing Humanities in Nineteenth-Century Germany*, (ser. *History of science and medicine library. Scientific and learned cultures and their institutions*, t. 28), Leiden – Boston: Brill, 2020, p. 25.

⁸ Plg. Eva Piirimäe, „Humanität versus Nationalism as the Moral Foundation of the Russian Empire: Jegór von Sivers' Herderian Cosmopolitanism“, in: *Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal*, Tartu, 2012, Nr. 1/2 (139/140), p. 87.

nerašyti, bet tvirti įstatymai, kur viskas turi savo vietą, prasmę. Daukantas, remdamasis Voigto istorija, gausiai pateikia pagoniškosios religijos ženklų kraštovaizdyje ir vaizduoja nuo XIII a. atsirandančius naujus konkuruojančios krikščionybės elementus.

Darius Baronas ir Dangiras Mačiulis monografijoje *Pilėnai ir Margiris: Istorija ir legenda* suabejoja Voigto interpretacija, kad pirmiausia kryžiuočių tikslas buvo užimti ir sunaikinti šventvietes⁹, o po to pajungti kraštą. Gregory Leighton knygoje *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*¹⁰ parodo, kad Vokiečių ordinas, vykdydamas kasmetines kampanijas prieš baltus, gynybines pilis pirmiausia steigė pagonių religijai reikšmingose vietose, o nukariautose žemėse kūrė šventąjį karą atitiksiantį sakralizuotą kraštovaizdį. Tad Ordinas siekė sukrikščioninti ne tik gyventojus, bet ir kraštovaizdį¹¹. Leightonas akcentuoja, kad naujo sakralinio kraštovaizdžio idėja buvo svarbus Kryžiuočių ordino kryžiaus žygių ideologijos elementas¹². Mokslininkas pastebi, kad Petro Dusburgiečio, o ir vėlesnėse kronikose daug dėmesio skiriama naujo kraštovaizdžio baltų žemėse konstravimui¹³. Jau Adomas Brėmenietis ir Helmoldas savo pasakojimuose apie baltus mini daugybę miškų ar šventų giraičių, taip tiesiogiai pagonių religiją susiedami su kraštovaizdžiu. Vėlesnėse kronikose pasakojimų, kurie rodė glaudų kraštovaizdžio ryšį su pagonybe, daugėjo, todėl jos atspindėjo kryžiuočių siekį fiziškai sunaikinti visus su pagonybe susijusius ženklus¹⁴. Sekdamas Voigto interpretacija Daukantas *IŽ* ypač daug dėmesio skyrė pagoniško kraštovaizdžio sukrikščioninimui. Patyrinėjus *Bd* gamtos aprašymus, matyti, kad Daukantas ir čia Kryžiuočių ordino naujojo kraštovaizdžio konstravimą paėmė iš Voigto ir jo panaudotų šaltinių.

Senovės lietuvių pasaulio vientisumo sampratą Daukanto darbuose lietė Vincas Vyčinas¹⁵, o Saulius Žukas atkreipė dėmesį, kad šventų miškų motyvas buvo būdingas Viduramžių ir Renesanso raštijai, o *Bd* jį yra perimti,

⁹ Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *Pilėnai ir Margiris: Istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 240, išn. 34.

¹⁰ Gregory Leighton, *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades*, (ser. *War and Conflict in Premodern Societies*), Leeds: ARC Humanities Press, 2022.

¹¹ *Ibid.*, p. 15.

¹² *Ibid.*, p. 12.

¹³ *Ibid.*, p. 15.

¹⁴ Plačiau žr. *Ibid.*, p. 32 ir t.

¹⁵ Vincas Vyčinas, *Raštai*, t. 3, sudarė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Mintis, 2009, p. 112, 233.

išplėtoti, ir girių aprašymai tampa žmogaus charakterizavimo priemone, senovės lietuvių laisvo gyvenimo analogija¹⁶.

Šio straipsnio tikslas – aptarti, kaip Simonas Daukantas, pasitelkdamas Johannes Voigto *GP*, veikale *Bd* vaizduoja senovės baltų pagoniškosios religijos ženklais užpildytą kraštovaizdį ir jo naikinimą karų su kryžiuočiais laikotarpiu, kaip aprašo krikščioniškąją regiono mentalinę geografiją ir jos poveikį senovės lietuvių gyvenimui bei moralei. Straipsnyje remiamasi ir ankstesniu tyrimu¹⁷, iš kurio pasitelkiamos patikslintos Daukanto nuorodos į Voigto *GP*, retai pakartojamos su kraštovaizdžiu ir gyvenimu glaudžiai susijusios mintys.

***Geschichte Preußens* patrauklumas Daukantui.** Voigtas buvo septyneriais metais vyresnis už Daukantą, bet daugeliu aspektų jų požiūriai į istoriją sutapo. Abu buvo trečiojo luomo atstovai, sukūrę patys sau biografiją, abiem buvo lemta tarti svarų žodį sudėtingu socialinių pokyčių laikotarpiu. Jiedu beveik vienu metu apsisprendė istoriją rašyti nebe kaip kuniškaiščių ir valstybės veikėjų, o kaip žmonių istoriją¹⁸. Herderio veikalai buvo naujosios į žmogų orientuotos istoriografijos pagrindas¹⁹. Ir Voigtas, ir Daukantas daug dėmesio skyrė prekybai kaip vienam iš reikšmingiausių kultūros ir humanizmo tarp tautų tarpininkui. Tiek Voigtas, tiek Daukantas citavo buržuazinės savimonės istorikus: Augustą Ludwigą Schlözerį ir Arnoldą Herrmanną Ludwigą Heereną²⁰, kurie parodė, kaip istorija gali atliepti visuomenės susidomėjimą socialinėmis permainomis²¹.

Voigtas, norėdamas atskleisti Vokiečių ordino įsitvirtinimo Pabaltijyje istoriją, *GP* panaudojo daug šaltinių, surastų ne tik Karaliaučiuje saugoma archyve, bet jam buvo žinomi ir Vatikano, Torunės, Gdansko, Elbingo archyvai, ir jis stengėsi gauti būtinų Ordino istorijai dokumentų kopijas²². Maxas Töppen (1822–1893) knygoje *Geschichte der preußischen Historio-*

¹⁶ Saulius Žukas, *Simonas Daukantas*, Kaunas: Šviesa, 1988, p. 143–154.

¹⁷ Roma Bončkutė, *op. cit.*, p. 269–298.

¹⁸ Apie XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios istoriografijos pokyčius žr. Michael Maurer, „Historiography und historisches Denken“, in: *Die Wende von der Aufklärung zur Romantik 1760–1820: Epoche im Überblick*, Herausgegeben von Horst Albert Glaser, György M. Vajda, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, p. 337–367; Zenonas Norkus, *Istorika*, Vilnius: Taura, 1996, p. 51–56.

¹⁹ Plg. Michael Maurer, *op. cit.*, p. 347–352.

²⁰ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 98.

²¹ Michael Maurer, *op. cit.*, p. 337–367.

²² Žr. Erich Maschke, *op. cit.*, p. 109, 131.

graphie von P. Dusburg bis auf K. Schütz (1853) aukštai vertino Voigto leistą *Codex diplomaticus Prussiae*, o jo GP vadino išsamia Prūsijos istorija, parašyta su meile, kurioje perteikti protėvių gyvenimo ir tėvynės ypatumai, todėl ji laikytina provincijos istorijos perlu²³. Töppenas dėl panaudotos archyvinės medžiagos Voigto darbus laikė tvirtais Prūsijos istorijos pagrindais²⁴. Vis dėlto kai kurių amžininkų ir vėlesnių istorikų Voigtas buvo kritikuojamas už nesugebėjimą racionaliau ir objektyviau naudoti šaltinius, už per siaurą politinį požiūrį, nepatrauklų stilių²⁵, už filosofškumo ir meniškumo stygių²⁶. Voigtas pirmasis įdiegė istorizmo metodologiją, šaltinių kritiką²⁷, sukūrė regioninės/tautinės istoriografijos šaltinių atrankos pavyzdį, parodė, kad istorija – tai idėjų istorija²⁸. Kaip mano Erikas Maschke, panaudotos medžiagos gausa užtikrina GP išliekamąją vertę, po Voigto nebereikia griebtis anksčiau parašytų Prūsijos istorijų²⁹.

Voigtas, skirtingai negu jo pirmtakai Ludwigas von Baczko, Augustas von Kotzebue, GP šaltinius pajungė svarbiausiai veikalo idėjai: kryžiuočių karai – visuotinės istorijos dalis, kurioje realizavosi viena absoliutinės idėjos pakopa³⁰. Kotzebue smerkė vokiečių riterių karinius žygius, Prūsijos gyventojų naikinimą. Heinrichas von Treitschke (1834–1896) aptardamas savo pirmtakų darbus nurodė, kad dėl protestantizmo Kryžiuočių ordino įkurta valstybė buvo užmiršta ir lenkų kunigų bei Gdansko (Danzig) istorikų sukarikatūrinta, o Kotzebue ir kiti Apšvietos autoriai daugiau puikavosi gebėjimu rašyti, o ne pamatyti esmę³¹. Voigtas, atkartodamas Herderio mintį, kad epochą reikia pažinti atsižvelgiant į laiko dvasią³², kvietė dabarties

²³ Max Töppen, *Geschichte der preußischen Historiographie von P. Dusburg bis auf K. Schütz*, Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1853, p. VII.

²⁴ *Ibid.*, p. 126.

²⁵ [Heinrich von Treitschke], *Treitschke's Origins of Prussianism: The Teutonic Knights*, translated by Eden and Cedar Paul, London: Routledge, 2013, p. 36–38.

²⁶ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 130–131.

²⁷ Jörg Hackmann, *op. cit.*, p. 59.

²⁸ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 113.

²⁹ *Ibid.*, p. 135.

³⁰ *Ibid.*, p. 113.

³¹ Plg. [Heinrich von Treitschke], *op. cit.*, p. 35–36.

³² Plg. Markus Buntfuß, „Johann Gottfried Herder Nationalkultur und archaische Poesie“, in: Roderich Barth, Ulrich Barth und Claus-Dieter Osthövener (eds.), *Christentum und Judentum: Akten des Internationalen Kongresses der Schleiermacher-Gesellschaft in Halle, März 2009*, (ser. *Schleiermacher-Archiv*, t. 24), De Gruyter, 2012, p. 154–156.

moralės principų netaikyti praėjusių amžių reiškiniams ir dėmesį koncentruoti ne į vykdytą prievartą, o į teigiamus dalykus. Kryžiuočių ordinas, anot Voigto, turėjo atvykti iš Šventosios Žemės, kad nuverstų paskutinį Europoje vis dar garbinamą stabą Prūsijoje ir prijungtų kraštą Vokietijos imperijai, kuri garantuotų laisvesnį krašto vystymąsi ir žmonių ugdymą³³ (*GP II*, p. IX). Todėl Prūsijos christianizaciją Voigtas vertino ne remdamasis etiniais idealais, kaip, pavyzdžiui, matome Kotzebue istorijoje, o faktais. Istorikas slavus ir prūsus laikė civilizacijos požiūriu vėluojančiomis tautomis, todėl vokiškumo (*Deutschtum*) plėtrą siejo ne su prieš prūsus panaudota didžiuole jėga, o su aukštu kultūros skleidimo tikslu. Nors vokiečių kaip kultūros nešėjų samprata buvo atsiradusi Friedricho Wilhelmo III (1770–1840) karaliaus (1797–1840) dvaro administracijoje ir paliesta Baczko historiografijoje, Voigtas jai suteikė tautinį reikšmingumą: Prūsijos istorija – vokiškumo dvasios sklaidos istorija³⁴. Voigtui pavyko parodyti glaudų ryšį tarp Kryžiuočių ordino misijos ir valstybės idėjos, nors jis nesugebėjo organiškai susieti nepriklausomų, valstybę formuojančių elementų (pavyzdžiui, miestų, regionų, bajorijos modernėjimo) į visumą, nes jis vis dėlto rašė ordino Prūsijoje istoriją, o ne valstybės susiformavimo nuo pirmojo riterių įsikūrimo³⁵. Voigtas dėl Vokiečių ordino užkariavimams suteikto kilnaus tikslo – Išganytojo žodžio šviesos skleidimo prieš pagonių kunigų valdžios tamsą, sėkmingo ordino magistrų valdymo ir vokiškosios dvasios sklaidos krašte – buvo vadinamas „katalikuojančiu romantiku“³⁶, jam buvo priekaištaujama dėl tariamų simpatijų katalikybei³⁷. Dėl Prancūzijos revoliucijos reakcijos XVIII–XIX a. sandūroje protestantizmas buvo tapatinamas su Apšvieta, kuri su žmogaus proto suabsoliutiniu atnešė žiaurumus. Po revoliucijos išaugo susidomėjimas epochomis, kurios buvo iki protestantizmo, iki žmogaus emancipacijos ir jo proto galios išaukštinimo. Istoriją rašančiuosius domino

³³ Johannes Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. Die Zeit von der Ankunft des Ordens bis zum Frieden 1249*, t. II, Königsberg: im Verlage der Gebrüder Bornträger, 1827, in: Johannes Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, t. II, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1968; toliau nurodant vartojama santrumpa *GP II*. Dėkoju prof. Helmutui Arnašui už suteiktą galimybę pasinaudoti faksimiliniu Voigto istorijos leidimu.

³⁴ Jörg Hackmann, *op. cit.*, p. 75.

³⁵ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 114.

³⁶ *Ibid.*, p. 112.

³⁷ Žr. *Ibid.*, p. 124–125.

Viduramžių tradicijų įvairovė, nepaaiškinami ir paslaptingi, mistiški ir giliai paslėpti dalykai, kurie veikė realų gyvenimą. Porevoliuciniu laikotarpiu dėl susidomėjimo liaudimi tapo populiarūs tradicijų, papročių aprašymai, ieškojimas nekintančių tautos savybių – *Volksgeist*³⁸.

Voigtas ėmėsi rašyti Prūsijos istoriją netrukus po Napoleono I okupacijos (1806–1813), galbūt todėl joje tiek daug dėmesio skiriama prūsų kovos už laisvę temai. Voigtas, siekdamas objektyvumo, aprašė prūsų pasipriešinimą užkariautojams, taip sukurdamas *prūsų tautos (sic!)* istorijos precedentą³⁹. Voigtas prūsų kultūrą vaizdavo kaip unikalią, o jų kovą už laisvę – kaip ryškią meilės tėvynei formą. Atpažįstame šiame darbe Herderio požiūrį į gamtą ir istoriją. Pasaulis suprantamas kaip dieviškosios kūrejo galios išraiška, todėl ir gamta, ir būtybių, epochų bei kultūrų įvairovė pateisinama. Voigtas, remdamasis ordino dokumentais ir rankraštinėmis, mažai kam prieinamomis kronikomis, žinoma – ir spausdintais šaltiniais, aprašė prūsų kasdienybę, tradicijas, religiją, įstatymus, pateikdamas kalbos pavyzdžių. Voigtui buvo priekaištaujama, kad jis veikale per daug įterpė abejotinos, anekdotinio pobūdžio medžiagos, daugiausia paimtos iš pamaldžių Petro Dusburgiečio pasakojimų⁴⁰. Voigtas vokiškumą „atrado“ ne tik germanų proistorėje, bet ir senųjų prūsų charakteryje, gyvensenoje, istorijoje. Anot jo, unikali prūsų kultūra, jų didžiulė meilė tėvynei, išreikšta ilgametėmis kovomis už laisvę, prisidėjo prie ypatingos naujosios Prūsijos tautos dvasios. Nors istorikas į Prūsijos istoriją žvelgė, kaip ir jo pirmtakai, kaip į istoriją, kuri glaudžiai susijusi su Ordino istorija, tačiau nauja buvo tai, kad jis sujungė senosios ir naujosios Prūsijos istoriją⁴¹ ir sukūrė regioninės istorijos pavyzdį su daugeliu nacionalinės istoriografijos bruožų. Todėl jo veikalas atliko svarbų vaidmenį steigiant naująją vokiečių tapatybę.

Manytina, kad *GP* idėja sujungti senosios ir naujosios Prūsijos dvasią, tai, kad istorikas, rašydamas apie prūsus, mini ir kitus baltus⁴² (*GP I*, sk. VI), galėjo nulemti Daukanto apsisprendimą *Bd* į lietuvių tautos istoriją

³⁸ Michael Maurer, *op. cit.*, p. 365.

³⁹ Jörg Hackmann, *op. cit.*, p. 73.

⁴⁰ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 117.

⁴¹ Jörg Hackmann, *op. cit.*, p. 75–76.

⁴² Johannes Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. Die Zeit des Heidenthums*, t. I, Königsberg im Verlage der Gebrüder Bornträger, 1827, in: Johannes Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, t. I, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1968; toliau nurodant vartojama santrumpa *GP I*.

įtraukti ir kitų baltų istoriją. Daukantas *Bd* skaitytojui rodo, kad budinant tautą svarbu yra visas tautos praeities paveldas, nereikia apsiriboti Lietuvos priešų nubrėžtomis sienomis, bet būtina įtraukti kitų „brolių“ palikimą, jų kalbos, materialinės ir dvasinės kultūros bei istorijos elementus. Anot Daukanto, priešui buvo naudinga skaldyk ir valdyk politika, todėl jis siekė parodyti lietuvių, prūsų, latvių skirtingumą. Rytų Prūsijos, o ir kitų baltų grupių *GP* atspindėta etninė ir kalbinė medžiaga Daukantui buvo dar vienas baltų bendruomenių artumo ir glaudžių saitų praeityje įrodymas.

GP vyrauja riterių palaikymas ir nemeilė lenkams, o galiausiai ir Jogailai, trukdžiusiems Ordino šalies plėtrai bei vystymuisi ir privedusiems ją prie žlugimo. Voigto veikalas baigiasi kartu su Vokiečių ordinu. Istorikas, svarstydamas žlugimo priežastis, parodė riterių atitrūkimo nuo pirminės idėjos raidą, palietė jos praradimo priežastis⁴³. Tiek Voigtas, tiek Daukantas tautos pakilimą ir nuosmukį siejo su asmenybėmis. Voigto Ordino magistras buvo paskiriami užimti pareigas dėl savo individualių savybių. O Daukantas rašė, kad kunigaikščiai karo vadais buvo paskiriami dėl savo dorybės ir narsos, bet ne kilmės.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Voigto panaudoti gausūs šaltiniai, keliamos idėjos, su nemažu pietetu perteikta senovės prūsų/baltų kultūra, sukurtas narsių ir išstvermingų karių ilgametėse kovose už laisvę vaizdiny patraukė Daukanto dėmesį ir *GP* daug metų išliko jo dėmesio akiratyje.

Baltiškojo kraštovaizdžio kaita. Devynių tomų *GP* yra skirta Vokiečių ordino istorijai Prūsijoje. Voigtas pirmame tome aptarė baltų žemes nuo seniausių laikų, nurodė, kokiais vardais baltai vadinti pirmųjų istorikų ir keliautojų knygoje, aprašė baltų prekybą gintaru, gotų migraciją į baltų žemes, aptarė senovės baltų religiją, Vaidevučio ir Brutenio religijos ir valdymo reformą, vaizdavo pirmuosius baltų ir slavų (lenkų), skandinavų kontaktus, vikingų žygius, pateikė Wulfstano žinias apie baltus, minėjo danų kolonistus rytinėse Baltijos pakrantėse, pirmųjų krikščionių pasirodymą ir bandymą skelbti Evangeliją. Voigtas skyrė dėmesio baltų karo menui, kasdienybei ir religijai. Visi kiti tomai yra skirti Ordino susikūrimui, klestėjimui ir žlugimui. Istorikas, remdamasis dokumentais, epistolika, rankraštiniėmis ir spausdintomis kronikomomis, senųjų autorių bei amžininkų darbais, nuosekliai atskleidė Ordino veiklą, diplomatijos užkulsius, kasmetinių kampanijų prieš baltus istoriją. Parodė, kaip Ordinas baltų šventyklų vie-

⁴³ Erich Maschke, *op. cit.*, p. 114–115.

toje steigė gynybines pilis, kūrė miestus ir šventąjį karą atitiksiantį sakralizuotą kraštovaizdį.

Daukantas *Bd* daug dėmesio skyrė kraštovaizdžiui kaip svarbiausiam tautos dvasią formavusiam elementui. Herderis žmonijos istoriją pradėjo ne nuo pirmųjų civilizacijų, o nuo pirmykščio žmogaus veiklos. Voigtas pirmojo tomo pratarmėje ir pirmosios dalies skyriuose „Preuffens Urzeit“, „Preuffens Boden=Bildung“, „Die Nehringen und Haffe“ (*GP I*, p. 1–14) aptarė rytinės Baltijos pakrantės istorinį kraštovaizdį, jo formavimąsi, nurodė, kad didžiuliai geologiniai, klimato ir visuomenės pokyčiai lėmė žmonių migraciją. Jau buvo rašyta⁴⁴, kad Daukantas tai gerokai trumpiau pateikė veikalo pratarmėje (*Bd*, „Pratarme“, p. 1–9).

Kadangi *Bd* yra parašytas ne chronologiniu, kaip *IZ*, o teminiu medžiagos dėstymo principu, pagonių ir krikščionių susidūrimą, pastarųjų poveikį kraštovaizdžiui Daukantas palietė keliuose skyriuose: apie religiją, senovės lietuvių visuomenės struktūrą ir valdymą, karybą ir prekybą.

Daukantas skyriuje „BUDAS. Senovės-Lėtuvių Kalnienų ir Zámajtių“ (*Bd*, p. 1–78) pasakojo apie lietuvių protėvius Pabaltijo kraštovaizdyje, aptarė aplinkos įtaką žmogaus kūno struktūrai, išvaizdai, mitybai, vestimentarinei tradicijai. Šiame skyriuje Daukantas Voigtu remėsi tik kartą („Voigt Gesch. Preus. B. I. K. 1. s. 14“), ne tiksliai nurodydamas puslapį, nes panaši mintis apie germanus yra kitur: „kame essanti tauta Germarej“ (*Bd*, p. 5) ← „Dort wohnen die Guttonen, ein Germanifches Volk, an einer durch das eindringende Meer [...]“ (*GP I*, p. 19). Galima pastebėti, kad *IZ* Daukantas Tacito germanų dar netapatino su heruliais, o rašė: „Teutonijos (Germanijos)“⁴⁵. Rašydamas *Bd* jis labiau pasitikėjo savo lietuvių kalbos žiniomis ir taikoma etimologija, iškėlė daug naujų hipotezių. *Bd* aprašydamas senovės lietuvių gyvenimą, kultūrą ir charakterį, Daukantas prioritetą teikė Theodoro Lepnerio (1633–1691) etnografinio pobūdžio veikalui *Der Preusche Littauer* (1744)⁴⁶, galbūt todėl ir Voigto istorija šiame skyriuje mažai atspindėta.

Vis dėlto, nors Daukantas pirmajame skyriuje Voigto veikalą nurodė tik kartą, poveikio yra daugiau. Antai Daukantas *Bd* vaizduoja, kaip senovės

⁴⁴ Roma Bončkutė, *op. cit.*, p. 272–279.

⁴⁵ Skaitytojų patogumui *IZ* tekstas naudojamas iš: Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, parengė Birutė Vanagienė, įžangos straipsnį parašė Vytautas Merkys, (ser. *Lituanistinė biblioteka*), Vilnius, 1995, p. 33.

⁴⁶ Žr. Roma Bončkutė, „Teodoro Lepnerio apybraižos „Prūsų lietuvis“ citatos Simono Daukanto veikale „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, in: *Knygotyra*, Vilnius, 2018, Nr. 71, p. 161–196.

lietuviai, gyvendami girių apsuptyje, pažino augalus, išmoko jais pasinaudoti (*Bd*, p. 16–17), kaip prisijaukino pirmuosius gyvūnus (*Bd*, p. 31), kaip gyvendami giriose buvo išmokę palaikyti gerą fizinę formą nuolatiniam gynimuisi nuo žvėrių ir kt. Pažvelgę į Voigto *GP I* devintą skyrių „Kriegsverfassung und Kriegsart der Preuffen“ (*GP I*, p. 525–540) matome, kad autorius apie galindus ir sudūvius („Galinder und Sudauer“) rašo, jog jų medžioklės buvo karo pratybos: „denn die Jagd gegen die wilden Thiere ihrer Wälder war ihnen Vorübung zum Kriege gewefen“ (*GP I*, p. 525). Ir skyriaus pabaigoje Daukantas, laikydamasis vokiečių romantikų požiūrio, kad įvairios žmogaus kultūros formos (menas, kalba, religija, moralė) kyla iš žmogaus sielos jėgų (*Kräfte*) ir išorinės aplinkos sąveikos⁴⁷, prieina prie išvados, kad senovės lietuvių narsumas ir karingumas buvo nulemtas krašto specifikos:

Newen pati wįjta (kajp sakiau), kórioie gyweno, skatfno jus ant kariu, bet pat-saj jū karingas budas tınaj traukę: nesgĩ milentys par wĩs sawą lousybę, kórios iki pat sawo gywos galwos neĩssĩzadieĩ ir nu neprietelũ iki paskouje ję ginioie: kajpogi tórtus, łobius, lapumą noris wĩssos pasaulęs parnieką tórieie, wįjnã tik-taj sawą lousybę kajpo lietos daktã godoię ir gérbę. (*Bd*, p. 63)

Remdamasis Tacitu Daukantas sako, kad senovės lietuvių religija rodo tautos senumą, o išlikęs prietaras, kad šventoje girioje pavirtus negalima atsisotiti, bet reikia ant pilvo išsiristi, anot jo, išliko, nes manyta, kad girioje prasidėjo tauta, ten ir jų Dievas, o tokį tvirtą tikėjimą esą patvirtina Žemaitijos laimė (*Bd*, p. 6–7). Daukantas senovės lietuvių šventumą suvokia kaip visa apimantį, pats žmogus laikė save šventa tos visumos dalimi. *Bd* žodis šventas (*szwen-* arba *szwen-*) junginyje su daugeliu kitų žodžių sutinkamas labai daug kartų. Anot Daukanto, šventos buvo ne tik girios, ažuolai, žinyčios, aukurai, įstatymai, žodžiai, kitos vietos, akmenys, upės, šaltiniai, dienos, bet ir kapai, kovų vietos, krašto riboženkliai, salos, tradicijos, papročiai („daba“).

Daukantas jau *Bd* pratarinėje pabrėžė, kad žmoniją naikino ne tik klimato pokyčiai, bet ir religiniai nesutarimai, todėl skyriuje „TIKYBA Senowęs-Lėtuwiũ“ (*Bd*, p. 79–154) daug dėmesio skiria pagonių ir krikščionių susidūrimams, nors tokios plačios pagoniško kraštovaizdžio kaitos, patyrus Kryžiuočių ordino antpuolius, kaip *IZ*, jau neaptinkame. Šiame skyriuje yra penkios nuorodos į Voigto istoriją. Tačiau nustatyta, kad šiame skyriuje ne kartą perciuojami Voigto šaltiniai.

Pradėdamas nagrinėti senovės lietuvių religiją Daukantas *Bd* rašo:

⁴⁷ Plg. Eva Piirimäe, *op. cit.*, p. 87.

Koké buo senowie ape Dījwā noumone īr žīnoiemas Lētuwiū tautōs, tō szenden negaļ ajszkėj pasakyti; nesgi nōzmi īr smarkī jōs neprietelej, wījnī par sawā nōzmybę, īr smarkybę īsznajkīno jōs senowęs ape Dījwā noumone īr žīnē; kītī par sawā nedorybę skaugiedamis dīdelios garbies nu to Lījtuwems īr paļakus tos žīnios nu kruwīniū terionū ózļikusius tydziomis ósšliepē arba wissó ajszkiausēs žīnēs ir noumōnēs ape Dījwā īr pīrmouię pradē, kitajp īszgóldydamis īszjoukē, tajp, iog szenden kas noriedam’s senowęs Lētuwiū žīnē ape Dījwa īszraszyti, niekoko kīto wadawo ne tór sau tamī daktī, kajp tiktaj Lētuwīszkus žōdius iraszytus senowęs gadyniū rasztusi, kórejs sekdamos pagaļ budo jū kalbōs, gaļ dar dīdumā senowęs jū tīkybos numanyti īr īszraszyti. (*Bd*, p. 79)

Daukanto siekis – iš Lietuvos istorijos subjekto pozicijų pažvelgti į šaltinius ir juos reinterpretuoti, pasitelkiant lietuvių kalbą. Mat, anot autoriaus, kitakalbiai, rašydami savo šaltiniuose apie senovės lietuvius, daug ko nesuprato, nes nemokėjo jų kalbos.

Daukantas *Bd* atsisakė *IZ* gana plačiai aprašytų ankstyvųjų pagonių ir krikščionių kontaktų⁴⁸. *Bd* greičiausiai iš anksto planavo rašyti mažesnės apimties, todėl lyginant su *IZ*, daug teksto, perimto iš *GP*, apie pagonių ir krikščionių pirmuosius susidūrimus atsisakė arba juos pateikė trumpiau ir kituose kontekstuose. Pavyzdžiui, *IZ* pradžioje tryliktasis skyrius vadina si „Pirmasis apsiरेikšimas mokslo Kristaus lietuvių, kalnėnų ir žemaičių, kraštuose“. Čia Daukantas, sekdamas *GP I* (p. 266–275), gana smulkiai atkartoja ne tik pirmųjų krikščionių, bet ir šv. Adalberto (Daukantas vartoja pasaulietinį jo vardą Vaitiekus=*Wojciech*, matyt, kad atskirtų nuo Adalberto Marburgiečio) kelionę į Prūsiją, perteikia net dialogus, nužudymo aplinkybes, pamini, kad kūnas buvo išpirktas, o paskui su iškilme pervežtas į Gniezno katedrą, kur dėl stebuklingo poveikio buvo gausiai piligrimų lancomas⁴⁹. Voigtas *GP I* šv. Adalbertui skiria daug dėmesio (p. 244–280)⁵⁰, aptaria jo palaidojimo vietą Gniezne, kitas įamžinimo vietas Rytų Prūsijoje. Daukantas *IZ* nurodo, kad informaciją ėmė iš Voigto istorijos pirmojo tomo, ketvirtojo skyriaus, bet puslapio neparašė. Galima spėti, kad Daukantas buvo paveiktas Voigto detalaus, emocingo pasakojimo. Voigtas parodė stiprų šv. Adalberto tikėjimą, nes jis net mirties akimirką gebėjo raminti tikėjimo brolius, žadino troškimą kovoti su netikėliais. Voigtas, laikydamasis literatūrinės tradicijos, pabrėžė pirmųjų krikščionių misijų reikšmingumą.

⁴⁸ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 138–144.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 138–141.

⁵⁰ Voigtas *GP I* pateikė ir priedą Nr. 3 „Ueber den heiligen Adalbert und deffen Biographien“ (p. 650–656).

Pasakojimo pabaigoje Voigtas nurodė, kad vėliau buvo pastatyta šv. Adalberto vardo katedra Karaliaučiuje, o nužudymo vietoje – koplyčia, kur traukdavo piligrimai iš įvairių kraštų ir gaudavo indulgencijų (*GP I*, p. 278–280). Šv. Adalberto mirtis buvo pagrindinis įvykis baltų krikštijimo istorijoje. Visi, kurie kariavo prieš prūsus, siejo kovas su šiuo kankiniu, siekė apsaugoti nuo pagonių su juo susijusias vietas⁵¹, todėl nėra keista, kad Daukantas, *Bd* rašydamas apie senovės lietuvių kunigus, trumpai nurodo: „wens tarp jū [žygovų] szwentamī pamedie metusī 999⁵² nukawo S. Wajtiekka skelbanti Parusie krikscioniszka mokslą“ (*Bd*, p. 125). Daukantas nuorodos nepateikia, todėl gali atrodyti, kad jis parašė iš atminties, nurodė ne nužudymo, o konsekavimo metus. Tačiau Voigtas *GP I* vienuoliktame skyriuje „Religion und Götterdienſt“ (p. 574–616), rašydamas apie pagonių kunigus „Siggonen oder Siggonoten“ sako, kad jie, atrodo, gyveno prie šventosios Romovės, kur šventojoje Žemaitijos giraitėje šv. Adalbertas buvo nužudytas (*GP I*, p. 607).

Daukantas *IZ* mini ir Brunoną pastebėdamas, kad pagonys jame atpažino šv. Adalberto ketinimus ir ragino grįžti namo, bet „mokytojas žodžio Dievo to neklausė ir neliovė tenai įstatymų Kristaus skelbti“⁵³. Ir nors Daukantas nenurodo, kad seka Voigtu (*GP I*, p. 281–289), tačiau lengvai atpažįstame pirmtako mintį, pavyzdžiui:

Die Preuffen aber hatten Adalberts Bemühungen zur Vertilgung ihres Glaubens und feine Schmähung und Verachtung ihrer Götter und Heilighümer noch keineswegs vergeffen; vielmehr war ihnen seitdem alles, was chriſtlich hieß, nur noch verhaßter geworden. Warnend riethen ſie daher dem neuen Apoſtel, die Predigt gegen ihre Gottheiten nicht fortzufetzen und zur Rettung ſeines Lebens das Land eilig zu verlaſſen. (*GP I*, p. 288)

Netikėliai parusėnų, nenumiršę dar Vaitiekaus, burniavo ant jų lygia dalia kaippo ant tų, kurie nori jiems svetimus dievus į jų žemę įveisti, todėl persergėjo tuos mokytojus, idant nepeiktų jų senovės dievų ir kuo veikesniai namon grįžtų.⁵⁴

Er war ſchon weit in die Landſchaften hineingezogen und nahte Preuffens öftlichen Gränzen, als er eines Tages während der Verkündigung des chriſt-

⁵¹ Gregory Leighton, *op. cit.*, p. 105.

⁵² Voigtas nurodo, kad šv. Adalbertas buvo nužudytas 997 m. balandžio 20 d. Daukantas *IZ* šią datą ir nurodo. O 999 m. šv. Adalbertas buvo kanonizuotas – suteikus titulą *Archiepiscopus Sancti Adalberti martyris*.

⁵³ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 141–142.

⁵⁴ *Ibid.*

lichen Wortes plötzlich überfallen, gefangen genommen, am vierzehnten Februar 1008 mit allen seinen Gefährten enthauptet und ihre Leichname an Händen und Füßen aufs schrecklichste verftümmelt wurden. Der Ort, wo solches geschah und wo Körper unbeerdigt liegen blieben, wird uns nirgends genannt; gewiß ist aber, daß Bruno Samland nicht betreten, vielmehr weiter nach Osten hin seinen Tod gefunden hatte. Als nun Herzog Boleslav dieses traurige Schicksal Bruno's und seiner Begleiter erfuhr, sandte er eine Botchaft nach Preußen, ließ die Leichname loskaufen und „zum künftigen Troste für fein Haus“ nach Polen bringen. (*GP I*, p. 288–289)

Brunas buvo jau giliai į Parusnio kraštą įsitraukęs, kad tuo tarpu pamokslą besakantį netikėliai anpuolę surišo ir 14 dienoj kovo mėnesio metuose 1008 lygiai su jo tarnais galvas nurentė ir iš kūnų žaimojos. Vieta, kurioje tas šventas vyras su savo tarnais galą gavo nėra žinoma. Išgirdęs tą, vėl Boleslovas karalius siuntė į Parusnį siuntinius, liepdamas kūną mūčelniko atpirkti dėl pajautimo savo namų ir į Lenkus parvežti.⁵⁵

Matome, kad Daukantas kiek trumpindamas perteikia Voigto pasakojimą. Palyginimas su šaltiniu padeda Daukanto tekstą geriau suprasti. Pavyzdžiui, kyla klausimas, kodėl Daukantas nurodo „14 dienoj kovo mėnesio metuose 1008“. Voigtas išnašoje lotyniškai cituoja Ditmaro Merseburgiečio kroniką (X a. pirmoji pusė): „[...] XVI Cal. Martii [...]“. Galbūt Daukantas užfiksavo kovo mėn., o iš Voigto teksto paėmė 14 d. Daukantas pamiršo, kad Julijaus kalendoriuje „XVI Cal. Martii“ atitinka vasario 14 d.? Voigto pateiktose lotyniškose citatose vartojami *martyrum*, *martyrisatus est*, todėl Daukantas pavartoja polonizmą „mūčelniko“. Be vokiškojo šaltinio neaiškūs ir Daukanto vertimas „liepdamas kūną mūčelniko atpirkti dėl pajautimo savo namų“ → „ließ die Leichname loskaufen und „zum künftigen Troste für fein Haus““.

Daukantas, rašydamas apie įvairius pagonių kunigus, remiasi Voigtu, pavyzdžiui:

mieklinantes i tou kas só S. Wajtieku nutieko, gał tarti, iog ije antwejjazs yra buwĩ newen szwëntòs gĩrres ape rumus patĩjs Kuriejũ Kuriejo; bet ĩr kĩttũ wĩssũ gĩrriũ, mediũ, upiũ ĩr kĩttũ szwëntũ wĩjtũ, kórij tajpat atgabintas aukòs downas prijemę ĩr doudantems Dĩjwũ patajkã aprejszkę, ape kitus jũ darbus niera žĩnoma. (*Bd*, p. 125)

Aus Adalbert Beifpiel dürfte zu schließen feyn, daß sie zugleich die nächste Aufsicht über den heiligen Wald am heiligen Romowe führten und es wäre demnach nicht

⁵⁵ *Ibid.*

unwahrscheinlich, daß sie auch an andern heiligen Orten, an heiligen Quellen, auf heiligen Bergen, in heiligen Hainen, an einzelnen heiligen Bäumen die obersten Aufseher gewesen, welche die dargebrachten Opfergaben in Empfang nahmen und Opfernden das Wohlgefallen der Götter, den Segen, verkündigten. Ueber ihre näheren Verhältnisse aber sind wir weiter nicht belehrt. (*GP I*, p. 607–608)

Voigtas toliau rašo apie pagonių kunigus „Wurskaiten“ (*GP I*, p. 608–609), Daukantas apie – „Wirszajetj“ (*Bd*, p. 125); Voigtas apie „Tuliffonen und Ligafchonen“ (*GP I*, p. 609), Daukantas apie – „Tyłosonyš ir Lygusonyš tejsiaus sakant Lidusouys nu žodio lidietj“ (*Bd*, p. 126). Taip pat Daukantas perima iš Voigto informaciją, bet kiek keisdamas, apie Žvalgionis, Putionis, Viejonis, Pustionis, Žeistionis, Žvaizdionis, moteris kuniges ir kt. (*Bd*, p. 126), tačiau nuorodą pateikia: „Lucas David B. 1. s. 51. 32. 38. 39. 2 Leo histor. Pruss. p. 4“ (*Bd*, p. 127). Pažvelgę į *GP I*, matome Voigto nuorodą: „Lucas David B. I. S. 31. 32. 38. 99. Leo histor. Pruss. p. 4“ (*GP I*, p. 612). Ir toliau Daukantas nurodydamas, kad kunigus maitino gyventojai tų vietų, kur jie tarnavo, pateikia Voigto mintį ir iš jo paimtą nuorodą „Lucas David B, 1. s. 38. 99“ (*Bd*, p. 127) ← „Lucas David B. I. S. 38. 99“ (*GP I*, p. 613). Šios dvi aptartos, Daukanto iš eilės iš Voigto perimtos nuorodos leidžia pastebėti *Bd* klaidas. *Bd* pirmojoje nuorodoje vietoj „31“ yra „51“ ir vietoj „99“ išspausdinta „39“. Kitoje vietoje, kai Daukantas rašo apie kunigus ir nurodo, kad jie minimi krikščionių ir prūsų sutartyse („rodos, iog tįj kónegaj Lygusonyš ir Tyłosonyš wadinos, kóri j jau yra mīnawoiemis sądarose metū 1249 tarp Kristionū ir Parusienū“), jau nurodo ir Voigtą: „Voigt Preus. Geschich. B. 1. s. 564. Lasicius in libro citato pag. 57. —“ (*Bd*, p. 144). Galima atkreipti dėmesį, kad Voigtas išnašoje *latinita* parašo iš sutarties paimtus vardus „Tulissones vel Ligaschones“, bet Daukantas, matyt, pritaiko savo etimologiją ir rašo *Tylusonis*. Taip pat galima atkreipti dėmesį, kad *IZ* Daukantas tą sutartį perrašė ir nurodė Voigto veikalą⁵⁶, tik kunigų neminėjo.

Daukantas, užbaigęs rašyti apie seniausią lietuvių/baltų religiją, iš esmės sekdamas Voigto tekstu, perėjęs prie naujesnių laikų, panašiai kaip vokiečių istorikas, aptaria religijos kitimo priežastis, nurodo, kad šiuo požiūriu svarbūs buvo bendruomenių kontaktai (*Bd*, p. 93 ← *GP I*, p. 577), o rašydamas apie Vokiečių ordino („Teutonu Wakytej“) atvykimą į Prūsiją XII a., sako, kad „Parusnie“ rado jau „szietrą po dīdeliu oužoufu wissados žaloujentiū, pas kóri žynej arba kónegaj amžiną ugni kurinisis oužoufo medejš“

⁵⁶ *Ibid.*, p. 343–347.

(*Bd*, p. 94). Toliau Daukantas aprašo ažuole esančius stabus, ir matome, kad sekta Voigto, nors nuorodos nėra. Pavyzdžiui, Perkūno aprašymas:

Tarp tū stabū wens buwes pawiedós i amžiaus wirą, kórsaj tórieies wejđą drousi ir raudoną, barsdą garbanotą, ant gałwu lijsnàs twaskantès, rąnkoie wyliczès. Gywentojej wadínusis ji Perunó arba Perkunó wissódidiausió sawo Dįjwó ir dawiejó szilimos, ant kório garbies, kónegaj kajp sakiau amžina ugni kórinusis ouzouło małkó. (*Bd*, p. 94)

Perkunos, des gewaltigen Donnerers, des Feuer=Gottes, des Götter=Königes Bild zornentbrannten Mannes, fein Geficht feuerartig mit kraufem Barte, das Haupt mit Feuerflammen gekrönt. Als das Bildniß des erfsten und des obersten der Götter stand es in der Mitte der andern. (*GP I*, p. 580–581)

Daukantas nurodo, kad Perkūno garbei žmonės laikė žaltį, kurį maitino pienu, ir pateikia nuorodą: „Lucas David. B. 1. p. 29. 2. Leo hist. Pruss. pag. 4. 3., Hartnock alt. und neu. Preuss. p. 161. —“ (*Bd*, 94). Atrodo, sakinyš ir nuoroda paimta iš Voigto: „Lucas David B. I. p. 29. *Leo histor. Pruss. p. 4. Hartknoch A. u. N. Pr. S. 161*“ (*GP I*, p. 586). Skirtumas tik tas, kad Daukantas sudėtinėse nuorodose prie kiekvieno naujo šaltinio žymėjo skaičius „2“, „3“ ir, šiuo atveju, labiau išplėtė Christopho Hartknocho (1644–1687) veikalo pavadinimą, nes jį gerai žinojo, kitur citavo tiesiai iš jo. Kita išnaša kitame puslapyje – „Hartknoch p. 163. Pretorius Schaubine p. 317“ (*Bd*, p. 95) taip pat perimta iš Voigto, palyginkime ir tekstus:

Lėtuwej turieiusis ji óz szwęntą i karę traukdamis sófikij kėlie žalti tarusis, iog jis essós Trimpos Dįjwas arba kajp praszalejtej waden po Trimpos Dįjws. (*Bd*, p. 94–95)

fie galt denen, die zu Kriegskampfe auszogen, als ein Zeichen der Gegenwart des freundlichen Gottes Potrimpos. (*GP I*, p. 584)

Daukantas *Bd* nurodo Simono Grunau *Prūsijos kroniką*, tačiau taip pat – iš savo amžininko Voigto: „Simon Grunau Tom. 1. c. 1. Pretorius Schaubühne B. V. c. 12. § 26“ (*Bd*, p. 123) ← „Simon Grunau Tr. III. c. 1. Prätorius Schaubühne B. IV. c. 12. §. 26“ (*GP I*, p. 605).

Galima atkreipti dėmesį, kad Daukantas pirmojoje savo istorijoje *Darbai senujų lietuvių ir žemaičių* (1822⁵⁷; toliau – *Darbai*) Mato Pretorijaus *Deliciae*

⁵⁷ [Simonas Daukantas], *Darbay senuju Lituwuiu yr Zemaycziu*, 1822, 885 p. Rankraštis, vadinamasis Jurgio Platerio nuorašas, saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, f. 1, b. D 104.

Prussicae oder Preussische Schaubühne (rankraštis, 1698), Simono Grunau *Preussische Chronik* (išl. 1876–1896) percitavo iš Kotzebue (August Frederick Ferdinand von Kotzebue, 1761–1819) *Preußens ältere Geschichte* (*Prūsijos senovės istorija*, 1803–1808, 4 t.). Kotzebue pratarmėje „Vorbericht über die ungedruckten und größtentheil unbenutzten Quellen dieser Gefchichte“ ne tik nurodė rankraštinius ir retus šaltinius, bet ir trumpai juos aptarė. Pavyzdžiui, nurodė, kaip atrodo Luco Davido rankraštis (kuris buvo Ernsto Hennigo 1812 m. paskelbtas), pastebėjo, kad Grunau labai kėlė pasitikėjimą kitiems istorikams, o Baczko juo pirmasis pasinaudojo⁵⁸. Kotzebue atskirai aptarė, kokius šaltinius rado garsiojoje Valenrodo bibliotekoje, Karaliaučiaus miesto bibliotekoje. Jis padėkojo karo tarybos nariui Bozui už galimybę pasinaudoti Simono Grunau ir Mato Pretorijaus rankraščiais, nurodė jų genezę ir pastebėjo, kad Baczko necitavo Pretorijaus *Preussische Schaubühne*⁵⁹. Kadangi Daukantas neturėjo galimybės susipažinti su šiais ir kitais svarbiais Lietuvos istorijai šaltiniais, *Bd* jis daugelį nurodė jau iš Voigto, kaip autoritetingesnio autoriaus, patvirtindamas kitų mintį, kad *GP* aktuali dėl retų šaltinių panaudojimo.

Pasakodamas apie pirmosios pavasario šventės apeigas (*Bd*, p. 129–130) Daukantas remiasi Voigtu, nurodo tomą ir skyrių, bet puslapį – ne tą („Joh. Voigt Gesch. Preus. 1. B. XI. K. s. 600“); iš tikrųjų ši vieta yra *GP I* p. 615. Daukantas senovės baltų gyventų teritorijų ribas ir svarbiausius tautos centrus šventyklas taip pat buvo priverstas didžia dalimi atkurti iš kitataučių šaltinių, pirmiausia iš Voigto. Aptaręs dievų panteoną, Daukantas rašo apie šventyklas primindamas, kad jau sakė, jog senovės lietuviai trobesių, žinyčiomis vadinamų, neturėjo, o meldėsi ant aukštų kalnų, giriose ir lapinėse („šėtruose“), po visų didžiausiais ažuolais, nes matė, kad tos tautos, kurios turėjo šventyklas, buvo susiskaldžiusios į luomus ir vieni kitiems vergavo (*Bd*, p. 103). Aptardamas svarbiausias šventvietes jis nurodo ažuolus ir rašo, kad

Ąntrós buo pa Jslie, ąnt kório szakomis Teutonú meldzionys atėjusis metusĩ 1230 Lėtuwiú kristytĩ buo sau pĩli pastrunĩjusis, išzwĩrtós jem paskou mĩnawofĩ Meldzionys tĩnaj pĩlę ikurę ĩr nu kėlmo to ouzoulo regęs Kėlmĩ pramĩnę, kório druktyš 27 mastus tórieies. (*Bd*, p. 110)

⁵⁸ [August von Kotzebue], *Preußens ältere Geschichte von August von Kotzebue Mitglied der koeniglich Preußischen Akademie der Wissenschaften*, t. I, Riga: bey Carl Johann Gottfried Hartmann 1808, p. XVII–XVIII.

⁵⁹ *Ibid.*, p. XIX–XX.

Daukantas nuorodos nepateikia, atrodo, mintis paimta iš *GP II*, tačiau laisvai interpretuota. Voigtas rašo apie baltų Kulmo žemės užkariavimą, trijų pilių užėmimą. Jis nurodo, kad viena pilis buvo „Kulm“, kitų vadinama „Chelm“ (*GP II*, p. 220), kita buvo „Turn oder Thorn“ (dab. Torunė) (*GP II*, p. 221), ir išnašoje pateikia informaciją iš kronikininkų apie „Villa, quae vocatur Quercus ultra Wizlam“, kad Turno pilis buvo netoli kaimo „Quercu oder Qwercz“ (*GP II*, p. 222). Galbūt Daukantui pilies *Chelm* pavadinimas dėl panašaus skambesio su žodžiu *kelmas* davė mintį, kad Kulmo pilį ir miestą vokiečiai pavadino nuo ten augusio ažuolo. Daukanto pateikti metai „1230“ gali būti paimti iš Voigto (*GP II*, p. 198), kur jis nurodo, kad tais metais buvo pastatyta Kulmo bažnyčia.

Daukantas panašiai informaciją keičia ir kitur. Pavyzdžiui, pateikdamas nuorodą „a“ („a) Joh. Voigt Gesch. Peuss. 1 B. IV K. s 299“), jis rašo, kad X a. lietuviai įkūrė šventyklą:

Wijnog ilgajniou norys wengę nu praszalejtū, kajp wīrsziaus mīnawojau, bet bendraudamījs, īr bicziólaudamījs abgudo jū apsiejīmais īr jau deszīmtamiję ąmzióuie Zámajtiū žinicze sało Rusnie a) yra dīdej garsi i kórę saka, krikcionū kónegas wījnoulektamī ąmzióie gywenós, twīno swietas nu wissū krasztū terautījs īr jautotījs sawo rekalusī ne wen netikielej īr pagonyjs; bet īr patys kriszionys Grekonys, beje: Gudaj īr Biskaje. (*Bd*, p. 103–104)

Iš tikrųjų Voigtas nemini Rusnės. *GP I* p. 299 prasideda poskyris „Namen des Landes Preuffen“, kur pateikiama prūsų pavadinimo kilmė, minima, kad lenkai šiaurinius kaimynus vadino „Po-Ruffen“, t. y. „die an den Ruffen“ (*GP I*, p. 305). Tad Daukanto priminimas, kad lietuviai „abgudo“, gali būti *GP I* p. 299 parafrazė, nes tuo metu kaimynai buvo *Ruffen*. Daukantas Prūsijos pavadinimą siejo su garsia Rusnės šventykla, į kurią likimo sužinoti, kaip matyti iš citatos, vykdavo ir kitų kraštų gyventojai. Voigtas, rašydamas apie seniausią šventyklą, sako, kad galbūt siekdami skirtingas tautos dalis („Völker=Theile“) sujungti jie įkūrė šventovę Romovę (*GP I*, p. 159). Bet autorius nežino, ar tai buvo visai tautai („gefammte Volk“, *GP I*, p. 160), ar galbūt kiekvienas kraštas turėjo savo Romovę ir atskirą Krivį („Griwe“). Voigtas pateikia pavyzdžių iš kronikų, kurie rodytų, kad Romovę turėjo ne vienas regionas (*GP I*, p. 160). Jis tik akcentavo, kad prūsai turėjo vieną Romovę (*GP I*, p. 161). Taip pat *GP I* priede Nr. 2 Voigtas aptaria Romovę Žemaitijoje („Das alte Romowe in Samland“). Istorikas nurodo jos pavadinimo kilmę ir variantus įvairiuose šaltiniuose (*GP I*, p. 640–649). Pasitelkę *Darbus* matome, kad Daukantas, remdamasis Teodoro Narbuto

straipsniu leidinyje *Tygodnik Wileński*⁶⁰ rašo, jog X ir XI a. šaltiniai rodo, kad seniausia žinyčia buvo Rusnės, kur lankėsi ispanai, graikai, kurią pirmieji kryžiuočiai išgriovė ir 1250 m. akmenį su užrašu nusiuntė popiežiui Inocentui III. IZ ši informacija pakartojama, bet metai nurodyti „1240“⁶¹. Tad Daukantas *Bd* nekeitė anksčiau susiformavusio požiūrio, kad pirmoji šventykla buvo Rusnės saloje, bet sugriovimo metus vėl parašė „1250“ ir nurodė šaltinį: „Teod. Narbut Dzieje star. Narod. Litew. T. 1. s. 218“ (*Bd*, p. 104), nors ten informacijos apie Rusnės žinyčią ir jos sugriovimo aplinkybes nėra⁶².

Aprašydamas Žemaitijos šventvietes Daukantas rėmėsi ir *GP IV* (1830)⁶³ 14 skyriaus tekstu, bet nepateikė puslapio („Voigt Gesch. Preus. B IV. k. 14“). Voigtas, aprašydamas 1283 m. kovą Žemaitijoje, rašo apie prie Nevėžio ir Dubysos buvusią Romainių salą („Romayn=Werder“). Daukantas Voigtą netiesiogiai kritikuoja ir rašo, kad Žemaitijoje buvo tik viena šventoji giria, vadinama Rusenė, „kóroioie szenden Rasejniú“ pilis ir iš čia miesto pavadinimas. Taigi Voigtas senovės lietuvių šventvietę, kur rezidavo aukščiausias žynys („Griwen“⁶⁴), vadino „Romowe“, plačiai aptarė pavadinimo kilmę, o Daukantas ją laiko antrąja žinyčia, nes pirmoji, t. y. seniausioji, finikiečių kolonistų įkurta I a. pr. Kr., buvo „sała Rusnie“ (*Bd*, p. 104). Daukantui atrodo, kad Rusnė yra labiau motyvuotas pavadinimas, nes: „žiniczio ąmžina ugnęs ąnt Dįjwo garbies rusięję, nu ko ne wen pati sała Rusnęs wardą saw gawo, bet dar tullī raszfīnikaj patę Ziamajtiū jurą Rusū-mare wadeno o jos paiuriū gywentojus Rusajs; bet tąknesnej Parusejs arba Parusajs, beje pas Rusnę gywenąntejs“ (*Bd*, p. 9). Be to, su žodžiu *rusėti* jam susijęs ir *kurstyti*: „Zodys pats kórti, kórstyti, buo szwentó ir dieł patios ugnęs tediewemas, todieł wadīno jį Kure arba Kurionió arba Kuriejó, kórs sawó szīlīmó wīs ikurę szioie pasaulie ir kófińą wīssą sótwierīmą“ (*Bd*, p. 81).

⁶⁰ Plg. „w poganskiey dawnych Prussow boznicy w Russ (Rusni)“ (Teodor Narbutt, „Badanie starożytności litewskich“, in: *Tygodnik Wileński*, Wilno, 1817, Nr. 71, p. 279).

⁶¹ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 30–31.

⁶² Teodor Narbutt, *Dzieje starożytne narodu Litewskiego: Mitologia litewska*, t. 1, Wilno: nakładem i drukiem A. Marcinowskiego, 1835.

⁶³ Johannes Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. Die Zeit von der Unterwerfung der Preussen 1283 bis zu Dietrichs von Altenburg Tod 1341*, t. 4, Königsberg im Verlage der Gebrüder Bornträger, 1830, in: Johannes Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, t. 4, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1968; toliau nurodant vartojama santrumpa *GP IV*.

⁶⁴ *Bd*: „Krywe-Krywejtis arba Kuriejis“ (p. 105).

Bd šventieji kalnai aptariami pasitelkiant Voigtą („Voigt Gesch Preuss. B. 1. s. 597“), bet tekstą papildant informacija iš kitų *GP* vietų ar kitų šaltinių (*GP I*, p. 597–598).

Norisi atkreipti dėmesį, kad Daukantas mintį, jog jau pirmieji krikščionių keliautojai buvo pastebėję, kad pagonių papročiai yra verti pagyrimo, greičiausiai perėmė iš Voigto, kuris rašydamas apie prūsų gyvenimą ir papročius, skyrių pradeda citata: „Es könte viel Löbliches in feinen Sitten von diefem Volke gefagt werden, wenn es den Glauben Chriffti hätte“, o išnašoje nurodo lotynišką citatą, kuri yra *Bd*: „Multa poterant dici de hoc populo laudabilia in moribus, si haberent solam fidem Christi“ ir Helmoldo (Helmold ~1120 – po 1177) *Chronica Slavorum* (*GP I*, p. 541). Daukantas šią citatą pavartoja du kartus skyriuje apie religiją (*Bd*, p. 88, 154) kaip argumentą, kad krikščionys neturėjo jokios moralinės priežasties pagonis krikštyti ginklu, išskyrus grobikiškus siekius. Kad sustiprintų tikrąją kryžiuočių karų priežastį Daukantas skyriuje apie prekybą, remdamasis Voigtu, kaip matysime toliau, iš pradžių aptaria sėkmingą baltų prekybą gintaru ir kitomis krašto gėrybėmis, o prasidėjus christianizacijai, parodo prekybos smukimą, gyventojų degradaciją.

Skyriuje „RIEDA Senowęs-Lėtuwiū“ (*Bd*, p. 155–185) yra vienintelė nuoroda (p. 183) į *GP I* („Voigt Preussens Geschichte B. 1. c. 1. s. 28“). Šiuo atveju Daukantas Voigto tekstą pasitelkia, kai nori parodyti, kad senieji autoriai buvo užfiksavę baltų savitumą, ypatingą gebėjimą gyventi atšiauriame klimate. Vis dėlto ir čia pirmtako teksto pastebime daugiau. Pavyzdžiui, Daukantas (*Bd*, p. 169–170) iš *GP II* perima Voigto įrodymus, kad popiežiai (Inocentas III, Grigalius IX) buvo informuoti apie nežmonišką elgesį su apkrikštytais baltais, siuntė grasinančius laiškus vietos vyskupams, tačiau nepasiekė rezultato. Kad ši *Bd* vieta yra iš Voigto, matome atsivertę *IŽ*⁶⁵, kur nuoroda pateikta. Daukantas tiek daug kartų pabrėžia baltų pavergimą, nes laikosi minties, kad iš pavergto žmogaus yra atimamas įgimtas polinkis per laisvą bendravimą ir bendradarbiavimą, gimtąją kalbą, kultūrą, saviugdą siekti aukščiausios savirealizacijos. Jis parodo, kaip senovės baltai, praradę laisvę, žemę, neteko galimybės lavintis, steigti savo kultūrą, o tautos kilmingieji nutauto ir degradavo (*Bd*, p. 206–207).

Skyriuje „KARYBA Senowęs-Lėtuwiū“ (*Bd*, p. 186–212) Daukantas nė karto nenurodo *GP*, bet patyrinėjus matyti, kad ne kartą iš šio veikalo skyriaus „Kriegsverfaffung und Kriegsart der Preuffen“ (*GP I*, p. 525–540) jis

⁶⁵ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 286–287, 517.

perėmė informaciją apie ypatingą baltų kraštovaizdį, kuris juos gynė nuo priešų ir jiems nereikėjo mūrinių pilių; apie karybos ir ginklų originalumą, vadų skyrimą. Pavyzdžiui, Daukantas nurodydamas, kad senų senovėje lietuviai pilių neturėjo, nes jų pilimis buvo girios, o mūrais – žmonių narsybė ir kantrybė, išnašoje pažymi „Mart. Gallus in l. c.“ (*Bd*, p. 194). Voigtas pirmiausia nurodo Petro Dusburgiečio kroniką, o toliau išnašoje rašo: „*Martin. Gallus* p. 91 fagt: Terra illa lacubus et paludibus est adeo communita, quod esset vel castellis vel civitatibus sic munita [...]“ (*GP I*, p. 537, išn. 3). Toliau Daukantas rašo, kad vėliau pilis pradėjo statyti, aprašo kokios jos buvo originalios, kaip pilių statyba keitė kariavimo būdą. Plėtodamas mintį apie pilių apgultis, jis perima iš Voigto mintis ir jo nuorodą: „Dusburg P. III c 89. 112. 113. 114“ (*Bd*, p. 197) ← „Dusburg P. III. c. 89. 112. 113. 114. 117“ (*GP I*, p. 537). Voigto pastebėjimo, kad prūsai karuose prieš Ordiną panaudodavo pilių apgulties mašinas, Daukantas neperėmė, jis sukūrė apibendrintą vaizdą: „lygī dalī negórosnie i neprietieliū pīlys graudamījs; nesgi newen kajp drouś wīraj, bet it lewaj stajpies ąnt oulīniū ar akmīnīniū sijnū tukstąntiemis graudindamis īr trupindamis sawo szarwotus wergiejus“ (*Bd*, p. 197). Voigtas atkreipia dėmesį, kad seniau prūsai buvo taikūs ir draugiški (*GP I*, p. 526). Daukantas senovės lietuvių kovas laiko gynybinėmis ir akcentuoja, kad tik įsimetus vokiečiams į Žemaičių pajūrius, lietuviai pradėjo juos užpuldinėti ir plėsti (*Bd*, p. 211).

Voigtas sako, kad legendiniais laikais („Sagen=Zeit“) prūsai turėjo savitą karo vadų skyrimo tvarką. Daukantas karo vado paskyrimą ir tai, kad juo kartais skirdavo svetimos tautos vyrą, aprašo pagal Voigto tekstą, pateikia jo šaltinius. Pavyzdžiui, jis rašo: „Kartajs pakiele sau karwedió arba atmonó swetīmós tautos wirą, kórsaj wīssą waldę tórieię īr nierą rąndama rasztuse, idant Kurieju-Kuriejis but jo waldę mažīņes arba waržes karè essąnt“ (*Bd*, p. 204). Voigtas rašo, kad vėlesniais laikais prūsai rinkdavo svetimus vadus ir nurodo Sventopelką („Svantepolc“) iš Pomeranijos bei pateikia nuorodą „Dusburg P. III. c. 34“ (*GP I*, p. 527). Daukantas pakartoja jo nuorodą „Dusburg P III. c. 34“, bet nepakartoja Voigto išnašoje pridėtos lotyniškos citatos. Voigtas mintį apie karo vadų ir aukščiausių žynių – krivių – sugebėjimą pasidalinti valdžia karo metu paėmė iš kito Dusburgiečio kronikos puslapio ir pateikė nuorodą „Dusburg P. III. c. 222“, kurios Daukantas nepakartoja. Bet Voigtas atkreipia dėmesį, kad buvo atveju, jog krivis davė nurodymus karo vadui, ir remiasi Dusburgiečiu ir Pretorijumi. Daukantas paliko tik antrąją nuorodą: „Prätorius Schaubine s. 1203“ ← „Prätorius Schaubüne S. 1203“ (*GP I*, p. 527). Toliau Daukantas tęsia apie

karo vadų skyrimą ir kariavimo būdus savo žemėse ar priešų bei seka Voigto tekstu, bet nurodo tik pirmtako šaltinius: „Dusburg. P. 111. c. 7“ ir „Dusburg. P. 111. c. 20“ (*Bd*, p. 205). Šiame kontekste jis nurodo Varmijos vado figūrą „Pipsa warmijos atmons“, kuri Voigtas pateikia išnašoje su nuoroda ir vokišku bei lotynišku tekstu: „Von Pyopso, dem Hauptmanne der Warmier, heist es bei Dusburg P. III. c. 20 [...]“ (*GP I*, p. 528), kitoje vietoje Voigtas jį pavadina „Pipin“ (*GP I*, p. 537).

Kai Daukantas aptaria ginklus, aprangą, kuriuos senovės lietuviai dirbosi panaudodami vietines medžiagas, daugiausia žvėrių kaulus ir kailius, nurodo, kad remiasi Tacitu ir Luko Davido kronika: „Tacitius Germanorum c. 45“ (*Bd*, p. 208), „Lucas David B. 3 s. 44“ (*Bd*, p. 209). Palyginę tekstus ir nuorodas matome, kad perimta iš Voigto, kur jis kalba apie aisčių ir venedų ginklus ir remiasi Tacitu: „*Tacit. German. c. 45*“, „Lucas David B. I s. 44“ (*GP I*, p. 531). Iš viso *Bd* yra 20 nuorodų į Luko Davido kroniką, ir visos jos yra perimtos iš Voigto, nors Daukantas savo bibliotekoje turėjo pirmąjį 1812 m. leidimą.

Kalbėdamas apie karybą Daukantas neretai perima ištisas Voigto veikalo pastraipas ir jo nuorodas. Pavyzdžiui, rašydamas apie plėšikiškus senovės lietuvių karus, jis pakartoja Voigto tekstą apie prūsų plėšikavimus ir perima jo išnašas: „*Annal. Monaster. olivens p. 11. Dusburg. P. II. c. 3. p. III. c. 72. 119*“ (*Bd*, p. 211) ← „*Annal. Monast. Oliv. p. 11. P. II. c. 3. III. c. 72. 119*“ (*GP I*, p. 536). Išnašoje Daukanto nurodoma Olyvos vienuolyno rankraštinė kronika (1356–1545) Voigtui buvo prieinama⁶⁶, tik vėliau išleista vokiečių ir lenkų tyrėjų jau po Daukanto mirties. Norisi pastebėti, kad Daukantas pastraipos apie plėšikavimus pabaigoje, kaip ir Voigtas, pateikia plėšikiškų karų vertinimą. Tik Voigtas sako, kad prūsai iš priešų perėmė plėšikavimo meną, o Daukantas tą priešą sukonkretina:

Tò pirmó Lētuwej Kalnienaj ĩr Zámajtej nedarę, nes išimétós Wakytems i Zámajtiú pajurius, kórĳ wíssejp norieię jus nuwertĳ, tad ĩr szĳ atkalej noriedamis jus ĩsznajkintĳ ĩ akmĳni ĩr undeni wertę tou krasztą, kóremĳ Wakytej norieię isĳkórtĳ. (*Bd*, p. 211)

Solche Raublufft war urspr̄unglich nicht in der Preuffen Natur; fie war von ihren Feinden zu ihnen ¼bergangen und ward auch ftets nur gegen diefe ge¼bt. (*GP I*, p. 536)

⁶⁶ Max Perlbach, *Die Aeltere Chronik von Oliva*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1871, p. 11 ir kt.

Aprašydamas karo grobio dalybas Daukantas remiasi Voigto šaltiniais. Voigtas laikosi minties, kad grobį dalijo į tris dalis, bet išnašoje pastebi, jog kronikininkų tekstuose nėra vienos nuomonės. Jis sako, kad Petro Dusburgiečio nuomonė, kad grobį dalijo į tris dalis yra teisingiausia, tai patvirtina ir Christopho Hartknocho istorija (*GP I*, p. 540, išn. 2). Voigtas nurodo „Dusburg P. III. c. 5“ ir „Lucas David B. I. S. 46“, o Daukantas nuorodas pakartoja: „Dusburg P. III. c. 5“ ir „Lucas David B. s. 46“, bet mano, kad grobį dalijo į keturias dalis (*Bd*, p. 212).

Kaip pastebėjo Petro Dusburgiečio kronikos tyrėjai⁶⁷, Voigtas buvo pirmasis, kuris Viduramžių kronikininko tekstą ėmėsi tirti moksliskai, gausiai jį atpasakojo. Daukantas iš Voigto jį percitavo 15 kartų ir tik vieną kartą *Bd* Petro Dusburgiečio citatą ir nuorodą paėmė iš savo užrašų *Marguminai*⁶⁸, persirašytą iš Hartknocho parengto 1679 m. leidimo⁶⁹:

Petrus de Duisburg. Chron. Prus. edit. Hart. Pars. 2 cap. p. 29 ... Unum, tum in eis factum laudabile et multipliciter commendandum, quod licet ipsi essent infideles et diversos Deos colerent pacem cum christianis vicinis nihilominus habuerunt, nec eos in cultura Dei vivi impediabant, nec aliquoliter molestebant. (*Bd*, p. 154)

Unum, tum fuit in eis factum laudabile et multipliciter commendandum, quod licet ipsi essent infideles et diversos Deos colerent pacem cum Christianis vicinis nihilominus habuerunt, ne eos in cultura Dei vivi impediabant, nec aliquoliter nolestabant. –.– Chronicon Prus: Petri de Duisburg edit: Hart: Par. 2 Cap: I. p. 29.⁷⁰

Tiek Luko Davido, tiek Petro Dusburgiečio, o ir kitų šaltinių percitavimas iš Voigto gali būti palyginamas su Viduramžių *florilegium* (pl. *florilegia*) tradicija, kai senieji autoriai buvo pažįstami iš kitų raštų ištraukų ar sentencijų rinkinių. Žodis, kilęs iš lotynišku žodžių *flos* ('gėlė') ir *legere* ('rinkti'),

⁶⁷ Plg. Romas Batūra, „Petras Dusburgietis (XIII a. – XIV a. I pusė. Peter von Dusburg)“, in: Norbertas Vėlius (sud.), *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, t. I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 328.

⁶⁸ Simonas Daukantas, *Marguminai*, [s. d.], in: *LLTI BR*, f. 1, b. SD 27, 241 l.

⁶⁹ Petri De Dusburgi, *Chronicon Prussiae*, in quo Ordinis Teutonici origo, nec non res ab ejusdem Ordinis magistris in Prussia gestae exponuntur, cum incerti auctoris continuatione. Acc. praeter notas in Dusburgensem privilegia quaedam Prussis concessa, item Dissertationes XIX, antiquitates Prussicas complexa, auctore et collectore C. Hartknoch, Francofurti–Lipsiae, 1679.

⁷⁰ Simonas Daukantas, *Marguminai*, p. 5.

buvo pritaikytas vietoj graikų kalbos žodžio „antologija“ (ἀνθολογία) ir vartotas ta pačia reikšme. Daukantai Voigtas buvo autoritetingas istorikas, nes nors ir turėdamas šaltinius po ranka, kur kas dažniau rėmėsi Karaliaučiaus universiteto mokslininku, perėmė ne tik jo paties mintis, bet ir jo šaltinių kritikos rezultatus.

Daukantas senovės lietuvių narsumą ir meilę laisvei iliustruoja Pilėnų apgultimi. *Bd* jis tam skiria tik sakinį (p. 196–197), klaidingai nurodydamas „1278“ metus ir grįždamas prie Kojalavičiaus „Punies“ pavadinimo, nors šaltinio nepateikia. *IZ* jis nurodo, kad remiasi Voigto *GP IV* p. 535, kur išnašose pastarasis plačiai aptaria šaltiniuose sutinkamus pilies pavadinimus, nurodo Vygandą Marburgietį, kuris rašė „Pilenen“ „in terra Troppen“ ir kitur – „Polenen“⁷¹. Voigtas atlieka šaltinių kritiką ir pasirenka teisingą⁷² variantą „Pillenen“. Daukantas *IZ* rašo „Pilenė“ Žemaičių krašte „Trape“⁷³. Jis neperima iš Voigto informacijos apie pilies lokalizaciją⁷⁴, jam svarbu pa-vaizduoti, kaip lietuviai pasiaukojamai kovojo ir mirė už laisvę, kad net vokiečių istorikas nurodė, jog kryžiuočiai, pamatę tautos dvasią („Geiste des Volkes“)⁷⁵, „nedrįso brautis gilyn į kraštą“, bet „suskubo trauktis atgal, dar niekad kariuomenė negrįžo į Prūsiją su tiek žaizdų“⁷⁶. Ir nors Darius Baronas su Dangiru Mačiuliu mano, kad Daukanto Pilėnų gynimo istorijos aprašymo poveikis buvo minimalus⁷⁷, bet norisi atkreipti dėmesį, jog jų skelbiamame Motiejaus Valančiaus *Pasakojimo Antano Tretininko* pasakojime „Kare pas Pilenę“ atpažįstamas Daukanto paskutiniojo veikalo *Pasakojimas*

⁷¹ Žr. Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 573–576.

⁷² Plačiau žr. Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 237–241.

⁷³ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 574.

⁷⁴ Plg. Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 241.

⁷⁵ Monografijoje apie Pilėnus išversta „liaudies dvasiai“ (Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 549). Herderis reabilitavo žodžio „tauta“ vartojimą garbinga *demos* prasme, o ne minios, prastuomenės, plebso, liaudies (*Pöbel*); žr. Martin Bollacher (Bochum), „Das Konzept einer ‘menschlichen Philosophie’ in Herders Frühwerk“, in: *Johann Gottfried Herder und die deutschsprachige Literatur seiner Zeit in der Baltischen Region*, Beiträge der 1. Rigaer Fachtagung zur deutschsprachigen Literatur im Baltikum 14. bis 17. September, Herausgegeben von Claus Altmayer und Armands Gūtmanis, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1997, p. 90, in: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/1865/Herders_1994.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Kadangi autoriai pamini Herderį tautinės tapatybės kontekste (p. 269), o Herderis darė įtakos XIX a. istoriografijai ir Voigtui, logiškiau būtų buvę išversti „tautos dvasiai“.

⁷⁶ Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 549.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 470.

*apie veikalus lietuvių tautos senovėje*⁷⁸ tekstas. Na, o apie Daukanto poveikį Maironiui jau buvo rašyta⁷⁹. Daukantas paskutiniajame veikale vėl grįžo prie Voigto Pilėnų pavadinimo ir pateikė nuorodą bei platesnį, vokiečių istoriko tekstu paremtą, bet emociškai labai pripildytą pasakojimą. Daukantas čia Margirį palygina su liūtu, tą pakartoja ir Valančius. Galime spėti, kad Daukantas palyginimą paėmė iš Narbuto⁸⁰. Daukantas *Pasakojime* pastebi, kad Trapų apygardoje, kur buvo Pilėnai, „šventenybės skelbiamos buvo“. Ši mintis paimta iš Voigto, kuris sako, kad apie „Trappen oder Troppen“ religinę reikšmę jau anksčiau kalbėjo (*GP IV*, p. 535, išn. 2). Daukantas *IŽ* pakartoja tik Voigto mintį, kad šioje „apykartoje daug kartų jau žemaičiai buvo grūmęsi su meldžionimis“⁸¹, bet neakcentuoja religinės svarbos. Vis dėlto Daukanto tekstų visuma rodo, kad jis suprato kryžiuočių prioritetus pirmiausia išnaikinti pagonių religijos centrus.

Voigto istorijoje daug dėmesio skiriama užimtų žemių naujojo sakralinio kraštovaizdžio vietoms. Voigtas, pasiremdamas kronikose plačiai aprašoma šventumo reprezentacija užimtoje žemėse, perteikia kraštovaizdžio kaitą: ten, kur anksčiau buvo pagonių pilys, gyvenvietės, iškilo kryžiuočių architektūra. Jo darbai rodo, kad iki XIV a. vidurio ir pabaigos įvyko reikšmingas Kryžiuočių ordino kaip institucijos, kovojančios su Bažnyčios priešais, dvasingumo augimo laikotarpis, taip pat buvo Ordino vizualinės kultūros viršūnė Prūsijoje⁸².

Devynias nuorodas į *GP* aptinkame skyriuje „PREKYBA Senowęs-Lėtuwiū“ (*Bd*, p. 213–244). Kaip vienu iš ryškiausių respublikos principais grįstų bendruomenių Daukantas, kaip ir Herderis, laiko pirklius, o prekybą – svarbia žmonių kultūrėjimo ir humanizmo dalimi⁸³. Herderis prekybą laiko tautų kultūrą, valstybingumą ir humanizmą formuojančiu faktoriumi⁸⁴. Voigtas taip pat daug dėmesio skiria prekybai. Daukantas pirmasis lietu-

⁷⁸ Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 2, p. 449–451.

⁷⁹ Roma Bončkutė, „Daukanto *Būdo* recepcija Maironio *Apsakymuose apie Lietuvos praeigą*“, in: *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2019, t. 21, p. 147–174.

⁸⁰ Žr. Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *op. cit.*, p. 563.

⁸¹ Simonas Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, p. 573.

⁸² Plg. Gregory Leighton, *op. cit.*, p. 135.

⁸³ Johann Gottfried Herder, *Idėjos žmonijos istorijos filosofijai*, t. 2, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius, Vilnius: Margi raštai, 2021, p. 447–455.

⁸⁴ Anne Löchte, *Johann Gottfried Herder: Kulturtheorie und Humanitätsidee der Ideen, Humanitätsbriefe und Adrastea*, (ser. *Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft*, 540), Würzburg: Königshausen und Neumann, 2005, p. 162–168.

viškai mėgino suformuluoti prekybos svarbą tautos gyvenime. Jis pradeda šį skyrių sakiniu, kad apie tautos didumą ir reikšmę galime spręsti iš jos prekybos. Prekyba savo dvasia yra daugiausia laisvės reikalaujantis užsiėmimas, todėl karai ir baudžiavinė santvarka daugiausia kliūčių sudaro žmonių darbštumui ir prekybai. Lietuvių karai su Ordinu ne tik keitė lietuvių būdą, bet *teutonai*, nepajėgdami pagonių nukariauti, skleidė Europoje melagingą informaciją, taikė prekybines sankcijas mėgindami atkirsti baltus nuo likusiojo pasaulio. Pradėdamas skyrių Daukantas akcentuoja, kad lietuviai/baltai šiose žemėse gyveno labai seniai („pirmasejs yra buwusis“, *Bd*, p. 213), ką, jo nuomone, patvirtina ir senieji istoriniai šaltiniai, ir jis prirena, kad visos Šiaurės valdovas Odinas pirmiausia gyveno rytinėje pakrantėje, bei remiasi Voigtu („Joh. Voigt Geschich. Preus. 1. B. 2. k. s. 198“). Voigtas nurodo, kad šią informaciją ėmė iš Peterio Friedricho von Suhmo („So ift Suhm Meinung B. I S. 45–46“). Daukantas informaciją papildė savo koncepcija: pirmiau Odinas apsigyveno rytinėje Baltijos pakrantėje („buwęs iš Ziamajtiū kīlīmo“), o tik po to nukariavo Švediją.

Apie tai, kad tolimos šalys pirmiausia sužinojo apie baltus dėl prekybos gintaru, plačiai rašo Voigtas (*GP I*, p. 18–93). Pirmasis Plinijus rašė, kad gintarų krašto gyventojai gintarą degino vietoj medžio (*GP I*, p. 19), Voigtas nurodo: „Plinius H. N. L. XXXVII. c. 2“. *Bd* ta pati nuoroda yra po šio sakinio:

Jis pasako, iog essós auszrīnis pajuris par 150 mīliū ilgas išz jurós wīlniemis išzgraužtas, daug maraņgiū tōris kōremī gywenanți tauta wadīnama auszrieņajs (aestuārīj), it prīsz kajlinouczīū krasztā essanți saļā Abalos arba Basileje arba Raumonijē wadīnama, aņt kōrī pawasarejs jurós wīlnys išzmetanțes sō maurajs gintarus, kōrius žmōnys kurīnanțis, mediū wījto ar pardawojentys artīmems Teutonams (cze re'k mīniefī, je kurīno, tad Dījwus garbindamis). (*Bd*, p. 215–216)

Šioje citatoje Daukantas, kaip ir Voigtas, remdamasis Plinijumi aptaria Pitėjaus kelionę į gintarų kraštą. Daukantas iš Voigto (*GP I*, p. 22) nurodo pajūrio ilgį, o skliaustuose pateikta iš pirmtako paimtą pastabą „(cze re'k mīniefī, je kurīno, tad Dījwus garbindamis)“ ← „den Göttern Bernstein opferte“ (*GP I*, p. 27). Ir toliau, kai Daukantas rašo apie senovės lietuvių prekybą su romėnais, remiasi Voigtu: „Voigt Gesch. Preus. B. 1. k 1. s 36“ (*Bd*, p. 218). Aprašydamas senuosius prekybos kelius jis taip pat remiasi Voigtu⁸⁵, kuriam buvo prieinamos Ordino *Littauischen Wegeberichte* (Lietuvos kelių

⁸⁵ Plg. Roma Bončkutė, „Johanneses Voigto *Geschichte Preußens* (1827–1839) nuorodos Simono Daukanto veikale *BUDA Senovės-Lėtuwiū Kalnienū ir Zāmajtiū* (1845)“, p. 288–290.

aprašymai; apie 1384–1402), kur buvo nurodyti kasmetinių žygių į Lietuvą keliai žiemą (*Winterreise*) ir vasarą (*Sommerreise*). Keliai atsispindėjo ir kronikose. Kelionių ataskaitose pagoniško Pabaltijo kraštovaizdis aprašomas pasitelkiant dykumos vaizdinius, nurodant kur yra šventosios giraitės, į kurias krikščionims draudžiama įžengti, kalbama apie ažuolyną, „per kurią joti negalima“, taip pat, pavyzdžiui, rašoma, kad krašte yra „šventas miškas ir upė, ten kariuomenė turėtų stovyklauti pirmą naktį“. Giraitės kelionių aprašymuose išskyla kaip maistui ir vandeniui gauti skirtos vietos. Henriko Livonijos kronikoje kryžiuočiai žygiuoja keliais, o pagonys eina slaptais takais miškuose, taip kronikininkas parodo, kad kovų laikotarpiu kraštovaizdis tarp pagonių ir krikščionių buvo ryškiai padalintas⁸⁶.

Rašydamas apie prekybą kitais krašto produktais Daukantas taip pat remiasi Voigtu („Joh. Voigt Geschichte Preuss. B. 1. k. 2. s. 498“), nors yra nustatyta, kad Voigtas apie tai rašo kitur – *GP I* p. 85–86. *GP I* rašoma, kad iš Italijos atkeldavo papuošalai, kurie aptinkami kapuose (*GP I*, p. 86). Nepateikdamas šaltinio Daukantas šią mintį pavartojo *Bd* pirmojoje dalyje kalbėdamas apie senovės lietuvių turtingumą, kultūrą ir žinomumą, nes su jais prekiaavo egiptiečiai, finikiečiai, o to įrodymas – „nesgi jų kapuose szenden rądamis dajktaj ajszkej toù mums rodo“ (*Bd*, p. 3). Daukantas pabrėžia, kad senovės lietuvių kapai buvo labai originalūs ir apie juos plačiai sklido garsas ir kad jų vienu nesugebėjo išnaikinti ne tik *visagaišinantis laikas*, bet ir *neprietelių smarkumas* (*Bd*, p. 152).

Paskutinius du kartus Daukantas Voigtą cituoja skyriuje „Lėtuwiù Piningaj senowie“ (*Bd*, p. 245–252). Čia Daukantas paliečia krikščionių įsitvirtinimą Kuršo žemėse ir jų būtinybę steigti gynybines pilis baltų žemėse, kad pagonims sukilus ar užpuolus, galėtų apsiginti:

Paskėsej tajpat randam iraszyta, iog Enrīkas Kórszo wiskupas krupaudams kad jo Kórziamej ne išzwarytum išz Wiskupijos, sótaręs buk só Teutonù meldzionimis Kłajpiedo pili strunyti, dieł kórios ikuřimo buk pasijėmes jems kas metą po tukstantę Letonù par 5 metus mokietį, dieł paszełpimo tų meldzionù, kórij tó patió łajkó buo Zamajtems Parusius óziemusis. (*Bd*, p. 248)

Daukanto pateiktos nuorodos („Joh. Voigt Gesch. Preus. 3. B. 1. k. s. 69“) puslapis neatitinka, bet panaši mintis yra *GP III* p. 70.

Paskutinį kartą Daukantas Voigtą nurodo aprašydamas Vilniaus gaisrą („Joh. Voigt Gesch. Preus. b. 2. k. s. 168“):

⁸⁶ Žr. Gregory Leighton, *op. cit.*, p. 41–63.

Tejpat Wokytej apraszdamis dīdijį Wīlniaus gajsrą nufīkusi metusī 1399 Kowo mienesie, kóremī sódege ne wen wisós, miestas, bet katedra, auksztoie ir ža-moie pīle só dīdioio Kónegajkstio rumais. sako, tarp kītū brangiū, brangesniū daktū Didioio Lėtuwos kónegajksztio Witauto sódegusės kėtures deszimtys tukštantiū ir trys szmotaj sīdabro kapū Letuwos grajžiū. (*Bd*, p. 248–249)

Čia Daukantas remiasi *GP VI* p. 168. Ir čia jis panaudoja ne tik Voigto tekstą, bet ir informaciją papildo iš išnašos, kur pranešama, kad Daugpilio komtūro laiškas buvo be datos, o sudegusio sidabro skaičius – „mer benne LXIII ftucke fylvers“ → „kėtures deszimtys tukštantiū ir trys szmotaj sīdabro kapū“.

Tyrimas parodė, kad Daukantas, lyginant su *IZ*, lietuvių tautos kultūros istorijoje *Bd* kur kas trumpiau palietė kraštovaizdžio christianizaciją ir mažiau citavo Voigtą. Tačiau iš Voigto jis percitavo ne vieną rankraštinių ir spausdintą šaltinį. Daukanto citatos rodo, kad jis taikė istorinį revizionizmą ir laikėsi minties, jog tik tautos kalbą nuo gimimo mokantis gali tinkamai suprasti senuosius autorius.

Išvados. Johannesas Voigtas ir Simonas Daukantas savo veikaluose daug dėmesio skiria kraštovaizdžiui kaip svarbiausiam tautos dvasią formavusiam elementui. Daukantas senovės lietuvių šventumą suvokia kaip visa apimantį ir žmogų laiko šventa tos visumos dalimi. Jis parodo, kad senovės lietuvių puikus gyvenamosios erdvės pažinimas, įsisavinimas ir jos teikiamos naudos pritaikymas kasdienybėje atspindėjo aukštą tautos intelektualinį pajėgumą. Todėl Daukantas iš Voigto perima ir du kartus pacituoja pirmųjų krikščionių, apsilankiusių baltų žemėse pastebėjimą, kad jie iš visų žmonių buvo humaniškesni ir jiems tik krikščionio vardo tetrūko. Aukštas pagonių vertinimas, Daukanto nuomone, rodo, kad kryžiaus žygiai moralės požiūriu buvo nemotyvuoti, senovės lietuviai/baltai buvo priversti gintis, jų žiaurumas krikščionių atžvilgiu buvo išprovokuotas jų grobikiškų tikslų.

Voigtas christianizaciją parodo kaip riterių Dievo garbei atliekamus žygius, kurie nešė kultūrą ir švietimą civilizaciniu požiūriu vėluojančiuose, bet labai įdomios ir savitos kultūros kraštuose. Daukantas jo žodžiais apibūdino baltų religiją ir jos kaitą, karo meną, prekybą. Svarbu pabrėžti, kad Voigtas ne su visomis Ordino taikytomis priemonėmis sutinka, jis prūsus vaizduoja kaip kovojusius už savo laisvę. Daukantas, kitaip negu Voigtas, parodo, kad norėdami įveikti besipriešinančius pagonis krikščionys telkė gausias pajėgas, taikė sankcijas, atiminėjo žemes, transformavo pagonišką

kraštovaizdį ir tautinę tapatybę. Daukantas parodo, kad tapatybės kaita buvo glaudžiai susijusi su kultūros ir moralės smukimu.

Atliktame tyrime nustatyta, kad Daukantas iš Voigto perėmė įsimintinus, iš teksto į tekstą keliavusius pasakojimus apie pirmuosius *netikėlių* kontaktus su krikščionimis, iš jo percitavo rankraštinius šaltinius ir 20 kartų Luko Davido bei 14 kartų (iš 15) Petro Dusburgiečio kronikas.

LANDSCAPE AND RELIGIOUS WARS:
JOHANNES VOIGT'S *GESCHICHTE PREUSSENS* (1827–1839)
AND SIMONAS DAUKANTAS'S *BUDAŲ SENOWEŲS-LĒTUWIŲ
KALNIENŪ ĪR ZÁMAJTIŪ* (1845)

Summary

The article continues the study of the impact of Johannes Voigt's (1786–1863) nine-volume *Geschichte Preußens* (1827–1837) on the historiography of Simonas Daukantas (1793–1864) (see: Roma Bončkutė, 'Johanneso Voigto *Geschichte Preußens* (1827–1839) nuorodos Simono Daukanto veikale *BUDAŲ Senowęs-Lėtuwių Kalnienū Īr Zámajtiū* (1845)', *Archivum Lithuanicum*, 2021, vol. 23, 269–298). The focus is on the change of landscape in *BUDAŲ Senowęs-Lėtuwių Kalnienū Īr Zámajtiū* (The Character of the Early Lithuanians, Samogitians, and Highlanders, 1845). The article analyses how Daukantas adopted and interpreted the transformation of the lands occupied by the Teutonic Knights, which were significant for the pagan religion, in Voigt's history and how he created a sacralised landscape corresponding to the holy war. The article draws on Gregory Leighton's study *Ideology and Holy Landscape in the Baltic Crusades* (2022), which also pays considerable attention to Voigt's history.

A conclusion is drawn that in their works, Voigt and Daukantas pay much attention to the landscape as the most important element shaping the spirit of the nation. Daukantas perceives the sanctity of ancient Lithuanians as all-encompassing and considers the human as a sacred part of that totality. Daukantas shows that excellent knowledge and mastery of the living space and the application of its benefits in everyday life by the ancient Lithuanian reflected high intellectual capacity of the nation. Daukantas therefore adopts from Voigt and quotes twice the observation of the first Christians who visited the Balt lands that they were the most humane of all people and only lacked a Christian name. According to Daukantas, the high estimation of the pagans shows that the Crusades were morally unmotivated, that the ancient Lithuanians/Balts were forced to defend themselves, and that their cruelty towards the Christians was provoked by the Order's predatory aims.

Voigt shows Christianisation as a series of knightly campaigns in honour of God, which brought culture and education to lands that were late in terms of civilisation, but which had a very interesting and distinctive culture. Daukantas used Voigt's words to describe the Balt religion and its shifts, the art of war, and trade. It is important to stress that Voigt does not agree with all the measures taken by the Teutonic Order and portrays the Prussians as those who legitimately fought for their freedom. Unlike Voigt, Daukantas shows that to defeat the resisting pagans, Christians mobilised large forces, imposed sanctions, confiscated lands, and transformed the pagan landscape and national identity. Daukantas points out that the change of identity was closely linked to the decline of culture and morality.

It has been established that Daukantas adopted the memorable narratives – which moved from text to text – of the first contacts of pagans with Christians from Voigt and re-quoted from him all the manuscript sources, as well as the chronicles of Lucas David (20 times) and those of Peter of Duisburg (14 times out of 15).

LIETUVA KAIP „ANTROJI TĖVYNĖ“ EMILIJOS PRŪSOS KŪRYBOJE

VIGMANTAS BUTKUS

Įvadas. Lietuvos tema latvių literatūroje atsirado ir įsitvirtino XIX a. septintajame–devintajame dešimtmetyje, pirmiausia ir daugiausia vaizduojant didingą senovės Lietuvos istoriją, kurią latvių tautinio romantizmo autoriai iš dalies savinasi, laikydami ją bendrabaltiška. Ši tema kaimynų literatūroje buvo palyginti dažna ir vėliau. Apie lietuvius, Lietuvą, jos istoriją yra rašę tiek žymūs klasikai (pavyzdžiui, Janis Rainis-Pliekšanas, 1865–1929; Janis Jaunsudrabinis, 1877–1962; Andrėjus Upytis, 1877–1970 ir kt.), tiek mažiau žinomi rašytojai. Lietuviškų motyvų netrūksta ir jau XXI a. išleistose latviškose knygose, tokių motyvų rasime Evos Martužos (1954), Gunčio Berelio (g. 1961), Laimos Kotos (buv. Muktupavela, g. 1962) romanuose, įvairių poetų eilėse. Kadangi grožiniai kūriniai, kuriuose plačiau ar siauriau aktualizuojama lietuviškoji tematika, lietuviškieji motyvai, nuo XIX a. Latvijoje skaičiuojami šimtais, lietuvių ir Lietuvos vaizdavimo ir vertinimo spektras juose nepaprastai platus: nuo realistiškai perteiktų Lietuvos vaizdų iki fantastinių jos ateities aprašymų, nuo romantinio Lietuvos poetizavimo, idealizavimo iki pašiepiamo, menkinamojo požiūrio į „leišiais“ vadinamus lietuvius ir jų aplinką.

Latvių, o dar intensyviau lietuvių literatūros istorikai nemažą dalį lietuviškosios tematikos latvių rašytojų kūriniių ar jų fragmentų jau yra analizavę, atsekę sąsajas su autorių biografijomis, jų pažiūromis, nuostatomis. Labiausiai minėtinos Kęstučio Nastopkos, Silvestro Gaižiūno, Lauros Laurušaitės atliktos analizės¹, paremtos eksplikuojama ar neeksplikuojama literatūrologinės imagologijos metodologija. Pastaroji skirta nagrinėti literatūrinis kitų šalių, tautų vaizdinius, *kito*, *kitokio*, *svetimojo* įvaizdžius ir yra išplėta tokių

¹ Žr. Kęstutis Nastopka, *Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai*, Vilnius: Vaga, 1971; Silvestras Gaižiūnas, *Kultūros tradicijos baltų literatūrose: XX a. paralelės ir kontaktai*, Vilnius: Vaga, 1989; Laura Laurušaitė, *Literatūra, mobilumas, imago: Lietuvių ir latvių XXI a. (e)migracijos patirtys*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

mokslininkų kaip, pavyzdžiui, Hugo Dyserinckas, Manfredas Belleris, Małgorzata Świdarska darbuose. Į ją orientuotas ir šis straipsnis.

Vis dėlto dar didesnė dalis lietuviškąją tematiką, lietuviškuosius motyvus aktualizuojančių latvių literatūros kūrinių yra likę už analitinio imagologinio literatūrologų dėmesio lauko ribų. Vieni tokių – įvairių žanrų Emilijos Prūsos (Emilija Prūsa, slapyv. Grietiņa, 1878–1950) grožiniai tekstai. Straipsnio tikslas yra, remiantis imagologinės metodologijos teikiama galimybėmis, parodyti, koks šiuose tekstuose atsiskleidžia Lietuvos, jos vietų, jos istorijos, jos žmonių poveikslas, kokia to poveikslas specifika, kokių intencijų laikantis jis buvo kuriamas.

Asmeninės aplinkybės. XX a. pradžioje, gyvendama Peterburge, Emilija Dzenytė (Dzenīte) susipažino su žymiu mokslininku baltistu, Lietuvos simpatiku Eduardu Volteriu (1856–1941), ten pat susipažino ir susituokė su lietuvių finansininku, visuomenės veikėju Adomu Prūsu (1878–1939), tapdama Prūsa. Tai buvo patys svarbiausi asmeniniai postūmiai jai suartėti su Lietuva. Prūsa išmoko lietuviškai, visą laiką labai domėjosi Lietuva, lankydavosi vyro tėviškėje netoli Svėdasų, o 1918–1922 m. gyveno iš pradžių Vilniuje, vėliau trumpai Kaune. Autobiografijose apie gyvenimą šiuose miestuose ji rašo:

1918 m. persikėlėme į Vilnių ir išgyvenome tris okupacijas: vokiečių, bolševikų ir lenkų. Bolševikmečiu dirbau Vilniaus universiteto bibliotekoje užsienio kalbų skyriaus kartotekininke. Vadovavo prof. E. Volteris. Ateinant lenkams, visi buvome priversti palikti gražųjį Gedimino miestą ir persikelti į Kauną.²

Apie savo gyvenimą Lietuvos laikinojoje sostinėje Kaune galiu tik pasakyti: aktyviai dalyvauju savo antrosios tėvynės [*savas otrās tēvijās*] visuomeniniame gyvenime, rašau ir auginu savo vaikus. Žiemos leidžiu Lietuvoje, vasaras – Latvijoje.³

1922 m. Prūsa su vyru išsiskyrė, persikėlė į Pliavinius, miestelį prie Dauguvos, esantį pusiaukelėje tarp Rygos ir Daugpilio, kuriame ir gyveno iki mirties. Latvių kultūros istorijoje kalbama apie XX a. trečiajame-ketvirtajame dešimtmetyje egzistavusią Pliavinių „menininkų koloniją“ (*Pļaviņu*

² Emilija Prūsa, „Mana dzīve“, in: Jānis Ķelpe, *Sieviete latvju rakstniecībā: Autobiogrāfijas un apskati*, Jelgavā: K./S. „Jelgavas Ziņas“ izdevums, [1936], p. 69.

³ Emilija Prūsas (Grietiņa), „Autobiogrāfija“, in: *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*, Kārļa Egles sakārtojums un bio-bibliografija, 2. sēj., Cēsis – Rīga: O. Jēpes apgādībā, 1924, p. 299–300.

„mākslinieku kolonija“), kurią sudarė ten gyvenę ir kūrę rašytojai, dailininkai su prie jų prisidėdavusiais plačių kultūrinių aspiracijų vietiniais inteligentais. Gaižiūnas akcentuoja, kad net trys tų menininkų buvo aktyviai Lietuvos temą savo kūryboje plėtoję rašytojai: Janis Jaunsudrabinis, Karlis Štralas ir Emilija Prūsa⁴. Jie netgi gyveno netoli vienas kito: „Pliavinios yra dešiniajame Dauguvos krante. Apylinkės čia tikrai malonios. Dėl to šį miestą pamilę menininkai ir rašytojai. / Šalia Janio Jaunsudrabinio čia gyvena Emilija Prūsa ir Karlis Štralas“⁵.

Būtent trečiasis-ketvirtasis praėjusio amžiaus dešimtmetis Prūsos gyvenime yra pats produktyviausias: ji parašo ir išleidžia kelis romanus, kelis apsakymų rinkinius, kelias pjeses, dvi knygas vaikams, poezijos rinkinį, parengia ir išleidžia pačios versta lietuvių prozos antologiją *Lietuva sveikina* (*Lietava sveicina*, 1935), kurioje latvių skaitytojus supažindina daugiau nei su pusšimčiu lietuvių rašytojų, paskelbia daug straipsnių, dalis kurių yra skirta Lietuvos istorijai, lietuvių kultūrai, literatūrai, Lietuvos moterų organizacijoms ir jų veiklai. Jau ketvirtojo dešimtmečio viduryje pasirodžiusioje daugiatomėje *Latvių literatūros istorijoje* fiksuojama: „Ypatingą vietą Emilija Prūsa užima kaip lietuvių gyvenimo vaizduotoja. Daug apsakymų siužetų paimti iš įvairių laikotarpių lietuvių gyvenimo“⁶.

Susižavėjimas ir rūpestis Vilniumi. Didžioji minimų apsakymų dalis, surinkti iš periodikos, buvo perpublikuoti 1927 m. išėjusiam Prūsos trumposios prozos rinkinyje *Bendro gyvenimo grūstyje* (*Sadzīves burzmā*). Jie labai įvairaus pobūdžio: vieni (auto)biografiški, artimi dokumentinei prozai, kiti angažuoti visuomeniškai, kupini lietuviškojo patriotizmo, treti sentimentalūs, melorodramatiški. Dominuojanti veiksmo vieta yra Vilnius, rečiau Kaunas ar kitos Lietuvos vietos. Abiem didiesiems Lietuvos miestams jaučiamos aiškios autorės simpatijos, ypač – Vilniui. „Vilniaus poezija slypi Dievo duotose grožybėse. [...] Katalikiškai mistišką Vilniaus atspalvį paryškina vartai su Dievo Motinos paveikslu Didžiojoje gatvėje, prieš kuriuos visiems reikia nusiimti kepurę“⁷, – rašoma jos straipsnyje „Vilniaus charakteris“.

⁴ Žr. Silvestras Gaižiūnas, *op. cit.*, p. 104–105.

⁵ Pēteris Luste, „Pie Emīlijas Prūsas un Kārļa Štrāla“, in: *Skolu Dzīve*, Rīga, 1937, Nr. 8, p. 19.

⁶ Austra Dāle-Keniņa, „Emīlija Prūsa“, in: *Latviešu literatūras vēsture*, virsredaktors Ludis Bērziņš, 4. sēj., Rīgā: Literatūra, 1936, p. 355–356.

⁷ Emīlija Prūsas, „Viļņas raksturs“, in: *Latvis*, Rīgā, 1923-03-03, p. 6.

Lietuvos sostinei poetizuoti, ja gėrėtis ir džiaugtis skirtas anksčiau nei apsakymai sukurtas Prūsos eilėraštis „Vilnius“ („Viļņa“, 1920). Jame poetizuojamos visos pagrindinės miesto gyventojų tautinės grupės: lietuviai, kuriems nuo pilies griuvėsių moja Gediminas, šabą švenčiantys žydai, pusiau prancūziškai kalbantys „[l]enkų ponai, gražios [jū] damos“⁸. Miesto panoramą centruoja Neries upės vaizdas, įrėmina pavasariškai gamtiški vaizdiniai, pirmo ir paskutinio posmų pradžioje kartojant eilutę „Vilnius supasi žieduos“, o užbaigiamas kūrinys vienareikšmiu neeilinės emocinės, estetinės Vilniaus vertės konstatavimu ir jį įtvirtinančiu retoriniu klausimu: „Nėra daugiau kitos tokios vietos, / Ko gi dar ilgisi kvaila širdis? [Nav vairs otras tādas malas, / Muļķa sirds ko ilgojas?]“⁹.

Apsakymas „Kovos dėl Vilniaus“ („Cīņas ap Viļņu“), kurio pirmoji publikacija dienraštyje *Latvis* 1924 m. turėjo paantraštę „Komunistų ir lenkų okupacijų vaizdai“, yra nuspalvintas aiškiais autobiografiniais štrichais, mat viena jo veikėja, kaip ir autorė, irgi dirba Eduardo Volterio vadovaujamoje Vilniaus universiteto bibliotekoje. Pasakojimas koncentruojamas apie bolševikų, paskui lenkų įvykdytą Vilniaus okupaciją. Vaizduojama: bolševikinio smurto atmosfera (grasinama mirtimi popams, buržujams, vadinamiesiems spekuliantams: „Visur mirtis ir mirtis“¹⁰); aršios gatvių kovos tarp lenkų ir bolševikų pulkų; lenkų valdžios vykdoma miesto nulietuvinimo politika („Lenkai pabaigė, ką raudonieji buvo pradėję – lietuvių inteligentijos sunaikinimą“ (SB, 141)). Tačiau tokias dramatiškas pervartas vaizduojančio kūrinio pabaiga yra netikėtai rami, netgi viltinga:

Vienintelis iš lietuvių atgimimo darbininkų, kurių nepalietė nei vokiečių, nei bolševikų, netgi nei lenkų okupacijos veikėjai ir jų tarnai, buvo senasis dr. Basanavičius [Dr. Bazanovičs], literatas ir senovės tyrinėtojas. Senas ir liguistas šis „Aušros“ epochos darbininkas knaisiojosi po savo nesuskaičiuojamas apdulėjusias knygas. Gatvių kovos, patrankų triukšmas – visa tai turėjo įvykti: tai gimdymo konvulsijos, gimsta nauja epocha mažų tautų gyvenime. Taip pat ir Lietuvos. (SB, 142)

Vilniaus praradimo tema pratęsiama apsakyme „Protėvių vaiduokliai“ („Senču ērmi“, 1926–1927). Po lenkų okupacijos vienas kitą mylintys ir tuoj

⁸ Greetiņas (Emilijas Prūsas), „Viļņa“, in: *Latvijas Wehstnesis*, Rīgā, 1920-08-16, p. 2.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Emīlija Prūsa, *Sadzīves burzmā: Noveles*, (ser. *Māju un ģimeņu bibliotēkas Nr. 19*), Rīgā: A. Raņķa grāmatu tirgotavas apgādībā, 1927, p. 124; toliau nurodant šią knygą tekste vartojama santrumpa SB ir puslapiai.

susituokti turėję lietuvių tautybės vaikas ir mergina dėl persekiojimo priversti skubiai palikti miestą. Juos už demarkacijos linijos paslapčia, bet sėkmingai išveda žydas vedliui itin simbolišku vardu Mozė. Ne mažiau nei šis neįmantrus siužetas, kūrinyje svarbūs įvairių Vilniaus vietų aprašymai: Gedimino kalno, katedros su mišias aukojančiu kunigu Juozu Tumu-Vaižgantu, Petro ir Povilo bažnyčios, etc. Taip pat svarbūs įvairūs autorės nukrypimai į Lietuvos senovę, pavyzdžiui, sapne pasirodantys senieji kunigaikščiai ar bėgliams iš Vilniaus prieš akis išnyrantis „dar vienas protėvių vaiduoklis – [Trakų] pilies mūrai ežero saloje“ (SB, 167).

Būtent dėl fragmentiškų Vilniaus miestovaizdžio aprašymų, apskritai dėl dėmesio Vilniui, o ne dėl siužetinės visumos, kuri yra banaloka ir sentimentali, minėtini dar du Prūsos apsakymai: „Katalikų dvasininkas“¹¹ („Katojų garīdznieks“, 1925) ir „Rasa“¹² (1926). Pavyzdžiui, pastarajame pasakojama apie tai, kad Petro ir Povilo bažnyčia, pasak legendų, pastatyta buvusios pagonių deivės Mildos šventyklos vietoje, aprašomi reguliarūs pasivaikščiojimai po miestą: „Dažniausiai jos aplankydavo Gedimino pilies griuvėsius, vadinamąją Aukštutinę Vilniaus pilį. Nuo Gedimino piliakalnio buvo galima apžvelgti visą miestą ir apylinkes, o čia pat kalno papėdėje mėlynus vandenį tyliai tekino Neris, arba Vilija“ (SB, 229). Abiejuose šiuose apsakymuose vėl vienaip ar kitaip aktualizuojama Vilniaus okupacija, kuri Prūsos buvo išgyvenama asmeniškai ir labai skaudžiai.

Kristina Vaisvalavičienė taikliai pastebi, kad aštrūs vieši rašytojos pasakymai dėl Vilniaus okupacijos disonavo su kitų to meto latvių literatų laikysena ir visiškai „nesutapo su oficialiąja Latvijos valdžios politika“¹³ šiuo klausimu. Lietuvos spaudoje paskelbtame „Atvirame laiške latvių visuomenei“, kuriame išdėstytų minčių, kaip galima suprasti iš laiško pradžios, nepublikavo Latvijos spauda, Prūsą gėdino latvių laikraštiniukus, „kurie rašo lenkų naudai“, apeliavo į savo tautiečių jausmus, dėl Vilniaus priklausomybės kviesdama besąlygiškai palaikyti lietuvių pusę: „[s]akykit lenkams: mes esam maža tauta ir nenorime būt mažųjų tautų i[š]davikais“¹⁴.

¹¹ Pirmoji jo versija, publikuota žurnale *Savaitė (Nedēļa)*, buvo pavadinta „Kunigas Iksas“ („Kunigas Iks“).

¹² Tai kūrinio veikėjos vardas.

¹³ Kristina Vaisvalavičienė, *Lietuvių ir latvių periodika vaikams (1918–1940 (1944))*: Literatūriniai ir sociokultūriniai aspektai: Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2020, p. 84.

¹⁴ Greetina (Emilija Prusienė), „Atviras laiškas latvių visuomenei“, in: *Lietuva*, Kaunas, 1920-10-08, p. 4.

Po kelerių metų rašytame straipsnyje apgailestavo: „Iš Lietuvos yra pavogtas ne tik geras žemės gabalas, bet ir brangiausias senosios kunigaikščių galybės paminklas – Vilnius su Gedimino pilies likučiais [...]. / Ši senovė ir mums, latviams, yra brangi“¹⁵.

Meniniu žodžiu Vilniaus ir jo krašto okupacijos tema konceptualiausiai ir kondensuočiausiai atskleista Prūsos eilėraštyje „Lietuva“ („Leetava“, 1921). Eilėraštis lyg ir skirtas visos Lietuvos, jos grožio, jos senovės didybės apdainavimui, bet didesnioji jo pusė – tai apgailestavimas dėl teritorinių praradimų, smerkiant lenkų užkariautojus, ir svajonės apie atsuoliuojantį „Baltąjį raitelį“, t. y. Vyčių su kalaviju rankoje, kuris išvys priešus, išlaisvins Vilnių, Trakus ir nuskubės vaduoti Klaipėdos, paskutiniąją kūrinių eilutę dėl šių svajonių prisipažįstant: „Ar mirażas tai, ar sapnas? Nežinau“¹⁶.

Dėmesys Lietuvos istorijai ir atgimimui. Estetine prasme mažiausiai įtaigūs atrodo tie Lietuvos temos Prūsos apsakymai, kuriuose vaizduojamos meilės peripetijos („Nuodėmės bendrininkas“ („Grėka biedrs“, 1925), „Dvi vaško žvakės“ („Divas vaska sveces“, 1929)) ir pamestinukų, našlaičių globos istorijos („Neregio šypsena“ („Aklā smaids“, 1925), minėtasis „Katalikų dvasininkas“). Juose nuslystama į pernelyg jausmingą sentimentalumą, veikėjų charakteriams stinga psichologinio įtaigumo. Imagologiškai įdomiausi yra pavieniai šių kūrinių fragmentai, susiję arba su bendresnėmis vaizduojamo laikmečio Lietuvos istorinės situacijos charakteristikomis (knygnešystė, nepriklausomybės kovos), arba su veiksmo vietos aprašymais. Iš pastarųjų išskirtini poetiški Kauno vaizdiniai.

„Nuodėmės bendrininke“ pastojusios merginos savižudybe pasibaigusi žydų jaunuolio ir lietuvaitės meilės drama klostosi „vien[oje] varginiausių Kauno miesto dalių, vadinamojoje Slabadoje“, iš kurios atsiveria išvaizdi Žaliakalnio (*Zaļais kalns*) panorama kitame Neries krante: „Ten so duose prie mažų namelių gieda lakštingalos, o mėnulio pilnatis sklendžia virš senų bažnyčių bokštų. Žvaigždėtas dangus dengia žiedais išsipuošusią žemę“ (SB, 181, 182). Ne mažiau poetiškas, dėl to su pagrindiniais siužetiniais įvykiais irgi kontrastuojantis Kauno miestovaizdis kuriamas ir „Neregio šypsenoje“, kurios pagrindinis personažas yra vargstančiais našlaičiais pasiaukojamai besirūpinantis lietuvis kunigas:

¹⁵ Emilija Prusas, „Treschà Wiļņas eeņemschana“, in: *Latvis*, Rīgā, 1923-03-23, p. 1.

¹⁶ [Emilija Prūsa], „Leetava“, in: *Jaurības Tekas*, Rīgā, 1921, Nr. 5-6, p. 354.

Jis [kunigas] pasiekė aukščiausią Žaliakalnio vietą, nuo kurios apžvelgė senąjį Kauno kvartalą su katedra, centrinę dalį, Karmelitus, Šančius, Nemuną ir ažuolais apaugusį Aleksoto krantą, už kurio driekėsi viensėdžiais nusėta derlinga Suvalkijos lyguma.

„Kokia graži esi, mūsų žeme, ir kokia varginga ir nelaiminga“, vėl sumurmėjo jis pats sau. (SB, 172)

Iš kitų lituanistinės tematikos kūrinių išsiskiriančio pagrindinio veikėjo lietuvio paveikslą rašytoja kuria apsakyme „Kaimo Sokratas“ („Sądžas Sokrats“, 1927). Tai vargingai gyvenantis savamokslis kaimietis, kuris beveik nieko nedarba, visus buitinius, ūkinius nemažos šeimos reikalus yra užkroves ant žmonos pečių, o pats už paskutines lėšas perkasi knygas, skaito, šviečiasi, moko tris savo vaikus skaityti ir rašyti, bet moko lenkiškai ir juokiasi iš jų lenku vadinančių kaimynų „litvomanų“. Diskusijoje su pastaraisiais lietuvius apibūdina kaip pasyvią, tingią, nerangią tautą, o diskusiją užbaigia tokia išvada: „savo klestėjimo epochą ji [lietuvių tauta] išgyveno [kunigaikščio] Kęstučio laikais. Dabar ji artėja prie senatvinio marazmo“ (SB, 113). Apsakymo epilogė nuo XX a. pradžios laikmečio peršokama į nepriklausomos Lietuvos laikus, kai kaimo Sokrato jau nebėra tarp gyvųjų, o buvę jo diskusijos partneriai „litvomanai“ konstatuoja jį klydus, nes lietuvių tauta „kaip feniksas pakilo iš pelenų“ (SB, 121).

Būtent toks – atgimstančios, iš labai sunkios istorinės, geopolitinės, sociokultūrinės padėties išsivaduojančios, prisikeliančios – lietuvių tautos vaizdinys sudaro nemažos dalies meninių ir publicistinių Prūsos tekstų apie Lietuvą idėjinį branduolį. Didelį dėmesį skiriant prisikėlimą sąlygojusiems veiksniams: draudžiamų lietuviškų knygų platinimui, slaptosioms lietuviškoms mokykloms, apskritai tautiniam sąmonėjimui, jo plitimui. Pėdarosios temos pagrindinės apsakymuose „Kontrabandininko Kalėdos“ („Kontrafaktora Ziemassvētki“, 1925), „Pavojinga mokykla“ („Bīstama skola“, 1933) ir pačiame didžiausiame rašytojos kūrinyje apie Lietuvą – romane *Kunigas Kairys* (*Kunigass Kairis*, 1930).

„Kontrabandininko Kalėdose“¹⁷ veiksmas lokalizuojamas pasienio miesteliuose Kybartuose ir Eitkūnuose, vaizduojant Kalėdų naktį pavojingą patriotinį darbą dirbančius lietuvių knygnešius. Vienas jų – dėl prastos bolševikinės šlovės žinomas istorinis asmuo Vincas Mickevičius-Kapsukas, kurį autorė paverčia pagrindiniu kūrinio personažu. Panašu, kad jis

¹⁷ Pirmoji apsakymo versija, publikuota dienraštyje *Latvis*, vadinosi „Kontrabandininko Kalėdų naktis“ („Kontrafaktora Seemswehtku nakts“).

pasirinktas dėl to, jog būtų galima pademonstruoti kontrastą tarp jo jaunystės tautinių, lietuviškų ir vėlesnių antlietuviškų, bolševikinių pažiūrų:

[...] tik juokdarys Likimas [vėliau] jį padarė kitu žmogumi ir jaunatvišką jo širdies liepsną pavertė raudonąja komunizmo ugnimi. Taip, Mickevičius, prisimęs vardą Kapsukas, komunistų valdžios laikais Vilniuje buvo „raudonosios Lietuvos“ prezidentas ir sodino į Lukiškių kalėjimą savo tautos nacionalistus, taip pat ir poetą Liudą Girą. Tačiau palikime tuos laikus. Pasižiūrėsime į Mickevičių šį Kalėdų vakarą, kai jis dar buvo doras lietuvis [*labs lietavis*]. (SB, 98)

Moksleiviams skirtame mėnraštyje *Latvijos Jaunimas* (*Latvijas Jaunatne*) Prūsa publikavo apsakymą „Pavojinga mokykla“, kurio pradžioje paaiškina lietuvius anksčiau patyrus priespaudą ir persekiojimą dėl draudžiamo lietuviško rašto. Toliau vaizduojama Grikiapeliuose veikianti slaptoji lietuviška mokykla, kurią lanko mažasis Pranukas, o mokytojas Kamenskis jį ir kitus kaimo vaikus moko ne tik lietuviškai skaityti ir rašyti, bet ir pasakoja jiems apie didingą Lietuvos senovės istoriją, apie dramatiškus 1863 m. įvykius¹⁸. Kūrinyš baigiamas tuo, kad caro žandarai mokytoją areštuoja.

Tiek pagrindinis apsakymo personažas Pranukas, tiek mokytojas turi realius istorinius prototipus. Tai Grikiapeliuose gimęs, augęs ir slaptąją mokyklą ten lankęs buvęs rašytojos vyras Adomas Prūsas ir jį mokęs tų vietų „daraktorius“ Pranas Kaminskas, kurį pats Prūsas mini savo autobiografinėje knygoje *Gyvenimo keliai*: „Grik[ia]pelių kaimo ūkininkas Pranas Kaminskas, surinkęs dešimtį mano vienmečių, eidamas pas kiekvieno tėvus iš eilės, lietuviškai skaityti, o daugiausia poterių mus mokė“¹⁹. Nemažą šios knygos fragmentą, matyt, skaičiusi jo rankraštį ar mašinraštį, rašytoja metais anksčiau nei pasirodė pati knyga perpasakoja Latvijos moksleiviams skirtame rašinyje „Lietuvių berniukas“. Perpasakojama ir apie slaptąją Prano Kaminsko mokyklą: „Kai vaikai būdavo pamokose, pats Pranas visą laiką dairydavosi pro langą, ar neateina rusų žandarai, o vienas mokinių stovėjo sargyboje gatvėje“²⁰.

¹⁸ Žr. Emilijas Prūsas, „Bistama skola“, in: *Latvijos Jaunatne*, Rīgā, 1933, Nr. 10, p. 290.

¹⁹ Adomas Prūsas, *Gyvenimo keliai, 1878–1938: [Autobiografija]*, Marijampolė: [s. n.], 1938, p. 41.

²⁰ Emilija Prūsas, „Lietuviešu puika: Iz A[doma] Prūsas autobiogr[ā]fijas“, in: *Latvijos Jaunatne*, Rīgā, 1937, Nr. 1, p. 18. Paties autobiografijos autoriaus ši situacija nupasakojama taip: „Pamokų metu statydavome vieną mokinių į žvalgybą, arba pats mokytojas, lauke su-bildėjus, pro langą žiūrėdavo, ar nesivelka rusų žandarai“ (Adomas Prūsas, *op. cit.*, p. 41).

Perpasakodama vyro autobiografiją, o ypač rašydama apsakymą „Pavojinga mokykla“, Prūsa labai idealizuoja su slaptu mokymu susijusias realijas. Idealizuojantis, pakylėtas slaptųjų mokyklų, lietuviškos spaudos platinimo, pasipriešinimo rusifikacijai ir polonizacijai, lietuvių tautinio sąmonėjimo vaizdavimas sudaro romano *Kunigas Kairys* pagrindą. Jame aprašomas Lietuvos provincijos gyvenimas XIX a. pabaigoje, dalis veiksmo irgi vyksta Grikiapelių (*Grikopeļu*) kaime, o vienas svarbiausių personažų yra mokytojas Kamenskis (Kaminskas), vaizduojamas kaip entuziastingas, pasiaukojantis lietuviybės skleidėjas. Romano veiksma, įpinant meilės linijas, stengiamasi centruoti apie patriotiškai nusiteikusio kunigo Kairio portretą, deja, siužetas lieka išdrikęs, romanui trūksta struktūrinio, kompozicinio vientisumo, vietomis net stilistinio sklandumo. Dirbtinokas atrodo į šviesius Lietuvos nepriklausomybės laikus staiga nukeliantis kūrinio epilogas. Latvių kritika iš karto pastebėjo, kad knygos visumai labiausiai kenkia ilgi publicistiški intarpai, kuriuose, daugiausia Kamenskio lūpomis, perteikiama Lietuvos istorija, jos kelias į nepriklausomybę (kartais tai ištisi romano skyriai, pavyzdžiui: „Vytautas Didysis“, „Liublino unija“, „Lenkų-lietuvių maištas 1863 m.“).

Prakalboje lietuviškam romano vertimui, teisindamasi dėl šių intarpų, autorė rašo:

Bet daugelis [latvių] skaitytojų išreiškia man padėką už tai, kad supažindinau juos su skaudžia Lietuvos praeitimi, kuri, tariant karčios tiesos žodį, retą kurį latvių tejaudina, ir tokiu būdu, tikiuosi pateisinti savo romano lytį [formą]. Ši savo darbą aš laikau abiejų tautų susiartinimo siekimu ir, savaime suprantama, rašiau tik tam, kad mano tautiečiai latviai įsigilintų į Lietuvos senovę, ją pažintų ir suprastų. Todėl, lietuviai skaitytojai, atleiskit, jei šiame romane rasite ką nors per daug jums žinomo ir paprasto.²¹

Bendraja intencija aprašyti kovą dėl lietuviybės, dėl lietuviškosios kultūros, taip pat ir kai kuriais paskirais bruožais romanus truputį primena Juozo Tumo-Vaižganto *Pragiedrulius*. Vienas šių bruožų – lietuviybei prielankių žmonių tarp Lietuvoje gyvenančių kitataučių ieškojimas: tokiu Prūsos kūrinyje palaipsniui tampa miestelio policijos viršininkas rusas, savo lietuviškų šaknų netikėtai imasi ieškoti anksčiau polonofiliškas pažiūras deklaravęs

²¹ Autorė, „Prakalba vertimui“, in: Emilija Prūsienė, *Kunigas Kairys: Romanas*, vertė A. Domantas-Sakalauskas, Kaunas: „Žinijos“ bendrovės leidinys, 1933, p. 8. Vertimas nėra visiškai identiškas originalui, nes kūrinio tekstą lietuvių skaitytojams rašytoja šiek tiek pakoregavo.

dvarininkas lenkas. Patys lietuviai romane apibūdinami kaip nuoširdūs, svetingi, religingi, smalsūs, imlūs, uždari (pavyzdžiui, „Lietuvis iš prigimties yra uždaras, nemėgsta kalbėti apie savo vidinius išgyvenimus“²²). Pastebima, kad jie mažiau apsišvietę nei latviai, čia pat priduriant pateisinimą: „Matome, kad ne lietuvių tautos dvasios tingumas [*tautas gara laiskums*] jį padarė tamsų, bet vien išorinės aplinkybės“²³. Tų išorinių aplinkybių nušvietimui romane specialiai skiriama daug vietos.

Puikiai pažinodama Lietuvos istoriją, jos žmonių gyvenimą, Prūsa išvengia kitiems lietuvišką tematiką plėtojusiems latvių autoriams būdingų nepagrįstų šabloniškų apibendrinimų, stereotipų. Vis dėlto du iš šalies žiūrint labiau į akis krintančius stereotipinius XX a. pradžios lietuviškumo atributus aktualizuoja ir ji. Ir ne tik romane, bet ir kituose kūriniuose. Tai rūtų ir kryžiaus vaizdiniai. Net „romano pavadinimas buvo sumanytas *Kryžius*, kurių Lietuvoj pakelėse labai daug“, tik vėliau rašytoja paklaūsiusi leidėjo, kitų literatų patarimo ir davusi knygai „grynai lietuvišką pavadinimą *Kunigas Kairys*“²⁴. Atkreiptinas dėmesys, kad romane yra išplėtotas epizodas apie carinės valdžios nurodymą nugriauti kryžius, koplytėles, kurie vėliau pamažu žmonių atstatomi. Kryžiai minimi ir kitose romano vietose.

Prūsos kūryba, tiek lituanistinė, tiek ir visa kita, nepasižymi labai aukštu meniškumu – tai akcentuoja kone visi anuometiniai kritikai, anuometiniai ir vėlesnių laikų literatūros istorikai. Tačiau dauguma jų negaili pagiriamųjų žodžių jos pjesei *Baltasis raitelis* (*Baltais jātnieks*), kuri buvo sukurta romano *Kunigas Kairys* pagrindu ir kurios premjera įvyko 1936 m. pradžioje. Štai keli pavyzdžiai: „Šioje dramoje Prūsa pademonstruoja gilų įsijautimą ir puikią išraišką charakterizuodama [meninius] tipus“²⁵; tai esąs „iškiliausias dramaturginis Em. Prūsos darbas. Religingoji Lietuva su savomis melodingai sielvartingomis dainomis ir žalių rūtų vainikais iškyla prieš mūsų dvasios akis: čia ir tautos dvasios liepsnas malšinanti nukryžiuotojo skulptūrėlė pakelėje, ir šviesus kunigo, pasiaukojančiai vedančio tautą, paveikslas“²⁶. 1936 m. išėjusiame *Latvių literatūros istorijos* 4-ame tome *Kunigas Kairys* tik paminimas, o pjesė pristatoma gana plačiai, konstatuojant: „Vertingiausiu

²² Emilija Prūsas, *Kunigass Kairis: Romans*, Rīga: A. Gulbja Romanu biblioteka Nr. 40, 1930, p. 24.

²³ *Ibid.*, p. 111.

²⁴ Autorė, *op. cit.*, p. 8, 9.

²⁵ Jānis Ķelpe, „Emilijas Prūsas literāriskā darbība“, in: Jānis Ķelpe, *op. cit.*, p. 77.

²⁶ Marta Grimma, „Emilijas Prūsas *Baltais jātnieks* Dailes teātrī“, in: *Sievietes Pasaule*, Rīgā, 1936, Nr. 5, p. 16.

Emilijos Prūsos dramaturginiu darbu reikia pripažinti romano *Kunigas Kairys* dramatinę *Baltasis raitelis* [...]. Autorė pateikia to meto lietuvių gyvenimui būdingus gyvius ir išbaigtus vaizdinius²⁷.

Svarbiausios pjesės sėkmės priežastys, reikia manyti, buvo dvi. Pirmoji, dramatinizaciją atsisakyta ilgų intarpų apie Lietuvos istoriją, atsisakyta mažiau reikšmingų siužetinių linijų, o likusios trumpintos ir suregztos tvirtesniais priežastiniais ryšiais. Antroji, pjesę režisavo žymiausias to meto latvių režisierius Eduardas Smilgis (1886–1966), scenografiją jai kūrė talentingas dailininkas Oto Skulmė (1889–1967), o vaidino garsūs aktoriai. Kadangi pjesė nebuvo publikuota, visi apie ją rašiusieji rėmėsi spektaklio²⁸ įspūdžiais.

Išvadinis apibendrinimas. Apibendrinant reikia pabrėžti, kad Emilija Prūsa buvo turbūt vienintelė latvių rašytoja, kuri Lietuvos praeities ir dabarties gyvenimą vaizdavo tarsi „iš vidaus“, lyg matytų jį lietuvių akimis, nes puikiai jį pažinojo. Galima sakyti, kad rašytoja gyveno ne tik Latvijos, bet ir Lietuvos aktualijų, įvykių, jos gyvenimo ritmu. Vienas geriausių to liudijimų – skrydžiui per Atlantą skirtas jos eilėraštis „Lietuva, neliūdėk!“ („Leetawa, neskumsti!“, 1933), parašytas ir publikuotas tepraėjus vos kelioms dienoms po lakūnų žūties. Eilėraštis, kaip paprastai ir būdinga tokio tipo proginei poezijai, kupinas patoso, žuvę lakūnai lyginami su senaisiais Lietuvos kunigaikščiais, knygnešiais, o fikciniu adresatu pasirinkta Lietuva raminama ir guodžiama žodžiais: „Daug prarasta, tačiau nesielvartauk: / Tavo tautos glėby glūdi didi jėga“²⁹.

Prūsa kūriniuose vaizduoja sunkų Lietuvos kelią laisvės ir nepriklausomybės link, liūdesį dėl ją išstinkančių praradimų (tremčių į Sibirą, Vilniaus ir jo krašto likimo, skrydžio per Atlantą baigties), džiaugsmą nepriklausomos Lietuvos gyvenimu, kuris ne itin meniškai, bet turbūt plačiausiai atskleistas finaliniame romano *Kunigas Kairys* skyriuje „Naujoji Lietuva“ („Jaunā Lietava“). Savo interesą Lietuvos atžvilgiu ir intencijas, kodėl apie ją rašo,

²⁷ Austra Dāle-Keniņa, *op. cit.*, p. 353.

²⁸ Rašoma, kad jo premjerą stebėjęs ir Lietuvos pasiuntinys Latvijoje Vytautas Vileišis (1887–1937); žr. Marta Grimma, *op. cit.*, p. 16.

²⁹ Emilija Prūsa, „Leetawa, neskumsti! Darius un Girena peemiņai“, in: *Latvis*, Rīgā, 1933-07-23, p. 5. Tris šio eilėraščio posmelius, t. y. pirmąjį trečdalį, į lietuvių kalbą ne visai grabiai yra išvertęs Juozas Urbšys. Vertimas paskelbtas čia: Emilija Prūsa, „Neliūdėki, Lietuva! Dariui ir Girėnui atminti“, in: *Juozas Urbšys: Gyvenimu liudiju istorija: Karininkas, diplomatas, kultūros veikėjas*, sudarė Vilius Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2017, p. 73.

rašytoja aiškiausiai yra suformulavusi jau cituotoje prakalboje lietuviškam šio romano vertimui. Joje prisipažįsta norėjusi sukurti kūrinį, „kuris parodytų ir mano tautai, kas buvo, yra ir bus lietuviai“, prisipažįsta, kad šis kūrinys esąs vienas iš jos darbų, „paskirtų Lietuvai, jos liaudžiai ir žemei, kuri man mylima kaip antroji tėvynė“³⁰. Ir nors tiesiogiai šiuose prisipažinimuose tekalbama vien apie romaną *Kunigas Kairys*, jie puikiai tinka charakterizuoti visą lietuviškosios tematikos Emilijos Prūsos kūrybą.

LITHUANIA AS ‘THE SECOND HOMELAND’ IN EMILIJA PRŪSA’S WORKS

Summary

The paper deals with the works by the Latvian writer Emīlija Prūsa (1878–1950) on the topics of Lithuania: short stories, poems, the novel *Kunigass Kairis* (Priest Kairis, 1930), and the drama *Baltais jātnieks* (The White Rider, 1936). She married a Lithuanian man, learnt Lithuanian, and lived in Vilnius and Kaunas for some time. She became familiar with the life in Lithuania, which she called her ‘second homeland’, and with its history and aimed to convey this experience to Latvian readers. In her works, most of attention is focused on Vilnius, its occupation in the early twentieth century, and the history of the Lithuanian national revival: secret schools, book smugglers, activities of patriotic self-education. She included historical personalities such as Jonas Basanavičius, Juozas Tumas-Vaižgantas, and others in her works. She also embraced plots involving dramatic love and charitable social care that were set in Lithuania.

³⁰ Autorė, *op. cit.*, p. 7.

ALFONSO NYKOS-NILIŪNO VAIDMUO
LITERATŪROS LANKŲ REDAKCINIAME
KOLEKTYVE

MANFREDAS ŽVIRGŽDAS

Stagnuojantį pokario išėivijos kultūrinį gyvenimą 1952–1959 m. supurtes modernistinis žurnalas *Literatūros lankai* (toliau – LL) skelbėsi palaikęs dialogo atmosferą, siekė atkurti pasitikėjimą universalėmis estetinėmis vertybėmis, kuris buvo susvyravęs nedėkingomis Šaltojo karo, ideologinio susipriešinimo ir autoritetų devalvacijos sąlygomis, Vakaruose pasklidusiems išėivių rašytojams besiginčijant dėl meno moralumo ir patriotinės misijos. Viešai buvo skelbiama, kad LL ideologija – jokios ideologijos, žurnalo redakcinis kolektyvas (nesikeitęs nuo pirmo iki paskutinio numerio: Kazys Bradūnas, Juozas Girnius, Juozas Kėkštas, Henrikas Nagys, Alfonsas Nyka-Niliūnas) skelbėsi veikias kaip nehierarchinė struktūra, nors paskutiniame puslapyje buvo nurodomas Bradūno namų adresas Baltimorėje, kuriuo galima rašyti „visais laikraščio reikalais“. Pasak Mindaugo Kvietkausko, „žemininkai“ dėl socialinius santykius ardančio Antrojo pasaulinio karo poveikio menčiau juto ankstesnių kartų hierarchijos slėgį ir „galios nuolydį“, akivaizdžiau įsitikino tarpukariu galiojusių hierarchijų reliatyvumu¹. Tarp „žemininkų“, 1951 m. išleidusių manifestinę *Žemės* antologiją ir susirūpinusių savo kartos pozicijų literatūros lauke įtvirtinimu, ypač išsiskyrė Baltimorėje gyvenę Bradūnas ir Nyka-Niliūnas, kurie techniniais žurnalo reikalais kontaktavo su Argentinoje gyvenusiu Kėkštu; pastarasis rūpinavosi teksto laužymu spaustuvejėje ir užpildydavo tekstų korpuso spragas savo vertimais ar kompiliacinėmis įvairių kraštų literatūrinio gyvenimo apžvalgomis; žurnalo medžiagai keliaujant tarp žemynų, iškildavo nenumatytų trikdžių, tačiau iniciatyva spausdinti LL Argentinoje buvo išlaikyta – ją lėmė ekonominis motyvas ir Kėkšto organizaciniai gabumai².

¹ Mindaugas Kvietkauskas, „Žemininkų kartos samprata ir savivoka“, in: *Literatūra*, Vilnius, 2022, t. 64 (1), p. 20.

² Plačiau apie LL leidybą žr. Emilija Blockutė, „Literatūros lankų istorija“, in: *Naujas židinys-Aidai*, Vilnius, 2023, Nr. 7, p. 36.

„Žemininkai“ tampa „lankininkais“. Kiekvienas naujas literatūrinio lauko reiškinyms atsiranda polemizuojant su oponentais, priverčiančiais aiškiai rinktis stovyklas. Pasak literatūros lauko istoriją kaip ekonominių santykių sritį vertinusio Pierre'o Bourdieu, primestinių hierarchizavimo principą, kuriuo naudojasi anksčiau įsitvirtinusi ekonomiškai ir politiškai dominuojanti grupė, nuolat stengiasi nusverti autonominis hierarchizavimo principas, pabrėžiantis estetinius kriterijus. Šiedu principai susiduria kovoje dėl literatūrinės legitimacijos monopolijos, ir autonominis principas įgyja daugiau sprendimo galios siauros skalės produkcijos lauke, ypač poezijoje, kur nuolat susiduria avangardo ir ortodoksijos jėgos ir kur charizmatinis iššventinimas, atveriantis priėjimą prie įteisintos pozicijos produkcijos lauke ir garantuotos vietos literatūros kanone, pasiekiamas tik keliems kūrėjams, turintiems ne vien įrodyti savo pranašumą kūryba, bet ir įtikinti skeptikus bei kritikus³. Nuolatinė įtampa kovojant dėl pripažinimo paaiškintų sąlygas, kuriomis intravertiško charakterio poetas tapo bekompromisiu kritiku, o jo recenzijos oponentams neretai atrodė pernelyg tiesmukiškos, rašytos „su yla arba chirurginiu peiliu“⁴.

Nuo 1946 m. skelbtos griežtos recenzijos apie Stasio Santvaro „palaužtų burių“ poeziją⁵ ir ją lydėjusio polemienio triukšmo Nyka-Niliūnas, apsuptas gausaus slapyvardžių ir kriptonimų arsenalo, įgijo kovotojo su „oficialiosios literatūros“ korifėjais reputaciją. Katalikiškojo sparno kultūros politikos formuotojai (Šv. Kazimiero lietuvių pranciškonų provincijos JAV provincijolas, nuo 1952 m. provincijolo patarėjas t. Justinas Vaškys, *Aidų* žurnalo redaktorius Antanas Vaičiulaitis, jo pagalbininkas t. Leonardas Andriekus) stengėsi jį „prisijaukinti“, pakviesdami rašyti recenzijas ir literatūrinės apžvalgas, net vesti nuolatinę literatūrinio gyvenimo skiltį ir formuoti vertinimo politiką, sau naudinga linkme nukreipti nepasitenkinimą dėl literatūros lauke įsigalinčių „kandžių“ – publikai pataikaujančių vidutinybių. Sutikdami su vyresnės kartos kultūrininkų pasiūlytomis vertinimo taisyklėmis, išitraukdami į reprezentacinių leidinių redakcines kolegijas ir

³ Pierre Bourdieu, „Kultūrinės produkcijos laukas, arba atvirksčias ekonomikos pasaulis“, iš anglų kalbos vertė Loreta Jakonytė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos: Chrestomatija aukštųjų mokyklų studentams*, parengė Aušra Jurgutienė, d. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 286, 288–289.

⁴ Rimvydas Šilbajoris, „Alfonso Nykos-Niliūno kritika“, in: *Akiračiai*, Čikaga, 1998, Nr. 6, p. 5.

⁵ [Alfonzas Nyka-Niliūnas] Leonas Miškinas, „Palaužtų sparnų poezija“, in: *Tremtinių mokykla*, Weilheim-Teck, 1946, Nr. 1, p. 89–94.

literatūrinių konkursų komisijas, „žemininkai“ susidūrė su objektyvaus vertinimo dilema, įsitikino, kad egzodo sąlygomis siaurėjant ir skurstant literatūros laukui, tenka atvirai pasisakyti apie populiarių diasporos dienraščių reklamuojamus menkaverčius kūrinus, rizikuoti gerais santykiais su kolegomis. Generacinis solidarumas ir autoritetų nepaisymas vyresnių rašytojų Jono Aisčio, Bernardo Brazdžionio, Stasio Santvaro buvo vertinamas kaip ciniškas iššūkis; į „rašytojų-tremtinių“ literatūros vakaruose Vokietijoje pasirodančius jaunosios kartos poetus žvelgta su pasipiktinimu, nes jie esą pažeidžia ne tik iš prieškarinio paveldėtą „glostančios kritikos“ etiką, bet ir įsigalėjusį viešojo įvaizdžio stilių ir aprangos kodą, pasirodydami „suglamžytais drabužiais, be kaklaraiščių ir suveltai plaukais (kaip ir jų poezijos herojai)“⁶. Vėliau, kultūrininkams išsibarsčius po Ameriką, „žemininkai“ svarstė apie savo spaudą, nevaržomą kompromisų ir cenzūros, padedančią pasiekti Bourdieu išskirtą „charizmatinį išventinimą“, susikurti savo „prekės ženklą“, „laimėti savo kitoniškumo tarp kitų gamintojų (ypač labiausiai išventintųjų) pripažinimą“⁷.

Taigi aplink LL susitelkęs jaunosios kartos rašytojų sąjūdis veikė kaip agresyvi avangardinė jėga, vis dėlto telpanti siaurame diasporos literatūros lauke, o nuo tam tikro laikotarpio užėmė dominuojančią poziciją atsisakydama avangardinio radikalizmo. Egzistencialistas Girnius programiškai įtvirtino „trečiosios lietuvių poezijos kartos“, „ne laimės, o prasmės ieškotojų“⁸ mitologemą, kuri dar labiau atskyrė nuo neoromantinės generacijos, kuri dominavo Lietuvių rašytojų draugijos (toliau – LRD), vienijusios daugumą to laiko išeivių literatū, valdyboje.

LL žurnalas vertintas ir kaip literatūros lauko atsinaujinimo etapas, ir kaip reikšmingas posūkis kritikoje, pasiektas remiantis teorine mintimi, Vakarų „naujosios kritikos“ ir struktūralizmo suformuluotais estetinės vertės postulatais; ypač vertingi jame spausdinti aktualiosios kūrybos vertinimai. LL retorikos ypatybės ir „lankininkų“ mėginimai įskiepyti modernizmo teoretikų tezes intelektualiniame pokario diskurse jau buvo nagrinėti kaip

⁶ Bernardo Brazdžionio laiškas Jurgiui Jankui, 1947-03-??, in: Dalia Kuizinienė, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais: Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai*: Studija ir šaltinių publikacija, Vilnius: Versus aureus, 2003, p. 339.

⁷ Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 309.

⁸ Juozas Girnius, „Žmogaus prasmės žemėje poezija (Trečiajai mūsų poezijos kartai atėjus)“, in: *Žemė: Naujosios lietuvių poezijos antologija*, redagavo Kazys Bradūnas, Los Angeles: Lietuvių dienos, 1951, p. 35.

to laikotarpio aktualija ir kaip svarbus literatūros istorijos etapas⁹. Ypatin-gas dėmesys kūrybos recepcijai sietinas su įsitikinimu, kad geri rašytojai ne gimsta, o yra sukuriami kritikų, ir šį kone mistinį pasitikėjimą vertinimo ir auklėjimo galia Violeta Kelertienė laikė atsineštu iš tarpukario¹⁰. Pastaruoju metu sutinkama, kad „lankininkų“ modernizmas buvo nuosaikus, jie pa-sirodė esą „savojo amžiaus vaikai, adekvatūs tradiciniai kritikai“¹¹, kurių modernumas išryškėja tik lyginant su retroaktyvia, anachroniška Aisčio ar Brazdžionio poetika.

Nyka-Niliūnas neretai vadinamas svarbiausiu LL kritiku ir eseistu¹², jis daug intelektualinio entuziazmo išekvojo įrodinėdamas tai, kas šiandien jau atrodo savaimė suprantama (kad meno kūrinys turi teisę prasilenkti su moralistų sugalvotomis taisyklėmis; kad esminė tautiškumo žymė ir patriotizmo atrama yra kalba, todėl svarbu ne patriotinė tematika, o este-tiškai brandi kūrybos forma; kad literatūra turi vengti ideologinių šūkių ir orientuotis į universalias kultūros vertybes). Šiuo straipsniu siekiama aptarti Nykos-Niliūno kaip LL redaktoriaus ir vertinimo gairių koordina-

⁹ Jonas Aistis, „Lankininkai“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1953-07-18, p. 1; Emilija Blockutė, *op. cit.*, p. 32–39; Julius Kaupas, „Literatūros lankų klausimu“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1953-08-01, p. 3; Violeta Kelertienė, „Literatūros lankai: Penkiasdešimtųjų metų „Enfant Terrible“ šiandieniniu žvilgsniu“, in: Violeta Kelertienė, *Kita vertus...: Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 262–277; Vladas Kulbokas, „Literatūros lankai“, in: *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, redagavo Kazys Bradūnas, Chicago: I Laisvę fondas lie-tuviškai kultūrai ugdyti, 1968, p. 441–445; Liūtas Mockūnas, „Iševijos literatūros kritikos panorama“, in: *Pergalė*, Vilnius, 1989, Nr. 7, p. 124–132; [Bernardas Brazdžionis] J. Stebeikis, „Rašytojo keliai ir skaitytojo kryžkelė“, in: *Gabija*, Niujorkas, 1954, Nr. 5, p. 75–79; Antanas Škėma, „Literatūros lankų antrojo numerio proga“, in: *Nepriklausoma Lietuva*, Monrealis, 1953-06-10, Nr. 23, p. 5; Antanas Vaičiulaitis, „Literatūros lankai“, in: *Aidai*, Kenebunkpor-tas, 1952, Nr. 9, p. 419–420.

¹⁰ Violeta Kelertienė, *op. cit.*, p. 269.

¹¹ *Ibid.*, p. 276.

¹² [Virginija Babonaitė-Paplauskienė], „Literatūros lankai“, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas. Laisvė: būti savimi. Archyvai*, parengė Virginija Babonaitė-Paplauskienė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2019, p. 159–162; Henrieta Dambrauskaitė, „Apie tai, kas lite-ratūroje tikra: A. Nykos-Niliūno kritikos kriterijai“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2000, Nr. 22, p. 151–160; Dalia Kuizininė, „Kritiko genezė: *Aidų* paraštė“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2000, Nr. 22, p. 139–144; Dalia Kuizininė, „Alfonso Nykos-Niliūno literatūrinė recenzija“, in: *Colloquia*, Vilnius, 2020, Nr. 43, p. 77–96; Vladas Kulbokas, „A. Nyka-Niliūnas kritikas“, in: *Aidai*, Bruklinas, 1967, Nr. 1, p. 20–25; Rimvydas Šilbajoris, „Alfonso Nykos-Niliūno kritika“, p. 4–6; Bronius Vaškėlis, „Kritika yra tam tikra karo forma“: A. Nykos-Niliūno poleminės įžvalgos“, in: *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2000, Nr. 22, p. 145–150; Saulius Žukas, „Literatūros kritika: atranka ir vertinimai“, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas, Temos ir variacijos: Literatūra, kri-tika, polemika*, redagavo Virginijus Gasiliūnas, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. ix–xvii.

toriaus veiklą. Kvestionuojama pačių „lankininkų“ skleista tezė apie redakcinį kolektyvą kaip nehierarchinę struktūrą; mėginamas rekonstruoti Nykos-Niliūno modeliuotas tarpusavio sąveikos tinklas, padėjęs sukurti solidarios ir reformistiškai nusiteikusios bendruomenės įvaizdį; aiškina masi, kokios buvo dialogo su oponentais galimybės. Stokojant duomenų apie redakcijos archyvą¹³, daugiausia atsižvelgiama į spaudos publikacijas ir egodokumentiką, pirmiausia – į Nykos-Niliūno dienoraščio fragmentus ir jo korespondenciją.

Dabartinis lietuvių egzodo literatūros kanonas pirmiausia yra nulemtas Nykos-Niliūno ir jo kolegų, bendradarbiavusių su LL, vertinimų. Jis planavo dar aiškiau įtvirtinti šį kanoną, norėjo suorganizuoti naujosios lietuvių poezijos antologiją nuo Vinco Mykolaičio-Putino iki Jono Meko¹⁴. Žurnale jis buvo aktyviausias iki 1954 m., kai pasirodė LL Nr. 4; vėliau iniciatyvą perėmė Bradūnas, kuris rašė nedaug recenzijų, bet perredaguodavo kai kuriuos kolegų straipsnius, švelnindavo aštresnes formuluotes. Nykos-Niliūno entuziazmą siekti bendraminčių solidarumo slopino tai, kad Bradūnas 1955 m. pabaigoje vienašališkai vetavo kolektyvo vardu ruošią vedamąjį apie LRD pirmininko Benedikto Babrausko destruktivią veiklą. Nykai-Niliūnui atrodė, kad LL ima sukti tuo pačiu kompromisų keliu, kurį buvo pasirinkęs *Aidų* redaktorius Vaičiulaitis. Kita vertus, Nyka-Niliūnas 1959–1960 m., „lankininkams“ nusivylus tarpusavio nesolidarumu, mėgino parengti LL Nr. 9, tačiau greitai suvokė, kad šis projektas neperspektyvus – komplikavosi bendražygių buities sąlygos, poliarizavosi išsivijos kultūrininkų kairės ir dešinės stovyklos, pakito ir pats kontekstas, pasidarė nebeįmanoma „pusėtinai įtikinamai žaisti *visą* lietuvių literatūrą ir gan sėkmingai ją reprezentuoti“¹⁵; estetinio vertinimo kriterijus išlaikęs Nyka-Niliūnas turėjo pripažinti, kad naujos kovos dėl išventinimo į charizmatines pozicijas vyksta sovietų okupuotoje Lietuvoje, o egzodo literatūros laukas

¹³ 1959 m. pavasarį iš Argentinos į socialistinę Lenkiją staiga pasitraukęs Kėkštas „grąžino tiktai paskutiniojo numerio nesunaudotą medžiagą (tarpe jų kelias recenzijas, kurias seniai reikėjo paskelbti), o visų kitų numerių nepanaudota medžiaga dingo“ ([Henrikas Nagys, LL posėdžio 1959-04-04–05 protokolas], in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 1803, b. 26, l. 54; taip pat žr. Henriko Nagio laiškas Alfonsui Nykai-Niliūnui, 1959-04-11, in: *Maironio lietuvių literatūros muziejus* (toliau – MLLM), A. Nykos-Niliūno f., GEK-95715, l. 5. Vėliau, rengdamas savo kritikos straipsnių rinktinę, Nyka-Niliūnas teiravosi Bradūno apie LL archyvą, tačiau pastarasis atsakė nieko nežinąs: Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 400 (1994-03-21)).

¹⁴ [Virginija Babonaitė-Paplauskienė], *op. cit.*, p. 162.

¹⁵ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, p. 215 (1986-01-23).

dėl riboto atsinaujinimo potencialo tampa uždara kultūrinio dekadanso ir stagnacijos teritorija, kurios negali išjudinti jokios atsitiktinės polemikos.

„Kovojančio žurnalo“ projektas. Naujosios kartos žurnalo viziją Nyka-Niliūnas puoselėjo nuo jaunų dienų, kai draugo tėvų bibliotekoje „nuo viršelio iki viršelio“ perskaitė daugelį trečiojo dešimtmečio pradžios literatūrinių žurnalų. Anuomet paaugliui aštriausių įspūdį paliko *Trečio fronto* avangardas, žavėjęs plakatine forma, drąsia tipografija ir karingais straipsniais¹⁶. Suvokimas, kad recenzija turi būti sąmoningai tendencinga, „sminganti“¹⁷, būdingas avangardo estetikai, Kazio Borutos „revoliuciniam romantizmui“, kuriuo jaunas rašytojas žavėjosi, nors pats netrukus patyrė, kuo virsta kairysis avangardas sovietmečio sąlygomis.

Kovingas pripažinimo siekiančio poeto ir kritiko nuotaikas lydėjo siekis išsiveržti iš stovyklinio gyvenimo pokario Vokietijoje rutinos, intensyvi Vakarų literatūros refleksija, padedanti atsiriboti nuo egzodo tikrovės. 1945–1948 m. Nyka-Niliūnas bendradarbiavo Bradūno redaguotuose *Aiduose*, paskelbdamas diskusinių recenzijų, „Literatūrinės paraštės“ replikų, pasaulio literatūros apžvalgų, o 1949 m. sausį, sužinojęs apie žurnalo leidybos pristabdymą, smerkė prie jo žlugimo prisidėjusius politikus ir Bažnyčios dignitorius¹⁸. Dienoraštyje užfiksuota, kad jau 1948 m. balandį pasitarime pas Julijų Kaupą Nyka-Niliūnas kartu su Nagiu diskutavo „dėl galimo *savos* tribūnos susikūrimo kokio nors leidinio forma“¹⁹, tačiau klausimas tada paliktas atviras, nes reikėjo remti Bradūno *Aidus*. Vėlesni, jau JAV leisti ir pranciškonų vyresnybės prižiūrimi *Aidai*, kuriuos redagavo Vaičiulaitis, netenkino dėl savo polinkio į kompromisus. Kai Vaičiulaitis 1950 m. pavasarį sustabdė Nykos-Niliūno griežtą recenziją Jono Nevardausko knygai *Užrūstinti dievai*, užkliuvęs už principinės, kūrybos pasaulio autonomiją tvirtinančios minties, kad poezija esanti „aristokratinė reiškimosi forma“²⁰,

¹⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 437 (1966-10-28).

¹⁷ *Ibid.*, p. 186 (1947-07-21).

¹⁸ Alfonso Nykos-Niliūno (toliau nurodant laiškus – ANN) laiškas Kaziui Bradūnui, 1949-01-28, in: Dalia Kuiziniene, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais*, p. 423.

¹⁹ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 197 (1948-04-27).

²⁰ Antano Vaičiulaičio laiškas ANN, 1950-03-13, in: Antanas Vaičiulaitis, *Laiškai*, parengė Ilona Čiužauskaitė, Ernesta Juknytė, Neringa Klišienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, p. 503.

Nyka-Niliūnas nejuokais įsižeidė, laiške Girniui skundėsi, kad katalikiška spauda esanti „tamsybės tvirtovė, Mamonos karalystė“, kur ieškantiems tiesos užčiaupiamos burnos²¹. Įsikarščiaęs jis teigė nenorįs turėti nieko bendra su *Aidų* obskurantizmu, kurį laiką ignoravo Vaičiulaičio prašymus dėl recenzijų. Atsakyme Vaičiulaičiui apsiribojo mandagybėmis – esą širdyje pats norėjęs, kad šios recenzijos nespausdintų²². Netrukus jaunas ir ambicingas poetas grįžo į *Aidus* ir perėmė atsakomybę už literatūros kritikos skyrių, iškėlęs sąlygą, kad niekas nevaržytų jo saviraiškos laisvės. Pats tai vertino kaip taktinį laimėjimą, nors ir suvokė, kad jis trumpalaikis; tikrai laisvas galėjo jaustis tik savo leidinyje, net jei tai būtų vienkartinis pasirodymas viešumoje, egzistencialistinės „prasmės ieškotojų“ kartos manifestas.

Nyka-Niliūnas kartu su Bradūnu lygiagrečiai projektavo *Žemės* antologiją ir kultūros/literatūros žurnalą. Antologijos eilėraščių atrankoje Nyka-Niliūnas sutiko dalyvauti tik neoficialiai, patariamuoju balsu; tai buvo pirmiausia Bradūno iniciatyva²³. Nyka-Niliūnas ragino nuosaikesnį Girnių, rengusį *Žemės* įvadą, nepasiduoti Bradūno įkalbinėjimams švelninti formuluotes, nes jam pačiam buvo įgriususi kompromisų diplomatija *Aiduose*, jis siekė įteisinti laisvesnį redagavimo etiketą. *Žemės* įvade Girniaus pateikta literatūrinių kartų klasifikacija, Nykos-Niliūno vertinimu, turėjo būti iššūkis konformistams, kurie nenori nieko keisti ar rizikuoti, nes visuomenėje iškilo dėl savo politinių nuopelnų.

LL pirmojo numerio rengimas užtruko keletą metų (1950–1952), ilgai ginčytasi dėl formos (kultūrinis ar vien literatūrinis?), ieškota leidėjų (svarstytos egzodo knygų leidybos srityje pasižymėjusių Jono Rimeikio, Vlado Civinsko kandidatūros). Buvo siūlomos įvairios iniciatyvos ir redakcinių kolektyvų konfigūracijos: pavyzdžiui, Nyka-Niliūnas svarstė idėją vienu metu leisti plačios pasaulėžiūros kultūros žurnalą (redakcijai priklausytų Civinskas, pats Nyka-Niliūnas, Girnius, Jurgis Blekaitis) ir literatūros laikraštį *Naujoji Žemė*, kurį rengtų antologijai įsipareigojęs keturių „žeminkų“ kolektyvas, o pats leidinys būtų spausdinamas Argentinoje²⁴. Girniui atrodė patrauklesnis kultūrinės minties žurnalo variantas, tik jis patarė

²¹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1950-05-12, in: Kęstučio K. Girniaus asmeninis archyvas (toliau – KKG), I. 1.

²² ANN laiškas Antanui Vaičiulaičiui, 1950-05-08, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas: Poetas ir jo pasaulis: Kūrybos tyrinėjimai ir archyvinė medžiaga*, sudarytojai Manfredas Žvirgždas, Eugenijus Žmuida, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 220.

²³ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 230 (1949).

²⁴ ANN laiškas Juozui Girniui, 1952-02-03, in: KKG, I. 1.

stabilizuoti politinę pasaulėžiūros pusiausvyrą įtraukiant į redakciją ką nors iš liberalių šviesininkų jaunimo²⁵. Literatūros periodinio leidinio idėją jis vertino skeptiškiau: nepasitikėjo Kėkštu dėl jo kairuoliškumo, baiminosi jėgų skaldymo, susmulkėjimo ir vidinio nesolidarumo. Dar 1950 m. rudenį Nyka-Niliūnas diskutuodamas su Bradūnu įsipareigojo tuomet dar tik įsivaizduojamam redakciniam kolektyvui pateikti svarstyti programinį žodį²⁶. Tas trumpas tekstas turbūt buvo įvairiai modifikuojamas, bet už galutinę versiją vėlgi atsakingas Nyka-Niliūnas: 1952 m. vasarą jis atsiuntė Girniui galutinai suredaguotą redakcijos pareiškimą užsimindamas, kad Kėkštas ir Nagys buvo parašę kitokius, „pomastiškus iki juokingumo“²⁷. Taigi Nyka-Niliūnas atliko arbitro pareigas, siekė apibendrinti negatyvias kolegų nuostatas aktualaus literatūros lauko atžvilgiu, neapsiriboti vien bendraamžiais ir bendraminčiais, išreikšti protestą prieš niveliuojančias tendencijas kultūroje. Jis deklaravo užmojų „gražinti beveik totaliai prarastą literatūros, kaip estetinės kūrybos, nepriklausomybę, atstatyti normalią vertybių gradaciją“²⁸.

Kad ir kaip stengtasi preciziškai kalibruoti estetinius vertinimo orientyrus, Nyka-Niliūnas nepamiršo, kad aktualus kultūros žurnalas turi būti intelektualinės kovos įrankis²⁹. Žinia apie tai, kad „žemininkai“ steigia atskirą žurnalą, sukėlė nerimą tarp *Aidus* kuruojančios pranciškonų vyresnybės, ypač negatyviai nusiteikė *Draugo* laikraščio šeštadieninio kultūros priedo redakcija, aplink kurią būrėsi konservatyvių katalikų kultūrininkų sparnas. Laiške bičiuliui Vytautui Janavičiui Nyka-Niliūnas džiūgavo, kad LL sukėlė daug triukšmo, įsiutino „80 % visų taip vadinamų mūsų rašytojų“, o Čikagoje LRD vadovas Babrauskas, „toks literato, patrioto ir idioto mišinys“, sušaukė specialų draugijos valdybos posėdį, kur stengėsi įrodyti, kad „lankininkai“ griaua tautos pamatus³⁰.

²⁵ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1952 [?], in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132209, l. 1.

²⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 244 (1950-10-29).

²⁷ ANN laiškas Juozui Girniui, 1952-06-25, in: *KKG*, l. 1. Nagiui visas kultūrinis gyvenimas atrodė negyjanti žaizda, kurią gali išgydyti nepatenkinti jaunieji, kolektyvinis lėmėjas „mes“, kuriam „skauda lietuviškoji dvasinė gyvastis“ (Henriko Nagio laiškas Kaziui Bradūnui, 1950-11-28, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-105014, l. 2). Kėkštas akcentavo universalumo siekį, išėjimą iš provincialių „parapinių tradicijų“, atsiribojimą nuo patriotinės propagandos: „Mūsų tėvynė poezija ir mes tos tėvynės fanatiški sūnūs“ (*Kazys Bradūnas: Archyvai*, sudarytoja Virginija Babonaitė-Paplauskienė, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2016, p. 110).

²⁸ „Redakcijos žodis“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1952, Nr. 1, p. 1.

²⁹ ANN laiškas Justinui Vaškiui, 1952-03-18, in: *MLLM*, GEK-109090, l. 1.

³⁰ ANN laiškas Vytautui Janavičiui, 1952-12-16, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas. Laisvė: būti savimi. Archyvai*, p. 222.

Kartų konflikto retorikos tiesiogiai užgautam Aisčiui atrodė, kad Girnius savo filosofine literatūrinių kartų klasifikacija iškreipė istorinio priešingumo dėsnius ir suteikė nepelnytai daug svorio vienam autoriui: „Po anksčiau suminėtu kartų ir pokarčių, iš nieko atsirado dabartinė *Žemė* (Alfonsas Nyka-Niliūnas) ir jos palydovas mėnuo (dr. J. Girnius). Visi kiti žemininkai ir lankininkai tik pritiktiniai meteoritai“³¹. Santvarui atrodė, kad kritinė LL tendencija kilusi iš totalitarinės propagandos, komunizmo ir nacizmo, kad iš tokios kritikos dvelkia literatūros pasaulį bjauriojantys „arogancija, pasipūtimas ir nenuoširdumas“, priešingi nostalgiskai pasiilgtai „Vaižganto dvasiai ir optimizmui“³². Pasipylė kaltinimai patyčiomis iš šventenybių, patriotizmo niekinimu, modernizmu, kuris konservatyviems rašytojams tebuvo atgyvenusio prieškarinio avangardo parodija. Ypač nuožmiai, pasitelkęs įžeidžias metaforas, reagavo Aloyzas Baronas³³; šis tarp Čikagos lietuvių simbolinį kapitalą sukaupęs perspektyvus prozininkas jautėsi įskaudintas nepalankios Nykos-Niliūno recenzijos, kurioje buvo iškeltas kaip „antimodernistinės reakcijos „šulas““, susmulkėjusios, prie grafomanijos artėjančios siauro horizonto „priemiesčių“ literatūros simbolis³⁴. Girnius tokiam Barono demonizavimui nepritarė, manė, kad Nyka-Niliūnas jį vertino pernelyg kategoriškai ir be reikalo visam laikui pavertė idėjinu LL priešininuku.

Egzodo kultūros lauke tvyrojo mobilizacinės nuotaikos, daugelis egzodo rašytojų turėjo aiškiai apsispręsti, kurią pusę palaiko. Su nevienodo laipsnio entuziazmu naują literatūros sąjūdį sveikino tie, kurie buvo tiesiogiai susiję su „žemininkais“ ir siekė radikalaus kultūrinės žiniasklaidos atsinaujinimo. *Žemės* poetams pastabų pažėręs Blekaitis konstatavo, kad vienintelei Nykos-Niliūno kūrybai tinka Girniaus tezės apie „prasmės žemėje ieškojimą“, jis esąs „[I]abiausiai vakarietis, visiškai atsipalaidavęs nuo bet kokie pavaldėto regionalinio trafareto ir organiškai persiėmęs metafizinė tema“³⁵. Antanas Škėma traukėsi nuo epochos grotesko į antikinio mito

³¹ Jonas Aistis, „Lankininkai“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1953-07-18, p. 1.

³² Stasys Santvaras, „Dailusis žodis ir jo kritikai“, in: *Dirva*, Klivlandas, 1952-09-11, Nr. 37, p. 3.

³³ Aloyzas Baronas, „Trepšėjimas džiūstančioj brastoj“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1953-07-11, p. 1-2.

³⁴ [Alfonsas Nyka-Niliūnas] Bruno Barkūnas, „Aloyzo Barono proza“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1953, Nr. 2, p. 28.

³⁵ Jurgis Blekaitis, „Poezija pakely į Vakarus“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1952-01-26, p. 3.

interpretacijų lauką, apgyvendindamas jame naujus herojus: stilistiškai ir idėjiškai skirtingi Nagys, Nyka-Niliūnas ir Radauskas jo drašioje vizijoje verpia lietuvių poezijos Ariadnės siūlą, sujungdami ją su vakarietiška tradicija³⁶. Kaupas kvietė neišsižadėti vertybinių sprendimų, budriai stovėti lietuvių kultūros sargyboje saugant jos gyvybę³⁷. Los Andželo diasporos žurnale *Lietuvių dienos*, kurio redakcija buvo išleidusi *Žemę*, buvo suteikta tribūna LL redakcijos branduoliui, ir tai tapo proga Nykai-Niliūnui išreikšti pasipiktinimą „oficialiosios literatūros“ dominavimu diasporos dienraščiuose, virstančiu grėsmingu uniformuotu monologu³⁸.

Iš vyresniųjų, literatūros lauko įsivaizduojamą hierarchiją kontroliuojančių veikėjų LL palankiau vertino Vaičiulaitis, jautęs Nykos-Niliūno kaip kritiko potencialą, ieškojęs pastiprinimo skirtingas nuomones derinančiam *Aidų* žurnalui. Jam kėlė pagarbą solidus LL kritikos skyrius, nors paskubomis rašytoje apžvalgoje ir bandė šį įspūdį sumenkinti: „Pati kritika rašytojo talento nepakelia, tik iš jo minta ir sau vardą susidaro“³⁹. Nyka-Niliūnas nelaukė Vaičiulaičio savo sąjungininku, skundėsi dėl cenzūros, tendencingų trumpinimų ir vis prasimušančio pažiūrų siaurumo vertinant literatūrą. Vaičiulaitis nuolat prašė Nykos-Niliūno recenzijų *Aidams*, taip pat tikėjosi, kad šis padės įtraukti į katalikiško kultūros žurnalo įtakos sferą liberalių pažiūrų „lankininkus“ Julijų Kaupą, Algirdą Landsbergį. Vaičiulaitis mėgo pabrėžti savo estetinių pažiūrų atvirumą⁴⁰ (ir nuoseklų įsipareigojimą katalikybei), kuris nesiderino su principine LL nuostata reikalauti griežtesnės literatūrinės atrankos, bet nekreipti dėmesio į pasaulėžiūrinius skirtumus.

Daugelyje spaudos reakcijų į LL Nyka-Niliūnas buvo vienaip ar kitaip paliestas, nes jis atpažįstamas tiek kaip refleksyvus poetas, tiek kaip neatlaidus kritikas, demaskuojantis išėivijos literatūrinio dekadanso apraiškas. Nyka-Niliūnas LL atsikleidė ir kaip vertėjas, Ariadnos Viltrakytės ir Andriaus Sietyno slapyvardžiais paskelbęs Arthuro Rimbaud, Charles'io

³⁶ Antanas Škėma, „Atsakymas Jonui Aisčiui“, in: *Naujienos*, Čikaga, 1953-08-08, Nr. 202, p. 5.

³⁷ Julius Kaupas, „Literatūros lankų klausimu“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1953-08-01, p. 3.

³⁸ „Mes nenorime prieš tremtį kapituliuoti“, in: *Lietuvių dienos*, Los Andželas, 1954, Nr. 5, p. 8.

³⁹ Antanas Vaičiulaitis, „Literatūros lankai“, in: *Aidai*, Kenebunkportas, 1952, Nr. 9, p. 419.

⁴⁰ Dėl to sulaukdavo „lankininkų“ pašaipos: „Manausi jau užuodęs ir apskritai Vaičiulaičio redakcinį temperamentą. Bus jis platus savo Aidais: galės į juos žengti, kas tik norės, kaip į bažnyčią ar į bordelį“ (Juozo Girmiaus laiškas ANN, 1950-01-29, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132201, l. 1).

Baudelaire'o, Thomaso Stearnso Elioto, Hanso Carossa'os, Henri Michaux, Paulio Claudelio, Hugo von Hofmannstahlio poezijos vertimų. Tiesa, kai kurie vertimai jam pačiam atrodė skuboti, prie Baudelaire'o ir Elioto vis grįždavo apgailestaudamas dėl ankstesnės publikacijos netobulumų.

Iš korespondencijos aiškėja, kad Elioto poemos *The Waste Land* vertimas buvo gyvai aptarinėjamas – ne vieną stebino vertėjo drąsa imtis tokio komplikuoto kūrinio tik neseniai pramokus anglų kalbos. Landsbergiui tai buvo vienas labiausiai laukiamų LL Nr. 3 tekstų: lietuviška lektūra apsiribojanti publika gausianti tik menką Elioto pasaulėvaizdžio dalį, tačiau vis tiek verta siekti to, kas neįmanoma⁴¹, vertimais plėsti lietuvių metafizinės poetikos pažinimo horizontus. Nagiui, skaičiusiam poemos originalą, neatrodė nepatogu konstatuoti, kad kai kurios vertimo vietos „skamba ir atsiduoda medžiu“⁴². Nagys komentavo ir LL paskelbtą Elioto straipsnio „Tradicija ir individualus talentas“ vertimą: juo galės pasinaudoti tie, kurie įsitrauks į diskusijas dėl Aisčio – esą jame galima įžvelgti Aisčiui taikomą kritikos „strėlę“⁴³. Galbūt turėta galvoje modernistiniams novatoriams palanki Elioto idėja, kad kiekvienas naujas žymus kūrinys keičia visą sistemą, ir nauji poetai neturi būti vertinami pasitelkiant „mirusių kritikų kanonus“⁴⁴. Kėkštas 1953 m. buvo užsimojęs išleisti Nykos-Niliūno verstą Elioto *Nevaisingąją žemę* atskira 32 puslapių knygele, tačiau šio sumanymo atsisakė dėl netikusiai Buenos Airių spaustuvėje surinkto teksto⁴⁵. Elioto kaip konservatyvaus ir visuotinai pripažinto rašytojo, 1948 m. Nobelio premijos laureato, autoritetas buvo reikšminga atrama ginčiuose su vyresniais poetais, nemanančiais, kad kultūros laukas privalo nuolat atsinaujinti. Pats Nyka-Niliūnas dėl intelektualių poteksčių ir daugiasluoksnių metaforų buvo lyginamas su Eliotu, kai kurių pernelyg egzaltuotų poezijos gerbėjų įsivaizduojamoje hierarchijoje jo įvaizdis užėmė kone centrinę poziciją⁴⁶.

⁴¹ Algirdo Landsbergio laiškas ANN, 1954-01-14, in: „Labai lauksiu parašant“: Algirdo Landsbergio laišakai Alfonsui Nykai-Niliūnui“, pateikė Virginija Babonaitė-Paplauskienė, in: *Metai*, Vilnius, 2015, Nr. 12, p. 115.

⁴² Henriko Nagio laiškas ANN, 1954-02-22, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95698, l. 2.

⁴³ Henriko Nagio laiškas Kaziui Bradūnui, [s. d.], in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-105089, l. 1.

⁴⁴ „Vien tik prisiderinti reikštų naujajam meno veikalui, iš tikrųjų, visiškai nesiderinti; jis nebebūtų naujas ir dėl to nebūtų meno kūrinys“ (Thomas Stearns Eliot, „Tradicija ir individualus talentas“, iš prancūzų kalbos vertė J. B., in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1953, Nr. 3, p. 17).

⁴⁵ Juozo Kėkšto atvirlaiškis ANN, 1953-12-28, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-133179.

⁴⁶ Pradedančioji poetė Aušra Bendoriūtė 1952-10-30 laiške Nykai-Niliūnui skelbė, kad jis esąs didžiausias visų laikų poetas po Elioto; žr. *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-P70172, l. 1.

Poleminėse kovose su oponentais Nyka-Niliūnas niekada nemėgino remtis savo kaip poeto reputacija, kūrybos ir kritikos bei žurnalo rengimo sferas jis buvo griežtai atskyręs. Jo įsitikinimu, kritiko žvilgsnis turi išlaikyti objektyvią distanciją literatūrinio gyvenimo atžvilgiu, akademinio eksperto nešališkumą⁴⁷. Vis dėlto jo reputacija tarp intelektualaus diasporos jaunimo tvirtėjo, jo kūrybą nagrinėjo ateitininkų ir „santariečių“ vasaros stovyklų lankytojai, o „Santaros-Šviesos“ ideologas Vytautas Kavolis buvo įtraukęs Nyką-Niliūną į rinktinį „nepriklausomų žmonių“, lėmusių intelektualinę lietuvių visuomenės evoliuciją, sąrašą⁴⁸. Dėl to, kad nėra identifikuoti visi slapyvardžiais pasirašinę LL bendradarbiai (ypač Vakarų autorių kritinių tekstų vertėjai), iki šiol sunku įvertinti Nykos-Niliūno plačiašakės veiklos mastą (žinoma, kad jo poezija pasirodė trijuose žurnalo numeriuose, buvo identifikuota 12 recenzijų), o jo vaidmenį tarp LL redaktorių galima rekonstruoti atsižvelgiant į korespondenciją su kitais „lankininkais“. Jis pats vėliau teigė, kad LL medžiaga buvo derinama kolektyvinėmis jo, Bradūno ir Kėkšto pastangomis, kartais atsiklausiant Girniaus, o Nagio nebuvo teiraujama dėl abejotinos medžiagos publikavimo, pastarojo „vaidmuo žurnalo redakcijoje buvo grynai nominalinis“⁴⁹. Tai paaiškintų, kodėl ambicingas ir emociškai pažeidžiamas Nagys jautė nuoskaudą, kad buvo laikomas „prašalaičiu“, turėjo nusileisti konkurencinėje kovoje dėl pripažinimo modernistinės poezijos ir literatūros kritikos lauke. Bradūnas tokios dramos nepatyrė, nes nelaikė savęs modernistiniu poetu, o nusivylimą LL projektu jam ilgam laikui (1961–1982) kompensavo *Draugo* laikraščio šeštadieninio kultūros priedo (kuris visą LL leidimo laikotarpį buvo laikomas kovos dėl hierarchinio iššventinimo pagrindiniu priešininku, konservatyviosios „reakcijos“ centru) sėkmingo redagavimo istorija.

Apskaičiuotos ir emocinės išdavystės: santykiai su Bradūnu ir Nagiu. Įsitraukęs į ekspertinius ginčus dėl kūrinių vertės ir formuodamas LL redakcinę politiką, Nyka-Niliūnas išprovokavo savo recenzijomis užkliudytų rašytojų polemiką ir tikėjosi bendražygių solidarumo. Iškėlus griežtus estetinius reikalavimus, teko juos taikyti smulkėjančiame diasporos literatūros lauke, prie kurio konjunktūros taikėsi net pripažinti rašytojai.

⁴⁷ Jo kritines pažiūras apibendrina tezė, kad „[k]ritikas nėra nei sodininkas, nei daržininkas, tik vaisių kokybės ekspertas“ ([Alfonsas Nyka-Niliūnas] Leonas Miškinas, „Henrikas Nagys arba *Saulės laikrodžiai*“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1953, Nr. 2, p. 25).

⁴⁸ Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 307.

⁴⁹ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, p. 347 (1992-05-01).

Sąžiningi kritikai negalėjo sau leisti tokios prabangos, kaip Eliotas, kuris, imdamasis vertinti turtingą anglakalbės literatūros tradiciją jautėsi autoritetingai kalbėdamas tik apie tuos autorius, kurie jam darė įtakos ir kuriuos jis mėgo⁵⁰. Susitaikęs su siaurėjančiu kūrybos akiračiu, Nyka-Niliūnas stengėsi neleisti, kad LL virstų pernelyg tipišku diasporos sąlygomis „šeimynišku“ žurnalu, skirtu saviškių nuopelnams iškelti ar asmeninių sąskaitų suvedinėjimui⁵¹.

Sudarinėjant *Žemės* antologiją, Bradūnas atrodė esąs „idealus redaktorius“⁵², 1945–1948 m. jau įgijęs patirties rengdamas *Aidus* Miunchene. Bradūno paveikslas Nykos-Niliūno dienoraštyje neišsamus, galbūt paaiškintinas savicenzūros intencija, turint galvoje, kad tuo metu, kai šie egodokumentai buvo publikuoti, Bradūnas tebebuvo aktyvus kultūros lauko dalyvis, nenorėta su juo gadinti santykių, atskleidžiant, kas iš tikro buvo galvojama. Spausdintas, kolektyviniam skaitytojui prieinamas dienoraštis žanro aspektu labai skiriasi nuo rankraščinio: jis yra „suvaržytas ateities, nulemtos tipografijos priemonių“; redaguotas ir kitaip pakeistas dienoraštis tampa „savęs paties (pirminės būsenos) šešėliu“⁵³. Skaitant Nykos-Niliūno dienoraštį gali susidaryti įspūdis, kad poetas turėjo vargo derindamas interesus su Nagiu ir Kėkštu, bet su Bradūnu lengvai sutardavo, rasdavo „abiems priimtina *modus vivendi*“⁵⁴.

Laiškuose Girniui Nyka-Niliūnas pateikė ne tokią pozityvią kolegų charakteristiką – nurodė, esą jis visiškai netinkamas lyderio vaidmeniui. Bradūnas charakterizuotas kaip bailus žmogus, drebantis dėl valdžios bei vyskupų reakcijos ir Girniaus rašytame *Žemės* įvade cenzūruojantis menkiausias politines užuominas⁵⁵; jam faktiškai užleistas žurnalo redagavimas,

⁵⁰ Thomas Stearns Eliot, „Kritikuoti kritiką“, iš anglų kalbos vertė Dalia Čiočytė, in: *XX amžiaus literatūros teorijos*, d. 1, p. 133.

⁵¹ Pasak vėlesnės kartos egzodo kultūros tyrėjos, išėivijos kritika nuo anglakalbės apskritai skiriasi tuo, kad čia viskas „sava“ ir „mūsų“, vengiama objektyvumo, linkstama pagražinti bendrąją situaciją ir tuščiažodžiaujant sureikšminti menkesnės vertės kūrinius; žr. Delija J. Valiukėnaitė, „Išėivijos lietuvių literatūros kritika iš anglo-amerikiečių perspektyvos pažvelgus“, in: *Metmenys*, Čikaga, 1978, Nr. 35, p. 62.

⁵² Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 232 (1949).

⁵³ Philippe LeJeune teorija; žr. Emilija Blockutė, „Alfonso Nykos-Niliūno intelektualinių nuostatų sluoksniai praėjusio šimtmečio šeštojo dešimtmečio pabaigos – devintojo dešimtmečio vidurio tekstuose, dienoraščiuose ir korespondencijoje“, in: *Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentų mokslo darbai 2023*, p. 94, <https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2024.6>

⁵⁴ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 291 (1955-06-05).

⁵⁵ ANN laiškas Juozui Girniui, 1950-02-13, in: *KKG*, l. 1.

o jis „neturi ką pasakyti“, nesugeba suformuluoti vienijančios idėjos, kuri jungtų surinktą gana silpną medžiagą⁵⁶; artėjant prie pirmojo numerio išleidimo guodžiamasi, kad Bradūnas rūpinasi „tik techniškais reikalais ir leidiniui jis nėra labai pavojingas“⁵⁷; piktinamasi, kad jo „akiratis yra milimetrinis ir liečiantis tamsos ribą. [...] jis nieko neskaito, niekuo nesidomi ir nori būti laikomas žinančiu“⁵⁸; LL redaguojami „amžino konflikto su Kaziu būdu“, skundžiamasi dėl išsekimo iki kraštutinės ribos (*au bout de mes forces*), nes Bradūnas esąs „absoliučiai atsilikęs“⁵⁹. Taigi anksti paaiškėja Bradūno pretenzijos užimti pagrindinio redaktoriaus poziciją, Nykos-Niliūno nuomone, stokojant tam reikiamos kompetencijos, aktualių visuotinės literatūros pokyčių jutimo. Kolegos vertinimai kupini nusivylimo: galima suprasti, kad Nykai-Niliūnui teko įveikti ne tik konservatyviosios reakcijos jėgas, bet ir kuo platesnę kūrybinių jėgų koaliciją buriančio Bradūno polinkį į kompromisus.

Atrodo, kad „bailus ir tamsus“ Bradūnas LL žurnale vis dėlto atliko stabilizuojantį ir reformistinį įkarštį slopinantį vaidmenį, neleido priešpriešai su diasporos „oficialiosios literatūros“ sparnu virsti atviru konfliktu. Bendražygių pasipiktinimą kėlė Bradūno mėginimai spaudoje kalbėti kolektyvo vardu, tapti įgaliotuoju „žemininkų“ kartos atstovu, švelninančiu radikalesnes pozicijas. Nykai-Niliūnui nepatiko, kad kilus nesutarimams su Nagiu Bradūnas demonstruodavo skeptišką požiūrį, strategiškai apskaičiuodavo kiekvieno sprendimo vertę. Apie tai, kad „lankininkai“ niekad negalėsia susikalbėti, Nyka-Niliūnas skelbė jau 1954 m. rugsėjį, po posėdžio Baltimorėje, pasirodžius LL Nr. 4⁶⁰.

Aštrus susikirtimas su Bradūnu įvyko 1955 m. lapkritį, kai Nyka-Niliūnas visų redakcinio kolektyvo narių sutarimu buvo parengęs vedamąjį straipsnį „Quia nominor leo“, demaskuojantį LRD pirmininko Babrausko negatyvią veiklą, o Bradūnas pasinaudojo veto teise ir užkirto kelią spausdinimui motyvuodamas tuo, kad teksto tonas esąs per šurkštus ir Nagys jam prieštarauja. Nagio nuomone, pateiktas straipsnis buvęs pernelyg „švelnus“, liečiantis vien konkretų sistemos sraigtelį, galiojančios tvarkos palaikytoją – „policininkėlių“, o reikia kritikuoti tuos, kurie Babrauskui va-

⁵⁶ ANN laiškas Juozui Girniui, 1951-03-17, in: KKG, I. 1.

⁵⁷ ANN laiškas Juozui Girniui, 1952-05-17, in: KKG, I. 1.

⁵⁸ ANN laiškas Juozui Girniui, 1952-09-07, in: KKG, I. 2.

⁵⁹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1953-04-28, in: KKG, I. 2.

⁶⁰ ANN laiškas Juozui Girniui, 1954-09-12, in: KKG, I. 2.

dovauja – marijonų kongregacijos dominuojamą „Lietuviškos knygos klubą“, vadinamąją „literatūros inkviziciją“, kontroliuojančią dienraščius, knygų leidybą ir premijų skyrimo komisijas. Nyka-Niliūnas įtarė, kad Bradūnas tikėjosi gauti LRD premiją už rinkinį *Devynios baladės*, todėl nedrįso prisidėti prie konflikto su Babrausku. Lyginant su emociingu, impulsyviu Nagiu, Bradūnas esą „išduoda šaltai ir apskaičiuotai“⁶¹. Pastarasis buvo priverstas neigti Nykos-Niliūno insinuacijos, susidūręs su nuogaštavimais, kad ateityje nebus įmanoma sutarti dėl kolektyvo vardu leidžiamo straipsnio⁶². Girnius pasisakė prieš vedamojo trumpinimą – esą apie Babrausko veiklą „reikia arba visa pasakyti, arba nė neliesti“⁶³, jis norėjo, kad galų gale būtų išreikštas nepasitenkinimas LRD intrigomis – tokia kategoriška laikysena irgi nepadėjo siekti kompromisinės teksto redakcijos.

Girniui rūpėjo priminti Bradūnui, kad vis dar galioja susitarimas dirbti „lygiųjų pagrindu“ ir Bradūnui nedera argumentuoti savo sprendimų ypatinga redaktoriaus atsakomybe. Vis dėlto Girnius žvelgė į „lankininkų“ ginčus iš filosofinės distancijos, lyg jie tiesiogiai jo neliestų – tikruoju LL vedliu jis laikė Nyką-Niliūną, mokydamas jį stoiskai laikytis prieš kolegų pavydą, konstatuodamas egzistencinį absurdą: „Bet gyvenime visada taip yra – kiekviena tikra jėga visada sutinkama, bandant ją priveržti. Čia ir yra vadinosios „gyvenimo kovos“ beprasmybė – eikvoti save tam, kas neverta“⁶⁴.

Nyka-Niliūnas buvo nusivylęs pačia kompromisinių „cenzūros nualintų“ straipsnių idėja. Bradūnas dėl savo „apskaičiuotų išdavysčių“ jam atrodė nebeapatikimas, nuolat rezgantis sąmokslus, galbūt „kombinuojantis“ staigų perėjimą į *Aidų* vyriausiojo redaktoriaus poziciją vietoj Vaičiulaičio⁶⁵. Vis įtaresnis darėsi ir pats Bradūnas: jam atrodė, kad „lankininkai“ slapta tariasi jam už nugaros, norėdami perduoti žurnalo administravimo pareigas *Lietuvių enciklopedijos* leidėjui Juozui Kapočiui. Oficialiame laiške jis teiravosi Girniaus dėl „lankininkų“ „suvažiavimo“ Kenebunkporto kurorte, apie kurį sužinojęs iš Babrausko rašto⁶⁶. Girnius juokais atsakęs, kad Kapočiaus pavedimu LL veikiausiai imsiąs redaguoti žurnalo idėjinis

⁶¹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1955-12-08, in: KKG, I. 2.

⁶² Kazio Bradūno laiškas Juozui Girniui, 1955-11-25, in: LCVA, f. 1803, b. 17, l. 139.

⁶³ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-11-26, in: MLLM, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132254, I. 1.

⁶⁴ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-12-22, in: MLLM, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132256, I. 2.

⁶⁵ ANN laiškas Juozui Girniui, 1956-01-09, in: KKG, I. 1.

⁶⁶ Kazio Bradūno laiškas Juozui Girniui, 1956-09-12, in: LCVA, f. 1803, b. 17, l. 147.

priešininkas Babrauskas, kuris ir rūpinasi sleisti tokius gandus; o jei rimtai, tai Girniaus susitikimas su Kaupu ir Nagiu buvęs atsitiktinis⁶⁷. Bradūnas jautė silpstantį LL kūrybinį potencialą, apgailestavo dėl kolegų užsisklendimo, gąsdindamas, kad netrukus teks palaidoti visas iniciatyvas „dėl mūsų pačių apkiautimo, sustabarėjimo“⁶⁸, neprisiimdamas kaltės dėl ankstesnių vienašališkų sprendimų. LL nuosaikesnė kryptis, kontroliuojamas ir retorinio aštrumo netekęs modernizmas Nykai-Niliūnui siejosi su kultūros nuosmikiu, moraliniu konformizmu: „[p]anorėjome eiti saugesniu keliu, ėmėme vengti „pavojingos“ medžiagos, galinčios pakenkti žurnalo finansams, o laimėjome tik *Draugo* pripažinimą“⁶⁹. LL perspektyvomis nebetikėjo ir pats Bradūnas, norėjęs nusikratyti platinimo ir administravimo pareigų. Bradūno nedžiugino po konflikto su Nyka-Niliūnu jam atitekęs faktinio LL redaktorius postas, ir žurnalas liko hierarchiškai nesuvaržytas.

Nagio ir Nykos-Niliūno santykiai LL aktyviuoju laikotarpiu smarkiai kito: Nagys, lyg koks Apšvietos laikų moralistas, besąlygiškai tikėjo kritikos auklėjamąja galia veikti literatūros istoriją, negalėjo išverti be jį palaikančios publikos dėmesio, viešo pripažinimo ženklų, kurių egzodo sąlygomis trūko arba charizmatinio išventinimo sulaukdavo jam visiškai svetimi kūrėjai. Nyka-Niliūnas iš sąjungininko, padedančio kautis su grafomanais, jo supratimu, virto aršiu konkurentu, formuojančiu aplink save įtakos lauką, kuriam esą priklauso tie, kurių negalima įsileisti į LL aplinką – Henrikas Radauskas, Blekaitis, leidėjas Vytautas Saulius. Nykos-Niliūno bandymus nukreipti Nagio nepasitenkinimą ir agresyvią retoriką prieš literatūros „kandis“ keitė sarkazmas iš desperacijos, kad Nagys neranda sau vietos tarp „žemininkų“, įsivaizduoja esąs atstumtasis, nuo kurio slepiama LL estetinė orientacija, į žurnalą patenka netinkamų žmonių publikacijos ir dėl to smukdomas LL kaip bekompromisio modernistinės kultūros leidinio prestižas.

„Lankininkams“ dar tik pradėjus kurtis naujame žemyne ir susidūrus su „dryžuotom kelnėm apsımovusių literatūrinių „diedukų““ dominavimu tarp išseivių, Nagys reikalavo kuo skubiau išleisti „aštrų, žiaurų ir teisingą“ žurnalą⁷⁰. Net ir *Žemės* antologijos (Nagio vadinamos almanachu) idėja jam

⁶⁷ Juozo Girniaus laiškas Kaziu Bradūnui (kopija), 1956-09-17, in: *LCVA*, f. 1803, b. 17, l. 148.

⁶⁸ Kazio Bradūno laiškas Juozui Girniui, 1956-09-12, in: *LCVA*, f. 1803, b. 17, l. 147.

⁶⁹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1958-03-25, in: *KKG*, l. 1.

⁷⁰ Henriko Nagio laiškas Kaziu Bradūnui, 1950-11-28, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-105014, l. 1.

buvo priimtina tik tuo atveju, jei neįmanoma išleisti savo žurnalo⁷¹ ir tenka priklausyti nuo Vaičiulaičio redakcinės malonės kompromisų suvaržytuose *Aiduose*. Nagys 1951 m. buvo iškėlęs idėją Monrealyje leisti literatūrinį laikraštį, tačiau vėliau įsitikino šio sumanymo bergždumu. Impulsyvus potetas viską matavo meilės ir neapykantos kriterijais, abiem atvejais hiperbolizuodamas, iki visuotinių mastelių išpūsdamas savo entuziazmą, kovas ir nuoskaudas. Džiaugdamašis žurnalu, teigdamas, kad tai tiesiog gyvybiškai būtinas kultūros reiškinys⁷², jis reikalavo kategoriško solidarumo, pergyveno dėl to, kad jo poezija idėjiškai neatliepia tų pačių filosofinių temų, kurias gvildeno Nyka-Niliūnas, sunkiai telpa į „žmogaus prasmės žemėje“ formulę, kurią kaip kartos skiriamąjį ženklą apibendrina Girnius.

Kilus nepasitenkinimui dėl prancūzų poeto komunisto Louis Aragono eilėraščio vertimo ir kito žymaus politiškai angažuoto poeto Paulio Éluardo nekrologo (LL, Nr. 2), Nagys pasisakė už kolektyvinę atsakomybę, nors visas kritikos strėles į save jau buvo nukreipęs Kėkštas. Nagys nuolat kritikavo „neatvirą ir užsislėpusį“ Nyką-Niliūną, priekaištaudamas, kad jis visada noris būti teišus, likti pats sau autoritetas. Ypač Nagį piktino Nykos-Niliūno parengtas, bet kolektyvo vardu skelbtas polemiskas vedamasis⁷³, apie kurio tezes jis nebuvo informuotas. Nagys apgailestavo, kad straipsnyje užsimojama prieš poetą, kuris nuo jaunystės buvo gero skonio mokytojas, estetiinių vertybių orientyras: „prieš Kossu šitaip pasišvaistant išeiti nederejo“⁷⁴. Jis jautėsi išpareigojęs Aisčiui ir negalėjo atleisti Nykai-Niliūnui, grasinusiam nustumti tarpukario poezijos „dievus“ nuo užtarnautų pjedestalų. Tokį sentimentalų lojalumą, kiekviena proga parodant, kad nesutinkama su LL vedamųjų straipsnių retorika, Nyka-Niliūnas laikė bendros estetinės programos išdavyste. Nagio požiūriu, būtent jis buvęs solidarus ir lojalus, „pasirengęs muštis už kiekvieną Lankų žingsnį ir atsikvėpimą“⁷⁵,

⁷¹ Henriko Nagio laiškas Kaziui Bradūnui, 1951-03-19, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-105017, l. 1.

⁷² „Todėl ir man ‚Lankai‘ yra kaip gelbėjimosi ratas, kaip žemės (tikros, savos) gabalas po kojom“ (Henriko Nagio laiškas Kaziui Bradūnui, 1953-10-19, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-108272, l. 1).

⁷³ H. B. S., „Septyni prieš Tebus: Jono Aisčio ir k. žygis prieš L. Lankus“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1953, Nr. 3, p. 25–27.

⁷⁴ Henriko Nagio laiškas ANN, 1954-02-22, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95698, l. 2.

⁷⁵ Henriko Nagio laiškas ANN, 1953-08-03, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95697, l. 1.

o solidarumo imperatyvą pažeidinėjo Nyka-Niliūnas, pernelyg įsipareigojęs snobiškai savo bičiulių aplinkai, net suteikęs Radauskui „žemininkų“ kartos pirmtako vaidmenį.

Protestuodamas prieš tai, kad Nyka-Niliūnas tapo dominuojančia LL figūra, Nagys skelbėsi pasitraukęs iš redakcinio kolektyvo, tačiau tai tebuvo tušti grasinimai. Nyka-Niliūnas ragino ieškoti atsarginio plano tam atvejui, jei Nagio trukdymai taptų nepakeliami. Jis siūlė personalizuoti LL redakcijos instituciją ir taip išsklaidyti gandus apie užkulisines kovas dėl įtakos: kiekvieną numerį redaguotų vis kitas redakcinio kolektyvo narys, prisimdamas atsakomybę už žurnalo turinį ir idėjinę kryptį⁷⁶. Kartojosi Nagio retoriniai išpuoliai prieš Blekaitį ir Radauską – taip jis keršijo už kritiškas savo kūrybos recenzijas, nenorėjo pripažinti jiems vertinimo teisės; jo įsivaizdavimu, Blekaitis tiesiog adoravo Radauską, iškeldamas jį kaip grynosios poezijos etaloną; Nyka-Niliūnas tapo patogiu išpuolių taikiniu, nes draugavo su Blekaičiu ir Radausku, palaikė jų intencijas publikuoti tekstus LL. Nagys neslėpė kritinio požiūrio į „snobą“ Radauską ir nuo kolegų „lankininkų“, sulaukdamas ironiškų atsakymų⁷⁷; jei kas drįsdavo pagirti šių dviejų Nagio idėjinių priešininkų kūrybą, ilgam užsitraukdavo jo nemalonę. Nyka-Niliūnas ilgainiui perprato Nagio elgesio motyvus, stengėsi (ne visada sėkmingai) jo nuoskaudų ir kompleksų sustiprintą kritinę energiją nukreipti žurnalui palankia linkme.

Ne visos Nagio publikacijos LL atitiko Nykos-Niliūno įsivaizduotos „estetinių vertybių gradacijos“ principus. Panegirinio tono Bradūno *Devynių baladžių* interpretacija jam užkliuvo dėl „klastojamo „modernumo““; Nagio vertinimuose vis labiau kliuvo, kad jis niekaip negali apsieiti „[b]e naivios ir nieko nesakančios tuštybės, be nieko nesakančių klišių“⁷⁸. Kritikuodamas Nagys prarasdavo saiką, lengvai įsikarščiuodavo, griebdavosi asmeniškų išpuolių prieš oponentus. Nyka-Niliūnas ragino atmesti Nagio rašytą Barono romano *Užgesęs sniegas* recenziją, nes savo malonumui nedera triuškindi visų, kam priskirtina grafomano etiketė⁷⁹. Girnių pastaroji

⁷⁶ ANN laiškas Juozui Girniui, 1954-03-15, in: KKG, I. 1.

⁷⁷ „Sakai, kad ta [Radausko] strėlė į dangų gana sulinkusi. Aišku, kad jis nė kiek nepagerėjo nuo Freiburgio laikų, ale kai literatūra šitaip bendrai suubagėjo, tai dabar man ta knyga ne tiek jau užu širdies stveria: vis mat literatūra. Prastesnė už Sirijos Girą, ale vis mat. O Sirijos Giras man tai nepeik“ (Juliaus Kaupo laiškas Henrikui Nagiui, [s. d.], in: MLLM, J. Kaupo f., GEK-113086, I. 1).

⁷⁸ ANN laiškas Juozui Girniui, 1957-04-07, in: KKG, I. 1.

⁷⁹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1954-05-14, in: KKG, I. 1.

recenzija „įsiutino savo nematymu savyje, kam taip akis budri kituose“⁸⁰: rašytojų bendruomenei susipriešinus, reikėjo rimčiau pasverti kritinius argumentus, apgalvoti dėmesio prioritetus, kad neigiama recenzija netaptų papildoma knygos reklama. Vis dėlto pakoreguotas Barono knygos recenzijos variantas pasirodė LL, galutiniame variante tik prabėgomis užsiminta apie „perprodukcijos liga sergančius romanus“ ir žalingą konkursinę reklamą, iškreipiančią vertybinius dėsnius⁸¹. Nevienareikšmių reakcijų sulaukė vienintelis Nagio rengtas kritikos skyriaus vedamasis⁸², tad pats autorius straipsnį atsiėmė pripažinęs, kad tekstas esąs silpnas, ir užleidęs kolegoms polemienio pasisakymo iniciatyvą⁸³.

Peržvelgus korespondenciją matyti, kad Nagys faktiniu LL redaktorium laikė Bradūną, jam siūsdavo savo ir bičiulių (Vytauto A. Jonyno, Eugenijaus Gruodžio) tekstus, tarpininkavo bendraujant su Birute Pūkelevičiūte, kuri iš pradžių buvo pateikusi publikuotinos kūrybos, tačiau vėliau atsiskė minties ją skelbti LL. Su Bradūnu Nagys derino pageidaujamo turinio klausimus, jo teiravosi dėl vertimų, aptarė jų atranką – pasitikėjo jo skoniu, reiškė susižavėjimą kūryba, ypač rinkiniu *Devynios baladės*. Su Nyka-Niliūnu Nagys karštai ginčijosi, nesutiko pripažinti jam „žemininkų“ kartos charzmatinio autoriteto statuso, tačiau konkrečių pastabų, kaip reikėtų patobulinti vedamuosius straipsnius, nepateikinėjo, susitaikęs su savo kaip opozicionieriaus vaidmeniu: Nykos-Niliūno lyderystę LL kritikos skyriuje jis laikė neteisėta ir kenksminga, nes augant jo įtakai, žurnale atsirado vietos žmonėms, kuriems Nagys jautė antipatiją. Priekaištavo jam, kad „Blekaičio užnugaris lėtai, bet užtikrintai okupuoja Lankus“⁸⁴. Nagys į ginčus įsikišo dėl teksto tematikos tik išskirtiniu atveju – kai Bradūno iniciatyva

⁸⁰ Juozo Girmiaus laiškas ANN, 1954-05-17, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132234, l. 1.

⁸¹ [Henrikas Nagys] Jonas Vakarlis, „Aloyzo Barono trečioji prozos knyga“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1955, Nr. 5, p. 27–28.

⁸² Nykos-Niliūno požiūriu, tai esąs „skandalingai menkas nuvalkiotų frazių ir minčių rinkinys. Tokio dėti negalima, jei nenorime apsijuokti“ (ANN laiškas Juozui Girmiui, 1954-10-07, in: *KKG*, l. 1). Girmius patarė publikuoti straipsnį, nors „nėra jis stipriai originalus“, – esą reikia išsaugoti santykius, vengti įtampos (Juozo Girmiaus laiškas ANN, 1954-11-05, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132238, l. 1).

⁸³ „Dėl to straipsnio [t. y. vedamojo] man ir pačiam nejauku. Žinau, kad prastokai pasirašė. Žurnalistika. Nedėkit“ (Henriko Nagio laiškas Kaziui Bradūnui, 1954-10-19, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-105039, l. 1).

⁸⁴ Henriko Nagio laiškas ANN, 1954-02-22, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95698, l. 1.

1955 m. rudenį redakcinis kolektyvas aptarinėjo vedamąjį, skirtą Babrausko destruktiviai asmenybei, ir nepalaikė Nykos-Niliūno siekio iškelti į viešumą visus LRD pirmininko veiklos užkulsius – Nagio nuomone, LL turėjo, nesiveldami į asmeniškumus, iš esmės kritikuoti visą konservatyviųjų katalikų (pirmiausia marijonų) dominuojamą kultūrinės žiniasklaidos sistemą.

Vėlesniais metais Nagys pastebėjo LL išivyrąjančią apatiją, inerciją, nuosaiką, visiems priimtina retoriką⁸⁵, jautėsi izoliuotas nuo egzodo kultūrinio gyvenimo centrų ir slegiamas emocinės klaustrofobijos. Jis pasisakė už LL išsaugojimą, nepaisant visų nesutarimų; 1961 m. buvo įpareigotas parengti *Literatūros lankų metraščių*, kurį, palaikydamas Girniaus iniciatyvą, turėjo finansuoti „Į Laisvę fondas“, susijęs su „Lietuvių fronto bičiulių“ organizacija. Tačiau buvo nesunku suprasti, kad „lankininkų“ solidarumo deklaracijos tuo metu nebeskambėjo įtikinamai. Septintojo dešimtmečio pradžioje Nagys išitraukė į „Santaros-Šviesos“ kultūrinio aktyvo gretas, tapo organizacijos garbės filisteriu ir tolo nuo Nykos-Niliūno, nepasitikėjusio politiškai angažuotais sąjūdžiais.

Lojalumas ir jo išbandymai: Nyka-Niliūnas bendradarbiauja su Girniumi. Nykai-Niliūnui teko lemiamas vaidmuo įtikinant Girnių prisidėti prie LL kolektyvo. Tai nebuvo paprasta, nes filosofas jautė, kad rizikuoja prarasti didelę dalį sukaupto simbolinio kapitalo veldamasis į konfliktą su politiniais sąjungininkais – krikščionių demokratų grupuote, „organiškos valstybės“ projektuotojais, vadinamaisiais „frontininkais“, kuriems vadovavo Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. Susitapatinimas su „žemininkais“ ir bandymas įtvirtinti jų poziciją literatūros istorijoje Girniui buvo lemtingas žingsnis, privertęs jį, labai atsargų ir diplomatišką filosofą, griebtis žurnalistinės polemikos, sukilti prieš konservatyvųjį egzodo kultūros elitą. Girnius prisipažino nedaug išmanantis apie literatūros problematiką, gailėjosi, kad išvis ėmėsi jos idėjinio vertinimo: „poezija jam buvo *sava* [...] tik kaip intelektualinė avantiūra“⁸⁶, atsiremianti į būties problematiką. Jis atliko tarpininko vaidmenį tarp *Aidų* ir LL redaktorių, perspėdamas apie nerimastingas pranciškonų vyresnybės nuotaikas ar net „histeriką“⁸⁷ sužinojus apie „že-

⁸⁵ „Paskutiniai Lankai nepikti, žmonės juos ramiai priima“ (Henriko Nagio laiškas ANN, 1957-06-03, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95706, l. 3); „Pats numeris, mūsų manymu, nėra labai pavykęs, nors išsilaikęs bendram visų kitų lygyje“ (Henriko Nagio laiškas ANN, 1959-04-11, *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95715, l. 5).

⁸⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, p. 418 (1995-01-10–17).

⁸⁷ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1951-01-05, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132211, l. 1.

mininkų“ planus kurti atskirą žurnalą. Vėliau Nyka-Niliūnas neigė gandus apie vieningos ideologijos paieškas ir apibūdino Girnių kaip visavertį „žemininką“ – tokį pat kaip kiti antologijos autoriai, tik rašiusį kitoje srityje⁸⁸.

Girnių ir Nyką-Niliūną siejo abipusis lojalumo ryšys, skatinęs kurti naujas kultūrinės propagandos priemones, padėti po pasaulį išblaškytiems lietuviams išlaikyti savo tapatybę ir kartu atsiliepti į modernybės iššūkius. Dar 1949 m. filosofas siūlė jaunam poetui kooperuotis ir perimti iš Anatolijaus Kairio žurnalą *Naujoji aušra*. Jo įsitikinimu, jūdviejų pastangų būtų užtekę tautinės kultūros leidiniui užpildyti⁸⁹. Įvadas *Žemės* antologijai buvo tiek šalininkų, tiek priešininkų perskaitytas kaip svarbus manifestas, kuriuo mėgintas išreikšti Antrojo pasaulinio karo metais iškilusios poetų kartos kultūrinis stilius, apibendrinta reakcija į ontologinius iššūkius, nors Girnius tiesiog norėjęs parodyti simpatijas tiems, kurie dar nebuvo užsitikrinę pozicijų egzodo literatūros lauke. Dėl narystės LL redakcijos kolektyve Girnius abejojo iki pat pirmojo numerio išleidimo ir vėliau ne kartą prie šių abejonių sugrįždavo: esą be reikalo savo asmeniu apsunkinęs, sukėlęs nereikalingų polemikų, susidūręs su klaidingomis ir iškreiptomis interpretacijomis. Iškilus nesutarimams su kitais „lankininkais“ pabrėždavo, kad jo dalyvavimas LL redakciniame kolektyve neesminis, jo vertinimai neįpareigojantys, todėl jis tegali pasisakyti kaip neutralus arbitras. Vis dėlto lemiamais momentais Girnius palaikydavo Nykos-Niliūno poziciją: buvo jo sąjungininkas ginčiuose su *Aidų* redaktorium Vaičiulaičiu; sutiko, kad reikia kritiškai recenzuoti Mykolo Biržiškos ir Brazdžionio rengtus pirmuosius *Lietuvių enciklopedijos* tomus; pritarė diskusinio vedamojo apie Babrauską spausdinimui; parėmė rotacinio redagavimo idėją ir sutiko administruoti naują LL numerį, Nykai-Niliūnui perėmus redaktoriaus pareigas.

Girnių, besirūpinusių tautinės kultūros likimu egzodo sąlygomis, neramino politinis LL redagavimo aspektas. Jam atrodė, kad Kėkštas pernelyg kairus, nesugebantis pamiršti savo kaip socialistinio pagrindžio veikėjo partitės, net ir neturėdamas blogos valios pateisinąs rašytojus komunistus, o Éluardo nekrologe sulyginęs komunizmą ir humanizmą. Vis dėlto, Girniaus nuomone, politinis aspektas vertinant meno kūrinis negali būti dominuojantis: „reikia ryškiau praveisti distinkciją tarp komunizmo doktrinos

⁸⁸ „Alfonas Nyka-Niliūnas: Pavadinti daiktus tikraisiais vardais“, [interviu], in: *Šiaurės Atėnai*, Vilnius, 1998-02-21, Nr. 7, p. 3.

⁸⁹ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1949-10-04, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132198, l. 1.

ir atskirų komunistų meninės ar apskritai kultūrinės srities laimėjimų⁹⁰. Požiūris į komunistų rašomą literatūrą – pernelyg pavojinga tema, jos imantis galima be reikalo sukurstyti aistras ir padaryti retorinių klaidų, todėl jis patarė Nykai-Niliūnui kol kas nesiimti straipsnio apie poeziją pavergtoje Lietuvoje (atsivėrimą kūrybinei minčiai iš Lietuvos norėjo paskatinti pirmąsias kultūrinio „atlydžio“ tendencijas išvelgęs Bradūnas): „Lengvai gali būti nesuprastas, vėl bus šaukiama apie „išdavimą“, kaip anų Ėluard eilių atveju“⁹¹.

Iš politinio diskurso patirties Girnius perkėlė strateginius samprotavimus, kad reikia burti kuo platesnę, skirtingoms pasaulėžiūrinėms stovykloms atstovaujančią LL palaikymo koaliciją; konservatyviosios reakcijos grėsmė vertė atlaidžiau vertinti liberalus, kairiojo avangardo veikėjus, neapsiriboti siaura literatūros problematika. Girnius buvo suinteresuotas plėsti LL redakcinės kolegijos sąstatą, ypač siekiant atsverti destruktivų emociškai nepastovaus Nagio poveikį – patarė kvieisti prisijungti Kaupą ir Blekaitį⁹², vėliau Kavolį ir Kęstutį Keblį⁹³, Kostą Ostrauską ir Radauską⁹⁴. Siūlydamas redakcinio sąstato plėtimo variantus Girnius galėjo pasiremti savo kaip *Lietuvių enciklopedijos* redaktoriaus, turėjusio suderinti skirtingų bendradarbių tekstus, patirtimi, nors pats sunkiai įsivaizdavo, kokio lygio įtampa tvyrojo tarp kadaise solidarų „žemininkų“. Nyka-Niliūnas prasiarė, kad nepritaria kolektyvo praplėtimo idėjai: „su naujais žmonėmis atsirastų naujų komplikacijų ir taip jau nelabai sklandžiai vykstančiame redagavimo darbe“⁹⁵. Pastarasis LL vertino kaip egzistencinio likimo dokumentą, norėjo išvengti prievolės formuluoti politinius pareiškimus, „apsispręsti akcijai“ kartu su „frontininkais“ ar „santariečiais“.

LL redakcijai atsiųstą Maceinos straipsnį Girnius laikė „nauding[u] šiuo laiku, ir be to, labai gi gyvai parašyt[u]“⁹⁶: svarbu, kad LL autoriumi tapo bendražygis „frontininkas“, taip patvirtintas redkolegijos atvirumas skirtingoms pasaulėžiūroms. Filosofą piktino *Draugo* redaktoriaus Juozo Prunskio pasikėsinimai riboti saviraiškos laisvę, obskurantiški pareiškimai, esą tokie tekstai kaip Nykos-Niliūno recenzija apie Škėmos knygą *Šventoji Inga*

⁹⁰ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1953-08-17, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132227, l. 1.

⁹¹ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1956-12-15, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132272, l. 1.

⁹² Juozo Girniaus laiškas ANN, 1953-09-23, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132228, l. 1.

⁹³ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1958-11-18, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132273, l. 1.

⁹⁴ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1959-03-18, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132304, l. 1.

⁹⁵ ANN laiškas Juozui Girniui, 1958-11-22, in: *KKG*, l. 1.

⁹⁶ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-01-15, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132242, l. 1.

„negali būti dedami žurnale, kurį katalikai redaguoja“⁹⁷, taip pat Babrausko mėginimai riboti *Lietuvių enciklopedijos* pasaulėžiūros horizontą. Girnius stengėsi įtikinti į socializaciją nelinkusį Nyką-Niliūną, kad būtina veikti tarp lietuvių studentijos. Tarp studentų, besirūpinusių LL platintojų paieška, jis minėjo liberalų aktyvistą Kavolį⁹⁸, su kuriuo vėliau ne kartą polemizavo politiniais klausimais. „Frontininkų“ ir „šatrijiečių“ renginiuose 1956 m. Girnius agitavo už LL, nes juk „didesnė pusė jos [t. y. LL redakcinės kolegijos] redaktorių esame frontui [t. y. *Lietuvių frontui*] artimesni“⁹⁹. Laiške Kėkštui Girnius buvo priverstas teisintis, kad jis visai neturįs intereso nukreipti LL politine linkme, jam tik rūpi, kad žurnalas daugiau pasisakytų bendraisiais kultūros klausimais, nes „babrauskinė vidutinybė visur išsiskynijusi“¹⁰⁰.

Kėkštas ir Nyka-Niliūnas įtariai vertino bandymus mobilizuoti „lankininkų“ jėgas politiniu pagrindu, nors ir suprato, kad sunkėjančiomis diasporos sąlygomis vien literatūrai skirtas žurnalas – nepateisinama prabanga. Nyka-Niliūnas puoselėjo žurnalo reformos planus: numatė 25–30 % erdvės skirti filosofijai, menui ir bendrosioms kultūros problemoms; ta proga specialiai Girniaus prašė neliteratūrinio straipsnio¹⁰¹. Apskritai Girnius laikė Nyką-Niliūną tikruoju LL redaktorium, jam siūsdavo įvairius rankraščius, iš kurių pastarasis galėjo pasirinkti spaudai tinkamų tekstų.

Kad ir kaip vertintume literatūros kanono revizijos idėjas, Nyka-Niliūnas nebuvo radikalus avangardistas. Jį veikė ateitininkų ir „Šatrijos“ draugijos paveldas, konservatyvūs autoritetai, atnaujinę poezijos retoriką, tačiau neleidę nukrypti nuo Vakarų klasikinės tradicijos, padėję išlaikyti metafizinius orientyrus katastrofų laikais (tarp jų ir tie, kuriuos jis vertė – Eliotas, Claudelis, Hofmannstahlis). Blekaitis ankstyvojoje recenzijoje nurodė, kad „žemininkų“ idėjiniai tėvai buvo katalikiškų pažiūrų refleksyvūs vizionieriai Jurgis Baltrušaitis ir Oskaras Milašius¹⁰². Veikė ir krikščioniškojo egzistencializmo šalininkas Girnius, siūlęs kritinio etiketo gaires: iškėlus principinį estetinės vertės reikalavimą, nuosekliai jo laikytis; neatstumti potencialių sąjungininkų; stengtis išlaikyti tarpusavio pagarbą ir atvirumą.

⁹⁷ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1954-02-07, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132230, l. 1.

⁹⁸ Juozo Girniaus laiškas Kaziui Bradūnui, 1955-12-31, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-P58272, l. 1.

⁹⁹ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1956-01-31, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132257, l. 1.

¹⁰⁰ Juozo Girniaus laiškas Juozui Kėkštui, 1957-01-04, (kopija), in: *KKG*, l. 2.

¹⁰¹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1956-08-19, in: *KKG*, l. 1.

¹⁰² Jurgis Blekaitis, *op. cit.*, p. 2.

Girnius norėjo išgyvendinti Nykos-Niliūno pamėgtą slapyvardžių praktiką, skatino priimti atsakomybę už savo teiginius, ypač kai kritikuojami vyresnio amžiaus kolegos, negalintys efektingai atsikirsti. Nyka-Niliūnas teisinosi, kad slapyvardžiai gelbsti diskusijai įsismarkavus ir perėjus į nekorektiškas rietenas – bendroji spaudos kultūra tuo metu atrodė smarkiai kritusi: „[j]ei laikraščiai leidžia taip kolytis, tai polemienio pobūdžio straipsnelių tikra ar literatūrine pavarde pasirašinėti beveik negalima“¹⁰³.

Nyka-Niliūnas ir Girnius abu priklausė tiek LL, tiek *Aidų* redakcinėms kolegijoms. Tai paskatino gandus apie giluminius ryšius tarp šių diasporos kultūrą veikusių žurnalų. Slapyvardžiu prisidengęs Škėma įrodinėjo, kad LL pasirodymas liudijo kritinę reakciją prieš *Aidus*, kuriuose visi bendradarbiavo, bet nebuvo patenkinti pranciškoniškos regulos diktuojamomis „griežtesnėmis pažiūromis“¹⁰⁴. Vienam iš aktyvesnių „lankininkų“ Kaupui Vaičiulaičio redaguoti *Aidai* kėlė nepasitenkinimą dėl kraštutinio santūrumo, nesugebėjimo drąsiai įsiterpti į ginčą dėl kūrybos vertės: visas pozicijas taikantis žurnalas atrodė „tartum literatūros karavano gale iškilmingai riedantis vežimas“¹⁰⁵. Pasaulėžiūrinę diferenciaciją galima redukuoti Kavolio siūlyta formule: LL „užgimė katalikų intelektualų pastangomis išsilaisvinti iš katalikų dogmatikų“¹⁰⁶. Taigi liberalioms idėjoms angažuoto sociologo požiūriu, Nyka-Niliūnas priklausė politiškai laisvai „katalikų intelektualų“ grupei. Vis dėlto Nykos-Niliūno redakcinė strategija nebuvo galutinai išgryninta, joje pasitaikydavo *Aidams* būdingo moralizavimo, ypač vertinant moterų poeziją.

Aistras tarp „lankininkų“ kurstė provokuojanti Pūkelevičiūtės poezija, kurioje Girnius buvo išvelgęs pornografijos elementų, o Nagys karštai gynė, stebėdamasis, kad pažangus filosofas ėmė lygiuotis į *Draugo* laikraščio pamokslininkus¹⁰⁷. Paveiktas Nagio išpuolių prieš Blekaitį ir išvelgęs asmeninį suinteresuotumą ir protekciją, Nyka-Niliūnas pareiškė „griežtai apsisprendęs Pūkelevičiūtės į Lankus neįsileisti, net ir veto teise pasinaudojant“¹⁰⁸.

¹⁰³ ANN laiškas Juozui Girmiui, 1952-11-12, in: KKG, I. 1.

¹⁰⁴ [Antanas Škėma] Neliteratas, „Maištas prieš Aidus“, in: *Atspindžiai*, Čikaga, 1953, Nr. 10, p. 41.

¹⁰⁵ Julius Kaupas, „Apie vidutiniškumą mūsų literatūroje“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1952, Nr. 1, p. 25.

¹⁰⁶ Vytautas Kavolis, „Intelektualų dilema“, in: Vytautas Kavolis, *Nepriklausomųjų kelias: Publicistikos straipsniai (1951–1965)*, sudarė Egidijus Aleksandravičius, Daiva Dapkutė, Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 457.

¹⁰⁷ Henriko Nagio laiškas ANN, 1953-08-03, in: MLLM, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95697, I. 1.

¹⁰⁸ ANN laiškas Juozui Girmiui, 1953-10-21, in: KKG, I. 1.

Toks sprendimas sunkiai derėjo su viešai deklaruota nešališka vertybių gradacija. Kitai debutantei, Nykos-Niliūno draugo Blekaičio būsima su-tuoktinei Aušrai Bendoriūtei, įtakingas redaktorius buvo nuolaidesnis: ji esanti „visais atžvilgiais nepavojinga: nei pornografijos, nei politikos“¹⁰⁹. Taip tarsi apsidraudžiama nuo dogmatikų išpuolių, nuleidžiant aukštai iš-keltą estetinių reikalavimų kartelę, kompromisiškai atsižvelgiant į mora-listų nustatytas „literatūros higienos“ normas. Tai tas pats Nyka-Niliūnas, kurio negąsdino į Šv. Sosto patvirtintą draudžiamų knygų sąrašą įtraukti autoriai ir kuris grasino pasitrauksiantis iš *Aidų* redakcinės kolegijos po to, kai pasitelkiant popiežiaus Pijaus XII autoritetą šio žurnalo anoniminis pa-mokslautojas recenzentams priminė pareigą smerkti „literatūros medumi apteptus nuodus“¹¹⁰.

Nyka-Niliūnas, net ir skatinamas Girniaus, 1958 m. pavasarį atsisakė pasirašyti Kaupo formuluotą plačiai nuskambėjusį kolektyvinį protestą dėl LRD premijos Gražinai Tulauskaitei-Babrauskienei (pagrindinis argumen-tas – pareiškimas labai blogai suredaguotas). Jis stengėsi išlaikyti nepriklau-somą poziciją, užtikrinti estetinio sprendimo autonomiją, jam buvo atgrasi „intelektualinio linčo“ atmosfera, kuria mėgavosi išeivijos laikraščiai. Kita vertus, Nyka-Niliūnas kartu su kitais „žemininkais“ pasirašė Girniaus kur-tą kolektyvinį manifestą¹¹¹, paremdamas kovą prieš kultūroje įsigalinčias vidutinybes. Pasirašė nedvejodamas, nes jis buvo kvalifikuotai parengtas: „ir piktintis reikia mokėti“¹¹².

Vienu iš LL žlugimo ženklų 1959 m. pavasarį Nykai-Niliūnui atrodė tai, kad Girnius nebetikėjo „tolesnio pasilikimo redakcijoje prasmingumu“¹¹³, tačiau netrukus, sužinojęs, kad Girnius kartu su Antanu Mažiuliu įsiparei-gojo rūpintis žurnalo techniniu rengimu ir platinimu, poetas sutiko imtis LL Nr. 9 redagavimo. Nyka-Niliūnas susidarė numerio planą – jame greta Ja-navičiaus (Staniškio) ir Leono Švedo originalios kūrybos, Hölderlino verti-mų turėjo būti išsamus kritikos skyrius (neapeinant ir sovietinėje Lietuvoje išleisto Alekso Baltrūno socrealistinio romano *Tolimi keliai*, tritomės *Lietu-vių literatūros istorijos*), aktualių pasisakymų skyrius ir anketa „Intelektualo

¹⁰⁹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1953-07-14, in: *KKG*, l. 2.

¹¹⁰ J. Sav., „Kataliko kritiko uždaviniai“, in: *Aidai*, Kenebunkportas, 1956, Nr. 5, p. 235.

¹¹¹ „Pasipriešinimas kultūriniam nuosmūkiui“, in: *Darbininkas*, Bruklinas, 1958-06-10, Nr. 42, p. 4; taip pat „Pasipriešinim kultūriniam nuosmūkiui“, in: *Draugas*, d. 2, Čikaga, 1958-06-14, p. 6.

¹¹² ANN laiškas Juozui Girniui, 1958-05-12, in: *LCVA*, f. 1803, b. 260, l. 1.

¹¹³ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*, p. 331 (1959-04-08).

situacija tremtyje“¹¹⁴. Deja, medžiaga buvo renkama sunkiai, o vilčių užtikrinti literatūrinio žurnalo tęstinumą neliko, kai 1959 m. pabaigoje pasirodė „santariečių“ žurnalas *Metmenys*, aprėpęs daug platesnes kultūros, politikos ir visuomeninio gyvenimo analizės sritis.

„Lankininkų“ bendruomenės plėtimas. „Lankininkai“ ieškojo kontaktų su Vakarų modernistiniais sąjūdžiais, svarbi LL publikacijų dalis buvo naujausių tendencijų visuotinėje literatūroje apžvalgos, žurnalo redaktorių amžininkų kūrybos pristatymas. Frankofilas Nyka-Niliūnas ypač domėjosi prancūzų literatūros naujienomis, tačiau jo interesų laukas apsiribojo antikvariniais knygynais ir bibliotekomis, jo korespondentų ratas iš esmės liko lietuviakalbis. Pokario kultūros pasaulis buvo gerokai išsibarstęs, nebuvo tokio centro, koks tarpukariu buvo Paryžius (o iki 1933 m. – Berlynas), nebeliko ir aiškių avangardinės minties koncentracijos taškų (kavinių, kabaretų, literatūrinių leidinių redakcijų ir kt.), pokario egzodo rašytojai neteko ne tik privilegijuoto statuso, bet ir elementarių pilietinių teisių, jautėsi izoliuoti, tik nedaugelis jų lankė paskaitas universitetuose, atkūrinėjo dar prieš karą užmegztus socialinius ryšius.

Vienintelis sėkmingas LL redakcinio kolektyvo pareiškimas siekiant užmegzti dialogą su kitų tautų intelektualais ir taip pabrėžti orientaciją į Vakarų kultūrą – Paryžiuje lenkų emigracijos elito leisto žurnalo *Kultura* (redaktorius Jerzy Giedroyc) „lietuviško“ numerio publikacija, parengta Czesława Miłoszo ir Juozo Kėkšto iniciatyva. Jame paskelbtas Girniaus straipsnis apie lietuvių ir lenkų santykius ir susikalbėjimo galimybes po katastrofos, kai abi tautos prarijo bolševikinis Leviatanas¹¹⁵; Nykos-Niliūno naujausios lietuvių poezijos apžvalga, kur projektuojamo poezijos lauko centre atsiduria egzistencializmo filosofijos paveikti „žemininkai“, išgyvenę kartų „sargybos pasikeitimą“ ir „senojo režimo“ žlugimą, bei su jais susijęs Théophile'o Gautier, Paulio Verlaine'o ir rusų akmeistų mokinys Radauskas¹¹⁶; taip pat lenkų skaitytojams pateiktas Kėkšto atrinktų lietuvių poezijos vertimų pluoštelis ir Miłoszo padėka už Buenos Airėse išleistą jo poezijos vertimų knygą *EPOCHOS sąmoningumo poezija* bei dvasinės giminystės su LL poetais liudijimas¹¹⁷.

¹¹⁴ ANN laiškas Juozui Girniui, 1959-05-24, in: KKG, I. 2.

¹¹⁵ Juozas Girnius, „W poszukiwaniu dialogu polsko-litewskiego“, in: *Kultura*, Paryž, 1955, Nr. 10, p. 49–56.

¹¹⁶ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Najnowsza poezja litewska“, in: *Ibid.*, p. 57–61.

¹¹⁷ Czesław Miłosz, „Pokwitowanie“, in: *Ibid.*, p. 63.

Rašydamas poezijos apžvalgą, Nyka-Niliūnas jautėsi laisvas pateikdamas individualią lietuvių literatūros raidos interpretaciją, nes lenkų skaitytojams kaimynų lietuvių poezija buvo visiškai *terra incognita*.

Rengdami politinę apžvalgą, Girnius su Kėkštu (kuris vertė tekstą į lenkų kalbą) baiminosi, kad straipsnis gali „nepraeiti“ dėl lietuviškos Vilniaus klausimo interpretacijos drastiško tiesumo. Girnius juokavo, kad tautos neišdavė, bet kažin ar lenkai spausdins – pati tema jam pasirodė esanti kvailesnė, nei iš anksto galima buvo pagalvoti¹¹⁸. Neigiamai reakcijai turbūt buvo nusiteikęs ir Kėkštas manydamas, kad *kresų* (prieškarinės Lenkijos pakraščiai) atstovai, sudarantys įtakingą naujosios emigracijos dalį, smarkiai puls žurnalą *Kultura*, gal net kaltins Lenkijos interesų išdavyste¹¹⁹. Kėkštas pasisakė už tiesioginį sąlytį su Europos literatūra ir manė, kad LL neturėtų atsitraukti nuo avangardinių tendencijų po to, kai sulaukė kritikos dėl Antano Škėmos, Jono Meko ir Leono Lėto „ekstravagantiškų“ publikacijų.

Pagrindinis motyvas, skatinęs rašyti, Girniui buvo pareiga savo kartai: „jei visas reikalas kyla iš lankininkų, tebūnie jis ištiesai mūsų praveistas“¹²⁰. Jau vartydamas *Kulturą* ir sulaukęs pirmųjų reakcijų iš lenkų skaitytojų, politinių refleksijų pažėręs filosofas reiškė nuostabą, kad niekas nesipiktina, įsitikino aplink žurnalą susitelkusio liberalaus intelektualinio elito tolerancija¹²¹. Nyka-Niliūnas guodėsi, kad jam sunku buvo rašant apie kolegų poeziją išlaikyti „olimpietišką objektyvumą“¹²². Žurnalui pasklidus ir tarp lietuvių, Nyka-Niliūnas sulaukė priekaištų iš Nagio, kad priskyres Radauskui nebūtų dalykų, nepelnytai jį išaukštines ir susiejęs su „žemininkais“ giminytės ryšiais¹²³. Kėkštas, padrašintas geros valios pareiškimų iš *Kultura* redakcijos, turėjo planų paskelbti ir lietuvių prozos apžvalgą, tačiau Nyka-Niliūnas jo entuziazmą atvėsinio ir buvo sutarta, kad „mūsų proza svetimiešiams nerodytina“¹²⁴. Bradūnas neslėpė nepasitenkinimo dėl vienakryptės

¹¹⁸ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-05-21, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132245, l. 1.

¹¹⁹ Juozo Kėkšto laiškas ANN, 1955-07-30, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-133193, l. 1.

¹²⁰ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-05-21, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132245, l. 1.

¹²¹ Juozo Girniaus laiškas ANN, 1955-12-22, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-132256, l. 2.

¹²² ANN laiškas Juozui Girniui, 1955-05-09, in: *KKG*, l. 1.

¹²³ Henriko Nagio laiškas ANN, 1956-03-25, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-95705, l. 1.

¹²⁴ Juozo Kėkšto laiškas ANN, 1956-08-13, in: *MLLM*, A. Nykos-Niliūno f., GEK-133195, l. 1.

vertybinės orientacijos, o bekompromisis susisaistymas su vienu lenkų poetu (kuris dar visai neseniai deklaruodavo prokunistines pažiūras) kėlė tam tikrą riziką – nemažą poveikį tebedarė iš tarpukario paveldėti tautiniai stereotipai, ginčai dėl Vilniaus, nerimas dėl lenkų kultūrinės įtakos: „su tais savo lenkais Kėkštas visai praradęs saiką. O be to dar kiekviename numeryje Milošas ir Milošas, lyg jis čia būtų koks nors visų mūsų dvasinīs vadovas“¹²⁵. Dėl savo pozicijų įtvirtinimo kovojusiems lietuvių egzodo poetams neakivaizdinis dialogas su lenkų kolegomis atrodė dar pernelyg ankstyva ir rizikinga pastanga rasti sau vietą Vakarų literatūrinio modernizmo topografijoje.

Nykai-Niliūnui, įsijautusiam į LL redaktoriaus vaidmenį, rūpėjo sutelkti originaliausius savo kartos rašytojus. Jis teiravosi naujų tekstų, siūlydavo temas, laukdavo idėjų kaip pagyvinti žurnalą ir domėjosi kaip jį priima skaitytojai. Atsakomasis ryšys buvo būtinas, nepaisant kartais išsprūstančių atsainių pareiškimų: „Mes rašome ne liaudžiai, todėl liaudis gali mūsų ir neskaityti“¹²⁶. Atvirai pasakojo apie LL redagavimo problemas bičiuliui Blekaičiui: skundėsi Nagio pristatytomis recenzijomis, ypač tuo, kad pastarasis, nepasirašydamas tekstų, mėgdžioja specifinį „nykišką“ žargoną¹²⁷. Dėl Nagio laidomų įžeidžių replikų ir viešų įgėlimų spaudoje Nyka-Niliūnas jautėsi nepatogiai prieš Blekaitį, kuris buvo artimas bičiulis – Girnius net siūlė jį, o ne Kėkštą kvieisti į *Žemės* antologiją¹²⁸, o Nyka-Niliūnas numatė jam vietą projektuoto kultūros žurnalo (kuris turėjo pasirodyti kartu su literatūriniu) redkolegijoje¹²⁹. Vis dėlto Nykai-Niliūnui kliuvo pernelyg egzaltuotas Blekaičio recenzijų tonas, kai jis girdamas patikusią knygą tiesiog sumušdavo visus įmanomus „neskoningos panegirikos rekordus“¹³⁰. Bičiulis stengėsi Blekaičiui parodyti daugiau sentimentalaus draugiškumo – dėkodamas už atsiųstą eilėraščių rinkinį *Vardai vandenims ir dienoms*, pabrėžė intymų taktilinį santykį su knyga, nostalgikišką reakciją į joje aidintį prarasto

¹²⁵ Kazio Bradūno laiškas Juozui Girniui, 1956 m. Kalėdos, in: LCVA, f. 1803, b. 17, l. 149.

¹²⁶ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1958-07-09, in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas* (toliau – LLTI BR), f. 122, b. 48, l. 1.

¹²⁷ ANN laiškas Jurgiui Blekaičiui, 1955-01-18, in: MLLM, J. Blekaičio f., GEK-101651, l. 1.

¹²⁸ Juozo Girniaus laiškas Kaziui Bradūnui, 1949-12-22, in: MLLM, K. Bradūno f., GEK-104108, l. 1.

¹²⁹ ANN laiškas Juozui Girniui, 1952-02-19, in: KKG, l. 1.

¹³⁰ ANN laiškas Antanui Vaičiulaičiui, 1951-02-14, in: *Alfonsas Nyka-Niliūnas: Poetas ir jo pasaulis*, p. 225.

„laiko skambėjimą“, atpažįstamą iš neoromantinės tarpukario lyrikos tradicijos (kuria pats negailestingai demaskuodavo kritinėse recenzijose)¹³¹.

Algirdas Landsbergis, atsiliepdamas į Nykos-Niliūno nuogaštavimus dėl stagnuojančio literatūros lauko, iškėlė mintį LL paskelbti „simpoziumą“ literatūrine tema, pakviečiant dalyvauti ir „reakcinius“ kritikus¹³². Pastarasis siūlymas iš dalies buvo realizuotas tik paskutiniame LL numeryje 1959 m., kai publikuota literatūrinė anketa su įvairioms ideologinėms stovykloms priklausančių intelektualų pasisakymais. Landsbergis, nuolat atsiprašinėjęs dėl vėlavimų ir laiko stokos rengiant naujus straipsnius, buvo žurnalo principinės reformos šalininkas: skatino įsivesti teatro, kino skyrius, aptarti aktualias knygas kitomis kalbomis, labiau apgalvoti žurnalo struktūrą, nes „žurnalo konstrukcija truputį primena romantišką poemą“¹³³; nerimaudamas dėl tolydžio švelnėjančio LL recenzijų tono, kvietė Nyką-Niliūną parengti pastarojo dešimtmečio kritikos antologiją¹³⁴; siūlė drąsiau pasitelkti diplomuotą literatūrologą Rimvydą Šilbajorį, estų intelektualus Ivarą Ivaską ir Aleksį Rannitą¹³⁵. Nyka-Niliūnas vertino Landsbergį kaip prozininką ir apžvalginių straipsnių apie Vakarų dramaturgijos tendencijas autorių – jį stebino individualus stilius, „žodis, laisvas nuo tradicinio mūsų prozininkams įvairiaprasmio provincializmo, – sugestyvus, sąmoningas ir nepriklausomas“¹³⁶.

Landsbergis kūrybinio kelio pradžioje veikė kaip *Žvilgsnių* grupės, radikalesnio už *Žemę* jaunų modernistų sambūrio, narys. Joje išsiskyrė Jonas Mekas, kuris 1951 m. atsisakė Bradūno siūlymo prisidėti prie LL, nes jautė negalįs idėjiškai pritapti prie „šatrijėčiams“ artimos spaudos, skelbėsi esąs atsakingas prieš kitus bendražygius ir kartu saugąs savo kūrybinę autonomiją¹³⁷. Ilgainiui Mekas savo nusistatymą pakeitė ir siuntė Nykai-Niliūnui

¹³¹ „[P]oezijos knyga visuomet yra laiškas žmogui. Taigi, atsiverti, palieti akimis ir rankomis ženklus, ir imi eiti vingiuotais fantasmagorijos takais: ir sodas prie Nemuno tuomet plačiai atidaro vartus“ (ANN laiškas Jurgiui Blekaičiui, 1954-09-21, in: *MLLM*, J. Blekaičio f., GEK-98779, l. 1).

¹³² Algirdo Landsbergio laiškas ANN, 1953-06-03, in: „Labai lauksiu parašant“: Algirdo Landsbergio laišakai Alfonsui Nykai-Niliūnui“, p. 112.

¹³³ Algirdo Landsbergio laiškas ANN, 1953-10-21, in: *Ibid.*, p. 114.

¹³⁴ Algirdo Landsbergio laiškas ANN, 1957-06-26, in: *Ibid.*, p. 118.

¹³⁵ Algirdo Landsbergio laiškas ANN, 1959-08-19, in: *Ibid.*, p. 121.

¹³⁶ ANN laiškas Algirdui Landsbergiui, 1957-06-04, in: *MLLM*, A. Landsbergio f., GEK-108441, l. 1.

¹³⁷ Jono Meko laiškas Kaziumi Bradūnui, 1951-01-25, in: „Niekados neieškojau išorinės formos, tik vidaus“: Jono Meko laišakai Kaziumi Bradūnui ir Alfonsui Nykai-Niliūnui“, parengė Virginija Babonaitė-Paplauskienė, in: *Metai*, Vilnius, 2022, Nr. 12, p. 78.

kritišką Aisčio rinkinio *Sesuo buitis* recenziją, žadėjo duoti krūvą Leono Lėto eilėraščių, „kurie sukels nemažą triukšmą tarp mūsų pelėdgalvių rašytojų“¹³⁸. Mekas norėjo pasukti LL avangardo kryptimi, o Nyka-Niliūnas Landsbergiui skundėsi, kad dėl keturvėjiškos stilistikos eilėraščių paleidimo į viešumą redakcijoje buvęs „kone nulinčiuotas“¹³⁹. Nepasitenkinimą Lėto stilistiniais eksperimentais reiškė ir kitas LL redakcinio kolektyvo narys Girnius, apgailestavęs, kad neturėjo galimybės peržiūrėti žurnalo vardu teikiamą medžiagą: „Tačiau nebūčiau galėjęs sutikti su Lėto dėjimu, nes po jo iš viso prarandame teisę bet kokiai kritikai“¹⁴⁰. Vis dėlto Nyka-Niliūnas tiek pasitikėjo Meko literatūrinio skoniui, kad kvietė jį bendradarbiauti ne tik LL žurnale, bet ir savo kontroliuojamame *Aidų* žurnalo literatūros kritikos skyriuje¹⁴¹. Jį turbūt stebino entuziastingas Meko tikėjimas Amerikos meno renesansu, agrarinio patriotizmo klišės tiražuojančių poetų kritišką vertinimą. Žodis „kosmopolitas“ Mekui skambėjo kaip komplimentas¹⁴², nepaisant to, kad pats aptariamuoju laikotarpiu jau buvo pagarsėjęs regioninio kolorito eilėraščių knyga *Semeniškių idilės* ir daugeliu tekstų bei filmų liudijo nepagydomą tėvynės nostalgiją.

Tarp literatūros maištininkų išsiskyrė Škėma, daug eksperimentavęs su skirtingais žanrais, vertinęs Nyką-Niliūną kaip drąsų poetą, klausęs jo kaip redaktoriaus patarimų. Škėma siekė tapti profesionaliu rašytoju, tačiau jautė nepasitikėjimą savimi, laukė padrašinimo, dėmesingai priėmė kritiką. Nyka-Niliūnas jį įtikinėjo, kad LL pirmojo numerio sukeltas triukšmas – literatūrą atnaujinantis reiškinys, leidžiantis išsiskirti iš pataikautojų prastam skoniui minios, o prieštaraujančius „balsus iš tamsos“ galima nutildyti solidarėmis pastangomis: „Ir garbink Dievą, Škėma, jei Tavo dalykas piktina „visuomenę“. Tai reiškia, kad jis nėra vidutinis“¹⁴³. Kritikuodamas dramoje *Pabudimas* pasitaikančias „retušuotinas aktualijas ir žurnalizmo bakterijas“, Nyka-Niliūnas skatino Škėmą draminius konfliktus vertinti „ramiu (sofoklišku) žvilgsniu, arba taip, kaip gamta žiūri į žlungančius savo

¹³⁸ Jono Meko laiškas ANN, 1952-05-20, in: *Ibid.*, p. 82.

¹³⁹ ANN laiškas Algirdui Landsbergiui, 1953-07-13, in: *MLLM*, A. Landsbergio f., GEK-133519, l. 1.

¹⁴⁰ Juozo Girniaus laiškas Kaziui Bradūnui, 1953-06-08, in: *MLLM*, K. Bradūno f., GEK-104113, l. 1.

¹⁴¹ ANN laiškas Jonui Mekui, 1953-03-23, in: *Alfonas Nyka-Niliūnas. Laisvė: būti savimi. Archyvai*, p. 160–161.

¹⁴² Jono Meko laiškas ANN, 1952-10-26, in: *Ibid.*, p. 224.

¹⁴³ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1953-01-01, in: *LLTI BR*, f. 122, b. 48, l. 1.

daiktus¹⁴⁴, t. y. vengti egzaltacijos, siekti išraiškos natūralumo, nepataikau-
ti publikai, kurią pirmiausiai traukia emociniai dirgikliai.

Diskutuodamas su Škėma apie moralistus šokiruojančias scenas, kurių, kaip kraštutinių, ribinių patirčių, gausėjo modernizmo literatūroje, Nyka-Niliūnas patarė laikytis estetikos dėsnių, mokytis vaizduoti autentišką būties atsivėrimą iš tapybos: „viskas literatūroje turėtų būti visiškai nuoga, tik nuogumo sąvoka šiuo atveju turėtų tilpti estetinių sąvokų sistemoje: pvz. Renoiro besimaudančiųjų nuogumas“¹⁴⁵. Tai buvo novatoriškas požiūris, prisiminus, koks pasipiktinimas kilo, kai Nyka-Niliūnas pateisino imoralistinę Škėmos kūrybą išskeldamas estetiką virš moralinių sankcijų: „Tikras meno kūrinys negali būti nemoralus, kaip stovintis už tikrovės, taigi, ir už moralės ribų. Ir atvirkščiai, silpnas kūrinys visuomet yra tam tikra prasme nemoralus, kaip prieštaraujantis tiesai“¹⁴⁶.

Susirašinėdamas su Škėma Nyka-Niliūnas atskleidė ir savo kaip redaktoriaus nuosaikią, kompromisinę strategiją. Sutikdamas spausdinti LL ištrauką iš romano *Balta drobulė*, kuris šiandien laikomas bene svarbiausiu egzodo prozos kūriniu, jis vis dėlto išreiškė „co-redaktorių“ nuogastavimą, kad „kai kurios šio fragmento vietos esančios kiek per aštrios“, tad prašė leidimo išbraukti keletą sakinių – pilną tekstą autorius galėsias pateikti leisdamas knygą¹⁴⁷. Be to, Nykai-Niliūnui užkliuvo pavadinimas *Balta drobulė* – jo nuomone, *Keltuvas* „daugiau sakė tematiškai“¹⁴⁸. Nepaisant drąsos ginti aukščiau moralės dogmų iškilusią kūrybą, Nyka-Niliūnas atsižvelgė į šeštojo dešimtmečio Amerikoje galiojusį spaudos etiketą, kuris tebebuvo suvaržytas. Sveikindamas Škėmą su dramos *Pabudimas* knygine publikacija, Nyka-Niliūnas minėjo patriotinį šio įvykio aspektą, svarbų pareiškimą, „kad mes dar iš tiesų galime rašyti“¹⁴⁹. Šiuo giluminiu „patriotizmu žemei“ Nyka-Niliūnas grindė ir savąją vertybių gradaciją. Stengdamasis vertinti kūrinius iš universalios vakarietiškos distancijos, jis vis dėlto gebėjo pasidžiaugti gyva lietuvių literatūros tradicija ir sielojosi dėl jos nesėkmių.

¹⁴⁴ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1954-01-24, in: *Ibid.*, l. 2.

¹⁴⁵ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1954-10-05, in: *Ibid.*, l. 1.

¹⁴⁶ [Alfonso Nyka-Niliūnas] Andrius Sietynas, „A. Škėmos eksperimentas“, in: *Literatūros lankai*, Buenos Airės, 1953, Nr. 3, p. 29.

¹⁴⁷ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1955-08-10, in: *LLTI BR*, f. 122, b. 48, l. 1.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ ANN laiškas Antanui Škėmai, 1957-02-12, in: *Ibid.*, l. 1.

Išvados. Iš bendraamžių lietuvių egzodo rašytojų sudarytam LL žurnalo redakciniam kolektyvui reikėjo, kalbant Pierre'o Bourdieu terminologija, susitaikyti su vis intensyvesnės konfrontacijos siauros skalės kultūros lauke sąlygomis. Atsižvelgiant į vadinamosios „oficialiosios literatūros“ rašytojų įtaką ir bendruomenėje susiformavusios socialinės hierarchijos slėgį, buvo pasirinktas redakcinio kolektyvo kaip nehierarchinės struktūros modelis. LL redakcijos archyvas neišlikęs, todėl galima remtis tik reakcijomis to laiko spaudoje, redaktorių tarpusavio korespondencija ir Alfonso Nykos-Niliūno publikuotais dienoraščio fragmentais.

Maždaug iki 1955 m. Nyka-Niliūnas buvo neformalus žurnalo strategas. Siekdamas literatūros lauko atsinaujinimo ir „estetinės vertybių gradacijos“, jis siekė iš naujo įvertinti tarpukariu įsitvirtinusių neoromantinę tradiciją, apgailestavo, kad lietuvių rašytojai intelektualiai skursta atsiriboję nuo pasaulinių avangardo revoliucijų. Pirmuosius LL numerius Nyka-Niliūnas sudarinėjo bendradarbiaudamas kartu su Kaziu Bradūnu, nors privačioje korespondencijoje guosdavosi, kad pastarasis esąs pernelyg atsargus, neseka visuotinės literatūros tendencijų. Nyka-Niliūnas išvertė ir LL paskelbė Vakarų modernistinės poezijos pavyzdžių – amžininkai ypač vertino Thomaso Stearnso Elioto poemos *The Waste Land* vertimą ir tai, kad remiantis šio poeto autoritetu buvo priminta: kiekvienas vertingas literatūros kūrinys keičia iki tol galiojusią „kanonizacijos“ sistemą.

Su kai kurių Nykos-Niliūno vertinimų formuluotėmis nesutiko Bradūnas, o Henrikas Nagys nenorėjo taikstyti su Nykos-Niliūno siūloma radikalia literatūros kanono revizija, siekė apginti, jo nuomone, nekorektiškai užsipultą tarpukario jaunosios kartos poetinio skonio formuotoją Joną Aistį. Nagys reiškė nepasitenkinimą dėl to, kad kolegos jį patį degradavo iki autsaiderio pozicijos, suteikdami neteisėtų privilegijų Nykos-Niliūno bičiuliams Jurgiui Blekaičiui ir Henrikui Radauskui. Su Bradūnu Nyką-Niliūną supriešino 1955 m. įvykęs incidentas, kai LL nebuvo publikuotas pastarojo parengtas vedamasis, demaskuojantis LRD pirmininko Benedikto Babrausko veiklą – Nyka-Niliūnas interpretavo Bradūno veiksmus kaip racionaliai apskaičiuotą išdavystę ir po šio įvykio laikėsi pesimistinės nuostatos dėl žurnalo ateities. Filosofas Juozas Girnius prisidėmė patarėjo ir arbitro vaidmenį, stengėsi demonstruoti lojalumą Nykai-Niliūnui. Nyka-Niliūnas siekdamas efektyvios LL strategijos, dažnai rėmėsi Girniaus kaip politinio veikėjo patirtimi: siekė mobilizuoti kiek įmanoma platesnę koaliciją, laikytis diskusinio etiketo, vertinti situaciją iš platesnės kultūros (o ne vien literatūros) kritiko perspektyvos.

Nyka-Niliūnas ne kartą yra pabrėžęs, kad visos ideologijos jam svietimos. Vienintelis sėkmingas bandymas išplėsti LL įtakos lauką už lietuvių diasporos ribų – publikacija Jerzy Giedroyc'o Paryžiuje redaguotame lenkų žurnale *Kultura* (1955, Nr. 10), kur Nyka-Niliūnas jautėsi laisvas pateikti tokią lietuvių poezijos raidos versiją, kokios pats pageidavo. Pritraukdamas į LL autorių kolektyvą Jurgį Blekaitį, Algirdą Landsbergį, Joną Meką, Antaną Škėmą ir kitus rašytojus, išlaikydamas pozicijas *Aidų* redakcijoje, Nyka-Niliūnas formavo intelektualų kultūros žurnalą, išlyginantį pasaulėžiūrinių prieštarų pusiausvyrą. Kita vertus, jis negalėjo ignoruoti pasikeitusios realybės, kai apie literatūros lauko problemas jau nebetiko kalbėti vien svarstant patriotizmo ir kosmopolitizmo, modernizmo ir konservatizmo dilemas, diskusijos apie literatūrą nebegalėjo apsiriboti konkretaus generacinio konflikto analize.

1959–1960 m. Nyka-Niliūnas prisiėmė atsakomybę už LL Nr. 9 redagavimą, rinko medžiagą, tačiau žurnalas nepasirodė; nesėkmingas buvo ir 1961 m. Girniaus inicijuotas *Literatūros lankų metraščio* projektas. LL liko vienos poetų ir kritikų kartos kovos dėl modernizmo estetikos įteisinimo dokumentu. Nyka-Niliūnas kaip LL redaktorius įtvirtino modernistų autoritetą klasikos kanone, įteisino aukštus estetinės vertės kriterijus ir kritiko – tekstų kokybės eksperto – sampratą.

THE ROLE OF ALFONSAS NYKA-NILIŪNAS IN THE EDITORIAL BOARD OF *LITERATŪROS LANKAI*

Summary

The editorial board of the Lithuanian exile journal *Literatūros lankai* (Literary Folios, 1952–1959, edited in Baltimore, Md., and published in Buenos Aires, Argentina) consisted of Lithuanian writers in Western exile. They belonged to the generation that had to accept the conditions of intensive confrontation in the small-scale literary field. The editorial board of this journal was an antihierarchical team: many of its critical reviews were signed with pseudonyms, and collective responsibility was assumed for the editorials. Although the editorial archive of the journal is missing, we can rely on the contemporary media reviews, mutual correspondence of the editors, and published fragments of Alfonsas Nyka-Niliūnas's diaries.

Until about 1955, Nyka-Niliūnas was an informal strategist of *Literatūros lankai*, but later he passed the initiative on to Kazys Bradūnas. In pursuit of the

renewal of literary field and 'gradation of aesthetical values', Nyka-Niliūnas tried to revisit the neo-romanticist tradition which prevailed in Lithuania during the interwar period. Nyka-Niliūnas edited the several early volumes of *Literatūros lankai* in collaboration with Bradūnas, who had the reputation of a moderate Catholic and an agrarian poet but seemed to be too cautious and conservative. Henrikas Nagys, a member of the editorial team of *Literatūros lankai*, rejected the plan of radical revision of the literary canon proposed by Nyka-Niliūnas. Sometimes Nyka-Niliūnas considered statements of Bradūnas and Nagys as a kind of violation of the generational solidarity and did not express his willingness to consolidate all the modernist-related forces anymore. Juozas Girnius, an existentialist philosopher, assumed the role of advisor and arbitrator; he expressed his uncompromised loyalty to Nyka-Niliūnas. As the most influential editor of *Literatūros lankai*, Nyka-Niliūnas frequently relied on the experience of Girnius as a political figure: he sought to mobilise a wide intellectual coalition, to establish and maintain the exceptional polemical etiquette, and to evaluate the situation of exile literature from a perspective of universal cultural observer. Nyka-Niliūnas constantly emphasised that all ideologies were alien to him.

The only successful attempt to extend the field of influence of *Literatūros lankai* beyond the borders of the Lithuanian diaspora was a publication of several Lithuanian-related articles in the Paris-based Polish émigré journal *Kultura* (Culture) in 1955. Contributing to this mission, Nyka-Niliūnas attempted to renew the narrative of the Lithuanian poetical evolution by presenting his individual interpretation. Adding Jurgis Blekaitis, Algirdas Landsbergis, Jonas Mekas, Antanas Škėma, and other authors to the creative disputes of *Literatūros lankai*, Nyka-Niliūnas levelled the balance of contradictions in the intellectual literary journal. As an editor of *Literatūros lankai*, Nyka-Niliūnas established the authoritative status of modernists in the classical canon, legitimised the high criteria of aesthetical value in literary criticism, and grounded the concept of a literary critic as an expert on the quality of texts.

KIRČIŲ DYGLIAI TEKSTO GYVATVORĖJE

PAULIUS V. SUBAČIUS

Tekstologams įprasta su didele atida žvelgti į autografų prierašus¹. Dažnai jie yra tas siūlo galas, už kurio patraukus išsivynioja teksto genezė, veikalo istorija, paaiškėja iki tol nereflektuoti kūrybiniai veiksniai. Šiuo požiūriu dėmesį patraukia Juditos Vaičiūnaitės (1937–2001) rankraščiai. Jų apimlūs ir beveik netyrinėti pluoštai saugomi keliose Lietuvos paveldo institucijose, bene didžiausi – Lietuvos literatūros ir meno archyve bei Maironio lietuvių literatūros muziejuje. Poetė kaupė ir saugykloms perdavė įvairias literatūrinio darbo stadijas (nuo ankstyvų juodraštinųjų užrašų iki leidyklinių korektūrų) liudijančius dokumentus, iš jų galima rekonstruoti dešimčių eilėraščių kelias ar net keliolika versijų, daryti prielaidas apie kūrybinio proceso būdingumus.

Ne viename smarkiai braukytame juodraštiname autografe, bet ypač daug kartų trijų strofų eilėraščio, paskelbto antrašte „Elektra“², pirminių versijų užrašuose nuo kai kurių žodžių nuvestos rodyklės į lapo pakraščius ar tuščią erdvę po antrašte. Jos rodo į autorės ranka sutrumpintai prirašytą (ir nubrauktą arba ne) vieną ir tą pačią pastabą, skirtą neabejotinai pačiai sau: „žiūr. į žodyną“ / „žiūr. į žod.“ ~žiūrėti (žiūrėk?) į žodyną. Kaip paaiškiname toliau, šešių į archyvą patekusių intensyvią genetinę raidą patyrusio eilėraščio autografų, užimančių po vieną gelsvą maždaug A4 formato lapą (*recto*), chronologinė seka nėra akivaizdi, todėl juos nuo I iki VI žymėsime pagal archyvinės numeracijos seką³. Penki žodžiai su nuorodomis tikrinti(s) žodyne išskirti dviejų linijų pabraukimu II autografe, prie keturių tų pačių

¹ Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamos „Valstybinės lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programos“ projektą „Tekstas kaip gyvatvorė“ (S-LIP-21-11).

² Judita Vaičiūnaitė, „Elektra“, in: Judita Vaičiūnaitė, *Klajoklė saulė*, Vilnius: Vaga, 1974, p. 118; knygoje eilėraštis datuotas 1971 m.

³ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščio, paskelbto antrašte „Elektra“, autografai I–VI], in: *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 78, ap. 1, b. 10, l. 11r, 12r, 13r, 14r, 15r, 16r.

žodžių yra rodyklės, vedančios analogiškų priedašų link V autografe, o dar trys – I autografe. Vienais atvejais pirminis užrašymas, dalis redakcinių variantų ir priedašai skiriasi spalva (juodas / mėlynas tušinukas), kitais – tik linijų intensyvumu, tačiau spėtina, kad prie I, II ir V autografų poetės buvo grįžta po kelis kartus su pertraukomis, nes pasitelkti skirtingi rašikliai.

Kokius gi žodžius neilgame eilėraštyje ir kodėl Vaičiūnaitė net po kelis kartus tikrinosi žodyne? Pažymėtieji – daugiausia paprasti, dažnai vartojami žodžiai: „[ledo] lytim“ [in.⁴], „ilgos“ [mot. g. vns. klm.], „maištauta“, „sklaistančios“ [dgs. vard.], „[rankos] mostu“ [vns. in.]. Būtų visai suprantama, jei tokių leksemų žodyne ieškotų asmuo, kurio gimtoji kalba nėra lietuvių. Arba vertėjas, susirūpinęs tikslesniais atitikmenimis. Tačiau analizuojame autorinę lietuvių rašytojos, universitetinių lietuvių filologijos studijų absolventės kūrybą. Subtili užuomina yra pačiuose juodraščiuose. Kai kurie iš žodžių, kurių žiūrėta žodyne, kitu rašikliu nei užrašyti yra sukirčiuoti pačioje eilutėje, pavyzdžiui, „mostù“. Kiti su kirčiais pakartoti parašėte, pavyzdžiui, „lytis“, o greta alternatyva: „luitùs“. II ir IV autografuose užsirašyta strofos metrinė – penkiapėdžio jambo (pirma ir trečia eilutė hiperkatalektinės) – schema:

˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘
 ˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘
 ˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘
 ˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘ | ˘˘

IV autografe vietoj trūkstamo žodžio eilutėje pasižymėta, kokio akcentinio derinio reikia: „˘˘“. Labiausiai tikėtina prielaida, kad žodyne tikrintas kirčiavimas, nes išbraukti variantai, kurie prasilenkė su metrine schema, jei turėsime galvoje norminį (bendrinės kalbos) kirčiavimą.

Preskriptyvinė bendrinės lietuvių kalbos valstybinio formavimo politika ir praktika, ypač sovietų okupacijos metais, apėmė ir kirčiavimo standartizavimą⁵. Su valdžios palaikymu kalbininkai normintojai stengėsi išnaikinti tarminį ir ypač vadinamąjį žargoninį kirčiavimą, kuris būdingas miestų gyventojams ir laikytas svetimų kalbų įtakos padariniu. Už esą nederamą kirčiavimą oficialių išpėjimų susilaukdavo radijo ir televizijos žurnalistai, aktoriai, nuolat barti mokytojai. Išmokti kirčiavimo normą buvo

⁴ Forma sutrumpinta, todėl ją galima interpretuoti ir kaip vienaskaitą, ir kaip daugiskaitą.

⁵ Žr. Eligijus Raila, Giedrius Subačius, „Lietuvių kalbos normintojai ir norminimo praktikos“, in: *Lietuvių kalbos ideologija: Norminimo idėjų ir galios istorija*, sudarė Loreta Vaičekauskienė, Nerijus Šepetyš, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2016, p. 132–135.

nelengvas reikalas – net absoliuti dauguma profesionalių lituanistų šiek tiek nukrypdavo nuo teorinio standarto. Aptariami autografai byloja, kad Vaičiūnaitei natūraliai susidėliojusi ritminė struktūra itin dažnai neatitiko norminio kirčiavimo, o tuomet ji ieškojo alternatyvos.

Pavyzdžiui, II autografe eilutės *c*⁶ variantas (pusjuodžiu šriftu metrinę schemą atitinkanti kirčio vieta išskirta mūsų, – P. V. S.): „ateina ledo lytim. Šitiek verkta“, – atmestas, nes bendrinis įnagininko kirčiavimas: *lytiñ*. V autografo eilutėje *d* tarp dviejų alternatyvų buvusio varianto: „tiek maištauta ir po tokios ilgos“, – atsisakyta, nes bendrinis kirčiavimas: *maištáuta*. Kitoje, spėtina, ankstesnėje eilėraščio versijoje (IV autografas) visa eilutė *d*: „trumpai apkirptą galvą miglos gobs“, – atmesta pasitikrinus, kad reikia kirčiuoti: *àpkirptą*. Ir virš šio žodžio net užsirašyta pastaba sau: „negerai“.

Norint adekvačiai interpretuoti išskirtinį genezės atvejį, kai radikalaus autoredegavimo imtasi kirčiavimo normos vardan, būtina atožvalga į Vaičiūnaitės poezijos teminį, semantinį ir kalbinį savitumą, taip pat – neįprastą sovietinių rašytojų kontekste jos laikyseną ir biografiją. Trumpai priminsime kelis žinomus dalykus, kurie išryškina kontrastą tarp, viena vertus, jos kaip emancipacijos bei laisvo meninio gyvenimo (kiek tai buvo įmanu komunistinio totalitarizmo sąlygomis) ikonos⁷ ir, kita vertus, vergiško, baugaus poetės nuolankumo prieš kalbos norminimo sistemą. Kuo gi Vaičiūnaitė labiausiai skyrėsi nuo to meto lietuvių menininkų? Būdama „tikra urbanistė“⁸ ji visiškai neįjautė nostalgijos kaimui, artimumo tradiciniam žemdirbiškam gyvenimo būdui ir folklorui⁹. O šieji buvo teminės bei

⁶ Čia variantų vieta dėl aiškumo nurodoma pagal hipotetinius publikuotos versijos eilučių sekos nuo *a* iki *l* atitikmenis; kaip bus matyti iš toliau pateikiamo avanteks-to, eilėraščio genetinio proceso rekonstrukcijos suponuojama eilučių dispozicija yra komplikauta.

⁷ Plg. Solveiga Daugirdaitė, „Lyčių santykių vaizdavimas sovietmečio literatūroje“, in: *Sovietmečio lietuvių literatūra: Reiškiniai ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 484.

⁸ Violeta Kelertienė, „Vilnius literatūrinėje vaizduotėje“, in: Violeta Kelertienė, *Kita vertus...: Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 179.

⁹ Kaip tai buvo neįprasta andainykštėje tikrovėje, byloja paradoksali situacija iš straipsnio autoriaus lietuvių filologijos studijų Vilniaus universitete, prasidėjusiu 1986 m. rudenį. Įvadinio *Naujausios lietuvių literatūros* dalyko dėstytoja apibūdino, kad Vaičiūnaitė rašo miesto temomis. Tačiau per seminarą nagrinėti iš beveik dviejų tūkstančių poetės kūrinų pateikė itin retą jos eilėlavimą kaimiškais motyvais, seneliams dedikuotą dviejų eilėraščių ciklą „Gimtadienis Piliakalnių kaime“. Piliakalniuose, dabartiniame Jonavos rajone, Vaičiūnaitė kelis syk lankėsi dėdei poetui Petrui Vaičiūnui skirtų memorialinių renginių metu. Ironiška, kad šis ciklas, kurio antroji dalis yra beveik išimtinis folkloriškos stiliškos

idėjinės dominantės ir esminis inspiracijos šaltinis daugumos socialistinio realizmo vengusių rašytojų kūryboje iki pat XXI a.

Vaičiūnaitės poetinio vyksmo svarbiausios erdvės yra miestas, kurio „realijos matomos dabarties – praeities sankirtoje“¹⁰, istorija ir Antikos kultūra. Gamta jos eilėraščiuose irgi miestiška – debesys ir paukščiai virš varpinių, medžiai senamiesčio kiemuose, svetimšalės azalijos ir hiacintai ant palangės šalia varinio kavinuko. Jau dešimtmetės paeiliavimas jos pačios iliustruotas triaukščio daugiabučio piešiniu¹¹ – panašaus į tą, kuriame gyveno vaikystėje Kaune (dabar – Gedimino g. Nr. 56)¹². Vaičiūnaitė bene pirmoji lietuvių poezijoje pavartojo tarptautinius žodžius: „vermutas“¹³, „džemperis“¹⁴, „kolibris“¹⁵, „fejerija“¹⁶ ir kt. Beje, *fejerijos* nėra nei didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne*, nei *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* – tiek spausdintinėse, tiek atnaujintose ir papildytose elektroninėse versijose¹⁷.

Rankraščių užminta mįslė apie žodyną ir kirčiavimą susijusi su dominuojančia Vaičiūnaitės poezijos tematika, o drauge – su jos biografija. Vaičiūnaitės gimtoji kalba buvo lietuvių, tačiau dėl tėvų medikų studijų svetur ir daugiatautės miesto aplinkos tai toli gražu nebuvo bendrinė kalba ar tarmė. Daugelio kaimynų vaikai kalbėjo lenkiškai, vokiškai, jidiš. Dargi jos

atvejis Vaičiūnaitės poezijoje, kaip būdingas (!) jos kūrybos pavyzdys buvo įdėtas tiek į sovietinę chrestomatiją vyresniųjų klasių moksleiviams, tiek į postsovietinę reprezentacinę antologiją; žr. *Tarybinės lietuvių literatūros chrestomatija XI klasei*, d. II, sudarė Jonas Barcys, Kaunas: Šviesa, 1984, p. 490–491; *Dvidešimto amžiaus lietuvių poezija: Antologija*, d. 2, sudarė Vytautas Kubilius, Vilnius: Vaga, 1995, p. 151–152.

¹⁰ Rita Tūtlytė, „Judita Vaičiūnaitė: plaka širdis po ledu“, in: Rita Tūtlytė, *Išliekanti lyrika: XX amžiaus lietuvių poezijos vidinių struktūrų kaita*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2006, p. 163.

¹¹ [Judita] Viktorija Vaičiūnaitė, [Vaikystės eilėraščių sąsiuvinis, 1947–1948], in: *Maironio lietuvių literatūros muziejus*, GEK-69709, Inv. R1 5956, [nenumeruota].

¹² Judita Vaičiūnaitė, *Mabre viešbutis: Memuarinė proza*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009, p. 5–6.

¹³ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščio „Baltas dangus“ juodraščiai], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 10, l. 2r, 5v, 14r.

¹⁴ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščių ciklo „Šerkšnas“ juodraščiai], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 9, l. 3r, 8r, 11r.

¹⁵ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščių ciklo „Fejerija“ juodraščiai], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 6, l. 1r, 2r, 3r.

¹⁶ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščių ciklo „Fejerija“ juodraščiai], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 6, l. 1r, 3r.

¹⁷ Žr. *Lietuvių kalbos žodynas*, in: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/>; *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, in: <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>.

vardas *Judita* anuometiniame Lietuvos kontekste buvo neįprastas – biblinis, bet visiškai nebūdingas tautinei kaimiškai kultūrai. Pagal gimimo metrikų registrų duomenis iki XX a. pradžios nebuvo nė vienos lietuvės mergaitės, pavadintos tokiu vardu, o Vaičiūnaitės gimimo metais šį vardą turėjo vos kelios moterys¹⁸, matyt todėl, kad jis buvo laikomas žydišku. Aštuoniolikmetę, įsikūrusią Vilniaus senamiestyje, kaip byloja išpūdingi atsiminimų škiečiai *Mabre viešbutis*, supo įvairiakalbė, pirmiausia lenkakalbė išsilaikiusių senųjų gyventojų bendruomenė¹⁹. Nors poetė baigė lietuvių filologijos studijas Vilniaus universitete, jos tartyje iki gyvenimo pabaigos buvo gerai girdėti bendrinei kalbai ir tarmėms nebūdingas akcentas ir, kai kurie kalbininkai sakytų, žargoninis kirčiavimas²⁰. Nepavyko aptikti Vaičiūnaitės nusiškundimų, kad dėl to ji būtų patyrusi kritikos. Skebtos arba archyvuose prieinamos poetės refleksijos apie kūrybos ir leidybos procesą – labai taupios, fragmentiškos, pozityvios. Vos keli puslapiai, 1992 m. rašyti rinkiniui *Rašytojas ir cenzūra*, paiso bendros leidinio dvasios ir atskleidžia susidūrimus su nepalankiu sovietiniu kontekstu, bet beveik be detalių²¹. Taip pat beveik nežinoma vienalaikių raštiškai užfiksuotų redaktorių pastabų ir taisyčių. Tačiau juodraščiai byloja lingvistinę savicenzūrą. Juose apstu ženklų, kad dėtos didelės pastangos žūtbut prisiderinti prie „taisyklingo“ kirčiavimo ir kitų bendrinės kalbos sąlygotumų. Ne tik apžvelgtuose, bet daugelyje autografų yra metrinė schemų, pagal žodyną susižymėtų kirčių, prie atmesto varianto prirašytų žodžių sekų, liudijančių, kaip ieškota su ritmika derančios semantiškai artimos alternatyvos. Vienu kitu atveju eilėraščio istorija – autore dagavimo ir (ne)publikavimo duomenys – implikuoja prielaidą, kad būtent kirčiavimo nesėkmė nutraukė genetinį procesą. Suvokimas, kad sklandžiai susidėliojusią, pasitenkinimą kėlusią eilutę teks taisyti dėl prasilenkimo su tarties norma, Vaičiūnaitei tapo priežastimi nusivilti, palūžti, atsisakyti tobulinimo ir kūrinio paskelbimo.

Manytume, kad taip nutiko su eilėraščių pora, kurios bendrą antraštę Vaičiūnaitė juodraščiuose rinkosi net iš aštuonių variantų: „Maskaradinis miestukas / Maskaradiškas miestukas / Sena plokštelė / Oranžiniai smuikai / Reklaminė saulė / Maskaradiškas ciklas / Fejerverkiškas ciklas /

¹⁸ Žr. Lietuvos Respublikos piliečių vardų sąvadas, in: <https://vardai.vlkk.lt/statistika/>.

¹⁹ Žr. Judita Vaičiūnaitė, *Mabre viešbutis*, p. 98–100.

²⁰ Žr. *Rašytojų balsai*: [Garso įrašai], d. 2, [audiokasetė], Vilnius: Lietuvos radijas, 2002.

²¹ Judita Vaičiūnaitė, „Žvaigždė ant plonyčio stiebo“, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sudarė Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 194–197.

Neskoningas ciklas²². Autografuose²³ yra tiek metrinų schemų, tiek sukirčiuotų žodžių, tiek nuorodų žiūrėti į žodyną, tiek lingvistinių pastabų sau, pavyzdžiui: „Esamasis tariamasis laikas!“ Abi ciklo dalis gerokai taisiusi ir jau perrašiusi į švarraštį (III autografas), poetė išsiaiškino, kad antrosios dalies antrąją eilutę sukirčiavus pagal tuometinį bendrinės kalbos standartą, metras subyra. Nuoroda: „paž[iūrėti] į žodyną“, – pridėta prie žodžio „smūlkiai“ – tikriausiai Vaičiūnaitė iš pradžių abejojo, ar nereikia kirčiuoti „smulkiai“ (pusjuodžiu šriftu tariamoji kirčio vieta išskirta mūsų, – P. V. S.). Tačiau paaiškėjo, kad metro neatitinka kito tos pačios eilutės žodžio – „bergždžiai“ – norminis kirčiavimas. Pagal metrą turėtų būti: „bergždžiai taip ir smūlkiai“. Spėtina, kad poetė, jau ieškojusi, bet neradusi šiam žodžiui geros alternatyvos – tai matyti iš II autografo – ilgainiui nuleido rankas.

Pirmosios dvi eilėraščio eilutės, perteikiančios sintetinių mimetinių vaizdinį, buvo išlikę nepakitusios per visus klampaus autoredagavimo etapus, o tai byloja, kad jas pakeitus ar deformavus, visas eiliavimas netenka šerdies, išpūdžio iniciacijos. Tad Vaičiūnaitė paskelbė tik vieną, pirmąją, ciklo dalį pavadinimu „Fejerija“²⁴. Pabrėžtina, kad didžiumą jos kūrybos sudaro ciklai po du ar daugiau eilėraščių²⁵. Ciklinis principas poetei buvo labai svarbus, tačiau šiuo atveju dėl neįveiktos bendrinės kalbos užkardos, jo atsakyta. Apmaudu, nes rankraščiu likęs eilėraštis, mūsų požiūriu, yra žaismingas, lengvai bravūriškas, sklandus ir itin būdingas Vaičiūnaitėi. Eilėraščio instrumentaciniai rimai, ypač: „kapeikos / peiktos“ ir „žaliavą / žavią“, – išskirtinai originalūs. Tekstui puikiai tinka Rimvydo Šilbajorio ištara: „Vaičiūnaitės [...] garsų pasikartojimo sistema visame eilėrašty ir kiekvienoje eilutėje yra taip suderinta su žodžių tiesioginėmis ir perkeltinėmis prasmėmis, kad iš tų žodžių ir garsų santykio išskyla dar gilesnis paslėptas

²² Vilniaus universitete mūsų dėstomo dalyko „Tekstologija“ atsiskaitymui 2023 m. rudenį studentė lituanistė Gabija Kišonaitė buvo pasirinkusi analizuoti šio ciklo autoredagavimo procesą ir variantiškumą; šioje ir tolesnėje pastraipoje iš dalies pasinaudota jos pastabomis.

²³ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščio, paskelbto antrašte „Fejerija“, ir antro nepublikuoto eilėraščio, ankstyvose versijose sudariusių ciklą, autografa I–III], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 6, l. 1r, 2r, 3r, 4r, 5r, 6r.

²⁴ Judita Vaičiūnaitė, *Klajoklė saulė*, p. 220; knygoje eilėraštis datuotas 1971 m.

²⁵ Ciklus iš dviejų eilėraščių Vaičiūnaitė vadino iš bendrinės kalbos guitu germanizmu *dubultas/dubultiškas* ~dvigubas; aptariamo ciklo III autografo viršuje užsirašyta pastaba: „pažiūrėti į kitus senus Dubultiškus eilė[raščius]“ (l. 5r), – o kitame juodraščių pluošte ant lapo, kuris pagal lankstymo žymes, matyt, atlikęs aplankėlio funkciją, pasižymėta: „naujų Dubultų eilėraščių juodraščiai“, in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 10, l. 7v.

išgyvenimas, kurio vieni tie žodžiai patys išsakyti negali²⁶. Atkreiptinas dėmesys į neišsipildžiusio ciklo semantinius ir fonetinius sąskambius su klasikiniu ciklu „Priemiesčiai“, kurio eilutės: „Ateis sekmadienis. Ant duonos tepsim bučinius / ir sviestą“²⁷, – yra vienos žinomiausių lietuvių poezijoje. Visa tai motyvuoja atmestojo eilėraščio vėliausios genetinės stadijos tekstą (III autografas) čia pacituoti ištiesai²⁸:

2.

Krautuvės prietemoj kybo oranžiniai smuikai.

Blizga reklamoje saulė...

Bergždžiai taip ir smulkiai

mintys subyra ir skamba lyg skurdžios kapeikos.

Pigios dainelės – ne kartą išgrotos ir peiktos.

Vyrų kaklaskarės plakas. Pro džiaustomus baltinius

mirga cukrainės, ledainės, kavinės, arbatinės...

Viskas pateks į pasąmonės sujauktą žaliavą.

Kaip man užmiršti tave, neskoningą ir žavią?

Tie sidabriniai keli saldainukai kišenėj

Graudžiai sulimpa.

Kas buvo – kartosis ir šiandien.

Ką gi. Kaubojišką mažą miestuką išvaikštau.

Taip maskaradiškai marga, taip miela, taip vaikiška.²⁹

²⁶ Rimvydas Šilbajoris, „Šviesa ir spalvos Juditos Vaičiūnaitės poezijoje“, in: Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai: Lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 425.

²⁷ Judita Vaičiūnaitė, „Ateis sekmadienis...“, in: Judita Vaičiūnaitė, *Per saulėtą gaublį*, Vilnius: Vaga, 1964, p. 12; į ciklą „Priemiesčiai“ pertvarkyta rinktinėje *Klajoklė saulė* (p. 21).

²⁸ Pomirtiniuose Vaičiūnaitės *Raštuose* autografų medžiaga neoperuojama; rengėjos įvadiniame straipsnyje anonsuojama, kad bus skelbiami „vertingiausi archyve likę eilėraščiai“, tačiau antro tomo „Komentaruose“ sakoma: „Vaičiūnaitė paliko vos keliolika niekur nepublikuotų eilėraščių. Nors žadėję, poetės ir jos dukros valia jų neskelbiame“; žr. Gintarė Bernotienė, „Branginusi šviesos gelmes“, in: Judita Vaičiūnaitė, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Gimtasis žodis, 2005, p. vi; [Gintarė Bernotienė], „Komentariai“, in: *Ibid.*, t. 2, Vilnius: Gimtasis žodis, 2007, p. 750. Teiginys apie neskelbtų kūrinių apimtį nelaikytinas patikimu, dokumentinių nuorodų į minėtus Vaičiūnaitės valios pareiškimus nėra, archyvuose nebuvę nustatyta jokių priegios prie jos rankraštinės medžiagos ir pasitelkimo akademiniiais tikslais apribojimų; nenoras vėlesniu kūrybos laikotarpiu grįžti prie anksčiau leidybos parašėje likusių kūrinių būdingas daugeliui rašytojų; todėl ekstensyvus autografų tekstų ir faksimilių publikavimas vargiai galėtų būti kvestionuojamas filologinės etikos atžvilgiu.

²⁹ II autografe buvusi akivaizdi gretutinius rimus atitinkančių dvieilių strofų struktūra III autografe nėra grafiškai išreikšta.

Grįžkime prie tais pačiais metais parašyto eilėraščio „Elektra“, nuo kurio aptarimo pradėjome straipsnį ir kurio ankstyvose versijose buvo kur kas daugiau nenorminio kirčiavimo *dygliu*, tačiau Vaičiūnaitė grūmėsi su jais tol, kol pasiekė, jos akimis, skelbtiną rezultatą. Žinoma, variantų, įskaitant skirtingus pavadinimus, gausą šio kūrinio juodraščiuose aiškintume toli gražu ne vien atožvalga į kalbinę taisyklingumą, bet ir poetiniais – subtilesnės, įtaigesnės raiškos – sumetimais. Iš šešių autografų ir spausdintos versijos sudėliotas avantekstas byloja: stabilu, nekeitusi, autorės nekvestionuota buvo tik pirmoji eilutė ir paskutinis eilėraščio žodis. Todėl tai, kas liko tvaru iš pirminės teksto būklės, skatina svarstyti, koks poetinės ištakos ir publikuoto rezultato santykis, kokia mintis, idėja, vaizdinys, pasakojimo fragmentas ar struktūrinis derinys buvo vara, kurios dėka kūrinys užmegzta ir po kelių radikalių redakcinės transformacijos bangų didelėmis pastangoms baigtas. Mėgindami pagrįsti į šiuos klausimus atsakančią eilėraščio steigimo hipotezę, pirmiausia pateiksime jo genetinės raidos rekonstrukciją, kuri remiasi prielaida, kad mūsų anksčiau pagal archyvinę foliaciją sunumeruotų autografų tikroji užrašymo seka buvusi tokia:

IV → II → I → V → VI → III.

Svarbu patikslinti, kad tai spėtina pirminio autografų užrašymo, bet nebūtinai ir juose esamų taisymo sluoksnių seka, kuri gali būti kur kas komplikuočiau. Maža to, šiuolaikinė genetinė kritika avantekstą suvokia ne kaip faktinės rašymo tikrovės procesualumo atitiktį, t. y. redaguotų tekstų, kuriuos liudija chronologiškai išdėstyti autografa, objektyvią visumą, bet kaip tekstologo interpretacinį konstrukta³⁰.

Toliau variantai teikiami po eilutę visos eilutės apimtimi (t. y. juodraštyje esant bent vieno eilutės elemento keitimui, ją dar kartą perrašome visą), idant būtų akivaizdus artimiausias kontekstas. Išimtis – akivaizdžiai nebaigtos eilutės arba, palikus pradžioje tuščią tarpą, menamoje eilutės pabaigoje užsirašytas rimuojamas žodis, tuomet trūkstamas segmentas žymimas daugtaškiu laužtiniuose skliaustuose. Toks avanteksto modeliavimas pasirinktas kaip taupiausias genetinės sekos kritinis fiksavimas. Jis koreliuoja su daroma prielaida, kad teksto perkėlimas iš vieno juodraščio į kitą vyko ne vien žiūrint į ankstesnį užrašymą, bet ir iš aktyviosios atminties, taisymas prasidėdavo dalinai iš naujo, todėl kūrybinę mąstymą patikimiau atspindi

³⁰ Plg. Pierre-Marc de Biasi, „Toward a Science of Literature: Manuscript Analysis and the Genesis of the Work“, in: *Genetic Criticism: Texts and Avant-Textes*, edited by Jed Deppman, Daniel Ferrer, Michael Groden, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004, p. 43.

mažiausio metroritmiškai organizuoto rimuojamo segmento dinamika. Suprantame, kad – deja – tokios formos spausdinta pateiktis apsunkena viso posmo ar viso eilėraščio, koks jis buvo kuriuo nors vienu kaitos momentu, perskaitymą, tačiau dėl gausių ir šokinėjančių tarp atkarpų taisyčių sinchroniška versija kaip nuosekli tekstinė būklė neegzistavo iki beveik švараštinio genezės etapo (VI ir III autografų). Taip pat reikia turėti galvoje, kad ne kartą grįžta prie ankstesnių variantų, jog ta pati alternatyvi frazė ar forma išbandyta po kelis kartus, todėl įmanu perteikti atkarpos fliuktuacijos diapazoną ir principinį kaitos vektorių, bet vargiai pavyko tiksliai identifikuoti kiekvieną dažnai ciklinį minties judesį.

Ankstyvoje genezės stadijoje besiformavusios trijų katrenų struktūros eilutes žymime mažosiomis raidėmis nuo *a* iki *l*. Tais atvejais, kai taisyimas dėl eilutės ribą peržengiančių sintaksinių semantinių jungčių vedė prie tarpusavyje nebesuderinamų alternatyvų, eilutės variantų grupes numeruojame, pvz.: *c1*, kuri atitinka *d1*, ir *c2*, kuri atitinka *d2* etc. (nulis pridedamas prie visai atmestos antrojo posmo versijos eilučių). Juodraščiuose skyryba nesisteminga, punktuacijos ženklai sunkiai identifikuojami, tad jos variantus perteikiame tik ten, kur ji reikšminga sintaksinėms jungtims, skaidymui į sakinius. Dešinėje pusėje žymime autografo numerį (numerius) ir užrašymo/taisymų sluoksnį (sluoksnius). Kai hipotetiškai tuo pačiu redagavimo etapu užrašyti keli variantai, pateikimo seka atitinka spėtiną alternatyvų įvedimo ir (ar) atmetimo seką. Kai paraštėse išbandant sąskambį varijuotas tik paskutinis eilutės žodis, juos pateikiame po tildės ženklo kaip stačiais brūkšniais atskirtų alternatyvų eilę. Originalų rašiklio (juodi ir mėlyni mažiausiai dviejų liejimo profilių tušinukai) kaitos ir grafikos (išdėstymas, pabraukimai, išbraukimai, posmų metrinės schemas) neatspindime, į ją atsižvelgę rekonstruojame genetinę seką. Kursyvu surinkta tai, ką interpretuojame kaip autokomentarą (ne eilėraščio dalį) ir pridedame prie atitinkamos teksto vietos, įkypu brūkšniu pažymėdami eilutės lūžį. Greta rankraštinų versijų su sigla „P“ teikiama ir išskiriama publikuotoji.

Tuščias pliažas	[IV, II, I.2, V.2, VI, III]
Tuščiam pliaže	[II.1]
Aktorė	[II.1]
Po spektaklio	[V]
Elektra	[P]
a. Ir moteris, vaidinusi Elektra,	[IV–P]
<i>balta – juoda / (gal dar raudona)</i>	[IV.1]
b. pakilus po ilgos sunkios ligos,	[IV]
pakilus po sunkios ilgos ligos,	[II, II.2]
pakilus po sunkios nykios ligos,	[II.1, I.1]
pakilus po beviltiškos ligos,	[II.1, I.1, V.1]
pakilus ką tik po sunkios ligos,	[I, V, VI, III, P]
c1. apšalusiu pajūriu eina. ~	[IV]
~ Atlekia atskeltų netektų prislėgtą	[IV.1]
ledu ateina. Jos kančios prislėgtą	[II.2]
per ledą eina. Tos kančios prislėgtą	[II.2]
per lytis eina. Tos kančios prislėgtą	[II.3]
<i>ant būsimo laiko</i>	[II.3]
ateis ledu. Nemigos prislėgtą	[II.4]
ateis per ledą. Nemigos prislėgtą	[II.4]
c2. nueina ledo lytim. Šitiek verkta	[II]
<i>žiūr. į žod.</i>	[II.3]
tuščiu pajūriu eina. Šitiek verkta	[II.1, I.1]
ateina ledo luitais. Šitiek verkta	[II.1, I]
~ Elektra spektra prislėgta veikta	
sekta perkrauta telkta kelta	[II.3]
ateina ledo lytim. Šitiek verkta	[I.1]
<i>žiūr. į žod.</i>	[I.2]
ateina ledo lytim. Šitiek verkta	[I.3]
ateis per ledo luitus. Šitiek verkta	[V]
ateis per ledo lytis. Šitiek verkta	[V]
<i>žiūr. į žod.</i>	[V.1]
<i>lytis / luitūs</i>	[V.2]
ateis tuščiu pajūriu. Šitiek verkta	[V.2, VI]
Čia ledo luitais eis. Kai [...]	[V.2]
ateis čia ledo luitais. Šitiek verkta	[V.2]
ateina ledo luitais. Šitiek verkta	[III, P]

- d1. trumpai apkirptą galvą miglos gobs [IV.1]
 trumpai àpkirptą galvą miglos gobs [IV.2]
 (negerai) [IV.2]
 Miglos prislėgtą galvą miglos gobs [IV.2]
 kančios prislėgtą galvą rūkas gobs [IV.2]
 jos tamsią kirptą galvą ūkas gobs [II.2]
 išdidžią tamsią galvą ūkas gobs [II.4]
- d2. [...] ilgos [IV]
 ir maištauta. Ir po tokios ilgos [II, I.1]
 žiūr. į žodyną žiūr. į žod. [II.3, I.2]
ir keršyta. Ir po tokios ilgos [II.1, I.2, III, P]
 ir neapkęsta. Po tokios ilgos [II.1, I]
 tiek keršyta. Ir po tokios ilgos [I.1]
 ir keršyta, sulaukta tos ilgos [V]
 ir maištauta, sulaukta tos ilgos [V]
 žiūr. į žod. žiūr. į žod. [V.1]
 ir keršyta. Sulaukta tos ilgos [V.2, VI]
- e0. O apsnigtuos šiltadaržiuos jau skleidžias [IV]
 O apsnigtuos šiltadaržiuos pražysta [IV.1]
 O šiltnamiuos pro lengvą sniegą skleidžias [IV.1]
 ~ atlaidžios | klaidžios [IV.2]
 O šiltnamiuos pro šviesų sniegą skleidžias [IV.2]
 kur šiltnamiuos po sniegu pražysta [IV.1]
 šiltadaržiuose po sniegu pražysta [IV.1]
- e1. Senas knygas ar patį laiką sklaistančios [II.2]
 Lyg seną knygą – patį laiką sklaistančios [V.2]
- e2. kovos – atomazga. Ir rankos sklaistančios [III]
 žiūr. į žod. [II.3]
 kovos – atomazga. Ir laiką sklaistančios [II.3]
 atomazgos, lyg skraistę – rūką sklaistančios [V, VI]
 atomazgos. Miglas lyg skraistę sklaistančios [V]
 žiūr. į žod. [V.1]
- e3. kovos – atomazga. Po salę skraidęs [I]
kovos – atomazga. Po laiką skraidęs [I.1, III, P]
 kovos – atomazga. Po rampa skraidęs [I.3]
- f0. ligoninėms ir scenoms skirtos rožės. [IV]
 raudonos, tamsios scenoms skirtos rožės. [IV.1]

- raudonos, tamsios scenai skirtos rožės. [IV.1]
 raudonos, tamsios jai paskirtos rožės. [IV.2]
- f1. jos silpnos rankos suteptos krauju [II.2]
 jos silpnos rankos vėl almės [?] krauju [II.4]
 jos silpnos rankos susiteps krauju [II.4]
 jos silpnos rankos kraują vėl pajus [II.5]
 jos silpnos rankos kraują vėl pajaus [II.5]
 jos silpnos rankos kraują nusiplaus [II.5]
 jos rankos silps. Bet kraujas neapdžius. [V, VI]
- f2. Senas knygas, sustings mostu plačiu [III]
 žiūr į žod. [II.3]
 Senas knygas, sustings mostų plačiu [II.4]
 [...] senų knygų [...] [II.3]
 ~ pačiu [II.4]
- f3. jos silpnas balsas lieka tuo pačiu [I, III]
 nusilpęs balsas lieka tuo pačiu [I.1]
 gilus jos žvilgsnis liko tuo pačiu [I.1]
 nusilpęs balsas liko tuo pačiu [I.2]
 maištingas žvilgsnis liko tuo pačiu [I.3]
 maištingas balsas lieka tuo pačiu. [III.1]
jos silpnas balsas aidi virš plačių [P]
- g1. Ir akys bus didžiulės, gilios, skaisčios [II.2]
 Ir akys bus didžiulės, tamsios, skaisčios [II.2]
 Ir akys bus didžiulės, jaunos, skaisčios [II.4]
 O akys bus didžiulės, gilios, skaisčios, [V]
 Tik akys bus didžiulės, gilios, skaisčios, [V]
 Tik akys bus didžiulės, jaunos, skaisčios, [V]
 Tik akys bus didžiulės, tamsios, skaisčios, [V.2, VI]
- g2. Tamsi kirpta galva. Ir ūko skraistės [II, I, III]
- g3. **smėlynų. Apkirpta galva. Lyg skraistės –** [P]
- h1. ir vėjas plaks jos senstančius pečius [II.2]
 o vėjas plaks pavargusius pečius [II.4]
 ir vėjas plaks pavargusius pečius [V]
 ir vėjas plaks jos senstančius pečius [V]
 ir vėjas plaks jau senstančius pečius [V.1, VI]
- h2. ant išdidžių pavargusių pečių. [III]
 ant senstančių pavargusių pečių. [II, I]
 ant kenčiančių pavargusių pečių. [II.1]

- ant kenčiančių maištaujančių pečių. [II.1]
ant išdidžių pavargusių pečių. [I.1]
ant senstančių maištaujančių pečių. [I.1]
ant išdidžių išdžiūvusių pečių. [I.1]
ant išdidžių sulysusių pečių. [I.1]
ant išdidžių jau senstančių pečių. [I.2]
ant vaikiškų jau senstančių pečių. [I.2]
ant dar liaunų jau senstančių pečių. [I.2]
ant išdidžių paliegusių pečių [III]
ant senstančių paliegusių pečių [III.1]
h3. jai plakas ūkas ant siaurų pečių. [P]
- i. O moteris po tragiško spektaklio* [IV]
~ pagalio | pakelia | atleikia | aklo [IV]
Ir moteris po tragiško spektaklio, [IV.1, II, I, V, VI, III, P]
- j1. po tuščią pliažą žvalgos lyg po sceną* [IV]
~ seną | rusena | paseno [IV]
tuščiam pliaže sustoja tartum scenoj [IV]
- j2. trapi ir vieniša tuščiam pliaže,* [IV.1, II, I, V, VI, III, P]
trapi ir vieniša [...] [IV.1]
- ? až [...] [IV]
- k1. jos tamsios gilios akys nepaseno.* [IV]
- k2. sustingsta. tik žuvėdrų klyksmas atleikia* [IV.1]
sustingsta. Tik žuvėdrų klyksmas atleikia [IV.1, II]
sustoja. Ir žuvėdrų klyksmas atleikia [II.1, I, III, P]
sustos. Girdės – žuvėdrų klyksmas atleikia [II.5]
sustingsta. Ir žuvėdrų klyksmas atleikia [I.1]
sustos. Klausys – žuvėdrų klyksmas atleikia [V]
sustings. Klausys – žuvėdrų klyksmas atleikia [V]
sustings. Išgirs – žuvėdrų klyksmas atleikia [V.2]
sustos. Išgirs – žuvėdrų klyksmas atleikia [VI]
- l. Ir iš [...]* [IV.1]
iš jūros, iš tamsos. Ir tai – pradžia. [IV.1, II, I, III, P]
iš jūros, iš nakties. Ir tai – pradžia. [IV.2, II.1, I.1]
iš sutemų. Ir tai pati pradžia. [IV.2]
iš jūros, iš nakties. Dabar – pradžia. [II.1]
iš prietemos. Ir tai – pati pradžia. [II.1]
iš prietemos. Supras, kad tai pradžia. [II.5, V]

iš jūros, iš nakties... [?] bus pradžia.	[V]
iš jūros, iš nakties... Tai bus pradžia.	[V.2]
iš jūros, iš tamsos... Supras – pradžia.	[V.2]
iš prieblandos. Supras, kad tai – pradžia.	[VI]

Autografuose kartota antraštė „Tuščias pliažas“ / „Tuščiam pliažė“ leidybos etape pakeista, nes sudarant rinkinį eilėraštis įdėtas į poskyrį „Amfora“ su kitais graikų mitologijos motyvų kūriniais – „Nikė“, „Driadė“, „Orfėjas ir Euridikė“ bei garsiuoju Odisejo moteris įbalsinančiu ciklu „Keturi portretai“³¹. Kaip matyti iš avanteeksto, alternatyvų ieškota daugeliui žodžių ir sąskambių. Ilgainiui visai atsisakyta ankstyvoje versijoje buvusios antro posmo užuomazgos, kurioje keitėsi vyksmo erdvė, ir liktasi vien prie pajūrio lokacijos; taip pat atmesta iliustratyvi nuoroda į Elektros mitą – krauju suteptų rankų vaizdinys. Šis katrenas redaguotas intensyviausiai, net iš trečios jo versijos publikuotoje teliko keturi žodžiai: „laiką“, „silpnas“, „plakas“, „pečių“.

Pamėginsiu pagrįsti prielaidą, kad kūrybinis impulsas, kurį siekta eilėraštyje „Elektra“ harmoningai išreikšti, buvo ne tekstinės, o mimetinės prigimties. Plėtota ne sėkminga frazė, intertekstinė nuoroda, netikėtas sąskambis ar poetinė metafora, bet stengtasi įžodinti patirtinį vizualinį motyvą ir nefikcinį, biografinį pagrindą turintį naratyvinį konstrukta. Pajūris žiemą, Elektrą vaidinusi aktorė, jos įveikta liga ir naujo gyvenimo etapo paskelbimas – štai konstrukciniai elementai, iš kurių generuojamas kūrinys. Taisyčių analizė byloja, kad būtent minėtus elementus Vaičiūnaitė norėjo perteikti, išlaikyti, o poetinio vaizdo detales dėliojo it *Lego* kaladėles, kad tik pagal norminius kirčius išeitų taisyklingas metras ir grakštus rimas. Vien rimuotam deriniui su pirmos eilutės paskutiniu žodžiu „Elektrą“, matyt, nepatenkinta trečios eilutės pabaigos sąskambiu „verкта“ (vis dėlto likusiu publikacijoje), Vaičiūnaitė užsirašė dešimt pavienių ar jau į frazes įkomponuotų alternatyvų: „spektra“, „prislėgta/-a“, „veikta“, „sekta“, „perkrauta“, „telkta“, „kelta“, „atlektia“, „atskelta“, „netektų“. Vertindami priekabiai atkreiptume dėmesį, kad septyni publikuotos versijos „ir“, iš kurių tik du atlieka paprastą vienaarūšių sakinio dalių jungimo funkciją, o kiti pavartoti polisindetoniškai, šiuo atveju nėra grakštus sprendimas, greičiau byloja apie išvargtą paklusimą metro taisyklei. Penki anžambemamai tiktų į figūrų vadovėlių, tačiau jie taip pat dirbtinokai forsuoti, nesklan-

³¹ Judita Vaičiūnaitė, *Klajoklė saulė*, p. 99–118.

dūs, ypač palyginus bent su keliais ankstesniais „nenormiškai“ sukirčiuotų eilučių variantais.

Pasak Viktorijos Daujotytės, „[s]eptintojo aštuntojo dešimtmečio lietuvių poezijoje Vaičiūnaitė viena pirmųjų siekė teksto suverenumo. [...] Niekas iš šalies negali eilėraščio paremti. Nei biografija, nei autobiografija“³², o mėginimas eilėraščio genezės apmąstymą susieti su numanoma, iš nutolusių fragmentiškų duomenų rekonstruojama faktine tikrove prieštarauja šiuolaikinės literatūros teorijos nuostatoms, tačiau ryžtamės žengti šia kryptimi. Viena vertus, bado akis, kaip smarkiai autoredegavimas subordinuotas užtekstinei struktūrai, kita vertus, siekiame interpretuoti ne paskelbto teksto reikšmes, o jo kilmės ir raidos aplinkybes. Atrodo, kad kūrinys turėjo prototipą – realų žmogų, realią situaciją ir asmenišką jos suvoktį, nuo kurios Vaičiūnaitė nenorėjo nutolti, kurią išreikšti, *išversti į eilėrašį* jai buvo svarbiau nei poetinė dermė. Juo labiau kad aktorės atlikto vaidmens mitologinė semantika įgalino literatūrinį biografinės referencijos kamufliažą ir drauge daugiaprasmę kūrinio interpretaciją, „[p]ati poetė savo širdį, kurioje grumiasi aistros, dažnai lygindavo su scena“³³.

Tad kas gi anuomet vaidino Elektra antikinių ar modernių dramų spektakliuose? Lietuvoje iki 1971 m., kai, primename, datuotas eilėraštis, jokia pjesė, kurioje figūruoja Elektra, nebuvo statyta³⁴. Geležinės uždangos sąlygomis nei tiesiogiai, nei per televiziją tolesnių šalių teatro gyvenimas tuo laiku lietuviams nebuvo pasiekiamas. Žvilgsnis krypsta į kaimyninę Latviją. Vaičiūnaitė mokėjo latviškai, gausiai vertė latvių poeziją, domėjosi tėnykščiu kultūriniu gyvenimu ir buvo ištekėjusi už latvių poeto Hermanio Marģerio Majevskio (1951–2001). Tiesa, 1980 m. sudaryta santuoka tetruko vos kelis mėnesius³⁵.

Kaip tik 1968 m. pabaigoje Sofoklio *Elektra* buvo pastatyta Latvijos nacionaliniame teatre³⁶, o protagonistę vaidino žymiausia tų laikų traginių

³² Viktorija Daujotytė, „Judita Vaičiūnaitė – šviesa iš paveikslo“, in: *Metai*, Vilnius, 2001, Nr. 5–6, p. 91.

³³ Ilona Gražytė-Maziliauskienė, „Mitas kaip savasties veidrodys: Juditos Vaičiūnaitės poezija“, in: Ilona Gražytė-Maziliauskienė, *Idėjų inventorius*, sudarė Solveiga Daugirdaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 221.

³⁴ Dėkoju teatrologei Daivai Šabasevičienei už konsultaciją ir tolesnio tyrimo nuorodas.

³⁵ Ramutė Dragenytė, „Judita Vaičiūnaitė ir Hermanis Marģeris Majevskis“, in: *Metai*, Vilnius, 2006, Nr. 2, in: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/129-2006-nr-2-vasaris/558-ramut-dragenyt-judita-vainait-ir-hermanis-mareris-majevskis#gsc.tab=0>.

³⁶ *Žr. Latvijas Nacionālā teātra 100 gadi*, in: <http://100.teatris.lv/performance/345/356>.

vaidmenų atlikėja Lidija Freimane (1920–1992). Teatro istorikai teigia, kad tai buvo įspūdingiausias jos karjeros vaidmuo³⁷. Aktorės dukra viename interviu prisimena, kad apie tą laiką Freimane patyrė sunkią operaciją ir mini dar ligoninėje teatro vadovo Alfredo Jaunušano duotą pažadą kviesti vaidinti būsimuose spektakliuose³⁸. Ir iš tiesų, net senoje fotografijoje galima įžiūrėti, kad 1970 m. gruodį įvykusios *Piecstāvu pilsēta* (*Penkiaaukštis miestas*) (pagal Vilio Lācio kūrinį) premjeros metu Freimane – įkritusiais skruostais, panašu, po sunkios ligos³⁹.

Epitektinės informacijos apie Vaičiūnaitės kūrybą mąža, nepavyko rasti žinių, kad 1971 m. pradžioje poetė lankėsi Latvijos pajūryje. Tačiau greta eilėraščio „Elektra“⁴⁰ autografų analizės, atskleidusios prispirtinį įsikabinimą į aptartą teminį branduolį ir tapusios impulsu svarstyti mimetinę kūrinio iniciaciją, yra kitų panašaus laiko, į tą patį archyvinį pluoštą patekusių juodraščių, netiesiogiai patvirtinančių poetės viešėjimą Jūrmaloje ankstyvą pavasarį. Antai eilėraštyje, paskelbtame antrašte „Gulbės“⁴¹, o juodraščiuose vadinamame „Ledonešis“, „Pavasaris“, „Ledųėjimo metas“, minimas pliažas, smėlis, ledas ir Lielupė, juosianti Latvijos kurortą⁴². Kūrinyje taip pat ryški ligos, kančios, netekties ir vilties semantika, kuri drauge su nuorodomis į tuščią kurortą ir balandžio mėnesį išskyla dar viename, neskelbtame eilėraštyje „Dingę be žinios“⁴³.

Pasvarstėme, ką gali implikuoti rankraščių tyrimas, tačiau šios mintys vis vien liktų spekuliatyvios net paaiškėjus, kad laiškuose ar dienoraščiuose yra dokumentuotas Vaičiūnaitės pasivaikščiojimas žiemai baigiantis pajūryje prie Jūrmalos menininkų vilos. Literatūros kūrinio radimasis yra slėpi-

³⁷ Žr. Lilija Dzene, *Lidija Freimane*, Rīga: Liesma, 1971.

³⁸ Žr. Līga Blaua, „Lidija Freimane – vienīgā īstā traģēdijas aktrise uz Latvijas teātru skatuves“, in: *Ievas Stāsti*, 2020-04-23, in: <https://www.santa.lv/raksts/personibas/lidija-freimane--vieniga-ista-tragedijas-aktrise-uz-latvijas-teatru-skatuves-33042/>.

³⁹ Žr. *Latvijas Nacionālā teātra 100 gadi*, in: <http://100.teatris.lv/performance/808/819>.

⁴⁰ Įdomu, kad bene paskutinis prieš mirtį Vaičiūnaitės parašytas eilėraštis irgi buvo apie Elektra. Tik ne graikų tragedijų figūrą, o virš seniausios Vilniaus elektrinės pastato esančią merginos skulptūrą – šviesos simbolį; žr. Judita Vaičiūnaitė, „Po Elektros skaisčia statula“, in: *Šiaurės Atėnai*, Vilnius, 2002-02-23.

⁴¹ Judita Vaičiūnaitė, „Gulbės“, in: Judita Vaičiūnaitė, *Klajoklė saulė*, p. 219; knygoje eilėraštis datuotas 1971 m.

⁴² Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščio, paskelbto antrašte „Gulbės“, autografai I, II], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 10, l. 7r, 8r.

⁴³ Judita Vaičiūnaitė, [Eilėraščio „Dingę be žinios“ autografai I, II], in: *LLMA*, f. 78, ap. 1, b. 10, l. 5r, 6r.

nys, kad ir kiek apie jį sužinotume iš tekstinių ir ekstratekstinių duomenų. Genetinės kritikos perspektyvoje Vaičiūnaitės atvejis įdomus kaip socialinių genėzės veiksmų priešpriešinio susidūrimo pavyzdys. Viena vertus, didelė tikimybė, kad eilėraščio katalizatoriaus vaidmenį atliko pažintis su Freimane ir jos gyvenimo istorija. Kita vertus, savaiminį teksto klostymąsi riboja autocenzūros impulsai – dėl atožvalgos į totalitarią kalbos politiką poetė, paisydama kirčiavimo normos, ravėjo natūraliai galvoje sugulančias frazes. Teigdama, kad Vaičiūnaitės poezijos interpretacijai nereikia kontekstinės informacijos, nes „[v]isa, kas svarbu, yra tekste, jo rašte, jo akyse ir ausyse“⁴⁴, Daujotytė turėjo galvoje publikuotus kūrinis. Manytume, kad avantekstinis tyrimas teikia svarbių argumentų kalbėti apie inspiracijos šaltinius, kūrybinės prigimties savitumą ir motyvus, nulėmusius paskelbtų tekstų pavidalą.

AXE SPINES IN A HEDGEROW OF THE TEXT

Summary

The article analyses the drafts of the poems by Judita Vaičiūnaitė from the 1970s. She was an icon of emancipation and free artistic life, but holographs, which have not been studied so far and are very complicated and complex, speak of her linguistic self-censorship. They contain ample signs showing that the poet put much effort into adapting to standard stress. Sometimes doing this she fell into despair. As an example, we have presented the poem 'Féérie'. In the drafts, it consists of two parts. After making considerable corrections to the second part and having already rewritten it in a clean copy, Vaičiūnaitė realised that when she used normative stress in the second line, the metre fell apart. It seems the poet gave up for she published only the first part.

Meanwhile, in the poem published under the title 'Electra', Vaičiūnaitė struggled with normative stress until she reached a satisfactory result. The avant-texte reconstructed from six manuscripts and the published version shows that only the first line and the last word of the poem remained unchanged by the author. It suggests that the creative impulse was of some other nature than textual. Rather than developing a phrase, a consonance, or a poetic metaphor, the poet sought to verbalise a visual motif and a certain narrative construct. The beach in the winter, the actress who played Electra, the illness she overcame, and the start of a new stage of life – these are the structural elements on which the poem is built.

⁴⁴ Viktorija Daujotytė, *op. cit.*, p. 91.

This leads to the assumption that the work had a prototype – a real person, a real situation, and its perception, from which Vaičiūnaitė did not want to depart. At the end of 1968, Sophocles' *Electra* was staged at the Latvian National Theatre, and the role of the protagonist was played by Lidija Freimane. In an interview, her daughter remembers the complicated surgery the actress underwent at that time. The article suggests that the meeting with Freimane in Jūrmala was the poem's genetic trigger. There is almost no epitextual information on Vaičiūnaitė's work. Thus, it was the analysis of the draft holographs that prompted the search for factual data correlating with the plausible extratextual initiation of the poem. The manner of the author's corrections appeared to be too persistently 'clinging' to the thematic nucleus, which implies a reference to reality, while all other textual elements were changed for the reasons of adhering to normative stress.

NUO PALERMO IKI PAVOVERĖS: DU ROŽINIO DIEVO MOTINOS PAVEIKSLAI VILNIUJE, JŲ PIRMAVAIZDŽIAI IR SEKINIAI

BIRUTĖ VALEČKAITĖ

1475 m. dominikono Alano de Rupe (Alain de la Roche, apie 1428–1475) aprašyta vizija įkvėpė naują Švč. Mergelės Marijos ikonografijos tipą: Dievo Motiną pradėta vaizduoti įteikiančią rožinio vėrinį Pamokslininkų ordino įkūrėjui šv. Dominykui (Domingo de Caleruega, de Guzmán, apie 1171/1174–1221)¹. Vėliau kartu su juo imta vaizduoti dominikonę šv. Kotryną Sienietę² ir kitus šventuosius. Nors pasakojimas apie Rožinio gavimą nebuvo paminėtas kanonizacijos proceso liudininkų parodymuose ar ankstyvosiose šv. Dominyko biografijose³ ir kėlė abejonių amžininkams⁴, Alano de Rupe ir jo sekėjų steigtų Rožinio brolių altoriams tapyti atvaizdai sulaukė didelio populiarumo. Ypač po 1571 m. įvykusio Lepanto mūšio, dominikonui popiežiui Pijui V paskelbus Pergalės Dievo Motinos šventę, vėliau pervadintą Rožinio Švč. Mergelės Marijos vardu⁵. Tai lėmė barokinių Rožinio Dievo Motinos atvaizdų gausą ir įvairovę visame katalikiškame pasaulyje.

¹ Krystyna S. Moisan, „Matka Boska Różańcowa“, in: Krystyna S. Moisan, Beata Szafrańiec, *Maryja orędowniczka wiernych*, (ser. *Ikonografia nowożytniej sztuki kościelnej w Polsce: Nowy Testament*, t. 2), Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1987, p. 63–64; Birutė Valečkaitė, „Vizijos ir sapnai šv. Dominyko ikonografijoje: XVI–XVIII a. Vilniaus dominikonų ir pranciškonų dailės atvejai“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 106: *Sapnai ir vizijos Lietuvos mene*, sudarytoja Rūta Janonienė, Vilnius, 2022, p. 192–193.

² Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, in: *Šv. Dominykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje: Aštuoni atminties šimtmečiai*, sudarytoja Birutė Valečkaitė, Vilnius: Bažnytinio paveldo muziejus, 2022, p. 131.

³ „St. Dominic and the Rosary“, in: *Dominican Friars Province of St Joseph*, in: <https://opeast.org/2013/09/st-dominic-and-the-rosary/>, (2023-10-08).

⁴ Karl Joseph Klinkhammer, „Die Entstehung des Rosenkranzes und seine ursprüngliche Geistigkeit“, in: *500 Jahre Rosenkranz, 1475 Köln 1975: Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben*, Köln: Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln, 1975, p. 41.

⁵ Reginald Martin OP, „The Battle of Lepanto and the Holy Rosary“, in: *Dominican Friars Province of the Most Holy Name of Jesus*, in: <https://opwest.org/lepanto>, (2023-10-08).

Žymių dailininkų nutapyti paveikslai neretai tapdavo pirmavaizdžiais raižiniams, o šie – pavyzdžiais naujiems kūriniams. Tokiu būdu pagrindiniuose meno centruose sukurti tapybos darbai sulaukdavo sekinių įvairiuose kraštuose, taip pat ir Lietuvoje.

Straipsnyje pristatomi du Vilniuje esantys Rožinio Dievo Motinos paveikslai: „Šv. Dominyko vizija“ iš Šventosios Dvasios bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus ir to paties titulo altorių Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčioje puošęs „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“. Paveikslus vienija ne tik tema, priklausomybė Vilniaus dominikonų dailei ir jų bažnyčiose veikusių Rožinio brolių užsakymams, bet ir vėlyvojo baroko tapybai būdingas ekspresyvumas, dinamiškumas, jausmingumas. Be to, kompozicijos sąsajos su XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Romos tapybos mokyklos atstovų darbais.

Straipsnio tikslas – aptarti dviejų vilnietišku Rožinio Dievo Motinos paveikslų atvejais išryškėjančias Lietuvos profesionaliosios religinės dailės sąsajas su XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Romos tapybos mokykla, grafinių reprodukcijų įtaką rožinio įteikimo ikonografinės temos plėtojimui vietinių dailininkų darbuose ir išskylančius kompozicijos originalumo klausimus. Kiekvieno paveikslų atvejis nagrinėjamas atskirose straipsnio dalyse, stengiantis pasiekti pagrindinius tyrimo uždavinius:

- 1) remiantis ankstesniais tyrimais, aptarti paveikslų sukūrimo kontekstą;
- 2) pristatyti naujai atrastus kūrinių pirmavaizdžius, įvertinti kūrinių originalumo ir sekimo pirmavaizdžiais reikšmę;
- 3) pristatyti žinomus paveikslų sekinius ar panašia kompozicija pasižyminčius darbus ir įvertinti abiejų vilnietišku kūrinių įtaką vietinei dailei.

Straipsnyje remiamasi Vilniaus Šventosios Dvasios ir Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčių tyrimais, kuriuose skirta dėmesio Rožinio Švč. Mergelės Marijos altorių paveikslams. Rožinio Dievo Motinos paveikslų ikonografija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dailėje išsamiausiai aptarta Aušros Vasiliauskienės darbuose⁶, juose pristatytas ir Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslas „Šv. Dominyko vizija“ bei jo sąsajos su Svyrių (dab.

⁶ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės baroko dailėje“, in: *Logos*, Vilnius, 2006, Nr. 49, 161–171; Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai XVII–XVIII a. Vilniaus vyskupijoje“, in: *Sveika, Mergelė! Vilniaus arkivyskupijos marijinės ikonografijos aspektai*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 155–182; Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 127–143.

Baltarusija) ir Karvio bažnyčiose esančiais kūrniais. Informacijos apie Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios puošybą pateikta Marijos Banikonienės⁷, Jūratės Valužytės⁸ apybraižose, bažnyčios ir buvusio dominikonų vienuolyno ikonografinę programą bei rožinio maldos reikšmę joje yra pristaciausi Dalia Klajumienė⁹. Apie šioje šventovėje veikusią Rožinio broliją ir jos užsakymus yra rašiusios Auksė Kaladžinskaitė-Jocienė¹⁰ ir Dalia Vasiliūnienė¹¹. Taip pat remiamasi Ramunės Lebedytės parengta Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios istorinių-meninių tyrimų apybraiža¹², kurią papildė Tojanos Račiūnaitės pateikta informacija apie Lukiškių dominikonų bažnyčioje buvusį Rožinio Dievo Motinos paveikslą¹³. Su šia drobe susiję procesijų altorėliai buvo pristatyti Marijos Matušakaitės¹⁴ ir Gabijos Surdokaitės-Vitienės¹⁵ tyrimuose, informacijos apie Pavoverės Šv. Kazimiero

⁷ Marija Banikonienė, *Buv. Dominikonų vienuolynas Vilniuje, Garelis 6, Giedrio 11: Istorinė apybraiža*, Vilnius: Paminklų konservavimo institutas, 1982, in: Paveldosaugos bibliotekos dokumentų fondas, f. 5, ap. 1, b. 1787.

⁸ Jūratė Valužytė, *Šventosios Dvasios (Dominikonų) bažnyčia Vilniuje: Istorinė apybraiža*, Vilnius: Paminklų konservavimo institutas, 1990, in: Paveldosaugos bibliotekos dokumentų fondas, f. 5, ap. 1, b. 3810.

⁹ Dalia Klajumienė, „Vilniaus dominikonų vienuolyno prie Šv. Dvasios bažnyčios pirmo aukšto koridoriaus XVIII a. II pusės sienų tapyba“, in: *Menotyra*, Vilnius, 2002, t. 28, Nr. 3, p. 9–17; Dalia Klajumienė, *XVIII a. sienų tapyba Lietuvos bažnyčių architektūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004; Dalia Klajumienė, „Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų bažnyčia ir vienuolynas“, in: *Lietuvos bažnyčios*, sudarytoja Laima Šinkūnaitė, Kaunas: Šviesa, 2009, p. 89–95.

¹⁰ Auksė Kaladžinskaitė, „Brolijų dailės užsakymai XVIII a. Vilniuje“, in: *Dailės istorijos studijos*, t. 2: *Dailė LDK miestuose: poreikiai ir užsakymai*, sudarytoja Aistė Paliušytė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006, p. 147–164.

¹¹ Dalia Vasiliūnienė, *Žemaičių Kalvarija: Piligriminio centro istorija ir dailė XVII–XIX a.*, Vilnius: Aidai, 2010; „Jėga ir grožis jo šventovėje...“ (Ps 96, 6): *Vilniaus arkivyskupijos sakralinės vertybės Bažnytinio paveldo muziejuje*, sudarytoja Dalia Vasiliūnienė, Vilnius: Bažnytinio paveldo muziejus, 2013; *Dangaus miestas: Vilniaus vienuolynų palikimas Bažnytinio paveldo muziejuje*, sudarytoja Dalia Vasiliūnienė, Vilnius: Bažnytinio paveldo muziejus, 2020.

¹² Ramunė Lebedytė, *Buv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčia Vilniuje, Vilnius, Lenino aikštė 10. Vietinės reikšmės architektūros paminklas Nr. 52: Interjero istoriniai-meniniai tyrimai*, Vilnius: Paminklų restauravimo projektavimo institutas, 1987, in: Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka, f. 5, ap. 1, Nr. 3155.

¹³ *Lukiškių Dievo Motina: Atvaizdo istorijos studija, stebuklų knyga ir jos vertimas*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2017.

¹⁴ Marija Matušakaitė, *Procesijų altorėliai Lietuvoje*, Marijampolė: Ardor, 1998.

¹⁵ Gabija Surdokaitė-Vitienė, „Keletas naujų faktų apie vadinamuosius Cezario Šteimbergo altorėlius“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius, 2017, t. 21, p. 208–212.

bažnyčios altorėlį taip pat pateikta Birutės Rūtos Vitkauskienės ir Sigitos Maslauskaitės-Mažylienės sudarytame bažnyčios meninių vertybių inventoriuje¹⁶. Abu paveikslai publikuoti parodos „Šv. Dominykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje: Aštuoni atminties šimtmečiai“ kataloge¹⁷ ir straipsnyje, skirtame aptarti vizijų ir sapnų vaizdavimą šv. Dominyko ikonografijoje¹⁸. Vis dėlto šiame straipsnyje pirmą kartą pristatomi abiejų Rožinio Dievo Motinos atvaizdų pirmavaizdžiai, išsamiai nagrinėjamos jų sąsajos su kitais kūrinių ir kompozicijos originalumo problematika. Įsigilinimui į paveikslų atsiradimo kontekstui svarbų pamaldumą ir Rožinio Dievo Motinos paveikslų tipologiją praverė Krystynos S. Moisan¹⁹ įžvalgos, o vieno iš pirmavaizdžių analizei – karmelitiškosios ikonografijos tyrimai Aurelijos Rusteikienės tekstuose²⁰.

Straipsnyje keliama hipotezė, kad šie du Vilniuje esantys Rožinio Dievo Motinos paveikslai buvo sukomponuoti remiantis barokiniais grafikos darbais, tiražavusiais žymius XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Romos tapybos mokyklos paveikslus, o tapę pavyzdžiais mažiau profesionalių dailininkų kūriniams, atvaizdų sąsajas jie pratęsė nuo Italijos iki Lietuvos miestelių, nuo Romos ir Palermo iki Karvio, Vievio, Palėvenės ir Pavoverės.

CARLO MARATTA KOMPOZICIJOS ATGARSIAI VILNIAUS ŠVENTOSIOS DVASIOS BAŽNYČIOJE

Paveikslas ir jo sukūrimo kontekstas. Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčioje esantis paveikslas „Šv. Dominyko vizija“ (drobė, aliejus; Uk 7308)²¹,

¹⁶ Birutė Rūta Vitkauskienė, Sigitas Maslauskaitė, *Pavoverės parapinės Šv. Kazimiero bažnyčios meninių vertybių inventorių*, 2002-08-14, in: Bažnytinio paveldo muziejaus archyvas.

¹⁷ *Šv. Dominykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje: Aštuoni atminties šimtmečiai*, sudarytoja Birutė Valečkaitė, Vilnius: Bažnytinio paveldo muziejus, 2022.

¹⁸ Birutė Valečkaitė, „Vizijos ir sapnai šv. Dominyko ikonografijoje“, p. 167–201.

¹⁹ Krystyna S. Moisan, *op. cit.*

²⁰ Aurelija Rusteikienė, „Švč. Mergelė Marija Škaplierinė Lietuvos XVII–XVIII a. bažnytinėje dailėje“, in: *Logos*, Vilnius, 2001, Nr. 26, 159–174; Aurelija Rusteikienė, „Šv. Simono Stoko vizijos ikonografinė tradicija Lietuvos karmelitų bažnyčiose: Pirmavaizdis ir kartotė“, in: *Logos*, Vilnius, 2012, Nr. 72, p. 149–160.

²¹ Paveikslas Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registre nurodytas kaip „Rožinio Švč. Mergelė Marija“, tačiau straipsnyje vartojamas „Šv. Dominyko vizijos“ pavadinimas, tiksliau nusakantis kūrinių ikonografinį tipą; žr. „Vilniaus dominikonų vienuolyno statinių ansamblio Šventosios Dvasios bažnyčia“, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/add3ea4c-0965-471c-a1ef-efe155cce7c5>, (2023-10-08).

datuojamas XVIII a. antrąja puse, puošia Rožinio Švč. Mergelės Marijos altorių (ilustracija Nr. 1). Virš jo, antrajame tarpсныje, įkomponuotas tą pačią temą vaizduojantis lipdinys, o pačiame altoriaus viršuje – reljefinė glorijs su Švč. Mergelės Marijos monograma. Altoriaus autorius ir sukūrimo data gana tiksliai žinomi: architektas ir skulptorius Pranciškus Ignotas Hoferis (Franciszek Ignacy Hoffer)²², dar negavęs dominikonų užsakymo vadovauti 1748 ir 1749 m. gaisrų nuniokotos Šventosios Dvasios bažnyčios atstatymo darbams, 1753 m. sausį jau buvo pasamdytas Rožinio brolijos atstatyti du jos prižiūrimus altorius: Rožinio Švč. Mergelės Marijos ir Švč. Jėzaus Vardo²³. Pirmasis, įkomponuotas kairėje, ir dešinėje esantis antrasis sudaro darnią vėlyvojo baroko kompoziciją su didžiuoju bažnyčios altoriumi, užsakytu dominikonų ir įrengtu to paties meistro²⁴. 1770 m. gruodį bažnyčios atstatymo (taigi ir altorių įrengimo) darbai minimi kaip beveik baigti²⁵.

Pastebėta, kad visoje Šventosios Dvasios bažnyčios ir buvusio vienuolyno ikonografinėje programoje išryškinta rožinio maldos reikšmė, o dominikonai pristatomi kaip jos kūrėjai ir platintojai²⁶. Tokiu būdu išreikšta pagarba ir Rožinio brolijai, šioje bažnyčioje veikusiai nuo XVI a.²⁷ Dar 1581 m. Šventosios Dvasios bažnyčiai suteikta popiežiaus Grigaliaus XIII privilegija iškilmingai švęsti Rožinio Švč. Mergelės Marijos šventę²⁸. Rožinio brolija buvo pasistačiusi vieną iš pirmųjų koplyčių Šventosios Dvasios bažnyčioje, paminėtą 1661 m.²⁹, tikriausiai įrengtą prieš 1655–1661 m. karą su Maskva. Vėliau šventovėje minimi Rožinio Švč. Mergelės Marijos ir Švč. Jėzaus Vardo altoriai, perstatyti brolijos narių ir kitų aukotojų lėšomis prieš 1715 m., bet apgadinti per 1726 m. gaisrą³⁰. Jų įrengimas (veikiausiai XVII a.) ir atkūrimas po įvairių negandų (Šiaurės karo, 1726, 1748 ir 1749 m. gaisrų) atspindėjo gyvą pamaldumą, atitinkantį Pamokslininkų ordino

²² Dalia Klajumienė, „Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų bažnyčia ir vienuolynas“, p. 91.

²³ Aukšė Kaladžinskaitė, *op. cit.*, p. 153–154.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Jūratė Valužytė, *op. cit.*, p. 11.

²⁶ Dalia Klajumienė, *op. cit.*, p. 92; Dalia Klajumienė, „Vilniaus dominikonų vienuolyno prie Šv. Dvasios bažnyčios pirmo aukšto koridoriaus XVIII a. II pusės sienų tapyba“, p. 9–10.

²⁷ *Dangaus miestas*, p. 64.

²⁸ Dalia Vasiliūnienė, *Žemaičių Kalvarija: Piligriminio centro istorija ir dailė XVII–XIX a.*, p. 328.

²⁹ Jūratė Valužytė, *op. cit.*, p. 7.

³⁰ *Ibid.*, p. 9.

1 iliustracija. Rožinio Švč. Mergelės Marijos altorius. Apačioje – nežinomo dailininko paveikslas „Šv. Dominyko vizija“. XVIII a. antra pusė. Viršuje – Pranciškaus Ignoto Hoferio lipdinys „Šv. Dominyko vizija“. XVIII a. antra pusė. Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčia. Kęstučio Stoškaus nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

aplinkoje populiarią tradiciją melstis abu rožinio variantus: ir Švč. Mergelės Marijos, ir nuo XVI a. pabaigos dominikonų platintą Švč. Jėzaus Vardo rožinį³¹. Šiame kontekste paveikslą „Šv. Dominyko vizija“, sukurtą specialiai dabartiniam rokokiniam Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriui, galima vadinti svarbiu ikonografinės programos vinimi, pristatančiu pačią rožinio įteikimo legendą.

Nepaisant to, kad legenda buvo aprašyta dar 1475 m., *Šv. Dominyko vizijos* ikonografinis tipas susiformavo tik XVI–XVII a. sandūroje Italijoje ir paplito baroko epochoje³². Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dailėje šiam tipui priskiriamų atvaizdų daugiausia sukurta XVII–XVIII a.³³ Įprastai *Šv. Dominyko vizijos* atvaizduose stovinti arba sėdinti Švč. Mergelė Marija su Kūdikiu įteikia rožinio vėrinį priklaupusiam šv. Dominykui³⁴. Tokia schema atkartojama ir Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveiksle: kairėje ant laiptelio priklaupęs šv. Dominykas žvelgia į rožinio vėrinį, tiesiamą jam Dievo Motinos, prilaikančios ant debesies stovintį Kūdikėlį Jėzų.

Aušra Vasiliauskienė yra atkreipusi dėmesį į ypatingą santykį tarp šiaame kūrinyje pavaizduotų vizijos veikėjų: rožinio įteikimo scena primena Švč. Mergelės Marijos ir Kūdikio žaidimo momentą, į kurį įtraukiamas ir šv. Dominykas³⁵. Žaismingumo kompozicijai prideda ir angeliukai, laikantys tarsi prie altoriaus suklupusiems tikintiesiems skirtą rožinio vėrinį ir rožių žiedus, sėdintys viename lygmenyje su šv. Dominyku ir taip išreiškiantys dangiškosios bei žemiškosios sferų susitikimą³⁶. Pagrindinę sceną taip pat papildo angelai, įkomponuoti virš šventojo. Pirmasis – „angelas padėjęjas“ – švelniai prilaiiko rožinį ir padeda jį perduoti³⁷. Antrasis, neryškiai matomas dar aukščiau, neša padėklą su geltonos, rožinės ir baltos spalvos rožių žiedais, simbolizuojančiais Džiaugsminguosius, Skausminguosius ir Garbinguosius maldos slėpinius. Alano de Rupe aprašytoje rožinio gavimo

³¹ Dalia Vasiliūnienė, *op. cit.*, p. 329.

³² Krystyna S. Moisan, *op. cit.*, p. 63.

³³ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija“, p. 165–166.

³⁴ Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 129.

³⁵ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija“, p. 167; Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 170–171.

³⁶ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija“, p. 167.

³⁷ *Ibid.*, p. 166, 167; Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 169, 170.

vizijoje šios spalvos siejamos su trimis karalienėmis, kurių kiekvieną lydi po penkiasdešimt mergelių³⁸; taip simboliškai įvardinta rožinio maldos sandara. Debesyse virš Švč. Mergelės Marijos išryškėja keletas sparnuotų cherubinų galvučių.

Paveikslu autorius nežinomas, tačiau kūrinio apačioje įsiamžino jo užsakovai. Įrašė lenkų kalba nurodyta, kad paveikslas „Dievo šlovei ir Rožinio Marijos garbei“ nutapytas sutuoktinių Motiejaus ir Teresės Kuznickių lėšomis³⁹. Kitas įrašas įkomponuotas rėme, greičiausiai vienaikiame su paveikslu. Jo viršuje, rožių žiedais papuoštame vėlyvojo baroko kartuše lotyniškai įrašyti Švč. Mergelės Marijos žodžiai, ištarti šv. arkangelui Gabrieliui: „Mano siela šlovina Viešpatį“⁴⁰ (*Lk 1, 47*) – ši frazė atliepia ir užsakovų įvardintą intenciją. Taigi paveikslas, padovanotas Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriui, turėjo atlikti kelias funkcijas: išreikšti jį įgijusių ir savo vardus įamžinusių sutuoktinių pamaldumą, būti pakankamai reprezentatyvus, kad atitiktų Rožinio brolijos titulinio altoriaus puošnumą, o galiausiai padėtų užbaigti visą Šventosios Dvasios bažnyčios ikonografinę programą pristatydamas tikintiesiems Rožinio maldos reikšmę ir atsiradimo legendą. Toks svarbus užsakymas reikalavo paveikslu autoriaus atsakomybės pasirenkant tinkamą, reprezentatyvų pirmavaizdį.

Pirmavaizdis ir jo interpretacija. XVIII a. antroje pusėje perstatant Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčią ir dominikonų vienuolyną, dekoruojant patalpų sienas ir skliautus, buvo remiamasi įvairiais atvaizdų šaltiniais. Kaip galimus pavyzdžius sienų tapybos autoriams Dalia Klajumienė išskiria Vilniuje leistų ir iš Vakarų Europos (Romos, Paryžiaus) atvežtų leidinių – Šventojo Rašto, Mišiolių, pamokslų, teologinių traktatų – iliustracijas⁴¹. Atrastos vienuolyno koridoriaus freskų sąsajos su Augsburguro graverių brolių Josepho Sebastiano (1710–1768) ir Johanno Baptisto (1712 – apie 1787) Klauberių

³⁸ Beato Alano della Rupe OP, *Il Santissimo Rosario: il Salterio di Gesù e di Maria*, t. II: *Opere complete del Beato Alano della Rupe*, Libro II: *Storia, rivelazioni e visioni del SS. Rosario*, introduzione e traduzione a cura di Don Roberto Paola, Roma: Editrice Ancilla, 2015, p. 507–515.

³⁹ *Ten Obraz N. Panny Rozancowey na chwale / Boską y Honoriey [...] Maryi Rozancowey iest sprą: / wiony kosztem P. Macieia y Teresy Kuznickich / Malzonkow.*

⁴⁰ MAGNI- / FICAT ANIMA / MEA / DOMINO.

⁴¹ Dalia Klajumienė, „Vilniaus dominikonų vienuolyno prie Šv. Dvasios bažnyčios pirmo aukšto koridoriaus XVIII a. II pusės sienų tapyba“, p. 9.

raižinių ciklu, parengtu bendradarbiaujant su jėzuitu Uldarico Probstu: jo parinkti simboliai ir moto iš Šventojo Rašto buvo atkartoti Vilniuje⁴². Šventosios Dvasios bažnyčios skliaute ties Šv. Dominyko altoriumi nutapyta freska „Šv. Dominyko vizija“ taip pat sukurta pagal brolių Klauberių ir Gottfriedo Bernhardo Gözo (1708–1774) apie 1737–1742 m. parengtame šventųjų kalendoriuje *Annus dierum Sanctorum* esantį raizinį⁴³. Šie pavyzdžiai įrodo, kad nedidelio formato grafikos darbai, atvežti iš kitų Europos šalių, buvo naudojami dailininkų, dirbusių kuriant vėlyvojo baroko dekorą Šventosios Dvasios bažnyčioje ir vienuolyne.

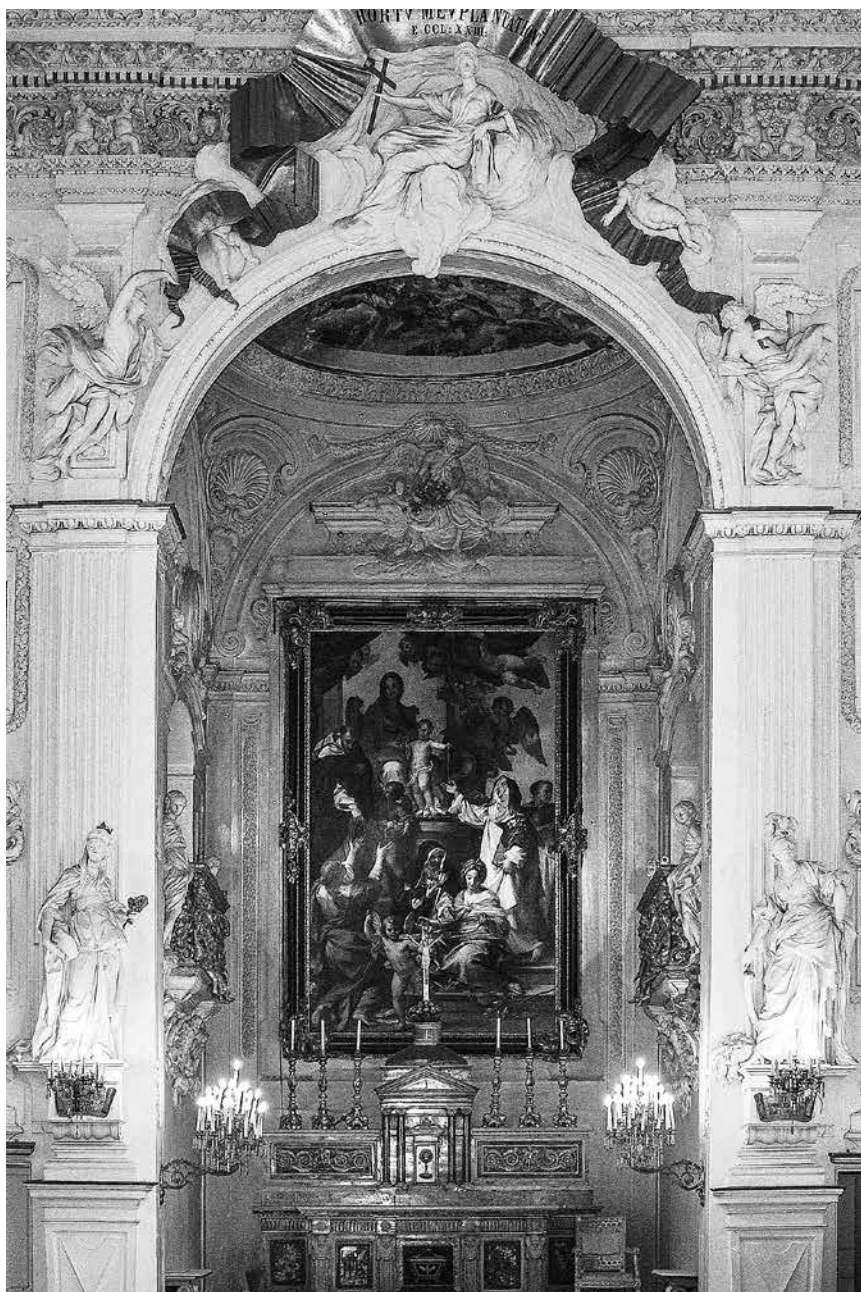
Tikėtina, kad paveikslo „Šv. Dominyko vizija“ autorius savo kompoziciją kūrė remdamasis raiziniu, sukurtu pagal 1695 m. Carlo Maratta⁴⁴ nutapytą paveikslą „Rožinio Švč. Mergelė Marija su šventaisiais“ (ilustracija Nr. 2). Šis garsaus Romos tapybos mokyklos dailininko kūrinys skirtas Palermo dominikonų Šv. Zitos (*Santa Cita*, nuo 1952 m. *San Mamiliano*) bažnyčios Rožinio oratorijai⁴⁵. Tai buvo maldos ir susirinkimų vieta, kurią įrėngė turtingumu ir prestižu garsėjusi Rožinio brolija, 1570 m. atsiskyrusi nuo Palermo Šv. Dominyko bažnyčioje veikusios bendruomenės. 1685–1690 m. Giacomo Serpotta išpuošė oratoriją barokiniais stiuko lipdiniais, vaizduojančiais vertybių alegorijas, Džiaugsminguosius, Skausminguosius, Garbinguosius rožinio slėpinius ir Lepanto mūšio sceną. Išryškinus iš Romos

⁴² Dalia Klajumienė, *XVIII a. sienų tapyba Lietuvos bažnyčių architektūroje*, p. 159–160.

⁴³ Birutė Valeckaitė, „Vizijos ir sapnai šv. Dominyko ikonografijoje“, p. 187–191.

⁴⁴ Carlo Maratta (Maratti, 1625–1713) buvo kilęs iš Kamerano, atvyko į Romą būdamas vienuolikos ir mokėsi Andrea Sacchi (1599–1661) dirbtuvėje. Pastebėtas popiežiaus Aleksandro VII, dailininkas sulaukė užsakymų altorių paveikslams, jį ypač išgarsino Švč. Mergelės Marijos atvaizdai. Taip pat buvo vertinamas kaip puikus freskų ir portretų meistras, sulaukdavęs Italijos aristokratų šeimų ir užsieniečių užsakymų. 1664 ir 1700 m. išrinktas Šv. Luko akademijos vyresniuoju, 1706 m. šis titulas garantuotas iki gyvenimo pabaigos. 1680 m. Prancūzijos karalius Liudvikas XIV jam suteikė Karališkojo dvaro dailininko titulą. 1702 m. popiežiaus Klemenso XI paskirtas Romos Antikos rinkinių vadovu, rūpinosi Rafaelio freskų restauravimu Vatikane ir vadovavo savo dirbtuvei – kūrė eskizus paveikslams, kuriuos dažniausiai tapydavo jo mokiniai. Savo darbuose stengėsi perteikti Kontrreformacijos idėjas. Vadinamas paskutiniuoju Rafaelio pradėtos tapybos tradicijos tęsėju, brandžiojo Baroko klasikinės krypties atstovu, gyvenimo pabaigoje – labiausiai vertintu dailininku to meto Romoje; žr. „Carlo Maratta“, in: *Encyclopaedia Britannica*, in: <https://www.britannica.com/biography/Carlo-Maratta>, (2023-10-08); „Carlo Maratti“, in: *The British Museum*, in: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG37145>, (2023-10-08).

⁴⁵ „St. Cita’s Oratory“, in: *Il Genio di Palermo: Distretto Sociale Evoluto*, in: <https://www.ilgeniodipalermo.com/en/itinerari/i-tesori-della-loggia/oratorio-di-s-cita.html>, (2023-10-08).

2 iliustracija. Carlo Maratta. Rožinio Švč. Mergelė Marija su dominikonų šventaisiais. Roma, 1695. Lipdiniai – Giacomo Serpotta, 1685–1718 m. Palermo dominikonų Šv. Zitos (*Santa Cita*, nuo 1952 m. *San Mamiliano*) bažnyčios Rožinio oratorija. Dimitri Katsireas nuotrauka, spaudai parengė Gedas Čiuželis. Birutės Valečkaitės skaitmeninis archyvas

atgabentą ir virš altoriaus pakabintą Carlo Maratta kūrinį, presbiterijos puošyba buvo baigta 1717–1718 m.⁴⁶ Paveiksle kartu su Švč. Mergele Marija ir Kūdikieliu Jėzumi buvo pavaizduotas ne tik šv. Dominykas, bet ir Pamokslininkų ordino nariai šv. Kotryna Sienietė, šv. Tomas Akviniėtis, šv. Rožė Limietė, kuri vėliau klaidingai interpretuota kaip Palermo globėja šv. Rozalija, ir šv. Olivija⁴⁷. Carlo Maratta kūrinys amžininkų laikytas šedevru.

Dar prieš atsidurdamas Sicilijos sostinėje, paveikslas sulaukė kūrinių kopijas raizančių graverių dėmesio. Pagal jį sukurtas flamandų graverio Roberto van Audenaerde's⁴⁸ raižinys⁴⁹ (ilustracija Nr. 3). Romoje šis dailininkas dirbo Carlo Maratta studijoje ir jo prašymu kūrė paveikslų graviūras. Nusprendęs grįžti į Gentą, 1723 m. Robertas van Audenaerde perdavė savo raižinių klišės Jakobui Frey'ui⁵⁰. Veikiausiai tuo metu šis pirmą kartą publikavo paveikslą „Rožinio Švč. Mergele Marija su šventaisiais“ reprodukciją⁵¹, kurios apačioje nurodyti dailininko Carlo Maratta, graverio Roberto van Audenaerde's, leidėjo Jakobo Frey'aus vardai ir

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Daugiau apie paveikslą ir jo sukūrimo kontekstą žr. Pierfrancesco Palazzotto, Mauro Sebastianelli, *Carlo Maratti: La Madonna del Rosario e Santi dell'oratorio del SS. Rosario in Santa Cita a Palermo. La Fondazione Sicilia tra ricerche e restauri*, Palermo: Palermo University Press, 2021, in: <https://iris.unipa.it/handle/10447/542215>, (2023-10-08).

⁴⁸ Robert van Audenaerde (Auden-Aerd, 1663–1743) gimė Gente (dab. Belgija), dvidešimt dvejų atvyko į Romą. Dirbo Carlo Maratta studijoje, specializavosi istorinių scenų tapyboje. Laisvalaikiu kurdavo raižinius, kuriuos pamatęs Maratta patarė vaikiniui imtis graverio amato. Beveik keturis dešimtmečius praleidęs Romoje, Robert van Audenaerde grįžo į Gentą ir tapė altorinius paveikslus; žr. „Robert van Audenaerde“, in: *The British Museum*, in: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG17849>, (2023-10-08); Michael Bryan, „Auden-Aerd, Robert van“, in: *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers*, t. I: A–K (3rd ed.), editor Robert Edmund Graves, London: George Bell and Sons, 1886, p. 57, in: <https://archive.org/details/cu31924092716962/page/57/mode/1up?view=theater>, (2023-10-08).

⁴⁹ „The Virgin and Child enthroned on a pedestal with five saints and numerous angels, after Maratti“, in: *The British Museum*, in: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1917-1208-476, (2023-10-08).

⁵⁰ Johann Jakob Frey (1681–1752) gimė Liucernoje, Šveicarijoje. Dvidešimt dvejų atvyko į Romą, mokėsi graverio amato Arnoldo van Westerhoutho (1651–1725), vėliau – Carlo Maratta studijoje. Spausdino savo raižinių atspaudus ir kitų graverių darbus; žr. „Jacob Frey“, in: *The British Museum*, in: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG27925>, (2023-10-08); Michael Bryan, „Frey, Johann Jakob“, in: *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers*, t. I, (2023-10-08).

⁵¹ „Our Lady of the Rosary and Dominican Saints“, in: *PESSCA: Project on the Engraved Sources of Spanish Colonial Art*, in: <https://colonialart.org/artworks/3489a>, (2023-10-08).

3 iliustracija. Robert van Audenaerde. Rožinio Švč. Mergelė Marija su šventaisiais. Raižinys. Roma, apie 1695. Jakobo Frey'aus atspaudas. Roma, apie 1723 m. Britų muziejus, inv. Nr. 1917,1208.476. Britų muziejaus skaitmeninis archyvas

patvirtinta popiežiškoji privilegija atvaizdų leidybai⁵². Veidrodis Maratta paveikslu atvaizdas tapo pirmavaizdžiu kitiems gana tiksliai kompoziciją atkartojantiems kūriniams: nežinomo XVIII a. dailininko sukurtam vėlyvojo baroko paveikslui iš Kito Šv. Dominyko vienuolyno Ekvadore⁵³ ir José Joaquimo Rocha XVIII a. pabaigoje nutapytai drobei iš Trečiojo ordino Šv. Dominyko bažnyčios Bahijos valstijos sostinėje (iki 1763 m. – Brazilijos sostinėje) Salvadore⁵⁴. Gali būti, kad toks pats Romoje išleistas raiziny pasiekė ir Vilnių.

Iš Maratta kūrinio ir van Audenaerde's graviūros į vilnietiškąjį paveikslą (ilustracija Nr. 4) perkelta dalis svarbių detalių. Visų pirma, centrinė figūra – Dievo Motinos švelniai prilaikomas Kūdikėlis Jėzus. Pakyla, ant kurios jis stovi, Vilniaus versijoje pakeista debesimis, nebelikę rožinio vėrinų Kūdikio rankose. Tačiau šalia jo Maratta nupieštas angelas, abiem rankomis iškėlęs padėklą su rožių žiedais, išliko – veidrodis jo atvaizdas (lyginant su raiziniu) buvo įkomponuotas paveikslu viršuje, kairėje pusėje. Šis angelas paverstas neryškiu, antraeiliumi personažu, kurį iš dalies užstoja debesys, iš dalies – Vilniuje dirbusio dailininko nutapytas ryškesnis angelas, padedantis Švč. Mergelei Marijai laikyti rožinio vėrinį. Didžiausios transformacijos sulaukė šv. Kotrynos Sienietės figūra. Maratta paveiksle ir van Audenaerde's raizinyje šalia Kūdikėlio Jėzaus pakylas stovinti ir ranką link rožinio ištiesusi šventoji dominikonė Vilniuje tapo ordino įkūrėju šv. Dominyku. Nepaisant to, kad jis pavaizduotas priklaupęs, gana tiksliai atkartotos abito klostės, į viršų nukreiptas žvilgsnis, kairės rankos gestas, dešinė prie abito prispausta knyga ir lelija, nors jų padėtis kiek pakeista. Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslą papildė tradiciniai šv. Dominyko atributai – apačioje matomas šuo su deglu ir pasaulio rutulys.

Pirmavaizdyje šv. Kotryna Sienietė žvelgia į Kūdikėlį Jėzų, tačiau pergrupuotoje vilnietiškoje kompozicijoje dailininkui teko šv. Dominyko

⁵² *Cum priviil. Summi Pont. et Regis Christ. mi Romę apud Iacobum Frey. Carolus Marrattus pinx. R. V. Auden Aerd Sculp.* Didesniu šriftu po raiziniu įrašyta citata iš Senojo Testamento Siracido knygos (Sir 24, 17–18), kuri Vulgatos vertime vadinta Ekleziasto knyga, skiriasi ir eilučių numeracija: „Mano gėlės yra garbės ir sąžiningumo vaisiai. Aš Motina gražiosios meilės, ir baimės, ir pažinimo, ir šventos vilties“ (*Flores mei fructus honoris, et honestatis. Ego Mater pulchrę dilectionis, et timoris, et agnitionis, et sanctę spei. Eccle. Cap. 24. V. 23.*). Tai žodžiai iš Išminties šlovės giesmės, raizinio kontekste pateikti kaip Rožinio Švč. Mergelės Marijos apibūdinimas; žr. „Ecclesiasticus (Latin)“, in: *Biblia Sacra Vulgata*, in: <https://vulgata.net/ecclesiasticus?chapter=24>, (2023-10-08).

⁵³ „Our Lady of the Rosary and Dominican Saints“.

⁵⁴ *Ibid.*

4 iliustracija. Nežinomas dailininkas. Šv. Dominyko vizija. XVIII a. antra pusė. Drobė, aliejus; 138 × 232 cm; Uk 7308. Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčia. Kęstučio Stoškaus nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

žvilgsnį nukreipti nuo centrinės figūros link gaunamo rožinio vėrinio. Šis pokytis gerai atspindi paveikslo autoriaus sprendimą labiau susitelkti ties šv. Dominyko, atstovaujančio žmonijai, vizija ir rožinio maldos reikšmės išryškiniu. Tuo tarpu Palermo Šv. Zitos bažnyčios Rožinio oratorijai skirtame paveiksle ir pagal jį sukurtame raižinyje vaizduojamas ne tik rožinio gavimo momentas, bet ir ypač išplėtota Pamokslininkų ordinui bei Palermo miestui svarbių šventųjų bendravimo tema. Palikęs tik svarbiausias Šv. Dominyko vizijos veikėjų arba kompoziciškai naudingas pagalbines angelų figūras, savaip jas pergrupavęs ir pridėjęs naujų detalių, Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslo autorius sukūrė savitą paveikslą, paremtą vieno iš garsiausių XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios dailininkų Carlo Maratta darbu.

Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslo sekiniai. Ant Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus piliastro išliko įrašas, liudijantis, kad 1863 m. jį remontavo skulptorius Zimas su padėjėju R. Konkolovičiumi⁵⁵. Pats paveikslas galėjo būti atnaujintas 1898 m. kartu su kitomis Šventosios Dvasios bažnyčios drobėmis⁵⁶. Nepaisant to, panašu, kad kūrinio kompozicija išliko nepakeista, o amžininkų žavėjimasi ja įrodo kitoms šventovėms nutapyti sekiniai. Manoma, kad vienas iš pirmųjų sekinių buvo sukurtas Svyrių (dab. Baltarusija) Šv. Mikalojaus bažnyčiai⁵⁷. 1654 m. surašytame vizitacijos akte paminėtas kitas šioje bažnyčioje buvęs Rožinio Švč. Mergelės Marijos paveikslas: rožinio įteikimo sceną jame supo aplink išdėstyti slėpinių epizodai⁵⁸. Dabartinis paveikslas, datuojamas XVIII a., pasižymi beveik identiška kompozicija Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčioje esančiam kūriniui, tik jame Švč. Mergelės Marijos, Kūdikėlio Jėzaus, šv. Dominyko, rožinio vėrinį laikancio angelo figūras, patį vėrinį, rožių vainiką ir apačioje esančių angelikų sparnus dengia aptaisai, Dievo Motinos galvą taip pat puošia karūna ir dvylikos žvaigždžių vainikas⁵⁹. Vilnietiškas paveikslas aptaisais nepapuoštas, tačiau 1820 m. bažnyčios inventoriuje paminėtos tuo metu prie

⁵⁵ Jūratė Valužytė, *op. cit.*, p. 19.

⁵⁶ Marija Banikonienė, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁷ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija“, p. 167; Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 169.

⁵⁸ Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 169–170.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 170.

jo pritvirtintos dvi sidabrinės paausiuotos karūnos⁶⁰, veikiausiai skirtos Švč. Mergelei Marijai ir Kūdikėliui Jėzui.

Kitas panašios kompozicijos „Šv. Dominyko vizijos“ paveikslas (drobė, aliejus; 148,5 × 99,2 cm; Uk 14610)⁶¹, sukurtas XVIII a. antroje pusėje – XIX a. pradžioje, yra saugomas Karvio Šv. Juozapo bažnyčioje (ilustracija Nr. 5). Šis darbas nutapytas grubesne maniera, jame Švč. Mergelė Marija pavaizduota pasisukusi profiliu, nebelikę kompozicijos apačioje prisėdusių angeliukų su rožių žiedais ir rožinio vėrinio – vietoj jų įkomponuoti šv. Dominyko atributai, pasaulio rutulys ir šuo, nasruose laikantis deglą. Paveikslas autorius nežinomas. Manoma, kad tai galėjo būti pasimokęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės provincijos dailininkas⁶². Nepaisant skirtingo meistrystės lygio ir pakeitimų, Karvio bažnyčiai priklausančioje „Šv. Dominyko vizijoje“ atkartota Kūdikėlio Jėzaus figūra ir angelas, nešantis rožių vainiką – elementai, atkeliaujantys iš Carlo Maratta paveikslo ir Roberto van Audenaerde's sukurto raižinio.

Vilniaus Šventosios Dvasios ir Svyrių Šv. Mikalojaus bažnyčiose esantys „Šv. Dominyko vizijos“ atvaizdai panašūs ne tik scenos veikėjų išdėstymu, bet ir jų figūras siejančiu nuoširdžiu, emocionalių ryšiu⁶³. Karvio Šv. Juozapo bažnyčiai priklausantis kūrinys nepasižymi tokiu subtiliu emocijų perteikimu⁶⁴, jo kompozicija ir atlikimas paprastesni. Vis dėlto šis paveikslas puikiai parodo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinėje, pagrindinėje Lietuvos Šv. Angelo Sargo dominikonų provincijos bažnyčioje pakabinto Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveikslo reikšmę vietiniams meistrams. Atkartodami savitai sukomponuotą nežinomo autoriaus kūrinį, jie netiesiogiai perėmė vėlyvojo baroko ekspresyvumą ir konkrečias detales, atkeliaujančias iš Palerme esančio paveikslo, nutapyto vieno žymiausių Romos baroko mokyklos meistrų.

XVIII a. antroje pusėje Motiejaus ir Teresės Kuznickių užsakymu nutapyta „Šv. Dominyko vizija“ buvo skirta naujam Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriui, turėjo reprezentuoti Rožinio broliją ir pristatyti tikintiesiems šios maldos atsiradimo legendą.

⁶⁰ Jūratė Valužytė, *op. cit.*, p. 15.

⁶¹ „Paveikslas ‚Marija Rožančinė‘“, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/03b7dd2a-1371-47fb-97ac-579227ea06cc>, (2023-10-08).

⁶² Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 171–172.

⁶³ *Ibid.*, p. 170.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 172.

5 iliustracija. Nežinomas dailininkas. Šv. Dominyko vizija. Lietuva, XVIII a. antra pusė – XIX a. pradžia. Drobė, aliejus; 148,5 × 99,2 cm; Uk 14610. Karvio Šv. Juozapo bažnyčia. Gedo Čiuželio nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

Nežinomas autorius paveikslą veikiausiai komponavo remdamasis Palermo Šv. Zitos bažnyčios Rožinio oratorijai nutapytu Carlo Maratta kūriniumi „Rožinio Švč. Mergelė Marija su šventaisiais“, atkartotu graverio Roberto van Audenaerde's raižinyje. Skirtingai nei kiti darbai, sukurti pagal šį raižinį, Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslas pasižymi originaliu pirmavaizdžio detalių pergrupavimu, perkeitimu ir papildymu, leidžiančiu sutelkti žiūrovo dėmesį ties žmonijai atstovaujančio šv. Dominyko ir rožinio maldos svarbos išryškiniu. Ši kompozicija buvo atkartota Svyrių ir Karvio bažnyčių paveiksluose – tai įrodo pagrindinę Lietuvos dominikonų Šv. Angelo Sargo provincijos bažnyčią papuošusio paveikslo matomumą ir įtaką vietiniams dailininkams. Tokiu būdu per raižinyje perteiktas ir savaip perkomponuotas Maratta paveikslo detales, Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčiai skirtą kūrinį nutapęs dailininkas jį susiejo su Romos baroko tapybos mokyklos tendencijomis, kuriomis netiesiogiai sekė ir kiti vietiniai menininkai.

„ROŽINIO ĮTEIKIMAS ŠV. DOMINYKUI IR
ŠV. KOTRYNAI SIENIETEI“ IŠ LUKIŠKIŲ

Paveikslo kelionės, dingę aptaisai ir autentiškumo problematika.

XVII a. Italijoje susiformavo naujas Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdų ikonografinis tipas, kuriame Dievo Motina su Kūdikiu vaizduoti duodantys Rožinio vėrinius ne tik šv. Dominykui, bet ir dominikonei šv. Kotrynai Sienietei⁶⁵. Šiam tipui priklauso ir Vilniaus (Žvėryno) Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčioje, dešinėje presbiterijos pusėje pakabintas ir gipso lipdiniais įrėmintas paveikslas „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ (drobė, aliejus; ~230 × 120 cm; Uk 8251, DV 253)⁶⁶ (ilustracija Nr. 6). Iki 1948 m., kai buvo uždaryta ir daržovių sandėliu paversta Vilniaus (Lukiškių) Šv. apaštalų Pilypo ir Jokūbo bažnyčia, kūrinys puošė jos šoninį altorių, skirtą Rožinio Švč. Mergelei Marijai⁶⁷.

⁶⁵ Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 131; Krystyna S. Moisan, *op. cit.*, p. 68–69.

⁶⁶ Paveikslas Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registre nurodytas kaip „Marija su kūdikiu“; žr. „Paveikslas „Marija su kūdikiu““, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/6ff228a9-9f83-4b13-948a-9bc7cb2e3132>, (2023-10-08).

⁶⁷ Į Žvėryno Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčią buvo perkelti ir kiti Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios šoninių altorių paveiksmai „Šv. Tomas Akviniėtis“, „Šv. Dominykas“, „Šv. Juozapas“, „Šv. arkangelas Mykolas“, „Šv. Jokūbas“, „Šv. Kotryna

6 iliustracija. Nežinomas dailininkas (inicialai D. S.). Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei. Buvęs Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveikslas. XVIII a. antra pusė (?). Drobė, aliejus; ~230 × 120 cm; Uk 8251, DV 253. Vilniaus (Žvėryno) Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčia. Kęstučio Stoškaus nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

Kaip ir kitoje dominikonams priklausiusioje – Vilniaus Šventosios Dvasios – bažnyčioje, šis altorius buvo pirmasis į kairę nuo didžiojo; simetriškai pastatytas dešinėje pusėje buvo papuoštas Nukryžiuotojo skulptūra ir pašventintas Viešpaties Jėzaus titulu⁶⁸ (Šventosios Dvasios bažnyčioje – Švč. Jėzaus Vardo). Įrengimo laikas taip pat panašus: Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios didysis altorius atnaujintas ir penki šoniniai išmūryti 1764–1767 m. čekų kilmės skulptoriaus Ignoto Melcerio (m. 1773)⁶⁹. Tačiau Lukiškėse tai buvo pirmasis Rožinio Švč. Mergelei Marijai skirtas altorius, 1697–1727 m. bažnyčios inventoriuje toks titulas dar neminėtas⁷⁰. Dėl to restauruojant paveikslą 1972–1976 m. iš tuometinio Leningrado atvykusių Ermitažo specialistų⁷¹ po aptaisais surasta 1716 m. data⁷² kelia abejonių – nebent paveikslas „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ būtų buvęs nutapytas anksčiau, bet Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios Rožinio brolijos įsigytas ir naujam altoriui pritaikytas tik apie 1767 m. ar dar vėliau.

Žvėryno Švč. Mergelės Marijos bažnyčioje 1971 m. kūrinyms buvo nufotografuotas su aptaisais⁷³. Drobę iš dalies dengė sidabro plokštės, atkartojančios Švč. Mergelės Marijos suknelės, diržo, apsiausto, Kūdikelio Jėzaus drabužio formas. Dievo Motinos apsiaustas išsiskyrė puošniais reljefiniais gėlių ornamentais. Karūnos vainikavo tiek Kūdikelio Jėzaus, tiek Švč. Mergelės Marijos galvas, Dievo Motinos aureolę išryškino metalo žvaigždės, atkartojančios nutapytasias. Aptaisai buvo sukurti veikiausiai XVIII a. Vilniuje. Kartu su auksuotais paveikslo rémais jie paminėti 1820 m. bažnyčios inventoriuje: teigta, kad buvo pagaminti iš 11 prabos sidabro ir svėrė 4 svarus⁷⁴. 1987 m. parengtoje istorinių-meninių tyrimų apybraižoje Ramunė Lebedytė siūlė atlikti paveikslo sidabrinių aptaisų analizę⁷⁵. Iš to galima spręsti, kad po 1972–1976 m. restauracijos paveikslą gražinus į Žvėryno

Sienietė“. Didžiajame altoriuje kabėjęs Lukiškių Dievo Motinos atvaizdas tuo metu atiduotas į Vilniaus Šv. Rapolo bažnyčia; žr. *Lukiškių Dievo Motina*, p. 70.

⁶⁸ Ramunė Lebedytė, *op. cit.*, p. 17.

⁶⁹ *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1: XVI–XVIII a., sudarytoja Aistė Paliušytė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2005, p. 182.

⁷⁰ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 67.

⁷¹ *Ibid.*, p. 75.

⁷² Ramunė Lebedytė, *op. cit.*, p. 18.

⁷³ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 75.

⁷⁴ Ramunė Lebedytė, *op. cit.*, p. 17.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 29.

bažnyčia, jie dar nebuvo dingę arba apie dingimą nežinojo Paminklų restauravimo projektavimo instituto darbuotojai.

Tojana Račiūnaitė yra išreiškusi abejonę šiuo metu bažnyčioje saugomo paveikslo autentiškumu ir iškėlusį versiją, kad tai gali būti vėlyva, veikiausiai XX a. antroje pusėje nutapyta senojo kūrinio kopija⁷⁶. Dėl šios priežasties 2021 m. Bažnytinio paveldo muziejuje rengiant parodą „Šv. Dominykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje: Aštuoni atminties šimtmečiai“ planuota paveikslą ištirti ir restauruoti, darbams gautas Vilniaus arkivyskupijos leidimas. Deja, dėl neseniai pabaigto presbiterijos remonto nebuvo galima nupjauti gipsinių rėmų ir kūrinio išimti, o tyrimams ultravioletiniais ir infraraudonaisiais spinduliais pačioje bažnyčioje nebuvo numatyta lėšų.

Prie paveikslo autentiškumo problematikos prisidėjo ir 1987 m. tyrimų apybraižoje supainiota kultūros vertybių registro numeracija. 1975 m. lapkričio 5 d. Žvėryno Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčiai parengtame „Įsipareigojime saugoti dailės paminklą“ ši drobė pavadinta „Marija su kūdikėliu“ (vietinės reikšmės dailės paminklas V-253), minimi aptaisai ir bloga paveikslo būklė⁷⁷ nurodo, kad kūrinio būklės aprašas buvo paruoštas dar prieš restauraciją. Prieš presbiteriją dešinėje pusėje kabantis kitas paveikslas dokumente pavadintas „Marija Rožančine“ (vietinės reikšmės dailės paminklas V-255) ir klaidingai datuotas XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia⁷⁸. Tai dailininkės Lūcjos Bałzukiewiczównos (1887–1976) pasirašytas, 1930 m. Vilniuje nutapytas paveikslas⁷⁹. Abu kūriniai sumaišyti Lebedytės parengtos Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios istorinių-meninių tyrimų apybraižos iliustracijų sąrašė – „Švč. Marija su rožančiumi“ pavadintas ir V-255 numeriu pažymėtas ant drobės tapytas XVIII a. paveikslas,

⁷⁶ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 75.

⁷⁷ „Paveikslas ‚Marija su kūdikiu‘, XVIII a. [datavimas vėliau nubrauktas] (nuotr. 2). Aliejus, drobė. Paveikslo centre pavaizduota Marija su kūdikiu, sėdinti soste. Marijos ir kūdikio figūros padengtos kalinėto metalo plokštėmis. Sosto papėdėje – dviejų dominikonų vienuolių figūros. Paveikslo stovis blogas. Drobė atšokusi nuo lentos, susiraičiusi“ (*Marijos bažnyčios dailės paminklai. Įsipareigojimo saugoti dailės paminklą priedas*, 2 poz. Vilnius, 1975 m. lapkričio 5 d. Dokumento kopija iš Bažnytinio paveldo muziejaus archyvo).

⁷⁸ „Paveikslas ‚Marija Rožančinė‘, XVIII a. pab. – XIX a. pr. [datavimas vėliau nubrauktas] (nuotr. 4). Linoleumas, aliejus. Kompozicija sudaro trikampį, kurio centre yra Marija Rožančinė, o šonuose – dominikonų vienuoliai. Paveikslo fonas neutralus. Paveikslo būklė gera“ (*Marijos bažnyčios dailės paminklai. Įsipareigojimo saugoti dailės paminklą priedas*, 4 poz. Vilnius, 1975 m. lapkričio 5 d. Dokumento kopija iš Bažnytinio paveldo muziejaus archyvo).

⁷⁹ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 75.

o „Švč. Marija su kūdikiu“ (V-253) – kitas, dokumente daugiau neapibūdinamas. Klaida pastebėta Račiūnaitės tekste, kuriame remiantis šaltinių duomenimis apie XVIII a. pradžios paveikslą iš Lukiškių ir 1971 m. nuotraukoje matoma jo formato konfigūracija, atitinkančia altoriaus nišos profilį, pagrįstas kūrinio priklausymas Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios interjerui⁸⁰.

Kompozicija ir sukūrimo konteksto klausimai. Lukiškių dominikonų bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveiksle abiejų šventųjų ir virš jų iškilusios Švč. Mergelės Marijos su Kūdikėliu Jėzumi figūros komponuotos pagal kanoninį *Sacra Conversazione* prototipą⁸¹. Kaip įprasta, šv. Dominykas vaizduojamas atvaizdo kairėje (Švč. Mergelėi Marijai iš dešinės), šv. Kotryna Sienietė – dešinėje, abu Pamokslininkų ordino šventieji priklaupę⁸². Be bendrų ikonografinio tipo taisyklių svarbios ir specifinės paveikslo detalės, padedančios įvertinti galimą įtaką kūrinio autoriui, jo matytus pirmavaizdžius, sukurtas nuorodas į savo laikmečio pamaldumą ir priimtus savitus sprendimus.

Kūrinio pirmojo plano kompozicija primena Giovanni Battista Salvi da Sassoferrato (1609–1685) paveikslą (ilustracija Nr. 7), 1643 m. nutapytą pagrindinei Pamokslininkų ordino bažnyčiai, Romos Šv. Sabinos bazilikai (*Basilica di Santa Sabina all'Aventino*). Šis atvaizdas tapo „Rožinio įteikimo šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ ikonografinio tipo pavyzdžiu, jo schema buvo dažnai kartojama XVII–XVIII a. dailėje, taip pat ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje⁸³. Tiek Sassoferrato drobėje, tiek Lukiškių dominikonų bažnyčios paveiksle ant pakylės sosto sėdinti Dievo Motina teikia rožinį į ją žvelgiančiam šv. Dominykui, Kūdikėlis Jėzus – nusilenkusiai šv. Kotrynai Sienietei. Pakyla Švč. Mergelę Mariją su Kūdikiu iškelia virš Pamokslininkų ordino šventųjų, priklaupusių ant laiptelio. Vilnietiškajame kūrinyje pakyla aukštesnė, o ant jos matomas užrašas *REGINA S[ac]r[a]l[tis]si[mi] ROSARII ora pro nobis*⁸⁴. Tai eilutė iš Švč. Mergelės Marijos litanijos,

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Aušra Vasiliauskienė, „Jericho rožė: Rožinio Švč. Mergelės Marijos atvaizdai“, p. 173–175.

⁸² Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 131–132.

⁸³ Aušra Vasiliauskienė, „Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografija“, p. 169; Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 131.

⁸⁴ Švenčiausiojo Rožinio Karaliene, melski už mus (*lot.*).

7 iliustracija. Giovanni Battista Salvi da Sassoferrato. Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei. Roma, 1643 m. Drobė, aliejus; 170 × 110 cm. Romos Šv. Sabinos bazilika (*Basilica di Santa Sabina all' Aventino*). Philipp J. Wagner OP nuotrauka, spaudai parengė Gedas Čiuželis. Romos Šv. Sabinos bazilikos skaitmeninis archyvas

pirmą kartą į ją įterpta dominikonų prašymu XVII a. pradžioje ir vartota vien Rožinio brolijų aplinkoje nuo 1675 iki 1883 m.⁸⁵ Sassoferato paveiksle šv. Kotrynos Sienietės veidą pridengia veliūmo šešėlis, kartu sukuriama nuoroda į tradicinę šios šventosios ikonografiją: Kūdikėlis Jėzus ne tik duoda jai rožinį, bet ir deda ant galvos erškėčių vainiką⁸⁶. Vilnietiškame scenos variante vainikas jau uždėtas ant šv. Kotrynos Sienietės galvos, ji panašiai palenkta išreiškiant nuolankumą, tačiau šventosios veidas kur kas geriau matomas, skiriasi kairės rankos padėtis. Šv. Dominykas taip pat labiau atsisukęs į žiūrovą, šalia nutapyti jo atributai – šuo, nešantis deglą, ir Žemės rutulys. Švč. Mergelė Marija pavaizduota su dvylikos žvaigždžių vainiku aplink galvą, dešine koja pamynusi pusmėnulį. Šių elementų Sassoferato kūrinyje nėra.

Labiausiai vilnietiškąją Rožinio įteikimo sceną nuo sukurtos Šv. Sabinos bazilikai skiria vėlyvojo baroko dailei būdingas ekspresyvumas. Jei Sassoferato nutapyta scena atrodo vykstanti orioje, belaikėje amžinybės erdvėje, tai vilnietiškojo paveikslo autorius pasistengė perteikti „čia ir dabar“ vykstančios rožinio gavimo vizijos išpūdį. Jį sustiprina šventųjų ir angelų figūrų išraiškos, dinamiški gestai, tačiau svarbus ir antraplanis elementas – kompozicijos viršuje pakelta žalia draperija, teatrališkai kurianti žiūrovui atveriamos anapusbės išpūdį. Ši detalė kartu su architektūriniu fonu – abiejose pusėse matomomis kolonomis su įrėžtomis kaneliūromis – ne tik įrėmina scenos veiksmą, bet ir atspindi XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Romos vėlyvojo baroko mokyklos įtaką paveikslą sukūrusiam dailininkui.

Paveikslo pirmavaizdžio paieškos veda į Sicilijos sostinę. 1686–1706 m. pagal architekto Giacomo Amato projektą pastatytoje Palermo basųjų karmeličių vienuolyno šventovėje, Kalsos Šv. Teresės Avilietės bažnyčioje

⁸⁵ Švč. Mergelės Marijos arba Loreto litanija pradėta kalbėti Dievo Motinos šventovėje Lorete, Italijoje. Seniausia maldos kopija, datuojama 1558 m., išliko Dilingene, Vokietijoje. 1587 m. litaniją patvirtino popiežius Sikstas V. 1615 m. Generalinėje kapituloje dominikonai įsakė litaniją kalbėti visuose ordino vienuolynuose po šeštadienio Mišių ir *Salve Regina* giesmės. Kreipinys *Regina sacratissimi rosarii* pirmą kartą atspausdintas dominikonų brevijoriuje 1614 m. Nors pildyti litaniją naujais kreipiniais nebuvo galima, Rožinio brolijai buvo padaryta išimtis ir 1675 m. leista šį kreipinį vartoti. Pilnai į litaniją jį įtraukė popiežius Leonas XIII 1883 m.; žr. Angelo de Santi, „Litany of Loreto“, in: *The Catholic Encyclopedia*, t. 9, New York: Robert Appleton Company, 1910, in: <https://www.newadvent.org/cathen/09287a.htm>, (2023-10-08).

⁸⁶ Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 131.

(*Santa Teresa alla Kalsa*)⁸⁷, įrengtas šoninis altorius, skirtas Švč. Mergelei Marijai Škaplierinei. Jam nutapytas dailininko Sebastiano Conca⁸⁸ paveikslas „Švč. Mergelė Marija Škaplierinė su šv. Simonu Stoku ir šv. Kryžiaus Jonu“⁸⁹ (ilustracija Nr. 8). Kūrinyje pavaizduota 1251 m. šv. Simono Stoko regėta vizija: karmelitų ordino vyresniajam pasirodžiusi Dievo Motina ir įteikusi škaplierių, tapusį vienuolijos abito dalimi⁹⁰. Vizijos sceną papildė vėlesnių laikų šventasis – paveikslas dešinėje įkomponuotas šv. Kryžiaus Jonas⁹¹ su knyga, simbolizuojančia karmelitų ordino reformą, kurią jis įgyvendino kartu su šv. Terese Aviliete⁹². Kūrinys nutapytas Romoje,

⁸⁷ Bažnyčia priklausė basųjų karmeličių Šv. Teresės Avilietės vienuolynui iki 1866 m. Vienuolyną uždarius, jo patalpose įkurta labdaros įstaiga, skirta mokyti siuvėjų amato jaunas nepasiturinčias merginas (*Istituto delle Artigianelle*), šiuo metu specializuojamasi teikiant pagalbą benamiams imigrantams. Bažnyčioje iki šiol tarnauja basieji karmelitai, tai pagrindinė ordino šventovė Palerme; žr. Giorgio Corona, „Iglesia de Santa Teresa alla Kalsa. Principal Santuario Carmelita de Palermo“, in: *panormus.es*, in: <https://panormus.es/Palermo/La-Kalsa/Santa-Teresa-alla-Kalsa.html>, (2023-10-08); Giorgio Corona, „Istituto delle Artigianelle. Ex Convento de Santa Teresa alla Kalsa“, in: *panormus.es*, in: <https://panormus.es/Palermo/La-Kalsa/Istituto-delle-Artigianelle-ex-Convento-di-Santa-Teresa.html>, (2023-10-08).

⁸⁸ Sebastiano Conca (1680–1764) gimė Gaetoje, atvykęs į Neapolį mokėsi pas dailininką Francesco Solimena (1657–1747). 1706 m. kartu su broliu Giovanni apsisotojo Romoje. Sulaukė popiežiaus Klemenso XI užsakymų Laterano Šv. Klemenso (*San Clemente al Laterano*) ir Šv. Jono (*San Giovanni in Laterano*), Trasteverės Šv. Cecilijos (*Santa Cecilia in Trastevere*) bazilikose. Pastarojoje bažnyčioje 1725 m. nutapyta lubų freska „Šv. Cecilijos karūnavimas“ atnešė ypač didelę sėkmę. Dailininkas įkūrė privačią akademiją, buvo gerai vertinamas pedagogas. Šv. Luko akademijos narys nuo 1718 m., 1729–1731, 1732 ir 1739–1741 m. – jos vyresnysis. Grįžęs į Neapolį 1751 m., kūrė freskas, daugiausia religine tematika. Sebastiano Conca darbuose pastebima klasikinio Romos baroko tradicijos jungtis su lengvesniu, gana ekstravagantišku rokoko virtuoziškumu; žr. „Sebastiano Conca“, in: *Encyclopaedia Britannica*, in: <https://www.britannica.com/biography/Sebastiano-Conca>, (2023-10-08); „Sebastiano Conca, artist“, in: *Princeton University Art Museum*, in: <https://artmuseum.princeton.edu/learn/explore/resources/writings/5db1d4cd5f1ff70016001c45>, (2023-10-08).

⁸⁹ „The Virgin and Child enthroned amid angels, with in the foreground Sts Simon Stock and John of the Cross“, in: *The British Museum*, in: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1917-1208-782, (2023-10-08).

⁹⁰ Aurelija Rusteikienė, „Švč. Mergelė Marija Škaplierinė Lietuvos XVII–XVIII a. bažnytinėje dailėje“, p. 160–161; Aurelija Rusteikienė, „Šv. Simono Stoko vizijos ikonografinė tradicija Lietuvos karmelitų bažnyčiose“, p. 150.

⁹¹ „S. Teresa alla Kalsa“, in: *Collegamento Nazionale Santuari*, in: <https://www.santuariitaliani.it/santuario/s-teresa-alla-kalsa/>, (2023-10-08).

⁹² Giorgio Corona, „Iglesia de Santa Teresa alla Kalsa“, in: *panormus.es*, in: <https://panormus.es/Palermo/La-Kalsa/Santa-Teresa-alla-Kalsa.html>, (2023-10-08).

8 iliustracija. Sebastiano Conca. Švč. Mergelė Marija Škaplierinė su šv. Simonu Stoku ir šv. Kryžiaus Jonu. Roma, 1706–1719. Palermo basųjų karmelitų (buv. basųjų karmeličių) Kalsos Šv. Teresės Avilietės bažnyčia (*Santa Teresa alla Kalsa*). Dimitri Katsireas nuotrauka, spaudai parengė Gedas Čiuželis. Birutės Valečkaitės skaitmeninis archyvas

9 iliustracija. Jakob Frey. Švč. Mergelė Marija Škaplierinė su šv. Simonu Stoku ir šv. Kryžiaus Jonu. Roma, 1719. Britų muziejus, inv. Nr. 1917,1208.782. Britų muziejaus skaitmeninis archyvas. Popierius, vario raižinys; 64,4 × 37,2 (60 × 33,5) cm. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, inv. Nr. G 14936a

kur Sebastiano Conca dirbo nuo 1706 m., atvykęs mokytis pas Carlo Maratta. Jam graviūras raižęs ir spausdinęs Jakobas Frey'us išleido Concos paveikslo raižinį (ilustracija Nr. 9) Romoje 1719 m. – tai nurodyta įrašuose graviūros apačioje⁹³. Paveikslas tapo chrestomatiniu šv. Simono Stoko vizijos pavyzdžiu, pagal kurį kurtos XVIII a. kartotės – viena iš jų (tiesa, supaprastintos kompozicijos) galima vadinti apie 1765 m. nutapytą paveikslą „Šv. Simono Stoko vizija“ iš Vilniaus senosios regulos karmelitų Šv. Jurgio bažnyčios⁹⁴, šiuo metu saugomą Bažnytinio paveldo muziejuje. Remiantis Frey'aus raižiniu buvo kuriamos paveikslo kartotės visame katalikiškame pasaulyje, pavyzdžiui, Ekvadore⁹⁵.

Įdomus kompozicijos sekinyš – Romos tapybos mokyklai priskiriamas ant vario skardos tapytas nedidelio formato XVIII a. paveikslėlis: jame vietoj karmelitų šventųjų šv. Simono Stoko ir šv. Kryžiaus Jono nutapyti dominikonai šv. Dominykas ir šv. Kotryna Sienietė⁹⁶. Tokį patį sprendimą priėmė ir Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios paveikslo autorius, veikiausiai rėmėsis Frey'aus raižiniu: viršutinė abiejų kūrinių kompozicijos dalis labai panaši. Ypač Švč. Mergelės Marijos figūra: ant pakylės sosto sėdinti Dievo Motina palenkusi galvą žvelgia į kairėje pusėje esantį šventąjį, kuriam įteikia pirmuoju atveju škaplierių, antruoju – rožinio vėrinį. Kaire ranka ji laiko Kūdikėlį Jėzų ir karališką skeptrą, vilnietiška variante papuoštą geltonu, rožiniu ir baltu rožių žiedais. Identiškai pavaizduotos Švč. Mergelės Marijos apsiausto su gobtuvu ir diržu sujuostos suknelės klostės. Šv. Dominyko abito viršutinė dalis ir dešinioji plaštaka atitinka šv. Simono Stoko vaizdavimą raižinyje. Kūdikėlio Jėzaus kojytės nutapytos panašiai, tačiau rožinio

⁹³ *Seb. Conca pinx. / Iac. Frey del. et Incidit Romae 1719*. Didesniu šriftu įrašyta frazė „Štai Išganymo ženklas, apsauga pavojuose“ (*Ecce Signum Salutis, Salus in periculis*) nurodo Švč. Mergelės Marijos žodžius, pasak legendos, išstartus įteikiant škaplierių šv. Simonui Stokui; žr. Aurelija Rusteikienė, „Švč. Mergelė Marija Škaplierinė Lietuvos XVII–XVIII a. bažnytinėje dailėje“, p. 160.

⁹⁴ Aurelija Rusteikienė, „Šv. Simono Stoko vizijos ikonografinė tradicija Lietuvos karmelitų bažnyčiose“, p. 154–155.

⁹⁵ „Our Lady of Carmel with Saints Simon Stock and John of the Cross“, in: *PESSCA: Project on the Engraved Sources of Spanish Colonial Art*, in: <https://colonialart.org/archives/locations/ecuador/provincia-de-pichincha/ciudad-de-quito/museo-nacional-del-ministerio-de-cultura-y-patrimonio#c3559a-3559b>, (2023-10-08).

⁹⁶ „Madonna with Child in throne who gives the rosary to Saint Dominic in the presence of Saint Catherine of Siena (Madonna del Rosario)“, in: *MutualArt*, in: <https://www.mutualart.com/Artwork/Madonna-with-Child-in-throne-who-gives-t/0811C04BE019B08C>, (2023-10-08).

įteikimo scenoje jis aprengtas baltu drabužėliu ir žvelgia į šv. Kotryną Sienietę, tiesdamas jai karoliukų vėrinį, o dešinėje rankoje laiko tris rožių žiedus. Į vilnietiškąjį paveikslą perkelti ir du angelai: pirmasis neša padėklą, ant kurio nutapyti pirmavaizdyje nematomi rožinis, baltas ir geltonas žiedai, o antrasis karūnuoja Švč. Mergelę Mariją. Virš antrojo angelo krenta sunki draperija, kurią Conca paveiksle ir Frey'aus raižinyje kelia kiti angelai – jų figūrų Vilniuje atsisakyta.

Panašu, kad Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveikslo autorius kūrė savo kompoziciją remdamasis tiek Sassoferrato, tiek Sebastiano Conca kūrinių reprodukcijomis, jungdamas jų elementus ir pridėdamas savitų, tradicinei šventųjų ikonografijai būdingų detalių. Šio dailininko vardas kol kas lieka nežinomas. Per 1972–1976 m. restauraciją nuėmus aptaisą buvo surasti tik inicialai D. S.⁹⁷ Svarstyta, kad kūrinių galėjo nutapyti XVIII a. Vilniuje dirbęs dailininkas, pagal inicialus – galbūt Stanislovas Dziauksa, 1705 m. įsirašęs į Vilniaus Laterano kanauninkų Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios Penkių Kristaus žaizdų broliją⁹⁸. Tačiau šio dailininko kūrybinį aktyvumą daugmaž atitinkanti ir anksčiau paveiksliui priskirta 1716 m. data netinkama, nes kompozicijos pagrindu tapusi Frey'aus graviūra išleista tik 1719 m.⁹⁹

Paveikslo sąsajos su vietiniais kūrinių. Vilniaus dominikonų Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriuje buvęs paveikslas panašus į keletą dabartinėje Lietuvos teritorijoje išlikusių dailės kūrinių. Pirmasis – apie 1772 m. nutapytas ir Vievio Šv. Onos bažnyčiai priklausantis paveikslas „Rožinio įteikimas šv. Domykui ir šv. Kotrynai Sienietei“, puošęs parapijos Rožinio brolijos altorių. Kiti trys atvaizdai mažesnio formato, sukurti procesijų altorėliams. Tai 1771 m. datuojamas aliejiniiais dažais ant skardos nutapytas paveikslas iš Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios, identiškas Palėvenės dominikonų Šv. Domininko bažnyčiai priklausęs kūrinys ir XVIII a. trečiąjį ketvirtį dirbusiam liaudies meistrui priskiriamas ant drobės tapytas atvaizdas iš Pavoverės Šv. Kazimiero bažnyčios.

⁹⁷ Ramunė Lebedytė, *op. cit.*, p. 18.

⁹⁸ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 75.

⁹⁹ Parodos „Šv. Domykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje: aštuoni atminties šimtmečiai“ katalogas išleistas dar nesuradus paveikslo pirmavaizdžio, todėl jame kūrinys datuotas 1716 m.; žr. *Šv. Domykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje*, p. 132.

10 iliustracija. Nežinomas dailininkas. Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei. Lietuva, apie 1772. Drobė, aliejus; 180 × 115 cm; Uk 10214. Vievio Šv. Onos bažnyčia. Gedo Čiuželio nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

Vievio Šv. Onos bažnyčios paveikslo (drobė, aliejus; 180 × 115 cm; Uk 10214)¹⁰⁰ (ilustracija Nr. 10) centre Švč. Mergelė Marija pavaizduota stovinti ir apsirengusi raudona suknele, tačiau jos veidas, žvilgsnis link šv. Dominyko, rožinį laikiančios kairės rankos gestas, suknelę juosiančio diržo forma atitinka detales, pavaizduotas Vilniaus paveiksle. Kūdikėlio Jėzaus figūra skiriasi kiek labiau, nors galvos padėtis, aukšta kakta ir šviesūs garbanoti plaukai taip pat panašūs. Ypač daug sutapimų dominikonų šventųjų atvaizduose. Į Dievo Motiną žvelgiančio šv. Dominyko išvaizda, rankų ir jose laikomo rožinio vėrinio padėtis aiškiai liudija abiejų paveikslų sąsajas. Taip pat ir šv. Kotrynos Sienietės figūra, rožinį laikiančios ir prie krūtinės spaudžiančios rankų vaizdavimas beveik visiškai sutampa. Pasak Aušros Vasiliauskienės, tai vienas išraiškiausių šios šventosios atvaizdų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dailėje¹⁰¹. Žinoma, kai kurios detalės skiriasi: Vievio paveiksle šv. Dominyko atributai – Žemės rutulys ir deglą nešantis šuo – nutapyti apatiniame kairiajame kampe, Dievo Motina stovi ant uolą primenančio postamento, o jos galvą puošia rožių vainikas – tai vienintelis žinomas tokio Švč. Mergelės Marijos vaizdavimo pavyzdys dabartinėje Lietuvoje¹⁰². Taip pat kūrinio autorius atsisakė architektūrinio fono, antraplanių angelų figūrų – už pagrindinės scenos matomi tik pilki debesys, išryškinantys pagrindinius scenos veikėjus.

Antrasis Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčiai priklausiusį atvaizdą primenantis kūrinys – procesijų altorėlio paveikslas iš Vilniaus dominikonų Šventosios Dvasios bažnyčios (skarda, aliejus; 55 × 35,5 cm; inv. Nr. BPM BP-339)¹⁰³ (ilustracija Nr. 11). Manyta, kad altorėlį, apkaltą sidabruota skarda ir puoštą auksuotais reljefais, vaizduojančiais rožinio vėrinį ir rožių šakas, pagamino meistras Cezaris Šteinbergas (Cesar Steinberg), dirbęs Vilniuje XIX a. trečiajame ketvirtyje¹⁰⁴. Vis dėlto Šventosios Dvasios bažnyčios Rožinio brolijos inventoriuose „bronzinis sidabruotas ir auksuotas procesijų altorėlis su Švč. Mergelės Marijos atvaizdu“ minimas nuo 1830 m.; Gabijos

¹⁰⁰ „Paveikslas „Marija Rožančinė“, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/89e5776b-ce10-4437-ad70-aecd8da4830e>, (2023-10-08).

¹⁰¹ Aušra Vasiliauskienė, „Šv. Dominyko atvaizdas Rožinio Švč. Mergelės Marijos ikonografijoje“, p. 132.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Šv. Dominykas ir šv. Hiacintas Lietuvoje, p. 330.

¹⁰⁴ Marija Matušakaitė, *Procesijų altorėliai Lietuvoje*, p. 46; „Jėga ir grožis jo šventovėje...“, p. 354.

11 iliustracija. Nežinomas autorius. Procesijų altorėlis su paveikslu „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“. Kitoje pusėje – paveikslas „Švč. Jėzaus Vardas“. Paveikslai – skarda, aliejus; 55 × 35,5 cm; Vilnius, 1771; altorėlis – Vilnius, 1819–1830. Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčia. Bažnytinio paveldo muziejus, inv. Nr. BPM BP-339. Arūno Baltėno nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

Surdokaitės-Vitienės nuomone, jį galima tapatinti su aptariamu kūriniu¹⁰⁵. Remiantis panašaus altorėlio iš Vilniaus Kalvarijų Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčios datavimu, jis galėjo būti sukurtas 1819–1830 m.¹⁰⁶ Altorėlyje įtaisyti du senesni paveikslai, priklausę ankstesniam retabului: „Rožinio įteikimo šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ scena ir „Švč. Jėzaus Vardo“ kompozicija – Kūdikėlis Jėzus virš Jėzaus Vardo monogramos IHS. Atvaizdai atitinka Rožinio brolijos išlaikytų Rožinio Švč. Mergelės Marijos ir Švč. Jėzaus Vardo altorių titulus¹⁰⁷.

Įrašas Švč. Jėzaus Vardą simboliizuojančios kompozicijos apačioje nurodo, kad senasis procesijų altorėlis

buvo pagamintas 1771 m. spalio 1 d. dominikono Marcelijaus Gumkovskio rūpesčiu¹⁰⁸. „Rožinio įteikimo šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ paveiksle neįrašyta sukūrimo data, tačiau, remiantis tapybos panašumu abu kūrinius galima vadinti vienalaikiais. Rokoko stiliaus paveikslas, manoma, buvo sukurtas profesionalaus dailininko¹⁰⁹, nors vėliau galėjo būti pertapytas ne tokia įgudusia ranka. Tai ypač pastebima žvelgiant į šv. Kotrynos Sienietės figūrą – šventosios veidas atrodo neproporcingai smulkus palyginus su plaštakomis. Iškreipta šv. Dominyką lydinto šuns forma – pertapant prie jo prijungta keletas šventojo abito klosčių. Nepaisant to,

¹⁰⁵ Gabija Surdokaitė-Vitienė, „Keletas naujų faktų apie vadinamuosius Cezario Šteinbergo altorėlius“, p. 208–209.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 209.

¹⁰⁷ *Dangaus miestas*, p. 64.

¹⁰⁸ *Factu[m] E[st] Hoc Altare An[n]o 1771 / D[ie]: 1ma [i. e. prima] Mensi[s] 8bris [i. e. Octobris] / In Nomine / IESU / O[m]ne Genu Flectatur. / Cura R[e]vere[n]di P[at]ri[s] F[rat]ri[s] Marcelli Gumkovski O[r]d[inis]. Pr[aedicatorum].* Marcelijus Gumkovskis (g. 1730) įstojo į dominikonų vienuolyną 1754 m. Apie 1761–1762 m. buvo Lukiškių vienuolyno generaliniu pamokslininku, vėliau šias pareigas užėmė kituose provincijos konventuose. 1771 m. galėjo būti Šventosios Dvasios vienuolyno generaliniu pamokslininku ir Rožinio promotoriumi; žr. *Dangaus miestas*, p. 64.

¹⁰⁹ *Ibid.*

procesijų altorėlio paveikslo pirmojo plano kompozicija labai panaši į „Rožinio įteikimo šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ sceną iš Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios, savo ruožtu – ir į Jakobo Frey'aus sukurtą Sebastiano Conca paveikslo raižinį.

Tiek šių kūrinių, tiek altorėlio paveikslo centre – soste ant pakyltos sėdinti Dievo Motina su karūna. Dešinė ranka ji grakščiai tiesia rožinio vėrinį šv. Dominykui – šis gestas altorėlyje ir paveiksle iš Lukiškių identiškas, panaši ir švelniai į šv. Dominyką žvelgiančios Švč. Mergelės Marijos išraiška. Kūdikėlis Jėzus altorėlio paveiksle pavaizduotas be balto drabuželio, laimiantis pakelta dešine ranka, o ištiesta kairiaja teikiantis rožinį šv. Kotrynai Sienietei. Paveikslo viršuje debesyse matomi angelai, barstantys geltonus, rožinius ir baltus rožių žiedus. Dešinysis angelas atitinka toje vietoje pavaizduotąjį Frey'aus raižinyje. Abiejų dominikonų šventųjų figūrų padėtis tokia pati, tik Lukiškių bažnyčios paveiksle jos nutapytos profesionaliau. Taip pat mažesniojo atvaizdo kompozicijoje atsisakyta Švč. Mergelę Mariją vainikuojančio ir rožių žiedus ant padėklo nešančio angelų. Kaip ir Sebastiano Conca paveiksle bei pagal jį sukurtame raižinyje, altorėlio atvaizdo veiksmas vyksta uždaroje erdvėje, kurioje matomos trys kolonos su kaneliūromis. Teatrališkumo efektą kuria jas pridengianti žalia draperija, kurią procesijų altorėlio paveikslo viršuje užstoja debesys su angelais. Kaip ir Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios paveiksle, pakyla, ant kurios iškeltas Dievo Motinos sostas, puošia truputį kitaip sutrumpintas lotyniškas įrašas „Švenčiausiojo Rožinio Karalienė, melski už mus“¹¹⁰. Panašu, kad procesijų altorėlio paveikslo autorius rėmėsi Jacobo Frey'aus raižiniu, nes architektūrinis fonas panašesnis į jį, nei į „Rožinio įteikimą šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ iš Lukiškių bažnyčios. Galbūt šis kūrinys tapo eskizu vėliau sukurtai drobei. Identiškas procesijų altorėlio paveikslas (kaip ir kitoje pusėje nutapyta kompozicija „Švč. Jėzaus Vardas“) išliko Palėvenės Šv. Domininko bažnyčioje (ilustracija Nr. 12), nors kurį laiką laikytas dingusiu¹¹¹. Jis galėjo būti nutapytas to paties dailininko dirbtuvėse kitoje dominikonų bažnyčioje veikusiai Rožinio brolijai ir XIX a. įdėtas į naują, vietinio meistro sukurtą medinį retabulą.

¹¹⁰ REGINA *S[acrati]S[is]mi ROSARII ora pro nobis.*

¹¹¹ Dingusių Lietuvos kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašė procesijų altorėlis įvardintas kaip „Altorėlis su Kristaus ir Marijos Rožančinės paveikslais“ (Uk 14822, DV 3911); *Dingusių Lietuvos kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašas*, in: <https://paveldas.maps.arcgis.com/apps/dashboards/c0e98aa9cb214cf0ba7afd4d6c44453f>, (2024-06-20); „Paveikslas „Marija Rožančinė““, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/89e5776b-ce10-4437-ad70-aecd8da4830e>, (2023-10-08).

12 iliustracija. Nežinomas autorius. Procesijų altorėlis su paveikslu „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“. Kitoje pusėje – paveikslas „Švč. Jėzaus Vardas“. Paveikslai – Vilnius, apie 1771 (?); altorėlis – XIX a. Paveikslai – skarda, aliejus; altorėlis – medis, staliaus darbai, drožyba. Palėvenės Šv. Dominiko bažnyčia. Kultūros paveldo departamento skaitmeninis archyvas

Nors būtų sunku įrodyti šaltiniais nepatvirtintas sąsajas, Vilniaus Šventosios Dvasios procesijų altorėlyje įkomponuotų paveikslų ikonografija primena nežinomo liaudies meistro kūrinį. Tai XVIII a. antroje pusėje pagamintas ir Pavoverės Šv. Kazimiero bažnyčioje saugomas medinis procesijų altorėlis, kurio retabulą puošia ant drobės tapyti ir ant abiejų lentos pusių užklijuoti paveikslai „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ (iliustracija Nr. 13) ir „Švč. Jėzaus Vardas“¹¹² (paveikslai – drobė, aliejus; 68 × 51 cm; Uk 38988)¹¹³. Marija Matušakaitė atkreipė dėmesį į altorėlio retabulo puošybą: aplink išpjovas lygioje lentoje šviesesniais ir tamsesniais mėlynais potėpiais išgauta įdubusio rokokinio ornamento iliuzija, panašiai grafiškai apipavidalinti ir karūną keliančių angeliukų sparnai¹¹⁴. „Rožinio įteikimo šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ scenos centre soste ant pakylės sėdinti Švč. Mergelė Marija, teikianti rožinį šv. Dominykui, dešine ranka laiminantis, o kita – vėrinį tiesiantis Kūdikėlis Jėzus, erškėčių vainiku karūnuota, nusilenkusi šv. Kotryna Sienietė, taip pat antrame plane matomos kolonos ir pakelta žalia draperija leidžia spėti, kad Pavoverės

¹¹² Birutė Rūta Vitkauskienė, Sigita Maslauskaitė, *op. cit.*, p. 7.

¹¹³ „Procesijų altorėlis su paveikslais ‚Rožinio Švč. Mergelė Marija‘ ir ‚Švč. Jėzaus Vardas‘“, in: *Kultūros vertybių registras*, in: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/b148fe98-ed38-410b-be36-489d616cda95>, (2023-10-08).

¹¹⁴ Marija Matušakaitė, *op. cit.*, p. 30.

13 iliustracija. Nežinomas autorius. Procesijų altorėlis su paveikslu „Rožinio įteikimas šv. Domykui ir šv. Kotrynai Sienietei“. Kitoje pusėje – paveikslas „Švč. Jėzaus Vardas“. Lietuva, XVIII a. antra pusė (apie 1774). Altorėlis – medis, drožyba, polichromija; paveikslai – drobė, aliejus; 68 × 51 cm; Uk 38988. Pavoverės Šv. Kazimiero bažnyčia. Gedo Čiuželio nuotrauka. Bažnytinio paveldo muziejaus skaitmeninis archyvas

altorėlį sukūręs meistras galėjo remtis vilnietiškuoju scenos pavyzdžiu, kurį kiek supaprastino. Žinoma, kad dabartinė Šv. Kazimiero bažnyčia Pavoverėje pastatyta 1774 m.¹¹⁵, o 1782 m. šis liturginis reikmuo jau paminėtas Pavoverės bažnyčios inventoriuje¹¹⁶. Tikėtina, kad vos prieš keletą metų sukurtas ir pagrindinėje Lietuvos dominikonų provincijos bažnyčioje buvęs kūrinys galėjo tapti pavyzdžiu kitų Rožinio brolių užsakytiems reikmenims.

Verta atkreipti dėmesį, kad Vievio Šv. Onos bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriaus paveikslas (1772), procesijų altorėlių atvaizdai iš Vilniaus Šventosios Dvasios (1771) ir Pavoverės Šv. Kazimiero (veikiausiai apie 1774 m.)

bažnyčių yra beveik vienalaikiai. Be to, jų sukūrimo laikotarpis labai artimas mūrinių šoninių altorių įrengimui Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčioje 1764–1767 m.¹¹⁷ Vilniuje dirbęs dailininkas Ignatas Eggenfelderis tuo metu (1765–1767) nutapė kitus altorinius paveikslius, stalius Jokūbas Petrauskas pagamino rėmus, o Albertas Rosinskas juos paausavo¹¹⁸. Tikėtina, kad ir naujai įrengtam Rožinio Švč. Mergelės Marijos altoriui XVIII a. antroje pusėje inicialais D. S. pasirašęs dailininkas nutapė paveikslą „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“, o jame neaiškiai įrašyti skaitmenys nurodo ne 1716 m., bet kitą datą – galbūt 1776 m.

Vilniaus (Žvėryno) Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčioje sovietmečiu atsidūręs paveikslas „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ vis dar kelia klausimų dėl autentiškumo, prarastų aptaisų, sukūrimo datos ir autorystės. Tačiau neabejotina, kad Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčios Rožinio Švč. Mergelės Marijos altorių

¹¹⁵ Birutė Rūta Vitkauskienė, Sigita Maslauskaitė, *op. cit.*, p. 1.

¹¹⁶ „Procesijų altorėlis su paveikslais ‚Rožinio Švč. Mergelė Marija‘ ir ‚Švč. Jėzaus Vardas‘“.

¹¹⁷ *Lukiškių Dievo Motina*, p. 69.

¹¹⁸ Ramunė Lebedytė, *op. cit.*, p. 7.

puošęs kūrinys buvo nutapytas remiantis reprezentatyviais Romos baroko tapybos pavyzdžiais, pasiekusiais vietinį dailininką per raizinius. Jo kompoziciją įkvėpė Palermo Šv. Teresės Avilietės bažnyčiai nutapytas Sebastiano Conca paveikslas „Švč. Mergelė Marija Škaplierinė su šv. Simonu Stoku ir šv. Kryžiaus Jonu“, kurio reprodukciją 1719 m. Romoje išleido Jakobas Frey'us. Šią sceną pritaikydamas užsakymui, dailininkas vietoj karmelitų šventųjų įkomponavo šv. Dominyką ir šv. Kotryną Sienietę, galbūt remdamasis rožinio įteikimo atvaizdų etalonu tapusio paveikslo, nutapyto Romos Šv. Sabinos bazilikai Giovanni Battista Salvi da Sassoferrato, graviūra. Kelių pirmavaizdžių sujungimas, kartu pridėdant savitų, tradicinei šventųjų ikonografijai būdingų detalių, leido Lukiškių dominikonų bažnyčioje atsirasti originaliam kūriniui. Jo sąsajos su paveikslu iš Vievio Šv. Onos bažnyčios, procesijų altorėliais iš Vilniaus Šventosios Dvasios ir Pavoverės Šv. Kazimiero bažnyčių ragina svarstyti apie vėlesnę paveikslo sukūrimo datą – XVIII a. antrą pusę, o ne įprastai nurodytus 1716 m.

Išvados. Dviejų Vilniaus dominikonų bažnyčių – Šventosios Dvasios ir Šv. Pilypo ir Jokūbo – Rožinio Švč. Mergelės Marijos altorių paveiks-lai atskleidžia XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios Romos tapybos mokyklos kūrinių įtaką Lietuvos profesionaliajai religinei dailei. Kartu šiais dviem atvejais aiškiai matomos vietinių dailininkų pastangos ne kopijuoti žymių paveikslų reprodukcijas, o originaliai perkeisti jų kompozicijas ir papildyti jas užsakymui reikalingomis detalėmis. Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios paveikslas „Šv. Dominyko vizija“ sukurtas remiantis Palermo Šv. Zitos bažnyčios Rožinio oratorijai nutapyto Carlo Maratta kūrinio „Rožinio Švč. Mergelė Marija su šventaisiais“ reprodukcija. Tačiau Roberto van Audenaerde's raizinyje matoma kompozicija Vilniuje buvo supaprastinta ir pergrupuota, išryškinant pačią rožinio gavimo viziją. Vilniaus Šv. Pilypo ir Jokūbo bažnyčioje buvęs paveikslas „Rožinio įteikimas šv. Dominykui ir šv. Kotrynai Sienietei“ sukurtas perkomponavus škaplieriaus įteikimo sceną, kurią Palermo Šv. Teresės Avilietės bažnyčiai nutapė Sebastiano Conca, o jos raizinį 1719 m. Romoje išleido Jacobas Frey'us. Abu vilnietiškieji paveiks-lai susiję ir su vietinės dailės kūriniiais, nutapytais mažiau profesionalių dailininkų, kurie Vilniuje buvusius Rožinio Švč. Mergelės Marijos paveiks-lus laikė pavyzdžiais naujiems temos atvaizdams. Per šias sąsajas Romos vėlyvojo baroko tapybos atgarsiai iš Palermo bažnyčių pasiekė nedidelių Lietuvos miestelių – Karvio, Vievio, Palėvenės, Pavoverės – maldos namus.

FROM PALERMO TO PAVOVERĖ: TWO PAINTINGS
OF OUR LADY OF THE ROSARY IN VILNIUS,
THEIR PROTOTYPES, AND SEQUELS

Summary

The article focuses on two paintings of Our Lady of the Rosary from the churches of Vilnius: *The Vision of St Dominic* from the altar of Our Lady of the Rosary in the Church of the Holy Spirit and *The Presentation of the Rosary to St Dominic and St Catherine of Siena* that used to adorn the altar of the same name in the Church of Sts Philip and James until it was closed in the Soviet period and the painting was transferred to the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Žvėrynas, Vilnius. Both paintings are united by their theme (the legend of the vision seen by St Dominic, during which the Blessed Virgin Mary gave the saint the first rosary), the context of their creation, and their expressiveness, dynamism, and dramatism typical of late Baroque art. The discovery of the prototypes of these works allows examining the links of the Lithuanian professional religious art of the second half of the eighteenth century with the Roman school of painting of the late seventeenth-early eighteenth century, the works by the representatives of this school Carlo Maratta and Sebastiano Conca, located in the sanctuaries of Palermo, and their reproductions in engravings by Robert van Audenaerde and Jakob Frey, printed in Rome. Created for the Dominican churches in Vilnius, both paintings, allow discussing the originality of a composition based on representative works of art but re-created in a specific way. They also encourage highlighting the influence of the presented images of Our Lady of the Rosary on the development of this iconographic theme in local art: works that belong to the churches of Svyriai (present-day Belarus), Karvys, Vievis, Palėvenė, and Pavoverė.

MYKOLAS HOMOLICKIS APIE ŠV. KRYŽIAUS ALTORIŲ SENOJOJE VILNIAUS KATEDROJE

BIRUTĖ RŪTA VITKAUSKIENĖ

*Skiriu profesorės, habilituotos daktarės
Marijos Kałamajskos-Saeed, kuriai
už daug ką esu skolinga, atminimui.*

Neseniai aptarėme gydytojo ir istoriko Mykolo Homolickio rankraščio *Fragment z historyi kościoła Katedralnego (Vilniaus katedros istorijos fragmentas)*, skirto Vilniaus katedrai, dingimo aplinkybes ir jo dalį, kurioje autorius pristatė originalius šaltinius, susijusius su didžiojo kunigaikščio Vytauto kapaviete¹. Taigi baigdamas pasakojimą apie Vytauto kapą bei altorių ir, beveik susigraudinęs, pastebėdamas, kad šių dienų žmogui rasti Vytauto kaulus ne taip svarbu, tesiilsi jie ramybėje katedros rytinės sienos mūruose giliai paslėpti, Homolickis iš karto ėmėsi kito, ne mažiau svarbaus Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje istorijos. Šis jo tekstas parašytas 20-tyje to paties rankraščio lapų². Autorius pažymėjo, kad papildys savo paties jau skelbtus straipsnius apie šį altorių: pirmą, atsiradusį kaip didesnio tyrimo apie Vilniaus katedrą ir jos karališkąją koplyčią priedas (Nota C)³, ir antrą, kai prie šios temos jis buvo grįžęs, tęsdamas patabas apie Vilniaus katedros istoriją⁴. Tyrimo eigoje jis aptiko naujų įdomių faktų iš Vilniaus vyskupijos

¹ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Mykolas Homolickis apie Vytauto kapą, antkapį ir altorių senojoje Vilniaus katedroje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2022, t. 45, p. 165–183.

² Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rps 4497/IV, t. 17, l. 45–64.

³ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (odnowa kaplicy Św. Kazimierza, z historycznemi o dawnym jej stanie wiadomościami)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 13, p. 110–123: „Nota (C). Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża, albo świętych dziesięciu tysięcy rycerzy, w dawnym kościele katedralnym wileńskim“.

⁴ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (Artykułów historycznych do opisanja kaplicy świętego Kazimierza ciąg dalszy)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 14, p. 77–81: „W nocie (C), O ołtarzu Ś. Krzyża w pośród kościoła (2)“.

katedros kapitulos istorijos. Kadangi Homolickio išspausdintais tyrimais buvo ne kartą remiamasi⁵, svarbu paskelbti jo tekstuose įsivėlusius klaidų atitaisymus.

Homolickis buvo susidaręs didelio darbo apie svarbiausius katedros altorius planą, kuriame du skyriai turėjo būti skirti Šv. Kryžiaus altoriui:

VI. Ustęp. Ołtarz Św. Krzyża albo Dziesięciu Tysięcy Rycerzy Męczenników (Rycerzy) w pośród kościoła, wzskrzeszony przez Waleryana biskupa, i kaznodzieja katedralny biskupi [Ekskursas. Šv. Kryžiaus arba Dešimties tūkstančių riterių kankinių (Riterių) altorius katedros viduryje, atnaujintas vyskupo Valejono Protasevičiaus, ir katedros vyskupo pamokslininkas].

VIII. Ołtarz Witoldowski był tylko jeden i pierwiastkowe jedna była altarya. Przyczyna zmieszania go z ołtarzem Św. Krzyża pośród kościoła. Kaznodzieja kapitulny [Vienintelis Vytauto altorius, nes iš pradžių tik viena buvo altarija. Jo ir Šv. Kryžiaus altoriaus katedros viduryje supainiojimo priežastis. Kapitulos pamokslininkai].

Tačiau, rašydamas tekstą, jis sujungė šias dvi numatytas dalis – VI ir VIII – į vieną, skirtą Šv. Kryžiaus altoriui katedros viduryje ir karališkojo bei vyskupo pamokslininkų problemai.

Tekstas parašytas chaotiškai, su daugeliu pasikartojimų, nukrypimų, prieraišais puslapio paraštėse (mėgo rašyti palikdamas beveik pusę puslapio vertikaliai pastaboms ir prieraišams). Tai juodraštis, originalus, pirminis tyrimo tekstas, kurio autorius jau nebespėjo sutvarkyti. Vis dėlto įdomu sekti jo mintis, atrasti naujus faktus, reikšmingai papildančius iki šiol žinomas istorijas, bei sugretinti juos su dabartinėmis žiniomis. Šiame straipsnyje bus stengiamasi kuo tiksliau perteikti Homolickio tyrimą.

Mykolas Homolickis (Michał Homolicki, 1791-11-22 – 1861-01-21) – gydytojas, medicinos profesorius, Vilniaus archeologijos komisijos ir Medicinos draugijos narys, laikytas vienu didžiausių Vilniaus istorikų eruditų, bet tik XXI a. susilaukė pelnyto dėmesio⁶. Jis buvo aktyvus istorinio leidinio *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe* bendradarbis, jo puslapiuose spausdi-

⁵ Galima būtų išvardyti daugelį istorikų – pradedant Adomu Honorijumi Kirkoru, beje, pasisavinusiu Homolickio rankraštį *Fragmenta Witoldowskie* (apie tai žr. Birutė Rūta Vitkauskienė, *op. cit.*), baigiant šių dienų tyrinėtojais; daug nuorodų į Homolickio publikacijas pateikė Napoleonas Kitkauskas, *Vilniaus pilys: Statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1989, *passim*; Napalys Kitkauskas, *Vilniaus arkikatedros požemiai*, Vilnius: Kultūra, 1994.

⁶ Apie jo darbus plačiau žr. Rūta Janonienė, „Mykolo Homolickio indėlis į Lietuvos meno istoriją“, in: *Meno istorija ir kritika*, Kaunas, 2011, t. 7: *Menotyros ištakos Lietuvoje*, p. 55–62.

nęs Vilniaus miesto, Katedros ir Šv. Kazimiero koplyčios šaltinių tyrimus⁷. Homolickis kibiai, analitiškai perteikė surastą informaciją, kritiškai žvelgė į kapitulos archyve (kurį daugiausia tyrinėjo) išlikusius privilegijų tekstus. Dar viena jo retai tyrinėtojų tarpe pasitaikanti savybė – tai kritinis žvilgsnis į savo paties publikacijas ir, nesiteisinant kokiomis nors aplinkybėmis, atviras noras savo klaidas ištaisyti. Taip nuosekliai skverbtiis ieškant tiesos Vilniaus katedros kapitulos dokumentų painingoje, kaip tai darydavęs Homolickis, mažai kas sugebėjo. Kapitulos šaltiniai atskleidė jam netvarką, kildavusią šios bažnytinės organizacijos užkulisiuose.

Siekdamas pristatyti Šv. Kryžiaus altoriaus išskirtinumą Homolickis stengėsi pateikti kuo daugiau konteksto, visas detales ir aplinkybes, vis patekdamas į netikslumų kapitulos dokumentuose pinkles. Pateikdamas konkrečius faktus, jis nurodė kapitulos posėdžių datas ir rankraštinį protokolą (dar vadinamų Kapitulos aktais) datas ir puslapius⁸, rėmėsi Šv. Kryžiaus altoriui išduotomis privilegijomis⁹, kanauninko ir dekaną Mikalojaus Decijaus (Mikołaj Decjusz) 1598 m. vizitacijos protokolu¹⁰, 1743 ir 1828 m. vizitacijomis¹¹. Autorius panaudojo kunigo, visuomenės veikėjo Pranciškaus Ksavero Mykolo Bohušo (Franciszek Ksawery Michał Bohusz, 1746–1820) išrašus iš 1501–1783 m. Vilniaus kapitulos aktų knygu¹², istoriko

⁷ Plačiau apie Homolickio publikacijas žr. Virgilijus Pugačiauskas, „Lietuvos istorija „Wizerunki i Roztrzāsania Naukowe“ (1834–1843)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2001/2*, Vilnius, 2002, p. 229–234.

⁸ Vilniaus katedros kapitulos posėdžių protokolų knygos saugomos Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *LMAVB RS*), Vilniaus kapitulos archyve f. 43. Nežinome, ar Homolickis galėjo skaityti kanauninko Mamerto Herberto XIX a. viduryje padarytus kapitulos protokolų nuorašus ir vertimus, mus pasiekusius taip pat rankraščiuose (šiuo metu trijuose archyvuose – Čartoriškių bibliotekos Rankraščių skyriuje Krokuvoje, Vloclaveko dieceziniame archyve ir *LMAVB RS*, f. 9, b. 162, 165/166).

⁹ Homolickis pateikė tokią nuorodą: „Zbiór przywilejów kapitulnych, księga pergaminowa“, greičiausiai pasinaudojęs privilegijų nuorašų knyga; žinome, kad kapitulos archyve buvo išlikę altoriaus privilegijų originalai, dabar – *LMAVB RS*, f. 6, b. 214, 215, 216, 217; plačiau žr. Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius: LTSR MA Centrinė biblioteka, 1980, p. 223–225.

¹⁰ Žinomi du Mikalojaus Decijaus 1598 m. vizitacijos protokolai: Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – *LVIA*), f. 1135, ap. 4, b. 471 ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – *VUB RS*), f. 4, b. 35808 (A–2472).

¹¹ 1743 m. generalinė vizitacija (*VUB RS*, f. 1, b. F217), 1828 m. Vilniaus katedros vizitacijos aktas (*VUB RS*, f. 57, b. B 53–1).

¹² Homolickis greičiausiai naudojosi rankraščiu *Wypisy z akt kapituły wileńskieij. Sumaryusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, dabar saugomu *LMAVB RS*, f. 43, b. 280.

pijoro Motiejaus Dogelio (Maciej Dogiel) iš Lietuvos Metrikos surinktus dokumentus, deja, nenurodydamas leidinio tomo¹³.

Straipsnyje tiriamas Homolickio tekstas nesunkiai skaidosi į dvi temas: pirmoji skirta Šv. Kryžiaus altoriaus istorijai, antroji – dviejų pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo, artimai susijusių su Šv. Kryžiaus altoriumi – veiklai Vilniaus katedroje. Abu šie dėmenys ir vėl jį nuvedė prie Vytauto kapo bei altoriaus (arba altarijos) katedroje problemos.

Šv. Kryžiaus altoriaus vieta ir liturginė simbolika. Prieš pradėdant Homolickio tyrimo atpasakojimą, verta išsiaiškinti, kuo bažnyčių viduryje statomi Šv. Kryžiaus altoriai buvo ypatingi. Kaip teigiama istoriografijoje, didelio kryžiaus įrengimas bažnyčios pagrindinės navos viduryje išpopuliarėjo sekant benediktiniškąją tradiciją¹⁴. Jau VI a. benediktinų šventyklose buvo statomi monumentalūs kryžiai, siekiant priminti, kad Jėzaus nukryžiuavimo vietoje – Golgotos kalne – IV a. pradžioje buvo atrastos šv. Kryžiaus liekanos, tapusios išskirtinėmis kančios ir atpirkimo relikvijomis. Plečiantis šv. Kryžiaus relikvijų kultui¹⁵ ir Golgotos kaip pasaulio centro, visko pradžios ir pabaigos sampratai, kryžiui, pastatytam bažnyčios viduryje, atiteko vis didesnis vaidmuo liturgijoje, ypač Didžiosios savaitės metu. Tokios praktikos atsirado ne tik vienuolynų bažnyčiose, bet ir katedrose, kuriose rytinė navos dalis – choras – būdavo atskiriama pertvara (lektoriumu)¹⁶. Palaipsniui, relikvijų kultui stiprėjant, prie monumentalaus kryžiaus priešais lektoriumą imta statyti altorius – *altare sanctae crucis*, kuriuose galėjo būti tikinčiųjų pagerbimui iškeliami relikvijoriai. Šv. Kryžiaus altoriai kartu su aukštai iškeltu didžiuliu kryžiumi – Viešpaties ir dangiško-

Publikuotas XIX a. pabaigoje; žr. *Summaryjny wypis protokolów aktów kapituły katedralnej Wileńskiej od r. 1501 do r. 1783 Października 22, przez I. W. Xawierego Bohusza, Prałata Kantora Katedry Wileńskiej uczyniony*, in: *Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*, Вильна, 1895, t. I.

¹³ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magnus Ducatus Lithuaniae* [...], t. 1, Vilnae, 1758; t. 5, 1759; t. 4, 1764.

¹⁴ Janusz Maciej Nowiński, „Ara Crucis – Krucyfiks i ołtarz św. Krzyża we wnętrzu średniowiecznych świątyń“, in: *Seminare*, Warszawa, 2019, Nr. 2, p. 157–173.

¹⁵ Apie šv. Kryžiaus gerbimą ankstyvaisiais krikščionybės amžiais žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku: Geneza, treść, styl i techniki wykonania*, Warszawa: Fundacja ATK, 1996, p. 19–20, 29 ir passim.

¹⁶ Antai XII a. viduryje Šv. Kryžiaus Romoje bazilikos triumfo arkoje buvo įmūrytos šv. Kryžiaus relikvijos, prieš tai aptaisytos alavu; žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 47.

sios amžinybės ženklu – faktiškai buvo tapę liturgijos pasauliečiams centru. Prie jų vykdavusios šv. Mišios mirusiesiems atminti, valdančiųjų asmenų jungtvių ir vainikavimo ceremonijos¹⁷. Šiems altoriams buvo dovanojami brangiausi šv. Kryžiaus (neretai itin vertingi, brangakmeniais nusagstyti, šv. Kryžiaus triumfą kriščioniškame pasaulyje atspindintys *crux gemmata*¹⁸) ir kankinių relikvijoriai. Palaidojimo vietos prie šių centrinių altorių buvo laikomos garbingiausiomis¹⁹.

Šis trumpas ekskursas į Viduramžių bažnyčių vidaus įrangą aptariančią istoriografiją mums padės geriau suprasti, kodėl Homolickis tiek daug dėmesio skyrė Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje istorijai ir kaip narpliojo šio altoriaus sąsajas su didžiojo kunigaikščio Vytauto funduota altarija²⁰.

Kaip minėta, Homolickis du kartus publikavo savo surinktus faktus apie Šv. Kryžiaus altorių Vilniaus katedroje (žr. išn. 3 ir 4), ir abu kartus pabrėžė, kad tai buvo greičiausiai dar didžiojo kunigaikščio Vytauto įsteigtas altorius. Tačiau jau tuomet Homolickis pastebėjo, kad neturi jokių XV a. šaltinių apie Šv. Kryžiaus altorių, išskyrus tai, kad jis vėlesniuose aktuose buvo vadinamas Vytautiniu. Kaip tik šią savo klaidą ar neapsižiūrėjimą jis stengėsi ištaisyti rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego*, vėl grįždamas prie Šv. Kryžiaus altoriaus istorijos.

Šv. Kryžiaus altoriaus Vilniaus katedroje įrengimas ir aprūpinimas.

Su Šv. Kryžiaus altoriumi susijusių faktų yra daug, dauguma Homolickiui buvo žinomi. Rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego* jis neišdėstė nuoseklios įvykių chronologijos, todėl dabar tai padarysime:

1) pasak Homolickio, pirmą kartą altorius paminėtas 1501 m. gegužės 13 d. popiežiaus Aleksandro VI privilegijoje, suteikiančioje vienerių metų atlydus Didįjį penktadienį aplankiusiems šį altorių²¹. Homolickis tvirtino, kad buvo matęs šio rašto (*Breve*) originalą, tiesa, smarkiai

¹⁷ Janusz Maciej Nowiński, *op. cit.*, p. 166–169.

¹⁸ Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 113.

¹⁹ Janusz Maciej Nowiński, *Ars Cisterciensis: Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*, Warszawa: New Media Concept, 2016, p. 259.

²⁰ Skaitytojų patogumui primename, kad altarija (lot. *altare*) vadinamas altorius, kuriam specialiu užrašymu palikta duotis, arba pastovios pajamos, arba beneficija (dažniausiai – žemės valda), susaistyta su tam tikrais sielovadiniais įpareigojimais (pavyzdžiui, šv. Mišių laikymas už fundatorių ar giminę). Sąvokos „altorius“ ir „altarija“ dažnai vartojamos pramaišiu.

²¹ Michał Homolicki, „Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża [...]“, p. 111.

apgadintą²². Būta dar vieno, daug ankstesnio dokumento, kurio Homolickis nepaminėjo, – tai 1427 m. gegužės 13 d. išduota popiežiaus Martyno V privilegija, suteikianti vienerių metų atlaidus Didįjį Penktadienį aplankiusiems Šv. Kryžiaus altorių, prie jo pasimeldusiems ir sudėjusiems auką to altoriaus išlaikymui Vilniaus katedroje²³. Galimai Homolickis suklydo, ir pirmuoju mums žinomą Šv. Kryžiaus altoriaus paminėjimu reikia laikyti 1427 metus;

2) 1501 m. rugsėjo 11 d. Šv. Tėvas per didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretorių kanauninką ir prepozitą Erazmą Cioleką (Erazm Ciołek) Vilniaus, Medininkų ir Lucko vyskupams perdavė relikvijų rinkinį²⁴. Bulėje nurodoma, kad aplankiusiems altorių su šiomis relikvijomis, atgailaujantiems ir išpažįstantiems savo nuodėmes suteikiama dešimt metų ir tiek pat kvadragenų atlaidų. Tarp kitų sąrašė paminėtos šv. Kryžiaus ir Dešimties tūkstančių kankinių relikvijos (*reliquiis Decem Millium Martirum*). Minėtame straipsnyje Homolickis pateikė visą relikvijų sąrašą teigdamas, kad relikvijos turėjo būti sudėtos Šv. Kryžiaus altoriuje taip, kaip nuo ankstyvųjų Viduramžių buvo įprasta relikvijų altoriuose, t. y. specialioje skrynelėje ant mensos arba po ja, nes altorius turėjo imituoti

²² Tokio dokumento originalo nemini vėlesni katedros istorikai (Janas Kurczewskis), neištrauktas toks laiškas į kunigo Jano Fijałeko ir Władysława Semkowicziaus sudarytą katedros archyvo dokumentų rinktinę *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 2 (1468–1501), Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1939, nėra jo nei Rimanto Jaso sudarytame *Pergamentų kataloge*, nei *Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis saec. XVI–XVIII*, t. 1: 1502–1533 = *Vilniaus katedros bažnyčios kapitulos posėdžių protokolai*, t. 1: 1502–1533, (toliau – *Acta capituli*), parengė Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

²³ Žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 1 (1387–1468), wydali Ks. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1932, Nr. 96, p. 123–124 (rinktinės sudarytojai pastebėjo, kad Romoje Vatikano archyve šio dokumento jiems nepavyko rasti); Rimantas Jاسas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 33, p. 29. Sprendžiant iš dokumento aprašo, jame buvo įrašyta data „1500“, su tokia data jis buvo įregistruotas 1830 m. sudarytame popiežiškųjų dokumentų kataloge. Jاسas kapitulos archyve aptiko du identiškus tokio paties turinio pergamentus – *LMAVB RS*, f. 1, b. 16; f. 6, b. 13. Jis taip pat nurodė, kad rašto variantas buvo publikuotas; žr. *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, ч. I, Вильно: типография А. Марциновского, 1843, Nr. 5, p. 6.

²⁴ Ši popiežiaus Aleksandro VI bulė buvo perrašyta į kapitulos aktų knygą *Acta venerabilis capituli vilnensis*, t. 1, l. 12v, dok. Nr. XIII: *Copia Bulle Reliquiarum*, žr. *Acta capituli*, p. 6. Visas jos tekstas yra *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 3 (1501–1507, užupefn. 1394–1500), wydali Ks. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności, 1948, Nr. 505, p. 614–615.

kankinio kapą (lot. *martyrium*)²⁵. Iš tiesų šioje Vilniaus katedros altoriaus privilegijoje jis pavadintas Šv. Kankinių altoriumi su grotomis – *altare sanctorum Martirum cancellatum*, o dovanojamos relikvijos, kaip nurodoma, turinčios būti sudėtos ant altoriaus su grotomis, priešais Šventųjų kapą (*in altari cacellato ante sepulcrum Sanctorum*)²⁶. Būtina pabrėžti, kad šiame tekste Homolickis Dešimties tūkstančių kankinių altoriaus atskiru nelaikė. Jis manė, kad kapitulos aktuose šis altorius būdavo vadinamas arba Šv. Kryžiaus, arba Dešimties tūkstančių kankinių altoriumi, įrengtu katedros viduryje ir aptvertu metaline tvorele (*Altare Sanctae Crucis, seu Decem Millium Martyrum, in medio Ecclesiae Cathedralis in cratta ferrea situm, seu altare cancellatum medium*)²⁷. Dėka suteiktų privilegijų, Šv. Kryžiaus altorius pasidarė labai reikšmingas, jo išskirtinumą didino specialiai nustatyta relikvijorių išeksponavimo tvarka²⁸, apeigų išskilmingumas; 3) 1530 m. liepos 2 d. kilęs gaisras sunaikino gotikinę katedrą. Gaisre žuvo senasis Šv. Mykolo arkangelo altorius, prie kurio paskutinio poilsio vietą buvo pasirinkęs didysis kunigaikštis Vytautas. Neabejotina, kad buvo sunaikinta visa katedros vidaus įranga, nes atstatymo darbai užtruko beveik tris dešimtmečius, o šventovė buvo atstatoma kitokia – didesnė. Sprendžiant iš 1534 m. liepos 22 d. su Bartholomeo da Gianotti sudarytos sutarties teksto, teko demontuoti griūvančias mūrines pastato sienas, nes architektas nesiėmė jų restauruoti²⁹. 1538 m. gegužės 12 d. vyskupas

²⁵ Relikvijų išstatymo altoriuose praktikas Vakarų Europoje žr. Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *op. cit.*, p. 45–53.

²⁶ *Acta capituli*, [1503], p. 7.

²⁷ Vis dėlto ne visiškai galima sutikti su šia Homolickio nuomone. Antai 1522 m. liepos 18 d. posėdyje paminimas „Naujai pastatytas Šv. Dešimties tūkstančių kankinių altorius, katedros viduryje, už geležinių vartų“, kurio pajamas kapitula paskyrė kunigui notarui Vaitiekui Saliamonui; žr. *Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, opracował ks. Jan Kurczewski, t. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno: druk Józefa Zawadzkiego, 1916, p. 11. Tačiau žinant kapitulos aktuose dažnai pasitaikančias altorių titulatūros klaidas arba sukeitimus, tenka pripažinti, kad kol kas Šv. Kryžiaus ir Dešimties tūkstančių kankinių titulų sutapatinimo klausimas lieka atviras.

²⁸ 1503 m. gegužės 30 d. kapitula paskelbė iš Romos gautų relikvijų išstatymo tvarką Šv. Kankinių altorijuje; žr. *Acta capituli*, p. 7–8.

²⁹ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 2: *Źródła historyczne*, Wilno: druk Józefa Zawadzkiego, 1910, p. 107–109. Sutartyje pasakyta: „Si tamen muri antiqui quoquo ruent, non tenebitur ad aliquam refectionem; obligavit autem se construere dictam ecclesiam cathedralem vilnensem usque ad finem in quinquentio; inchoando anno Dni 1536, a Pascha resurrectionis Domini, dummodo materia cuiuscunque sortis non desit ei“ („Tačiau jei gu

Povilas Alšėniškis kreipėsi į vyskupijos dvasininkiją prašydamas rinkti lėšas iš dvasininkų beneficijų katedros atstatymui³⁰. Kaip žinia, Gianotti 1541 m. mirė. Darbus toliau tęsė jo dalininkas skulptorius ir architektas Giovanni Cini. 1545–1546 m. jis gavo užmokestį už katedros skliautų sumūrijimą ir kitus darbus³¹. 1553 m. vasario mėnesį Vilniuje Cini įsipareigojo pastatyti altorių, tiesa, nenurodyta kur; tai galėjo būti projektuojamas altorius naujai statomoje Šv. Barbaros bažnyčioje Žemutinėje pilyje (mažai tikėtina, nes tik po 1551 m. ši bažnyčia pradėta projektuoti), bet tikresnė prielaida, kad Cini apsiėmė pastatyti altorių atstatytoje katedroje³². Tačiau nežinome, apie kokį konkrečiai altorių čia kalbama; 4) 1559 m. balandžio 5 d. vyskupas Valerijonas Protasevičius atkūrė Šv. Kryžiaus altorių katedros viduryje, atnaujino altariją, aprūpindamas ją pajamomis iš žemės valdų Borodičiuose (vietovė tarp Kobryno ir Bezdzežo, Trakų vaivadija (nuo 1566 m. – Brastos vaivadija) su kaimais *Neffedowiczy, Thorokanye, Czernyeyowiczy, Simonowiczy, Broszewiczy, Lithowskoye*³³. Gegužės 11 d. kapitula išdavė pasižadėjimą vykdyti sąlygas, kuriomis vyskupas Protasevičius įsteigė Šv. Kryžiaus altariją ir perdavė jos pajamas³⁴. Šis Šv. Kryžiaus altoriaus katedros viduryje atkūrimo faktas leistų manyti, kad ilgą laiką jo iš viso nebuvo.

Šv. Kryžiaus altoriaus aprūpinimas liturginiais indais ir paramentais.

1564 m. Protasevičius perdavė Šv. Kryžiaus altoriaus zakristijai išpūdingą kolekciją liturginių indų, drabužių, knygų (80 vienetų) ir kitokių vertingų meniškų daiktų³⁵. Inventoriuje buvo surašyti 6 prabangūs arnotai, 5 kapos,

senieji mūrai sugriūtų, jis [Gianotti] neprivalo imtis jokių restauracijų. O minėtą Vilniaus katedrą jis įsipareigojo per penkerius metus pastatyti iki galo. Pradedant 1536 m. Velykomis, su sąlyga, kad jam netrūks bet kokios medžiagos“.

³⁰ Jan Kurzczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 36; *Wypisy z akt kapituły wileńskiej. Sumaryusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 1v.

³¹ Helena Kozakiewiczowa, „Spółka architektoniczno-rzeźbiarska Bernardina de Gianotis i Jana Cini“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, Warszawa, 1959, Nr. 2, p. 162.

³² „Giovanni Cini“ (aut. Birutė Rūta Vitkauskienė), in: *Vilniaus Žemutinės pilies prozopografinis žodynas*, sudarė Aivas Ragauskas, Raimonda Ragauskienė, Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2012, [atiduota spaudai].

³³ Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, p. 223–224, Nr. 563–565.

³⁴ *Ibid.*, p. 224–225, Nr. 566.

³⁵ Išliko Protasevičiaus dovanotų daiktų inventoriaus originalas su jo herbu „Altare S. Crucis in Ecclesia Cathedralis Vilnen[sis] in medio Templi situm foundationis et erectionis R[everendiss]i Mi in Christo P[atris] D. D[omini] Valeriani dei Gratia E[piscope] Vilnen[si]“, *VUB RS*, f. 4, b. 338, l. 1–11.

8 palės, 3 altoriaus užtiesalai, 3 manipuliai, 7 antepedijai, vyskupo Petro Tomickio (Piotr Tomicki) herbais papuoštas Krokuvoje spausdintas mišiolas, 2 belgiški žalsvo kolorito gobelenai, kuriais turėjo būti užtiesti prie Šv. Kryžiaus altoriaus stovėję suolai, ir smulkesni reikmenys. Bet ypač vertingas buvo sidabro dirbinių rinkinys, kurį sudarė 2 kielikai, vienas papuoštas turkiais, kitas – su vyskupo Protasevičiaus herbais, ampulės, komuninė taurė, 2 didelės žvakidės, auksu aptaisytas, perlais ir brangakmeniais papuoštas krikščioniškas pacifikalas. Sąrašas buvo papildytas 1578–1579 m., tarp kitų daiktų naujai buvo įrašytas ant pergamento rašytas mišiolas, iliustruotas auksu ir kitokiomis spalvomis tapytomis miniatiūromis, įrištas juodu aksomu su sidabro apkaustais. Kai kuriuos iš dovanotų daiktų pavyko atsekti vėlesniame, 1598 m. sudarytame katedros zakristijos inventoriuje³⁶. Nieko mums nebeliko iš šio didžiulio katedrai dovanoto turto, išskyrus senovinę pusantro metro ilgio kantoriaus lazda (žr. išn. 52).

Inventorių, papuoštą meniškais bordiūrais, su vyskupo herbu ir jam skirta epigrama neatsitiktinai užbaigia eilutės iš Šventojo Rašto paskutinės išminties knygos – Siracido (arba Eklesinės) knygos (*Ecclesiasticus Liber*) 50 eilėraščio:

- 6 Quasi stella matutina in medio nebulae,
et quasi luna plena, in diebus suis lucet:
7 et quasi sol refulgens,
sic ille effulsit in templo Dei –
- 6 Kaip aušros žvaigždė tarp debesų,
kaip šviečia savo pilnatis
7 Ir kaip žiba saulė,
taip jis spindėjo Dievo šventovėje.³⁷

Visas 50 eilėraščių pasakoja apie vyriausiąjį kunigą Simoną ir jo darbus šventovės labui: kaip ją stiprino, puošė, aukojo prie altoriaus, tikėjo „išminties ir drausmės mokslu“. Šios mintys artimos vyskupo Protasevičiaus

³⁶ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Inwentarz katedry wileńskiej z roku 1598“, in: *Skarbiec Katedry Wileńskiej*, pod redakcją Anna Saratowicz-Dudyńska, Dariusz Nowacki, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2008, p. 75 ir passim. Gražina Martinaitienė buvo neteisi rašydama: „Maža nauda tekstilės tyrinėtoji iš 1564 m. sudaryto Šv. Kryžiaus altoriaus registro“ (žr. Gražina Marija Martinaitienė, „Vilniaus arkikatedros tekstilė XVI a. inventoriuose“, in: *Menotyra*, Vilnius, 2004, t. 36, Nr. 3, p. 10), nes dalis Protasevičiaus užrašytų daiktų sutinkami vėlesniuose sąrašuose ir padeda susidaryti vaizdą apie katedros turtus.

³⁷ *Šventasis Raštas. Senasis Testamentas*, t. 2, iš lotynų kalbos vertė Juozapas Jonas Skvircekas, (ser. *Pasaulinės literatūros biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1991, p. 744.

darbams, rūpinimusi Šv. Kryžiaus altoriumi, vyskupo bažnytinėje veikloje iškilusiems sunkumams, apie kuriuos savo tekste daug rašė Homolickis.

1579 m. kovo 26 d. vyskupas Protasevičius surašė testamentą, kurio originalas išliko³⁸. Vyskupas šiame dokumente keletą kartų paminėjo 1564 m. inventorių. Testamente yra inventoriaus turinį ir Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją papildančių faktų.

Testamentą išnagrinęjęs istorikas Darius Antanavičius 1564 m. Šv. Kryžiaus altoriaus inventoriaus nežinojo³⁹. Svarbūs nagrinėjamai temai testamente paminėti faktai yra šie:

- a) vyskupas prašė palaidoti jį priešais Šv. Kryžiaus altorių specialiai įrengtoje kapavietėje. Šis jo noras buvo įvykdytas, apie tai liudija vėlesni šaltiniai. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo pastatytas vyskupo Protasevičiaus marmurinis antkapis. Kunigas Simonas Starovolskis (Szymon Starowolski) perrašė Protasevičiaus antkapio inskripciją (kurioje yra svarbi konstatacija *Altare hoc S. Crucis et concionatoris reditus erexit* („Šį Šv. Kryžiaus ir **pamokslininko sugrįžimo** altorių pastatė“)⁴⁰, o jėzuitas Stanislovas Rostovskis (Stanisław Rostowski) savo knygoje paminėjo marmuriniame antkapyje buvusį vyskupo atvaizdą (*ubi vitae quoque suae elogium inciso in marmore, subter suum simulacrum marmoreum legitur*)⁴¹;
- b) testatorius paminėjo svarbų faktą, kad Šv. Kryžiaus altorius turėjo atskirą zakristiją (įdomu, kur ji buvo?), kuri esą yra viskuo aprūpinta, o vyskupo užrašytų brangenybių (minimų 1564 m. inventoriuje) nevalia niekur perkelti;
- c) testamente pabrėžiama, kad knygos dovanojamos vyskupo pamokslininko reikmėms, paminimas Šv. Kryžiaus altoriui dovanotas rankraš-

³⁸ Krokuva, Čartoriskių bibliotekos Rankraščių skyrius, 307 tomas, I. 319–342.

³⁹ Darius Antanavičius, „Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus 1579 m. kovo 26 d. testamentas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 2005/1*, Vilnius, 2006, p. 115–144. Straipsnyje pateikiamas visas testamento tekstas originalo kalba (lotynų) ir platus komentaras.

⁴⁰ *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati Adscriptorum. Simone Starovolscio Primicerio Tarnouiensi Collectore*, Cracoviae: In Officina Vidua et Haeredum Francisci Caesarij [...], M. DC. L. V. (1655), p. 216. Įrašė kalbama apie vyskupo kovą su Katalikų Bažnyčia griuvėsiais pavertusiu „erezijos maru“, Šv. Kryžiaus altoriaus, Valerijono bendrabučio ir kitas fundacijas.

⁴¹ *Lithvanicarum Societatis Jesu Historiarum Provincialium, pars primum Auctore Stanislao Rostowski SJ*, Vilnae: Typis S.R.M. et Reipublicae Academicis Societatis Iesu, MDCCLXIX (1768), p. 63. Antkapio nuolaužos (viena iš jų su Protasevičiaus herbu) buvo rastos katedros remontų metu prieš Antrąjį pasaulinį karą ir 1986 m. Antkapis, kaip ir visa katedros vidaus įranga, žuvo 1655–1661 m. okupavus Vilnių ir maskvėnams vykdant sunkiai įsivaizduojamo masto plėšimus.

tinis pergamentinis miniatiūromis iliustruotas mišiolas, įrištas juodu aksomu su sidabro gumbais, iš kurio vyskupas pats skaitydavo aukodamas Šv. Mišias (mišiolas į inventorių buvo įrašytas 1578–1579 m.). XX a. knygotyrininkai nustatė, kad Protasevičius dovanojo altoriaus zakristijai 84 knygas, tarp kurių išskyrė garsiąją *Legenda aurea*, sąrašė įvardytą kaip *Historia Lombardica*⁴². Senovinį gradualą, kurį vyskupas buvo liepęs restauruoti, 1598 m. tebe naudojo liturgijos metu prie katedros Didžiojo altoriaus.

Prie Šv. Kryžiaus altoriaus stovėjo suolai, kuriems užtiesti vyskupas dovanojo brangius užtiesalus. Kapitula bent kartą per metus turinti tikrinti, ar visi altoriui priklausantys daiktai ir šventųjų relikvijos saugomi tvarkingai. Altoriaus turtą turįs prižiūrėti specialiai paskirtas altarista. Dosniai aprūpintą altorių vyskupas vadino *altare nostrum S. Crucis*.

1610 m. liepos 1 d. mieste kilęs gaisras vėl sunaikino katedrą. Homolickis tikėjo, kad Šv. Kryžiaus altorius neva kažkaip išliko. Tiesa, kapitulos aktai skelbia kitaip: 1616 m. vasario 4 d. kapitula priėmė nutarimą atstatyti Šv. Kryžiaus altorių (tuomet vadinamą Valerijono altoriumi), o po metų – 1617 m. vasario 20 d. – padarytas įrašas, kad tas pats altorius, tik jau pavadintas Dešimties tūkstančių kankinių altoriumi, atnaujintas ir jam priskirtas altarista⁴³. Po gaisro restauruotoje katedroje jis tebebuvo svarbus. 1653 m. maro epidemijos metu vyskupijos administracija leido aukoti šv. Mišias tik prie šio altoriaus⁴⁴. Po karo su Maskva Šv. Kryžiaus altorius katedros viduryje nebebuvo atkurtas.

Katedros pamokslininkai. Homolickis nežinojo 1564 m. inventoriaus, nebuvo matęs ir Protasevičiaus testamento.

⁴² Jokūbo Voraginiečio *Aukso legendą*, taip pat vadinamą Lombardiškąja istorija, Protasevičiaus bibliotekoje identifikavo Levas Vladimirovas, šią kolekciją (pagal Kurniko bibliotekoje saugomą rankraštį) tyrė Arvydas Pacevičius; žr. Ivona Pietrzekiewicz, „Index Librorum, In Bibliotheca Ecclesiae Cathedralis Vilnensis“, z 1598 roku“, in: *Bibliotheca Litwana*, t. 2, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 279–312.

⁴³ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 100–101.

⁴⁴ Šią Homolickio mintį galima patikslinti, remiantis prelado Bohušo išrašais: taigi 1652 m. pabaigoje kilus ir greitai besiplečiant maro epidemijai, kapitulos nariams buvo leista palikti miestą. Šv. Kazimiero koplyčia buvo uždaryta, o visi dvasiniai išipareigojimai iš koplyčios buvo perkelti prie Šv. Kryžiaus altoriaus, tačiau giedojimai ir apeigos sutrumpintos, nes katedroje buvo likę tik aštuoni vikarai; žr. *Wypisy z akt kapituly wileńskieij. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 18v–19.

Apžvelgęs faktų chronologiją, jis kėlė klausimą: kodėl Šv. Kryžiaus altorius katedros viduryje buvo vadinamas Vytautiniu, juk Vytauto kapas ir antkapis 1573 m. vyskupo Valerijono Protasevičiaus rūpesčiu buvo perkelti prie Dievo Kūno altoriaus šiaurinės navos rytiniame gale (ten, kur dabar Tommaso Righi sukurta Dievo Meilės skulptūra)? Kartu, rašė jis, kyla klausimas – ar buvo du Vytautiniai altoriai Vilniaus katedroje?⁴⁵

Atsakymo į šiuos klausimus Homolickis ieškojo ilgai. Pirmiausia, jis suabejojo, kad didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio 1499 m. liepos 22 d. Vilniuje pasirašytoje privilegijoje „Vytautinio“ altoriaus prebendariumi Valentinui (Valentinui Kucharskiui (Walenty Kucharski, minimas iki 1517 m.) kalbama apie Šv. Kryžiaus altorių, o kaip tik taip, Homolickio nuomone, vėliau šis raštas buvo interpretuojamas⁴⁶. Jis teigė, kad ši Aleksandro privilegija yra skirta atnaujinti ir padidinti kadaise didžiojo kunigaikščio Vytauto Šv. Mykolo arkangelo altoriui skirtas pajamas. Nes Vytautas įsteigė tik Šv. Mykolo arkangelo altariją, paskyrė pajamas jos altaristai ir liturginiams giedotojams, o Aleksandras jas padidino. Aleksandro Jogailaičio privilegijoje paminima karčiama Bernardinų gatvėje, o juk tokios gatvės Vytauto laikais dar negalėjo būti, bernardinai Vilniuje atsirado viso labo tik 1468 m. Taigi Aleksandras nepakartojo Vytauto privilegijos. Homolickio įžvalgą papildė jam nežinomas, jau mūsų laikais aptiktas šaltinis: 1499 m. po spalio 18 d. (galimai Vytauto mirties dieną spalio 27-ą) iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro išdinės buvo skirta 24 kapos lietuviškų grašių įsigyti 24 uolektims (apie 4 m) juodo aksomo Vytauto kapui katedroje⁴⁷. Vytautinis Šv. Mykolo altorius egzistavo katedroje iki 1530 m. gaisro.

⁴⁵ Du Vytauto altorius katedroje minėjo Fijałekas ir Semkowiczius dokumentų rinktinėje *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [...], t. 1, zes. 1 (1387–1468), Nr. 111, p. 139; Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 2, p. 274 ir passim; Adam Honory Kirkor, *Bazylika litewska*, Kraków: druk Wł. L. Anczyca i Spółki, 1886, p. 20; Władysław Zahorski, *Katedra wileńska*, Wilno: Nakład księgarni Józefa Zawadzkiego, 1904, taigi beveik visi svarbiausi lenkų kalba rašę katedros istorijos tyrinėtojai. Ši istoriografija suklaidino Napoleoną Kitkauską; žr. Napalys Kitkauskas, *Vilniaus arkikatedros požemiai*, p. 60–63. Daugelį šių duomenų apibendrino Marekas Janickis; žr. Marek Janicki, „Grób i komemoracja wielkiego księcia Aleksandra Witolda w katedrze wileńskiej w kontekście upamiętnienia Władysława Jagiełły w katedrze krakowskiej propagandy jagiellońskiej XIV–XVI w.“, in: *Przegląd Historyczny*, Warszawa, 2020, t. 111 (4), p. 795, išn. 106.

⁴⁶ Visą dokumento tekstą žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [...], t. 1, zes. 2 (1468–1501), Nr. 464, p. 543–545.

⁴⁷ Ši svarbi žinia pirmą kartą paskelbta: Birutė Rūta Vitkauskienė, „Amatininkai, architektai ir dailininkai LDK valdovų dvare“, in: *Lietuvos pilys. 2006*, Vilnius, 2006, t. 2, p. 66, išn. 2. Visa didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio sąskaitų knyga su vertimu pa-

Homolickio tyrimo metodas buvęs toks: Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją nušviečia prie jo priskirtų katedros pamokslininkų veikla.

Jo argumentas aiškinant, kodėl Vytautinis altorius katedroje buvo vienas, o ne du, rėmėsi karališkojo ir vyskupiškojo pamokslininkų pareigybių įsteigimo, jų aprūpinimo ir šių pareigybių veikimo istorija. Kodėl karališkasis pamokslininkas imtas vadinti „Vytautiniu“ (*kaznodzieja Witoldowski*), – klausė Homolickis?

Atsakydamas į šį klausimą jis kėlė svarbiausią argumentą, esą didysis kunigaikštis Vytautas nuolatinio pamokslininko katedroje (*concionator ordinarius*) nebuvo įsteigęs, jo laikams tai būtų buvę dar per anksti. Homolickis tvirtino, kad karališkojo pamokslininko pareigybę Vilniaus katedroje įsteigė ne Vytautas, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, 1558 m. gegužės 17 d. išduodamas leidimą vyskupui Protasevičiui jo neseniai iš pataurininčio Stanislovo Kęsgailos įsigytą Borodičių valsčių užrašyti Vilniaus katedrai pamokslininko išlaikymui⁴⁸. Komentuodamas šį dokumentą Homolickis nurodė, kad jį pasirašydamas Žygimantas Augustas perleido Vytautinio Dievo Kūno altoriaus pajamas kapitulai, įpareigodamas jas skirti karališkajam pamokslininkui, o lygiagrečiai vyskupas Protasevičius skyrė Borodičių pajamas vyskupiškajam pamokslininkui; taip šie du pamokslininkai paeiliui turėjo eiti pareigas katedroje, o 1/3 pajamų turėjo būti skiriama dviejų katedros altorių – Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus papuošimui. Aštuonis namus, priklausiusius Vytauto altarijai⁴⁹, kapitula turėjo suremontuoti ir išlaikyti iš Borodičių pajamų bei įsteigti ir išlaikyti penitenciarijaus pareigybę (o su laiku – net du penitenciarijus būtina turėti!). Šią valdovo privilegiją, kuria iš esmės visus rūpesčius valdovo (seniau – Vytauto Didžiojo) ir vyskupo (Valerijono Protasevičiaus) altarijomis ir jų pajamų skirstymu Žygimantas Augustas pavedė kapitulai, 1561 m. vasario 1 d. patvirtino popiežius Pijus IV⁵⁰.

skelbta: *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, parengė Darius Antanavičius, Rimvydas Petrauskas, Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 2007, p. 46–47 (1499-10-18).

⁴⁸ Homolickis šį dokumentą cituoja remdamasis Motiejaus Dogelio *Codex diplomaticus*, nenurodydamas leidinio tomo; pergamentas saugomas LMAVB RS, f. 6, b. 210; žr. Rimanantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 558, p. 221.

⁴⁹ Aštuoni Vytauto altarijos namai buvo šie: mūrinukas pilyje, 2 namai Šv. Jono gatvėje, 2 namai Bernardinų gatvėje, 3 namai Skapo gatvėje, iš pastarųjų vienas būdavo skiriamas vyskupiškajam pamokslininkui.

⁵⁰ Homolickis nurodo, kad tokį patvirtinimą aptiko Motiejaus Dogelio *Codex diplomaticus*, ir vėl nenurodydamas leidinio tomo; tokio dokumento nemini Jasas, bet publikuoja

Nors Homolickis tokios minties nekėlė, tačiau akivaizdu, kad pamokslininko pareigybės stiprinimu susirūpinta plečiantis ir stiprėjant reformacijai. Homolickis įrodinėjo, kad vyskupas Protasevičius 1559 m. atnaujindamas ir aprūpindamas Šv. Kryžiaus altorių, įsteigdamas Šv. Kryžiaus altariją įpareigojo kapitulą išlaikyti vyskupiškąjį arba katedros pamokslininką. Atlikęs šiuos potvarkius, Protasevičius 1563 m. vasario 15 d. kreipėsi į kapitulą prašydamas leisti prie atnaujintos Šv. Kryžiaus altarijos katedroje prijungti vyskupo Povilo Alšėniškio 1543 m. įkurtą Šv. Kryžiaus altariją su koplyčia vyskupo sode, prie kurios ir kapelionas nedideliame namelyje gyveno. Kartu su šiuo prašymu Protasevičius informavo kapitulą, kad kriptoje po Šv. Kryžiaus altoriumi katedroje įsakė įrengti sau kapavietę⁵¹.

Homolickis buvo įsitikinęs, kad pamokslininko pareigos buvo labai svarbios. Rankraštyje *Fragment z historyi kościoła Katedralnego* jis toliau seka šių pareigų įsteigimo ir pamokslininkų veiklos peripetijas. Antai jo pasipiktinimą sukėlė faktas, kaip galėjęs tokias pareigas (beje, žinoma, pajamas ir namą) gauti kanauninkas italas Alessandro de Pessentis (1523–1576), karalienės Bonos muzikas, juk jis buvo užsienietis, vietinės kalbos nemokėjo, kokius pamokslus jis galėjęs sakyti? Lygiai tą patį, Homolickio nuomone, galima pasakyti apie kanauninką Valentiną (Pilznietį, Walenty *vel* Valentinus a Pilzno, 1535–1556); tiesa, jis prisipažįsta nesąs tikras, ar šis Valentinus mokėjęs lietuviškai. Iš tiesų Homolickis pateikia įdomių faktų, kaip įvairiais keliais veikdamas, de Pessentis skundė pilininką, mainėsi sklypais su vaivadiene Ona, išgavo iš Žygimanto Augusto privilegiją, apsaugančią jo namą Šv. Jono gatvėje nuo svečių priėmimo prievolės. Sekdamas de Pessenti'o veiklos pėdsakais, Homolickis matė, kad šis buvo Vytauto altoriaus altarista ir nurodė, kad kai tik įvyko 1559 m. Žygimanto Augusto ir vyskupo Protasevičiaus privilegijų kapitulai patvirtinimas ir Vytauto bei Šv. Kryžiaus altarijų pajamos buvo paskirtos dviem katedros pamokslininkams, italas birželio 30 d. buvo priverstas perduoti kapitulai visas jam iki tol priklausiusias Vytauto altoriaus privilegijas (ir, matyt, beneficijas). Jis atnešė į katedrą tuos raštus ir perdavė juos suvyniotus drobiniame maišelyje. Nuo tada kapitula buvo vienintelė ir visateisė Vytauto ir Šv. Kryžiaus altarijų pajamų skirstytoja.

pergamentą, išduotą 1561-02-21, saugomą LMAVB RS, f. 6, b. 221 (žr. Rimantas Jasas, *Pergamentų katalogas*, Nr. 557, p. 228), kuriuo vyskupas Protasevičius transumuoja Žygimanto Augusto pavedimus kapitulai.

⁵¹ *Wypisy z akt kapituly wileńskieij. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: LMAVB RS, f. 43, b. 280, l. 2v; Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 49.

Homolickis žavėjosi vyskupo Protasevičiaus veikla ir jo pasiryžimu tobulinti tikinčiųjų papročius. Perduodamas kapitulai teisę naudotis Borodičių pajamomis kartu su Šv. Kryžiaus altoriaus patronažo teise (*ius patronatus et collationis*), Protasevičius leido kapitulai pačiai spręsti, kas perims pamokslininko pareigas, bet, jo nuomone, tai turįs būti labai gerai išsilavinęs, turintis mokslinį laipsnį, išmanęs teologinius mokslus, nepriekaištingos reputacijos žmogus. Kapitula turėjo kasmet skirti 40 kapų lietuviškų grašių pamokslininkui, 8 kapas apšvietimui, pasirūpinti liturginiais rūbais ir visais reikmenimis, o fundatoriui mirus, keturis kartus per metus laikyti šv. Mišias už jo sielą tik prie šio altoriaus. Rytinės pamaldos už mirusiuosius taip pat turėsiančios čia vykti, o kiekvieną penktadienį meldžiamasi Viešpaties Kryžiui su ilgesniais skaitiniais iš visų keturių Evangelijos knygų apie Jėzaus kančias. 1575 m. spalio 28 d. papildydamas pamokslininko išlaidų sąrašą vyskupas užrašė iš Onos Radvilaitės Kiškienės-Sadovskienės įsigytą mūrnamį Pilies gatvėje, nuo tol ilgą laiką vadintą *Kamienica kaznodziejska* (Pamokslininko namas, dabar – Pilies g. 8 / Bernardinų g. 1). Dalis pajamų iš šio namo nuomos turėjo atitekti Šv. Kryžiaus altoriaus apšvietimui, virš kurio ant trijų geležinių grandinių buvo pakabintas didžiulis sietynas – toks sunkus, kad kėlė grėsmę katedros skliautams, todėl 1589 m. teko jį nuimti. Aprūpindamas Vilniaus jėzuitų kolegijos studentus bendrabučiu (vadintu *Bursa Waleriańska*), įkurtu kitoje to paties mūrnamio dalyje, vyskupas paliko jiems įpareigojimą kiekvieną pasninko savaitę giedoti pamaldų prie Šv. Kryžiaus altoriaus metu⁵². Praėjus aštuoneriems metams po vyskupo mirties, kapitula pastarąjį jo prašymą stengėsi vykdyti ypač uoliai ir dar netgi jį išplėtė, nustatydamas, kad nepasiturintys jėzuitų kolegijos studentai, gyvenantys Valerijono bendrabutyje ir remiami iš paskirtos dotacijos, turi švenčių dienomis dalyvauti pamaldose, asistuoti procesijose, giedoti, o jei-gu jėzuitai tam prieštarautų, kapitula galinti dalį pajamų perkelti katedros mokyklos paramai ir ten padidinti moksleivių skaičių. Deklaravusi šią nutartį, kapitula pasiuntė du atstovus tartis su jėzuitais⁵³.

Matome, kad vyskupas Protasevičius liturginiam giedojimui skyrė didžiulį dėmesį. Jis suprato, kad giesmių tekstus išmokti arba kartoti giedant gali tik išsilavinę, skaityti mokantys jaunuoliai. 1557 m. spalio 13 d. jis

⁵² Vyskupo Valerijono Protasevičiaus fundacinis raštas Jėzuitų kolegijos studentų bendrabučiu, in: Michał Baliński, *Historia miasta Wilna*, Wilno: druk Antoniego Marciniowskiego, 1837, p. 254–263 (originalo tekstas ir vertimas į lenkų kalbą).

⁵³ *Wypisy z akt kapituły wileńskieij. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 7.

atnaujino giedotines šv. Mišias didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties metinėms (*Missa quotidiana olim Vytholdi Magni ducis Lithuanie, Requiem dicta*). Vilniaus katedros lobyne išliko choro vadovo – kantorius lazda (vadinta stipula arba nendre) su fundacine vyskupo Protasevičiaus inskripcija „VALERIANVS+D+G+E+VIL+RENOVAVIT“, jo herbu ir data „ANNO DOM 1563“⁵⁴. Nors lazda atrodo gana archaiškai ir jos stilistiniai bruožai artimi vėlyvųjų Viduramžių sidabro dirbiniams, vis dėlto matome, kad įrašą joje reikia suprasti vienareikšmiškai: atnaujinęs šv. Mišias už didžiojo kunigaikščio Vytauto sielą, Protasevičius aprūpino katedros bažnytinio choro vadovą išpūdingoms ceremonijoms tinkančiu reikmeniu.

Katedros kanauninkų ir pamokslininkų intrigos. Altorių ir altarijų supainiojimas. Taigi Homolickis tvirtino, kad karališkojo pamokslininko pareigybė buvo sukurta ne Šv. Kryžiaus altoriui, o Vytautiniam Dievo Kūno altoriui. Šio pamokslininko pareigas nustatė ne Vytautas, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas (žr. minėtą 1558 m. raštą, išn. 46). Nes, argumentavo Homolickis, jeigu šią pareigybę būtų nustatęs didysis kunigaikštis Vytautas ir ji būtų buvusi susieta su altarijos beneficijomis – tai argi didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis būtų galėjęs 1499 m. patvirtindamas Vytauto altoriui privilegiją tai nutylėti? Kaip minėjome, Homolickis manė, kad ši privilegija buvo duota būtent Vytauto įkurtai Šv. Mykolo arkangelo altarijai. Homolickis keletą kartų grįžo prie minties, kad jeigu didysis kunigaikštis Aleksandras 1499 m. privilegijoje būtų kalbėjęs apie Šv. Kryžiaus altorių ir altariją, ir jeigu pamokslininko pareigybė šiam altoriui jau būtų buvusi Vytauto įkurta – tai argi būtų buvę galima nutylėti, kad Vytautas tokią pareigybę jau seniau aprūpino?

Kada iš tikrųjų įvyko altorių ir altarijų supainiojimas? Homolickis atkakliai ieškojo atsakymo į šį klausimą. Jis buvo įsitikinęs, kad atstačius katedrą po 1530 m. gaisro ir ją padidinus, šiaurinės navos rytiniame gale buvo pastatytas Dievo Kūno altorius, į kurį vyskupas Protasevičius perkėlė Švč. Sakramentą. Prie jo buvo pastatytas marmurinis Vytauto antkapis, kurį buvo užsakiusi dar karalienė Bona. Altorius imtas vadinti Vytautiniu, o XVI ir XVII a. valdovai iš naujo tvirtino jo privilegijas. Antai karalius Steponas Batoras 1581 m. atleido aštuonis Vytauto altarijos namus Vilniuje nuo

⁵⁴ Birutė Rūta Vitkauskienė, „Laska kantorska (kat. 8)“, in: *Skarbiec katedry wileńskieij*, pod redakcją Anna Saratowicz-Dudyńska, Dariusz Nowacki, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2008, p. 123–124, il. Dabar lazda saugoma Bažnytinio paveldo muziejuje.

svečių apgyvendinimo prievolės, kuri tais laikais buvusi labai sunki našta miestiečiams. Homolickis pacitavo šią privilegiją ir pastebėjo, kad jos tekste nurodoma, jog Vytautas fundavo Dievo Kūno altorių – o tai juk netiesa! Šv. Mykolo arkangelo altorius po 1530 m. nebebuvo atstatytas, o jo altarijai priskirtos pajamos buvo perkeltos Dievo Kūno altoriui. Taigi dingus regimiems Vytauto fundacijos perstatytoje katedroje ženklams, pasikeitus šventovės vidaus erdvei, iškilus naujiems, renesansinio stiliaus altoriams ir pasikeitus jų titulams, iš žmonių atminties buvo ištrintas prieš 150 metų įvykęs faktas – Vytauto fundacija Šv. Mykolo arkangelo altoriui (beje, aštuoni namai Vilniuje Vytauto 1430 m. fundacijos tekste neminimi, – B. R. V.). Naujasis Dievo Kūno altorius buvo toks svarbus, kad karalius ir didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza 1589 m. vėl patvirtino jo privilegijas minėdamas, jog Vytautas jam užrašė aštuonis namus Vilniuje.

Homolickis prisipažino, kad skaitydamas kapitulos dokumentus, kuriuose jau XVI a. įvyko ši painiava, ir pats suklydo Šv. Kryžiaus altorių priskirdamas Vytauto fundacijai. Jis pabrėžė, kad Šv. Kryžiaus altorius po 1610 m. gaisro buvo atstatytas, nes galbūt nestipriai nukentėjo. O Vytautinis Dievo Kūno altorius atstatytas nebuvo. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus beneficijų buvo priskirti abu katedros pamokslininkai – karališkasis, įsteigtas Žygimanto Augusto, ir vyskupiškasis, įsteigtas vyskupo Protasevičiaus. Jų aprūpinimą tvarkė kapitula. Taigi, darė išvadą Homolickis, patys vizitatoriai, kanauninkai ir raštininkai sukūrė šią painiavą. Jis tvirtino, kad pati teisingiausia vizitacija buvo dekanı Mikalojaus Decijaus, įvykdyta 1598 m. Joje minimas Vytauto Dievo Kūno altorius, vadinamas „Mažuoju“, ir Didysis katedros altorius, stovėjęs prie pat rytinės presbiterijos sienos, o apie Šv. Kryžiaus altorių tepasakyta tiek, kad jį aprūpino vyskupas Protasevičius.

Homolickis rašė, kad reikia nepamiršti dar vienos aplinkybės, kodėl Šv. Kryžiaus altorius, pastatytas katedros viduryje, buvo toks svarbus ir tapo Vytautiniu. Nes jam buvo skirtos Aleksandro Jogailaičio sekretoriaus Erazmo Cioleko iš Romos atvežtos relikvijos ir įkurta Dešimties tūkstančių kankinių altarija. Taip Šv. Kryžiaus altorius buvo susietas su karališka ir popiežiškąja fundacija. Kankinių kapavietės simbolinis susaistymas su gyvybę teikiančiu Viešpaties Kryžiumi sustiprino altoriaus reikšmę. Bet ir relikvijų atsiradimo faktas, nurodo Homolickis, po 1610 m. gaisro nesumažino painiavos. Viskas rėmėsi į išmokų skirstymą, kartu su kuriuo pereidavęs ir pavadinimas. Antai 1639 ir 1643 m. Vytautiniam Dešimties tūkstančių kankinių altoriui (šioje vietoje autorius pabrėžia savo nuostabą) buvo kasmet skiriamos 4 kapos lietuviškų grašių (apie šias išmokas žr. toliau).

Dviejų pamokslininkų katedroje atsiradimas ir aprūpinimas pajamomis, Homolickio nuomone, įnešė daug painiavos. Jis atkreipė dėmesį, kad nei pirmieji keturi Vilniaus vyskupai, nei „Žnin“ herbo Motiejus (Vilnietis, anksčiau istoriografijoje vadintas Trakiškiu, 1417–1453) neturėjo poreikio skirti katedros pamokslininko (*concionator ordinarius*), nes bendruomenei, ką tik priėmusiai krikščionybę, daug svarbesni buvo uolūs, lietuvių kalbą mokantys katechetai, o ne iškalba garsėjantys pamokslininkai. Šią savo argumentaciją jis paremia faktais iš vyskupo Jono iš didžiųjų kunigaikščių ir dominikonų, ėjusių katedroje pamokslininkų pareigas, konflikto. Gavę paramą iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio, dominikonai laisva valia kiekvieną sekmadienį ir šventinėmis dienomis Evangelijos žodžiui skelbti siųsdavę į katedrą vieną iš savo ordino brolių, ir ne bet ką, o teologijos daktaro laipsnį turinčius. Ir štai 1525 m. ima sklisti skundai, kad dominikonai šios paslaugos nebeteikia. Kanauninkas Stanislovas Dambrovka (Stanisław Dąbrowka) stengdamasis pagelbėti 1530 m. užrašė kapitulai savo paties lėšomis Bernardinų gatvėje pasistatydintą namą su sąlyga, kad iš mūrnamos nuomos pajamų kasmet bus mokamos 4 kapos lietuviškų grašių pamokslininko išlaikymui. Dar didesnių sunkumų su pamokslininkais, dėsto toliau Homolickis, patyrė vyskupas Povilas Alšėniškis. Nepavykus su dominikonais susitarti nei pateikus skundą Apaštališkajam Sostui, nei popiežiui Julijui III atsiuntus griežtą įpareigojimą (1552 m. lapkričio 4 d. Apaštališkoji brevė), o kapitulai nesutikus iš savo lėšų išlaikyti katedros pamokslininko, vyskupas Alšėniškis 1554 m. skirdamas pamokslininku teologijos daktarą kunigą Martyną Kureką (Marcin Kurek) įsteigė jam tryliktąją kanoniją, aprūpindamas ją iš savo vyskupiškųjų, vadinamųjų stalo valdų ir kapitulos pajamų. Tačiau Kurekas nebuvo *canonicus de mensa episcopali*, užimaš paskutinę vietą kapitulos stalėse ir negaunaš jokių refekcijų bei mūrnamos mieste. Tuo tarpu kapitula, tęsdama dar 1536 m. prasidėjęs intrigas prieš vyskupą Alšėniškį, esą jis nesilaikęs duoto žodžio ir nepradėjęs žadėto katedros atstatymo iš bažnytinių valdų gaunamų pajamų (nes didžiausias lėšas buvo išnaudojęs savo dvariškiams ir giminėms paremti), ėmė priekaištauti dėl Kureko paskyrimo pamokslininku. Jis negalys eiti šių pareigų, nes jo balsas nemalonus, kimus ir džeržgiantis. Dar daugiau, kai vyskupas nori nepaprastąjį (*nadzwyczajny*) kanauninką ir pamokslininką Kureką pakviesti į kapitulos posėdį, visi dvylika kanauninkų pareiškia, kad kartu su juo neposėdžiaus ir kapitulai paskirtomis pajamomis nesidalins. Esą be Šv. Sosto žinios jokia nauja kanonija negali būti įsteigta. Už tokį elgesį vyskupas nubaudė du kanauninkus – Baltramiejų

iš Kauno (Kaunietį, 1528–1559/1560) ir Vaitiekių Narbutą (Albertas Narbutas, 1541–1560), bet kapitula mūru stojo juos ginti, grasindama dėl vyskupo vykdomos priespaudos kreiptis į Gniezno arkivyskupą ir Lenkijos primą Mikalojų Dzežgovskį (Mikołaj Dzierzgowski)⁵⁵. Ši nesantaika būtų nežinia kokią temperatūrą pasiekusi, tačiau vyskupas Povilas Alšėniškis 1555 m. rugsėjo 4 d. mirė. Panašių problemų santykiuose su kapitula turėjęs ir vyskupas Jonas iš didžiųjų kunigaikščių.

Šioje teksto vietoje Homolickis apibendrina: tokių barnių tarp vyskupų ir kapitulos dėl pamokslininko pareigų nebūtų kilę, jei pats didysis kunigaikštis Vytautas dar savo laiku būtų įsteigęs tokią pareigybę prie savo altarijos, kuriai buvo paskirtos 20 kapų lietuviškų grašių pajamos, gaunamos iš aštuonių namų Vilniuje⁵⁶. Tad visos šios istorijos, rašo jis, rodo tik vieną: vyskupas Protasevičius, paskirdamas Borodzičių pajamas vyskupiškojo pamokslininko išlaikymui, norėjo patenkinti katedroje pribrendusį kompetentingo pamokslininko poreikį, o karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, sekdamas jo pavyzdžiu (arba jo paskatintas) įsteigė karališkąjį pamokslininką prie Vytauto altarijos. Nuo tada kapitula, tapusi vienintele Vytauto (Dievo Kūno) altarijos valdytoja, perėmė jos pajamas, dalį skirdama katedros karališkajam pamokslininkui, dar vadinamam Vytautiniu. Ši tvarka tęsėsi ir po 1610 m. gaisro, nors Dievo Kūno altorius katedroje atstatytas nebuvo.

Įdomus paradoksas, kurį pastebėjo Homolickis: nors Šv. Kryžiaus altarija buvo aprūpinta, o altoriaus zakristija – viena turtingiausių, 1594 m. Apaštališkojo Sosto nuncijaus Germaniko Malaspino pas karalių Zigmantą Vazą pasiūstas vizituoti vakuojančios Vilniaus vyskupijos Aleksandras Komulėjus (Alexander Comuleus) priekaištavo kapitulai, esą nepakankamai rūpinasi vyskupo Protasevičiaus pastatytu altoriumi, jo liturginiais reikmenimis (*apparamenta*) ir nurodė išlaikyti gerą altoriaus būklę⁵⁷. Iš kai

⁵⁵ Plačiau apie kanaaninką Martyną Kureką žr. Vytautas Ališauskas, Tomasz Jaszczolt, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, (ser. *Bažnyčios istorijos studijos*, 2), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2009, p. 216, poz. 1322.

⁵⁶ Šioje vietoje Homolickio mintis vėl nevisiškai aiški. Juk didysis kunigaikštis Vytautas 1430 m. privilegijoje Šv. Mykolo arkangelo altoriaus altaristai tik paskiria 20 kapų lietuviškų grašių kasmetinę algą; žr. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 1 (1387–1468), Nr. 109, p. 135: „...capellano vero seu altariste sive rectori pro tempore altaris sancti Michaelis archangeli siti penes sepulcrum consortis nostre Annę defuncte, ubi et nostri sepulchrum corporis eligimus, idem dominus episcopus et quilibet successor suus pro tempore suo quolibet anno viginti sexagenas...“

⁵⁷ Plačiau apie Aleksandro Komulėjaus vizitaciją žr. Birutė Rūta Vitkauskienė, „Inwentarz katedry wileńskiej z roku 1598“, p. 76–78.

kurių Homolickio rankraštyje pateiktų epizodų matyti, kad dviejų katedros pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo – išlaikymas iš Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus altarijoms priskirtų beneficijų nuolat susidurdavo su trukdžiais ir nepritekliais. Skaitydamas kapitulos dokumentus Homolickis stengėsi atsekti, kaip įvairiuose užrašymuose Vytauto altorius ir altarija buvo įvardijami, kaip šie titulai klajojo, o pajamos vis menko. Antai vyskupu tapęs Benediktas Vaina 1600 m. rugpjūčio 28 d. nurodė Vilniaus pilininkui kasmet mokėti šviesios atminties didžiojo kunigaikščio Vytauto įsteigtam Dievo Kūno altoriui (nors iš tiesų Vytautas niekada tokio altoriaus neįsteigė) ir prie jo priskirtam katedros pamokslininkui 18 kapų lietuviškų grašių iš karališkojo malūno pajamų (šis įsakas buvo pakartotas 1613 m. liepos 13 d., jį pasirašė Zigmantas Vaza). Homolickis stebėjosi, kad ši išmoka po truputį mažėdama vis tik truko ilgai, nes net ir po to, kai karališkojo malūno pajamos buvo perduotos Šv. Kazimiero koplyčiai, kasmet karališkajam pamokslininkui tebemokėta po 30 auksinų.

Homolickis keliose teksto vietose pastebėjo, kad kapitulos dokumentai, nušviečiantys jo nagrinėjamą temą, yra nepilni. Nuolat keldamas klausimą – kada gi įvyko Vytauto (arba Dievo Kūno) ir Šv. Kryžiaus altarijų pirmasis supainiojimas ar net suplakimas į vieną – jis priėjo išvados, kad tai galėjo atsitikti neužilgo po vyskupo Protasevičiaus mirties, XVI a. paskutiniame ketvirtyje. Tai matyti iš minėtos 1581 m. karaliaus Stepono Batoro išduotos privilegijos teksto (kad didysis kunigaikštis Vytautas fundavo Dievo Kūno altorių, ir aštuoniems Vytautinei altarijai priskirtiems namams mieste suteikiama teisė nepriimti svečių), kurio formuluotę pakartojo karaliaus Zigmanto Vazos 1589 m. išduotas dokumentas. Tai reiškė, kad šie valdovai Dievo Kūno altorių pripažino esant Vytauto įsteigtu, nebekreipdami dėmesio į tikrąją Vytauto duočių istoriją. Po 1610 m. gaisro, kai kapitula savo rankose jau buvo sutelkusi abiejų altorių – Dievo Kūno ir Šv. Kryžiaus – fondacijas ir pajamas, ir jos valioje buvo karališkojo bei vyskupiškojo pamokslininkų skyrimas, katedroje pasilikus tik vienam – centrinės navos viduryje pastatytam Šv. Kryžiaus altoriui abu pamokslininkai prie jo savo pareigas turėjo atlikti. Būta tokių atvejų, rašo Homolickis, kai dėl kažkokių aplinkybių skirtingų pamokslininkų pareigos būdavo pavedamos vienam asmeniui. Jis pacitavo nuorodas iš kapitulos dokumentų, pavyzdžiui, iš 1598 m. dekanų Decijaus vizitacijos (l. 90), kur kalbama apie vieną „pilies pamokslininką“, bei iš 1629 m. balandžio 9 d. ir 1652 m. gegužės 4 d. kapitulos posėdžių protokolų, kur minimas *Concionatum ordinaria*, nepriduriant *regia ar episcopalis*. Abiem atvejais – 1629 m. balandžio 9 d. ir 1652 m. gegu-

žės 4 d. – abiejų pamokslininkų pareigas ėjęs vienas asmuo, vadinamas Vilniaus pilies pamokslininku (*kaznodzieja zamkowy wileński*).

Dar daugiau painiavos atsirado po karo su Maskva: 1666 m., kai daugybė namų Vilniuje teberioغوso sudegini, katedros karališkasis pamokslininkas Kristupas Giševskis (Krzysztof Giszewski), kartu ėjęs ir kapitulos notaro pareigas, spalio 8 d. kreipėsi į vyskupą nominatą Aleksandrą Sapiegą prašydamas, kad Šv. Kryžiaus altarijai katedros viduryje, kurią šviesios atminties Vytautas karališkajam pamokslininkui buvo paskyręs, o didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis jo privilegijas patvirtino, būtų iš vyskupo dvaro išmokama kasmet po 50 lenkiškų auksinų, o Vilniaus tijūnui ir pilininkui būtų priminta, kad iš pilies pajamų turi mokėti tam tikrą ordinariją (cituojama iš kapitulos aktų 1666 m. spalio 8 d. protokolo, l. 84)⁵⁸. Homolickis stebėjosi, kad, karaliaujant Jonui Sobieskiui, kapitula, 1678 m. gegužės 25 d. ketindama atstatyti Šv. Kryžiaus altorių katedros viduryje, vadino jį Vytautiniu, laikydama didžiojo kunigaikščio Vytauto fundacija (*fundatum*), nė karto neprisiminusi, kad šį altorių atkūrė, pastatė ir gausiai aprūpino vyskupas Protasevičius⁵⁹. Istorikas dar kartą apgailestavo, kad tokie kapitulos dokumentai ir jį kažkada suklaidino, pateikdamas nuorodą į savo prieš dvidešimt metų paskelbtą straipsnį⁶⁰. Bet ir rašydamas šias mintis jis liko įsitikinęs, kad XVII a. prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo priskirta sena Dešimties tūkstančių riterių kankinių altarija, vadinta karališkąja. Šį klausimą Homolickis aiškino taip: 1503 m. karalius ir didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis paliepė mokėti 4 kapas lietuviškų grašių iš didžiojo kunigaikščio izdo altarijai, laikančiam šv. Mišias už tais metais mirusio karališkojo arklidininko Lukošiaus sielą (cituojama Lietuvos Metrika, Lib. Nr. 213, l. 28; Motiejaus Dogelio išrašai, l. 317)⁶¹. Kiek vėliau, 1511 m. Žygimantas Senasis dovanojo vėliavininkui Mikalojui Jundzilui (arba Jundzilovičiui, Mikołaj Jundziłł) dvi karčiamas Dubičiuose ir kaimelį Sopončiuose

⁵⁸ Šio posėdžio protokolą sutrumpintai perrašė Kurczewski; žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 183.

⁵⁹ 1678 m. gegužės 25 d. ir spalio 10 d. protokolas; labai sutrumpintą žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 230.

⁶⁰ Michał Homolicki, „Katedra Wileńska (odnowa kaplicy Św. Kazimierza, z historycznymi o dawnym jej stanie wiadomościami)“, in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. 13, p. 115: „Nota (C). Wiadomość o ołtarzu ś. Krzyża, albo świętych dziesięciu tysięcy rycerzy, w dawnym kościele katedralnym wileńskim“.

⁶¹ Dokumentas publikuotas: *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, zes. 3 (1501–1507, uzupełn. 1394–1500), p. 641, Nr. 546 (1503-05-16).

(*Sopuncze* – toks vietovardis nerastas), įpareigodamas jį ir jo palikuonis kasmet mokėti Vilniaus katedrai 6 kapas kunigui, kas savaitę laikysiančiam šv. Mišias už Žygimanto nuodėmingą sielą (cituojama ta pati Lietuvos Metrikos knyga, l. 30; Motiejaus Dogelio išrašai, l. 320). Iš abiejų monarchų duočių išaugo nedidelė altarija, turinti dešimtį kapų metinių pajamų, kurią finansiškai parėmė kanauninkas Vaitiekus Plocharskis (Wojciech Plocharski), paskirdamas procentus nuo 120 kapų lietuviškų grašių sumos. Iš šių lėšų nuo 1639 iki 1643 m. kasmet po 4 kapas gavo Vytautinės Dešimties tūkstančių riterių kankinių altarijos altarista. Kodėl, klausė Homolickis, šis altorius vadinamas Vytautiniu? Neaptikęs jokių didžiojo kunigaikščio Vytauto užrašymų nei Šv. Kryžiaus, nei kankinių altoriams, Homolickis atkreipė dėmesį, kad kai kada net iki dešimties altarijų būdavo priskiriama vienam altoriui. Taip atsitikdavę su senomis XV ir XVI a. duotimis, pavyzdžiui, 1598 m. dekanas Decijus katedros vizitacijoje nurodė, kad prie Šv. Kryžiaus altoriaus buvo priskirtos dvi seniai dingusių altorių duotys – Lietuvos didžiojo maršalo Rumbaudo Valimantaičio (*Rumboltowska*) ir Karališkoji, iš minėtų Aleksandro Jogailaičio ir Žygimanto Senojo donacijų. 1712 m. kunigas Makovskis, tuometinis katedros pamokslininkas, kapitulos posėdžio metu skundėsi, esą turįs vienas atlikti trijų pamokslininkų pareigas (cituojamas kapitulos 1712 m. spalio 21 d. protokolai, l. 49)⁶².

Baigdamas savo pastabas dėl pamokslininkų problemų Homolickis atkreipė dėmesį į „jauniausiajam“ kanauninkui (vėliausiai priimtam į kapitulą) paskiriamas kapitulos pamokslininko pareigas. Jo nuomone, šias pareigas 1550 m. vasario 19 d. inicijavo Žygimantas Augustas, galbūt paskatintas vyskupo Povilo Alšėniškio⁶³. Taigi greta abiejų pagrindinių pamokslininkų – karališkojo ir vyskupiškojo arba kapitulos teologų – jausias kapitulos narys turėjo sakyti pamokslus kas trečią savaitę ir švenčių dienomis tol, kol jo vietą užims vėl naujai priimtas kanauninkas, o jis pakils laipteliu aukščiau. Homolickis rado net keturis tokią tvarką liudijančius paminėjimus kapitulos aktuose⁶⁴, nurodydamas, kad tokių faktų yra ir dau-

⁶² Sutrumpintą dokumento atpasakojimą žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 287.

⁶³ Dokumento šaltinis nenurodytas. Kurczewskis kapitulos protokolų nuorašuose pažymėjo, kad tarp 1546 m. gegužės ir 1550 m. spalio rašyti dokumentai neišliko; žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 39.

⁶⁴ 1565-05-10, l. 134; 1587-02-06, l. 53; 1670-10-09, l. 106; 1685-10-19 (arba 29), l. 200. Iš šių įrašų pas Kurczewskį pavyko rasti tik vieną: Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 255. Iš santraukos sužinome, kad 1685 m. spalio 19 d. posėdyje buvo nutarta, jog naujai priimtas kanauninkas Jonas Skarbekas pamokslauti negali, todėl šios pareigos patikėtos teologui Petruui Bogdanovičiui.

giau. Antai 1666 m. kapitula griežtai nurodė kiekvienam naujai į kapitulą priimtam asmeniui eiti kapitulės pamokslininko pareigas⁶⁵. Būta atvejų, kai vyresnieji pamokslininkai kaltindavo naują kanauninką aplaidumu ar apskritai nenoru imtis sudėtingų pareigų (cituojami posėdžių protokolai: 1596 m. liepos 5 d., l. 273; liepos 12 d., l. 274–275; rugsėjo 13 d., l. 277⁶⁶; 1665 m. spalio 9 d., l. 58).

Galima numanyti, kaip linguodamas galva Homolickis rašė paskutinės šio teksto pastraipas apie tai, kad jam nepavyko nustatyti, nuo kada jauniausieji pamokslininkai pradėjo išsipirkti, vengdami šių pareigų. Pasi-taikydavę, kad jiems privalomas 100 auksinų kasmetines įmokas pasidalin-davo du vyresnieji. Ši praktika baigėsi 1770 m. spalio 14 d.⁶⁷, kai jauniausias kanauninkas buvo atleistas nuo įmokos, nes šiuos pinigus buvo paskirta sumokėti vyskupo Protasevičiaus dovanotą mūrnamį (dabar Pilies g. 8), vadinamą Pamokslininko namu, nuomojančiam kanauninkui. Šį faktą Ho-molickis aptiko prelado Bohušo išrašuose iš kapitulės posėdžių protokolų⁶⁸.

Homolickis plačiau nebepakomentavo 1770 m. įvykių Vilniaus katedroje. Šioje rankraščio vietoje jaučiamas autoriaus, lėtai ir sunkiai atskleidusio kapitulės dokumentuose slypinčią tikrąją Šv. Kryžiaus altoriaus istoriją, nuovargis. O Bohušo nurašytame tų metų spalio 13 ir 14 d. posėdžio proto-kole yra įdomios informacijos, apibendrinančios ir savotiškai ją užbaigian-čios. Po 1769 m. rugsėjo 2 d. audros nuvirtus katedros bokštui ir sugriuvus Švč. Mergelės Marijos Vardo koplyčiai, kapitula vėl grįžo prie senųjų įsipar-eigojimų klausimų. Spalio 13 d. posėdžio protokole prisiminta vyskupo Protasevičiaus Šv. Kryžiaus altoriaus fundacija ir kokios pajamos jai buvo priskirtos, nes, kaip nurodoma, panaikinus altorių katedros viduryje, ši al-tarija buvo perkelta į Švč. Mergelės Marijos vardo koplyčią. Bohušas rašo, kad valant koplyčią nuo griuvenų, avarijos metu pražudžiusių šešis asmenis, buvo surastas beveik nepažeistas Švč. Mergelės Marijos ant lentų tapytas pa-veikslas ir Šv. Kryžiaus altorius. Šis faktas iš karto buvo palaikytas stebuk-lingu. Posėdžio protokole rašoma, kad išlikęs Šv. Kryžiaus medinis altorius ir Nukryžiuotasis buvo perkelti į Manvydų koplyčią⁶⁹, kurioje nuo tol prie

⁶⁵ Žr. Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 183 (1666-10-08 protokolas, l. 87).

⁶⁶ Jan Kurczewski, *Kościół zamkowy*, t. 3, p. 81.

⁶⁷ Šio dokumento pas Kurczewskį nėra.

⁶⁸ *Wypisy z akt kapituły wileńskiejs. Sumarjusz kanonika Ksawerego Bohusza (1501–1783)*, in: *LMAVB RS*, f. 43, b. 280, l. 41v–42.

⁶⁹ Reikėtų atskiros tyrimo, kuri iš pietinėje katedros pusėje buvusių koplyčių tais metais turėjo šį titulą.

šio altoriaus vyskupo Protasevičiaus įsteigtas pamokslininkas turįs eiti pareigas, gauti fundatoriaus paskirtas pajamas, o Valerijono bendrabučio (arba bursos) mokiniai privalą šias pamaldas lankyti. Pagirtinas pasiryžimas bent iš dalies atstatyti garsiąją XVI a. antros pusės fundaciją! Bet jis truko neilgai.

Kaip žinia, po paskutiniosios Vilniaus katedros rekonstrukcijos, kurią įvykdė vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis, pasitelkęs architektą Lauryną Gucevičių, šių seniausių katedros liturginio gyvenimo relikvų – Šv. Kryžiaus altoriaus ir Nukryžiuotojo skulptūros – nebeliko nė ženklo.

Apžvelgęs sudėtingas Vilniaus katedros pamokslininkų istorijos peripetijas, į XVIII a. išblėsusį dvasininkų pasiryžimą skleisti Dievo žodį žmonėms Homolickis gilintis nebenorėjo.

Išvados. Neketinu parašyti šios klampios istorijos išvadų už Mykolą Homolickį. Jo tekste jokių išvadų Šv. Kryžiaus altoriaus klausimu nėra. Bet kai kurios įžvalgos peršasi savaime. Homolickio tikslas buvo ištaisyti savo ankstesniuose straipsniuose paskelbtas klaidas, parašyti objektyvią seniai dingusių Vilniaus katedros altorių istoriją, nepaisant jos paraštėse išskylančio netvarkingo, kartais aplaidaus ir nesąžiningo kapitulos narių elgesio su įsipareigojimais, fundacijomis ir donaciniais dokumentais. Rašydamas šį tekstą jis nenuslėpė ir nepagražino manipuliacijų įvairiomis privilegijomis bei pavadinimų „prisegiojimo“ faktų, atskleidusių, kas vyko tarp kapitulos narių, besidalinant pajamas. Vis dėlto tebelieka neaiški Dešimties tūkstančių riterių kankinių altoriaus istorija. Iki galo neįtikina Homolickio svarstymai apie atskiro relikvijų altoriaus nebuvimą (bent jau iki 1530 m. gaisro).

Reikėtų didesnio tyrimo, norint suprasti, kas iš tiesų įvyko tarp Žygimanto Augusto ir vyskupo Valerijono Protasevičiaus, kodėl buvo įsteigtos dvi pamokslininko pareigybės, vėliau atnešusios daug painiaivos. Prie Šv. Kryžiaus altoriaus paskelbimo „Vytautiniu“ prisidėjo ir XVI a. viduryje įkurta minėta karališkojo pamokslininko pareigybė.

Propagandinis didžiojo kunigaikščio Vytauto – svarbiausio katedros fundatoriaus – įvaizdžio aspektas buvo neproporcingai išdidintas ir užgožė vėlesnes fundacijas. Bet kodėl „užmaršumas“ ištiko Vilniaus kapitulą, kad net vyskupo Protasevičiaus viena dosniausių XVI a. antros pusės donacijų po jo mirties buvo labai greitai pamiršta – sunku paaiškinti. Nors Homolickis niekur neleido sau tiesiogiai smerkti kanauninkų, pragaišinusių savo katedros istoriją, bet iš jo pusės jaučiamas nepritarimas jų veiksmams ir liūdesys, ypač teksto pabaigoje, kai susidūrė su išsipirkimo nuo pamokslininko pareigų atvejais.

MICHAŁ HOMOLICKI ON THE ALTAR OF THE HOLY
CROSS IN THE OLD CATHEDRAL OF VILNIUS

Summary

The article examines a manuscript by the historian Michał Homolicki (1791–1861), preserved in the Jagiellonian Library in Kraków, on the history of the altar of the Holy Cross in Vilnius Cathedral. Homolicki had intended to write a major historical study on Vilnius Cathedral, ‘Fragment z historii kościoła Katedralnego Wileńskiego’ (A Fragment of the History of Vilnius Cathedral), which he did not manage to finish, and parts of it remained in drafts. Since the author of this article published the history of the disappearance of this manuscript and its part devoted to Vytautas’s altar in an earlier volume of *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis* (2022, Vol. 45), this text can be considered as a continuation of the work on Homolicki’s manuscripts. In collecting data about the altar of the Holy Cross, the historian relied on the acts of the Vilnius Diocesan Chapter, the privileges issued, visitations, and the material collected by the priests Franciszek Ksawery Michał Bohusz and Maciej Dogiel. In the course of his research into the documents of the Cathedral Chapter, Homolicki noticed his own mistakes in previous publications (*Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, vol. 13, p. 110–123) and, in particular, the description ‘Witoldowski’ was used too frequently and erroneously. This practice eventually led to the actual founders being forgotten, as was the case with the main founder of the Altar of the Holy Cross, Bishop Valerijonas Protasevičius (Walerian Protasewicz) of Vilnius. Another part of the manuscript under consideration is devoted to the establishment of the office of royal and episcopal preachers, which is closely linked to the altar of the Holy Cross, as well as to the issues of their provision and functioning.

IŠNYKUSIOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS: RELIGINIO LIETUVOS KRAŠTOVAIZDŽIO ISTORINĖ STATISTIKA

DARIUS LIUTIKAS

Ivadas. Lietuvos kraštovaizdyje ryškiausi religiniai objektai yra bažnyčios, cerkvės ir kiti maldos namai. Jų išsiskirianti architektūra, pasižyminti religiniais simboliais, dažnai tampa vietovės atpažinimo ženklu, jos tapatumo dalimi. Religinis šalies kraštovaizdis nuolat keičiasi veikiamas tiek gamtinių, tiek įvairių visuomeninių procesų. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje daugiausia maldos namų nuo XV a. priklauso Romos Katalikų Bažnyčiai. Tačiau dėl įvairių metodinių iššūkių jų tikslų skaičių skirtingais periodais nustatyti nėra lengva. Skirtingi tyrinėtojai, besiremiantys skirtingais šaltiniais, pateikia įvairius duomenis.

Šio straipsnio tikslas yra aptarti katalikų bažnyčių skaičiaus dinamiką dabartinės Lietuvos teritorijos ribose skirtingais istoriniais laikotarpiais. Didelis dėmesys straipsnyje taip pat skiriamas bažnyčių plėtros naujose geografinėse vietose analizei, taip pat skaičiuojamos ir apžvelgiamos išnykusios Lietuvos katalikų bažnyčios.

Lietuvos bažnyčių tinklą nagrinėjant geografiniu aspektu, galima gauti daug vertingos informacijos apie jų plėtrą įvairiais istorijos etapais, o išnykusių bažnyčių tyrimai padeda atkreipti dėmesį į aplinkos ir kraštovaizdžio kaitą, miestų ir kaimų vystymąsi, svarbius socialinius ir politinius pokyčius. Kita vertus, bažnyčios yra kultūrinio paveldo dalis, atspindinti tam tikros vietovės religines tradicijas ir jų architektūrines išraiškas. Apskritai religijos geografijos tyrimai padeda naujai atskleisti įvairius istorinius, socialinius ir kultūrinius aspektus¹.

Žinoma, kad Lietuvos kraštovaizdyje yra ir daugiau įvairių kitų su religija susijusių pastatų. Dauguma jų priklauso Katalikų Bažnyčiai. Tai vienuolynai, katalikiškos mokyklos ir ikimokyklinės katalikiškos krypties

¹ Chris C. Park, *Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion*, London and New York: Routledge, 1994.

švietimo įstaigos, katalikiški muziejai ir kultūros centrai, rekolekčių namai, kunigų seminarijos (pastarųjų 2023 m. buvo trys – Vilniuje, Kaune ir Telšiuose), parapijų namai, įvairių religinių organizacijų būstinės ir namai, piligrimų centrai ir piligrimams skirti nakvynės namai. Kai kurių kitų religinės paskirties statinių, tokių kaip kalvarijos, lurdai, pakelės kryžiai ir koplytėlės, geografinės vietos analizuotos Dariaus Liutiko², Veronikos Lileikienės³, Astos Giniūnienės⁴, Alfonso Motuzo⁵ ir kt. Šio straipsnio analizės objektas yra katalikų bažnyčios ir jų skaičiaus pokyčiai skirtingais amžiais.

Lietuvoje geografs taip pat tyrinėja įvairias religijų geografijos temas, susijusias su bažnyčių skaičiaus raida. Filomena Kavoliūtė Lietuvos bažnyčias tyrinėjo kaip kultūrinio kraštovaizdžio plėtros indikatoriu⁶, Darius Liutikas tyrinėjo piligrimystės reiškinį, Lietuvos šventų vietų tinklą⁷, vienuolynų tinklo Lietuvoje istorinę raidą⁸. Yra nemažai istorinių tyrimų apie Katalikų Bažnyčios teritorinę organizaciją, atskirų teritorinių vienetų kaitą. Jau Motiejus Valančius veikale *Žemaičių vyskupystė* (1848) pateikė įvairių statistinių lentelių apie bažnyčias Žemaitijoje⁹. Lietuvos parapijų raidą XV–XVIII a. tyrinėjo Mečislovas Jučas¹⁰, Mangirdas

² Darius Liutikas, „Religinių objektų Lietuvoje geografinių vietų analizė“, in: *Geografijos metraštis*, Vilnius, 2014, Nr. 47, p. 103–117.

³ Veronika Lileikienė, *Lietuvos lurdai XIX a. pab. – XXI a. pr.: Nuo inovacijos iki tradicijos*: Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2006.

⁴ Asta Giniūnienė, *Kryžiaus kelias Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013.

⁵ Alfonso Motuzas, *Lietuvos kalvarijų kryžiaus kelių istorija, apeiginiai papročiai ir muzika*, Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto leidykla, 2003.

⁶ Filomena Kavoliūtė, „Bažnyčios – kultūrinio kraštovaizdžio plėtros indikatorius“, in: *Geografijos metraštis*, Vilnius, 2005, Nr. 38 (1), p. 205–213.

⁷ Darius Liutikas, „Piligrimystė Europos krikščioniškoje kultūroje: geografiniai aspektai“, *Geografija*, Vilnius, 2004, t. 40, Nr. 2, p. 48–56; Darius Liutikas, „Piligriminių vietų tinklas Lietuvoje: geografinė retrospektyva“, in: *Geografijos metraštis*, Vilnius, 2005, Nr. 38 (1), p. 147–163; Darius Liutikas, *Piligrimystė: Vertybių ir tapatumo išraiškos kelionėse*: Monografija, Vilnius: Lietuvos piligrimų bendrija, 2009.

⁸ Darius Liutikas, „Religinių objektų Lietuvoje geografinių vietų analizė“, in: *Geografijos metraštis*, Vilnius, 2014, Nr. 47, p. 103–117; Darius Liutikas, „Vienuolynų tinklas Lietuvoje: istorinė raida“, in: *Soter*, Kaunas, 2019, Nr. 70 (98), p. 45–66.

⁹ [Motiejus Valančius], *Žemajtiu WISKUPISTE, APRASZE K. MOTIEJUS WOŁONCZEWSKIS. DALIS I. SU TOBLICZMIOMIS, WILNIJ: SPAUSTUWIEJE JUOZAPA ZAWADZKI*, 1848.

¹⁰ Mečislovas Jučas, „Lietuvos parapijų fundacijos XV–XVIII a.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 25, p. 77–96; Mečislovas Jučas, *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*, Vilnius: Aidai, 2007.

Bumblauskas¹¹, taip pat Alfredas Bumblauskas ir Mangirdas Bumblauskas¹². Itin svarbios šiuose tyrimuose yra lenkų istorikų Jerzy Ochmańskio ir Grzegorz Błaszczyko monografijos¹³. Duomenų apie Vilniaus vyskupijos bažnyčias taip pat randame S. C. Rowello parengtoje publikacijoje apie 1522 m. Vilniaus vyskupijos vizitaciją¹⁴, Žemaičių vyskupijos – Liudo Jovaišos parengtoje publikacijoje apie Žemaičių vyskupijos vizitacijos aktus (1611–1651)¹⁵, Dariaus Barono ir S. C. Rowello tyrimuose apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parapijų ir bažnyčių tinklą¹⁶. Apskritai galima teigti, kad parapijų tinklo ar bažnyčių skaičiaus analizė įtraukiama į daugumos istorinių darbų, analizuojančių Katalikų Bažnyčios ar krikščionybės Lietuvoje istoriją, tekstus. To pavyzdys galėtų būti Pauliaus Rabikausko¹⁷, Mindaugo Paknio¹⁸ ar Vacio Vaivados¹⁹ darbai.

¹¹ Mangirdas Bumblauskas, „Žemaitijos konversijos pabaiga: Keli XVII a. pradžios faktai“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, Vilnius, 2014, t. VII, p. 41–54.

¹² Alfredas Bumblauskas, Mangirdas Bumblauskas, *Žemaitijos krikštas: Christianizacijos procesas XV–XVII amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

¹³ Jerzy Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: Ustrój i uposażenie*, Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1972; Grzegorz Błaszczyk, *Diecezja Żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku: Ustrój*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1993.

¹⁴ *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae = Vilniaus Kapitulos Archyvo Liber IIb atkūrimas*, sudarė, tekstus iš rankraščių parengė, mokslinį įvadą ir paaiškinimus parašė S. C. Rowell, (ser. *Historiae Lituaniae fontes minores*), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

¹⁵ Liudas Jovaiša, *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)*, (ser. *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. XI), Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.

¹⁶ Darius Baronas, S. C. Rowell, *The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius: The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015.

¹⁷ Paulius Rabikauskas (ed.), *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1: *Dioeceses Vilnensis et Samogitiae*, Romae: Sectio historica Academiae Lituanae catholicae scientiarum, 1971; Paulius Rabikauskas, *Krikščioniškoji Lietuva: Istorija, hagiografija, šaltiniotyra*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2002.

¹⁸ Mindaugas Paknys, *Mecenatystės reiškiny XVII a. LDK: Bažnytinės architektūros užsakymai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003; Mindaugas Paknys, „Žemaitijos regiono katalikų bažnyčios XV–XVIII a.“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2004, t. 34: *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje*, sudarytojas Marius Iršėnas, p. 229–244; Mindaugas Paknys, „Ankstyvasis LDK krikščionėjimo laikotarpis: XIV a. pabaiga – XVI a. viduryr“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarytojas Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006; Mindaugas Paknys, in: *Vilniaus vyskupijos istorija: XIV – XVIII a.*, in: https://www.bpmuziejus.lt/uploads/BPM%20failai/Vilniaus%20vyskupijos%20istorija_Mindaugas_Paknys%20lt.pdf, (2023-05-16).

¹⁹ Vacys Vaivada, *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: Esminiai raidos bruožai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2004.

Būtina pabrėžti, kad iki šiol katalikų bažnyčių tinklas ir jų skaičiaus raida buvo analizuojama įvairiuose istoriniuose teritoriniuose vienetuose – vyskupijų ribose, lietuvių etninėse žemėse, Lietuvos užimamoje teritorijoje ankstesniais istoriniais laikotarpiais. Šiame straipsnyje pirmą kartą katalikų bažnyčių skaičiaus raida analizuojama dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Jų skaičiui skirtingais laikotarpiais nustatyti autorius sudarė Lietuvos katalikų bažnyčių istorinių duomenų rinkinį.

Metodiniai iššūkiai. Straipsnyje pristatoma istorinė katalikų bažnyčių pastatų dabartinėje Lietuvos teritorijoje statistika. Jis tęsia naujausių duomenų apie Romos Katalikų Bažnyčios pastatus (bažnyčias ir koplyčias) Lietuvos geografinėje erdvėje mokslinį publikavimą. Straipsnyje naudoti tyrimo metodai: analizės, sintezės, palyginamasis, aprašomosios statistikos, kartografinis. Remiamasi autoriaus sudaryto 1310 Lietuvos katalikų bažnyčių ir koplyčių duomenų rinkiniu. Duomenų rinkinio sudarymo metodika ir vartojamų sąvokų apibrėžimai išsamiai aptarti straipsniuose „Katalikų bažnyčios ir koplyčios Lietuvoje: statistinė analizė“ ir „Katalikų bažnyčios ir koplyčios geografinėje erdvėje: svarbiausių architektūrinių elementų statistika“²⁰.

Autoriaus sudarytą, susistemintą ir metodiškai sutvarkytą Lietuvos katalikų bažnyčių istorinių duomenų rinkinį sudaro pagrindinė geografinė informacija apie Lietuvos katalikų bažnyčias ir jų įsteigimą. Duomenų rinkinyje surinkta informacija apie 793 Lietuvos katalikų bažnyčias, iš kurių 61 yra išnykusi bažnyčia, o 11 bažnyčių šiuo metu veikia kaip kultūrinė erdvė arba iš viso neveikia. Pagrindiniai analizei galimi požymiai yra šie: geografinė vietovė, savivaldybės teritorija (miestas ir/ar rajonas), priklausymas konkrečiai dabatinei vyskupijai, pirmosios ir kitų bažnyčių pastatymų toje vietoje amžius ir data, statybinė medžiaga (mūrinė ar medinė). Taip pat surinkta informacija apie pastatytų bažnyčių istoriją konkrečioje vietovėje konkrečiu istoriniu laikotarpiu. Analizei pasirinkti 25 periodai, nuo 1250 iki 2020 m. Kiekvienu konkrečiu periodu analizuojama kiek ir kokiose vietovėse veikė katalikų bažnyčios.

Šioje analizėje nėra tiek svarbu, ar katalikų bažnyčia buvo parapinė, ar filinė. Kita vertus, kai kuriais atvejais yra sunku įvertinti, ar filinei bažny-

²⁰ Darius Liutikas, „Katalikų bažnyčios ir koplyčios Lietuvoje: statistinė analizė“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2021, t. 44, p. 311–355; Darius Liutikas, „Katalikų bažnyčios ir koplyčios geografinėje erdvėje: svarbiausių architektūrinių elementų statistika“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2023, t. 46, p. 161–198.

čiai nebuvo priskiriama koplyčia. Tokiu atveju, maldos namų statusas vertintas pagal istorinius šaltinius, tačiau maldos namai, viename ar kitame šaltinyje priskirti „filinei bažnyčiai“, šioje analizėje buvo priskiriami bažnyčių kategorijai.

Pagrindinė metodinė šios analizės prieiga yra dabartinė Lietuvos teritorija ir joje esančios bei buvusios katalikų bažnyčios. Straipsnyje analizė atliekama žvelgiant į dabartinę Lietuvos teritoriją (plotas 65 300 km²). Atkreiptinas dėmesys, kad apibendrintos statistikos ar istorinių duomenų rinkinių šia tema nėra. Istorinių duomenų rinkiniai dažniausiai įtraukia tik XX a. duomenis²¹. Tačiau juose praktiškai nėra su religija susijusių duomenų.

Dažniausiai apibendrinti istoriniai bažnyčių skaičiaus duomenys įvairiuose tekstuose yra pateikiami buvusių religinių administracinių teritorinių vienetų (vyskupijų) ribose (plg. Lietuvos Katalikų Bažnyčia – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*). Keičiantis vyskupijų riboms ir Lietuvos teritorijai, skirtingų amžių duomenis tampa sudėtinga palyginti, analizuoti jų pokyčius.

Pagrindiniai informacijos šaltiniai, sudarant Lietuvos katalikų bažnyčių istorinį duomenų rinkinį, buvo šie: Ochmańskio, Błaszczuko ir Stanisławo Litako²² monografijos, Kazio Misiaus ir Romualdo Šinkūno žinynas *Lietuvos katalikų bažnyčios*²³, Jučo darbai apie katalikų parapijų fundacijas²⁴. Taip pat naudotasi duomenimis apie Lietuvos vienuolynų istorinę raidą (Viktoro Gidžiūno, Reginos Laukaitytės, Algimanto Katiliaus, Dariaus Liutiko, Marijos Kałamajskos-Saeed darbai²⁵). Įvairių duomenų apie Vilniaus vyskupijos parapijų ir bažnyčių skaičius randame leidinyje *Studia Teologiczne*:

²¹ Peržiūra pagal istorinių duomenų rinkinių grupes: *Lietuvos humanitarinių ir socialinių mokslų duomenų archyvas*, in: <https://lida.dataverse.lt/>, (2024-04-18).

²² Jerzy Ochmański, *op. cit.*; Grzegorz Błaszczuk, *op. cit.*; Stanisław Litak, *Kościół łaciński w Polsce około 1772 r.*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 1991.

²³ Kazys Misius, Romualdas Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Vilnius: Pradai, 1993.

²⁴ Mečislovas Jučas, „Lietuvos parapijų fundacijos XV–XVIII a.“, p. 77–96; Mečislovas Jučas, *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*

²⁵ Viktoras Gidžiūnas OFM, „Vienuolijos Lietuvoje XIII–XX amžiuje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Roma, 1970, t. 5, p. 261–299; Regina Laukaitytė, *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997; Regina Laukaitytė, „Kretingos pranciškonų vienuolynas XIX a. pab. – XX a. pr.“, in: *Žemaičių praeitis*, Vilnius, 1998, t. 8, p. 66–76; Algimantas Katilius, „Žemaičių vyskupijos vyrų vienuolynų tinklas XVIII a. pab. – XX a. pradžioje“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, Vilnius, 2016, t. 8, p. 145–235; Darius Liutikas, „Vienuolynų tinklas Lietuvoje: istorinė raida“, p. 45–66; Maria Kałamajska-Saeed, *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1–2, Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika“, 2021.

*Białystok, Drohiczyn, Łomża*²⁶, kuriame, pavyzdžiui, 1772/3–1914 m. parapijų tinklą Vilniaus vyskupijoje nagrinėjo Janas Skarbekas²⁷. Kiti šaltiniai – tai istorikų Mindaugo Paknio ir Reginos Laukaitytės tyrimai²⁸. Taip pat naudotasi atskirų bažnyčių istorijos tyrimais (pavyzdžiui, Vlado Drėmos *Vilniaus bažnyčios*²⁹), Lietuvos vietovių aprašymais (daugiausia iš *Visuotinės lietuvių enciklopedijos*³⁰), savivaldybių ir turizmo informacijos centrų duomenimis. XX a. antros pusės maldos namų statistika sutikrinta su enciklopedijų³¹, Lietuvos duomenų agentūros (buvusio Statistikos departamento) duomenimis.

Svarbu akcentuoti, kad duomenų rinkinio esminis veiksnys tampa Lietuvos geografinės vietovės, kuriose buvo ar yra pastatytos katalikų bažnyčios. Analizuojant konkrečių vietovių istoriją, galima susidaryti išsamų vaizdą apie konkrečiu laikmečiu jose buvusius maldos namus. Sugrupavę surinktus duomenis, gauname išsamią informaciją apie katalikų bažnyčių skaičių atskiruose istorijos perioduose. Apie konkrečių geografinių vietovių istoriją, jų urbanistinę paveldą nemažai informacijos galime rasti Algimanto Miškinio knygų serijoje *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*. 6 tomų knygų serijoje pateikiama įvairių objektų raidos bruožai, kartografinė ir ikonografinė medžiaga³². Apie konkrečių miestų, miestelių ir kaimų kraštovaizdžio raidą bei istoriją, bažnyčias išsamios informacijos pateikia *Versmės* leidyklos leidžiama knygų serija *Lietuvos valsčiai* (iki 2022 m. išleistos 43 monografijos, tačiau iš viso leidėjai skaičiuoja 408 buvusius Lietuvos valsčius). Šie leidiniai ypač vertingi siekiant sužinoti tikslesnę informaciją apie konkrečių vietovių istoriją XX a.

²⁶ *Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża: 600 lat (archi)diecezji wileńskiej*, Wrocław, 1987–1988. t. 5–6.

²⁷ Jan Skarbek, „Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3–1914“, in: *Studia Teologiczne*, Wrocław, 1987–1988, t. 5–6, p. 118–143.

²⁸ Mindaugas Paknys, *Mecenatystės reiškinyms XVII a. LDK*; Mindaugas Paknys, „Žemaitijos regiono katalikų bažnyčios XV–XVIII a.“, p. 229–244; Mindaugas Paknys, „Ankstyvasis LDK krikščionėjimo laikotarpis: XIV a. pabaiga – XVI a. vidurys“, in: *Krikščionybės Lietuvoje istorija*; Mindaugas Paknys, *Vilniaus vyskupijos istorija: XIV–XVIII a.*; Regina Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.

²⁹ Vladas Drėma, *Vilniaus bažnyčios*, Vilnius: Versus aureus, 2008.

³⁰ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, in: vle.lt, (2021-02-15).

³¹ Nuo 2020 m. pradėjo veikti Mažosios Lietuvos enciklopedijos elektroninė versija: melc.lt, (2021-02-15).

³² Algimantas Miškinis, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, 6 t., Vilnius: Savastis, 1999–2009.

Būtina paminėti ir tai, kad analizuojama tema tyrimą taip pat atliko Jurgis Gimbutas³³. Tačiau ir pats autorius savo straipsnio įvade skundėsi duomenų trūkumu ir perspėjo apie galimus netikslumus. Jo tyrime įtrauktas didesnis Lietuvos plotas (autorius remiasi 1920 m. sutartimi), kuris apytiksliai atitinka lietuvių gyvenamas etnografines ribas. Kita vertus, autorius į skaičiavimus įtraukė ir koplyčias, kurios tik daug vėliau tapo filinėmis ar parapiinėmis bažnyčiomis. Taip pat skaičiuotos ne tik naujai įkurtos bažnyčios, bet ir iš naujo ar iš dalies atstatytos ar perstatytos bažnyčios.

Lietuvos bažnyčių ir koplyčių aprašymus pateikia ir Bronius Kviklys Čikagoje 1980–1987 m. išleistoje šešių tomų knygų serijoje *Lietuvos bažnyčios*³⁴, Lietuvos bažnyčių rodyklę spausdina *Katalikų žinynas*³⁵. Tačiau šiuose šaltiniuose yra gana daug netikslumų, trūksta informacijos iš naujausių istorinių tyrimų.

Paknys teigė, kad nustatyti bažnyčių skaičių Žemaitijos ir Vilniaus vyskupijose yra sunkus uždavinys, reikia peržiūrėti bažnytinės istorijos šaltinius, atlikti atskirą bažnyčių paplitimo statistikos tyrimą, o apytikslų skaičių galima nustatyti tik iš atskirų surašymų duomenų³⁶. Kita vertus, į tokius sąrašus ne visada būdavo įrašomos filinės bažnyčios ir koplyčios, vienuolynų, privačių dvarų ar apleistos bažnyčios.

Kitas duomenų surinkimo iššūkis yra susijęs su bažnyčios kaip maldos namų statusu. Kaip minėta, koplyčių skaičius šiame darbe nėra analizuojamas. Jų daug buvo pastatyta ar įrengta įvairių dvarų teritorijose, tačiau daug duomenų nėra išlikę, tad skaičiuojant įsiveltų didelės paklaidos. Kaip matysime iš tolesnės analizės – nemaža dalis dabartinių bažnyčių yra pastatytos ar įrengtos vietoje buvusių koplyčių. Skaičiuojant katalikų bažnyčias, nereikia pamiršti ir filinių bei neparapiinių bažnyčių. Kai kuriose vietovėse (pavyzdžiui, Kražiuose, Raseiniuose, Merkinėje, Eišiškėse ir kt.) konkrečiu metu buvo ir parapiinė, ir vienuolynui priklausanti bažnyčia. Be to, kai kurie autoriai prie bažnyčių skaičiaus ar aprašymų (pavyzdžiui, Gimbutas, Kviklys) prideda ir didesnių koplyčių skaičių, kituose šaltiniuose pateikiamas tik veikiančių bažnyčių skaičius (neįtrauktos anksčiau veikusios bažnyčios). Šiame tyrime įtrauktos visos konkrečiu istoriniu laikotarpiu

³³ Jurgis Gimbutas, „Lietuvos bažnyčių chronologija ir statistika“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Roma, 1970, t. 5, p. 215–259.

³⁴ Bronius Kviklys, *Lietuvos bažnyčios = Churches of Lithuania*, 6 t., Chicago: Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla, 1980–1987.

³⁵ *Katalikų žinynas 2020*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2019.

³⁶ Mindaugas Paknys, *Mecenatystės reiškinyje XVII a. LDK*.

konkrečioje geografinėje teritorijoje veikusios bažnyčios (parapinės, filinės, vienuolynų), jau nuo pradžios turėjusios bažnyčios statusą arba koplyčios nuo tų metų, kai joms buvo suteiktas bažnyčios statusas. Į šią analizę nėra įtrauktos 3 evangelikų liuteronų bažnyčios, kuriose vyksta katalikų pamaldos, taip pat nėra įtrauktos ir parapinės koplyčios, kurios, nesant bažnyčių, yra pagrindiniai maldos namai kai kuriose parapijose.

Dar daugiau iššūkių kyla tada, kai į duomenų rinkinį siekta įvesti informaciją apie bažnyčių statybos metus. Įvairiuose istoriniuose šaltiniuose randame skirtingo lygio informaciją. Vienais atvejais konkrečios bažnyčios istorija prasideda nuo pirmo jos paminėjimo šaltiniuose, kitais – nuo fundacijos paminėjimo, dar kitais – minimi bažnyčios statybos pradžios metai ar statybos pabaigos metai. Kai kurie šaltiniai nurodo datą, kai bažnyčioje prasidėjo pamaldų laikymas (pirmosios aukotos Šv. Mišios), nors faktiškai ji dar buvo statoma. Yra ir tokių atvejų, kai nurodomas statybos periodas, o bažnyčios veikimo pradžia nurodoma užbaigus vieną ar kitą statybos etapą. Dar viena atvejų grupė, kai nurodoma bažnyčios konsekavimo (pašventinimo) data, kuri galėjo būti keletą ar keliolika metų vėliau po faktinio bažnyčios pastatymo (pavyzdžiui, Gruzdžių Švč. Trejybės mūrinėje bažnyčioje pamaldos pradėtos laikyti 1901 m., o bažnyčia konsekruota 1920 m.). Pasitaiko ir tokių atvejų, kai, suteikus parapines teises, jau esanti koplyčia tampa bažnyčia, tad faktiškai bažnyčios įsteigimas skaičiuojamas nuo parapijos įsteigimo. Dažnu atveju, ypač kalbant apie pirmąsias Lietuvos bažnyčių statybas, žinome tik vieną ar kelis dėmenis (pavyzdžiui, bažnyčios fundaciją, pirmąjį jos paminėjimą ar konsekracijos metus), tad vieno kriterijaus pasirinkimas, pagal kurį būtų galima sugrupuoti ir palyginti visas bažnyčias, tampa neįmanomas.

Dėl duomenų trūkumo susiformuoja ir skirtingos atskirų bažnyčių jubiliejinių metų skaičiavimo tradicijos. Pavyzdžiui, 2020 m. buvo minimas Simno bažnyčios 500 metų jubiliejus (ši data skaičiuojama nuo bažnyčios fundacijos datos), 350 metų Jiezno bažnyčios jubiliejus (ši data skaičiuojama nuo bažnyčios konsekracijos datos). 2014 m. buvo minimas Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno 400 metų jubiliejus³⁷, nors 1614 m. buvo sudarytas tik bažnyčios fundacijos aktas. Tytuvėnų bažnyčios statybos prasidėjo 1618 m., pirmo etapo statybos baigtos 1633 m., o konsekracija įvyko

³⁷ „Paminėtas 400 metų jubiliejus“, in: Tytuvėnų piligrimų centras, in: <https://www.infotytuvėnai.lt/index.php/lt/44-paskutinesnaujienos/208-paminetas-tytuvėnu-baznycios-ir-vienuolyno-ansamblio-400-metu-jubiliejus>, (2023-05-14).

1635 m.³⁸ Stulgių bažnyčia 2015 m. minėjo 100 metų jubiliejų³⁹, nors pati bažnyčia pastatyta 1910 m., o pašventinta buvo 1915 m. Taigi pastebime, kad formuojasi skirtingos istorinės tradicijos, kurią datą pasirinkti švenčiant bažnyčių jubiliejus.

Kai kuriais atvejais konkreti bažnyčia buvo atstatoma po gaisrų ar karų, keitėsi jos architektūrinės ypatybės. Amžių tėkmėje pasitaiko, kad būna sunku užfiksuoti konkrečios bažnyčios pastatymo pabaigą. Bažnyčių pastatai būna didinami, pristatomos koplyčios, pastatomi bokštai. Bažnyčios būna perstatomos ar atstatomos. Kartais tampa sunku identifikuoti, ar po atstatymo tai ta pati, ar nauja bažnyčia, kada įvyko esminis bažnyčios architektūrinis pertvarkymas, o kada tik dalinis atnaujinimas. Kaip traktuoti, kai panaudojamos sugriautos ankstesnės bažnyčios sienos, tačiau pakeičiamas bažnyčios išorinis fasadas (pavyzdžiui, Šv. Jonų bažnyčia Vilniuje). Kaip matysime iš pateiktų duomenų, visą laiką kinta ir medinių bei mūrinių bažnyčių santykis. Daug bažnyčių amžių eigoje sunyko (buvo sugriautos karų, sudegė gaisruose ar kt.), buvo uždarytos ar pakeista jų paskirtis. Kita dalis bažnyčių buvo perstatomos pakeičiant jų geografinę vietą miestelyje ar miesto rajone.

Taigi bažnyčios pastatymo metai priklauso nuo turimų duomenų, konkrečių tyrėjų interpretacijos ir jų tyrimų uždavinių, susiformavusių bendruomeninių ir istorinių tradicijų. Be to, skirtinguose šaltiniuose gali būti nurodomos skirtingos bažnyčios įsteigimo datos. Šioje analizėje bažnyčios pastatymo metai į duomenų rinkinį įtraukti atsižvelgiant į šiuos veiksnius: tiek į prieinamus duomenis, tiek į tradicines jų interpretacijas. Svarbu atkreipti dėmesį, kad po gaisrų ar kitų nelaimių, kai bažnyčia būdavo sunaikinta, jos atstatymas galėjo užtrukti keletą ar keliolika metų. Neretai tokiu tarpiniu laikotarpiu pamaldos vykdavo įvairiose laikinose bažnyčiose. Šiuo atveju duomenų rinkinyje neatsispindi gaisrų ar karų poveikis konkrečiais analizės metais, jei bažnyčios buvo atstatymo procese. Kita vertus, jei sudegusi ar karo sugriauta bažnyčia nebuvo atstatoma, ji priskirta išnykusių bažnyčių kategorijai.

Atsižvelgus į dabartinių Lietuvos miestų ir miestelių ribas, šiame straipsnyje iš viso į analizę įtrauktos 668 vietovės. Kitaip sakant, galima teigti, kad

³⁸ Dalia Klajumienė, *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, p. 8.

³⁹ Alvydas Geštautas, „Stulgiuose – Žolinės atlaidai ir bažnyčios šimtmetis“, in: <https://www.biciulis.net/stulgiuose-zolines-atlaidai-ir-baznycios-simtmetis>, (2021-03-15).

katalikų bažnyčios buvo ar yra pastatytos 668 geografinėse Lietuvos vietose. Kaip ir minėta, šis skaičius gautas atsižvelgus į dabartines miestų ribas, pavyzdžiui, vien Vilniaus miesto savivaldybėje 2023 m. veikė 31 bažnyčia (skaičiuojant ir Grigiškių bažnyčia), dar 13 miesto ribose buvusių bažnyčių priskirtinos neveikiančių ar išnykusių bažnyčių kategorijai.

Lietuvos kraštovaizdyje įsitvirtinusios buvo ne tik katalikų bažnyčios ir vienuolynai bei jų prižiūrimos bažnyčios, bet ir protestantų bažnyčios, stačiatikių ir sentikių cerkvės bei vienuolynai, nekrikščioniškų religinių bendrijų maldos namai (karaimų, totorių, žydų ir kt.). Tačiau jų skaičių pokyčiai – jau kitos analizės objektas. Nekatalikiškų maldos namų Lietuvos teritorijoje yra žymiai mažiau, todėl juos lengviau suskaičiuoti ir aprašyti. Kita vertus, amžių tėkmėje tie patys maldos namai galėjo priklausyti tiek katalikams, tiek protestantams, tiek stačiatikiams. Tad skaičiuojame katalikų bažnyčias, perimtas protestantų ar stačiatikių, arba atvirkščiai.

Apibendrinant įvairius metodinius iššūkius, galima teigti, kad istorinių geografinių duomenų surinkimas apie Lietuvos teritorijoje buvusius ir esamus maldos namus yra daug iššūkių keliantis tikslas, o maldos namų skaičiaus palyginimas skirtingais amžiais ir šio skaičiaus kaitos įvertinimas priklauso ne tik nuo duomenų prieinamumo, bet ir nuo prieinamų šaltinių patikimumo.

Katalikų bažnyčių skaičiaus dinamika. XIII–XVI a. Bažnyčios Lietuvoje buvo statomos dar prieš oficialų krikščionybės įvedimą XIV a. pabaigoje. Pirmoji lietuvių pastatyta bažnyčia yra XIII a. Mindaugo statyta Vilniaus katedra. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje viena pirmųjų bažnyčių buvo Švč. Mergelės Marijos bažnyčia Klaipėdoje, kuri veikė nuo 1253 m. Ji pastatyta Livonijos ordinui čia įkūrus Klaipėdos (Memelio) pilį⁴⁰. Be to, Klaipėdoje XIII–XVI a. veikė dar dvi bažnyčios – Šv. Jono ir Šv. Mikalojaus. Prieš oficialų krikštą XIV a. Vilniuje pastatytos Šv. Onos (žemutinėje pilyje), Šv. Mikalojaus, Šv. Martyno ir pranciškonų bažnyčios. Kai kurie istorikai mano, kad Šv. Onos bažnyčia ir galėjo būti pranciškonų bažnyčia⁴¹.

Gausesnė pirmųjų krikščioniškų bažnyčių statyba Lietuvoje susijusi su Lietuvos krikštu. Aukštaitijos krikštas prasidėjo 1387 m., kai Jogailos aktu buvo įsteigta Vilniaus vyskupija. 1387 m. Jogaila Aukštaitijoje įstei-

⁴⁰ Vladas Pupšys, „Klaipėdos krašto katalikų bažnyčia“, in: *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. II, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2003, p. 200.

⁴¹ Mečislovas Jučas, *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*, p. 12.

gė pirmąsias parapijas ir pastatė pirmąsias bažnyčias Vilniuje, Ukmergėje, Maišiagaloje, Nemenčinėje, Medininkuose (prie Vilniaus), Krėvoje, Ainoje ir Obolcuose. Pastarosios trys bažnyčios yra už dabartinės Lietuvos ribų. 1388–1392 m. Jogaila įkūrė dar tris parapijas – Merkinėje, Bistryčioje ir Ašmenoje.

Žemaičių krikštas prasidėjo 1413 m. ir vyko iki 1417 m. Įvairiuose šaltiniuose nurodoma, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas iš viso fundavo daugiau kaip 35 bažnyčias, iš jų daugiau kaip 20 yra dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Vytauto statytos bažnyčios: Vilniaus katedra (po 1419 m. gaisro) ir Šv. Onos bažnyčia Vilniuje, parapinė bažnyčia (dabar Kauno arkikatedra) ir pranciškonų bažnyčia (dabar Vytauto Didžiojo) Kaune, bažnyčios Senuosiuose ir Naujuosiuose Trakuose, Darsūniškyje, Dauguose, Punioje, Perlojoje, Švenčionyse, Dubingiuose, Utenoje, Eišiškėse, Kernavėje. Žemaitijoje Vytautas Didysis pastatė bažnyčias Medininkuose (Varniuose), Ariogaloje, Betygaloje, Kelmėje, Kražiuose, Kaltinėnuose, Luokėje, Raseiniuose, Viduklėje, Veliuonoje (žr. iliustraciją Nr. 1). Skaičiuojama, kad iš viso iki Vytauto valdymo pabaigos (1430) Vilniaus vyskupijoje įsteigtos 27 bažnyčios⁴². Taip pat svarstoma, kad XV a. bažnyčios būta Rusnėje ir Verdainėje⁴³, tačiau trūksta istorinių faktų, kad ten tikrai būta bažnyčių, o ne koplyčių.

Gidžiūnas nurodo, kad baigiantis XV a. Lietuvoje buvo 109 bažnyčios (91 Vilniaus vyskupijoje, 18 Žemaičių vyskupijoje), o 1565 m. Lietuvoje jau buvo 232 bažnyčios (194 Vilniaus vyskupijoje ir 38 Žemaičių vyskupijoje)⁴⁴. Panašius skaičius pateikia ir Błaszczykas. Jo duomenimis XV a. Žemaitijoje buvo funduota 19 bažnyčių, nuo XVI a. pradžios iki 1609 m. – 44 (iš jų iki 1555 m. – 26). Tad 1555 m. Žemaičių vyskupijoje buvo 45 bažnyčios⁴⁵. Kitų autorių duomenimis Vilniaus vyskupijoje apie 1500 m. buvo 130 bažnyčių, o XVI a. viduryje – jau 259 bažnyčios⁴⁶.

Pagal autoriaus sudarytą duomenų rinkinį dabartinėje Lietuvos teritorijoje XIII a. šeštajame dešimtmetyje buvo 4 bažnyčios (viena mūrinė), XIV a.

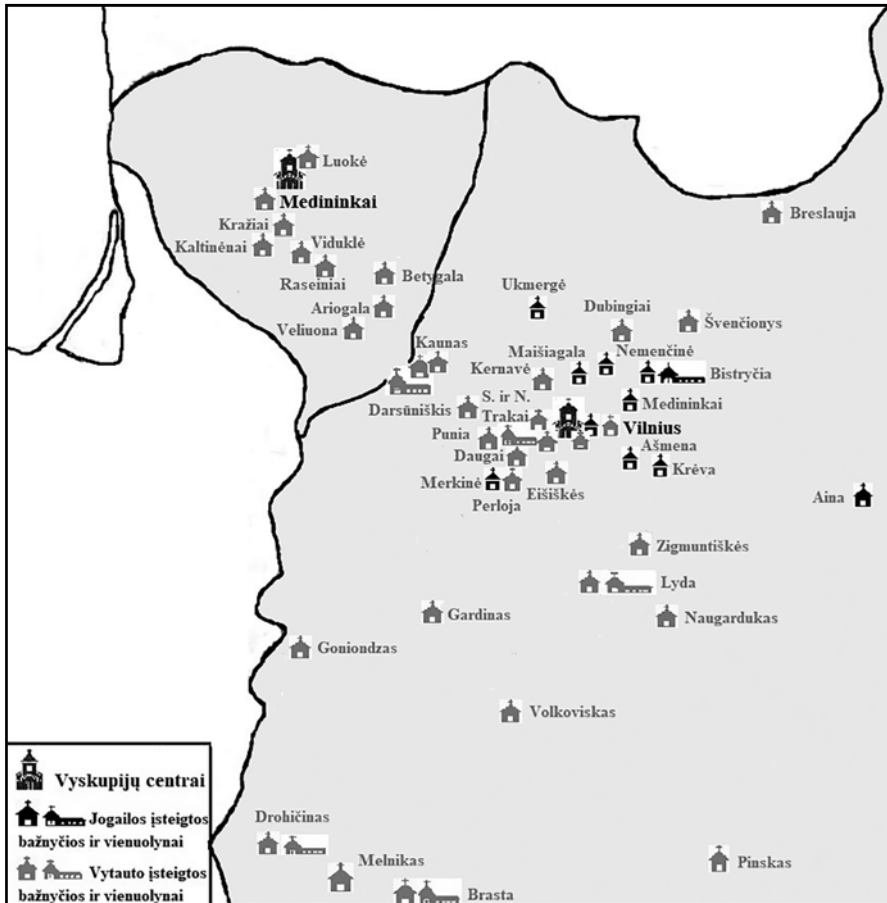
⁴² Jerzy Ochmański, *op. cit.*, p. 63.

⁴³ Vladas Pupšys, *op. cit.*, p. 200.

⁴⁴ Viktoras Gidžiūnas, „Katalikų bažnyčia Lietuvoje: Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 15: *Lietuva*, Vilnius: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1991, p. 131–141.

⁴⁵ Grzegorz Błaszczyk, *op. cit.*, p. 187–193.

⁴⁶ Mindaugas Paknys, „Vilniaus vyskupijos istorija: XIV – XVIII a.“, in: http://www.bpmuziejus.lt/_admin/Vilniaus%20vyskupijos%20istorija_Mindaugas_Paknys.pdf, (2023-05-17).

1 iliustracija. Jogailos ir Vytauto įsteigtos bažnyčios ir vienuolynai (sudaryta autoriaus)

pabaigoje Lietuvoje jau buvo pastatyta 20 bažnyčių, iš jų 4 mūrinės. 16 bažnyčių buvo 1387 m. įsteigtoje Vilniaus vyskupijoje ir 4 Klaipėdos krašte. Be jau minėtų 3 bažnyčių Klaipėdoje, 1361 m. bažnyčia taip pat buvo pastatyta ir Ventės pilyje⁴⁷, kuri tarnavo Kryžiuočių ordino riteriams, tačiau iki galo nėra aiškus šių maldos namų statusas, nes galėjo būti pastatyta ir koplyčia⁴⁸. Manoma, kad ši bažnyčia nunyko XVI a. pradžioje. 1450 m. Lietuvos teritorijoje buvo pastatytos 52, o 1500 m. jau veikė 90 bažnyčių (dia-

⁴⁷ Vladas Pupšys, *op. cit.*, p. 200.

⁴⁸ Albertas Juška, *Mažosios Lietuvos bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, Mažosios Lietuvos fondas, 1997, p. 370–375.

grama Nr. 1). 1450 m. katalikų bažnyčios jau statytos tiek rytinėje, tiek vakarinėje dabartinės Lietuvos teritorijos dalyje. 1500 m. dabartinės Telšių vyskupijos ribose veikė 10 bažnyčių, dar 9 veikė dabartinės Šiaulių ir 21 dabartinės Kauno arkivyskupijos teritorijose.

XVI a. katalikų bažnyčių skaičiaus kaitai ypatingą reikšmę turėjo protestantizmo sąjūdis. Autoriaus surinktame duomenų rinkinyje užfiksuoti 1555-ieji metai. Tais metais dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo 160 bažnyčių. Tai metai, kai jau buvo prasidėjęs protestantų judėjimas, tačiau dar dauguma katalikų bažnyčių priklausė katalikams. 1555 m. protestantiškomis jau buvo tapusios Klaipėdos bažnyčios, taip pat 1551 m. evangelikams reformatams atiteko Šiaulėnų bažnyčia⁴⁹.

XVI a. pabaigoje Vilniaus vyskupijoje apie pusė bažnyčių (128 iš 259) buvo užimtos protestantų. Žemaičių vyskupijoje XVI a. pabaigoje buvo 57 bažnyčios, tačiau iš jų 8 buvo apleistos, o 20 pasisavintos protestantų⁵⁰. Mažosios Lietuvos šiaurinėje dalyje XVI a. viduryje buvo įsteigtos 6 evangelikų liuteronų parapijos: Viešvilėje (apie 1549), Vilkyskiuose (1549), Katyčiuose (prieš 1574), Piktupėnuose (apie 1574), Verdainėje (apie 1541–1565), Kintuose (apie 1550), Rusnėje (1541), Priekulėje (iki 1587)⁵¹.

Autoriaus duomenimis, 1600 m. dabartinėje Lietuvos teritorijoje 38 buvusios katalikų bažnyčios buvo naudojamos protestantų. Dar kelios bažnyčios buvo pasisavintos anksčiau arba vėliau nei 1600 m. Pavyzdžiui, Eržvilko bažnyčia evangelikų reformatų buvo pasisavinta apie XVI a. vidurį ir gražinta 1585 m., o Balbieriškio bažnyčia evangelikų reformatų buvo valdoma 1612–1644 m. Diagramoje Nr. 1 nurodomas bažnyčių skaičius 1600 metams, tad dalis istorinių peripetijų lieka neužfiksuota. Kita vertus, specialiai pasirinkta ir 1670 m. data, kai dauguma užimtų katalikų bažnyčių jau buvo gražintos arba tose vietovėse pastatytos naujos. 1670 m., po protestantizmo klestėjimo laikotarpio, katalikų bažnyčios dar nebuvo atkurtos Biržuose (pastatyta 1692 m.), Dusmenyse (čia vienuoliai kamalduliai 1744 m. pastatė koplyčią), Klaipėdoje (čia nauja katalikų bažnyčia buvo pastatyta tik 1784 m.), Čedasuose (sunnykus katalikų parapijai, čia nauja bažnyčia pastatyta 1742 m.) ir Šėtoje (nauja katalikų bažnyčia buvo pastatyta 1680 m.).

⁴⁹ „Šiaulėnai“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, in: <https://www.vle.lt/straipsnis/siaulenai>, (2024-01-15).

⁵⁰ Kazys Misius, Romualdas Šinkūnas, *op. cit.*, p. 30.

⁵¹ Albertas Juška, *op. cit.*, p. 43–45.

1600 m. bendras katalikų bažnyčių skaičius – 160 – išliko toks pat, kaip ir 1555 m. Nuo 1555 iki 1600 m. buvo pastatyta 40 katalikų bažnyčių, dalis jų (pavyzdžiui, Plungės, Lyduvėnų, Tryškių ir Viekšnių) neužilgo po pastatymo buvo perimtos protestantų, dar 2 – Klaipėdos ir Šiaulėnų – protestantų buvo perimtos jau prieš 1555 m.

Pirmosios bažnyčios buvo statomos jas funduojant valdovams, vėliau vyskupams ir didikams. Valdovo fundacijose būdavo užrašoma žemė, iš kurios gaunamos pajamos atitekdavo parapijos išlaikymui. Vilniaus vyskupijoje iki 1430 m. 89 % fundacijų priklausė valdovams, apie 1500 m. valdovų funduotos bažnyčios Vilniaus vyskupijoje sudarė 45 % (52 % buvo bajorų fundacijos, 3 % – dvasininkų). Žemaičių vyskupijoje iki XV a. pabaigos valdovų fundacijos sudarė 68 % (32 % bajorų fundacijos), XVI a. viduryje valdovų fundacijos sudarė 51 %, bajorų 44,5 % ir dvasininkų 4,5 %⁵². Aktyviausi bažnyčių statytojai buvo Radvilos, Astikai, Goštautai.

XVII–XVIII a. XVII a. tęsėsi kovos tarp reformatų ir kontrreformacijos šalininkų. Didžioji dalis katalikų bažnyčių po įvairių teisminių ginčų sugrižo katalikams.

Anot Błaszczyko, 1645 m. Žemaičių vyskupijoje buvo 80 parapijinių bažnyčių ir 11 filijų, o 1755 m. – 96 parapijinės bažnyčios ir 34 filijos⁵³. Vilniaus vyskupijoje 1651 m. buvo 377 bažnyčios, 1669 m. – 410 bažnyčių, o 1744 m. – 388 parapijinės bažnyčios ir 74 filijinės bažnyčios⁵⁴. Jučas, remdamasis Kurczewskiu, nurodo, kad po 1655–1661 m. Rusijos invazijos iš 341 Vilniaus vyskupijos bažnyčios 102 bažnyčios buvo lietuvių apgyvendintose žemėse⁵⁵. Gimbutas suskaičiavo, kad XVII a. Lietuvos teritorijoje (1920 m. sienos) buvo 410, o XVIII a. – 600 bažnyčių⁵⁶.

Autoriaus duomenimis, 1670 m. katalikai turėjo 276 bažnyčias, o 1700 m. – 320 bažnyčių. 1670 m. Vilniuje veikė 22, Kaune – 7 katalikų bažnyčios. 1719 m. Lietuvos vyriausiajame tribunole buvo svarstoma byla dėl evangelikų reformatų pasisavintos Papilio bažnyčios. Bylos duomenimis, bažnyčia buvo pasisavinta 1690 m.

1772 m. Vilniaus vyskupijoje buvo 514 bažnyčių, Žemaičių vyskupijoje –

⁵² Mindaugas Paknys, „Ankstyvasis LDK krikščionėjimo laikotarpis“, p. 70.

⁵³ Grzegorz Błaszczyk, *op. cit.*, p. 162–191.

⁵⁴ Jerzy Ochmański, *op. cit.*, p. 55–90.

⁵⁵ Mečislovas Jučas, *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*, p. 44.

⁵⁶ Jurgis Gimbutas, *op. cit.*, p. 217–223.

165 bažnyčios⁵⁷, Žemaičių vyskupijoje XVIII a. pabaigoje – 188 bažnyčios. Janina Gawrysiakowa ir Stanisławas Litakas analizuoja Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio (pareigas ėjo nuo 1762 iki 1794 m.) surinktus statistinius duomenis apie Vilniaus vyskupiją⁵⁸, kuriuos jis 1774 m. teikė Varšuvos nunciatūrai. Lentelės forma pateiktuose duomenyse yra 496 bažnyčios (su filinėmis) ir altarijos. Iš čia galima suskaičiuoti, kad dabartinės Lietuvos teritorijos dalyje, kuri priklausė tų metų Vilniaus vyskupijai, buvo 162 bažnyčios (neskaičiuojant altarijų), iš jų 40 mūrinių. Tačiau šie duomenys nėra tikslūs, nes neatspindi visų Vilniaus ir Kauno miesto bažnyčių skaičiaus, yra sumaišytų dekanatų. Kita vertus, iš vyskupo pateiktų duomenų taip pat galime analizuoti ir bažnyčių fondacijas, asmenų, galinčių priimti sakramentus skaičių, mūrinių ir medinių bažnyčių skaičių, surašymo metais gautas aukas, atstumą myliomis nuo Vilniaus ir po 1772 m. Abiejų Tautų Respublikos padalijimo Rusijai atitekusias bažnyčias⁵⁹.

Apie 1800 m. beveik visose didesnėse Lietuvos vietovėse buvo bažnyčios⁶⁰. Kiti šaltiniai teigia, kad XVIII a. antroje pusėje Vilniaus vyskupijoje buvo 433 parapijos ir 136 filijos, Žemaičių vyskupijoje – 98 parapijos ir 66 filijos⁶¹. Paknys skaičiuoja, kad 1772 m. Žemaičių vyskupijoje buvo 215 bažnyčių⁶². Vyskupas Steponas Giedraitis 1793 m. rašė, kad Žemaičių vyskupijoje yra 91 parapija⁶³.

Ne visos iniciatyvos pastatyti naujas bažnyčias buvo įgyvendintos. Pavyzdžiui, 1756 m. Motiejus Dogelis Vilniuje pradėjo statyti pijorams skirtą bažnyčią, tačiau statybos darbų nebaigė⁶⁴.

XVIII a. katalikų bažnyčių skaičius didėjo itin sparčiai. Kūrėsi ir nauji vienuolynai. XVIII a. pabaigoje dabartinėje Lietuvos teritorijoje veikė 86 vyrų ir 13 moterų vienuolynų⁶⁵, tačiau 1773 m., kai buvo panaikintas jėzuitų

⁵⁷ Stanisław Litak, *op. cit.*

⁵⁸ Janina Gawrysiakowa, Stanisław Litak, „Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej z drugiej połowy XVIII wieku“, in: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, Lublin, 1998, t. 70, p. 101–135.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 111–134.

⁶⁰ Bronius Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 1: *Telšių vyskupija*, 1980, p. 5.

⁶¹ Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Arlila, 1998, p. 287.

⁶² Mindaugas Paknys, „Žemaitijos regiono katalikų bažnyčios XV–XVIII a.“, p. 235.

⁶³ Paulius Rabikauskas (ed.), *op. cit.*, t. 1, p. 452.

⁶⁴ Vladas Drėma, *op. cit.*, p. 721.

⁶⁵ Darius Liutikas, „Vienuolynų tinklas Lietuvoje“, p. 45–66.

ordinas, buvo tie metai, nuo kurių vienuolynų, o kartu ir vienuolynams priklausančių bažnyčių, skaičius ėmė mažėti. Per šimtą metų, nuo 1700 iki 1800 m., bažnyčių skaičius dabartinėje Lietuvos teritorijoje išaugo nuo 320 iki 499. Daugiau kaip dvi bažnyčios veikė 8 Lietuvos geografinėse vietose: Alytuje (3), Kaune (10), Kražiuose (4), Merkinėje (4), Raseiniuose (3), Trakuose (3), Varniuose (3) ir Vilniuje (28).

XIX a. XIX a. carinė okupacija turėjo didelės neigiamos įtakos katalikų bažnyčių plėtrai. Bažnyčių ir vienuolynų skaičiaus raidai, jų uždarymui didžiulę įtaką turėjo 1831 ir 1863–1864 m. sukilimai ir po jų sekęs bažnyčių uždarymas ar jų vertimas cerkvėmis. Autoriaus duomenimis, per 100 metų bažnyčių skaičius pakito nežymiai, nuo 499 bažnyčių 1800 m. iki 497 bažnyčių 1900 m. Tačiau čia reikia atsižvelgti tiek į naujai pastatytų, tiek į sunaikintų bažnyčių skaičių.

Pagal Stanislovo Čerskio duomenis, 1830 m. Žemaičių vyskupijoje buvo 190 bažnyčių (be Užnemunės, kurioje tuo metu buvo 15 bažnyčių)⁶⁶. Beje, Čerskio sudarytas Žemaičių vyskupijos žemėlapis, kuriame pažymėtos visos 190 bažnyčių, yra vienas pirmųjų Lietuvos religinės kartografijos darbų. 1832 m. buvo uždaryta dalis vyrų vienuolynų, atimta vienuolynų ir bažnyčių žemių nuosavybė. Intensyviai bažnyčių turtas buvo konfiskuojamas 1841–1842 m. 1850 m. prie Žemaičių vyskupijos buvo prijungtos 93 Vilniaus vyskupijai priklausiusios parapijos. Apie 1860 m. Žemaičių vyskupija turėjo 205 parapines ir 101 filinę bažnyčią⁶⁷.

Muravjovo valdymo metu (1863–1865), ypač po sukilimo, buvo uždarytos ar paverstos stačiatikių cerkvėmis apie 80 bažnyčių ir koplyčių, uždaryta daugiau kaip 20 vienuolynų. Nuo 1863 iki 1897 m. galiojo draudimas naujų bažnyčių statybai. 1860 m. Vilniaus vyskupijoje buvo 298 parapinės bažnyčios, 1901 m. – 235 parapinės bažnyčios. Tačiau 1798–1885 m. Vilniaus vyskupijoje buvo uždarytos 107 katalikų bažnyčios ir 81 koplyčia⁶⁸. Vilniaus gubernijoje 1861–1901 m. buvo uždaryta 116 katalikų bažnyčių ir koplyčių⁶⁹. Klaipėdos krašte XIX a. būta ne mažiau 9 katalikų parapijų.

⁶⁶ [Stanislovas Čerskis], *Žemaičių vyskupijos aprašymas: Su trimis nedideliais žemėlapiais, sudarytas katedros kanauninko Stanislovo Čerskio, teologijos daktaro, daugelio mokslo draugijų nario, iš lenkų kalbos vertė Jadvyga Rauckienė*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2013.

⁶⁷ Paulius Rabikauskas, *Krikščioniškoji Lietuva*, p. 83.

⁶⁸ Kazys Misius, Romualdas Šinkūnas, *op. cit.*, p. 30.

⁶⁹ Vytautas Merkys, „Vilniaus vyskupijos katalikų parapijų vertimas stačiatikių parapijomis ir jo tautiniai padariniai (1866–1918 m.)“, in: *Lituanistica*, Vilnius, 2003, Nr. 3 (55), p. 4.

Autoriaus duomenimis, didžiausi bažnyčių skaičiaus pokyčiai pastebimi po 1831 m. sukilimo. Jeigu 1800 m. dėl caro valdžios veikslių Vilniuje neveikė Šv. Ignoto ir Šv. Rapolo bažnyčios, tai 1831 m. Lietuvos teritorijoje carinės valdžios buvo perimtos 7 bažnyčios, 1861 m. – 21, o 1900 m. – jau 40 Lietuvos katalikų bažnyčių. Neskaičiuojant perimtų bažnyčių, 1800–1831 m. negrižtamai sunyko 9, 1832–1861 m. – dar 12, o 1862–1900 m. – 9 katalikų bažnyčios. Taigi iš viso XIX a. sunyko ar buvo sunaikintos 30 katalikų bažnyčių, 40 bažnyčių uždaryta arba paversta cerkvėmis.

XX a. XX a. pasižymėjo dviem pasikartojančiais periodais. Po carinės okupacijos ir Pirmojo pasaulinio karo vyko bažnyčių susigrąžinimas, naujų bažnyčių statyba. Toks pat periodas prasidėjo ir 1988 m. spalio 23 d., kai tikintiesiems buvo grąžinta Vilniaus arkikatedra ir prasidėjo valstybės atkūrimo procesai. Intensyvus bažnyčių statymas vyko ir XX a. pradžioje, kai jau carinė valdžia leido naujų bažnyčių statybą. 1914 m. Lietuvoje buvo 531 katalikų bažnyčia. 1901–1914 m. iš viso pastatytos 84 bažnyčios, veikiančios ir šiandien, o dar 8 tuo laikotarpiu pastatytos bažnyčios vėliau buvo perstatytos.

Gimbutas teigė, kad 1914 m. Lietuvoje ir jos etninėse žemėse buvo 901 katalikų ir 100 protestantų (evangelikų ir reformatų) bažnyčių, nuo 1917 iki 1943 m. buvo įkurta 88 katalikų ir 4 protestantų bažnyčios, tad iš viso 1943 m. Lietuvoje ir jos etninėse žemėse buvo 885 katalikų ir 104 protestantų bažnyčios⁷⁰. Čia reikėtų akcentuoti, kad šie skaičiai gauti įtraukiant ne tik bažnyčias, bet ir dalį koplyčių bei skaičiuojant didesniame nei dabartinė Lietuvos teritorija plote. Kita vertus, neaišku, ar autorius iš gautų rezultatų išskaičiavo išnykusias bažnyčias ir koplyčias.

1924 m. Seinų vyskupijoje buvo 86 parapijinės bažnyčios⁷¹. 1939 m. Klaipėdos krašte būta 8 bažnyčių, kurios visos karo metu buvo sugriautos arba sunaikintos sovietų.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos bažnyčių skaičius toliau augo. Dalis bažnyčių buvo įrengta nebenaudojamose cerkvėse. Stačiatikių cerkvėse katalikų bažnyčios įrengtos Vilūnuose, Kruonyje, Dotnuvoje (Akademijoje), Pabradėje, Surdegyje, Kaune (Šv. Arkangelo Mykolo, Šančiuose Šv. Kryžiaus Išaukštinimo ir Aukštojoje Fredoje buvusioje Šv. Sergijaus Radonežiečio cerkvėje), Šiauliuose (Šv. Jurgio), Marijampolėje (Šv. Vincento

⁷⁰ Jurgis Gimbutas, *op. cit.*, p. 223.

⁷¹ Paulius Rabikauskas, *op. cit.*, p. 115.

Pauliečio), Vilkaviškyje (Šv. Kryžiaus), Varėnoje (Šv. Arkangelo Mykolo), Telšiuose (Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų), Ukmergėje (Švč. Trejybės, cerkvė buvo pastatyta nugriautos medinės pijorų bažnyčios vietoje), Kalvarijoje (Brangiausiojo Jėzaus Kraujo), Mažeikių (Šv. Aloyzo), Rokiškyje (Šv. Augustino), Zarasuose (Šv. Juozapo), Šeduvoje (Švč. Jėzaus Širdies). Laikiniai katalikų bažnyčios buvo įrengtos cerkvėse Bijutiškyje (1925–1931) ir Kybartuose (1922–1928). 1924 m. iš viso dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo 599 bažnyčios, o prieš Antrąjį pasaulinį karą 1940 m. – jau 684 bažnyčios.

Karo metais nemažai bažnyčių buvo sunaikinta, po karo uždaryta sovietinių okupantų. Laukaitytė skaičiuoja, kad 1941 ir 1944 m. Lietuvoje (išskyrus Vilniaus arkivyskupiją) buvo sugriautos arba sudegė maždaug 47 katalikų bažnyčios⁷². Karo pradžioje buvo sugriautos 5 Vilniaus arkivyskupijos bažnyčios. Šio straipsnio autoriaus skaičiavimu, Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvoje buvo sunaikinta 50 katalikų bažnyčių. Į šį skaičių patenka tik visiškai sugriautos ar sudegusios bažnyčios. Nemažai Lietuvos bažnyčių karo metu buvo stipriai apgriautos, apšaudytos, susprogdinti jų bokštai. Tokių bažnyčių Lietuvoje ne mažiau kaip 55.

Juška teigė, kad 1946 m. birželio 30 d. Lietuvoje buvo 711 bažnyčių⁷³. Šio straipsnio autoriaus duomenimis, tais metais buvo 678 veikiančios bažnyčios. 1948 m. pabaigoje įregistruotos 677 bažnyčios, o kitos buvo uždarytos, ypač didmiesčiuose (Kaune liko 10, Vilniuje – 8). Skaičiuojama, kad pokario metais vien tik Vilniuje buvo uždarytos 29 bažnyčios ir koplyčios⁷⁴. Iš viso Lietuvoje sovietmečiu buvo uždaryta iki 120 bažnyčių, koplyčių, vienuolynų ir kt.⁷⁵ Vilniaus arkikatedra buvo paversta Paveikslų galerija, Šv. Kazimiero bažnyčioje įsteigtas Ateizmo muziejus. Muziejais ar ekspozicijų salėmis paverstos ir daugiau Lietuvos bažnyčių. Kitos bažnyčios buvo naudojamos kaip sandėliai, sporto salės, švietimo įstaigos, knygų saugyklos, kultūros namai ar kitoms reikmėms. Dalis uždarytų bažnyčių iš viso buvo nenaudojamos.

Manoma, kad po 1950 m. Lietuvoje buvo apie 670 bažnyčių (iš jų 261 bažnyčia ar koplyčia buvo neparapijinė). 1974 m. Lietuvoje buvo 639 veikiančios

⁷² Regina Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, p. 184.

⁷³ Albertas Juška, *op. cit.*, p. 228.

⁷⁴ Rasa Čepaitienė, „Vilniaus bažnyčių likimas sovietmečiu (1944–1990)“, in: *Liaudies kultūra*, Vilnius, 2002, Nr. 5, p. 35.

⁷⁵ Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 108.

bažnyčios⁷⁶. Iš tikrųjų, 1953 m. Lietuvoje veikė 639 bažnyčios, o 1986 m. – 631 bažnyčia. 53 bažnyčios trumpesnę ar ilgesnę laiką sovietmečiu buvo uždarytos ar pakeista jų paskirtis. 1986 m. autoriaus duomenys beveik sutampa su Petro Pečiūros duomenimis, pateiktais Tarybų Lietuvos enciklopedijoje⁷⁷. Jo duomenimis, 1986 m. Lietuvoje buvo 630 katalikų bažnyčių⁷⁸.

1990 m. buvo priimti teisės aktai dėl maldos namų ir kito nekilnojamojo turto gražinimo religinėms bendruomenėms, taip pat Katalikų Bažnyčios padėties restitucijos aktas. Sovietinio periodo pabaiga žymėjo galimybių statyti naujas bažnyčias pradžia. Per 30 metų (nuo 1991 iki 2020 m.) Lietuvoje pastatyta 73 bažnyčios.

Statistikos departamento (Valstybės duomenų agentūros) duomenimis, 1996 m. Lietuvoje buvo 687, 2000 m. – 701, 2016 m. – 715 bažnyčių⁷⁹. Autoriaus duomenimis, 2000 m. Lietuvoje buvo 694, 2010 m. – 709 bažnyčios. Reikėtų gilesnės analizės aiškinantis, kodėl Lietuvos statistikos departamentas nurodo šiek tiek didesnę veikiančių bažnyčių skaičių. Autoriaus nuomone, tikėtina, kad prie bažnyčių Statistikos departamentas priskaičiuoja ir parapišes koplyčias, kurios veikia bažnyčių neturinčiose parapijose. Autoriaus duomenimis, 1996 m. tokios parapišės koplyčios veikė 5 vietose, o 2016 m. – jau 14 vietų. Be to, kaip minėta, į autoriaus analizę nėra įtrauktos evangelikų liuteronų bažnyčios, kuriose vyksta katalikų pamaldos. Vienos naujausių Lietuvoje statomų ar pastatytų bažnyčių yra didžiuliuose miestuose ar jų priemiesčiuose: Šv. Jono Pauliaus II bažnyčia Šilainių rajone Kaune, Šv. Brunono Kverfurtiečio bažnyčia Klaipėdoje, Slengių (Klaipėdos r.) bažnyčia, taip pat bažnyčia Kulautuvoje. 2020 m. baigtos statyti ir pašventintos bažnyčios Alvite ir Grigiškėse.

Kaip minėta, Statistikos departamento duomenimis 2016 m. Lietuvoje buvo 715 katalikų bažnyčių, 58 ortodoksų (stačiatikių) cerkvės, 54 sentikių cerkvės, 50 evangelikų liuteronų bažnyčių ir 9 evangelikų reformatų bažnyčios⁸⁰. Svarbu pabrėžti, kad Lietuvos statistikos departamentas pateikia statistiką apie veikiančius maldos namus (bažnyčios be koplyčių). Informacija surenkama iš pačių religinių bendruomenių. Taip pat Statistikos departamentas

⁷⁶ Bronius Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 1, p. 5.

⁷⁷ Petras Pečiūra, „Parapijos“, in: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1987, p. 304.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 304.

⁷⁹ Maldos namų skaičius metų pabaigoje: *Lietuvos statistikos departamentas*, in: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#/>, (2019-04-12).

⁸⁰ *Ibid.*

nurodo, kad 2016 m. Lietuvoje buvo 712 katalikų parapijų. Daugiausiai bažnyčių buvo Telšių (139) vyskupijoje. Vilniaus vyskupijoje buvo 112, Panevėžio – 115, Vilkaviškio – 104, Kauno – 102, Šiaulių – 72 ir Kaišiadorių – 69 bažnyčios⁸¹. 2016 m. buvo paskutiniai, kai Lietuvos statistikos departamentas rinko informaciją apie pagrindinių Lietuvos religijų maldos namus. Nuo 2017 m. Lietuvos statistikos departamentas, o nuo 2023 m. Valstybės duomenų agentūra pateikia duomenis tik apie įregistruotas religines organizacijas (bendruomenes, bendrijas ir kt.). Pavyzdžiui, Romos Katalikų įregistruotų religinių bendruomenių ir bendrijų 2000 m. buvo 810, 2010 m. – 875, 2019 m. – 902, 2022 m. – 910⁸². Išsami informacija apie dabartinę Lietuvos katalikų bažnyčių statistiką pateikta Liutiko straipsnyje „Katalikų bažnyčios ir koplyčios Lietuvoje: statistinė analizė“⁸³.

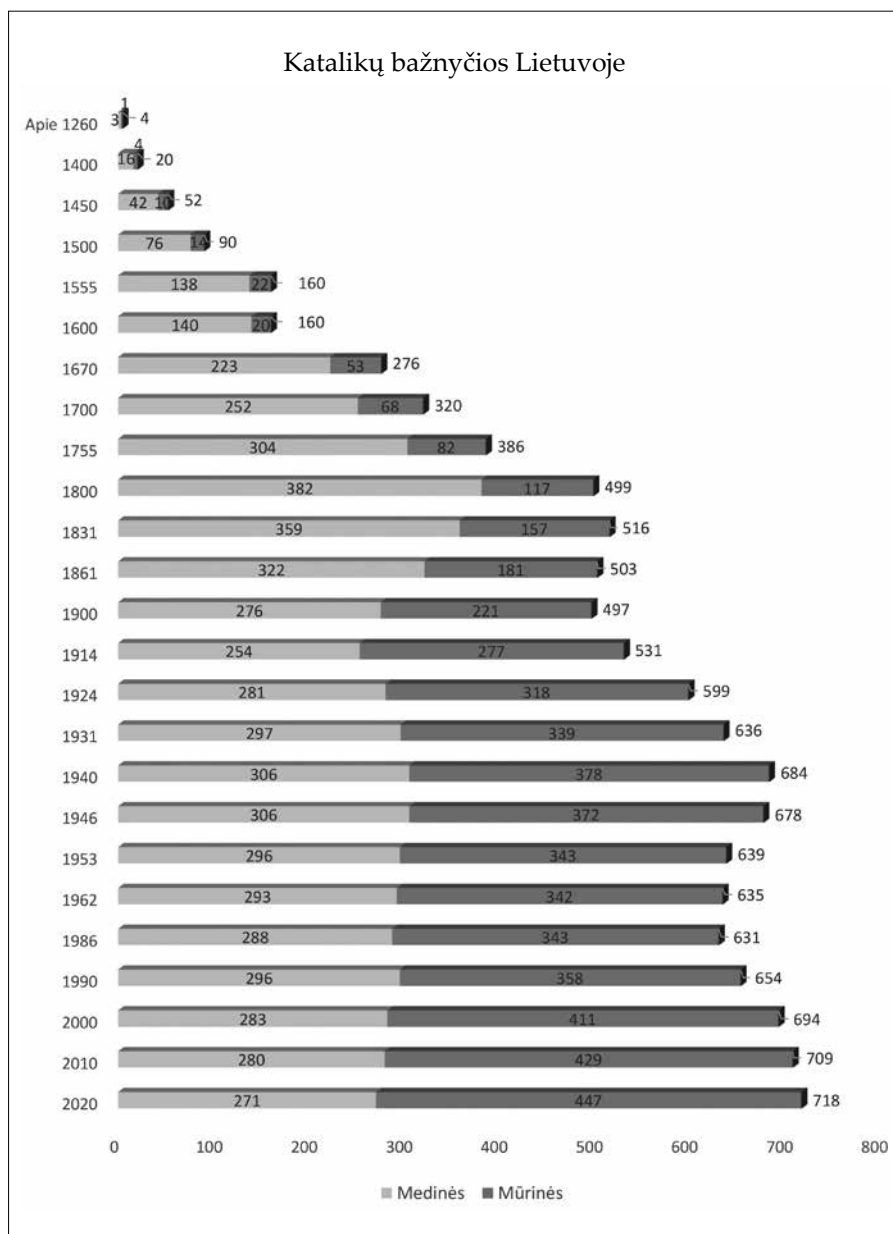
Lentelėje Nr. 1 analizuojami bažnyčių pastatymai naujose vietovėse skirtingais periodais. Čia konkrečiu periodu nurodyti tik bažnyčių pastatymai naujose geografinėse vietose, tačiau nefiksuojami jų perstatymai iš medinių į mūrines. Taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad šioje lentelėje nematome katalikų bažnyčių skaičių pokyčių, kai jas laikinai buvo perėmę protestantai ar stačiatikiai. Bendrą bažnyčių skaičių nulėmė (žr. diagramą Nr. 1) ir konkrečiu laikotarpiu pastatytų, o vėliau išnykusių bažnyčių skaičius. Bažnyčių, kurios buvo įrengtos ar pastatytos vietoje koplyčių, būta ir daugiau, tačiau lentelėje neužfiksuotas pokytis, jei konkrečiu laikotarpiu pastatyta koplyčia tame pačiame laikotarpyje tapo bažnyčia. Lentelėje taip pat nefiksuotos ir laikinos bažnyčios, kurios keletą metų ar daugiau veikė prieš pastatant nuolatinę bažnyčią.

Iš viso analizuojamos 793 geografinės vietos, kuriose stovi ar stovėjo katalikų bažnyčios. Net 169 atvejais katalikų bažnyčia pastatyta ar įrengta vietoje anksčiau stovėjusios koplyčios. Jei skaičiuotume tame pačiame analizuojamame laikotarpyje bažnyčių virsmą iš koplyčių ar laikinų bažnyčių, šis skaičius būtų kur kas didesnis. Pavyzdžiui, nuo 1990 m. Lietuvoje naujose geografinėse vietovėse pastatytos 26 bažnyčios, iš jų net 14 vietų iš pradžių pamaldos vyko koplyčiose ar laikinose bažnyčiose. 21 katalikų bažnyčia įrengta anksčiau kitoms krikščioniškoms konfesijoms priklausiusiuose maldos namuose. Dar 3 evangelikams liuteronams

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Įregistruotos religinės organizacijos: *Lietuvos statistikos departamentas*, in: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize#>, (2019-06-12).

⁸³ Darius Liutikas, „Katalikų bažnyčios ir koplyčios Lietuvoje: statistinė analizė“, p. 311–355.

1 diagrama. Katalikų bažnyčių skaičius dabartinėje Lietuvos teritorijoje skirtingais istoriniais laikotarpiais (autorius duomenys)

1 lentelė. Bažnyčių pastatymai naujose geografinėse vietovėse

Laikotarpis	Pastatytos bažnyčios naujose geografinėse vietovėse		Pastatyti pastatai, vėlesniu periodu tapę katalikų bažnyčiomis		Nurodytu laikotarpiu pastatytos (įrengtos) ir vėliau sunykusios, uždarytos ir neatstatytos ar neatkurtos kitame pastate bažnyčios	Komentariai
	Medinės	Mūrinės	Kitoms krikščioniškoms konfesijoms (protestantams, stačiatikiams ir kt.) priklausiusi bažnyčia ar cerkvė	Pastatyta (įrengta) koplyčia		
1260–1400 m.	16	4	1	0	6	1347 m. pastatyta Švč. Trejybės stačiatikių cerkvė, XVII a. pradžioje perduota unitams.
1401–1450 m.	28	5	0	1	1	Šiam periodui priskirta ir pirmoji Utenos bažnyčia, manoma, pastatyta apie 1416 m. Panoteriuose koplyčia pastatyta 1441 m.
1451–1500 m.	34	4	0	0	0	
1501–1555 m.	73	5	0	5	9	
1556–1600 m.	31	2	2	1	0	Šiam laikotarpiui priskiriamos ir Laukžemės, Vieškėnių, Lyduvėnų bažnyčios. Laukžemės bažnyčia XVI a. pabaigoje galėjo būti naudojama ir protestantų. Lyduvėnų bažnyčia XVI a. pabaigoje taip pat naudojama protestantų. Skaičiuojama ir Plungės bažnyčia, kuri 1590 m. atiteko evangelikams reformatams. Jūžintuose koplyčia pastatyta 1600 m.
1601–1670 m.	70	16	3	24	8	Neskačiuojama 1665 m. sudegusi Šv. apaštalo Baltramiejaus bažnyčios vietoje buvusi bažnyčia,

									kuri priklausė juodiesiems augustinams (pastatyta 1644 m.). Skaičiuojama, kad 1670 m. buvo vienos bažnyčios Alytuje pastatymo data (kai kada minimos ir dvi tais metais pastatytos bažnyčios). Aptariamam laikotarpiui pastatytose Glitiškių, Stelmužės ir Pamušio bažnyčiose vėliau įsikūrė katalikai. Jiezne katalikų bažnyčia įrengta perimtoje iš evangelikų reformatų bažnyčioje tame pačiame laikotarpyje.
1671–1700 m.	25	6	0	12	7				Neskaiciuojama pastatyta katalikų bažnyčia Rykantuose, kuri vėliau persikėlė į 1585 m. statytą mūrinę evangelikų reformatų bažnyčią. Gelvonuose pirmoji katalikų bažnyčia įsikūrė buvusioje evangelikų reformatų koplyčioje.
1701–1755 m.	45	7	1	33	10				Neskaiciuojama Kazitiškio bažnyčia, kuri iki 1834 m. priklausė unitams. 1862 m. pastatyta koplyčia. 1864–1905 m. ji buvo uždaryta. Nauja mūrinė bažnyčia pastatyta 1908 m. Kintuose evangelikų reformatų bažnyčia pastatyta 1705 m., nuo 1990 m. priklauso katalikams.
1756–1800 m.	85	6	0	39	4				
1801–1831 m.	7	8	1	13	2				
1832–1861 m.	0	5	0	6	0				
1862–1900 m.	3	2	8	5	1				
1901–1914 m.	9	4	5	6	1				
1915–1924 m.	18	1	0	6	6				Dar 12 bažnyčių buvo įrengta buvusiose anksčiau statytose cerkvėse ir vienoje evangelikų reformatų bažnyčioje.

1925–1931 m.	12	3	0	3	2	Dar 3 bažnyčios įrengtos buvusiose anksčiau statytose cerkvėse.
1932–1940 m.	20	10	0	5	2	Neskaičiuojama Kristaus prisikėlimo bažnyčia, kuri buvo beveik pastatyta 1940 m., perimta sovietų.
1941–1946 m.	4	2	0	0	0	Skačiuojamos Mindaugų, Akmenynų, Nemirų, Skardupių, Dauginių ir Pakutuvėnų bažnyčios. Neskačiuojama Berčiūnų bažnyčia, kuri nebuvo baigta statyti iki galo.
1947–1986 m.	0	2	0	0	0	Skačiuojama Vilkiškių bažnyčia, 1958 m. įrengta gyvenamajame name, ir Saugų bažnyčia, įrengta evangelikų liuteronų bažnyčios šventoriaus koplyčioje 1947 m. Neskačiuojama Klaipėdos Švč. Mergelės Marijos bažnyčia, pastatyta 1960 m. ir nusavinta 1963 m. Neskačiuojama Sintautuose 1950–1995 m. veikusi laikinoji bažnyčia, kurioje dabar įrengtas muziejus.
1987–2000 m.	1	11	0	10	0	Skačiuojama ir Nidos katalikų bažnyčia, kuri nuomojo bažnyčią iš evangelikų liuteronų 1988–2003 m. Nauja medinė katalikų bažnyčia pastatyta 2003 m.
2001–2023 m.	1	10	0	0	0	Medinė Sasnavos senoji bažnyčia pastatyta Rumšiškėse.
Iš viso	482	113	21	169	59	

priklausančiose bažnyčiose vyksta ir katalikų pamaldos: Juodkrantėje, Kretingalėje ir Rukuose.

Kaip matome iš lentelės Nr. 1, aktyviausiai naujose vietose bažnyčios buvo statomos XVI a. pirmoje pusėje (78 bažnyčios), 1601–1670 m. (86 bažnyčios) ir 1756–1800 m. (91 bažnyčia). 1915–1931 m. katalikų bažnyčiomis paversta 15 buvusių stačiatikių cerkvių.

Išnykusios katalikų bažnyčios Lietuvos teritorijoje. Išnykusi bažnyčia šiame straipsnyje apibrėžiama kaip tam tikroje dabartinės Lietuvos teritorijos vietoje stovėjusi ir funkcionavusi bažnyčia (bažnyčios pastatas), kuri dėl vienokių ar kitokių priežasčių išnyko, t. y. buvo apleista, sugriauta, sudegė, pakeista jos funkcija ir pats bažnyčios pastatas. Straipsnyje analizuojama 61 Lietuvos teritorijoje buvusi ir išnykusi bažnyčia. Į šį sąrašą nepatenka medinių bažnyčių pakeitimai mūrinėmis, atstatytos buvusios apgriautos ar sugriautos (sudegusios) bažnyčios. Analizuojamos tik bažnyčios, kurios tam tikrą laikotarpį veikė Lietuvoje ir po sunaikinimo (suniykimo) jos pastatas ar funkcijos nebuvo atkurtos pastatymo vietoje ar šalia jos. Į analizę nepatenka Arnionių, Januliškio ir Karmėlavos koplyčios. Visos jos anksčiau veikė kaip bažnyčios. Pavyzdžiui, Karmėlavos bažnyčia buvo pastatyta 1521 m. Bažnyčia uždaryta 1909 m. Vyskupijos vadovybės sprendimu. 1921 m. pastatyta nauja medinė bažnyčia, suremontuota 1939 m. Ši bažnyčia sudegė per Antrąjį pasaulinį karą. 1945 m. buvo įrengta medinė koplyčia.

Priede pateiktas išnykusių bažnyčių sąrašas. Jo nereikia painioti su sunaikintomis ir atstatytomis ar perstatytomis bažnyčiomis. Mano straipsnyje „Katalikų bažnyčios ir koplyčios Lietuvoje: statistinė analizė“ buvo pateiktas sunaikintų Lietuvos katalikų bažnyčių sąrašas 1941–2020 m.⁸⁴ Sąrašė buvo 76 sunaikintos bažnyčios, tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad dauguma tame sąrašė sunaikintų bažnyčių buvo atstatytos ar įrengtos kituose pastatuose. Priede pateiktoje lentelėje iš 61 išnykusios bažnyčios 24 yra mūrinės. Daugiausia – 23 – bažnyčių išnyko cariniu laikotarpiu nuo 1832 iki 1886 m., 17 bažnyčių išnyko sovietmečiu. Iš tų 17 bažnyčių 5 buvo įrengtos buvusių cerkvių patalpose. Dar 2 bažnyčios, įrengtos buvusių cerkvių patalpose, sunyko tarpukariu.

Katalikų bažnyčių tinklo pokyčių priežastys. Katalikų maldos namų tinklo geografinė analizė dabartinėje Lietuvos teritorijoje parodo skirtingus

⁸⁴ Darius Liutikas, *op. cit.*, p. 339–343.

bažnyčių teritorinės plėtros ir istorinės raidos etapus. Šioje vietoje galime diskutuoti apie teritorijų ir erdvių istorinę atmintį bei tapatumą. Šalies religinio kraštovaizdžio ypatybės, nagrinėjamu atveju katalikų bažnyčių tinklas, atsikuria kultūriniuose ir socialiniuose tekstuose, simboliniame ir istoriniame teritorijos suvokime. Tokios socialinės praktikos kaip turizmas ar piligrimystė⁸⁵ padeda įtvirtinti teritorinį tapatumą ir istorinę atmintį. Įvairūs istoriniai įvykiai taip pat prisideda prie kraštovaizdžio elementų svarbos įtvirtinimo bendruomeninio tapatumo formavimosi procese. Maldos namai tampa socialinio ir asmeninio tapatumo simboliais kraštovaizdyje, pažymintys teritorines ribas⁸⁶. Galime išskirti dvi pagrindines maldos namų tinklo pokyčius nulėmusias priežastis: natūralius gamtinius procesus ir žmogiškuosius sprendimus, kuriems įtakos turėjo tiek socialiniai (politiniai, demografiniai, urbanistiniai), tiek religiniai (prievartiniai ir savanoriški) pokyčiai. Žmogiškieji sprendimai lėmė sukeltus gaisrus ir karus, taip pat tikslinius maldos namų griovimus.

Diagramoje Nr. 1 pateiktas mūrinių ir medinių katalikų bažnyčių skaičius skirtingais laikotarpiais. Kaip matome, mūrinių bažnyčių skaičius nuolat auga, o medinių mažėja. Atvirkštinius pokyčius matome tik 1946 m., lyginant su 1940 m., kai nemažai mūrinių bažnyčių Antrojo pasaulinio karo metu buvo sugriautos, o nauji maldos namai įrengti mediniuose barakuose ar mediniuose gyvenamuosiuose namuose. Medinės bažnyčios yra ypač pažeidžiamos gamtinių procesų ir laiko. Dauguma pirmųjų bažnyčių Lietuvoje buvo medinės. Jas naikino drėgmė, metų laikų kaita, gaisrai. Lietuvoje yra išlikusių XVIII a. statytų medinių bažnyčių (pavyzdžiui, Beržoro (statyta 1746 m.), Prienų (statyta 1750 m.), Onušio (statyta 1774 m.), Imbrado (statyta 1787 m.) ir kt.). Algė Jankevičienė suskaičiavo 43 išlikusius XVIII a. antros pusės medinius sakralinius pastatus⁸⁷. Didžioji jų dalis buvo atnaujinti, restauruoti ar remontuoti. Bažnyčių tuštėjimui įtaką darė ir epidemijos (pavyzdžiui, 1709–1711 m. maro epidemija), stichinės nelaimės ir gaisrai (pavyzdžiui, 1993 m. medinę Kriukų Šv. Lauryno bažnyčią sugriovė uraganas).

Gaisrai ir karai visada turėjo įtaką maldos namų skaičiui. Ne visos sunaikintos bažnyčios buvo atstatomos. Per 1748–1749 m. Vilniuje įvykusius

⁸⁵ Darius Liutikas, *Piligrimystė*.

⁸⁶ Sverker Sörlin, „The Articulation of Territory: Landscape and the constitution of regional and national identity“, in: *Norwegian Journal of Geography*, 1999, t. 53 (2–3), p. 103–112.

⁸⁷ Algė Jankevičienė, *Lietuvos medinės bažnyčios, koplyčios ir varpinės*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.

gaisrus degė Šv. Dvasios, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų, jėzuitų Šv. Kazimiero, Švč. Trejybės bažnyčios ir kt. 1812 m. sudegė Labūnavos, Skriaudžių, Skiemonių bažnyčios. 1854 m. per didelį gaisrą Klaipėdoje sudegė 3 bažnyčios, kurios vėliau buvo atstatytos. Laukaitytės skaičiavimu, 1941 m. sudegė apie 14 katalikų bažnyčių⁸⁸. Kita vertus, bažnyčios nyksta ir šiais laikais. Per 30 metų nuo 1990 iki 2019 m. sausio 1 d. Lietuvos bažnyčiose kilo 15 gaisrų (Kulautuvoje bažnyčia buvo padegta du kartus), kurių metu visiškai sudegė 8 medinės ir smarkiai apdegė 2 mūrinės bažnyčios. Kitais atvejais gaisrai nebuvo dideli. Grūžių medinė bažnyčia sudegė 1996 m. (bažnyčia perkelta į buvusio kolūkio kultūros namus, pašventinta 2001 m.), Pakalnių – 2000 m. (atstatyta mūrinė 2002 m.), Suosto – 2001 m. (atstatyta mūrinė, pašventinta 2007 m.), Labanoro – 2009 m. (atstatyta 2011 m.), Paštuvos – 2012 m. (atstatyta mūrinė 2015 m.), Kulautuvos – 2012 m. (nauja bažnyčia pradėta statyti 2018 m.), Balbieriškio – 2013 m. (atstatyta mūrinė 2018 m.), Ceikinių – 2016 m. (atstatyta 2017 m.). 2007 m. degė mūrinės Naujamiesčio bažnyčios bokštai (sutvarkyti 2013 m.), 2012 m. Tytuvėnų – bažnyčios stogas ir antrasis vienuolyno aukštas. Kai kuriais atvejais bažnyčių gaisrai kildavo dėl gamtinių veiksnių (pavyzdžiui, žaibo), kitais atvejais dėl padegimų ar kitos žmonių veiklos (plg. sugriovimus per karus).

Dėl žmonių veiklos kai kurių Lietuvos bažnyčių pastatai buvo perkelti į kitas vietas. Medinė Senujų Trakų bažnyčia 1905 m. buvo perkelta į Paluknį (ten vėliau sudegė). 1958–1959 m. statant Kauno hidroelektrinę į viršutinę Nemuno terasą buvo perkelta Rumšiškių bažnyčia ir varpinė. Rumšiškių liaudies buities muziejuje 2011 m. atstatyta Sasnavos senoji medinė bažnyčia. Labūnavoje sudegusios bažnyčios medinė varpinė perkelta arčiau kapinių koplyčios, kuri šiandien naudojama kaip bažnyčia.

Bažnyčių ir kitų maldos namų likimas, jų tinklo pokyčiai simboliškai atspindi pagrindinius valstybės istorinius įvykius. Įvairūs istoriniai laikotarpiai lėmė maldos namų pritaikymą skirtingiems tikslams. Pasikeitus religinei situacijai XVI a. viduryje, dalis katalikų bažnyčių buvo naudojamos protestantų, o vėliau sugrąžintos. XVI ir XVII a. sandūroje unitai perėmė stačiatikių cerkves. XIX a. stačiatikiai savo reikmėms naudojo katalikų ir sentikių maldos namus. Unitų cerkvės po 1839 m. religinės bendruomenės panaikinimo caro Nikolajaus I įsakymu atiteko stačiatikiams. Tarpukario Lietuvoje dalis stačiatikių cerkvių tapo katalikų bažnyčiomis, o Antrasis pasaulinis karas ir sovietinė okupacija sunaikino daugiau kaip 80 % žydų

⁸⁸ Regina Laukaitytė, *op. cit.*

maldos namų. Sovietmečiu visų religijų maldos namai buvo uždarinėjami, griunami ar keičiami jų paskirtis. Maldos namų nušventinimas (desakralizavimas) turėjo prisidėti prie ateistinės minties sklaidos. Arūnas Streikus pateikia duomenis apie bažnyčių uždarymą sovietmečiu⁸⁹. Oficialiai 1944–1953 m. buvo uždarytos 47 bažnyčios ir koplyčios, tačiau, jo skaičiavimu, 1950 m. nebeveikė nuo 80 iki 120 bažnyčių ir koplyčių⁹⁰. 1958–1963 m. buvo uždaryta dar 15 katalikų bažnyčių ir 15 kitų konfesijų maldos namų, 1961–1963 m. uždarytos 8 stačiatikių cerkvės, iš kurių 3 buvo Vilniuje⁹¹.

Pirmaisiais krikščionybės amžiais Lietuvoje katalikų bažnyčių skaičius buvo siejamas su tolygiu parapijų tinklo susiformavimu. Pavyzdžiui, paskaičiuota, kad XVI a. viduryje vienai bažnyčiai vidutiniškai teko apie 600 km² Žemaičių vyskupijos ploto⁹² ir apie 870 km² Vilniaus vyskupijos ploto. Tačiau šiaurinėje ir vakarinėje Vilniaus vyskupijos dalyje parapijų tinklas buvo tankesnis⁹³. Apie 1622 m. parapijų tankis Žemaitijoje galėjo siekti apie 10 km vidutinės parapijos ploto spindulio⁹⁴.

Apskritai bažnyčių ir kitų maldos namų statybos galimybės yra susijusios su politine, socialine ir ekonomine krašto situacija. Okupacijų laikotarpiu tokios galimybės buvo apribotos, nyko ar keitėsi ir buvusiųjų maldos namų paskirtis. Atkūrus nepriklausomybę, statyti naujus maldos namus neliko kliūčių. Tačiau naujų maldos namų statybos susijusios su jų poreikiu, o šis priklauso nuo gyventojų ir tikinčiųjų skaičiaus. XX a. keitėsi tiek Lietuvos teritorija, tiek gyventojų skaičius. Pagrindinius demografinius pokyčius lėmė karai, sovietų okupacija ir gyventojų tremtis, emigracija, natūralus gyventojų prieaugis ir mirtingumas. 2022 m. sausio 1 d. Lietuvos gyventojų skaičius (2,8 mln.) buvo mažesnis nei 1940 m. pradžioje (3 mln.)⁹⁵. Gyventojų pasiskirstymas pagal religijas išliko panašus. Pagal 1923 m. gyventojų surašymo duomenis beveik 84 % Lietuvos gyventojų save priskyrė Romos katalikams (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų). Pagal 2011 m. gyventojų surašymo duomenis Romos katalikams save priskyrė daugiau kaip 77 %

⁸⁹ Arūnas Streikus, *op. cit.*

⁹⁰ *Ibid.*, p. 108.

⁹¹ *Ibid.*, p. 196–197.

⁹² Grzegorz Błaszczyk, *op. cit.*, p. 195.

⁹³ Mindaugas Paknys, „Vilniaus vyskupijos istorija: XIV – XVIII a.“

⁹⁴ Alfredas Bumblauskas, Mangirdas Bumblauskas, *op. cit.*

⁹⁵ Stasys Vaitiekūnas, „Lietuvos Respublikos gyventojai (1918–1940)“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, in: <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-Respublikos-gyventojai-1918-1940-117550>, (2020-06-05).

gyventojų, o pagal 2021 m. gyventojų surašymo duomenis – daugiau kaip 74 % visų šalies gyventojų. Jei pažvelgsime į diagramą Nr. 1, tai matysime, kad 1924 m. Lietuvoje veikė 599 katalikų bažnyčios, 1940 m. – 684 katalikų bažnyčios, o 2010 m. – 709 bažnyčios.

Naujų maldos namų (ypač katalikų bažnyčių) statybą lemia ir urbanistinė plėtra, gyventojų gyvenamosios vietos pokyčiai. Pavyzdžiui, katalikų bažnyčių labiausiai trūksta didmiesčių gyvenamuosiuose rajonuose, o kai kuriose regionų ar kaimų vietovėse esančios bažnyčios praktiškai nebenaudojamos. Šv. Mišios kai kuriose kaimų ar nedidelių miestelių bažnyčiose vyksta kartą ar du kartus per mėnesį. Kita vertus, kaimų bažnyčios tiek savo architektūra, tiek išsidėstymu erdvėje traukia tiek vietinių, tiek lankytojų žvilgsnį ir yra vietovės istorinės atminties ir tapatumo ženklas, o kartu ir turistų traukos objektas.

Išvados. Didžiausias dėmesys straipsnyje skirtas Romos katalikų bažnyčių dinamikai Lietuvoje skirtingais istoriniais laikotarpiais. Konkrečių katalikų bažnyčių geografinių ir erdvinių vietų analizė leidžia nustatyti bažnyčių skaičių skirtingais amžiais ir laikotarpiais. Tokia metodinė prieiga leido palyginti bažnyčių skaičiaus pokyčius toje pačioje geografinėje teritorijoje, išvengiant katalikų bažnyčios teritorinių vienetų (naujausia Šiaurės vyskupija įkurta 1997 m.) ir pačios Lietuvos valstybės teritorijos dydžio pokyčių įvertinimo. Straipsnyje pateikiami duomenys tampa palyginami ir atviri tolesniems socio-erdvinės katalikų bažnyčių plėtros vertinimams. Iki šiol įvairiuose istorikų tyrimuose daugiausia duomenų rasta maldos namų dinamikai Žemaičių ir Vilniaus vyskupijų teritorijų ribose analizuoti. Šiame straipsnyje pateiktoje, konkrečių vietovių istorija besiremiančioje, maldos namų geografinėje analizėje nebuvo tiek svarbu, ar vietovėje konkrečiame amžiuje buvo parapiinė, filinė ar vienuolijai priklausanti bažnyčia. Tyrimo pasirinkimas nagrinėti geografines vietoves leidžia išvengti įvairių klaidų, susijusių su duomenų apie Romos katalikų bažnyčios teritorinių vienetų (vyskupijų, dekanatų, parapijų) interpretavimu, pavyzdžiui, bažnyčių skaičiaus prilyginimo parapijų ir filinių bažnyčių skaičiui dekanatų ar vyskupijų ribose. Svarbiausia šiame tyrime buvo pats bažnyčios buvimo faktas. Taigi reikalinga buvo įvertinti maldos namų statusą (bažnyčia ar koplyčia) konkrečiu istoriniu laiku. Kiti aktualūs tyrimo iššūkiai, tokie kaip bažnyčių pastatymo metų ar jų veikimo pradžios metų nustatymas, duomenų rinkinio sudarymo metu buvo sprendžiami atsižvelgiant tiek į tradicinius, tiek į naujausius tyrimus ir šaltinius.

Diagramoje Nr. 1 pateikta apibendrinta katalikų bažnyčių skaičiaus dinamika dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Galima apibendrintai teigti, kad katalikų bažnyčių skaičius Lietuvoje turi augimo tendenciją. Palankiausias laikotarpis statyti naujas katalikų bažnyčias buvo XVII a. antra pusė ir XVIII a. Išsiskiria XIX a., kurio pabaigoje bendras bažnyčių skaičius netgi buvo mažesnis nei amžiaus pradžioje. XX a. katalikų bažnyčių tinklo plėtra buvo pristabdyta, nors šio amžiaus pabaigoje matome išaugusį bažnyčių skaičių, tačiau atskiruose amžiaus dešimtmečiuose pasireiškė ryški bažnyčių mažėjimo tendencija. Kaip matome (žr. lentelę Nr. 1), skirtingais periodais buvo pastatomas skirtingas naujų bažnyčių skaičius, taip pat atkreiptinas dėmesys į koplyčių pastatymus. Koplyčia neretai tapdavo tarpine grandimi, užpildžiusia religinį kraštovaizdį iki bažnyčios įsteigimo.

Galima išskirti ir nepalankiausius maldos namų raidai Lietuvos teritorijoje periodus. Bažnyčių skaičiaus dinamikai Lietuvoje išskirtiniai periodai buvo protestantizmo sąjūdžio klestėjimas, kai dalis katalikų bažnyčių tapo protestantiškomis (XVI a. antra pusė), carinė okupacija, kai galiojo draudimas naujų bažnyčių statybai ir bažnyčios buvo uždarinėjamos (ypač XIX a. antroje pusėje), sovietmetis, kai bažnyčios vėl buvo uždarinėjamos ar keičiama jų paskirtis (1940–1989). Daugiausia katalikų bažnyčių pastatų išnyko būtent caro valdymo laikotarpiu ir sovietmečiu (žr. Priedą). Iš viso Lietuvos teritorijoje išnyko 61 katalikų bažnyčia.

Nuolat keičiasi ir bažnyčių statybinės medžiagos. Dauguma bažnyčių, ypač medinių, perstatytos po keletą kartų, nes amžių eigoje sunykdavo (būdavo sugriautos karų, gaisrų ar kt.). Pastebima aiški tendencija, kad medinių bažnyčių skaičius mažėja (diagrama Nr. 1).

Svarbi analizės dalis būtų bažnyčių skaičiaus palyginimas su gyventojų skaičiumi ir gyventojų tankiu konkrečioje teritorijoje. Tačiau pasirinktas teritorinis vienetas – dabartinė Lietuvos teritorija – apribojo duomenų apie gyventojų skaičių panaudojimą dėl duomenų trūkumo ankstesniais amžiais. Kita vertus, bažnyčių pasiskirstymo analizė dabartinėje Lietuvos teritorijoje⁹⁶ ir atsakymas į klausimą apie optimalų bažnyčių tankumą, susijęs su tokiais rodikliais kaip tikinčiųjų skaičius, tenkantis vienai bažnyčiai ar vienai parapijai, tikinčiųjų skaičius, tenkantis vienam kunigui ir kt. Tad bažnyčių skaičiaus poreikis priklauso ir nuo tikinčiųjų skaičiaus, kunigų pastoracinio aktyvumo ir kitų veiksnių⁹⁷.

⁹⁶ Darius Liutikas, *op. cit.*, p. 328.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 329.

Maldos namų pastatų konfesiniai kaitos aspektai buvo susiję su įvairiais sociokultūriniais ir politiniais veiksniais. Krikščioniški maldos namai Lietuvoje keitė konfesinę priklausomybę iš katalikų į protestantų ir atvirksčiai, iš sentikių ir unitų į stačiatikių, iš stačiatikių į katalikų ir kt. Lietuvos kraštovaizdyje tradiciškai veikia ir negausus skaičius nekrikščioniškų religinių bendrijų maldos namų (karaimų, totorių ir kt.). Šiame kontekste ryškiai išsiskiria žydų maldos namų likimas. Prieš Antrąjį pasaulinį karą žydų maldos namai savo skaičiumi nusileido tik katalikų bažnyčioms, tačiau didžioji jų dalis buvo sunaikinta per Antrąjį pasaulinį karą ir sovietmečiu.

Atsižvelgus į Lietuvos demografinius ir emigracinius procesus, socialinius bei ekonominius pokyčius ir bendruomenių gyvybingumą, naujos katalikų bažnyčios dažniausiai statomos didesniuose miestuose ir jų priemiesčiuose. Kaimo vietovėse maldos namai išlieka svarbūs kultūrinio kraštovaizdžio ir bendruomeninių vertybių puoselėjimo prasme. Tačiau, kaip ir Vakarų Europoje, jau artimiausiu metu būtina bus spręsti mažiau naudojamų ar nenaudojamų bažnyčių pastatų funkcijų pakeitimo klausimą.

Priedas

IŠNYKUSIOS LIETUVOS BAŽNYČIOS

Eil. Nr.	Bažnyčios vieta	Bažnyčios pavadinimas (jei žinomas)	Savivaldybė	Dabartinė vyskupija ar arkivyskupija	Pastatymo metai	Pastatymo amžius
1	Kražiai	Kražių parapiinė bažnyčia	Kelmės r.	Šiaulių vysk.	1416	XV a.
2	Aukštoji Freda	Šv. Sergijaus Radonežiečio cerkvė	Kaunas	Kauno arkivysk.	1920	XX a.
3	Balsiai	Balsių bažnyčia	Šilalės r.	Telšių vysk.	1652	XVII a.
4	Barboriškiai	Šv. Tado bažnyčia	Trakų r.	Kaišiadorių vysk.	1804	XVIII a.
5	Kražiai	Kražių jėzuitų bažnyčia	Kelmės r.	Šiaulių vysk.	1689	XVII a.
6	Kražiai	Kražių marijavičių bažnyčia	Kelmės r.	Šiaulių vysk.	1758	XVIII a.
7	Pašiaušė	Pašiaušės bažnyčia (jėzuitų)	Kelmės r.	Šiaulių vysk.	1654	XVII a.
8	Dotnuva (Akademija)	Šv. Povilo bažnyčia	Kėdainių r.	Kauno arkivysk.	1925	XX a.
9	Dūkšteliai	Dūkštelių bažnyčia	Ignalinos r.	Vilniaus arkivysk.	1601	XVII a.
10	Eišiškės	Eišiškių bažnyčia	Šalčininkų r.	Vilniaus arkivysk.	1522	XVI a.
11	Glitiškės	Glitiškių bažnyčia	Vilniaus r.	Vilniaus arkivysk.	1700	XVII a.
12	Gudlaukis	Šv. Aloyzo bažnyčia	Šakių r.	Vilkaviškio vysk.	1937	XX a.
13	Kalvarija	Brangiausiojo Jėzaus Kraujo bažnyčia	Kalvarija	Vilkaviškio vysk.	1919	XX a.
14	Kampiškės	Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia	Kauno r.	Kauno arkivysk.		XVIII a.
15	Kaunas (karmelitų)	Šv. Elijaus bažnyčia	Kaunas	Kauno arkivysk.	1718	XVIII a.

Pastatymo medžiaga	Sunaikinimo (sunkimo) metai	Komentarai
Medinė	1941	1639 m. pastatyta nauja parapiinė medinė bažnyčia. XVII a. Kražiuose buvo trys bažnyčios: parapiinė, benediktinių ir jėzuitų. XIX a. viduryje buvo likusios medinė parapiinė ir mūrinė benediktinių bažnyčios. 1910 m. benediktinių bažnyčia tapo parapiine. 1941 m. buvusi medinė parapiinė bažnyčia sudegė.
Mūrinė (1924)	1948	Pastatyta 1891 m. Toje vietoje buvo katalikų koplyčia. Tarpukariu išpirkta iš stačiatikių, paversta katalikų bažnyčia. 1948 m. nacionalizuota. Yra išlikusios statinio sienos.
Medinė	1866	
Medinė	1867	
Mūrinė	1837	
Medinė	XIX a. pr.	Marijavičių vienuolynas ir bažnyčia pastatyti 1758 m.
Mūrinė (1759)	XIX a. pr.	Pirmoji bažnyčia galėjo būti pastatyta apie 1654 m., kai į Pašiaušę atvyko jėzuitai. Mūrinė Šv. Stanislovo bažnyčia pastatyta 1759 m.
Mūrinė	1963	Staćiatikių cerkvė pastatyta 1914 m. 1925 m. rekonstruota į katalikų bažnyčią. 1949 m. uždaryta. 1963 m. nugriauta.
Medinė	1956	Sudegė.
Medinė	1655	Buvo parapiinės bažnyčios filija.
Mūrinė (1622)	1864	Evangelikų reformatų bažnyčia pastatyta 1622 m. 1700 m. buvo perduota katalikams. Veikė dominikonų (1700–1774), reguliariųjų kanauninkų (1775–1810), misionierių (1810–1832) vienuolynai. 1832 m. vienuolynas ir bažnyčia uždaryti. 1864 m. bažnyčia nugriauta.
Medinė	1944	Parapija įkurta 1939 m. 1947 m. prašoma skirti kunigą parapijos klebonu. 1944 m. sunaikinta. Iki 1948 m. veikė gyvenamosiose patalpose.
Mūrinė	1941	1919 m. katalikams buvo perduota Kalvarijos Šv. Agafono cerkvė, pastatyta 1903 m. 1941 m. atiduota nugriauti Mindaugų parapijai. Liko nenugriauta įsikišus vokiečių administracijai. 1984 m. nugriauta.
Medinė	1959	1909 m. įkurta parapija. 1959 m. bažnyčia nugriauta, vietovė užlieta Kauno marių.
Mūrinė	1794	Karmelitai XVIII a. Kaune turėjo 2 bažnyčias – Šv. Kryžiaus ir Šv. Elijo. 1794 m. bažnyčia paversta kariuomenės cerkve, vėliau nenaudojama sugriuvo.

16	Kęstaičiai	Šv. Roko bažnyčia	Telšių r.	Telšių vysk.	1737	XVIII a.
17	Klaipėda	Šv. Mikalojaus bažnyčia	Klaipėda	Telšių vysk.		XIII a.
18	Klaipėda	Šv. Jono bažnyčia	Klaipėda	Telšių vysk.		XIII a.
19	Pakėvis	Šv. Teklės bažnyčia	Kelmės r.	Šiaulių vysk.	1825	XIX a.
20	Liškiava	Šv. Jurgio kankinio bažnyčia	Varėnos r.	Vilkaviškio vysk.	Apie 1520	XVI a. pr.
21	Mažeikiai	Šv. Pranciškaus Asyžiečio (senoji) bažnyčia	Mažeikiai	Telšių vysk.	1904	XX a.
22	Mažeikiai	Šv. Aloyzo bažnyčia	Mažeikiai	Telšių vysk.	1928	XX a.
23	Merkinė	Dominikonų bažnyčia	Varėnos r.	Kaišiadorių vysk.	1607	XVII a.
24	Merkinė	Jėzuitų Šv. Kryžiaus bažnyčia	Varėnos r.	Kaišiadorių vysk.	1676	XVII a.
25	Merkinė	Šv. Petro bažnyčia	Varėnos r.	Kaišiadorių vysk.	1695	XVII a.
26	Raseiniai	Karmelitų bažnyčia	Raseiniai	Kauno arkivysk.	1720	XVIII a.
27	Raseiniai	Pijorų bažnyčia	Raseiniai	Kauno arkivysk.	1743	XVIII a.
28	Pašaminė	Šv. Stanislovo bažnyčia	Švenčionių r.	Vilniaus arkivysk.	1744	XVIII a.
29	Paskarbiškiai	Šv. Ignoto bažnyčia	Šilalės r.	Telšių vysk.	1787	XVIII a.
30	Rokantiškės	Šv. Kryžiaus bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1542	XVI a.
31	Rokiškis	Šv. Augustino bažnyčia	Rokiškis	Panevėžio vysk.	1922	XX a.
32	Salakas	Atgailos kanauninkų bažnyčia	Zarasų r.	Panevėžio vysk.	1721	XVIII a.
33	Salininkai	Salininkų bažnyčia	Vilniaus r.	Vilniaus arkivysk.	1784	XVIII a.

Medinė	1886	1808 m. bažnyčia sudegė. 1820 m. pastatyta nauja. 1886 m. uždaryta caro valdžios. Parapijiečiai bažnyčią saugojo nuo uždarymo, uždaryta ir sunaikinta tik po kazokų šturmo.
Medinė	XVI a.	
Medinė	XVI a.	
Mūrinė	1976	Po 1874 m. buvo mažai naudojama. Dažnai neturėjo nuolatinio kunigo. Visiškai apleista po Antrojo pasaulinio karo. Išlikę bažnyčios akmenų mūro sienos.
Medinė	1846	Iki 1677 m. pastatyta nauja medinė Šv. Jurgio kankinio bažnyčia. 1720–1814 m. Liškiavoje buvo dvi bažnyčios. 1814 m. dominikonų vienuolyno bažnyčia perduota parapijai.
Medinė	1951	Iki 1906 m. buvo koplyčia. Tapusi bažnyčia, medinė bažnyčia veikė iki 1951 m. ir 1935 m. pastačius naują mūrinę Švč. Jėzaus Širdies bažnyčią. 1936–1951 m. veikė dvi bažnyčios. Pastatas galutinai nugriautas 1984 m.
Medinė	1944	Įrengta buvusioje Mažeikių Šv. Dvasios cerkvėje. Uždaryta 1944 m., nugriauta 1961 m.
Mūrinė	1832	1607 m. įsteigtas dominikonų vienuolynas ir pastatyta bažnyčia. Nukentėjo Šiaurės karo metu. Po 1758 m. pastatyta medinė. 1822 m. nukentėjo gaisre.
Mūrinė	1832	Panaikinus jėzuitų ordiną, vienuolynas ir bažnyčia atiteko dominikonų vienuoliams. Nugriauta XIX a. antroje pusėje.
Medinė	1822	Miesto kapinių teritorijoje.
Medinė	1832	Raseiniuose veikė karmelitų vienuolynas, 1720–1832 m. buvo medinė bažnyčia.
Medinė	1832	Raseiniuose veikė ir pijorų vienuolynas, šalia kurio 1743–1832 m. buvo medinė bažnyčia.
Mūrinė (1830)	1832	Bažnyčia minima jau 1744 m. Šalia naujos 1760 m. pastatytos bažnyčios įsikūrė basųjų karmelitų vienuolynas. 1818–1830 m. pastatyta nauja bažnyčia. 1832 m. bažnyčia ir vienuolynas buvo uždaryti. Bažnyčios pastatas naikintas per Pirmąjį pasaulinį karą, galutinai bažnyčios likučiai sunaikinti sovietmečiu.
Medinė	1865	Prieš tai stovėjo koplyčia. Jos neleista remontuoti 1865 m. Sunyko.
Medinė	1655	Apie 1621 m. tampa Vilniaus Antakalnio bažnyčios filija. Rokantiškių pilis ir bažnyčia sugriautos 1655 m.
Medinė	1946	Bažnyčia įrengta medinėje 1895 m. pastatytoje cerkvėje. Konsekruota 1922 m., 1938 m. atnaujintas interjeras. Po Antrojo pasaulinio karo uždaryta, 1957 m. nugriauta.
Medinė	1837	Reguliariųjų atgailos kanauninkų bažnyčia veikė nuo 1721 iki 1832 m.
Medinė	1866	

34	Šančiai	Šv. Kryžiaus Iškaukštinto bažnyčia	Kaunas	Kauno arkivysk.	1920	XX a.
35	Šančiai Aukštieji	Aušros Vartų Švč. Dievo Motinos bažnyčia	Kaunas	Kauno arkivysk.	XX a. 4 dešimtmetis	XX a.
36	Šeduva	Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia	Radviliškio r.	Šiaulių vysk.	1922	XX a.
37	Senasis Daugėliškis	Senajo Daugėliškio bažnyčia	Ignalinos r.	Vilniaus arkivysk.	1526	XVI a.
38	Seniškis	Šv. Petro ir Povilo bažnyčia	Ignalinos r.	Vilniaus arkivysk.	1511	XVI a.
39	Šilgaliai	Šilgalių bažnyčia	Pagėgių sav.	Telšių vysk.	1890	XIX a.
40	Skapiškis	Šv. Lauryno bažnyčia	Kupiškio r.	Panevėžio vysk.	1501	XVI a.
41	Smėlynė	Šv. Kryžiaus bažnyčia	Zarasų r.	Panevėžio vysk.	1748	XVIII a.
42	Suviekas	Suvieko bažnyčia	Zarasų r.	Panevėžio vysk.	1522	XVI a.
43	Taurapilis	Taurapilio bažnyčia	Utenos r.	Panevėžio vysk.	1387	XIV a.
44	Trakai	Šv. Mikalojaus (Bernardinų) bažnyčia	Trakų r.	Vilniaus arkivysk.	1522	XVI a.
45	Trakai	Dominikonų bažnyčia	Trakų r.	Vilniaus arkivysk.	1678	XVII a.
46	Užvalkiai	Užvalkių bažnyčia	Kėdainių r.	Kauno arkivysk.		XVII a.
47	Valkininkai	Valkininkų pranciškonų bažnyčia	Varėnos r.	Vilniaus arkivysk.	1650	XVII a.

Medinė	1950	Buvusi cerkvė, statyta 1896 m. 1920 m. pertvarkyta į Lietuvos kariuomenės Šančių įgulos karių katalikų Šv. Kryžiaus Išaukštinimo bažnyčią.
Medinė	1949	Buvo pastatyta kunigo Rapolo Pūkio iniciatyva. 1949 m. uždaryta, paversta gyvenamuoju namu, sandėliu, kultūros namais, vėliau nugriauta.
Mūrinė	1935	1922 m. buvusi Šv. Jurgio cerkvė (statyta 1876 m.) pertvarkyta į moksleivių bažnyčią. Suteiktas Švč. Jėzaus Širdies titulas. Nugriauta 1935 m.
Medinė	1886	1526 m. Senajame Daugėliškyje pastatyta parapinė bažnyčia. 1600 m. pastatyta nauja, 1812 m. atstatyta. Sudegė 1886 m. Atstatyta 1889 m. Naujajame Daugėliškyje.
Medinė	1915	Pirmoji bažnyčia pastatyta Seniškyje, 4 km į Šiaurę nuo Naujojo Daugėliškio. 1776 m. pastatyta nauja bažnyčia. Seniškyje bažnyčia veikė iki 1915 m. Senajame Daugėliškyje bažnyčia pastatyta 1526 m. 1886 m. bažnyčia sudegė, atstatyta 1889 m. Naujajame Daugėliškyje.
Mūrinė	Pokaris (po Antrojo pasaulinio karo)	Yra abejonių, ar tikrai bažnyčia buvo mūrinė.
Mūrinė (1555)	1915	Pirmoji bažnyčia minima 1519 m. 1555 m. pastatyta mūrinė bažnyčia. 1674–1677 m. vizitacijose neminama. 1858 m. parapine tampa dominikonų mūrinė bažnyčia. Senoji bažnyčia buvo vis mažiau naudojama. Bažnyčia nugriauta Pirmojo pasaulinio karo metu.
Medinė	1915	Sudegus 1748 m. statytai bažnyčiai, antroji pastatyta 1820 m. Nauja bažnyčia pastatyta 1854 m., 1895 m. ji buvo padidinta, pastatytas bokštas. Sugriauta per Pirmąjį pasaulinį karą. Po karo viename klebonijos gale buvo įrengta koplyčia.
Medinė	1852	XVI a. antroje pusėje pasisavinta evangelikų reformatų. 1669 m. ir 1744 m. minima koplyčia.
Medinė	1806	Taurapilyje 1387 m. pastatyta ir viena iš pirmųjų bažnyčių Rytų Lietuvoje. 1728 m. Taurapilyje buvo pastatyta bažnyčia, kuri 1806 m. perkelta į parapijos kapines.
Mūrinė	1845	1617 m. į Trakus atsikėlę bernardinai jau rado 1522 m. statytą bažnyčią. Sunaikinta per karą su Maskva 1655 m. Po šio karo atstatyta. 1750 m. vėl degė gaisre.
Medinė (1823 mūrinė koplyčia)	1864	Dominikonų bažnyčia ir vienuolynas. Bažnyčia medinė iki 1812 m. Mūrinė koplyčia 1823 m.
Medinė	XIX a. pr.	1642 m. minima kaip Apytalaukio filija.
Mūrinė	1837	1650 m. pastatytas mūrinis vienuolynas su bažnyčia. Uždarius pranciškonų vienuolyną, jo bažnyčia iki 1837 m. naudojosi parapijiečiai. 1837 m. bažnyčia pertvarkyta į cerkvę. Tarpukariu pastatais naudojosi kariuomenė. Pastatas susprogdintas 1944 m.

48	Varniai	Švč. Trejybės bažnyčia	Telšių r.	Telšių vysk.	1725	XVIII a.
49	Vegeriai	Vegerių bažnyčia	Akmenės r.	Telšių vysk.	1766	XVIII a.
50	Vencavai	Vencavų bažnyčia	Zarasų r.	Panevėžio vysk.	1744	XVIII a. pr.
51	Ventė	Ventės bažnyčia	Šilutės r.	Telšių vysk.	1361	XIV a.
52	Vilnius	Šv. Juozapo Sužadėtinio bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1692	XVII a.
53	Vilnius	Šv. Marijos Teresės bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1696	XVII a.
54	Vilnius	Šv. Magdalenos bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1514	XVI a.
55	Vilnius	Šv. Onos (pilies teritorijoje) bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1390	XIV a.
56	Vilnius	Šv. Martyno bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1387	XIV a.
57	Vilnius	Šv. Juozapo ir Nikodemo bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1625	XVII a.
58	Virbalis	Virbalio dominikonų bažnyčia	Vilkaviš- kio r.	Vilkaviškio vysk.	1643	XVII a.
59	Zarasai	Šv. Juozapo bažnyčia	Zarasai	Panevėžio vysk.	1922	XX a.
Išnykusios bažnyčios, tačiau pamaldos perkeltos į kitas bažnyčias						
60	Vilnius	Švč. Jėzaus širdies bažnyčia	Vilnius	Vilniaus arkivysk.	1913	XX a.
61	Klaipėda	Švč. Trejybės bažnyčia	Klaipėda	Telšių vysk.	1863	XIX a.

Medinė	1867	Varniuose buvo ir medinė Švč. Trejybės bažnyčia (1725–1867).
Medinė	1944	Sudegė.
Medinė	1864	
Medinė	XVI a.	Iki galo neaiškus maldos namų statusas, galėjo būti ir koplyčia.
Mūrinė	1865	1638 m. statybos pradžia. Su pertraukomis statyta iki 1692 m. Veikė karmeličių vienuolynas. Bažnyčia ir vienuolynas uždaryti 1865 m., vėliau sugriauti.
Mūrinė (1740)	1844	Dar vadinta Žvejų bažnyčia. Priklausė basiesiems karmelitams. Iš pradžių bažnyčia įrengta mediniame buvusio svirno pastate. 1740 m. pastatyta mūrinė bažnyčia. 1837 m. apgriuvo upei paplovus jos pamatus. 1844 m. nugriauta.
Medinė	1818	Stovėjo netoli Katedros. Buvo pastatyta kartu su ligonine 1514 m. kanauninko Martyno Dušnyko iniciatyva. Atstatyta po gaisro 1748 m.
Mūrinė	XVII a. vid.	Po Barbaros Radvilaitės mirties vadinta ir Šv. Barbaros vardu. Žygimantas Augustas planavo pastatyti naują Šv. Onos ir Barbaros bažnyčią. Pastaroji bažnyčia buvo pradėta statyti, bet iki galo nebaigta. Nukentėjo per karą su Maskva 1655 m., nugriauta 1666 m. Galima matyti abiejų buvusiųjų bažnyčių pamatų pažymėjimą Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje.
Mūrinė	XVI a. pr.	Pastatyta Jogailos Pilies kalne. Gaisras (1530 m.).
Mūrinė (1758)	XIX a. pr.	Bažnyčios mūrai XIX a. pradžioje prijungti prie gyvenamojo namo.
Mūrinė	(1819) 1944	1643 m. pastatytas dominikonų vienuolynas ir bažnyčia. Apie 1696 m. pastatyta nauja parapinė bažnyčia. 1819 m. vienuolynas uždarytas, tad 1643–1819 m. Virbalyje buvo dvi bažnyčios. 1855 m. nugriovus medinę parapinę bažnyčią, tapo parapine. 1944 m. susprogdinta. 1945 m. įrengta buvusioje prieglaudoje.
Medinė	1935	Iš jėdovėrcų cerkvės buvo padaryta katalikų moksleivių Šv. Juozapo bažnyčia. Nugriauta 1935 m.
Mūrinė	1962	Antano Vivulskio projektuota bažnyčia. Nors ir nebuvo baigta statyti, joje jau buvo aukojamos Šv. Mišios. Sovietmečiu paversta Statybininkų kultūros rūmais. Tikintiesiems gražinta Dievo Apvaizdos bažnyčia.
Mūrinė	Antrasis pasaulinis karas	Medinė bažnyčia pastatyta 1784 m., vėliau 1863 m. pastatyta mūrinė Klaipėdos katalikų Švč. Trejybės bažnyčia. Sugriauta per Antrąjį pasaulinį karą. Katalikų pamaldos vyko buvusioje presbiterių kunigo Edwardo Irvingo sekėjų Apaštalų bažnyčioje.

EXTINCT CATHOLIC CHURCHES: THE HISTORICAL STATISTICS OF THE RELIGIOUS LANDSCAPE IN LITHUANIA

Summary

The article focuses on the dynamics of Roman Catholic church buildings in Lithuania across different historical periods. Analysis of the geographical and spatial locations of specific Catholic churches allows for determining the number of churches in various centuries and periods. The article presents the number of Roman Catholic churches in the present territory of Lithuania. This methodological approach enabled comparisons of changes in church numbers within the same geographical territory. The analysis was performed using the data from the author's collection of historical statistics on the Catholic churches of Lithuania. The data presented in the article becomes comparable and open for further socio-spatial evaluations of the development of Catholic churches.

Diagram 1 presents a summarised dynamics of the number of Catholic churches in the current territory of Lithuania. We can generally state that the number of Catholic churches in Lithuania shows a growing trend. The most favourable periods for building new Catholic churches were the second half of the seventeenth century and the eighteenth century. The nineteenth century stands out, with the total number of churches at the end of the century being even lower than at the beginning. The expansion of the network of Catholic church was halted in the twentieth century, and although we can see an increase in the number of churches at the end of that century, there was a marked tendency for the number of churches to drop in certain decades. As shown in Table 1, different periods saw the construction of different numbers of new churches, with attention also drawn to the construction of chapels. A chapel often served as an intermediary, filling the religious landscape before a church was established.

We can also identify the least favourable periods for the development of places of worship in Lithuania. Significant periods for the dynamics of church numbers in Lithuania included the flourishing of the Protestant Reformation, when some Catholic churches became Protestant (second half of the sixteenth century), the Tsarist occupation, during which there was a ban on building new churches and churches were closed (especially in the second half of the nineteenth century), and the Soviet era, when churches were again closed or repurposed (1940–1989). Most buildings of Catholic churches disappeared precisely during the Tsarist period and the Soviet era (see Appendix). A total of 61 Catholic churches vanished throughout the territory of Lithuania.

Given Lithuania's demographic and migration processes, social and economic changes, and community vitality, new Catholic churches are most often built in larger cities and their suburbs. In rural areas, places of worship remain important for maintaining the cultural landscape and community values. However, as in Western Europe, it will be necessary to address the issue of repurposing less used or unused church buildings in the near future.

PERKŪNO ETIMOLOGIJOS VARIANTAI: SUTARIMO BEIEŠKANT

VILIUS MĒDŽIUS

Perkūnas – neabejotinai vienas populiariausių senovės baltų mitologijos dievų¹. Šio personažo vardas savo teonimine reikšme iš įvairių priežodžių, patarlių ar keiksmažodžių ir šiandien yra žinomas beveik kiekvienam lietuviui. Tyrinėtojų dėmesio Perkūnas susilaukė jau nuo Teodoro Narbuto ir Simono Daukanto laikų, tačiau kaip tiriamojo objekto aktualumo neprarado ir iki šiol. Tą patvirtina ir faktas, kad praėjusių metų pabaigoje pasirodė patikslintas ir papildytas Nijolės Laurinkienės monografijos *Senovės lietuvių dievas Perkūnas* (1996)² vertimas į anglų kalbą³. Nors šios monografijos tikslas yra mitologinė analizė, tačiau knygoje yra skyrelis ir problematiškai Perkūno etimologijai aptarti. Toks baltiškojo griausmavaldžio vardo kilmės klausimo suaktualinimas tapo inspiracija šiam straipsniui. Jame bus daugiau apžvelgtos pastarojo laiko filologijos mokslo pastangos spręsti Perkūno etimologijos problemą. Naujos etimologijos pasiūlyta nebus – čia tikslai kiti. Bus tirama nuo XIX a. pabaigos iki šių dienų tebevykstanti akademinė etimologijos klausimo polemika. Analizuojant Perkūno vardo kilmę, daug dėmesio teks skirti funkciniam ir formaliam Perkūno santykiui su slaviškuoju griausmavaldžiu Perunu. Neišvengiamai bus disponuojama ir kitų indoeuropietišκών kalbų duomenimis. Galų gale bus atskleista, kad nepaisant gausių pastangų ir įvairiausių teorijų, bendro sutarimo Perkūno etimologijos klausimu šiandien neturime.

Perkūno vardas kaip *Perkunovi* (Перкунови)⁴ pirmą kartą raštu paliudytas 1261 m. Jono Malalos *Chronografijos* vertimo į senąją bažnytinę slavų

¹ Už konsultacijas ir pagalbą rengiant straipsnį dėkoju prof. Jurgiui Pakeriui ir doc. Vytautui Ališauskui.

² Nijolė Laurinkienė, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

³ Nijolė Laurinkienė, *The God Perkūnas of the Ancient Lithuanians*, Helsinki: The Kalevala Society Foundation, 2023.

⁴ Tai senosios slavų k. naudininkas; vardininkas – *Perkunъ*.

kalbą redakcijoje (Sovijaus mite)⁵. XIII a. pabaigoje Perkūnas vėl paminiamas *Eiliiuotojoje Livonijos kronikoje* kaip *perkone*⁶. Gyvosiose baltų kalbose šis žodis tvirtai išliko tiek savo teonimine, tiek bendrine reikšme – tai lietuvių *Perkūnas*, latvių *Pērkons* (ir apofoninės variacijos – *Pērkauns*, *Pērķūns*). Kaip bendrinis daiktavardis jis paliudytas ir prūsų kalbos šaltiniuose – Elbingo žodynėlyje figūruoja žodis *percunis*, o jo reikšmė nurodoma kaip *Donner* ‘žaibas, perkūnas’⁷. Tuo tarpu slavų kalbose ši leksema daug gausiau išliko tik kaip bendrinis daiktavardis – slovākų *perún*, vakarų čekų *pěrun*, lenkų *piorun*, kašubų *p’orun* / *p’orėn*, ukrainiečių *pérún* / *pérum* / *périm*⁸. Savo teonimine reikšme jis geriausiai išsilaikė rusų kalboje kaip *Perún*, senojoje rusų kaip *Perunŭ*. Taip pat baltarusių folklore kaip *Piarun*⁹. Nurodant į slaviškąjį griausmavaldį, šiame straipsnyje vartojamas sulietuvinatas rusų kalbos variantas – *Perunas*.

Akademiniam pasaulyje dominuoja dvi (nors yra ir kitų), dar XIX a. pabaigoje atsiradusios ir iki šių dienų tarpusavyje bepolemizuojančios, *Perkūno* etimologijos. Žinoma, abi pusės nepaliaujamai keitėsi naujais argumentais ir kontrargumentais, tad jų formuluotės su laiku kito. Viena jų linkusi šį žodį kildinti iš veiksmažodžio šaknies **per-* (liet. k. turime šios šaknies veiks. *per-ti*), o kita, savo ruožtu, šį teonimą vienu ar kitu būdu sieja su rekonstruojamu ide. daiktavardžiu **perk^wu-*, neva žymėjusiu ažuolą. Funkciniame lygmenyje baltiškojo *Perkūno* ir slaviškojo *Peruno* panašumas akivaizdus. Kaip ir *Perkūnas*, *Perunas* svaidosi ar trunkosi savo ginklu, kovoja su chtonine, gyvatės bruožų turinčia ir dažnai po akmenimis ar medžiais besislapstančia būtybe. Tiek *Perkūną*, tiek ir *Peruną* yra įprasta vaizduoti kaip brandų barzdotą vyrą. Jie abu – dangaus sferos dievybės. (Detaliau tam tikri *Perkūno* mitologijos elementai, aktualūs *Perkūno* etimologijai, bus panagrinėti toliau.) Šį panašumą pastebi visi ir čia ginčų nekyla. Situacija kiek kitokia lyginant šių dievavardžių kalbinę išraišką. Iš pirmo žvilgsnio žodžiai atrodo panašūs, tačiau

⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 266–267.

⁶ *Ibid.*, p. 296.

⁷ *Elbingo žodynėlis*, p. 170, in: http://www.prusistika.flf.vu.lt/tekstai/paieska/?saltinis=E&puslapis=170&zodzio_id=

⁸ Vaclav Blažek, „Perkūnas versus Perunъ“, in: *Baltai ir slavai: Dvasinių kultūrų sankirtos*, sudarė Tatjana Civjan, Marija Zavjalova, Artūras Judžentis, Vilnius: Versmė, 2014, p. 102; Gregory Nagy, *Greek Mythology and Poetics*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1990, p. 183.

⁹ Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 183; M. L. West, *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 142.

sprogstamasis gomurinis priebalsis [k] lietuviškajame teonime reikalauja paaiškkinimo ir neleidžia lengvabūdiškai šiuos žodžius susieti iš karto.

Perkūnas – priesaginis deverbatyvas? Įprastai manoma, kad slavų *Perunas* sudarytas iš veiksmažodinės šaknies **per-* (kaip sen. bažn. sl. veiksmažodis *perǫ / pīrati* – ‘trenkti, mušti, perti’) ir *nomen agentis* priesagos *-unū*¹⁰. Tokiu būdu *Perunas* reikštų ‘tas, kuris trenkia’, ‘trenkėjas / pėrėjas’. Viskas atrodo teisinga. Turint omenyje funkcinį ir geografinį dievų artimumą, panašiai etimologizuoti norėtusi ir *Perkūną*. Dalis tyrinėtojų ir žengia šiuo keliu, darydami prielaidą, kad lietuvių kalba išsaugojo išplėstinę šaknies **per-* formą **per-k-*. Šitaip *Perkūnas* galėtų reikšti tą patį – ‘trenkėjas / pėrėjas’. Deja, čia ir iškyla esminė šios etimologijos problema – tokia šaknies forma lietuvių kalbos šaltiniuose paprasčiausiai nepaliudyta. Nebent, žinoma, vieninteliu jos paliudijimu ir laikysime žodį *perkūnas*. Tačiau tai, kaip pastebi Norbertas Ostrowskis, ydingas ratas – žodis grindžia šaknies, kuria yra grindžiama jo paties etimologija, egzistavimą¹¹.

Vis dėlto esama ir daugiau argumentų, siekiančių pagrįsti šią šaknį. Vieni jų patys savaime nepakankamai svarūs, o kiti, kaip matysime, susilaukia rimtų kontrargumentų. Štai Pranas Skardžius teigia, kad toks reiškinytis – greita egzistuojanti išplėstinė šaknies forma – lietuvių kalbai yra įprastas, o kaip pavyzdį pateikia veiksmažodžius *jauti* (‘rausti, versti, daryti netvarką’) ir *jaukti*¹². Vis dėlto, neturint tokios šaknies paliudijimo, Skardžiaus argumentacija jos postulavimui nepakankama. Tačiau čia ginčas nesibaigia. Jurgis Pakerys tarptautinėje baltų kalbotyros konferencijoje pristatė dėmesio vertą hipotezę. Jo nuomone, šaknies **per-k-* apofoninį variantą **purk-* turi šie lietuvių kalbos veiksmažodžiai: *purk-yti*, *purk-oti* ‘taršyti, plėšyti, gadinti’, *purk-ālyti* ‘draskyti’¹³.

¹⁰ Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, t. II, Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter, 1955, p. 345–346; M. L. West, *op. cit.*, p. 242.

¹¹ Norbert Ostrowski, „Perkūno ir Aitvaro etimologijos“, in: *Baltų kalbų tekstų ir žodžių reikšmės*, sudarė Gintarė Judžentytė-Šinkūnienė ir Vilma Zubaitienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, p. 40.

¹² Pranas Skardžius, „Dievas ir Perkūnas“, (paskaita II kultūros kongrese), in: *Aidai*, Brooklyn, 1963, Nr. 7, p. 313. Įdomu, kad 1941 m. veikale *Lietuvių kalbos žodžių daryba* Skardžius Perkūno vardą dar siejo su rekonstruojamu daiktavardžiu **perk^{ew}* (Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, 1941, p. 281).

¹³ Jurgis Pakerys, „Baltų griaustinio dievo vardo darybos klausimu“, in: *Baltų kalbotyros problemos: Istoriniai, tipologiniai ir arealiniai tyrimai. Tarptautinė konferencija, skirta Kazimiero Būgos 140-osioms gimimo metinėms*, 2019, p. 29, in: file:///Users/vilius/Downloads/

Galbūt taip ir yra, tačiau net ir sutikę, kad šie veiksmazodžiai yra apofoniniai **per-k-* variantai, dalis akademikų šiai etimologijai vis tiek prieštarauja. Štai Ostrowskis atkreipia dėmesį į tai, ką dauguma praleidžia pro pirštus, nors to ignoruoti negalima. Priesaga *-ūnas* lietuvių kalbos vyr. g. daiktavardžiuose beveik visada turi tvirtagalę, o ne tvirtapradę priegaidę kaip *Perkūnas* – tiek *nomina agentis*, tiek *nomina attributiva* sudaromi su priesaga *-ūnas*. Išimtimi galėtume laikyti nebent vardažodinės kilmės tikrinius vardus (pvz., Brazdžiūnas, Sodžiūnai) ir *nomina patronimica* (pvz., karaliūs → karaliūnas ‘karaliaus sūnus’), tačiau jokių mitologinių duomenų, kurie leistų pagrįstai Perkūną laikyti tėvavardžiu, mes neturime¹⁴ (alternatyvaus Perkūno vardo ‘Dievaitis’ aiškinimas kaip ‘dievo sūnus’ čia neaktualus). Vis dėlto Kazimieras Būga, kuriuo seka ir Skardžius, čia problemų nemato. Priesagoje *-ūn-* jis įžvelgia metatoniją. Tokiu atveju tvirtapradė priegaidė joje ne išimtis, o tiesiog greta egzistuojantis priesagos variantas. Jo nuomone, „priegaidės atžvilgiu tvirtapradžiai *Perkūnas, karaliūnas, Balčiūnas* taip santykiuoja su tvirtagaliais *malūnas, maigūnas, palaidūnas*, kaip ir tvirtapradžiai *lavónos, dirvónas, žem. ligónos, geltónas, raudónas* su tvirtagaliais žodžiais *valdónas, nevidónas, žiūrónai, kuprónas, Purónas*“¹⁵. Metatonija reiškiasi ir kitose lietuvių kalbos priesagose. Pavyzdžiui, *naujòkas* ‘gana naujas’ ir *naujòkas* ‘naujas žmogus’, *šáutas* (dalyvis) ir *šáutas* (daiktavardis)¹⁶. Visgi situacija keista – *Perkūnas*, tarp akūtinės *-ūn-* priesagos žodžių, šalia tėvavardžių ir vardažodinės kilmės tikrinių vardų lieka tipologiškai vienišas. Yra daug mot. g. akūtinės *-ūn-* žodžių: *alkūnė, galūnė, viršūnė*. Tačiau visi jie – denominatyvai. Deverbatyvai, kaip ir vyriškoje giminėje, turi tvirtagalę priegaidę: *klajūnė, klaidūnė, lakstūnė*. Rickas Derksenas akūtinę *-ūn-* ir cirkumfleksinę *-ūn-* laiko skirtingomis priesagomis. Pasak jo, žodžiuose *alkūnė, galūnė, viršūnė* regime prie *u-*kamieno prijungtą priesagą **-h1n-*. Kamiengalinė *u* pailgėjo ir tvirtapradę priegaidę įgavo dėl laringalo nunykimo. Tačiau *Perkūnui*, jo manymu, tai negalioja. Derksenas daro prielaidą, kad *Perkūnas* gimingas rusų *Perún*, lenkų *piorun* ir kitiems slaviškiems žodžio variantams, tad priesaga šiuose žodžiuose turi būti ta pati. O šios priesagos atitikmeniu lietuvių kalboje jis laiko cirkumfleksinę *-ūn-* (neatmeta ir šios

B%C5%ABgos_konferencijos_tez%C4%97s_2019%20(10).pdf; Pakerio teigimu, tai iteratyvai išvesti iš veiksm. **purk-ti* (‘mušti’, ‘trenkti’).

¹⁴ Norbert Ostrowski, *op. cit.*, p. 40.

¹⁵ Kazimieras Būga, *Rinktiniai raštai*, t. II, sudarė Zigmas Zinkevičius, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 332–333.

¹⁶ *Ibid.*

priesagos pasiskolinimo iš slavų kalbų galimybės)¹⁷. Apie Perkūno atvejį Derksenas neišsiplečia, tik pažymi, kad latvių *Pērkauns* galimai išsaugojo senesnę priesagos vokalizmą¹⁸. To implikacijos neaptariamoms. Priegaidės problema galutinai išspręsta nėra.

Kartais lengva ranka baltų *Perkūnas* etimologiškai susiejamas ir su veidiškuoju (senovės indų) *Parjanya*, nors teonimai ir reikšmingai skiriasi¹⁹. Kaip bendrinis daiktavardis *parjanya* reiškia tiesiog 'lietaus debesys', o kaip mitologinis veikėjas jis yra lietaus ir perkūnijos dievas, bei, kaip įprasta tokio tipo dievybėms, yra glaudžiai susijęs ir su vaisingumu. Verta paminėti, kad Vedose jam skirti vos keli himnai, o pagrindinio griausmavaldžio vietą užima *Indra*. Gregory Nagy mano, kad teonime *Parjanya* regime dar vieną išplėstinį šaknies **per-* variantą **per-g-*. Šios šaknies egzistavimą pagrįstų ir armėnų veiksmažodis, taip pat reiškiantis 'mušti, trenkti' – praes. *harkanem*, aor. *hari*²⁰. Tokiu būdu *Parjanya* būtų veiksmažodinis vedinys su priesaga *-áni-* ir galėtų reikšti arba būdvardį 'trankus', arba abstraktų daiktavardį 'trenkimas'²¹. Tačiau, kaip pastebi M. L. Westas, net jei ir sutiktumėme, kad greta egzistavo trys tos pačios šaknies variantai (**per-*, **per-k-* ir **per-g-*), *Perkūnas*, *Parjanya* ir *Perunas* (jei dėl priegaidės problemos atsisakysime siekti Perkūno ir Peruno priesagos) vis tiek būtų nepriklausomai susidarusios formos, kiekviena sudaryta su skirtingu formantu ir todėl turinti savitą etimologinę reikšmę²² (pvz., 'trenkėjas' ir 'trankus'). Paties Westo nuomone galima būtų spekuliuoti, kad dievavardis *Parjanya* yra kilęs iš rekonstruojamos formos **Perk^wún(i)yos* arba **Perk^wunī* (kaip kad senovės skandinavų deivė, Toro motina, *Fiörgyn*)²³. Tačiau šia hipoteze jis tuojau pat suabejoja – sekant fonetiniais dėsniais, vedų sanskrite laukiama forma būtų **Parkūn(y)a*, o mūsų turimas *-jan-*, savo ruožtu, turėtų būti kilęs iš **-gân-*, **-gên-* arba **-gôn-*²⁴. Beje, kaip pastebi Vaclavas Blažekas, jei minėtasis armėniškas veiksmažodis *harkanem* ir galėtų pagrįsti šaknies **per-g-* egzistavimą, tai dėl

¹⁷ Rick Derksen, *Metatony in Baltic*, Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi, 1996, p. 183–184.

¹⁸ *Ibid.*, p. 184.

¹⁹ Marija Šilinskienė, „Griausmavaldis ir gyvatė: pagrindinis mitas indoarijų ir baltų mitologinėse tradicijose“, in: *Liaudies kultūra*, Vilnius, 2014, Nr. 2, p. 30; M. L. West, *op. cit.*, p. 244–245.

²⁰ Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 185–186.

²¹ *Ibid.*, p. 186; M. L. West, *op. cit.*, p. 245.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, p. 241, 245.

²⁴ *Ibid.*, p. 245.

skirtingos fonetinės garsų raidos kalbose lietuviškame *Perkūne* regimai **per-k-* jis neaktualus²⁵. (Blažeko siūloma etimologija bus apžvelgta toliau.)

Perkūnas – priesaginis denominatyvas iš **perk^wus*? Kiti tyrėjai, kaip jau minėta, *Perkūną* laiko priesaginiu denominatyvu iš ide. daikt. **perk^wus* ‘ąžuolas’²⁶. Šis žodis baltų kalbose neišliko ir buvo pakeistas etimologiškai neaiškiu naujadaru (liet. *ąžuolas*, lat. *ozols*)²⁷, tačiau beveik tokia pačia forma gyvavo lotynų kalboje – *querqus* ‘ąžuolas’ (**p-k^w*- dėl regresyvinės asimiliacijos tapo **k^w-k^w*-)²⁸.

1) Šios teorijos šalininkai teigia, kad *Perkūnas* sudarytas taip pat, kaip, pavyzdžiui, romėnų prieplaukų ir uostų dievas *Portūnus*, t. y. prie *u-*kamienio daiktavardžio prijungta ide. dievavardžiams įprasta priesaga *-no*²⁹. Tai gi *Portūnus* atveju: *portu-* (lot. *portus* ‘uostas’) + *-no-* → **Portūnos* → *Portūnus*. *Perkūno* atveju: **Perk^wu-* + *-no-* → **Perk^wūnos* → *Perkūnas*. Kaip, ko gero, pusiau rimtai, pusiau juokais teigia Westas: „nors romėniška dievybė **Quercūnus* ir neaptinkama, tai labai nestebintų“³⁰.

2) Tačiau kyla klausimas ar semantiškai yra pagrįsta *Perkūno* vardą sieti su ąžuolu. Atsakymas – iš dalies. Nors Laurinkienė, atrodo, tuo neabejoja. *Perkūno* ir ąžuolo ryšį ji išsamiai aptaria savo monografijoje. Taip pat tam yra paskyrusi ir atskirą straipsnį³¹.

Visų pirma apie ypatingą *Perkūno* ir ąžuolo ryšį galime sužinoti iš istorinių šaltinių, kuriuos mini ir Laurinkienė³². Simonas Grunau *Prūsijos kronikoje* (XVI a. pirma pusė) rašo: „Dievai buvo trys: *Patulas*, *Patrimpas* ir *Perkūnas*, jų [buveinė] buvo šešių uolekčių storumo ąžuolas“. Šį ąžuolą [...] jie pavadino *Rikojotu*“³³. Tame pačiame šaltinyje Simonas Grunau priduria, kad „jo

²⁵ Vaclav Blažek, *op. cit.*, p. 104.

²⁶ Pirmasis šią etimologiją dar 1892 m. suformulavo vokiečių indoeuropeistas Hermannas Hirtas.

²⁷ Norbert Ostrowski, „Lit. perkūnas ‘piorun, grzmoť’ – próba weryfikacji etymologii“, in: *Pruthenia*, Olsztyn, 2011, t. 6, p. 276.

²⁸ M. L. West, *op. cit.*, p. 240.

²⁹ Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 185; M. L. West, *op. cit.*, p. 240.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Nijolė Laurinkienė, „Ąžuolas – Perkūno medis“, in: *Senovės baltų kultūra: Augalų ir gyvūnų simboliai*, sudarė Elvyra Usačiovaitė, Vilnius: Gervėlė, 1999, p. 180–192.

³² *Ibid.*, p. 180–181.

³³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: *XVI amžius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, p. 92.

[*Perkūno*] ženklas buvo, kad be paliovos kūrenosi ažuolinių malkų ugnis³⁴. Turbūt tą pačią šventovę ir Perkūnui ažuolinėmis malkomis kūrenamą ugnį XVII a. antroje pusėje mini ir Matas Pretorijus (šventvietę jis vadina *Romove*, o vietoj *Patulo* vardo mini *Pikulą*, tačiau manoma, kad tai vienas ir tas pats dievas)³⁵. Pretorijus taip pat aprašo pokalbį su vietiniu prūsu, pasak kurio, „ažuolas priklauso *Perkūnui*“³⁶. Į Stanislovo Rostovskio *Lietuvos jėzuitų provincijos istoriją* inkorporuotame 1618 m. Kražių kolegijos metiniame laiške rašoma: „Šiomet [...] iškirsti Perkūnui, tam lietuviškajam Jupiteriui, pašvęsti ažuolai“³⁷. Mažiau akivaizdžių pavyzdžių galima rasti dar daugiau. Tačiau turėkime omenyje, kad tai atrinktos citatos. Perkūno ir ažuolo ryšys istoriniuose šaltiniuose atrodo greičiau epizodinis nei esminis.

Vis dėlto Laurinkienė argumentuoja ir tautosakiniais duomenimis. Buvo sakoma, kad *Perkūnas* niekada netrenkia į ažuolą ir kad šio medžio šakelės apsaugo namą nuo perkūnijos. Arba atvirkščiai – kad griaustinio metu po ažuolu slėptis nepatartina, nes dievas gali ten trenkti³⁸. Bet kuriuo atveju, pabrėžiamas Perkūno ir ažuolo ryšys – būtent į šį medį griausmavaldis trenks arba ne. Argumentams sustiprinti autoriai cituoja ir vietovardžius. Pavyzdžiui, Karpio miške (prie Kirklėnų) aptinkamas toponimas *Perkūnija* – tai vieta, kur praeityje, pasak padavimo, „buvęs didelis ažuolas, po kuriuo stovėjęs lietuvių dievas *Perkūnas*“³⁹. Taip pat paminėtinas ir prie Kupiškio esantis griausmo sudaužytas didelio ažuolo kamienas, vadinamas *Perkūno ažuolu*. Tuo tarpu Žemaitijoje užfiksuoti miškai *Perkūniškės*, *Perkūnkiemis* ir *Perkūno linija*⁴⁰. Galime prisiminti ir istoriniuose šaltiniuose minimus alkus, šventąsias giraites. Tautosakoje minima, kad *Perkūnas* gyvena ant kalnų. Yra užfiksuotos net keturios kalvos, pavadintos *Perkūnkalniu*⁴¹. Žinoma, čia nematome tiesioginio Perkūno susiejimo būtent su

³⁴ *Ibid.*, p. 104.

³⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. III: *XVII amžius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, p. 246–247.

³⁶ *Ibid.*, p. 248.

³⁷ *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, sudarė Vytautas Ališauskas, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2016, p. 170–171.

³⁸ Nijolė Laurinkienė, „Ažuolas – Perkūno medis“, p. 181.

³⁹ Jonas Balys, *Raštai*, t. 1, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 44.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

ąžuolu, o tiesiog su giria, mišku ar kalnu, tačiau, kaip tuojau pat pamatysime, šie duomenys gražiai gula greta kitų ide. kalbų duomenų.

3) Nagy rekonstruojamas proto-germanų **perk^wunio*-⁴² dėl Grimmo ir Vernerio dėsnų gotų kalboje virto į *fairguni* ‘kalnas, kalnynas’. Su šiuo žodžiu sietini ir gotų *fairhuus* ‘pasaulis’ bei *ffǫrgyn* ‘žemė’⁴³. Etimologiškai visi šie žodžiai siejasi ir su Aristotelio (Meteor. 350b), Julijaus Cezario (Bell. Gall. 6.24), Strabono (Str. 7.1.5) ir kitų klasikinių autorių minimu kalnynu/mišku⁴⁴. Ἐρκυνιο δρυμός – taip Strabonas vadina per vakarinę ir centrinę Europą nusidriekusį mišką. Tuo tarpu Romanas Jakobsonas rekonstruoja bendraslavišką **pergyni* ‘miškinga kalva/kalnas’. Ši leksema užfiksuota sen. bažn. slavų kalboje kaip *pergynja*, sen. rusų kaip *peregynja*, taip pat Lenkijos ir Ukrainos toponimuose⁴⁵. Iš šių duomenų Nagy išveda, kad rekonstruojamos formos **perk^wunio*- semantinis denotatas buvo ‘miškingas kalnas’. Pasak jo, galime manyti, kad tolimoje praeityje ne tik ąžuolai, bet ir medžiais apaugusios aukštos vietovės – kalvos ir kalnai – buvo pašvęstos griausmavaldžiui⁴⁶. Tokiu būdu, remiantis istoriniais, tautosakiniais ir lingvistiniais duomenimis, bandoma užpildyti semantinę plyšį tarp Perkūno ir ąžuolo. ąžuolas – Perkūnui pašvęstas medis. Vis dėlto atrodo keista, kad dievas gauna vardą nuo objekto (ne srities!), kuris jam pašvęstas, o ne atvirkščiai.

4) Kaip ir deverbatyvinės etimologijos atveju, lieka paaiškinti [ū] ilgumą ir tvirtapradę priegaidę. Čia dėmesys vėl krypsta į priesagą. Anot vienos versijos, tai yra senas ide. sufixas *-no-* (liet. *-na-*). Būtent šią priesagą jungiant prie kamiengalinio *-u-*, pasak Skardžiaus, lietuvių kalboje susiformavo savarankiška priesaga *-ūna*-⁴⁷. Tačiau [ū] pailgėjimas lieka taip ir nepaaiškintas – tiesiog konstatuojama, kad kamiengalinės *-u-*, prisijunginėdamos šią priesagą, pailgėja⁴⁸. Tokią pačią situaciją matome ir lotynų kalboje, pavyzdžiui, jau minėtame romėnų dievybės varde *Portūnus*.

⁴² Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 186.

⁴³ *Altltauisches etymologisches Wörterbuch: Version 1.1*, Berlin: Humboldt Universität zu Berlin, 2019, p. 874.

⁴⁴ Autorių minimos formos šiek tiek varijuoja.

⁴⁵ Roman Jakobson, „While Reading Vasmer’s Dictionary“, in: *WORD*, 1955, t. 11, Nr. 4, p. 615, in: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/00437956.1955.11659581?scroll=top&needAccess=true>.

⁴⁶ Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 186–187.

⁴⁷ Pranas Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, p. 280–281.

⁴⁸ *Ibid.*

Vis dėlto vargu ar tai galėtų patenkinti kritiškus skaitytojus. Ko gero, nepatenkintų ir paties Skardžiaus, nes tuojau pat, remdamasis Friedrichu Spechtu, jis pateikė dar vieną teoriją. Anot jos, ilgas [ū] prieš *-na-* gali būti paveldėtas ir iš senovės, kaip kad sen. slavų kalbos žodžiai *raby-ni* 'vergė' arba *bogy-ni* 'deivė'. Skardžius spekuliuoja, kad galbūt ir lietuvių kalboje galėjo egzistuoti sufiksas *-ūni*, kuris vėliau išvirto į *-ūnė*. O kadangi lietuvių kalboje šalia *deivė*, *valdovė*, *vilkė* vartojami ir *dievas*, *valdovas* bei *vilkas*, greta *-ūnė* lengvai galėjo rasti ir *-ūnas*. Tai, jo žodžiais tariant, „lyg patvirtina ir ta aplinkybė, kad šios priesagos *-ū-* turi dvejetainę priegaidę“ (pvz., *klaidūnas* ir *galūnė*, visgi – *perkūnas*)⁴⁹. Vargu ar žodžius *deivė*, *valdovė* ir *vilkė* galime laikyti istoriškai ankstesniais nei vyr. g. jų atitikmenis. Skardžiaus žodžiai „galėjo“ ir „lyg“ kalba patys už save, o akūtinė *-ū-* priegaidė lieka nepaaiškinta. Tai esminė ir šios etimologijos problema.

5) Įdomią ir iršią teoriją pateikia Ostrowskis. Jo nuomone žodyje *Perkūnas* regime seną posesyvinę ide. priesagą *-Hon-* (nykstamasis laipsnis *-Hn-*), dar vadinamą *Hoffmano priesaga*⁵⁰. Ji aptinkama įvairiose ide. kalbose, pavyzdžiui, senovės graikų *μάραθων* 'krapai' → *μαραθών* 'vieta, kur auga krapai', lotynų *nāsus* 'nosis' → *Nāsō* 'turinti (didelę) nosį, didžianosis' (romėniškas *cognomen*). Ši priesaga puikiai paliudyta ir baltų bei slavų kalbose. Ją aptinkame žodyje *jaunas*. Ostrowskio teigimu, tai vedinys iš ide. daiktavardžio **h2óy-u-*, kuris prisijungęs vadinamąją *Hoffmano priesagą -Hn-* sudarė būdvardį **yāunos* 'turintis jėgą' → liet. *jāunas*. Tvirtapradė priegaidė čia atsirado dėl laringalo išnykimo. Tad *Perkūnas*, jo manymu, yra priesaginis vedinys iš ide. **perk^wus* 'ąžuolas' ir posesyvinės priesagos *-Hn-*. Tokiu būdu *Perkūno* etimologinė reikšmė būtų 'turintis ąžuolą'⁵¹.

Tačiau vis dėlto ir toliau kyla klausimų. Visų pirma, yra keista, kad dievas gauna vardą nuo jam pašvęsto objekto, o ne atvirkščiai. Jakobsonas (laikydamasis prailgintos šaknies egzistavimo prielaidos) teigia, kad žodyje **perk^wus* matome tą pačią **per / *per-k- / *per-g-* šaknį, nes tai griausmavaldžiui pašvęstas medis⁵². Vis dėlto, kaip matėme, tokia išplėstinė šaknis tiesiog nepaliudyta. Nebent, žinoma, sutiksime su Pakeriu dėl apofoninio

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Norbert Ostrowski, „Perkūno ir aitvaro etimologijos“, in: *Baltų kalbų tekstų ir žodžių reikšmės*, sudarė Gintarė Judžentytė-Šinkūnienė, Vilma Zubaitienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, p. 40.

⁵¹ *Ibid.*, p. 41.

⁵² Roman Jakobson, *op. cit.*, p. 615.

šaknies varianto *purk-*. O kaip dėl priegaidės? To ignoruoti negalime. Negi baltų *Perkūnas* ir slavų *Perunas*, geografiškai ir tematiškai tokie artimi mitologiniai personažai, kurių dar ir kalbinė išraiška iš pirmo žvilgsnio panaši, yra genetiškai nesusiję? Į šį klausimą atsakyti sunku. Ostrowskis teigia, kad *Perkūnas* tikslių atitikmenų ide. kalbose neturi⁵³. Galbūt slavų *Perunas* irgi galėtų būti denominatyvas? Taip mano Nagy – jis *Peruną* kildina iš kito, to paties daiktavardžio **perk^u-*, varianto **peru-*⁵⁴. Tačiau reikia priminti, kad Nagy tvirtapradės priegaidės *Perkūne* taip pat neišaiškino. O dar lieka taip pat šiems griausmavaldžiams artimas senovės indų *Parjanya*. Ką daryti su juo? Biečia pakartoti Westo pastebėjimą, kad net jei ir visuose šiuose žodžiuose matome tą pačią šaknį, visi jie, panašu, sudaryti su skirtingais formantais (jei neignoruosime priegaidės problemos), tad yra vieni nuo kitų istoriškai ir genetiškai nepriklausomi bei turi skirtingas etimologines reikšmes⁵⁵. Norėdami juos genetiškai susieti, turėtume postuluoti vieną ar kitą iki galo nepagrindžiamą prielaidą kaip šaknies išplėtimas arba *tabu deformacija*. Pastarasis gal ir galėtų būti religijotyrisinis problemos sprendimas, tačiau filologijos ribas jis peržengia. Galbūt į šiuos klausimus atsakys (arba jų išvengs) kuri nors iš alternatyvių *Perkūno* etimologijų, prie kurių dabar ir pereisime.

Alternatyvios etimologijos. Būta ir kitokių pamaštyimų.

1) Pakerys toje pačioje konferencijoje pateikė dar vieną hipotezę. Jo manymu, lietuvių kalboje galėjo egzistuoti ir nepriesaginis griausmo (ir galbūt jo dievo) denominatyvas **perk^{us} 'griausmas, trankymas'*. O šis galūninis darinys, prisijungęs priesagą, sudarė mums dabar žinomą *Perkūną*⁵⁶. Hipotetinio **perk^{us}* egzistavimui Pakerys pateikia argumentų. Štai viename latvių folkloro įrašė, mįslės atsakyme, matome – *perk^{us} un liet^{us} 'perkūnas ir liet^{us}'*. Taip pat – Latvijos vietovardis *Pērkonciems* viename istoriniame šaltinyje paminimas kaip *Percus*. Prie šių pavyzdžių, pasak Pakerio, dera ir Narevo žodynėlio dievavardis *Pjarkus*, o galimai ir estų skolinys *põrgu* 'pragaras, velnias (kaip keiksmazodis)⁵⁷. Tačiau ir čia priegaidės problema išlieka.

2) Wojciechas Smoczyński, nepatenkintas nė viena etimologija, *Perkūną*

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Gregory Nagy, *op. cit.*, p. 187–189.

⁵⁵ M. L. West, *op. cit.*, p. 245.

⁵⁶ Jurgis Pakerys, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁷ *Ibid.*

laiko skoliniu iš slavų kalbų (gudų arba rusų) su įterpiniu *-k*⁵⁸. Tiesą sakant, lietuvių folklore tarp alternatyvių *Perkūno* vardų yra užfiksuotas ir *Perūnas* (Švenčionyse), ir *Piarūnas* (Pabaiske)⁵⁹. Pirmąjį rasime ir LKŽ. Smoczyński teiginys drąsus, bet reikalauja paaiškinimo ir argumentų, kurių jis nepateikia. Labiau tikėtina, kad šie *Perkūno* vardai tėra lokaliniai fenomenai, skoliniai iš kaimynų.

3) Įdomią etimologiją pasiūlo Blažekas. Jo nuomone, *Perkūnas* sudarytas iš dviejų šaknų – veiksmazodinės **per-* ‘perti, trenkti’ ir daiktavardinės **kun-* ‘akmuo, pleištas’⁶⁰. Pastaroji išliko ir įvairiose ide. kalbose. Lotynų *cuneus* ‘pleištas, pakala’, hetitų *kunkunuzzi-* ‘tam tikros rūšies akmuo (manoma, kad dioritas), girna’, tocharų **kãñ* (pl. instr. *kñāsyo*) ‘akmuo’⁶¹. Nors dūriniuose pirmuoju dėmeniu įprastai eina daiktavardinis žodžio narys (pvz., *griausmavaldis, knygnešys*), yra ir atvirkštine tvarka sudarytų žodžių. Autorius tą pastebi ir pateikia pavyzdžių – lietuvių *kreipratis* ‘kreipiamasis ratas’, latvių *valbācis* ‘išverstaakis’, prūsų *kalopeilis* ‘kapojamasis peilis’⁶². Tokių atvejų apstu ir kitose ide. kalbose.

Pabaigai. Kaip matome, nekvestionuojamos etimologijos nėra. Jei neignoruosime įterpinio *-k-* ir tvirtapradės priegaidės, formaliai teisingi atrodo Ostrowskio ir Blažeko samprotavimai. Tačiau jie turi savų trūkumų. *Perkūnas* kaip ‘turintis ažuolą’ iki galo neįtikina dėl neįprastos semantinės kecionės krypties – greičiau objektas pašvęstas dievui gautų vardą nuo jo, nei atvirkščiai. Be to, juk ne vien ažuolai buvo pašvęsti *Perkūnui*. Tuo tarpu Blažeko etimologinė reikšmė išvis iki galo neaiški. Ko gero, ją reiktų suprasti kaip ‘periantis akmenį’. O gal ‘periantis akmeniu’? Bet kokiu atveju, atrodytų labai keista ir tai, kad *Perkūnas* ir *Perunas* būtų etimologiškai nesusiję. Vis dėlto minėtosios įterpinio *-k-* ir tvirtapradės priegaidės problemos užkerta šiai sąsajai kelią. *Perkūno* etimologijos problematiškumą gerai iliustruoja faktas, kad 2015 m. *Brill* leidyklos išleistame *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*⁶³ *Perkūnas* išvis nefigūruoja.

⁵⁸ Wojciech Smoczyński, *Lithuanian Etymological Dictionary*, t. 3, Berlin: Peter Lang, 2018, p. 946–947.

⁵⁹ Jonas Balys, *op. cit.*, p. 41.

⁶⁰ Vaclav Blažek, *op. cit.*, p. 106.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*; Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013, p. 91–93.

⁶³ Rick Derksen, *op. cit.*

ETYMOLOGICAL VARIANTS OF *PERKŪNAS*:
IN SEARCH OF CONSENSUS

Summary

The article analyses the ongoing academic debate on the etymology of the Baltic thunder god *Perkūnas*. It mainly focuses on two 'traditional' etymological theories that were proposed in the nineteenth century but are still in active polemic with each other to this day. One of them holds *Perkūnas* to be a deverbative from the root **per-*, meaning 'to beat', 'to lash'. The other one holds it to be a denominative from the Indo-European noun **perk^{wo}-* 'oak'. Their arguments and counterarguments are presented and discussed. The genetic connection between the Baltic *Perkūnas* and the Slavic *Perun* is called into question. Finally, recent alternative etymologies are introduced. It is concluded that at this point we still do not have a consensus on the given question: each of the etymologies still has some problems to solve.

Publikacijos

LEVENO UNIVERSITETO LIETUVIŲ STUDENTŲ DRAUGIJOS „LIETUVA“ DOKUMENTAI

XX a. pradžioje Rusijos imperijoje buvo legalizuotas kunigų išvykimas studijuoti į Vakarų Europos universitetus. Tuo pasinaudojo kunigai ir vyko gilinti žinių į užsienio universitetus. Buvo vykstama į Romą, Fribūrą Šveicarijoje, Insbruką Austrijoje ir kitur. Nuošalyje neliko ir Leveno universitetas Belgijoje. Čia pirmojo dešimtmečio pabaigoje susispietė nemažas lietuvių kunigų būrelis, kurie daugiausia studijavo filosofijos dalykus. Studentai nesitenkino vien studijoms. Jiems rūpėjo visuomeninė veikla, rūpinimasis savo tėvynės reikalais, geresnis pasiruošimas darbui sugrįžus į Lietuvą. Tam geriausia veikimo forma buvo draugijos steigimas, apjungiančios universitete studijavusius studentus. Leveno universiteto lietuvių studentų draugija „Lietuva“ buvo įkurta 1909 m. liepos 2 d., kurios steigėjais buvo penki universiteto studentai. Įstatuose nurodytas toks draugijos tikslas: „pasiruošimas į tautišką darbą Lietuvoje“. Draugija plačios veiklos neišvystė ir nebuvo gausi. Ji veikė iki tol, kol Leveno universitete studijavo nors vienas studentas lietuvis. Draugiją sudarė šie asmenys: Pijus Bielskus, Jurgis Galdikas, Pranciškus Kuraitis, Antanas Maliauskis, Mečislovas Reinyš, Juozas Ruškys, Eduardas Stukelis, Simonas Šultė, Antanas Viskantas. Per savo faktinę dvejų metų veiklą draugija daugiausia dėmesio skyrė lietuviškos spaudos skaitymui, straipsnių rašymui lietuvių laikraščiams ir kitiems draugijos vidaus gyvenimo klausimams¹.

Publikacijoje skelbiami Leveno universiteto lietuvių studentų draugijos „Lietuva“ dokumentai: draugijos įstatai, susirinkimų protokolai. Archyvinė medžiaga saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve (f. 564, ap. 3, b. 268). Dokumentai skelbiami nekeičiant rašybos ir skyrybos.

Parengė Algimantas Katilius

¹ Algimantas Katilius, „Lietuvių studentų katalikų draugijos Leveno universitete XX a. pradžioje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2011, t. 34, p. 166.

LIETUVIŲ JAUNUOMENĖS
TAUTIŠKAI-MOKSLIŠKA DRAUGIJA „LIETUVA“
BELGIJOS LOUVAIN'Ė (LÖVEN'Ė)

Įsteigėjai

1. Kunigas Antanas Viskantas²
2. „ Jurgis Galdikas³
3. „ Simanas Šultė⁴
4. „ Eduardas Stukelis⁵
5. „ Pijus Bielskus⁶

Įstatai

§ 1. Tikslas

Pasiruošimas į tautišką darbą Lietuvoje.

1° Draugai nori suvienytomis spėkomis:

- a) pažinti savo tautos dvasią, psichologiją, tautos jausmus, troškimus, budą, papročius, kalbą;
- b) tyrinėti tėvynės gyvenimo plėtojimąsi ir jo kliūtis. [l. 45v] Žodžiu, toli nuo tėvynės gyvendami stengsis atjausti tą, ką lietuviai žmonės jaučia, suprasti jų reikalus.

2° Taip susivieniję su tėvyne, draugai jieškos moksle ir svetimtaučių gyvenime vaistų tėvynės žaizdoms, priemonių jos kūno ir dvasios išlavinimui, pakėlimui.

3° Draugija „Lietuva“ kaip tautos šakutė, rūpinsis savo gyvavimu pa-

² Antanas Viskantas (1875–1940) – prelatas, 1907–1911 m. studijavo Leveno universitete ir gavo filosofijos daktaro laipsnį.

³ Jurgis Galdikas (1883–1963) – prelatas, studijavo Insbruko ir Leveno universitetuose, kur 1911 m. gavo filosofijos daktaro laipsnį.

⁴ Simonas Šultė (1875–1920) – kunigas, sociologas, filosofijos ir teologijos daktaras, 1907–1909 m. studijavo Leveno universitete.

⁵ Eduardas Stukelis (1884–1956) – prelatas, iki 1910 m. studijavo Insbruko ir Leveno universitetuose.

⁶ Pijus Bielskus (1880–1958) – kunigas, filosofijos mokslų daktaras, Lietuvos Respublikos prezidento kanceliarijos viršininkas, studijavo Fribūro ir Leveno universitetuose.

rodyti svetimtaučiams visos lietuvių tautos gyvavimą ir taip Europos akyse prikelti Lietuvą iš praeities užmiršimo.

§ 2. Priemonės

Tam tikslui bus:

1° Skaitomi laikraščiai, laiškais renkamos Lietuvos visuomeninį gyvenimą paliečiančios žinios, daromi susirinkimai. [l. 46]

2° Draugai pasiskirs savo specialiaškumui kokias nors visuomenės gyvenimo šakas ir stengsis pasikalbėjimuose su svetimtaučiais, raštuose, ekskursijose etc. ištirti tų gyvenimo šakų plėtojimąsi ir apsireiškimą Belgijoje (progai pasitaikius ir kitose šalise) ir sulyginti su Lietuva.

3° Draugijos nariai parašys į metus po vieną straipsnį, perskaitys juos par paprastą arba nepaprastą susirinkimą ir atspausdins lietuviškuose laikraščiuose. Straipsnių turinys ir platumas – neapribota, bylik tilptų rimtame laikraštyje.

4° Par draugijos susirinkimus draugai:

- a) dalysis paliečiančiomis Lietuvos visuomeninį gyvenimą žiniomis; [l. 46v]
- b) gvildens Lietuvai naudingus Belgijos (arba kitų šalių) visuomeninio gyvenimo apsireiškimus;
- c) svarstys Lietuvai naudingus užmanymus, pranešimus, straipsnius ir savus reikalus.

§ 3. Nariai ir jų priedermės

1° „Lietuvos“ nariais gal būti kiekvienas asmuo, kuris lietuviškai kalba ir nori dirbti draugijos tikslui.

2° Draugijos nariai yra dviejų rūšių:

- a) aktyviškieji
- b) ir garbės nariai

Pastaba: Garbės nariais gal tapti užsitarnavusieji „Lietuvos“ draugijai asmens.

3° Draugijos valdyba susideda iš trijų narių: raštininko ir jo dviejų padėjėjų, kurie [l. 47] visi yra renkami vieniems metams po vasaros vakacijų par pirmąjį arba antrąjį susirinkimą.

4° Narių priedermės:

1. Raštininkas:

- a) Priruošia medegą ir tvarką susirinkimams, paskiria susirinkimo vietą ir laiką ir visą tą praneša nariams trims dienoms prieš susirinkimą.
- b) Veda susirinkimus, užlaiko turta, atstovauja draugiją.
- 2. Pirmasis raštininkas padėjėjas veda protokolus.
- 3. Antrasis padėjėjas:
 - a) rupinasi laikraščių pargabenimu ir sutvarkymu.
 - b) užvaduoja anuodu reikalui atėjus. [l. 47v]
- 4. Visi nariai:
 - a) užsimoka įstojimo vi[e]ną franką ir metinio mokesčio du franku, arba daugiau pagal draugijos bedžeto priimtų skaitlinių;
 - b) kas mets rašo po vieną straipsnį (žiūr. § 2, 3°);
 - c) suteikia raštininkui medžiagos susirinkimų svarstymams.
- 5. Raštininkas su padėjėjais gali be susirinkimo nusprendimo privatiškai priimti naujus narius į draugiją, jeigu apie naujųjų narių įstojimo norą pranešę nariams per tris dienas nuo pranešimo negauna nuo jų jokio prieštaravimo.

5° Susirinkimai:

- 1. Paprasti susirinkimai daromi vi[e]ną kartą į mėnesį. [l. 48]
- 2. Paprastai susirinkimas tęsiasi vieną valandą, o svarbiausiuose dalykuose, didžiūmai sutikus, ne daugiau kaip dvi valand[as].
- 3. Pilnateisis susirinkimas yra, jei sueina nemažiau kaip 2/3 (du trečdaliu) visų narių.
- 4. Visi nutarimai daromi didžiūma balsų, bet svarbiuose atsitikimuose 2/3 balsų.

Pastaba: reikale raštininkas tur du balsu t. y. persvėrimui, jei balsai persiskirtų į dvi lygi pusi.

§ 4. Turtas

- 1. Lietuvos vėliava
- 2. Protokolų, įstatų ir dokumentų sąsiuviai. [l. 48v]
- 3. Išdas ir išdo knygos

§ 5. Draugijos likimas

Jeigu paskutinis „Lietuvos“ narys turėtų apleisti Louvain'ą, tai jis iduoda „Lietuvos“ įstatų, protokolų, dokumentų, išdo sąsiuvinius /knygas/ Louvain'o universiteto knygynui; išdo sąsiuvinius (knygas) Louvain'o universiteto knygynui; išdo gi pinigus su draugijos likimo pranešimu nu-

siunčia Šveicarijos Friburgo „Rutai“ arba jei jos nebus gyvos, tai Vilniaus „Mokslo Draugijai“, arba kitokiai Lietuvoje gyvuojančiai mokslo draugijai. Likimas tur but paženklintas ir protokolų knygose. Draugijos atgaivintojai praneša apie atgaivinimą tai draugijai, kuriai paskutiniu kartu tapus suteiktas išdas, bet pačio išdo neatsiima.

Galutinė pastaba: 2 VII 1909 draugo Šultės kamba[l. 49]ryje susitikę nariai įsteigėjai priėmė šioje išvaizdoje Draugijos įstatus ir išsirinko į valdybą šias asmenis:

Raštininku draugą Bielskų.

Pirmuoju padėjėju draugą Viskantą.

Antruoju padėjėju draugą Šultę.

PROTOKOLŲ KNINGA

Nr. 1

Lietuvių jaunuomenės tautiškai mokslinės draugijos „Lietuva“ Belgijos Louvain'e (Löven'e) visuotinio susirinkimo Protokolas

1909 m. lapkričio 8 d. susirinkimas atsitiko Kun. Bielskaus kambaryje Leono XIII Seminarijoje namuose Extension. Į Susirinkimą atvyko 6 asmens: keturi senieji nariai ir du naujai Valdybos priemtu kun. Kuraitis⁷ ir Reinis⁸ abu Theol[ogijos] Mag[istrai]. Pirmininkas atidaro susirinkimą, prakalba, išreikšdamas džiaugsmą naujų narių įstojimo dėlei. Nurodė jis Draugijos tikslą ir savo prakalbą užbaigė Maironio⁹ žodžiais. Čia reikia pridurti, kad apskelbimas naujų narių priemimo buvo priimtas rankų ratavimu (plojimu).

Susirinkimui programa pirmininko paskirta buvo: 1) „Lietuvos“ įsikurimo istorijos perskaitymas, 2) Valdybos išrinkimas, 3) laikraščių parsigabenimas, 4) darbų Draugijos narių pasidalijimas, 5) Įstatų paržiūrėjimas, 6) liuosi sumanymai.

1) Kun. Viskantas perskaitė trumpai Draugijos „Lietuvos“ istoriją, minėdamas iš pradžių, kad tai ji nesanti galutinėje formoje, daug faktų minėtinų praleista esą. Įnešti kai kurie pataisymai, ant galo nutarta atiduoti tą dokumentą keturiems nariams [l. 52v] įsteigėjams, kurie jį išdirbtų galutinai.

2) Dr[au]gijos Valdybos rinkimas: išrinkta į raštininkus Kun. Viskantas, o jam į padėjėjus paeiliui kunigai Reinis ir Stukelis.

3) Laikraščių parsigabenimas – nutarta parsigabenti šiuos: 1) Viltis, 2) Lietuvos Žinios, 3) Šaltinis Seinų, 4) Vienybė, 5) Lietuvos Ukininkas, 6) Rygos Garsas, 7) Draugija, 8) Vadovas, 9) Šaltinis (Tilžės), 10) Birutė; jau gaunami: 11) Kova (iš Amerikos) ir 12) Draugas Amerikos. Tuos laikraščius nutarta išrašyti ant šių sąlygų, jeigu redakcijos sutiktų siųsti laikraštį veltui, o pargabenimas būtų apmokamas mūsų.

⁷ Pranciškus Kuraitis (1883–1964) – prelatas, filosofas, VDU profesorius, 1909–1911 m. studijavo Leveno universitete ir apgynė filosofijos daktaro disertaciją.

⁸ Mečislovas Reinys (1884–1953) – arkivyskupas, 1909–1912 m. studijavo Leveno universitete ir apgynė filosofijos daktaro disertaciją.

⁹ Jonas Mačiulis-Maronis (1862–1932) – prelatas, poetas.

Tam tikslui paskirtas visas Draugijos budget [biudžetas] ir nutarta dar sumesti aukų po 3,50 fr. teip kad viso ko būtų 35 fr. Laikraščių išrašymas pavestas Kun. Eduardui Stukeliui.

Nesant laiko posėdis turėjo užsibaigti 3 mušus.

Po vakarienės buvo papildymo posėdis, kuriame pakalbėta link vietos ir budo laikraščių ėjimo iš vienu rankų į kitas. Nutarta: prašyti Seminarijos prezidento pavesti tam tikslui vieną [neaiškus žodis] salią. Tai padaryti apsiėmė Kun. Bielskus.

Louvain, 1909 m.

Lapkričio 8 d.

Susirinkimo vedėjas ir Draugijos

Raštininkas P. Bielskus

Raštininko padėjėjas A. Viskantas [l. 53]

Nr. 2

„Lietuvos“ Draugijos paprastojo susirinkimo Protokolas

Susirinkimas įvyko gruodžio 8 d. 1909 m. Kun. Bielskaus bute.
Pradžia 2 val. popiet. Susirinkimą veda Draugijos Raštininkas Kun. Viskantas.

Susirinkimas šiaip elgėsi:

- 1) Praėjusiojo „Lietuvos“ susirinkimo protokolą priėmė.
- 2) Įgaliavo Kun. Stukelį surinkti nuo narių mokesčius sulig Draugijos Įstatų ir praėjusiojo susirinkimo nutarimų,
- 3) „Lietuvos“ Valdybą įgaliavo sustatymui ir apgarsinimui taisyklių normuojančių naudojimąsi Draugijos skaitykla,
- 4) „Lietuva“ sutiko prisidėti prie Lietuvių Katalikų Studentijos Sajungos be diskusijos jos įstatų, kadangi jie jau buvo visų narių anksčiau perdiskutuoti par tam tikrą susirinkimą,
- 5) „Lietuvos“ Valdyba, atskirų asmenų lėšomis išrašydama į Draugijos skaityklę laikraščius, gali tartis su redakcijomis „Lietuvos“ vardu be visuotinos Jos susirinkimo,
- 6) nutarė išrašyti „Lietuvaite“ ir „Garnį“,
- 7) „Litwa'os“ užprenumeravimą atmeta (keturiais balais prieš du), kadangi minėtojo laikraščio redakcija nesutiko siuntinėti laikraščio [l. 53v] toms pat išlygomis, kuriomis gaunami kiti laikraščiai,

8) „Lietuva“ Amerikos laikraštį nutarė išrašyti veltui, nemokant net ir prisiuntimo išlaidų; dviem nariam pasisiūlius prisiuntimo išlaidas užmokėti, susirinkimas ant t[o] sutiko.

Prie darbo, nurodomojo Draugijos Įstatais, pasiskirstimui apsiėmė:

- 1) Kun. Viskantas tyrinėti tris Belgijos politiškai sociališkasias partijas,
- 2) Kun. Stukelis studentų gyvenimą, 3) Kun. Bielskus parapijų organizacijas.

Susirinkimas užsibaigė 3 v. 25 m. popiet.

Louvain

Gruodžio 8 d. 1909 m.

„Lietuvos“ Draugijos
Raštininkas A. Viskantas
Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 54]

Nr. 3

„Lietuvos“ Draugijos paprastojo susirinkimo protokolas

Susirinkimas atlikta sausio 15 d. 1910 m. Kun. Bielskaus bute. Prasidėjo 1 val. 30 m. po pietais. Draugijos Raštininkas Kun. Viskantas veda susirinkimą. Susirinkiman atvyko visi „Lietuvos“ nariai, išskyrus Kun. Stukelį; kurio tuo tarpu nėra Louvain'e.

Pirmiausiai svarstoma praėjusiojo susirinkimo protokolo priėmimą. Nutarta, kad susirinkimas priima minėtąjį protokolą, padarius jame susirinkimo nurodytąsias permainas. Toliaus, Raštininkas praneša, kad „Lietuva“, gavo nuo steigiamosios Lietuvių Katalikų Sąjungos organizacinio komiteto pakvietimą nurodyti vietą busimosios Sąjungos Valdybai. Po ilgų ginčų klausimas pastatyta ant balsavimo. Trimis balsais prieš du išrinkta Louvain'as. Eina trečias klausimas – laikraščių skaitymo pasidalinimas. Nutarta, visus lietuvių laikraščius skaityti. Geresniam darbo atlikimui draugai šiaip skaitymą pasiskirstė: Bielskus – Rygos Garsą, Draugą ir Lietuvaite; Kun. Galdikas – Vienybę ir Lietuvos Ukininką; Kun. Kuraitis – Šaltinį ir Lietuvą (Amerikos laikraštį); Reinis – Draugiją [l. 54v] ir Lietuvos Žinias; Kun. Viskantas – Viltį ir Kovą; Kun. Stukeliui palikta – Vadovas, Birutė ir Garnys.

Be to, dar susirinkimas pažymėjo, kad draugai gali užsimainyti tarp savęs apsirinktais laikraščiais.

Susirinkimas pasibaigė 3 v. 15 m. popiet.

Louvain

Sausio 5 d. 1910 m.

„Lietuvos“ Draugijos
Raštininkas A. Viskantas
Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 55]

Nr. 4

„Lietuvos“ Draugijos paprastojo susirinkimo Protokolas

Susirinkimas įvyko 17 vasario. Pradžia 2 v. 5 m. popiet. Kun. Maliauskis¹⁰ į susirinkimą neatėjo. Susirinkimą veda Draugijos raštininkas Kun. Viskantas.

Priimta praėjusiojo susirinkimo protokolas.

Raštininkas pranešė susirinkimui apie įstojimą Draugijon „Lietuva“ naujo nario Kun. Maliauskio.

Išrinkta į L.K.St. Sąjungos Valdybą šie asmenys: Galdikas Jurgis, Kuraitis Pranciškus, Maliauskis Antanas ir Viskantas Antanas.

Ataskaita apie perskaitytuosius laikraščius Kun. Kuraičio ir Reinio diskusija.

Susirinkimas užsibaigė 3 val. 30 m.

Louvain

Vasario 17 d. 1910 m.

„Lietuvos“ Draugijos
Raštininkas Viskant[as]
Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 55v]

¹⁰ Antanas Maliauskis (1877–1941) – kunigas, filosofijos ir politikos mokslų daktaras, VDU profesorius, 1906–1912 m. studijavo Fribūro ir Leveno universitetuose.

Nr. 5.
„Lietuvos“ Draugijos paprastojo susirinkimo
Protokolas

Susirinkimas įvyko kovo 17 d. pusę penktos po pietų, vedant Kun. Viskantui jo paties bute. Susirinkime nebuvo Kun. Bielskaus ir Maliauskio.

Visu pirma priimta praėjusiojo susirinkimo protokolą. Paskiaus svarstyta L.K. Stud. Sąjungos Valdybos pranešimą: 1) sumanymą L.K. Studentijai skyrių „Draugijoje“ įsteigti, 2) paklausimą link priemonių Sąjungos narių skaitliaus padidininimui rašyti apsiemimo ir 3) Kun. Dambrausko¹¹ pakvietimą šelpti „Draugiją“ raštais. Susirinkimas pilnai pripažindamas reikalingumą sukoncentruoti L.K. Studentų raštinį veikimą, išranda, kad tuotarpu negalima būtų tai įvykdinti „Draugijos“ skyriaus formoje. Susirinkimas išranda geistina, kad L.K. Studentijos rašliavinis veikimas visgi susikoncentruotų „Draugijoje“, kad ir po pavardinimu „iš studentijos gyvenimo“. Kas link aprašinėjimo kitų tautų moksleivijos padėjimo ir veikimo ir nurodymo, link kokių šalių „Lietuva“ tai apsiemtų, išrasta, kad juokių apsiemimų tuotarpu daryti esą negalima; o progai pasitaikius ir aprašinėjant studentijos gyvenimą – tai pirmenybė reikėtų duoti Belgijai. [l. 56]

Antrasis punktas nesvarstytinas kaipo bereikalingas daugumai „Lietuvos“ narių esant Sąjungos Valdyboje.

Tretysis punktas priimtas taipogi kaipo nereikalaujās jokio svarstymo.

Po to perskaityta Kun. Galdiko laiškas į „Lietuvos“ Valdybą, kuriame cituojama dviejų Rymo Universitatės studentų Reklaičio¹² ir Šovos¹³ atsakymas, duotas Kun. Galdikui ant jo pakvietimo prisidėti prie L.K.St. Sąjungos par „Lietuvą“. Minėtųjų Rymo studentų laiškas skamba, kad jie „visai maloniai ir noriai prisijungia prie Sąjungos par Lietuvą ir prižada, kiek spēkos daleis, draugiai darbą remti“. Kun. Viskantas išreiškė nuomonę, kad iš šito teksto jokiū būdu negalima išvesti, kad Kun. Galdikas būtų įgaliuotu minėtųjų studentų vardu prašyti „Lietuvos“ priimti juos į savo narius. Susirinkimas gi priešingai pripažino Kun. Galdiko žingsnį teisėtu. Nutarta minėtuosius Rymo lietuvius studentus į „Lietuvos“ narius priimti šiomis

¹¹ Aleksandras Dambrauskas-Adomas Jakštas (1860–1938) – prelatas.

¹² Kazimieras Rėklaitis (1887–1962) – marijonas, filosofijos ir teologijos daktaras, 1908–1914 m. studijavo Romoje Grigaliaus universitete.

¹³ Daugiau duomenų nerasta.

sąlygomis. Valdyba Lietuvos šių minėtiesiems studentams tris kartus per metus žinias apie Draugijos veikimą, o kas link didesnio su jais susižinojimo skaitliaus reikalui esant palikta spręsti pačiai Draugijai par susirinkimus. Minėtieji studentai rašys po vieną straipsnį į metus ir praneš, kokiame lietuviškame laikraštyje jie atspausdinti. Be to jie duos „Lietu[l. 56v]vai“ tris kartus į metus žinią apie savę ir mokės Jai po vieną franką. Kas link priedermių ir atžvilgio į Sąjungą jie prisilaikys Josios įstatų.

Tokiomis pat sąlygomis priemtas ir Innsbruk'o studentas Kun. J. Bakšys¹⁴, nors Kun. Viskantas prieštaravo, remdamasis tuo, kad tas studentas į Galdiką rašytame laiške vien tik jo patarimo klausia, par kokią draugiją prie L.K.St. Sąjungos prigulėti, o visai jo tuo pačiu neįgalioja prašyti Lietuvos priimti jį į sąnarius. Jiems tai praneš Kun. Galdikas. Susirinkimas užsibaigė 7 mušus.

Louvain.

Kovo 17 d. 1910 m.

„Lietuvos“ Draugijos

Raštininkas Viskantas

Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 57]

Nr. 6

„Lietuvos“ Draugijos paprastojo susirinkimo Protokolas

Susirinkimas įvyko dviem atvejais 24 balandžio nuo 1 v. 50 m. iki 3 v. 30 m. popiet ir 26 balandžio nuo 2 v. iki 3 v. popiet. Kun. Viskanto bute. Kun. Maliauskio visai nebuvo, o Kun. Bielskus tik 24 balandžio. Susirinkimą veda Kun. Stukelis. Priimta paskutiniojo susirinkimo protokolas.

„Lietuva“ sutiko priimti į L.K.St. Sąjungos narius Krokavos Universitатės studentų Draugiją, susidedančią iš Kairiūkščio¹⁵, Čepulevyčiaus¹⁶ ir Kosinskio¹⁷.

¹⁴ Juozas Bakšys (1884–1925) – kunigas, teologijos daktaras, 1908–1912 m. studijavo Insbruko universitete.

¹⁵ Vladas Kairiūkštis (1887–1965) – gydytojas, studijavo mediciną Krokavos ir Kazanės universitetuose.

¹⁶ Daugiau duomenų nerasta.

¹⁷ Daugiau duomenų nerasta.

Kun. Viskantas perskaitė straipsnį „La justice d'un peuple qui réclame la justice“ (apie santykius lenkų su lietuviais) skiriamą į francuzų laikraščius.

Kun. Kuraitis perskaitė Foersterio¹⁸ straipsnio vertimą, užvardytą „Šių laikų studentai ir Katalikų Bažnyčia“, manomą talpinti „Draugijoje“.

Reinis perskaitė „Šaltiniui“ skiriamą straipsnį: „Žmogaus gyvenimas tikėjimo šviesoje“.

Šie visi straipsniai priimti kaip „Lietuvos“ įstatais reikalaujamo nuo Jos narių darbo atlikimas.

Klausime, svarstytame ant praėjusiojo [l. 57v] susirinkimo apie prisidėjimą Rymiečių ir Innsbrukiečio prie Sąjungos par Lietuvą, dabar iš naujo peržiūrėjus Innsbrukiečio K. Bakšio laišką rašytą į Kun. Galdiką, pasirodė, kad ten yra žodžiai: „Meldžiu man parašyti prie kurios Draugijos turiu prigulėti ar prie Tamstų ar prie Freiburgiečių“ ir dar „Taigi galite Tamsta manę už Lietuvių Katalikų Sąjungos narį skaityti“. Tie žodžiai yra užtekstinu Kun. Galdiko įgaliojimu; pagalios Kun. Galdikui pranešus jiems apie „Lietuvos“ nutarimą, jie savo atsakymuose jau kalba tik apie jų priedermių atlikimą. Iš čia aišku, kad susirinkimas suprato minėtųjų asmenų mintį ir pasielgė teisėtai.

Louvain

balandžio 26 d. 1910 m.

„Lietuvos“ Draugijos
Raštininkas Viskantas
Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 58]

Nr. 7

Visuotiniojo „Lietuvos“ susirinkimo protokolas

Susirinkimas įvyko 3 liepos Kun. Viskantui vadovaujant. Susirinkiman atėjo 5 nariai. Pradžia 1 v. 30 m. popiet.

Vienas iš valdybos narių davė ataskaitą iš piniginio „Lietuvos“ stovio už praėjusius metus.

Esant kasoje nepritekliaus 2 f. 68 c. susirinkusieji nutarė sumesti 2 fr. 68 c. nepritekliaus panaikinimui.

Laikraščių siuntinėjime, palikta status quo.

¹⁸ Friedrich Wilhelm Foerster (1869–1966) – vokiečių pedagogas.

„Lietuva“ išrinko Kun. Kuraitį delegatu į būsimąjį L.K.St. Sąjungos susirinkimą.

Susirinkimas pasibaigė 1 v. 40 m. popiet.

Louvain

3 liepos 1910 m.

„Lietuvos“ Draugijos
Raštininkas Viskantas
Raštininko Padėjėjas M. Reinis [l. 58v]

Nr. 8

Paprastojo „Lietuvos“ susirinkimo protokolas

Susirinkimas įvyko 30 spalio š. m. kun. Viskanto kambaryje.

Pradžia – 2 v. 45 m. po pietų vadovauja Draugijos Raštininkas kun. Viskantas.

Susirinkimo rezultatai:

1. Raštininkas praneša susirinkimui apie naujo nario J. Ruškio¹⁹ įstojimą Draugijon „Lietuva“.

Iš Louvain'o išvažiavo kun. Bielskis ir kun. Stukelis.

2. Raštininko padėjėjas perskaitė apie Draugijos veikimą praėjusiais mokslo metais.

3. Rinkimai į „Lietuvos“ valdybą.

Išrinkta: Į Raštininkus (pirmininkas) Kun. Maliauskis

į R[aštinin]ko padėjėjus J. Ruškis ir kun. Kuraitis.

4. Kun. Pr. Kuraitis, Louvain'o „Lietuvos“ delegatas į Lietuvių Studentų Katalikų Sąjungos susirinkimą, perskaitė apie to susirinkimo rezultatus. Tarp ko kito susirinkimas prašė „Lietuvos“, kad

a) paduotų rimtesnių knygų recenzijas, ypač iš filozofijos ir gamtos mokslų srities ir geresnių laikraščių peržvalgą ypač filozof[inio] turinio; [l. 59]

b) paduotu „Draugijai“, jei tai bus galima, filozofijinio judėjimo ir visuomenės gyvenimo kroniką ir parašytu apie studentijos stovį ypač Belgijos ir Francijos;

c) pasirupintų pagaminti į „Draugą“ bent tris straipsnelius per šiuos 1910–11 mokslo metus

¹⁹ Juozas Ruškis (1888–?) – kunigas.

d) tuojaus praneštų apie tą, ką čia apsiima padaryti pradžioje m[okslo] metu Sąjungos Valdyba.

Susirinkimas užsibaigė 2 v. 45 m.

Louvain

Spalio 30 d. 1910 m.

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Raštininkas A. Maliauskis
Raštininko padėjėjas J. Ruškis [l. 59v]

Nr. 9

Paprastojo „Lietuvos“ Draug[ijos] susirinkimo Protokolas

Susirinkimas įvyko 27 d. lapkri[čio] – [19]10 m[etų] kun. Maliausio kambaryje (Mieste). Pradžia 2 v. 40 m. po pietų. Vadovauja Draugijos Raštininkas Kun. Maliauskis.

Priimta praėjusio susirinkimo protokolas. Toliau svarsto kas kokias recenzijas rašinės į „Draugiją“:

J. Galdikas – Revue philosophique

Viskantas – Social catholique

Reinys – Rev. Néo-Scolastique

Kuraitis – Philosophiches Jahrbuch

Maliauskis – Kroniką.

Raštai nutarta siuntinėti (į Redakcijas) kiekvieno mėnesio pirmąją dieną.

Parašyti 3 straipsnius į „Drauga“ principališkai priimta, bet kas juos rašys – ne nutarta.

Klausimas gi – kas užsiims Francijos ir Belgijos studentijos tyrinėjimu – lieka klausimu.

Draugijos Raštininkas Kun. Maliauskis perskaitė savo straipsnį „Jau nuomenės ištvirkimas“; straipsnis skiriamas į „Šaltinį“.

Pranešta, kad kun. Širvidas aukaujau „Lietuvos“ Dr[augijos] reikalams fr[ankus]. [l. 60]

Susirinkimas užsibaigė 3 v. 10 min.

Louvain

27. XI. 10

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Raštininkas A. Maliauskis
Raštininko padėjėjas J. Ruškis. [l. 60v]

Nr. 10

Paprastojo „Lietuvos“ draug[ijos] susirinkimo
Protokolas

Susirinkimas atsibuvo 24 gruodžio 1910 m. Kun. Viskanto kambaryje. Pradžia – 7 v. 5 m. vakare. Susirinkimą vedė Draugijos Raštininkas k[u]n. Maliauskis

Prajėjusiojo susirinkimo protokolas priimtas

Visu pirmu buvo svarstyta apie laikraščius: kokius išsirašyti kitiems metams ir kokius nustojus išsirašinėti. Kitiems metams nutarta išrašyti šie laikraščiai:

Draugija

Vienybė

Lietuvos žinios

Lietuvos Ukin[inkas]

Visuomenė

Vadovas

Šaltinis

Rygos Garsas

Draugas

Kova

Lietuvių Tauta

nebeišrašyti – sekantieji:

Birutė

Lietuvaitė

Ateneum Kaplańskie [l. 61]

Toliaus nutarta surinkti metinį narių mokestį.

Paskiau kilo klausimas, ar duoti kun. Bielskui ir kun. Širvidui²⁰ Draugijos Garbės Nario vardą (Jiedu [...] pa[a]ukavo Draugijos naudai kiek pinigų). Dauguma balsų (5 prieš 1) priimta.

Po to įvyko valdybos narių vardų permainingas:

Raštininko į Pirmininkus

Io padėjėjo į Sekretorius

2o “ į Kningininkus.

Kun. M. Reinis perskaitė referatą: „Formalizmo, pasišventimo ir indivi-
dinio darbo klausimai draugijų gyvenime“.

²⁰ Daugiau duomenų nerasta.

Ant galo nutarta išreikšti Redakcijoms padėką už laikraščiu siuntinėjimą 1910 metais.

Susirinkimas pasibaigė 9 v. vak[aro].

Louvain

1911 [1910] XII/24.

„Lietuvos“ Draug[ijos]
Pirmininkas A. Maliauskis
Sekretorius J. Ruškis [l. 61v]

NR. 11

Paprastojo „Lietuvos“ Draug[ijos] susirinkimo Protokolas

Susirinkimas įvyko 26 vas[ario] 1911 m. kun. Viskanto kambar[yje] 1 v. 45 m. po pietų. Vadovauja Dr[augijos] Pirmininkas

1. Praėjusiojo susirinkimo protokolas priimtas.

2. Svarstyta apie metinį mokestį kaipo Draugijos taip lygiai ir Sąjungos reikalams. Pasirodo jau esą visų užmokėta.

3. Kur dėti Garbės Narių atsiustosius Dr[augijos] reikalams pinigų? Išmokėti pernykščias skolas, o kas atlieka – lieka Dr[augijos] išde.

4. Kalbėta apie straipsnių rašymą į neužilgo turinčio pasirodyti nauja laikraštį. Pažadėta parašyti:

Pr. Kuraitis 5 str.

Viskantas 1

Maliauskis 1

Galdykas 1

Reinis 1

5. Nutarta išrašyti „Algemeine Lithau[i]sche Rundschau“

6. J. Galdykas perskaitė straipsnį „Doros krizis Francijoje“ [l. 62]

Susirinkimas užsibaigė 3 v. 25 m.

Louvain

26. II. [19]11

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Pirmininkas A. Maliauskis
Sekretorius J. Ruškis [l. 62v]

Nr. 12

Paprastojo „Lietuvos“ Draug[ijos] susirinkimo
Protokolas

Susirinkimas atsibuvo 4.III.[19]11 Kun. Reinio kambaryje 11 v. 50 prieš pietus. K[u]n. Viskanto nebuvo. Vadovauja Dr[augijos] Pirmininkas.

Praėjusio susirinkimo protokolas priimtas.

M. Reinis perskaitė straipsnį „Pasaulėžvalgos igyjimo kelias“, kurs autorius skiriamas į „Ateitį“. Susirinkimas užsibaigė 12 v. 50 m. prieš pietus.

Louvain

1911 III 4

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Pirmininkas A. Maliauskis
Sekretorius J. Ruškis [l. 63]

Nr. 13

Paprastojo „Lietuvos“ Dr[augijos] susirinkimo
Protokolas

Susirinkimas atlikta 18 bal[andžio] – [19]11 m. kun. Viskanto kambaryje. Prasidėjo 1½ po pietų. Sus[irinkimą] veda Dr[augijos] Pirmininkas.

Praėjusio susir[inkimo] protokolas priimta be jokių permainų.

Ant susir[inkimo] perskaityta kun. Viskanto straipsnis: „Kaip tai kairių savo kojomis vaikščiojama“. Straipsnis parašyta feljetono formoje, jis autoriaus skiriamas į „Ateitį“.

Susirinkimas užsibaigė 3 v. 21 m. po pietų.

Louvain

18.IV.[19]11

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Pirmininkas A. Maliauskis
Sekretorius J. Ruškis [l. 63v]

Nr. 14
Paprasčio „Lietuvos“ Dr[augijos] susirinkimo
Protokolas

Susirinkimas atsibuvo 21 geg[užės] – [19]11 m. M. Reinio kambaryje. Pradžia 1½ v. po pietų. Vadovauja Dr[augijos] Pirmininkas. Ant susirinkimo] nebuvo Viskanto.

Paskutiniojo susirinkimo] protokolas priimta.

Visu pirmu nutarta padėkoti kun. Dambrauskui už dovaną „Rudens Aidai“ Draugijos nariams.

Paskiau buvo perskaitytas referatas: „Keli žodžiai apie dorinės kultūros reikalus“, skaitė k[un.] Kuraitis (jis ir autorius); straipsnis autoriaus skyriamas į „Ateitį“. Susirink[imas] užsidengė 2 v. 10 m. po pietų.

Louvain

21.V.[19]11

„Lietuvos“ Dr[augijos]
Pirmininkas A. Maliauskis
Sekretorius J. Ruškis [l. 64]

LIETUVIŲ JAUNUOMENĖS TAUTIŠKAI-MOKSLIŠKOS
DRAUGIJOS „LIETUVA“ BELGIJOS LOUVAIN'E (LÖWEN)
LIKIMAS

„Lietuvos“ įstatų § 5 (Draugijos likimas) reikalauja, kad paskutinis „Lietuvos“ narys, apleisdamas Louvain'ą įteiktu Louvain'o universitatės kningynui „Lietuvos“ įstatų, protokolų, dokumentų, išdo sąsiuvinius, o Friburgo „Rutos“ Draugijai išdą ir „Lietuvos“ likimo pranešimą (apie vėluvą ir kningyną neminima).

Aš, paskutinis „Lietuvos“ narys, apleisdamas Louvain'ą, apsvarščiau dabartines aplinkybes ir randu visai nereikalingu ir nenaudingu palikti Louvain'o universitatės kningynui įstatais minimus dalykus, todelei visą „Lietuvos“ turta, butent:

- 1 vėluvą
- 2 kningyną
- 3 įstatų (sąsiuvinius) raštus
- 4 protokolų kningą
- 5 dokumentų lapus
- 6 išdo lapus
- 7 išda (20 frs. 27 cent.; iš čia turėsiu atimti persiuntimo išlaidas) siunčiu Šveicarijos Friburgo „Rutai“.

Reikalui esant nei busiant, apsiimu duoti pasiteisinimą iš savo pasielgimo, kuriuo dalinai permainingiau įstatų § 5 parėdymą.

M. Reinis

Louvain, 19 birželio 1913 m. [l. 64]

LOUVAIN'O „LIETUVOS“ DR[AUGIJOS] ATSKAITA
IŠ PIRMOJO MOKSLO PUSMEČIO
(NUO 30 SP[ALIO] 1910 – 30 KOV[O] 1911)

Per tą periodą įvyko 5 draugijos susirinkimai; ten perskaityta 4 referatai – 2 iš jų paskirta į laikraščius.

Apart to dar parašyta: 3 straips[niai] į laikraščius 15 recenzijų; 1 kronika iš socialinio gyvenimo.

Prie to dar vedama 4 laikr[aščių] recenzijos:

Revue philosophique

Social catholique

Revue Néo Scolastique

Philosophisches Jahrbuch

kas tečiaus nevisados išpildoma.

„Lietuvos“ dr[augijos] sekretorius J. Ruškis

Louvain 1911 III 30 [l. 39]

LOUVAIN'Ų LIETUVIAI STUDENTŲ DRAUGIJAI
„LIETUVAI“

Draugai studentai!

Supratimas organizacijinių iegų svarbumo suvedė mus į draugijas. Jose randame pagelbą įvairiuose dalykuose. Jos kursto mūsų prakilnių idealų ugnį; jos mums padeda geriaus pažinti mūsų tėvynės vargus, suprasti jos reikalus; jos suteikia paramą mūsų raštiniame darbe; jose kaipkada reikalui atėjus galime gauti ir medžiaginę tam kartui pašalpą.

Rimtai nariams žiūrint į ateitį ir į savo priedermes kaip kurių mūsų draugijų veiklumo atbalsiai toli, toli atsiliepia; jie pasiekia net brangios tėvynės padangę; juos išgirsta rimtų Lietuvos laikraščių redakcijose ir rimti Lietuvos veikėjai.

Rimtų, veiklių žmonių draugijoje įstengi nekartą padaryti tai apie ką sau vienas nebutum išdrįšęs ne svajoti; geriems draugams remiant darbų sunkenybė daug ir labai daug susimažina.

Kas kartą vis labiau ir labiau galima patemyti mūsų visuomeniniame gyvenime gilesnį supratimą šios paprastos krikščionių draugijinės doros taisyklės: žmogau, atsakysi prieš Dievą netiktai, ką patsai vienas gali padaryti, o nepadarai, bet ir už tai ka su kitais susidėjęs galėtum padaryti, o daryti nesuripini. Turime todėl savo tėvynėje įvairias draugijas kultūrinių reikalų aprupinimui. Kur galima, ir atskyrų draugijų santikiai stengiamasi suracijonalizuoti; tam tikslui steigiamas draugijų sąjungos.

Nevienam, kiek žinome, ir iš mūsų draugų studentų atejo į galvą mintis apie reikalingumą lemčiau sutvarkyti su organizacijinių iegų pagelba santykius tarp visos augštuosius mokslus einančios lietuvių katalikų jaunomenės. [l. 88]

Mums ištikro turi būti svarbu geriaus, kiek galima, tarp savęs susipažinti, sužinoti kas, kaipkur, prie kokio ateities darbo tėvynėje rengiasi. Norint tiksliai ir samoningai bendromis iegomis varyti ateityje Lietuvoje kultūrinį darbą, mums juk butinai reikalinga išsidirbti tam tikslui, kur ir kiek galima, bendras pažiuras. Pirmučiausiai juk mes turim butinai jau dėdami mūsų bendriems reikalams idėjinį pamatą sueiti į nuomonių vienybę sulyg dviejų dalykų sulyg lietuviškumo ir katališkumo. Mes negalime neturėti omenyje kad nemaža išėjusių mokslus lietuvių užmiršę savo šventas priedermes sveltimiems tarnauja, o tuotarpu visokių atejunų ir išgamų ir taip nuvargusioje mūsų tėvinėje vardan kitų tautų kultūros ir politikos reikalų šiaip ar kitaip

varoma nelemtas ištautinimo darbas. Mes negalime neatkreipti atidžios į tai, kad kaikurie išėję mokslus lietuviai katalikai nesirupina katalikų tikėjimo iegų suvartojimu mūsų visuomenės gyvenimo ligoms gydyti, įvairių rūšių vargams mažinti, visakeriopai tėvynės gerovę didinti.

Mums negali būti vistiek, kad vardan šiokios ar kitokios partijinės ideologijos temdoma mūsų brolių protas, kad vardan žemesnės kultūros blizgučių silpninama jų prote ir širdyje doros pamatai, griunama jų siejoj praktinus tikėjimo idealiai; mums negali būti vistiek, kad vardan tariaimosios vienuose dalykuose geryneigos būtų trukdoma geryneiga kur kas svarbesnių reikalų srytyje.

Toliaus mums negali nerupėti klausimas, kaip čia naudingiau jau dabar, studentavimo laikuose, suvartojus tėvynės labai mūsų mokslinės iegos, mūsų rašiniai.

Pagalios mums turi butinai rūpėti ir skiriamosios lietuviams katalikams studentams pašalpos likimas. Mūsų šelpimas draugijos skundžiasi, kad, nesant tam tikros lietuvių katalikų studentijos organizacijos, skiriamoji pašalpa tenkanti kaipkada ne tam, kam ji tekti turētu. [l. 89]

Neatidėtinas reikalingumas sutvarkymo šelpimo reikalų privertė galutinai kaikuriuos mūsų, draugus pereiti prie minėtų minčių vykynimo; tam tikslui jie kreipėsi į Louvain'o universitatės lietuvius studentus, kad šie pasirūpintu „Lietuvių Katalikų Studentijos Sajungos“ įkurimu. Louvain'o lietuviai mielai sutikę patarnauti lietuvių katalikų studentijos labai išrinko įsteigimui minėtos Sajungos Organizacijinį Komitetą.

Suprazdami jo visą svarbumą ir jo įvykinimo ir tai neatidėliotino įpač iš šelpimo reikalų žvilgsnio butiną reikalingumą pasirūžome pradėti organizavimo darbą kreiptis minėtos Sajungos įkūrimo reikale į įvairių miestų lietuvių katalikų studentų draugijas. Tam tikslui ir rašome šį atsišaukimą į Draugus Studentus, pridėdami steigiamajai Sajungai išdirbtus įstatus.

Sajungos įkurimas paprastai atliekama per įsteigiamąjį susirinkimą. Bet mūsų šelpimo draugijoms skatinant prie pagreitinimo Sajungos įkurimo negalime laukti ateinančios vasaros vakacijų, kuomet greičiausiai būtų galima padaryti tasai pageidaujamas įsteigiamasis Sajungos susirinkimas. Priversti todėl esame eiti prie sąjungos įsteigimą nepaprastu keliu; nutarėme atlikti Sajungos ikūrimo tą per laiškus. Tam tikslui prašytume Draugų studentų, sutikus prisidėti prie Sąjungos, ko greičiausiai atsiųsti tuo tarpu Organizacijiniam Komitetui visų savo draugijos narių vardus ir pavardes su apsirinktų mokslo šakų pažymėjimu.

Organ[izacinis] komitetas sulaukęs iš visur žiniu minėtame dalyke išsiun[l. 90]tinės į Sąjungą stojančiosioms draugijoms visų draugijų narių sąrašą, prašydamas paduoti nuomone kokiame mieste turētu būti Sąjungos Valdyba; šitasai klausimas turētu būti išrišta paprasta balsų diduma. Pagalios Komitetas praneš draugijoms apie balsų didumu nurodytąją Sąjungos Valdybai vietą ir lauks draugijų balsavimo Sąjungos Valdybos narių išrinkimo reikale.

Tokiu keliu manome galimu esant daiktu įkurti Lietuvių Katalikų Studentijos Sąjungą nelaukiant ateinančios vasaros. Visokios tuo keliu atlikto darbo neišvengiamos netobulybes galima bus atitaisyti per pirmąjį Visatinį Sąjungos Susirinkimą.

Pasitikėdami, Draugai Studentai jusų rimtu supratimu bendrų lietuvių katalikų studentijos reikalų ir dorų širdžių prakilnumu drįstame tikėtis netrūkų susilauksią minėtame reikale nuo Jūsų atsakymą.

Musu antrašas: Mr. A. Viskantas, rue Vésale, 8, Louvain, Belgique.

Organizacijinio Komiteto
Už Pirmininką Galdikas Jur.
Raštvedys Kuraitis Pr.

Louvain.
1909 m. Gruodžio 2 d.

DOCUMENTS OF THE 'LIETUVA' ASSOCIATION
OF LITHUANIAN STUDENTS AT THE UNIVERSITY
OF LEUVEN

Summary

At the late nineteenth and the early twentieth century, a fair number of young people from Lithuania studied at Western European universities. Catholic priests also went to study abroad and chose universities of Rome, Fribourg, Innsbruck and others for their studies. Around 1909–1910, several priests from Lithuania enrolled in the University of Leuven in Belgium and came up with the idea of founding an association of Lithuanian students. Thus, on 2 July 1909, the 'Lietuva' [Lithuania] association was founded, with students from the University of Leuven as its members. The association was active until 1913, when the last Lithuanian student left the University of Leuven. Nine student priests were members of this association throughout its existence. During the two years of actual activity, the association focused mainly on reading the Lithuanian press, writing articles for Lithuanian newspapers, and on various issues of its internal life. This article includes the surviving documents of the 'Lietuva' association: its statute, minutes of meetings, and the like.

KLEOPO JURGELIONIO LAIŠKAI ANTANUI VAIČIULAIČIUI APIE „TÈVE MŪSŲ“ VERTIMĄ IR KRISTAUS NUKRYŽIAVIMĄ

Kleopas Jurgelionis (1886–1963) – poetas, visuomenės veikėjas, kalbininkas, teisininkas, bandęs aprėpti dar ir kitas veiklos sritis. Gimęs 1886 m. sausio 17 d. Virbališkių kaime (Skapiškio parapija), kūdikystėje persikėlė gyventi į Panemunėlį, o dešimties metų – į Sankt Peterburgą. Motina buvo religinga, tad Jurgelionis mokėsi katalikiškose mokyklose (keturklasėje, gimnazijoje), kurios veikė prie Šv. Kotrynos bažnyčios. Šeimoje kalbėjo lietuviškai (kupiškėnų tarme) ir lenkiškai, pirmąjį eilėrašį parašė lenkų kalba. „Aš nebuvau nei pilnas lietuvis, nei lenkas, nei rusas, nors šių trijų genčių kalbos buvo mano kalbos, ir tik gal dėl Šv. Katerinos mokyklos įtakos man lenkų kalba buvo pasidarius šiek tiek artimesnė. Aš lenkiškai pradėjau rašyti eiles“¹, – teigė apmąstydamas savo tautinę tapatybę. Paskatintas zakristijono, chorvedžio Juozo Zaukos², įgijo lietuviškąjį sąmoningumą, ėmė reikštis Sankt Peterburgo lietuvių bendruomenėje, vaidinti mėgėjų statomose pjesėse.

1905–1907 m. įsitraukė į politinį judėjimą, rengė agitacijas prieš caro valdžią, tapo socialdemokratų partijos nariu, suartėjo su Vincu Mickevičium-Kapsuku, dėl šios veiklos buvo įkalintas. Pabėgęs iš kalėjimo, per Prancūziją, kur pusmetį praleido Paryžiuje, 1907 m. rudenį išvyko į Škotiją pakviestas redaguoti Lietuvių socialistų sąjungos Didžiojoje Britanijoje naujai įsteigto dvisavaitinio laikraščio *Rankpelnys*. Po metų įstojo į Krokuvos Jogailos universitetą studijuoti filologijos. Nors Kazimiero Būgos, su kuriuo bičiuliausi Sankt Peterburge, siūlytas tapti Lietuvių kalbos katedros vedėju, atsisakė akademinės karjeros ir 1909 m. išvyko į JAV. Nuo tų metų pabaigos Scrantone dirbo laisvamanių ir ateistų mėnraščio *Laisvoji mintis* redakcijoje, parašė studijėlę apie Antano Vienažindžio poeziją (išleista 1911 m.).

¹ Kleofas Jurgelionis, „Iš mano atsiminimų. Teatras ir revoliucija“, in: *Vienybė*, New York, 1959-06-26, p. 6.

² Juozas Zauka (1862–1943) – knygnešys, režisierius, mokytojas, visuomenininkas.

1914 m. įsidarbino Čikagoje leistame žurnale *Jaunoji Lietuva*, studijavo teisę katalikiškame DePaul (Šv. Vincento Pauliečio) universitete, vertė Williamo Shakespeare'o *Makbetą* (išleistas 1915 m.), bandė rašyti eilėraščius anglų kalba. 1916 m. išleido lietuviškų eilėraščių knygą *Glūdi liūdi*. Igjęs diplomą, po 1919 m. Čikagoje epizodiškai vertėsi advokato praktika, atstovavo klientus turtinėse ir skyrybų bylose. Netrukus grįžo prie spaudos darbo ir kultūrinės veiklos, nuo 1930 m. režisavo lietuviškus spektaklius, rengė radijo vaidinimus. Solidžiausias redaktoriaus pareigas ėjo Niujorke 1938–1940 m. vadovaudamas Susivienijimo lietuvių Amerikoje savaitraščiui *Tėvynė*; iš jų atleistas dėl Mahatmos Gandhi idėjų propagavimo. Nuo 1951 m. įsitraukė į Lietuvių rašytojų draugijos veiklą. 1963 m. gruodžio 24 d. mirė Riverside, palaidotas Čikagoje.

Jurgelionis stokojo savikritiško žvilgsnio, buvo įsitikinęs, kad gali viską atlikti nepriekaištingai ir visada likti teisus. Buvo sugalvojęs leisti lietuvišką enciklopediją, tačiau neįveikė finansinių kliūčių. Susidomėjęs lažybomis žirgų lenktynėse, parašė vadovėlį apie galimybes laimėti (1945). Jo lenkų kalba parašytą studiją apie Panemunėlio tarmės fonetiką (išversta į lietuvių kalbą ir išleista 1911 m. JAV) gerai įvertinus Būgai, Jurgelionis ėmė save laikyti puikiu kalbininku. Pasipūtėliškai kritikavo dr. Petrą Joniką: „Kalbos srityje šiandien aš neturiu sau lygaus. Didesnis už mane buvo Kun. Kaz. Jaunius ir gal Adomas Jakštas. [...] Prieš mane visi Jablonskio mokiniai, Jakšto nuomone, buvo niekis. [...] Tarp „dypukų“ šiandien tik Jonikis viešpatauja su visu savo nemokslu kalbų srityje“³. Tačiau profesionaliu kalbininku Jurgelionis netapo. Lygiai negavo filosofijos daktaro laipsnio, kurio tikėjosi už sudarytą *Mįslių knygą* (1913) – daugiau nei tūkstančio trumposios tautosakos pavyzdžių su pastabomis ir kitų kalbų lyginamąja medžiaga.

Gyvenime išbandęs daugybę sričių, Jurgelionis viskuo domėjosi priešokiais, paskubomis, paviršutiniškai. Panašiai buvo ir su krikščionyste, krikščioniškų tekstų vertimais. Jo požiūris ir keistoki svarstymai atsiskleidžia laiškuose, kurie liudija savotišką adresanto mentalitetą, padeda suvokti platesnį Jurgelionio gyvenimo ir veiklos kontekstą, iliustruoja jo mėtymąsi tarp įvairių veiklų ir negebėjimą savęs adekvačiai vertinti. Savo ruožtu, lai-

³ Kleopas Jurgelionis, „Kalba lietuviškai... Vienybės redaktoriui arba jo vietininkui“, in: Klaipėdos universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, Kazio Pemkaus archyvas, f. 2 [laikraščio *Vienybė* fondas], p. 3; cit. pagal: Roma Bončkutė, „Gimęs kartu su *Vienybe Lietuvoninkų*: Kleopo Jurgelionio 55-osioms mirties metinėms“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, Vilnius, 2018, Nr. 6, p. 25.

kuose iškyla išeivių tarpusavio santykių, bendravimo detalės, dažnai alternatyvus adresanto požiūris į visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą.

Jurgelionis nemažai susirašinėjo su Kazimieru Būga, Une Babickaite⁴, Antanu Vaičiulaičiu⁵. Koresponduodamas su pastaruoju, tuo metu ėjusiui *Aidų* redaktoriaus pareigas, 65-erių Jurgelionis dažnai kontroversiškai reaguoja į jam rūpimus dalykus, akcentuoja savo išskirtinį išmanymą: aptaria XX a. vidurio literatūros tendencijas, išeivijos reikalus, išdėsto nuomonę apie Jono Aisčio kūrybą⁶, atskleidžia požiūrį į Vakarų Europos literatūrą⁷, diskutuoja apie vertimus ir jų kokybę. Tokių laiškų (jų kopijų), saugomų Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne, Vinco Maciūno fonde (f. 115, b. 215), yra trylika. Atsakymai nėra žinomi, į Vaičiulaičio epistolikos leidimą laiškai Jurgelioniui apskritai nepateko⁸.

Jurgelionio korpuse išsiskiria du laiškai, kuriuose dėstomas požiūris į tikėjimą ir katalikybę, kvestionuojamas kanonizuotas „Tėve mūsų“ vertimas, diskutuojama dėl Jėzaus Kristaus nukryžiovimo istoriškumo, suabejojama pamatinėmis krikščionybės tiesomis. Jie verti paviešinimo ne vien kaip individualūs, izoliuoti mąstymo kuriozai, deviantiniai net primityvios laisvamanybės ir pseudoteologijos kontekste. Šie tekstai leidžia visu aštrumu suvokti tarp sąlygiškai įtakingų išeivijos asmenybių buvusius pažiūrų skirtumus, dargi radikalius kraštutinumus ir apmąstyti nuosaikumą, ar greičiau nuolankumą, kurio reikėjo *Aidų* redaktoriui, idant jis galėtų sėkmingai redaguoti žurnalą ir periodiškai skelbti Jurgelionio kūrybą.

Publikacijoje pateikiami 1951 m. lapkričio 30 d. ir 1952 m. kovo 8 d. Jurgelionio laiškų Vaičiulaičiui perrašai. Laiškai rašyti adresantui ir adresatui gyvenant JAV. Rašyta Jurgelionio ranka, taisyčių beveik nėra. Laiškai rašyti rašaliniu parkeriu, tikėtina, juodu rašalu (kserokopijose tai sunkiau nustatyti). Kai kurie žodžiai pabraukti tuo pačiu rašalu. Puslapiai numeruoti Jurgelionio ranka. Archyvinė numeracija grafito pieštuku. Rašyta tik vienoje – *recto* – pusėje. Kopijuojant laiškus, 1951 m. lapkričio 30 d. laiško l. 1 ir 2 apatinėse dalyse buvo pridėtas ir iš dalies nukopijuotas vokas su įrašu: „Jurgelionio / Jurgen / Normal Parkway / [...]o 21, Illinois“, dešinėje antspaudas

⁴ Unė Babickaitė (1897–1961) – lietuvių aktorė, režisierė.

⁵ Antanas Vaičiulaitis (1906–1992) – rašytojas neoromantikas, vertėjas, literatūros kritikas.

⁶ Kleopo Jurgelionio laiškas Antanui Vaičiulaičiui, 1952-02-02, in: *LLTI BR*, f. 115, b. 215.

⁷ Kleopo Jurgelionio laiškas Antanui Vaičiulaičiui, 1951-01-04, in: *Ibid.*

⁸ Žr. Antanas Vaičiulaitis, *Laiškai: Rinktinė*, parengė Ilona Čiužauskaitė, Ernesta Juknytė, Neringa Klišienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

su įrašu: „19 Chicago / DEC1 / 7³⁰ PM / 1951 / ILL“; l. 2 nukopijuota daugiau – matyti adresato adresas: „Mr. A. Vaičiulaitis / 2087 N. Main ave.“

Perraše išlaikytos morfologinės, sintaksinės, fonetinės laiškų kalbos ypatybės, vietovardžių formos; sudabartintos grafemos (pvz., <ʒ> → <z>, angliško tipo didžioji <a> → <A>); ištaisyti dabartinės normos neatitinkantys rašybos atvejai – *keliolika*, *juros*, *kunus*, *Jezus* ir pan. Išlaikyta originali skyryba, tik modernizuota atidarančių kabučių forma ir kai kuriose vietose pagal dabartinę normą įterpti kableliai, leidžiantys aiškiau suvokti sakinio struktūrą (pvz., „Tai liudija [,] kaip skurdi buvo visų dailininkų imaginacija ir kaip vienpusiškai ribota jų nuomonė apie Kristų“). Nelietuviški intarpai komentuojami aparate, kai tekste pasitaiko pirmą kartą ar reikšmė skiriasi nuo ankstesnio pavartojimo.

Parengė Linas Daugėla

I. KLEOPO JURGELIONIO LAIŠKAS ANTANUI
VAIČIULAIČIUI, SCRANTON, PA., 1951-11-30

Lapk. 30, 1951⁹
Gerb A. Vaičiulaitis
Scranton, Pa.

Mielas Broli:

Štai mano išraiška „Tève mūsų“

Jeigu turite *voluntas*¹⁰ ar nevaržomo noro, paskelbkite šį originalų raštelį Aiduose. Gal su Tėvų Pranciškonų aprobata.

Jeigu ne, būkite malonus sugražinkit man rankraštį, nes tai yra vienatinė jo kopija.

Širdingai Jūsų,
Kl. Jurgelionis

„Tève mūsų“

Lietuvių kalboj, kaip ir kitose Europos kalbose, malda „Tève mūsų“ turime vergiškame vertime iš latinų kalbos vertimo. Latiniškas „Tève mūsų“ yra vertimas iš graikiško, o graikiškas „Tève mūsų“ yra senoviškas vertimas iš aramaiško. Aramajų (Syrijos) kalba buvo Jėzaus Kristaus (tikriau Iso Kristo) gimtoji kalba. Jėzus nekalbėjo nei graikiškai, nei latiniškai, nei žydiškai (hebrajiškai). Jis kalbėjo tiktai aramaiškai. Jo tėvai, giminės, visi ar kone visi jo klausytojai, sekėjai, draugai ir apaštalai taipgi kalbėjo tiktai aramaiškai. Aramaiškai buvo sudėtos ir pirmosios evangelijos. (Tais laikais, Viduržemio jūros pakraščiu nuo Caeserejos iki Tyro, Sidono¹¹, kur Jėzus lankėsi, ir toliau į šiaurę, aramaiškon kalbon buvo jau įsimaišę daug graikiškų, latiniškų ir arabiškų žodžių, bet nedaug hebraiškų.) [1. 2]

Kada, po kelių šimtmečių „Tève mūsų“ buvo išverstas į latinų kalbą, ši kalba jau semantiškai buvo griežtai „nutobulinta“ ir jos gramatika buvo suakmenėjus. Ne iš esmės, bet tik vartojant latiniškas gramatiško formulumo taisykles, visas „Tève mūsų“ pasidarė eile paliepiimų Tėvui (Dievui) ir kitiems žmonėms, bet ne sau. Kitos kalbos moka melstis be paliepiimų.

⁹ Datuota Vaičiulaičio [?] ranka, kitu nei laiškas rašikliu.

¹⁰ Valia, noras, troškimas (*lot.*).

¹¹ Tyras, Sidonas – miestai dabartiniame Libane.

Latiniškai sunku ką pasakyti nevartojant paliepimo formos. Aramajų kalba, kaip komercinė ir ne militaristinė¹² kalba, paliepiamų forma taip atkakliai nesivadavo.

Jėzaus aiškinimu, „Tėve mūsų“ neturėjo išreikšti nei paliepiamų nei prašymų: „nes jūsų Tėvas žino ko jūs reikalingi pirma jūsų prašymo“¹³. Tą malda pats žmogus, vienas, ne viešai, ir pats nuo savęs (ne kitų žmonių vardu) turėjo kalbėti pagarbinimui savo Tėvo (Dievo). O todėl įkvėpimo valandoj aš išvedžiau ir atjaučiau, kad, atmetus latiniškos gramatikos formą, „Tėve mūsų“ Jėzaus kalboje galėjo skambėti ir sakytis maždaug sekamai: [l. 3]

Mūsų Tėve, kurs esi virš mūsų,
 Aš garbinu Tavo vardą,
 Aš trokštu Tavo globos,
 Aš visuomet seksiu Tavo norus čia ant žemės,
 kaip tu esi sekamas viršuj.
 Aš žinau, kad šiandien Tu man
 duosi kasdieninės duonos,
 Aš žinau, kad Tu atleisi man mano skolas,
 Ir aš taipgi atleisiu
 mano skolininkams jų skolas.
 Tu negundai manęs pagundinimais
 Ir Tu apsaugai mane nuo pikto

 Aš garbinu Tave
 Ir garbinsiu visuomet. [l. 4]

Anglų kalboje, mano parinktais žodžiais, „Tėve mūsų“ sakytųsi maždaug sekamai:

Our Father who art¹⁴ above us,
 I praise your name,
 I cherish your guidance
 I shall always follow your wishes
 here on earth as they are
 followed above.

¹² Pirmoji *t* taisyta iš *s*.

¹³ *Mt* 6, 8.

¹⁴ Archajiška *to be* vienaskaitos antrojo asmens forma.

I know you will give me
 my daily bread to-day.
 I know you will forgive me my debts,
 And I shall likewise forgive
 my debtors theirs debts.
 You never tempt me with temptations
 And you always save me from evil.
 I adore you
 and I shall adore you
 forever. [l. 5]

Aš tikiu, kad taip išreikštas „Tėve mūsų“ yra savo tiesiogine kalba daug artimesnis originalui, kurio neturime (gaila, kad aramaiški evangelijų tekstai dingo ar buvo tyčia sunaikinti). Ir tai jau ne malda. Tai greičiau yra nuoširdi žmogaus giesmė savo Tėvui-Dievu pagarbinti. Ir čia jis išreiškia savo tikėjimą Tėvu-Dievu, ko nėra latiniškame vertime. Tikintis žmogus negali Dievui sakyti „fiat“¹⁵ arba „et ne nos inducas“¹⁶. „Fiat“ reiškia įsakymą „tegu taip pasidaro“, o taipgi dokumentą, kuris įsako ar leidžia ką nors daryti. Negatyvus imperatyvas visuomet išreiškia esantį ar buvusį nepasitikėjimą. Lietuviškai, „tu taip nedaryk“ reiškia, kad tu taip darai ar nori daryti, bet esi įspėjamas taip nedaryti. „Et ne nos inducas in temptatione“¹⁷ – šie žodžiai negatyviu imperatyvu įtaria Dievą ir įsako jam, kad jis taip daugiau nedarytų. Šis išvengtinas kalbinis nesusipratimas tapo išvengtas. [l. 6]

Aiškumui priduriu čia savo pastabas apie „dangų“ ir „valių“.

Lietuvių kalboj nėra žodžio su panašiu pirmąsios prasmės pasakymu¹⁸ kaip latiniškai caelum¹⁹. Mūsų „dangus“ yra to pačio kamieno kaip dangtis, iš veiksmažodžio dengti. Dangus tai danga užtiesta viršuj žemės. Todėl mums negalima būti danguje. Galima būti ant dangos ar po danga, ant stogo ar po stogu, ir tik šiaudai gali būti pačiame stoge. Latiniškas caelum gal turėjo tą patį ar panašų pirmąsį reiškimą kaip dangus (apskritos dengtės), vienok literatūros laikais caelum reišė erdvę virš žemės iki debesų ir

¹⁵ Teesie, tebūnie (*lot.*).

¹⁶ Ir nevesk mūsų (*lot.*).

¹⁷ Ir nevesk mūsų į pagundą (*lot.*).

¹⁸ Matyt, žodis neaiškiai užrašytas.

¹⁹ Kazimiero Kuzavinio pateikiamos kelios reikšmės: ‘dangus’, ‘aukštybės’, ‘nemirtingumas’, ‘atmosfera’; žr. *Lotynų-lietuvių kalbų žodynas = Dictionarium latino-lituanicum*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 121–122.

žvaigždžių. Latiniškoj kalboj caelum niekad neįsigijo dvasinės reikšmės. Net kada Thomas Aquinas sako „in corporibus caelestibus“²⁰ jis turi omenėje žvaigždes – fizinius kūnus²¹. Caelum, kaip erdvė virš žemės, buvo apribotas. Šiandien mes manom, kad ta erdvė gal ribų neturi, o jei jas turi, tai jos yra neapsakomai ir net neįsivaizduojamai tolimos-aplinkui. Tai viskas yra „virš mūsų“ (tikriau pasakius „aplinkui [l. 7] mūsų“) – su ribomis ar be ribų.

Žodis voluntas netinka versti žodžiu valia, kurs nėra lietuviškas, bet ir slavų volia nėra voluntas. Nors slaviškas žodis volia gal yra to pačio kamieno kaip gotiškas wilja, kurs reiškia norą, bet slaviškame vartojime žodis volia žymiai suartėjo su laisve („Ach, ti volia, moja volia, zolotaja ti moja“²²). Pagrindiniai voluntas reiškia norą ir lietuviškai verstinas žodin noras. Žodis voluntas įsigijo prasmės laisvo noro, nepaliepiamo noro, bet lietuviškai tą voluntas prasmės variantą išreiškiame dviem žodžiais: savo noras, iš ko padarytas savanoris (latiniškai voluntiras). Apie norą kaip „valią“ (will) arba apie laisvą norą su galėjimu jį išpildyti, buvo ir tebėra daug kalbama visaip tik ne filologiškai. Visos tos kalbos kalbiškai mums yra svetimos. Dalykai ir apsireiškimai, kuriems neturime žodžio, mums negyvuoja, ir jų mes nepasigendam.

Kl. Jurgelionis

²⁰ Cituojamas Tomo Akviniečio veikalas *De operationibus occultis naturae*.

²¹ Atskiriamas „dangus“ kaip fizinė sfera su dangaus kūnais bei kosmosu ir „rojus“, nurodantis amžinojo gyvenimo skirtį.

²² Ak tu laisve, mano laisve, auksine tu mano (*rus.*).

II. KLEOPO JURGELIONIO LAIŠKAS ANTANUI
VAIČIULAIČIUI, [SCRANTON, PA.], 1952-03-08

Kovo 8, 1952

1952, III. 8²³

Mielas Broli:

Su šiuo siunčiu Jums nepaprastą šypsančio Jėzaus Kristaus paveikslą²⁴. Kaip man buvo, gal ir Jums bus malonu pamatyti Jėzų Kristų, kurs šypso. Aš esu matęs turbūt netoli šimto Jėzaus Kristaus paveikslų, kuriuos per daug metų pagamino įvairių tautų žinomieji dailininkai. Tarp jų nemačiau nei vieno su šypsa. Tai liudija, kaip skurdi buvo visų dailininkų imaginacija ir kaip vienpusiškai ribota jų nuomonė apie Kristų. Geras žmogus visuomet turi daug progų šypsoti ir šypsa rodyti savo gerumą.

Atsimenu, keletą (ar gal keliolika) metų atgal Amerikoj buvo paskelbta nuotrauka nukryžiuoto Jėzaus Kristaus paveikslo, kurį nupiešė koks tai žinomas Ispanijos dailininkas²⁵. Buvo sakyta, kad tas dailininkas daug metų praleidęs bėginėdamas pamatyti kariamus žmones ir nupiešdamas baisiausius veidų išreiškimus, kokius matė. Taip jis rengėsi piešti nukryžiuotą Kristų. Iš visų baisenybių jis padarė vieną didžiausią baisenybę Jėzaus Kristaus [I. 2] veide. Pamatęs tokią baisenybę niekas, jei bent tik liguistas sadistas, negalėtų į ją antru syk žiūrėti. Tas dailininkas pats turėjo būti sadistu. O vienok jo tas baises paveikslas buvo labai giriamas.

Kartais žmonių fantazija labai krypsta į sadizmą.

Gal jūs nežinot, tai pasakysiu. Keliolika metų atgal aš parašiau ir paskelbiau lietuvių kalboje straipsnį²⁶, kuriame išdėsciau savo argumentus ir įrodymus, kad Jėzus Kristus niekad nebuvo nukryžiuotas. Gavau keliolika laiškų, kuriuose buvau nubaramas už mano tokį „bedievišką“ straipsnį. Neužmirštu laiško, kuriame vienas katalikas, išreiškęs man savo pasipiktinimą, užbaigdamas pasakė: „bet jeigu būtų teisybė ką sakai, jeigu tikrai Jėzus už mus nemirė ant kryžiaus, tai tokį Jėzų gali sau laikytis, man tokio Jėzaus nereikia“.

²³ Data pakartota Vaičiulaičio (?) ranka juodu rašalu.

²⁴ Minimo paveikslo faksimilės ar atviruko prie laiško archyve nėra.

²⁵ Galbūt kalbama apie ispanų dailininką Diego de Silva y Velázquez ir jo paveikslą „Nukryžiuotas Kristus“.

²⁶ Straipsnis nenustatytas.

O man taip gaila buvo to žmogaus. [l. 3]

Nuo to laiko aš vis jieškojau naujų paliudijimų ar kokių nors man nežinomų šaltinių, kad ir menkiausių, kurie patvirtintų mano bendras žinias ir paremtų mano įsitikinimą. Mano asmeniniam įsitikinimui nereikia daugiau įrodymų. Kuriuos turiu, jais tikiu. Šiandien turiu daugiau žinių negu turėjau keliolika metų atgal. Neesu ir niekad nebūsiu teologas. Skaičiau ir teologus, gaisindamas laiką. Teologai nieko nepasako apie Jėzaus gyvenimą. Suradau tik vieną teologą (vokietį), kurs išreiškė didelį apgailavimą, kad mes taip nieko nežinom apie Jėzaus Kristaus gyvenimą. Iš raštų žmonių, kurie, nors nebūdami teologijos profesoriais, pašventė kone visą savo gyvenimą Jėzaus Kristaus gyvenimui tyrinėti, aš patyriau, kad ta graži pasaka, kaip Jėzus gimęs Betliejaus stonelėj, yra fikcija, grynas prasimanymas, ir kad tas yra žinoma visiems objektyviems teologams. Tas jau atveria duris ir mano [l. 4] išvedimui, kad ir smulkus nupasakojimas kaip Kristus buvo nukryžiuotas, taipgi yra fikcija.

Trumpai suglaudus, Jėzus nebuvo nukryžiuotas, nes jis niekad nebuvo buvęs Jeruzolime – ką jis ten būtų veikęs, nemokėdamas hebrajiškai kalbėti. Jo kalba buvo aramaiška. Šv. Povilas, kaip tai galima suprasti iš jo laiškų, yra matęs Kristų gyvą, jo asmenyje, ir tik Kristus, o ne Petras, galėjo padaryti šv. Povilą savo pasekėju. Todėl Kristus mirė šv. Povilo laiku ir jis mirti galėjo tiktai Damaske, jau sulaukęs gana seno amžiaus. Taigi Damaskas, o ne Jeruzolimas turėtų būti krikščionių šventvietė, krikščioniška Mecca.

Yra daug išmėtytų žinių, kurios tiesioginiai ar netiesioginiai paremia mano nuomonę.

Vienok, matyt, to visko neišpuola skelbti, nors Kristus kurs savo mirčia mirė, man yra daug labiau suprantamas, šviesesnis ir meilesnis. Neišpuola skelb[t]i to, nes prieš vėją nepapūsi. Pasakysiu, keletas metų atgal apie tai išsikalbėjau [l. 5] su vienu labai garbingu krikščioniu, ne kataliku, amerikiečiu. Jis rodos buvo sužavėtas mano išdėstymu. Tuomet aš jam prasitariau, kad aš norėčiau duoti lekciją anglų kalboje didesniai būriui krikščionių, jo denominacijos. Jis pastatė akis ir tarė su griežtumu: „Susimildamas to nedaryk. Sakau tau kaip draugas – to nedaryk, jeigu tu brangini savo gyvenimą. Apie tai negali būti jokių lekcijų, jokios kalbos.“

Man prisiminė tas²⁷ lietuvis katalikas, kurs parangus buvo atsižadėti Kristaus, jeigu būtų tiesa, kad jis nebuvo nukryžiuotas. Kaip katalikams, taip ir protestonams Jėzus turi būti nukryžiuotas.

²⁷ Žodis įterptas.

Todėl galbūt ir Jėzus, kurs šypso, gali būti nepageidaujamas ir katalikams, ir protestonams.

Širdingai Jūsų Kl. Jurgelionis.

P.S. Mano vertimą maldos „Mūsų Tėve“ („Pater noster“) aš daviau vienam kolegijos profesoriui, teologui ir kalbų žinovui. Jis pilnai pritarė mano filologijai.

K. J.

LETTERS OF KLEOPAS JURGELIONIS TO
ANTANAS VAIČIULAITIS ON THE TRANSLATION OF
THE 'OUR FATHER' AND THE CRUCIFIXION OF CHRIST

Summary

Kleopas Jurgelionis (1886–1963) was a poet, translator, public figure, linguist, and lawyer – a personality with an extremely varied biography who also attempted to cover other areas of activity. After various upheavals in his life, in 1909 he came to the USA where he worked in newspapers, published a wide variety of books, studied law, practiced as an attorney at law, directed Lithuanian performances, and produced radio plays. Jurgelionis lacked a self-critical outlook; he was convinced he could do everything flawlessly and be always right. Having tried many fields in his life, he was interested in everything fitfully, hastily, and superficially. His approach to Christianity and translations of Christian texts was similar. Jurgelionis's attitudes and strange reflections are revealed in his letters, which point to his peculiar mentality, help to understand the broader context of his life and activities, illustrate his tossing between various activities, and his inability to adequately evaluate himself. In their turn, his letters reveal details of relations and communication between the émigrés, and his views – often alternative – on public and cultural life. This article contains two Jurgelionis's letters to Antanas Vaičiulaitis, a writer and the editor of the magazine *Aidai* [Echoes], in which the views on faith and Catholicism are discussed, the canonised translation of the 'Our Father' is questioned, the historicity of the crucifixion of Jesus Christ is debated, and the fundamental truths of Christianity are called into doubt.

APIE AUTORIUŠ

ROMA BONČKUTĖ – humanitarinių mokslų daktarė, Klaipėdos universiteto Socialinių ir humanitarinių mokslų fakulteto Filologijos katedros vyriausioji mokslo darbuotoja, profesorė, Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto Tekstologijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: literatūros istorija, tekstologija, egodokumentika. Naujausia knyga: *Vaclovo Biržiškos ir Petro Joniko susirašinėjimas (1948–1955)* (2015).
ORCID: 0000-0001-5889-675X.

El. paštas: romabonckute@gmail.com

VIGMANTAS BUTKUS – humanitarinių mokslų daktaras, docentas, Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto Moderniosios literatūros skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: literatūrologinė baltistika, literatūros topografija, erdvės poetika. Be daugelio mokslinių straipsnių, išleido knygas *Literatūros žvalgymai* (2011), *Šiaulių auto/topografija* (2011), *Stebuklo horizontai: Šiluva ir jos legenda lietuvių literatūroje* (2014), *Literatūrinė baltistika: Samprata, raida, perspektyvos* (2018), *Lietuvių ir latvių literatūriniai dialogai: Straipsniai. Recenzijos* (2019) ir kitas.

ORCID: 0000-0001-6930-5716.

El. paštas: vigmantas.butkus@gmail.com

LINAS DAUGĖLA – Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto lietuvių filologijos studijų bakalaurantas. Mokslinių interesų sritys: šiuolaikinė lietuvių literatūra, latvistika, tekstologija.
El. paštas: linasdaugela84@gmail.com

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: XX a. pirmos pusės Lietuvos etnopolitinė istorija, XX a. Lietuvos istorijos šaltinių rengimas. Naujausia knyga: *Witoldas Pileckis kovose dėl Vilniaus (1918–1923 m.)* (kartu su Vitalija Stravinskiene, 2022).
ORCID: 0000-0002-0598-2459.

El paštas: e.gimzauskas@yahoo.com

ANTANAS GRAŽULIS – Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto klasikinės filologijos studijų bakalaurantas. Mokslinių interesų sritys: literatūrologija, klasikinė filologija.
El. paštas: antanas.grazulis@flf.stud.vu.lt

ALGIMANTAS KATILIUS – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Katalikų Bažnyčios Lietuvoje istorija XIX–XX a., Užnemunės istorija XIX a. Naujausia knyga: *Prelato Kazimiero Stepono Šaulio dokumentai* (2024).

ORCID: 0000-0003-4942-5053.

El. paštas: katilius1@gmail.com

REGINA LAUKAITYTĖ – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto vyresnioji mokslo darbuotoja. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Lietuvos XX a. istorija, Katalikų ir Stačiatikių Bažnyčių bei religinių mažumų XX a. istorija. Išleido knygas: *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai* (1997), *Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje* (2003), *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)* (2010), *Marijos Nekaltojo Prasidėjimo vargdieinių seserų vienuolijos šaka Amerikoje* (2014), *Londono lietuvių Šv. Kazimiero bažnyčios šimtmetis* (2018), *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo* (2022).

ORCID: 0000-0003-4851-5751.

El. paštas: regilauk@gmail.com

DARIUS LIUTIKAS – socialinių mokslų daktaras, Lietuvos socialinių mokslų centro vyresnysis mokslo darbuotojas, Lietuvos piligrimų bendrijos pirmininkas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: piligrimystė, religinis turizmas, turistų kelionių motyvai, šventos vietos ir šventos erdvės, religijų geografija, religijos sociologija. Naujausia sudaryta knyga: *Pilgrims: Values and Identities* (2021), *Religious Tourism and Globalization* (2024).

ORCID: 0000-0002-0336-266X.

El. paštas: darius.liutikas@gmail.com

DANGIRAS MAČIULIS – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Lietuvos istorija XX a., atminties kultūra Lietuvoje, XX a. Lietuvos kultūros istorija. Išleido knygas: *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais* (2005), *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung)* (kartu su Dariumi Staliūnu, 2015), *Tautinė mokykla: Žvilgsnis į tautininkų švietimo politiką* (2017).

ORCID: 0000-0001-6496-1538.

El. paštas: dangirasmaciulis@yahoo.com

VILIUS MĒDŽIUS – Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto klasikinės filologijos studijų bakalaurantas. Mokslinių interesų sritys: indoeuropeistika, mitologija.

El. paštas: vilius.medzius@gmail.com

LAURYNAS PELURITIS – humanitarinių mokslų daktaras, Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto asistentas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Lietuvos filosofijos istorija, politinė filosofija, idėjų ir sąvokų istorija. Naujausia knyga – sudaryta straipsnių rinktinė *Rekonstrukcija: Dešinioji politinė mintis tarp tradicijos ir šiandienos* (2024).

El. paštas: l.peluritis@gmail.com

ARŪNAS STREIKUS – humanitarinių mokslų daktaras, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto profesorius. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Bažnyčios istorija Lietuvoje XX a., sovietų režimo kultūros politika, išeivijos politinė ir kultūrinė veikla. Naujausios knygos – *Papiežiškoji Šv. Kazimiero lietuvių kolegija Romoje. Istorijos eskizas* (2024) ir *(Ne)meilės trikampis: Šventojo Sosto Rytų politika, sovietų režimas ir Lietuva* (2024).

El. paštas: astreikus@hotmail.com

PAULIUS V. SUBAČIUS – humanitarinių mokslų daktaras, Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto profesorius, LKMA akademikas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: literatūros

istorija ir teorija, tekstologija, lietuvių tautinio identiteto formavimosi klausimai, Naujųjų laikų Bažnyčios istorija. Daugelio straipsnių ir knygų autorius ar sudarytojas. Naujausia publikacija „Tekstas kaip gyvatvorė“ (*Archivum Lithuanicum*, t. 24) 2023 m. pelnė *Literatūros salų* sambūrio skiriamą geriausio metų literatūrologinio straipsnio nominaciją.

ORCID: 0000-0001-7301-9210.

El. paštas: paulius.subacius@flf.vu.lt

BIRUTĖ VALEČKAITĖ – Vilniaus dailės akademijos doktorantė, Vilniaus arkivyskupijos Bažnytinio paveldo muziejaus ir Lietuvos kultūros tyrimų instituto Dailės istorijos ir vizualiosios kultūros skyriaus darbuotoja. Mokslinių tyrinėjimų sritys: XVI–XVIII a. LDK bažnytinė dailė, šventųjų ikonografija, šventumo perteikimo vaizduojamojo meno kūrinuose problematika. Rengia disertaciją tema *Šv. Dominyko ir šv. Pranciškaus ikonografija Vilniaus pranciškonų ir dominikonų dailėje XVI–XVIII a.: asmenybės ir šventumo perteikimo reikšmė ikonografinių tipų susiformavimui ir paplitimui*.

El. paštas: birute.valeckaitė@gmail.com

BIRUTĖ RŪTA VITKAUSKIENĖ – humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus dailės akademijos docentė, Lietuvos nacionalinio muziejaus mokslo darbuotoja, Lietuvos ir Lenkijos dailės istorikų draugijų narė. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: LDK kultūra, architektūra ir dailė, auksakalstės istorija, Vilniaus miesto istorija, biografistika. Be daugelio straipsnių išleido knygą *Atrastas Vilnius: Kartografiniai ir sociotopografiniai miesto maketo šaltiniai* (kartu su Karolina Glinska, 2023).

El. paštas: ruta.vitkauskiene@gmail.com

VILMA ŽALTAUSKAITĖ – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: Katalikų Bažnyčios struktūros ir bendruomenės raida XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje Lietuvoje, santykiai su moderniaisiais nacionalizmais, dvasininkijos socialinės laikysenos. Naujausia knyga: *Paklusnūs žmonės: Romos katalikų dvasininkų sociokultūrinė laikysena XIX a. II pusės Lietuvoje* (2022).

ORCID: 0000-0002-2241-3768.

El. paštas: vilsimas@gmail.com

MANFREDAS ŽVIRGŽDAS – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių tyrimų kryptys: lietuvių egzodo literatūra, XX a. pirmos pusės literatūra, tekstologija, komparatyvistika. Išleido monografiją *Regimybės atspindžiai: Vizualumo poetika Alfonso Nykos-Niliūno kūryboje* (2009), sudarė straipsnių rinkinius *Alfonsas Nyka-Niliūnas: Poetas ir jo pasaulis* (kartu su Eugenijum Žmuida, 2010), *Eina garsas: Nauji Maironio skaitymai* (2014), kolektyvinę monografiją *Maironio balsai: kūryba, veikla, atmintis* (2019), sudarė Maironio, Vytauto Mačernio, Alfonso Nykos-Niliūno, Henriko Nagio poezijos rinktines.

ORCID: 0000-0002-3527-4971.

El. paštas: zvirgzdas@liti.lt

ATMENA AUTORIAMS

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraščio ir Bažnyčios istorijos studijų redakcinės kolegijos laikosi požiūrio, kad autoriai neturi būti formaliais reikalavimais varžomi rinkdamiesi jų metodologiją, siekius, individualų stilių, požiūrį į mokslinių publikacijų paskirtį atitinkantį diskurso tipą (straipsnio struktūrą, argumentavimo modelį). Tačiau vienu ar kitu būdu mokslo straipsnyje privalu suformuluoti tyrimų tikslą, nurodyti uždavinius, įvardyti objektą, metodą, aptarti nagrinėjamos problemos iširtumo laipsnį. Įprasta, kad mokslinėse publikacijose nurodomi šaltiniai, rūpinamasi citavimo tikslumu, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados.

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu (el. paštu ar asmeniškai įteikiant laikmeną; dėl išimčių būtina tartis su vyriausiuoju redaktoriumi); pageidautina pateikti ir vieną egzempliorių išspausdintos medžiagos. Failai rengiami *Microsoft Office* ir su juo suderinamomis programomis (formatai: *.doc, *.rtf, *.xls, *.vsd; *Word 2007–2013* failai *.docx etc. pateikiami išsaugoti *.doc etc. formatu), iliustracijos – programomis, kurios leidžia išsaugoti medžiagą formatais: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, pastaruoju formatu – be suspaudimo. Tekstas rengiamas pagal lietuviškus rašmenų kodavimo standartus, kuriuos palaiko *Microsoft Office 2000* ir vėlesnės versijos, šriftais *Times New Roman* arba *Palemonas*, 12 pt dydžiu, 1,5 li intervalu.

Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką (40 000 spaudos ženklų), dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausiuoju redaktoriumi. Į autorinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, santrauka. Publikaciją sudaro faksimilė ar originalo perrašas, grindžiamas sistemaiskais ir atskiroje komentarų padalėje aptartais principais, esant reikalui – vertimas į lietuvių kalbą ir tekstologiniai bei dalykiniai (istoriniai, kalbiniai ir kt.) komentarai.

Lietuvos akademiniuose ir kultūriniuose leidiniuose pamažu nusistovint bendriesiems mokslinio aparato principams, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* ir *Bažnyčios istorijos studijos* laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią primygtinai rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučiu, pvz., *A a a „b b b“*. Tik tuomet, kai sakiny s ir prasideda, ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „*A a a, a a a.*“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „*A a a 'b b b' a a a.*“

1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Išskeltinės citatos pateikiamos be kabučiu, jos atskiriamos tarpų tarp eilučių ir renkamos mažesniu ar kitu šriftu.

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [---]. Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradedama rašyti mažąja raide,

pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3 Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa *m.*, pvz., 1861 *m.*; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-*as dešimtmetis* arba *aštuntas dešimtmetis*, 7-*ame dešimtmetyje* arba *septintame dešimtmetyje*; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa *a.*, pvz., XVI *a.*; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnyš be tarpelių, pvz., 1815–1831 *m.*; VI–XX *a.*; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa *m.* nerašoma, pvz., (1900) arba (1579–1832).

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis *m.* ir *d.*, mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 *m. birželio* 16 *d.*

3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma tik pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.

4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamas Lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidingai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Sutrumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinynus ar enciklopedijas.

5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Vulgata, Lietuvos Vyskupų Konferencija, Šventasis Tėvas, (šv.) Mišios.

5.1. Religinių bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.

6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi kursyvu, išskyrus tuos atvejus, kai pastarieji teikiami išplėstiniu būdu, tai yra su bendrinio žodžiu ar santrumpa ir simboliniu pavadinimu kabutėse, pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.

7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.

8. Išnašos numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuorodas apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Išskeltinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje (jos komentare) taikoma išštinė išnašų numeracija.

9. Bibliografija (šaltiniai, literatūra) teikiama išnašose. Kitakalbį leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą.

9.1. Duomenys leidinio aprašui imami iš leidinio antraštinio puslapio ir pateikiami be sutrumpinimų ar korekcijų. Esant reikalui, nuorodos į senuosius ir retuosius leidinius (konkrečius egzempliorius) bei archyvinę medžiagą gali būti pateikiamos kaip išsamus antraštinių bei kitų (fizinės būklės, įrišimo, saugojimo vietos, signatūros, nuosavybės) duomenų aprašas. Tokiu atveju dera perteikti antraštinio puslapio grafinius duomenis – didžiųjų ir mažųjų raidžių skirtumą, ligatūras, įkypu brūkšniu pažymėti antraštinio teksto skaidymą eilutėmis ir kt.

9.2. Knygų ir kitų leidinių apraše pirmiausia nurodoma autoriaus pilnas vardas (vardai) ir pavardė; skyrybos ženklais neskiriama. Toliau nurodomas knygos pavadinimas kursyvu; atskiriamas kableliu. Toliau nurodoma leidimo vieta (ne daugiau du miestai), leidykla ar leidėjas (senujų leidinių – spaustuvė), metai. Leidimo vieta nuo leidyklos ar leidėjo atskiriama dvitaškiu; leidėjas nuo metų atskiriamas kableliu. Knygos puslapis nurodomas po metų; atskiriamas kableliu ir rašomas po lietuviškos santrumpos *p.*:

Antanas Tyla, *Garšvių knygnešių draugija*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 10.

9.3. Kai knygos ar straipsnio autoriai yra keli, jie nurodomi atskiriant kableliu. Kai knygos ar straipsnio autorių arba sudarytojų yra daugiau negu trys, nurodomas tik pirmasis ir santrumpa laužtiniuose skliaustuose *ir kt.* Kai knygos antraštiniame puslapyje autorius nėra iškeltas į priekį, nėra įrašytas arba tik spėjamas, jį aprašo pradžioje galima nurodyti laužtiniuose skliaustuose; atskiriama kableliu:

Algė Jankevičienė, Marija Kuodienė, *Lietuvos mūrinės kopyltėlės: Architektūra ir skulptūra*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004.

Adomas Butrimas [ir kt.], *Žemaičių Kalvarija: Vienuolynas, bažnyčia ir Kryžiaus kelio stotys*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003.

[Pranciškus Šrubauskis], *Baštas Sirdies pas Pona Dieva, Szwečiausy Marya Pana yr Szweņtus Danguy Karalaujencius, Szaukiancis Par Giesmes*, Wilniuy: Dru-karnioy K. J. M. pri Akademios, 1793.

9.4. Jei autorius yra pasirašęs slapyvardžiu, jis irgi apraše nurodomas laužtiniuose skliaustuose prieš slapyvardį; skyrybos ženklu neskiriama:

[Mykolas Krupavičius], *Ko siekia L. krikščionių demokratų blokas Steigiamajam Seime*, Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė, 1920.

[Justinas Staugaitis] Meškus, *Katalikų tikėjimas ir jo priešai*, Seinai: Laukaičio, Dvaranausko, Narjausko ir B-vės spaustuvė, 1908.

10. Kai knyga ar leidinys turi prasminę paantraštę, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma kursyvu kaip ir pavadinimas; atskiriama dvitaškiu:

Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.

10.1. Kai knyga ar leidinys turi paantraštę, nurodančią tos knygos ar leidinio žanrą, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma stačiai; atskiriama dvitaškiu:

Kristina Mačiulytė, *Kad tėvynė gyvuotų...: XVIII a. antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*: Monografija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

11. Kai vienoje išnašoje nurodomi keli to paties autoriaus veikalai, autorius antra ir kitus kartus nurodomas pilnu vardu ir pavarde:

Jurgis Lebedys, *Simonas Stanevičius*: Monografija, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955; Jurgis Lebedys, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sudarytoja Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Mokslas, 1976; Jurgis Lebedys, *Senoji lietuvių literatūra*, parengė Juozas Girdzijauskas, Vilnius: Mokslas, 1977.

12. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji kontrafakcijų leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose, pvz., [Bitėnai: M. Jankaus spaustuvė, 1896].

13. Kai knyga ar leidinys turi sudarytoją, rengėją, vertėją ir pan., jis, jo pareigos (funkcija) ir iš kokios kalbos versta nurodoma po pavadinimo tokia pilna formuluote, kokia yra pažymėta cituojamoje knygoje, ir rašoma stačiai; atskiriama kableliu:

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje, sudarytojas Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.

Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.

14. Keliatomio leidinio tomas žymimas lietuviška santrumpa *t.* po bendrojo pavadinimo ir arabišku skaitmeniu; atskiriamas kableliu. Tomo ar dalies pavadinimas rašomas kursyvu; atskiriamas dvitaškiu:

Zigmas Zinkevičius, *Rinktiniai straipsniai*, t. 2: *Valstybė ir kalba. Senųjų raštų kalba. XVIII–XIX a. rašomoji kalba. XX amžius. Rytų Lietuva*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2002, p. 59.

15. Kai leidinys priklauso kokiam nors serijai, paprastai išnašose tai nežymima, tačiau, esant reikalui, ji nurodoma skliaustuose prieš leidimo vietą: pateikiama santrumpa *ser.*, serijos pavadinimas kursyvu, po kablelio serijos tomas arba numeris; atskiriama kableliu:

Alsėdžiai, sudarytojui Adomas Butrimas, Liepa Gričiūtė, (ser. *Žemaičių praeitis*, 10), Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.

15.1. Kai leidinys turi redakcinę kolegiją arba priklauso serijai, turinčiai redakcinę kolegiją, redakcinės kolegijos sudėtis, esant reikalui, nurodoma prieš leidimo vietą; atskiriama kableliu:

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos*, (ser. *Lietuvių tekstologijos studijos*, I), redakcinė kolegija Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaitytė, Mikas Vaicekauskas (vyr. redaktorius), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

16. Cituojant antrą kartą iš eilės, nurodoma kursyvinė santrumpa *Ibid.* Cituojant antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir kursyvinė santrumpa *op. cit.*:

Vytautas Merkys, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

17. Cituojant to paties autoriaus daugiau nei vieną tekstą antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir sutrumpintas teksto pavadinimas. Jeigu autoriaus nėra, pateikiamas sutrumpintas pavadinimas:

Kristina Mačiulytė, *Kad tėvynė gyvuotų...*, p. 101.

Alsėdžiai, p. 312.

18. Mokslinių periodinių leidinių pavadinimas nurodomas kursyvu, leidimo vieta, metai, tomas arba (ir) numeris (kai yra tomo arba numerio paantraštė – ji atskiriama dvitaškiu ir rašoma kursyvu), numerio sudarytojas (jeigu yra išskirtas leidinyje) rašomas stačiais:

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, t. 41: *Šventųjų relikvijų Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, t. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, t. 56, Nr. 1, p. 10.

19. Žurnalų, laikraščių pavadinimas nurodomas kursyvu, stačiais metai, tomas arba numeris, puslapiai. Laikraščių data nurodoma prieš numerį trumpuoju būdu. Kartais nurodoma, tačiau nėra būtina, leidimo vieta ir leidėjas; dažniausiai tai taikoma užsienio, regioniniams ar seniesiems leidiniams:

Naujasis Židinys-Aidai, 2011, Nr. 5, p. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, Nr. 2, p. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), Nr. 3 (790), p. 2.

20. Cituojant straipsnius ar kitokius tekstus iš mokslinių periodinių, tęstinių ir panašių leidinių, žurnalų, laikraščių nurodomas autorius, straipsnio pavadinimas kabutėse, leidinys, kuriame straipsnis spausdintas; leidinys išskiriamas kursyvu. Straipsnio ar kito teksto pavadinimas nuo leidinio atskiriamas santrumpa *in.*:

Mečislovas Jučas, „Lietuvos parapijų fundacijos XV–XVIII a.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 25, p. 77–96.

Aldona Prašmantaitė, „Vilniaus Biblijos draugija (1816–1826)“, in: *Atgimimas ir Katalikų Bažnyčia*, sudarytojai Egidijus Motieka, Rimantas Miknys, Vladas

Sirutavičius, (ser. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, kn. 7), Vilnius: „Katalikų pasaulio“ leidykla, 1994, p. 8–23.

Mindaugas Paknys, „Mecenatystė“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 342–350.

Gabrielė Gailiūtė, „Literatūros kritika šiuolaikinėje Lietuvoje: institucijos refleksija“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 7, p. 448.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: *Vienybė: Savaitinis laikraštis*, Kaunas, 1918-03-07, Nr. 7, p. 102–105.

21. Rankraštiniai dokumentai aprašomi tokia tvarka: dokumento pavadinimas, metrika – vieta, data, numeris (rekonstruoti ar kiti archyvine apraše neminimi duomenys nurodomi laužtiniuose skliaustuose), po santrumpos *in*: rašomas archyvo pavadinimas, fondo, aprašo, bylos, lapų santrumpos – *f., ap., b., l.* Kartu įrišti dokumentų rinkiniai ar rankraštinės knygos nurodomos pagal aukščiau nurodytus bibliografinių aprašų pavyzdžius, išskyrus tai, kad po sudarymo metų įterpiamas archyvo ar bibliotekos pavadinimas, signatūra ir kiti duomenys:

Juozo Tumo laiškas Augustinui Liepiniui, Kaunas, 1931-08-16, in: Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, (toliau – *VUB RS*), f. 1, b. F600, l. 10r–10v.

[Motiejus Valančius], *Wiadomość o Czynnościach Pasterskich Biskupa Macieja Wołonczewskiego*, [1850–1875], in: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, (toliau – *LLTIB RS*), f. 1, b. 4388.

Albert Wijuk Kojalowicz, *Historiae Lituanæ pars Prior: de rebus Lituanorum ante susceptam christianam religionem conjunctionemque Magni Lituaniæ Ducatus cum Regno Poloniae libri novem*, Dantisci [Gdańsk]: sumptibus Georgii Försteri, 1650, in: *VUB RS*.

22. Elektroninių leidinių aprašas rengiamas pagal aukščiau nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad nurodant elektroninį dokumentą, laužtiniuose skliaustuose būtina nurodyti laikmenos rūšį, pavyzdžiui, *CD-ROM* ar *interaktyvus*. Interaktyvių (prieinamų per internetą) dokumentų apraše pateikiama internetinė prieiga, pabaigoje skliaustuose pateikiama vėliausia nuorodos tikrinimo data:

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, [CD-ROM], Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

„Staugaitis Justinas“, in: *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XXI amžiuje*, [interaktyvus], in: <http://www.lkma.lt/lddb/israsas.php?id=1691>, (2013-03-16).

Saulius Lapinskas, „Frazeologizmai horoskopuose“, in: *Lietuvių kalba*, 2012, Nr. 6, [interaktyvus], in: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=216>, (2013-03-24).

22.1. Antrą kartą ne iš eilės cituojant elektroninius leidinius, vadovaujamosi anksčiau nustatytais bibliografinio aprašo taisyklėmis:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Saulius Lapinskas, *op. cit.*

23. Kai rengiant tekstą šaltinių ir literatūros pasitelkta daugiau nei nurodoma išnašose, pabaigoje gali būti pateikiamas literatūros sąrašas. Jis sudaromas aprašų abėcėlės tvarka ir rengiamas pagal nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad literatūros sąrašė pirmiau nurodoma autoriaus pavardė, paskui vardas; kablelis po pavardės nerašomas:

Jučas Mečislovas, „Lietuvos parapijų fundacijos XV–XVIII a.“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 25, p. 77–96.

24. Užsienio leidinių bibliografinis aprašas rengiamas pagal lietuviškus principus. Archyvų aprašymai pateikiami originalų kalbomis, išskyrus santrumpas *p.* ir *l.*

25. Kartu su straipsniais ir publikacijomis pateikiamos santraukos (šaltinių publikacijų apžvalgos) lietuvių ir anglų ar kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą. Santraukos apimtis – 1000–1500 spaudos ženklų.

26. Autoriai patys parengia trumpą (vienos pastraipos) prisistatymą skyreliui „Apie autorius“ lietuvių ir anglų kalbomis; jame pageidautina paminėti akademinis laipsnius bei vardus, mokslinių interesų sritis, instituciją, pastarąją knygą, disertaciją ar kitą svarbų pasiekimą; privaloma nurodyti elektroninio pašto arba įprastinio pašto adresą.

Redakcinė kolegija įsipareigoja esant reikalui konsultuoti į LKMA veiklą įsitraukusius ar norinčius įsitraukti magistrantus bei doktorantus, jaunos mokslininkus, rengiančius pirmąsias savo mokslines publikacijas. Visus *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraščio* ir *Bažnyčios istorijos studijų* straipsnius bei šaltinių publikacijas anonimiškai recenzuoja du recenzentai. Autoriai su recenzijomis supažindinami tik tuo atveju, jei tekstai įvertinti kaip taisytini ir recenzentų pastabos pravarčios korekcijoms atlikti. Redakcinė kolegija neįsipareigoja teikti paaiškinimų atmestų tekstų autoriams. Maksimalus terminas, per kurį redakcinė kolegija priima sprendimą tekstą skelbti, atmesti ar grąžinti taisyti, yra 4 mėnesiai. Šis terminas nėra tiesiogiai susietas su eventualaus publikavimo laiku, nes pastarasis gali priklausyti nuo teminių tomų formavimo.

Visus spausdinamus tekstus kalbos taisyklingumo atžvilgiu peržiūri ir, esant reikalui, taiso redaktoriai. Autoriams pateikiami sumaketuoti tekstai elektroniniu *.pdf formatu korektūrai atlikti ir autorizuoti. Grąžindami redakcinei kolegijai tekstą autoriai paprastu ar elektroniniu parašu patvirtina autorizavimą bei sutikimą, kad tekstas būtų skelbiamas *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraščio* ar *Bažnyčios istorijos studijų* elektronine versija interneto svetainėje *www.lkma.lt* bei prieinamas per asocijuotas duomenų bases.

Spausdinti tekstai ir iliustracijos, diskelių ir CD pavidalo laikmenos autoriams negražinamos.

Kilus neaiškumams dėl medžiagos tematikos, rengimo principų ar kitų su *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraščio* ir *Bažnyčios istorijos studijų* dalykiniais aspektais susijusių klausimų prašome kreiptis į vyriausiąją redaktorių.

Redakcinė kolegija

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

LKMA METRAŠTIS XLVII

Anglų kalbos vertėja ir redaktorė Diana Bartkutė Barnard

Maketuotoja Dainė Galiniene

Tiražas 100 egz.

Leido „Lietuvių katalikų mokslo akademija“

Pilies g. 8, LT-01123 Vilnius

contacts@lkma.lt, www.lkma.lt

Spaudė UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C, LT-03153 Vilnius

